

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Ancak ölde Yaşayabilirler

Bir Soykırımın Tarihi

Ronald Grigor Suny

İngilizceden çeviren: Ebru Kılıç

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Ronald Grigor Suny'nin 2015 yılında ABD'de yayımlanan "*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*" *A History of the Armenian Genocide* (Princeton University Press) adlı eserinin çevirisidir.

Metinde Türkçe olmayan kelimeler *italik* dizildi. Latin alfabesi ile yazılmayan dillerdeki yer ve kişi adları Türkçe çevriyazı kurallarına ve özgün telaffuzlarına göre dizildi. Bazı yerlerin günümüzdeki adları köşeli parantez içerisinde verildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

ANCAK ÇÖLDE
YAŞAYABİLİRLER
BİR SOYKIRIMIN TARİHİ

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - UŖUU 174

Ancak Çölde Yaşayabilirler
Bir Soykırımın Tarihi
Ronald Grigor Suny
“*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*”
A History of the Armenian Genocide

Çevirmen
Ebru Kılıç

Editör
Rober Koptaş

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapaktaki Fotoğraflar
Krikor Zohrab, Talat Paşa, Henry Morgenthau, Antranik Ozanyan,
Zaven Der Yeğyayan, Armen Garo (Karekin Pastırmacıyan), Adana 1909,
Vahan Papazyan (Goms), Hamidiye Alayları, II. Abdülhamit, Enver ve Cemal
Paşalar, Cemal Paşa, Zabel Yasayan, II. Wilhelm, Gomidas *Vartabed*, Raphael
Lemkin, II. Wilhelm ve Enver Paşa Çanakkale’de, Ermeni kadın *fedailer*

© 2015, Princeton University Press

© 2016, Aras Yayıncılık

ISBN 9786055753740

Baskı

Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

İstanbul, Kasım 2016

ANCAK ÇÖLDE YAŞAYABİLİRLER

BİR SOYKIRIMIN TARİHİ

RONALD GRIGOR SUNY

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN
EBRU KILIÇ

*Armena'ya,
hayat boyu yol arkadaşına*

İçindekiler

Teşekkürler	9
Giriş	11
Kaynaklar ve Notlar	23
1 İmparatorluk	27
2 Ermeniler	57
3 Ulus	92
4 Büyük Güçler	120
5 Devrim	172
6 Karşıdevrim	206
7 Savaş	241
8 Yerinden Etme	281
9 Soykırım	317
10 Yetim Ulus	365
Sonuç: Düşünülemez Olanı Düşünmek: Soykırım	387
Tarihçilerden Ermeni Soykırımı'na Bakış: Bibliyografik Bir Tartışma	404
Notlar	412
Dizin	498

Teşekkürler

Bu kitap henüz gelişmemiş tartışmalardan çıkıp tamamına ermiş bir taslak haline gelene dek onu okumak, hakkında yorumda bulunmak isteyen dostlarım ve meslektaşlarım olduğu için şanslıydım. Bunlar arasında Jeanne Adanır, Ayhan Aktar, Kevork Bardakjian, Donald Bloxham, Yaşar Tolga Cora, Valerie Kivelson, Norman Naimark, Murat Özyüksel, Rolf Hosfeld, Uğur Ümit Üngör ve Eric D. Weitz yer alıyor. Fatma Müge Göçek ve Eric Jan Zürcher taslağı titizlikle incelediler, Türkçe kaynaklar ve Osmanlı tarihinin incelikleri hakkında düzeltiler yapıp yorumlarda bulundular. Aynı şekilde Bedross Der Matossian hikâyesinin Ermeni, Osmanlı Yahudisi ve Arap taraflarına ilişkin derin bilgisini aktardı. Ermeni-Türk Araştırmaları Atölyesi'nin (WATS) ilk sekiz toplantısına katılan meslektaşlarım ve araştırmacı dostlarım sayılamayacak kadar farklı şekillerde bu kitabın ortak yazarı oldular. 1915'te olup bitenler hakkında çok daha az şey bildiğimiz bir dönemde bir araya gelmiştik, olup bitenlerin neden olduğunu birlikte araştırdık. Birçoğu Ermeni, Türk, Osmanlı tarihinin incelikleri hakkında benden çok daha bilgilidir, onların titiz okumaları ve yaptıkları yeni kurgulamalar bu çalışmanın ortaya çıkarılmasına esaslı katkılarda bulundu. Kaynakları araştıran, Soykırım öncesindeki, sırasındaki ve sonrasındaki olayların olmazsa olmaz bir kronolojisini derleyen Michigan Üniversitesi'ndeki olağanüstü araştırma asistanım Aaron Bekemeyer'e özel olarak teşekkür etmek istiyorum. Son derece güvenilir bir olgu ve dipnot kontrolörü olan Adam Stone'un çalışması onunkini tamamladı. Soykırım hakkındaki konferanslarımı dinleyen, kuşku ve sorularıyla düşüncelerimi keskinleştiren öğrencilere ve dinleyicilere de teşekkür ediyorum.

Bu kitabın hazırlanmasına ve tamamlanmasına pek çok kişi ve kurum yardımcı oldu. Editörlerim Eric Weitz ve Brigitta van Rhein-

berg beni bu kitabı yazmaya teşvik ederek (aslında bunda ısrar ederek) bu projeyi başlattılar. Bu uzun ve zorlu araştırma süreci boyunca beni desteklediler. Michigan Üniversitesi'ndeki Ermeni Araştırmaları Programı ve Tarih Bölümü en yakın meslektaşlarım ve dostlarımla çalıştığım evim oldu. Bu kitabın yazımını, akademik izne ayrıldığım yıl (2013-2014), Amerika Birleşik Devletleri Holokost Anma Müzesi'nin İleri Holokost Araştırma Merkezi'nde (Everett ve Marian Gordon burslu araştırmacısı olarak), Berlin'deki benzersiz Amerikan Akademisi'nde (Anna-Marie Kellen burslu araştırmacısı olarak) ve Wilson Akademisyenler Merkezi Kennan Enstitüsü'nde (kısa dönemli akademisyen olarak) cömert bir destekle sundukları yatılı araştırma bursları sayesinde tamamladım.

Bu kitabın yazımı sırasında kızlarım Sevan Siranoush Suni, Anoush Tamar Suni ve ben kendi trajedimizi yaşadık, sevgili eşim, kızlarımın annesi Armena Pearl Marderosian'ı kaybettik; bir dostumun "içinde hiçbir kötülük yoktu" diye hatırladığı bir kadını Armena. Hastalanmadan bir yıl önce, sanki önceden bilirmiş gibi, tarihsel Ermenistan'ı ziyaret edip atalarımızın geldiği yerleri –Van, Arapgir, Diyarbakır– görmem için ısrar eden o olmuştu. Bu kitap, ve onsuz geçirdiğimiz yıllar boyunca üçümüzün yaptıkları, olağanüstü bir cömertlik ve nezaket, olumlu bir bakış ve cesaret sahibi bu kadına adanmıştır.

Giriş

Bu hikâye, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Soykırımı'nın neden, ne zaman ve nasıl olduğunun hikâyesidir. Kitlese katliam ve savaş durumlarında basitleştirmeler kolaycı suçlamalara ve masumiyet varsayımlarına yol açar. Karmaşıklığı kabullenip, bir yandan da onun dolambaçları arasında temel aktörleri bulmaya çalışmak olayları daha iyi anlamamızı sağlar. Burada anlatılan hikâye bir tarihsel geçiş anının hikâyesidir; imparatorlukların kendilerini, uluslar ve ulusal devletler tarafından iktidar ve meşruiyet kaynaklarına meydan okunan, dönüşen bir dünyaya ayak uydurma çabası içinde buldukları bir dönemin hikâyesidir. Gelgelelim bu imparatorluklar ayak uydurmaya da, vazgeçmeye de hazırlıklı değillerdi; daha sonraki tarihlerde milliyetçiliğin, halkların yetki ve güç sahibi olmasının, miras alınan ayrıcalık ve hiyerarşi yerine eşitlik ve meziyete dayalı rejimlerin karşı konulamaz baskıları olarak görünen şeye boyun eğmeye hazır değillerdi. Geriye dönüp baktığımızda, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi ve ona tabi ulusların yükselmesi, tarihsel olarak kaçınılmaz görünür. Ama on dokuzuncu yüzyılın son, yirminci yüzyılın ilk yıllarındaki aktörlerin izleyebilecekleri birçok yol vardı. Bu kitapta, farklı bir biçimde davranabilecekken, aksine yıkım ve çöküşe giden bir yol izlemeye karar veren siyasal aktörlerin o tercih anları araştırılıyor.

Zor bir geçmişin telafisi, çarpıtıcı safsatalarla insani bir trajedinin muazzam boyutlarını inkâr eden ya da küçülten “hafıza katillerine” karşı bir meydan okumadır.¹ Uluslar ve devletler uzun süredir, kendi kökenlerine, altın çağlarına, kahramanlıklarına, zaferlerine ilişkin, kimi zaman daha dürüstçe bir tavırla, mitler ve hikâyeler uydurma işini yürütmüş, bir yandan da yenilgiler ve başarısızlıkların, hatta kitlese katliamların izlerini silmeye çalışmışlardır. Yaşadığımız dönemde yeni gibi görünen şeyse, ileri sürülen iddiaların yüzölçümü, olayı

GİRİŞ

gerçekleştirenlerin apaçık kinikliği ve kitlesel basın yayın kurumları, filmler ve internet yoluyla kitlelere ulaşabilme potansiyelleridir. Tarihçiler de kaçınılmaz olarak bu imge ve söz savaşının içine çekilmiştir. Siyasal ve kişisel aklanma amaçlı kötü tarihe karşı kullanılacak yegâne silah, sonuçta kanıtlara dayalı bir anlatı ortaya koyan, bilinmesi mümkün olanları analiz eden titiz bir araştırmadır. Kullanılabilir geçmişlerin ve tercih edilen gerçekliklerin yayılması tarihçiler açısından zorluk çıkaran bir şeydir. Tarihçiler, entelektüel kurgular dünyaya ilişkin titiz ve doğru okumalardan çok uzağa düştüğünde, hiç değilse tehlikenin pusu kuracağı düşüncesiyle bir nebze teselli bulabilirler. Zira gerçekliğin geri tepmek gibi pis bir huyu vardır.

Tarih sürekli yeniden yazılır, hatta bu zorunludur, ama Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Ermenilerin akıbeti gibi bazı örneklerde tarihin yeniden yazılması, uzlaşmazmış gibi görünen, birbirinden ayrı ve çelişkili iki anlatının ortaya çıkmasına neden olmuştur. "Ermeni" bakış açısını destekleyen tarihçiler ile "Türk" bakış açısını destekleyenlerin ürettiği literatür aslında temel olguların birçoğunda birbirini tutsa da çeşitli yazarlar yıllardır farklı unsurları vurgulamış, genel olarak ya olayların nedenlerine ilişkin açıklama yapmaktan kaçınmış ya da sistematik veya sarih bir şekilde ele alınmamış bir görüşü, açıklama olarak ortaya koymuştur. Türk devleti ve soykırım kavramını reddeden az sayıda tarihçi, bu trajedinin, savaş zamanında, devletin bekasının söz konusu olduğu bir dönemde, bir hükümetin, isyancı ve ayrılıkçı bir nüfusa verdiği akla yatkın ve anlaşılabilir bir cevabın sonucu olduğunu savunmaktadır. *Raison d'etat* isyanın bastırılmasını haklı çıkarmış, kitlesel katliam (bugünün modasıyla "savaş zaiyatı") savaş hattının gerisinde düzeni tesis etmeye yönelik meşru çabaların talihsiz tortusu olarak açıklanmıştır. 1915 Soykırımı'nı tanıyanların inkârcı diye nitelediği bu tutum şöyle özetlenebilir: Soykırım olmadı, bunun suçlusu Ermenilerdi. İmparatorluk için tehlike yaratan isyancı, ayrılıkçı bir tebaaydılar ve hak ettiklerini aldılar.² Genellikle Rus İmparatorluğu'ndan dış kışkırtıcılar Ermenilerin milliyetçi ve ayrılıkçı tutkularını kışkırtana kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ile dinsel azınlıklar arasın-

da nispeten barış ve uyum hâkimdi. Yine de (inkârcıların iddiasına göre), Ermeniler ve Rus müttefiklerinin yarattığı varoluşsal tehdide rağmen, Jöntürk rejiminin bir halk olarak Ermenileri ortadan kaldırmak gibi bir niyeti ya da çabası olmadı.³

Öte yandan, Ermenilere yakınlık duyan birçok tarihçi, Türklerin izlediği politikaların kurbanlarına herhangi bir sorumluluk biçen açıklamalardan uzak durmuştur. Ermeni yazarlar ve akademisyenlerin çoğunluğu kitlesel sürülmeler ve katliamların Jöntürk makamlarınca emredildiği ve gerçekleştirildiği, bu olayların yirminci yüzyılın ilk büyük soykırımını oluşturduğu görüşünü savunmuştur.⁴ Soykırım'ın arkaplanı ve nedenlerine ilişkin nüanslı bir değerlendirme meydana inkârcılara bırakmış gibi görüldüğünden, özellikle Ermeni akademisyenler Jöntürklerin eylemlerinde bir mantık görmeye yanaşmazlar.⁵ Açıklamanın akılcılaştırma olduğu, akılcılaştırmanın da inkârcı konumun haklı çıkarılmasına vardığı ileri sürülür. Bir açıklama ileri sürüldüğünde, ya özselci (Türkler imparatorluklarının hâkimiyetini korumak için katliama ve sistematik cinayete başvuran insanlardır, gibi) ya da cinayetlerin temel nedeninin din ya da etnisite olduğu yönünde argümanlara başvurulur. Birçok yorumun dibinde derin, silinemez kültürel nitelikler yatar.

En sinsî argüman, Türk ve Ermeni olmak üzere, iki milliyetçi hareketin tartışmalı bir toprak parçası olan doğu Anadolu üzerinde bir çatışmaya girdiğinden dem vurur.⁶ Önde gelen İslam tarihçisi Bernard Lewis şunları yazmıştır:

‘Türlere göre’ Ermeni hareketi, en ölümcül tehlikeydi. Fethettikleri Sırp, Bulgar, Arnavut ve Yunan topraklarından gönülsüzce de olsa çekilebilmişler, uzak vilayetleri terk etmişler, imparatorluğun sınırını daha yakına taşımışlardı. Ama Türkiye’nin Asya’daki topraklarında Kafkas sınırından Akdeniz sahiline dek yayılmış Ermeniler Türk anayurdunun tam kalbinde yatıyorlardı, bu topraklardan vazgeçilmesi, Türk devletinin küçülmesi değil, çözülmesi anlamına gelecekti. Çözülemez bir biçimde iç içe geçmiş Türk ve Ermeni köyleri yüzyıllardır komşuluk ilişkileri içinde yaşamıştı. Şimdi aralarında amansız bir mücadele başlamıştı, iki ulus tek bir anayurdun sahibi

GİRİŞ

olmak için mücadele ediyordu ve bu mücadele bir buçuk milyon Ermeni'nin silinip gittiği korkunç 1915 Holokostu'yla son bulacaktı.⁷

Osmanlı yöneticilerinin algıladıkları Ermeni tehlikesine karşı kitlesel bir şiddete başvurmalarının nedenini serinkanlı ve dengeli bir yaklaşımla anlamaya çalışmış gibi görünen Lewis, bir Türk ulus-devletinin meşruiyetini ve fiili varlığını varsayan bir dil kullanarak Ermenileri "[Türk] vatanına daha yakın" bir konuma, "Türk anayurdunun kalbine" yerleştiriyordu. Bu şeffaf paragrafta Lewis, Anadolu'nun tarihini yeniden yazmış, burayı ilk sakinleri Ermeni ve Kürt olan bir toprak olmaktan çıkarıp Ermeniler ve Kürtlerin, Orta Asya yerine Anadolu'yu anayurt ilan edecek Türklerin ulusal hevesleri önünde bir engel oluşturduğu bir diyar haline getirmişti. Lewis'ın dili, imparatorluk mantığı içinde gelişen ve bu mantığın hâlâ işlediği siyasal yapılarda bile bir tür evrensel geçerliliği varmışçasına, milliyetçilik mantığına yaslanır.

Osmanlı İmparatorluğu 1915'te daha homojen bir Türk-İslam devleti olmaya doğru ilerliyordu, bunun nedeni büyük ölçüde Balkanlarda Hristiyan nüfusun yerleşik olduğu topraklarını kaybetmesiydi. Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu geniş Arap, Kürt, Yahudi ve Hristiyan topluluklar barındıran çokuluslu bir emperyal devlet olarak kalmıştı. Nasıl tanımlanırsa tanımlansın, ulusun başlıca siyasal meşruiyet kaynağı olduğu yönündeki Batılı kanaatin giderek hâkim olduğu güçlü ulus-devletlerden oluşan bir uluslararası sistem içinde yer alan Osmanlılar çaresizce bir tutunma yolu arıyordu. Ama Lewis'ın etnik homojenlik mefhumunu gelecekte kurulan Kemalist tipte ulusal bir cumhuriyetin dayanağı olarak, Ermenilerin imha anına yerleştirmesi tarihdışı ve anakroniktir.

Bu kitapta ileri sürdüğüm argüman farklıdır: Soykırımı gerçekleştiren Jöntürkler başka ne olurlarsa olsunlar tam anlamıyla Türk etnomilliyetçiler ya da dinci bağnazlar değillerdi, temelde kendi kendilerini Osmanlı modernleşmecileri olarak görüyorlardı. Etnik bir ulus-devletin kurucularından ziyade en başta devlet emperyalistleriydiler, imparatorluk muhafızıydılar. Hâlâ denetimleri altında tuttukları Arap topraklarından vazgeçmek ya da Hristiyan ve Yahu-

di tebaayı tamamen ortadan kaldırmak gibi bir düşünceleri yoktu; 1918’de fırsat çıktığında Jöntürkler kuzeye ve doğuya doğru ilerleyip Kafkasya’ya girmeye, diğer Müslüman ve Hıristiyan halkları kullanarak tampon devletler yaratmaya hazırdı. Öte yandan, Jöntürkler zamanla, Müslümanların, özellikle de Türklerin imparatorluğu yönetmeye en uygun halk olduğuna, Müslümanların, özellikle de Türklerin Osmanlı devletinin en güvenilir destekçileri olduğuna inanır olmuşlar, eşitlikçi Osmanlıcılığın siyasal bir hayal olduğuna kendi kendilerini inandırmışlardı. Ayrıca, Ermenilerin, daha sonra da Rumların sürülüp çıkarılması, Kemalist devletin, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti’nin temelini hazırlamıştı; hayatta kalan Jöntürklerin birçoğu cumhuriyetin kurucuları arasında yer aldı. Mustafa Kemal’in etnomilliyetçiliği etnik olarak homojen bir Türk ulusu yaratma girişimi idi; gerçi Türkler bu topraklara henüz ayak basmadan çok daha önce doğu Anadolu’da yaşayan ve 1915 sonrasında, bir zamanlar Ermenilerin elindeki topraklara yayılan milyonlarca Kürt’ün varlığı bu hevesi boşa çıkaracaktı.

İdeal biçimleriyle ulus ve imparatorluk siyasal yelpazenin iki ucunda yer alır, ama fiili tarih içinde farklı zamanlarda ve farklı biçimlerde birbirlerini etkilemişler, güçlendirmişler veya sekteye uğratmışlardır. On dokuzuncu yüzyılın liberal devletleri emperyalizmle uzlaşmayı ve işbirliği yapmayı başarmıştır. Kendi ülkelerindeki temsili kurumların nimetlerinden faydalanan ve kendilerini demokrasiler olarak şekillendiren Büyük Britanya, Fransa, Belçika ve Hollanda, denizaşırı imparatorluklarında etkili (ve sıklıkla da acımasız) emperyal güçler olabiliyorlardı (öyleydiler). Anayurtta “medeniyet”, Afrika, Asya ve Karayiplerin yerli halklarının zalimce ve baskıcı bir biçimde sömürülmesine paralel olarak serpilip gelişmişti. Hem Rus hem Osmanlı imparatorlukları, imparatorluğu modernleştirme ve ulusallaştırmaya, onu bazı noktalarda daha medenice birleşmiş ve bütünlüklü hale getirmeye, daha *Rusiski* (çarın bütün tebaasını kapsar) ya da *Osmanlı* (etnik Türk değil de Osmanlı) kılmaya, bazı noktalardaysa etnik olarak daha homojen, daha *Ruski* (etnik Rus) ya da *Türk* (etnik Türk) yapmaya yönelik kararlı, tesadüfi ve nihayetinde

GİRİŞ

boşta çıkan girişimlere örnek teşkil eder. Her iki örnekte de Fransa ya da Kemalist Türkiye Cumhuriyeti'nde olduğu gibi etno-ulusal bir devlet yaratmaya yönelik açık, hatta uygulanabilir bir program bulunmuyordu; onların projelerinin imparatorluklar içinde "emperyal uluslar" yaratmak olarak nitelenmesi daha doğru olur. İmparatorluk devam edecekti, ama milliyetçilik ve ulus-devletler çağı denilen, ama imparatorluklar çağı olarak anmanın daha doğru olduğu modern çağa uygun bir biçim alacaktı.⁸ Modernleşme çabaları birbirini izledi (Osmanlı devletinin teşvik ettiği, Tanzimat diye bilinen Batı yönelimli reformlar, Hamidiye İslam ittifakı ve Jöntürklerin yozlaşmış mutlakiyetçiliğe dönüşen ilk anayasacılık girişimleri) ve Türk olmayanlar sarsıntılı bir coğrafyada kendi yerlerini tayin etme çabasına girdi.

Sonunda Ermenilerin sürülmesi ve kitlesel olarak öldürülmesi, Rumların kovulması, nispeten homojen bir Müslüman nüfus (Türkler, Kürtler, Çerkesler ve diğerleri) yarattığı ve bir Türk ulusal cumhuriyetinin kurulmasıyla sonuçlandığı için, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinin tarihi, orijinal, otantik bir Türk ulusunun doğuşunun daha önceki yüzyıllara yerleştirildiği, organik bir milliyetçi anlatıda özetlenir. Bunun sonucunda, Tanzimat, Abdülhamit ve Jöntürk dönemlerindeki emperyal yenilenme girişiminin benzersiz anları anlatıdan silinir. Bu kitap, imparatorluğun çeşitli halklarının yeni ulusal tahayyüllerini, devlet makamlarının yeni tür bir imparatorluk inşa etme çabalarını ve nihayetinde yüz binlerce Osmanlı Ermenisi ve Süryanisinin yıkımını içeren bu anların yeniden kurgulanmasını amaçlıyor.

Geçen on beş yıl içinde, kesinlikle yirmi birinci yüzyılın başlangıcından bu yana, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına ve Ermeni Soykırımı'na ilişkin tarihyazımında büyük adımlar atıldı. 2000 yılında, Ermeni, Türk ve Kürt akademisyenlerin işbirliği olasılığına ilişkin derin şüphelerin beslendiği bir ortamda, Chicago Üniversitesi'nde ilk kez toplanan Ermeni-Türk Araştırmaları Atölyesi (Workshop in Armenian-Turkish Studies/WATS) farklı milliyetlerden ve tarihsel ekollerden toplumbilimciler arasında tartışmaların ve işbirliğinin öncülüğünü yaptı.⁹ Aynı zamanda yeni inkârcılık biçim-

leri ortaya çıkmışsa da, Ermeni, Türk, Kürt, Avrupalı ve Amerikalı akademisyenlerin çalışmaları geniş bir belgesel malzeme dağarcığı yaratmıştır. Bir arşiv belgeleri seli, 1915'te neler olduğuna ve neden olduğuna ilişkin ampirik anlayışı değiştirdi.¹⁰ Arşivlere dayalı monografiler ve sentez yoluya ustaca tasarlanmış çalışmalar, Ermeni Soykırımı'nı anlamamızı ilk kez mümkün kılmıştır.¹¹ Soykırım üzerine çalışan öncü Türk akademisyen olarak Taner Akçam'ın özetlediği üzere "Bütünlüğü içinde ele alındığında, Osmanlı ve Batı arşivleri iktidar partisi İttihat ve Terakki'nin Anadolu'nun etnik ve dinsel olarak homojenleşmesini öngören, Ermeni nüfusunun yok edilmesini amaçlayan bir politikayı bilinçli olarak izlediğini doğrulamaktadır."¹² Birçoğu WATS'ın emektar isimleri arasında yer alan Türkiye'deki akademisyenler cesurca (ve hükümetlerinin muhalefetine rağmen) Eylül 2005'te İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde "İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri" başlıklı bir konferans düzenlemiştir.¹³ Akademik çalışmalara karşı tepkiler dinmek bilmemiştir.¹⁴ WATS'ın ve Bilgi Üniversitesi'ndeki konferansın başlıca katılımcılarından biri olan korkusuz Türkiyeli Ermeni gazeteci Hrant Dink, iki halkın sorunlu tarihini anlamanın mücadelesini verenlere yönelik kötücül milliyetçi saldırılara kurban gitmiştir. 19 Ocak 2007'de İstanbul'da, genç bir militan gazetesi *Ağos*'un önünde Dink'i vurup öldürmüştür.

Herhangi bir soykırımın sicilini doğru bir biçimde sergilemenin siyasi yönlerinden kaçış olmayabilir ve Ermeni Soykırımı çoğu kitle-sel kıyıma göre, sürekli, kasıtlı yalanlamalara daha fazla maruz kalmıştır. Tarihçiler zanaatlarının yükümlülüklerini ne kadar sadakatle izleseler de bu siyasetin içindedirler. Türkiye ve Ermenistan, tarihsel ve güncel kimliklerin inşa ve yeniden inşa çabası içinde olduğundan, yirminci yüzyıldaki doğuşlarının travmalarıyla uğraşmak zorundadırlar. Bu iki ülke ve onların hem kendi ülkelerindeki hem diasporadaki halkları, geçmişte beş yüzyıldır olduğu gibi şimdi ve gelecekte yan yana yaşamaya yazgılıdır, kaderleri iç içe geçmiştir, benlik duyguları ötekine yakından sarmalanmıştır. Her iki ulusun yaşadıkları geçmişi inşa etmek için çok şey yapmış olan tarihçiler açısından yeniden

GİRİŞ

inşa işi zorunlu bir hal almıştır. Alçakgönüllü bir dille ifade edecek olursak, bu kitap dürüst araştırmacıların ve Hrant Dink gibi dürüst gazetecilerin yapmaya çalıştığı (ve bazılarının üzerinde çalışmaya devam ettiği) şeye güvenilir bir katkıda bulunma çabasının ürünüdür; Ermeniler, Süryaniler, Türkler ve Kürtlerin hikâyesini trajik, kahramanca, budalaca, iyi niyetli bütün yönleriyle anlatmak. Hem devletin hem de milyonlarca tebaasının yıkımına sebep olan yolu seçmiş bir imparatorluktaki insanların kendilerine daha iyi bir hayat kurma yönündeki teşebbüslerinin hikâyesini anlatmak.

1915'TE NE OLDU

Soykırım'ın neden yaşandığına ilişkin, bizi Ermenilerin uzun tarihine, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki deneyimlerine götürecek kapsamlı bir açıklamaya girişmeden önce, 1915'te neler olduğuna kısaca bakacağız. Osmanlı topraklarında, çoğu doğu Anadolu'nun altı vilayetinde olmak üzere köylü ve kasabalı 2 milyon Hristiyan Ermeni yaşıyordu. 15 ila 17,5 milyon arasında olduğu tahmin edilen Anadolu nüfusunda, kimi yerde Ermeniler Müslüman komşularından sayıca fazlaydı; ama sıklıkla homojen köylerde ve kasaba semtlerinde yaşıyorlardı, kimi yerlerde de daha geniş kırsal ve kentsel bölgelere hâkimlerdi.¹⁵ En nüfuzlu ve zengin Ermeniler imparatorluğun başkenti İstanbul'da yaşıyordu; görünürlükleri onları hem resmi hoşnutsuzluğun hem de Müslüman halkın memnuniyetsizliğinin hedefi haline getirmişti. Yirminci yüzyılın ilk soykırımı olarak bilinecek olayın kökenleri, daha çok Jöntürkler diye bilinen İttihat ve Terakki Komitesi'yle ilişkili küçük bir grup Osmanlı siyasetçisinin heveslerine uzanıyordu.¹⁶ Toplumsal ve siyasal krizin derinleşmesinin, Osmanlı devletinin dış düşmanların elinde yıkımın eşiğine gelmesinin ardından bu siyasetçilerin niyetleri radikalleşti ve planlarının nihai uygulaması gerçekleşti. Balkan Savaşları'nda (1912-13) toprak kayıplarına uğrayan, Ermeni vilayetlerinde Avrupa'nın dayattığı reformları kabul etmek zorunda kalan Jöntürkler 1914'te imparatorluğu yeniden ayağa kaldırmaya ve güçlendirmeye yönelik beyhude bir çabayla

Mihver Devletleri'ne (Almanya ve Avusturya-Macaristan) katılarak İtilaf Devletleri'ne (Büyük Britanya, Fransa ve Rusya) karşı savaş ilan etti. Ermeniler tehlikeli bir biçimde Rusya-Osmanlı sınırının iki yanında yer alıyordu, hem Ruslar hem Osmanlılar düşmanlarına karşı seferlerinde Ermenileri saflarına çekmeye çalıştı. Osmanlı Ermenilerinin çoğu Ruslara karşı Osmanlıları destekledi, hatta onların yanında çarpıştı; Rusya'daki Ermenilerse gönüllü birimler halinde örgütlenerek çarın seferberliğine katıldılar. 1914 sonunda ve 1915 başında Rus ve Osmanlı kuvvetlerinin karşı karşıya geldiği Kafkasya ve İran'da Hristiyanlar (Ermeniler ve Süryaniler) ve Müslümanlar katledildi.

1915 başında Osmanlılar Kafkasya cephesinde Sarıkamış'ta büyük bir yenilgiye uğradı, Jöntürklerin önemli isimleri bu kaybı Ermenilerin ihanetine bağladı. 1915 Şubat ayı sonu ile Mart başı arasında Talat ve Enver liderliğindeki Jöntürk hükümeti Ermeni askerlerin silahsızlandırılmasını ve ameale taburlarına nakledilmesini emretti. Devletin ilk kurbanları, terhis edilen Ermeni askerleri oldu, kolayca ayrılıp sistematik olarak öldürüldüler. Böylece Ermeni cemaatlerinin temel gücü ortadan kaldırıldı. Hükümet neredeyse bunun hemen ardından Ermenilerin doğudaki kentler, kasabalar ve köylerden sürülmesini emretti; görünürde cephe arkasının güvenliğini sağlamak için gerekli bir askeri önlemdi bu. Çok geçmeden ülkenin her tarafında Ermeniler taşıyabilecekleri ne varsa alıp kısa süre içinde evlerinden ayrılmaya zorlandı. Ermenilerin sürülmesi plansız ve acımasızdı; yerel Kürtler ve Çerkeslerden oluşan düzensiz kuvvetler yüz binlerce Hristiyanı öldürürken, sivil ve askeri yetkililer imparatorluğun Ermeni ve Süryani tebaasının ortadan kaldırılmasını gözetip kolaylaştırdı. Bazı Ermeniler Van'daki dehşet verici katliamlara direndiğinde, İttihat ve Terakki Komitesi İstanbul'daki bazıları Osmanlı meclisi mebusu olan önde gelen entelektüel ve siyasetçileri tutuklatıp kentten gönderdi. Bu insanların çoğu sonraki birkaç ay içinde yok edildi. Böylece Osmanlı Ermeni halkının beyni alındı, ayrı cemaatleri birbirine bağlayan dokusu ile entelektüel ve siyasal önderliği ortadan kaldırıldı. Tek tek her kasabadan kadınlar, çocuk-

GİRİŞ

lar ve yaşlı erkekler doğu Anadolu'nun vadileri ve dağlarında yürütüldü. Misyonerler, diplomatlar ve yabancı askeri subaylar kabilelere tanıklık edip gördüklerini kaydetti, ülkelerine ölüm yürüyüşleri ve ölüm tarlaları hakkında haberler gönderdi. Hayatta kalanlar Suriye çöllerine ulaştı ve burada toplama kamplarına yerleştirildi; birçoğu açlıktan öldü, yeni katliamlar oldu.

Soykırım'ın hem uzak hem yakın geçmişle alakalı sebepleri vardır. Neler olduğunu ve neden olduğunu anlamak için, uzun tarihsel olaylar ve deneyimlerin zincini, tavırlar ve tutumların seçmesini inceliyorum. Soykırım'ın yaşandığı ortam (Büyük Güçler'in emperyal iştahları, doğu Anadolu'da toprak ve mal konusunda yaşanan acımasız rekabet, Ermenilerin hevesleri ve amaçları, Jöntürklerin hırsları ve tasarıları) failerin bilişsel ve duygusal durumunu (benim "duygusal donanım" dediğim şeyi) şekillendirmiş, halkları toptan ortadan kaldırmalarını mümkün kılmış, hatta onları bunun bir zorunluluk olduğuna inandırmıştır.¹⁷ Savaş ve işgal arkaplanında, tehdit algılarını, Manici bir tarzda iç düşmanların inşasını ve yaygın bir korkuyu içeren, yakındaki ve gelecekteki, gerçek ve tahayyül edilen tehlikelere karşı ölümcül, patolojik bir tepkiyi tetikleyen zihinsel ve duygusal bir evren gelişmişti. Bir hükümet, tebaa halkları arasındaki "uluslar"ın tamamının devletin güvenliği açısından yakın bir tehlike oluşturduğuna inanır olmuştu. İmparatorluğun ve "Türk ulusu"nun savunulması kitlesel katliamın mantığı haline gelmişti. Ermeniler edilgin ya da boyun eğen kurbanlar değillerdi, ama kaderlerine karar verme gücü büyük ölçüde kendi ellerinde değildi. Jöntürkler ve silahlı güçleri ile parçalanmış ve dağılmış Ermeniler arasında "özelik açısından büyük bir eşitsizlik" söz konusuydu.¹⁸

Ermeniler ve Süryanilerin kitlesel sürgünleri ve katliamları, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarının ötesinde, İran ve Kafkasya içlerine uzanan, İstanbul'un yaklaşık 900 km doğusundaki bir coğrafyayı kapsıyordu. Yerinden koparılmış yüz binlerce insan Osmanlı askerleri ve jandarmalarının eşlik ettiği kabileler halinde dağlar, vadiler, nehirler ve çölleri aşarak ilerledi, çetelerin, *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın, Kürtler, Türkler ve Çerkeslerin saldırı ve kıyımlarına

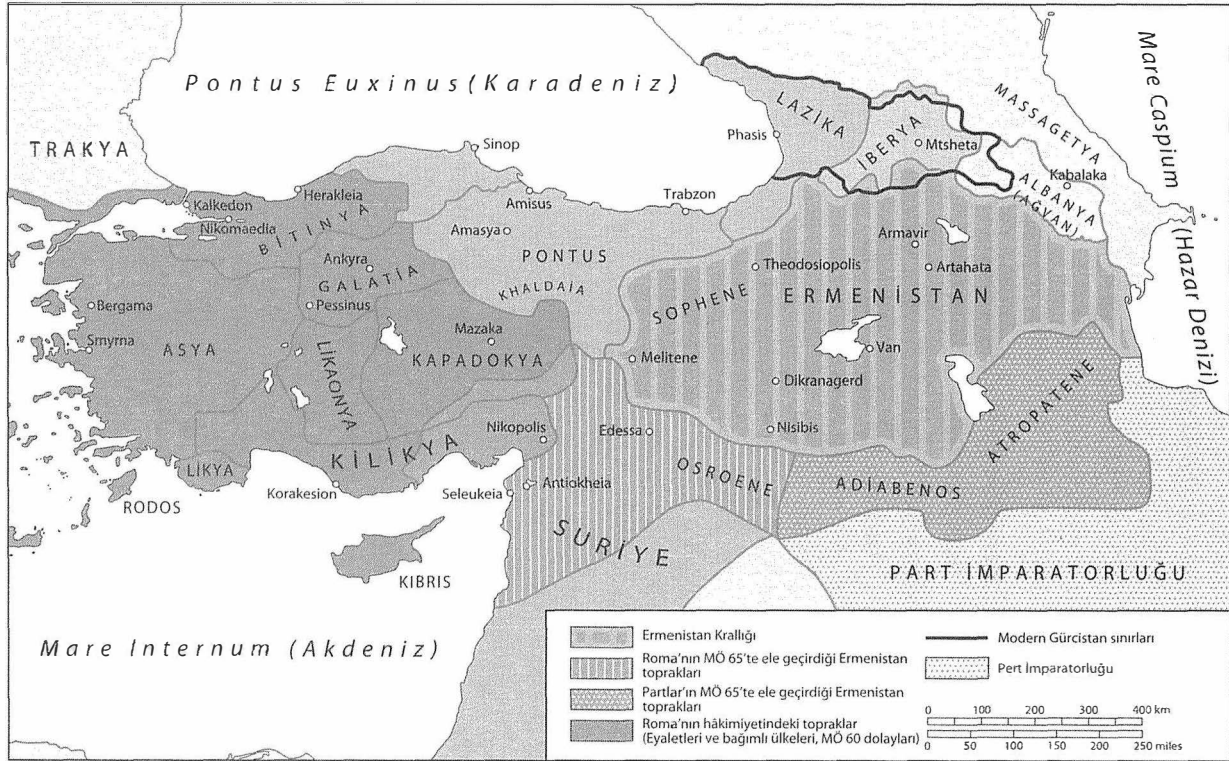
uğradı. Yüz binlerce kişi bitip tükenme noktasına geldi, açlık çekti, intihara sürüklendi; muhtemelen bir milyon ya da daha fazla kişi yok olup gitti; bazılarıysa göç etmeye ya da hayatlarını kurtarmak için İslam'a geçmeye zorlandı. Çok daha fazla sayıda erkek öldü, birçok kadın ve çocuk yerli Müslüman ailelere alındı. On binlerce yetim yabancı misyonerlerin korumasına sığındı. İhtiyatlı bir tahmine göre, sürgün yürüyüşünde 600.000 ila 1 milyon kişi katledilmiş ya da ölmüştür. On binlerce kişi kuzeye, Rus Kafkasyası'nın nispeten güvenli ortamına kaçmıştır. Artık biliyoruz ki yüz binlerce kadın ve çocuk İslam'a geçmeye zorlanmış, Kürt, Türk ve Arap ailelerin içerisinde hayatta kalmışlardır. Savaşın sonuna gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin yüzde 90'ı gitmiş, bir kültür ve medeniyet asla geri gelmemek üzere silinmişti. Katliamlara tanıklık edenler, ayrıca Osmanlılara karşı savaşmış İtilaf güçleri de, buna benzer bir şey görmediklerini defalarca söylediler. Olup bitenleri ifade edecek sözcük henüz icat edilmemişti.¹⁹ Devletin belli bir etnik-dinsel halkı hedefleyerek öldürmesini ifade eden bir kavram yoktu. Vakit gelip de bir sözcüğe ihtiyaç duyulduğunda, o sözcük Kitab-ı Mukaddes'ten alındı ve adı "holokost" oldu. Benim büyük büyük dedelerim ve ninelerim de kurbanlar arasındaydı.

Kaynaklar ve Notlar

Bu kitabı yazarken Ermeni Soykırımı hakkındaki kaynakları ve literatürü incelemeye bir ömrün yetmeyeceğini fark ettim. İlgili arşivlerin tamamı erişilebilir olmasa da, mevcut kaynaklar olağanüstü derecede zengindir. Bizden öncekilerin titiz çalışmaları sayesinde bol miktarda arşiv belgesi ya matbu halde ya internet ortamında bulunmaktadır. Notlardaki kaynakları belirtirken, gelecekteki araştırmacıların açıkça anlayabilmesi ve erişebilmesi için katı olmaktan biraz uzak bir yöntem benimsedim. Okuduğum arşiv belgeleri öncelikle notlarda belirtilmiş, ardından bu belgelerin bulunabileceği yayımlara atıfta bulunulmuştur. Orijinal ya da yayımlanmış belgeyi görememiş ve güvenilir bulduğum akademisyenlerin çalışmalarına dayanmak zorunda kalmışsam, önce bu bilgiyi aldığım kaynağı, ardından eğer mümkünse yayımlanmış çalışmanın kullandığı arşiv kaynağını belirttim. Çeşitli akademisyenlerin alıntılama tarzları farklı olduğundan yayımlanmış bu arşiv atıflarının bazıları benim okuduklarım kadar eksiksiz değildir. Yine de gelecekte Ermeni Soykırımı ve Osmanlı Devleti'nin son dönemleri üzerine çalışacak akademisyenlerin işini kolaylaştırmak amacıyla kaynakların olabildiğince eksiksiz bir kaydını vermeyi amaçladım.

*“Ermeni politikamız kesinlikle sabittir,
hiçbir şey bunu değiştiremez.
Anadolu’nun hiçbir yerinde Ermeni kalmayacak.
Ancak çölde yaşayabilirler.”*

TALAT PAŞA

Antik Çağ'da Ermenistan

BİRİNCİ BÖLÜM

İmparatorluk

TÜRKLER, OSMANLILAR VE DİĞERLERİ

Tarihin sadece galipler tarafından değil, kitaplar, basın ve iletişim araçlarına daha geniş erişime sahip olanlar tarafından da yazıldığı iddia edilebilir. Çoğu Avrupalı ve Amerikalı için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türklerin imgeleri Batılı seyyahların, yerleşik misyonerlerin, gezgin gazetecilerin ve kendisini bu işe adanmış birkaç Oryantalist araştırmacının hikâyelerinden doğmuştur. Bu imgeler neredeyse şaşmaz biçimde olumsuzdur, gerçi Osmanlı hayatının egzotik yönleri –özellikle haremle– karşısında büyülenme hissi baskın temsilleri kimi zaman yumuşatmış, kimi zaman güçlendirmiştir. Ortadoğu'ya ilişkin Batı'da en hâkim olan ve Oryantalizm diye adlandırılan bakış açısı, Avrupa'yı ilerlemeci ve dinamik, doğuyu durgun, az gelişmiş, hatta Avrupalıların tanımladığı biçimiyle tarihin akışından sapmış olarak görür.¹ Tembel Araplar ve vahşi Kürtlerin yanı sıra “Korkunç Türk” de varlığını sürdürmüştür. Büyük Britanya'da 1868 ile 1894 arasında dört kez başbakan olarak görev yapan, önde gelen liberal siyasetçi William Gladstone, *The Bulgarian Horrors* başlıklı, Türkleri Hristiyanlığa karşı bir tehdit, başlıca niteliği dizginsiz bir barbarlık olan bir halk olarak resmettiği bir broşür kaleme almıştı. “Avrupa'ya ilk adım attıkları o kara günden itibaren, insanlığın büyük bir insanlık dışı numunesi olmuşlardır. Gittikleri her yerde arkalarında büyük bir kan izi bırakırlar; hâkimiyetlerinin ulaştığı her yerde medeniyet gözden kaybolmuştur.”² Profesyonel tarihçiler Osmanlıların uzun tarihini yumuşatıp incelterek bu klişeleri düzeltmeye çalışmıştır. Ama sık yaşanan acımasız şiddet, katliam, etnik temizlik ve nihayetinde soykırım dönemleri, bu tarihin ne geçirilebilecek ne de açıklamasız bırakılabilecek kısımlarıdır.

Türkler kimdi? En basit tanıma göre gerçek Türkler, Sibirya ve Orta Asya kökenli, Türki bir dil konuşan halklardı. Onuncu yüzyıl-

BİRİNCİ BÖLÜM

da İslamiyet'e geçen Türk boyları batıya doğru göç etmiş, 1071'de Alparslan liderliğindeki Selçuk Türkleri (daha önceki bir boyun liderinin adını taşır), Van Gölü yakınlarında Manzigird'te (Malazgirt) Bizans ordusunu yenilgiye uğratarak imparatoru esir almıştır. Anadolu bundan sonra Türklerin göçlerine açılmış, Türkler yüzyıllar içinde Küçük Asya ve Balkan topraklarının büyük bölümünü fethetmiş, 1453'te Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) Konstantinopolis'i alarak bin yıldır devam eden Bizans İmparatorluğu'na son vermiştir. Osmanlılar, en azından imparatorluk yönetiminin ilk birkaç yüzyılında olağanüstü başarılar sergilediler. Eskiden göçebe olan bir halk kocaman ve giderek genişleyen bir imparatorluğun kurucusu ve yöneticisi oldu. Osmanlıların baştaki siyasi hayali "her daim muzaffer bir ordu"ya sahip olmaya ve "her daim genişleyen bir sınır"a dayanıyordu. Bu, Avrupa orduları karşısında tekrar tekrar uğranan yenilgiler toprakla ilgili heveslerin gözden geçirilmesini zorunlu kılıncaya dek böyle devam etti.³ Büyük Petro ve II. Aleksandr'ın egemenliğindeki Rusya İmparatorluğu'nda olduğu gibi, savaştaki yenilgiler Osmanlı yöneticilerini orduda, bürokraside ve daha kapsamlı olarak toplumda reformlar uygulamaya teşvik etti. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Osmanlılar iki yönlü bir zorlukla karşı karşıya kalmışlardı: Bir yanda Büyük Güçler arasındaki emperyalist rekabet nedeniyle, bir yandan da alternatif bir meşruiyet ve devlet biçimi olarak beliren milliyetçilik ve ulus-devletin yükselişi nedeniyle sıkışmışlardı.

Bizimki gibi bir çağda, ulusları ve ulus-devletleri insanın siyasi varoluşunun normal bir biçimi olarak kabul ediyoruz. Ama insan tarihinin büyük bir bölümündeki uzun ömürlü ve her yere yayılmış devletlerin çoğu aslında çoketnili ve çokdinli büyük imparatorluklardı. Antik Mısır, Asur, Çin ve Roma'dan tutun, emperyal yönetimin 1970'lerdeki son günlerine dek imparatorluklar yerkürenin büyük bölümüne hâkim oldu. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda kurulmuş Avrupa imparatorlukları Avrupa dışındaki dünyanın büyük bölümünü yaklaşık yüz yıl boyunca yönetti.

Diğer büyük imparatorluklar gibi Osmanlı İmparatorluğu da yönetim merkezinin yönetilenlerden uzak olduğu bileşik bir devlettir.

İmparatorluk toprakları emperyal Osmanlı hanedanı (Âl-i Osman) tarafından yönetiliyor, hanedan yönetme hakkı üstünlüğünün ilahi olarak emredildiği, dolayısıyla meşru olduğu görüşüne sahip çıkıyordu. Emperyal paradigma, Osmanlı sultanının fetih ve ilahi tasdik yoluyla, farklılıkları devam ettiren, güçlendiren, hatta üreten eşitsizlik ve boyun eğmeye dayalı bir yapı çerçevesinde çeşitli dinler ve etnisitelerden tebaaya hükmettiği bir sistemdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında iki tür ayırım kurumsallaşmıştı: Yönetici kurum ile sultanın sıradan tebaası arasındaki dikey ayırım ve imparatorluktaki çeşitli dini cemaatler arasındaki yatay ayrımlar. Sultan, yüksek din adamları (*ulema*), vezirler, valiler, bürokratlar ve ordu-
dan, yani devlete hizmet edenlerden (*askeri*) oluşan yönetici kurum ayrı ve "sürü"nün (*reaya*'nın, sıradan halkın) üstündeydi.⁴ *Askeri* içinde bir *Osmanlı* eliti yükseldi, bunlar "Osmanlı usulü"nü en iyi bilen kişilerdi. *Askeri* vergi ödemezdi, *reaya* (köylüler, zanaatkârlar, tüccarlar, hayvancılıkla uğraşanlar ve diğerleri) ise vergiye tabiydi. On sekizinci yüzyıldan itibaren *reaya* terimi sadece gayrimüslimler için, onların aşağı konumunu vurgulamak için kullanıldı.⁵

Diğer geleneksel imparatorluklar gibi Osmanlı toprakları da nite-
likleri itibarıyla hiyerarşik olan ayrımlar ve ayrımcılıklara dayanarak örgütlenmişti, farklı kişiler ve halklara resmi konumlarına ve dini inançlarına bağlı olarak avantajlar tanınmış ya da dezavantajlar reva görülmüştü. İmparatorluktaki çeşitli dini ve kültürel gruplar birbirinden ayrıydı, ama eşit konumda değillerdi. Gayrimüslimler Osmanlıların zorunlu kültürel yetkinliğini gösterebilirlerse devlette hizmet etme konumuna yükselebilirlerdi, ama farklılık damgasını her zaman taşırlardı ve aşağı oldukları her zaman ima edilirdi. Sultanın iktidarını sınırlayan hiçbir hakka sahip olmayan gayrimüslimler yine de yönetici Osmanlı elitinden farklı ama ona tabi kesimler olarak saygı görürdü.

Erken modern dönemde, on altıncı yüzyıl ile on sekizinci yüzyıl arasında "‘aynılık’ yerine ‘farklılığın’ ağır bastığı bir toplum mevcuttu", siyasi liderlerin farklılığı aynılığa çevirmek gibi bir arzuları neredeyse hiç yoktu.⁶ Osmanlı siyasi dünyası, Batılı Aydınlanma'nın or-

BİRİNCİ BÖLÜM

tak olanın vurgulandığı, özel olanın, farklı olanın çözülmesi gereken bir sorun haline geldiği, değerler açısından tarafsız, evrenselci idealindeki kamusal alandan farklıydı. Osmanlı topraklarında farklılık normal ve bir standart olarak görülüyordu, kabul edilmesi gereken doğal bir şeydi.⁷ Osmanlı'nın ilk yüzyıllarında ayrımcılık illa baskıya yol açmıyordu. Bir tarihçi, "Farklılık yüzünden zulüm aslında kabul edilebilir değildi. Osmanlı yöneticileri toplumsal huzursuzluk istemedikleri için özel olanı düzeltme ya da dondurma girişiminde bulunmuşlar ama onu değiştirmemişlerdi" diye yazar.⁸ Yönetici kurumun tebaasından ayrı ve üstün olması ona diğerlerini yönetme hakkı tanıdığından, farklılıklar ve hiyerarşilerin korunması yöneticilerin iktidarının meşruiyeti ve haklılığı açısından temel önemdeydi. Yirminci yüzyıla dek sultanlar nüfusu zorla homojenleştirmeye kalkışmadılar, gerçi zaman zaman sınır bölgelerin güvenliğini sağlamak ya da Müslümanların varlığını artırmak için bazı nüfusların sürgününü emrettikleri olmuştur.

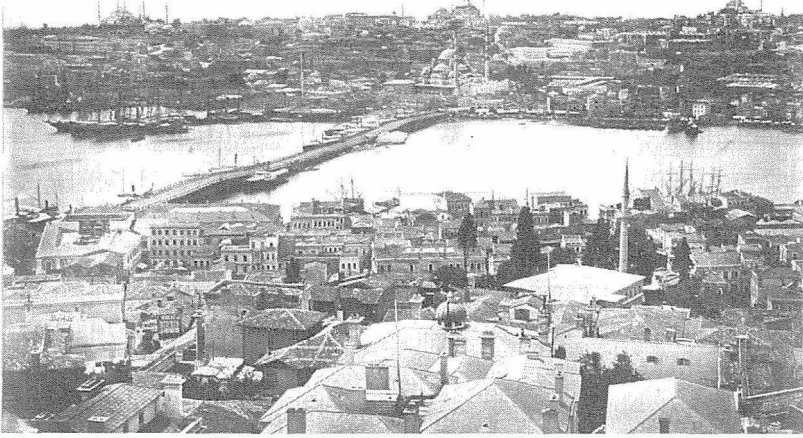
On dokuzuncu yüzyıla gelinceye dek imparatorluk çoğunlukla etnik Türkler tarafından yönetilmiş olsa da etnik bir Türk devleti olarak değil, Arapları, Kürtleri, Çerkesleri, ayrıca Müslüman, Hristiyan ve Yahudi halkları kapsayan çokuluslu bir İslam imparatorluğu olarak görülüyordu. Toplumun en tepesinde bulunan kesimin belgelerde, şiirde ve bürokratik işlerde kullanılan kendisine özgü bir dili vardı: Osmanlıca. İmparatorluk dili sıradan insanlarca anlaşılamıyordu, konuşma dili olarak yaygın kullanılmasa da, Osmanlı Türkçesinde yetkin olmak, nüfuz ve iktidar sahibi olanları bu konumların dışındakilerden ayırıyordu.⁹ Yönetimdeki Osmanlılar Sünni ve Şii Müslümanlara, bunların yanı sıra kimi zaman *kızılbaş* denen Aleviler ve Yezidiler gibi daha heterodoks gruplara hükmediyordu. Osmanlı yetkili makamları, bu farklı mezheplerin ya da etnik grupların, şu ya da bu biçimde İslami olmalarına rağmen devlet açısından sorun yaratabileceklerini dikkate alıyordu. Ama farklılıklar hoşgörülle karşılanıyordu, korunuyor, hatta güçlendiriliyordu.

İmparatorluk, merkezi makamlar ile çeşitli çevre bölgelerin elitleri arasında bir tür müzakere edilmiş düzenlemeydi.¹⁰ Osmanlı

merkezi, vilayetleri genellikle doğrudan değil, farklı ölçüde denetim altında tuttuğu araçlar sayesinde yönetiyordu. On sekizinci yüzyılda taşranın önde gelen erkânı (*ayan*) hem ekonomide hem bölgelerin yönetiminde kilit oyuncular, halk onlara genellikle başkentten gönderilen memurlardan daha fazla güvenirdi.¹¹ Osmanlı'nın dolaylı yönetim pratiğinin hem avantajları hem dezavantajları vardı. Sultanlar düzeni koruma, vergi toplama, imparatorluk politikalarını uygulama konularında yerel aktörlere yaslanmışlardı; ama İstanbul bir yandan da siyaset bilimcilerin asal-aktör problemi dediği şeyle karşı karşıyaydı. Ayan kendi bildiğini okur ve zenginleşir ya da yetki sahibi olur ve yöneticinin hükmünü azaltırsa en üstteki yöneticinin ne yapması gerekir? Vaktiyle Ermenistan olarak anılan, Osmanlı Ermenilerinin çoğunun yaşadığı doğu Anadolu vilayetlerini denetim altında tutmak özellikle zordu. Osmanlı'nın ilk yüzyıllarında buradaki Türk beylikleri İstanbul'a Balkanlar'daki Hristiyan soylulardan daha fazla direniş göstermişlerdi. Sultanlar Kürt aşiret reislerine, İran ve Arap topraklarına sınır olan bölgeleri yönetme konusunda geniş yetkiler tanımış, onları vali yapmıştı. Geniş bir Ermeni ve Süryani nüfusunu barındıran, kadim surlarla çevrili kentin muazzam büyüklükteki vilayeti Diyarbakır, yüzyıllar boyunca Safevi İran ile Osmanlı toprakları arasında şiddetli çekişmelere sahne olan bir tampon bölge olmuştu.¹²

İmparatorluk toplumsal ve coğrafi farklılıkların yanı sıra dini ve etnik ayrımlar ve ayrımcılıkları da içeriyordu. Müslümanlar gayrimüslimlerin sahip olmadığı ayrıcalıklar ve haklara sahipti. Müslüman yöneticiler kitap ehli gayrimüslim halkları, Hristiyanları ve Yahudileri fethetmiş, tabi kılmış ve hoşgörmüştü; bu halklar *zimmî*, yani İslam yönetimi altında yaşayanların hoşgörülmesi sözleşmesi altındaydı. Bu sözleşmeye göre Hristiyanlar ve Yahudiler dinlerini uygulayabiliyor, kiliseleri ve sinagoglarını koruyabiliyor ve İslam'ın üstünlüğünü tanıyıp her kişinin ödemesi gereken vergiyi (*cizye*) ödedikleri, devlet makamlarına itaat ettikleri sürece kendi iç işlerini kendileri kontrol edebiliyordu. Hristiyan kiliseleri ve hiyerarşileri, Yahudi kurumları gibi imparatorluk yapısının bir parçasıydı. Yüzyıllar boyunca, 1870'e kadar, sultanlar Müslüman nüfustan daha geniş bir Hristiyan ve Ya-

BİRİNCİ BÖLÜM

İstanbul, Galata Köprüsü. Pera'dan görünüm, Felix Bonfils, 1870.

hudi nüfusu yönetti ve bunu rejime itaat eden hizmetkârlara yetki veren etkili imparatorluk kurumlarına sahip oldukları için yapabildiler. Müslümanlar ve gayrimüslim tebaa arasındaki ilişki ayrı ve eşitsiz olacak, ama korunacaktı.¹³ Kuran hem gayrimüslimleri kınayan hem de Yahudiler ve Hristiyanların dinlerini öven ayetler içerir. Metinlerin çeşitli tutumlar ve politikaları haklı çıkardığı yorumu getirilebilirse de, İslam farklı dönemler ve yerlerdeki toplumsal ve siyasi ortama uyum sağlamıştır.¹⁴

İslam hem devleti meşrulaştıran ve Müslüman halklarına bağlayan resmi din olması anlamında hem de devletin fiili bir kurumu ve enstrümanı olması anlamında devlet diniydi.¹⁵ Osmanlıların yönetimini haklı çıkarmanın anahtarıydı. Sultan aynı zamanda halifeydi, Sünni İslam'ın lideriydi. Ortak din, yönetici eliti imparatorluğun Müslüman nüfusuna bağlıyordu. Yönetici elit ve Müslüman nüfus aynı dağarcıkla konuşuyor ve aynı ideallere inanıyordu. Ama Osmanlı yöneticileri bir yandan da dini kaygıları devletin ihtiyaçlarına bağlamıştı. Şii Müslümanlarla yaşanan çatışmaların nedeni dini ge-

rekçelerden çok, Osmanlıların onları devlete karşı bir iç tehdit olarak algılamalarıydı.¹⁶ Sultan Süleyman (1520-1566) ulemanın eğitimini hararetle teşvik etmiş, muhteşem camiler yaptırmış, medreseler ve İslam mahkemeleri kurmuş, imparatorluğunu bütünleştirirken dini mutlak bir şekilde devlete bağlı bir hale getirmişti. Kadılar adaletin sağlanmasında, ülkede “temel bir ahlaki ve kültürel birliğin” korunmasında rol oynuyordu.¹⁷ Hem Müslümanlar hem gayrimüslimler davalarını kadılara götürüyordu. Şeriatın yanı sıra Osmanlılar, bazıları selefleri Bizans İmparatorluğu’ndan ödünç alınan, daha esnek seküler kanunlar da çıkarmışlardı. Ama İslam imparatorluk nüfusunun sadece bir bölümüne hitap ediyordu, hatta kimi zaman onlara bile yüksek sesle hitap etmiyordu. Farklılıklar resmi ideolojiye karşı muhalefetle bir arada yaşıyordu. Nihayetinde imparatorluk hegemonyasız bir hâkimiyetin, yani birçok kişinin yüksek düzeyde, rızası olmaksızın kaba kuvvetle desteklenen bir yönetimin damgasını taşıyordu. Kaba kuvvet zayıfladığında ya da ortadan kalktığında insanlar bildiklerini okuyordu, arttığında ise sıklıkla direnişle karşılaşıyordu.

EMPERYAL PARADİGMA VE ULUS-DEVLET

Osmanlı elitlerinin tahayyülünde sultanlarının toprakları İyi Korumun Topraklar’dı (*Memalik-i Mahruse*), daha sonraları bu tabirin yerini Ulu Osmanlı Devleti (*Devlet-i Aliye-i Osmaniye*) aldı. Batı’nın Osmanlı İmparatorluğu, daha sıklıkla Türkiye diye bildiği yer, on dokuzuncu yüzyılda yöneticileri tarafından bir imparatorluk, Babîâli’nin yönettiği büyük bir devlet olarak bilindi.¹⁸ Başkent, kartografların Avrupa ve Asya dediği, dar İstanbul Boğazı’yla birbirinden ayrılan kıtaların arasında bulunuyordu; kentin Bizans döneminde Konstantinopolis olan adı değişmiş, sonunda Türkçe konuşanlara göre İstanbul olmuştu. Kentteki her milliyet burayı kendisine göre adlandırıyor: Rumlar kendi dillerinden gelen *Konstantinopolos*’tan memnundu, Ermeniler kısaltarak *Bolis* diyordu, Ortodoks Hıristiyanlığın merkezi olan bu kent üzerinde hak iddia eden Ruslarsa buraya *Tsargrad*, yani “imparatorun kenti” diyordu. Bütün

BİRİNCİ BÖLÜM

milliyetler burayı bir imparatorluk başkenti, çeşitli dinler ve diller barındıran çokkültürlü bir toplumun etrafında döndüğü bir merkez olarak tanıyordu.

Bir devlet biçimi olarak imparatorluk, genellikle homojen ve hukuken eşit yurttaş toplulukları yaratmayı amaçlayan ideal ulus-devletten farklıdır. İmparatorluklar hemen her zaman hiyerarşi, eşitsizlik ve (hem halklar, hem de yönetici elitler ile tebaa arasında) kurumsallaşmış farklılık ilkeleri üzerine kurulmuştur. Aslına bakılırsa bu iki devlet biçimi (imparatorluk ve ulus-devlet) on dokuzuncu yüzyılda yükselmekte olan ulus söylemi çerçevesinde gerilim içindeydi; en uzun süre ayakta kalan imparatorluklardan biri olan Osmanlı İmparatorluğu Batı'da baskın olan ulus fikriyle karşı karşıya kalmıştı. Bazı Türk, Rum ve Ermeni düşünürler ve aktörler on sekizinci yüzyıl sonu, on dokuzuncu yüzyıl başında, bir ulusun mensupları olarak tanımlanan "halk"ın siyasi düzene meşruiyet kazandırdığı, sınırları belli bir ülke egemenliği mefhumu etrafında birleşen, özellikle modern "hayali" siyasi cemaat biçiminin cazibesine kapılmıştı.¹⁹ Milliyetçiliğin imparatorluk düzeninin birçok yönü açısından yoldan çıkarıcı sonuçları oldu. Kendilerini ulus olarak yeniden düşünebilenler açısından bir ulusun kendi kaderini tayin edebilmesi fikri imparatorluktan ayrılmayı meşru kılan yeni bir gerekçe sunuyordu. Osmanlı elitleri içindeki Batılılaşmacı resmi yetkililer de kanun karşısında eşitlik gibi Batılı fikirlerin cazibesine kapılmıştı, Tanzimat döneminde (1839-1878) yapılan reformlarda Osmanlı bürokratları uygulamaları itibarıyla imparatorluğun geleneksel ayrımları ve hiyerarşilerinin meşruiyet formüllerini baltalamaya başlayan kanunlar ve pratikler getirmişlerdi.

"Ulus söylemi" Avrupa'da doğmuş ama sömürgeleştirilmiş dünyanın tamamına yayılmış, ilk kez devlet vatanseverliğinin bir ifadesi olarak Fransız Devrimi'nde tezahür etmişti. On dokuzuncu yüzyıl boyunca millet ya da milliyet giderek etnik bir hal aldı, sonunda "ulusal cemaat" sıklıkla ortak dil, din ve kalıcı, kadim bir geçmişi olan başka niteliklere dayalı, kan bağına, ortak kökenlere, zaman içinde ilerleme anlatılarına sahip kültürel bir cemaat olarak algılanır hale geldi.²⁰

İstanbul, Pera

Yirminci yüzyıla gelindiğinde, kan bağı ve doğanın ürünleri olduğu düşünülen bu tür hayali ulusal cemaatler, devletlerin kurulmasının en meşru temeli haline gelmiş, hanedanların yerini almış; fetih, yöneticilerin ilahi kudretten onay alması ve bazı ırkların üstünlüğü gibi alternatif meşruiyet formüllerine meydan okur olmuşlardı. Bir ulusu oluşturan şeyin ne olduğuna ilişkin fikirler etnik homojenlik ve eşitliğe doğru kayarken, geleneksel imparatorluk ve ulus-devlet arasındaki uyumsuzluk büyümüştü. Ne var ki on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başını kapsayan dönemin büyük bölümünde hem emperyalistler hem milliyetçiler sıklıkla çoğulcu devletlerini “emperyal ulusların” hâkim olabileceği “ulusal imparatorluklar” olarak kormanın yollarını aramışlardı.²¹

Milliyetçiler, özellikle de etnik milliyetçiler uluslarını kadim, sürekli ve organik, tarihin olduğu kadar doğanın da ürünü olarak görüyordu. Gelgelelim etnisite, dil ve akrabalık unsurlarını ne kadar vurgularlarsa vurgulasınlar, milliyetçiler ulusal geçmişin yaratılmasında (onlar buna “geri kazanma” diyebilirdi) hararetli bir tutum içine giriyorlardı. Tarihin yazılması uluslar ve ulus-devletlerin doğuşuna

BİRİNCİ BÖLÜM

sıkı sıkıya bağlıydı. Anlatılacak hikâye ile ulusun zaman içinde kesintisiz hareket eden, yüzyıllarca süren özbilinçlenme projesini tamamlayan istikrarlı bir özne gibi görünmesi amaçlanıyordu.²² Hem on dokuzuncu yüzyılın büyük imparatorlukları, hem onlara tabi halklar açısından tarihin ulus kipinde böyle kuvvetle yeniden düşünülmesi ayrı ayrı olaylar ve süreçlerin ilerlemeci tek bir anlatıda homojenleştirilmesi etkisi yaratıyordu, öyle ki deneyimleri anlamanın başka yolları hükmünü yitiriyordu. Bir zamanlar yaşayabilir olan emperyal devletler işte yirminci yüzyılın bu baskın ulus söylemi bağlamında, milliyetçi hareketler karşısında giderek hassas bir hal aldı; milliyetçi hareketlerse devletlerin ulusları temsil etmesi, hatta onlara denk düşmesi gerektiği yönündeki yeni histen güç kazanıyordu. Modern öncesi tarihin en uzun ömürlü siyasi oluşumları olarak imparatorluklar farklı bir meşrulaştırıcı paradigma içinde hareket ediyordu; fetih haklarına, ilahi olarak atanmış yöneticilere, hanedanlıkların devamıyla bahşedilen yetkiye dayalı bir paradigmaydı bu. Yeni milliyetçilik fikriyse halk egemenliği ve sıradan halkın çıkarlarının demokratik temsili fikirlerinin yaygınlaşmasına bağlıydı. Eşitlikten uzak emperyal ilişkiler ile ulusal demokrasinin eşitlikçi kavramları arasında temel bir gerilim doğmuştu. İmparatorluklarda ve kadim rejim monarşilerinde yöneticiler yönetilenlerden farklı olmaktan yarar sağlıyorken (Alman hanedanları on dokuzuncu yüzyılda çoğu Avrupa monarşisinde tahta çıkmıştı) ulus-devletlerde yöneticiler halktan geliyor, sıklıkla halk tarafından seçiliyordu.

On dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başındaki imparatorluk devletlerinin hiçbiri acımasız düşüşlerini ya da ulus-devletin zaferini edilgin bir biçimde kabul etmedi. Doğu Avrupa ve Ortadoğu'daki büyük devlet-imparatorluklar (Rus, Pers ve Osmanlı imparatorlukları) demokratikleşmeye direndi, halka verilen tavizlerin baskın emperyal elitin yönetme hakkını ve imparatorlukta merkez ile çevre arasındaki hiyerarşik ve adaletsiz ilişkiyi baltalayacağından korkuyorlardı. Bu modernleştirici ya da ulusallaştırıcı imparatorluklar yeni ulusal devletler topluluğuna ayak uydurma, emperyal yapılarını ve ideolojik temellerini modernleştirme girişiminde bulundu. Em-

peryal modernleşmeciler, imparatorlukları geri ve tükenmeye mahkûm oluşumlar olarak resmeden karikatürü kabul etmek yerine, imparatorluğu cahil halkları müreffeh ve güvenli bir geleceğe götüren ilerici bir medenileştirici güç olarak tasavvur ediyordu. Kendilerini sıkı milliyetçilik ve emperyalizm karşıtları olarak gören Karl Marx ve Friedrich Engels bile Hindistan'da İngilizlerin ve Meksikalılarla ilişkilerinde Amerikalıların burjuva medeniyetini kabul ettirmek gibi ilerici bir projeyle uğraştıkları görüşünü kabul ediyordu.²³ Bu imparatorlukların sonunda I. Dünya Savaşı felaketiyle boşa çıkan çabaları, Batılı ulus-devletlerin temsil, halk seferberliği ve bürokratik verimliliğinin meydan okumalarına karşı koyabilecek daha modern bir devletle birlikte tek bir ulustan ziyade çokuluslu ya da çokdinli bir siyasi topluluk yaratmayı amaçlayan bir tür emperyal makyaj girişimleriydi. Ama kendi içlerindeki yönetim sorunlarını tamamen farklı şekillerde halletmişlerdi. Ruslar baskı, taviz ve Ruslaştırmayı denemiş, Osmanlılar anayasal reform, daha fazla merkezileşme ve Osmanlılık diye bilinen çokkültürlü yaklaşıma başvurmuş, daha sonra da en ümitsiz ve feci politikaya, belli halkların fiziksel olarak bertaraf edilmesine başvurmuşlardı.²⁴ Avusturya-Macaristan Ruslar ve Osmanlıların otokratik imparatorlukları arasında bir yerde durmuş, imparatorluğu oluşturan halklara daha hoşgörülü yaklaşılmaya çalışmış, imparatorluğu merkezsizleştirmiş, Alman olmayan çeşitli halklara tavizler vermişti.

MİLLET SİSTEMİ

Osmanlılar on altıncı yüzyılda Anadolu'nun fethini tamamlayıp Arap topraklarına girmeden önce Balkanlar'ı almış, burası uzunca bir süre boyunca imparatorluğun kalbi olmuştu. Milyonlarca Balkan ve Anadolu Hristiyanı sultanın tebaasıydı. Osmanlıların hoşgörü politikası 1492 sonrasında İspanya ve Portekiz'den kaçan Yahudilere imparatorluğa yerleşme cesareti vermişti. Büyük ve güçlü bir yöneticinin (bir imparatorun ya da sultanın) şanı basit bir prens ya da kraldan daha parlaktı, çünkü o birçok ülkeyi ve halkı yönetiyordu.

BİRİNCİ BÖLÜM

Erken Osmanlı toplumunda cemaatler arasındaki kilit farklılık etnisite ya da dil değil dindi; etnisite ya da dil ancak sonraları önem kazandı. Osmanlıların, imparatorluğun gayrimüslim halklarını yönetme usulü yüzyıllar içinde doğaçlama gelişmiş, nihayetinde *millet* sistemi diye anılır olmuştur. Ancak on dokuzuncu yüzyılda sistemleşen bu usule göre *milletler*, bir çıkış kaynağı, dil ya da kültür fikrin-den ziyade dine dayalı cemaatlerdi. Hahambaşı (1835'ten sonra) ile Rum ve Ermeni patrikleri gibi dini liderlerin başı çektiği *milletler* saltanat kurumlarıydı; Osmanlı devletinin farklılıkları tanıma, halklarını araçlar sayesinde yönetme politikalarının ortaya çıkardığı eserlerdi. Devlet, *milletlerin* gündelik işleyişine pek az karışıyordu, sultan tarafından yetkiler lütfedilmiş *milletin* dini başkanına daha fazla otorite veriyordu. Hiç kuşku yok ki bu cemaatlerin sınırlarının kaldırılması, imparatorluk, hatta Anadolu nüfusunun tek bir oluşum etrafında homojenleştirilmesi için hiçbir çaba sarf edilmemişti. Batı Avrupa'nın mutlak monarşilerinde ya da 1789 devrimi sonrasında Fransız devletinde daha programlı bir biçimde yaşanan bütünleşme ve nüfusları homojenleştirme çabalarının tersine Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin "Osmanlılar yaratma" ya da "köylüleri Türklere dönüştürme" yönünde bir projesi yoktu, en azından on dokuzuncu yüzyıl başındaki reform süreci öncesinde. Aslında *millet* sistemi farklılıkları sürdürmüş, hatta yaratmış, gayrimüslim *milletlerin* baskın Müslümanlar karşısında aşağı olduğunu vurgulamıştı. İlk modern Osmanlılar bir ulus inşası projesine girişmekten ziyade, tamamen farklı bir toplumu, tek, homojen bir bütüne dahil etmeksizin, yöneticiler ile yönetilenler, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki hiyerarşik ayrımları korumaya çalışıyorlardı.²⁵ İmparatorlukta birlik, dinleri ve etnisiteleri ne olursa olsun bütün halkların bağlı olmak zorunda olduğu sultan-halifenin şahsından kaynaklanıyordu. *Milletler* ayrıydı ama birbirlerinden tam anlamıyla kopmamışlardı. Birçoklarına göre en önemli yön ayrılıktı ama emperyal ortamda kültürler ve diller, farklı olmalarına rağmen *millet*-aşırı bir Osmanlı kültürünün birçok unsurunu paylaşıyordu. *Millet* kurumları, dini farklılıklar ve okur-yazarların kullandığı başlıca dil, kimliğin tekilliğini vurguluyor-

du, ama bir yandan da farklı *millet*lerin mensupları arasında alışveriş ve hareket vardı. İki ve üç dilliliğe yansıyan çok sayıda kimlik gündelik hayatta normaldi. Osmanlı Ermenileri diğer Ermenilerle, komşuları ve yetkili makamlarla gündelik ilişkilerinde Ermeniceyi yanı sıra Türkçe ya da Kürtçe konuşurdu, birçoğu Ermeniceyi sadece dini hayatlarında kullanırdı.

GÖÇEBELER VE KÜRTLER

Doğu Anadolu'nun en kadim sakinleri arasında yer alan Kürtler, geleneksel olarak göçebe bir halktır; yerleşik hayat süren Ermenilerin Kürtlerle ilişkileri gerilimli olmuş, aralarında sık sık çatışmalar yaşanmıştır. Dinen Müslüman, toplumsal örgütlenme açısından aşiretçi, emperyal sistemle bütünleşmesi zor olan Kürtler doğu Anadolu toplumunu oluşturan üçlü toplumsal ekolojinin üç ayağından biriydi: Osmanlı makamları (ve Türk soydaşları); Ermeni köylüler, zanaatkârlar ve tüccarlar ve Kürt aşiret mensupları. On dokuzuncu yüzyılda hem göçebe hem yerleşik hayat süren Kürtler genellikle ağaların (güçlü derebeyleri) başkanlığında aşiretler halinde örgütlenmişlerdi. Kürt toplumunun tabanında erkek atanın soyundan gelen hane yer alıyordu. Evlilik hemen her zaman aşiret grubu içinden yapılırdı. Klanlar (varsayımsal bir ataya gevşekçe bağlı hane grupları) ve aşiretler kimi zaman Kürtlerin yaşadığı topraklara egemen olan emperyal devletlerin müdahalesi ve buyrukları üzerine daha geniş kapsamlı aşiret federasyonları oluştururdu.²⁶ Aşiretler akrabalığa ve erkek soyundan gelmeye dayanıyordu ama sadakat aşiretin kendisinden ziyade belli liderlere yönelmişti. Aşiret bağları, akraba ve liderlere sadakatleri, kayalık dağlık topraklar ve Hint-Avrupa dillerinin İran koluyla ilişkili çeşitli diyalektleri ile bölünen Kürtler tam anlamıyla örgütlemesi, birleştirmesi ya da fethetmesi zor, bölünmüş bir halktı.

Batı edebiyatındaki Kürt imajı seyyahların Oryantalist hissiyatından ileri geliyordu. Kürtlerin “doğal olarak cesur ve misafirperver”, ama “başka birçok Asyatik ırk gibi bazen kaba ama mutlak bir namus

Kürt aşiret üyeleri. Pascal Sébah, 1873.

hissi taşıdığı” söyleniyordu. Kürtlerin soylu kesimleri Türklerin yönetiminde büyük ölçüde ortadan kaybolmuştu ve (bir gözlemcinin sözleriyle) “çoğu bölgede gururlu, hain ve zalim bir yabani, kanunsuz haydutlar takımına dönüşmüşlerdi.” Yazarlar bu tabloyu, onların yönetici Türklere karşı duyduğu nefretten, yaltakçı Hıristiyanları hor gördüğünden dem vurarak tamamlar, ama Kürtlerin arasında “her yerde olduğu gibi insan denilen hayvanın, bir kaplanınki kadar serinkanlı, soğuk ve zalim gözleri hızla nüfuz eden güçlü kuvvetli, atik, uyanık ve güzel örnekleri bulunduğunu” belirtmeden geçmezlerdi. Kürtler doğaya yakın olduklarından hayvanlardan pek uzaklaşma-

mişlardı ve “sıklıkla cahilce benzetildikleri Kuzey Amerikalı kızılde-
rililerden çok daha üstün, güzel ihtimaller sunabilen bir ırktı.”²⁷

Kürtlere ilişkin bu sert imaj, dışardan bakanların, seyyahlara ters gelen âdetler ve pratiklerle ilgili gözlemlerini yansıtıyordu. Kürtler kendi usullerince acilen adaleti sağlıyor, kan davası güdüyor, kendi gruplarının bir mensubuna karşı işlenen bir kabahate karşılık yabancı bir grubun mensubundan intikam alıyordu. İntikam, bozulan dengeyi yeniden kurmanın bir yoluydu. Kürt bir aşiret lideri başka bir ağaya “ait” bir Hristiyan’ı öldürdüğünde, diğer ağa intikam olarak o aşiret liderine ait iki Hristiyan’ı öldürüyordu. Hristiyanların cinayetlerde hiçbir rolü olmasa da asıl katili öldürmek yerine, saldıran grubun halkından intikam alınıyordu.²⁸ Bu tür intikam cinayetleri âdetlerle ve Kuran’la onaylanmıştı (2:177): “Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir.” Eski Ahit’te de bulunabilecek bir kuraldı bu. Aracı bir devlet makamının yokluğunda çatışma ya haneler ve aşiretler arasında ya da aşiretler ve daha üst düzey gruplaşmalar, aşiret federasyonları ya da emirlikleri arasında şiddete başvurarak çözülüyordu.

Göçebe Türkler dalgalar halinde Orta Asya’dan gelip Anadolu üzerinden Balkanlar’a geçip, Selçuk ve daha sonra da Osman gibi liderler takipçilerini yerleşik hayata geçirip çökeknili imparatorluklar kurarken, Kürtler üzerinde belli belirsiz bir hükümrancılık kurdular. Osmanlılar on altıncı yüzyıl başında Kürtlerin yerleşik olduğu toprakların büyük bölümünü fethetti, bir dizi uzun savaşın ardından kaba bir sınırla Osmanlı toprakları Safevi İran topraklarından ayrıldı. Osmanlıların Anadolu ve Arap topraklarını fethetmesi sonrasında bile diğer göçebe halklar, en önemlisi de Türkmenler, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşamayı, bu topraklarda hareket halinde olmayı sürdürdü. Osmanlılar göçebeleri hem askeri seferlerinde hem çeşitli bölgelere yerleşirken kullanıyordu. Özellikle de Sünni Kürtler devletin müttefiki olarak, Şii İran’ın istediği toprakların güvenliğini sağlamak ve İslam’ın muhalif bir kolu olan Alevileri bastırmak için kullanılıyordu. Birçok Kürt aşiret lideri doğu Anadolu’da zengin ve

BİRİNCİ BÖLÜM

güçlü ağalar haline gelmişti. Kürt emirler, Van Gölü'nün batısındaki Bitlis gibi yerlerde, esasen özerk emirliklerde hüküm sürüyordu. Çoğu Kürt dağlarda yaşarken, Ermeniler tarım yapılan ovalarda çalışıyordu.²⁹ Kürt aşiret liderleri hem Hristiyan hem Müslüman çiftçileri kendilerine tabi kılıyor ve sömürüyor, onları vergiye bağlıyor, evlerinde kış geçiriyor, ahırlarındaki sürüleri kendilerinin sayıyordu.³⁰

Osmanlılar göçebeleri yerleşik hayata geçmeye zorlamak yerine, ilk başta onların geleneksel hayatlarını sürdürmelerine izin verdiler. Ancak on yedinci yüzyıl sonunda, Avrupalılar karşısında ilk toprak kayıpları yaşandıktan sonra Osmanlılar sınır bölgelerindeki göçebelere yerleşik hayata geçmesini teşvik etmeye başladı.³¹ Bundan iki yüzyıl sonra Balkanlar'da direniş ve ayrılık tehdidi üzerine, Kafkaslar ve Balkanlar'dan yüz binlerce göçmenin akışının yarattığı baskı karşısında hem muhacirlerin hem göçebelere yerleşik hayata geçirilmesi için daha sistematik programlar uyguladılar. Muhacirler Ermeni, Alevi ve Kürtlerin arasına yerleştirildi, böylece pek güvenilir bulunmayan yoğunlaşmış topluluklar seyreltildi. On dokuzuncu yüzyıl sonuna gelindiğinde doğu Anadolu hem etnik olarak daha büyük bir çeşitlilik gösterir hale gelmişti, hem de Kürtler ve Türkleri, Ermeniler, Süryaniler ve Rumlarla karşı karşıya getiren çetin, sıklıkla da vahşi bir toprak ve iktidar mücadelesinin merkezi haline gelmişti.

Osmanlıların iktidarı merkezden, yani İstanbul'dan yayılıyor, doğuda Anadolu'ya ulaştığındaysa etkisi azalıyordu. Tanzimat öncesi dönemde Anadolu'daki Osmanlı yetkilileri vilayetleri "kibar yalanlarla" yönetiyordu.³² Hediyeler, rüşvetler alınıp veriliyor, yerel makamlar sultanın hükmüne boyun eğiyor, ama yerel iktidar sahiplerine karışmıyordu.³³ Hükümetin iktidarı merkezileştirme çabaları, işlerini uzun zamandır devletin pek az müdahalesiyle yürüten bölgedeki nüfuz sahiplerinin direnişiyle karşılaştı. Kentli elitler doğudaki az gelişmiş göçebe ve yarı göçebe topluluklar hor görülüyor, imparatorluğun çevre bölgelerindeki tuhaf heterodoks dini pratik ve inanç çeşitliliğine ve birbiriyle rekabet halindeki geleneksel elitlerin kalıntılarına karşı kuşku duyuyorlardı.³⁴ İktidar, gözle görülür ya da örtülü bir biçimde, en nihayetinde kuvvetle, güçlü olanın şiddete

başvurma olasılığıyla destekleniyordu. Anadolu’da toprak ağaları ve aşiret liderleri kendi kurallarını dayatmak, haraçlarını toplamak için adamlar tutuyordu, bu kişiler genellikle kiralık eşkıyalardı. Siyaset yetkili makamların ayrıcalığıydı, sıradan halkın değil. *Siyaset* sözcüğü ilk yüzyıllarda “devlet yararı gereğince uygulanan ölüm cezası” anlamına da geliyordu.³⁵

Devlet inşası açısından iyi niyetli reformcuların neden olduğu huzursuzluk doğu Anadolu’nun her yerine ulaştı. İktidarın merkezileşmesi, vergilerin dayatılması doğuda Kürt ağaların lanet ettiği yeniliklerdi. Zaman zaman katliama dönüşen askeri seferler, bağımsız aşiret yönetimlerini çöktürdü. Bitlis’ten Musul’a, Diyarbakır’dan Urmiye’ye uzanan geniş bir bölge büyük Kürt aşiret lideri Bedirhan Bey’in yönetimindeydi, Bedirhan Bey kendi sikkelerini bile bastırmıştı. 1843 ve 1846’da Hakkari’de Nasturi Hristiyanların katledilmesi üzerine Osmanlı hükümeti Büyük Britanya ve Fransa’nın baskısıyla Bedirhan Bey’i karşısına aldı ve onu Girit’e sürgüne gönderdi.³⁶ 1847’ye gelindiğinde Osmanlılar bu büyük Kürt emirliğini mahvetmişti ama fethedilen toprakları etkili bir biçimde yönetecek askerlerden ya da personelden yoksunlardı. Bölgeye devlet düzeni getirmek yerine, Kürt aşiretlerinin rekabet içinde olduğu bir dönem başlattılar. Bu, etkili bir idare olmaksızın merkezileşmeydi, hukukun üstünlüğü sağlanmaksızın gerçekleşmiş bir devlet müdahalesiydi, haklar olmaksızın ya da tarafsız bir adalet sağlanmaksızın sorumlulukların dayatılmasıydı.³⁷ Aşiret yapısının dışında dini makamlar, en başta da şeyhler, ilahi olanla ilişkilendirilmeleri nedeniyle yetki sahibiydi. Çatışma dolu bir toplumda şeyhler aracı ve uzlaştırıcı rolü oynuyordu. Emirliğin yıkılmasıyla birlikte eski “Kürdistan” yöneticilerinin yerini Nakşibendi tarikatının bağnaz mensupları aldı.³⁸ Bu şeyhler Avrupalı ve Amerikalı güçlerle bağlantılı Batılı misyonerlerin ilerleme kaydetmesinden korkuyor, kâfirlerin egemenliğini engelleme kaygısı taşıyordu.³⁹ Bu koyu dindar şeyhler Hristiyan Ermenileri “düşman kâfirler” olarak görüyordu.⁴⁰

Yönetenler ile yönetilenler arasındaki mesafe, Müslümanlar için olduğu kadar gayrimüslimler açısından da açılmıştı. İmparatorlu-

ğün en uç köşelerinde, bölgenin önde gelenleri (özellikle de Türkler ve Kürtler) kimi zaman devletin aktörleri olarak, sıklıkla da yöredeki köylüleri yarı bağımsız bir konumda sömürerek özerkliklerini bir derece korumaya çalıştı. Bu durumdan bazı yararlar sağlanacaktı, bunlar arasında en önemlisi hukukun koruması ve devletin adaletiydi, ama bunlar gayrimüslimlere, hatta daha yoksul durumdaki Müslümanlara nadiren ulaşan faydalardı. Osmanlı tarihi üzerine çalışan Şerif Mardin, “Osmanlı yetkilileri imparatorluğun gerilemesiyle birlikte kendi toplumlarının yağmacıları haline geldi, yetkililer ile çevre (özellikle de ağır vergi yükü altındaki köylüler) arasındaki ilişki giderek ‘doğulu despotluğun’ izini taşıyor oldu,” diye yazar.⁴¹

Hristiyan köylülerin sorunları, 1858’de çıkan, arazileri işleyen ya da üstünde hak iddia edenlerin sahip oldukları toprakları devlet makamlarına kaydettirmesini şart koşan Arazi Kanunnamesi’yle birlikte ağırlaştı. Kuramsal olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda toprakların bütün sahibi sultandı, ama toprağı işleyenler ondan yararlanma hakkına sahipti. Hükümet 1858’de bireylere ödeme karşılığı toprak kullanımı bahşetti. Toprak üzerindeki cemaat hakları ve ortak kira hakları, aşiretlerin elindeki arazileri azaltmak, fiilen toprağı ekip biçenleri yararlandırmak için ortadan kaldırıldı. Toprak sahipliğı çok geçmeden tam arazi sahipliğı, yani bir tür özel mülkiyet halini aldı. Ama pratikte zengin ve güçlü Müslüman toprak ağaları kayırıyordu. Kürt şeyhleri ve ağaları arazi satın alarak zenginleşti, kentli toprak sahipleri türedi, köylüler geleneksel haklarının birçoğunu kaybetti, ortakçı ya da ırgat haline geldi.⁴² Önceleri sadece Bedirhan Bey’e vergi ödeyen Ermeniler kendilerini çifte vergi öder halde buldu, hem yöredeki Kürt arazi sahiplerine hem Osmanlı devletine vergi ödüyorlardı. Toprak ağaları hukuken toprağın sahibi olduğundan, köylüler protestoya kalkıştığında Osmanlı devleti ağaları destekliyordu. Kürt beyliklerinin bastırılması ve toprak kanunu bir düzen sağlamakta başarısız olmakla kalmadı, tam tersine “büyük bir anarşi” yarattı.⁴³

Kürtler ile Ermeniler arasındaki ilişkiler, bir arada yaşama ve hoşgörüden en acımasız zalimliklere kadar uzanıyordu. Nüfuz sahibi Kürt aşiret beyleri fırsat doğduğunda Ermenilerden toprak satın alı-

BİRİNCİ BÖLÜM

yordu. Avrupalı birçok meslektaş gibi Ermenilere özel ilgi duyan bir Britanya konsolosu 1870'lerde şöyle bildirmişti: "Taşrada cefasını Ermeni vilayetlerindeki insanların çektiği kötülükler şunlardır: Birincisi Kürtlerin yaptığı soygun, ürünlerin alınması ve baskılar. Bazı bölgelerde göçebe Kürtler köyleri yağmalıyor, sürüleri, hayvanları ve diğer yağmalanan malları götürüyor, kimi zaman taşıyamadıklarını ateşe veriyor. Başka bazı bölgelerde nüfuz sahibi Kürt aileleri civardaki (özellikle Hristiyan) köyleri ailenin çeşitli mensupları arasında pay ediyor ve bu köyleri kendi malı gibi görüyor. Köy sakinlerinin onlara fidye ödemesi, arazilerini ekip biçmesi, sürülerini gütmesi, talep ettikleri her şeyi vermeleri ya da yapmaları gerekiyor."⁴⁴ Seyyahlar ve diplomatlar Van, Bitlis, Diyarbakır ve başka yerlerde Kürtlerin Ermenileri bir tür yarı feodal kölelik halinde tuttuğunu bildiriyordu. Ermeni köylüler Kürt aşiret reislerine aynı ya da nakit olarak vergi ödemekle kalmıyordu, belli bir süre boyunca Kürtler için çalışmak, onları kış aylarında Ermeni köylerinde ağırlamakla da yükümlüydüler. Bazı bölgelerde Kürt beyleri Ermenileri koyun ya da sığır gibi alıp satıyor, topraklarına, evlerine ve kadınlarına el koyuyordu. Van'daki konsolos yardımcısı Tumanski Mayıs 1901'de şu satırları yazmıştı:

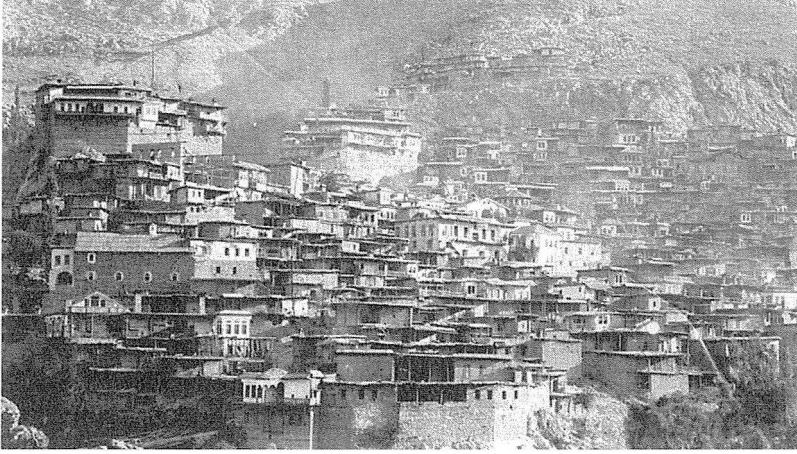
Sasun kazasında, doğurduğu bütün hukuki sonuçlarla birlikte, Ermenilerin Kürtlere neredeyse feodal bir bağımlılığı söz konusu: Her Ermeni bir Kürt'e veriliyor ve onun için çalışmakla yükümlü oluyor, Kürtler paraya ihtiyaçları olduğunda serflerini satabiliyor; bir Kürt bir serfi öldürürse o serfin beyi katile ait bir serfi öldürerek intikam alıyor. Bazı beyler Ermeni köylerinde "ilk gece hakkı"nda bile ısrar ediyor.⁴⁵

Kürtlerin popüler kültüründe misafirperverlik yabancılara, hatta tanıdıklara karşı ihtiyatlı bir yaklaşımla birlikte yürür. Bir Türk'e güvenilemezdi (*Waki khabr a Rumian*), İranlılar obur ve hilebazdı (*Waki Ajam k'low a*), Araplar küçük görülürdü: "Arap sinek gibidir, ne kadar kovalarsan o kadar ısrarcı olur." (*Arab waki maish hendi pish dakan hartaina paish.*) Kürtlerin Süryanilerle (Nasturi Hristiyanlarla) ilişkileri genellikle iyi olsa da Ermenilerle durum farklıydı. "Aramızda (Nasturilerle) bir saç kılı kadar fark var ama Ermenilerle

aramızda dağlar kadar fark var.” (*Nav byn a ma wa muyeka nav byn a ma we fellah chiayeka.*) Ermeniler pisti [“Tırnakları Ermenilerinki gibi” (*Nynuk Fellah*)] ve güvenilmezdi. “Sulu ceviz, kırma köpek, bir de Ermeni, hiçbirine güvenilmez.” (*Haspe kulla sy e tulla maire fellah lai ma ba owla.*)⁴⁶ Şiddet hayatın bir parçasıydı ve onurun korunması gerekirdi. “İnsanın elinin kanlı olması borçlu olmasından iyidir.” (*Miruf khundar bit qarrdar nabit.*) Düşmanla hesabın görülmemesi olmazdı. Ölüm herkesin konuğuydu, ölmek yaşlanmaktan iyiydi.⁴⁷

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, önceden Müslümanlar ile gayrimüslim *milletler* arasında var olan denge hızla ortadan kayboluyordu. Bu durum hiçbir yerde Ermeni vilayetlerinde olduğu kadar çarpıcı bir biçimde görülür değildi. Doğu Anadolu’da gerilimin artması ve bunun sonucunda ortaya çıkan direniş ve katliamlar sadece geleneksel Osmanlı siyasi yapısının, gayrimüslim halkların yeni koşullarına ayak uydurmadaki başarısızlığının ürünü değil, aynı zamanda doğu Anadolu’da yaşanan temel toplumsal değişimlerin sonucuydu. Tarihsel Ermenistan’daki dağlık plato merkezi hükümetin ancak kesintili bir biçimde yetki sahibi olabileceği bir bölgeydi. Hayatta kalma çabası doğudaki üç ana halkı (Kürt göçebe liderleri, kasabalardaki yarı özerk Türk beylerini ve Ermenileri) karşı karşıya getiriyordu. Bölgedeki Türk yetkililer kasabaları genellikle merkezi otoriteyi pek dikkate almaksızın yönetiyorlardı, Kürt beyleri de kırsal kesimin büyük bölümünü yönetimleri altında tutuyordu. İktidar çekişmesine katılan dördüncü güç bizzat Osmanlı devletiydi. Birçok durumda İstanbul’un kendisini hissettirebilmesinin tek yolu ordusunu göndermekti. Babıâli yüzyıl başında Ermenileri isyancı ve yıkıcı bir unsur olarak görüyor olsa da yüzyıl başında Osmanlı devletine karşı tekrar tekrar isyan edip işgalci Ruslarla işbirliği yapanlar Kürtler olmuştu. Sultanın askerleri ancak 1834, 1843 ve 1878’deki seferlerde büyük Kürt isyanlarını bastırmayı başarabilmişti. Osmanlı’nın müdahalelerine rağmen Kürt beyleri birçok bölgede fiili bir özerklik sahibi olmuş, en güçlü otorite olarak kalmışlar, İstanbul’un fazla bir müdahalesi olmaksızın yöredeki Ermeni köylüleri yönetmişlerdi.

Müslüman mültecilerin önce Kafkaslardan, daha sonra Balkan-

Ermeni kale-kenti Zeytun. Nubaryan Kütüphanesi Koleksiyonu.

lardan doğu Anadolu'ya girmesi toprak için verilen rekabeti daha karmaşık bir hale sokmuştu. Çarlık Rusyası, Kuzey Kafkasya'daki direniş hareketini yenilgiye uğrattığında binlerce Müslüman sürülmüş ya da Müslüman yerleşimcilerin hoş karşılandığı Anadolu'ya göç etmeyi tercih etmişti. Kökenleri ne olursa olsun, kendilerini ister Çerkes, ister Adige, Abhaz, Kabardey ya da Avar diye tanımlasınlar, yeni yurtlarında hepsi Çerkes diye biliniyorlardı. Sonraki yüzyılda Osmanlılar Balkanlarda toprak kaybederken Müslümanlar Avrupa'yı terk ederek doğudaki hinterlanda göç etti. Osmanlı makamları onlara toprak sözü vermişti; Ermeniler kendilerini devletin kayırdığı bu *muhacir*lerin tehdidi altında hissediyorlardı kendilerini. Diyarbakır'daki bir Britanya konsolosu ilk göçmen dalgasını, Rusya'dan Çerkeslerin (Çerkes ve başka Kuzey Kafkas halkları) gelmesini 1879'da şöyle tanımlamıştı: "Bu vilayete 4000 Çerkes ailesinin yerleştirilmesi ayarlandı: Hristiyan cemaatlerin çoğunun liderleri ülkenin halihazırdaki huzursuz ortamında hiç istenmeyen bu düzenlemeyi engellemem için benim yardımımı rica etti... Birkaç gündür burada, hükümetin Diyarbakır vilayetine 4000-5000 Çerkes göçmeni aileyi yerleştirmeyi düşündüğü söyleniyor. Bu haber büyük bir heyecan uyandırdı, zira eski bir Çerkes göçünün hatıraları canlandı, 40.000

kişi kuzeyden gelerek Diyarbakır'dan geçip Resülayn yerleşimine gitmiş, geçtikleri yerlerde köy nüfusuna büyük zorluklar çıkarmış, halk önce onları desteklemek, daha sonra hırsızlıklarına ve verdikleri başka hasarlara tahammül etmek zorunda kalmış.⁴⁸

Göçebelerin yerleşik halkla ilişkilerine, Kilikya'da, Anadolu'nun güneydoğu ucunda bulunan, Osmanlı devletinin modernleşme reformlarının meşum etkilerini yaşayan dağlık Zeytun [Süleymanlı] kasabasının kahramanca tarihi örnek verilebilir. Zeytun beş yüzyıl önce bağımsız bir Ermeni krallığının parçasıydı. Kentteki 1500 hanenin neredeyse tamamı Ermeni'ydi, yıllar önce kadirşinas bir sultan Zeytunlulara devlet vergilendirmesi ve Osmanlı makamlarının müdahalesinden bağımsız olma ayrıcalığı tanımıştı. Zeytun "özgürlük âşığı" olmakla, sıklıkla bölgedeki bazı Kürt ve Türk aşiretleriyle ittifak halinde bağımsızlığını savunmakla ün kazanmıştı. Ama Tanzimat'la birlikte Zeytun'un durumu değişmişti. Modernleştirici devlet Kilikya halklarının özerkliğine son vermek istiyordu. Hükümet, Kırım ve Kafkas savaşları sonrasında Rusya'dan kaçan yaklaşık 30.000 Çerkes mülteciyi Kilikya'da Zeytun, Maraş ve Hacın [Saimbeyli] civarındaki bölgelere yerleştirmek istiyordu.⁴⁹ Devlet bu yeni politikalarını uygulamak için ordusunu 1860 ve 1862'de Ermeni kasabalarının üstüne göndermişti. Fransız imparatoru III. Napoleon, Zeytun'a yönelik saldırının durmasını talep etmiş, saldırılar azalsa bile hükümet Zeytun'un özel statüsüne son vermiş, vergiler koymuş ve bölgeye bir kaymakam atamıştı. Bölgedeki göçebeler de zorla iskâna tabi tutulur ve onların da özerk varoluşları son bulurken, Çerkesler ile Ermeniler arasında çatışmalar sürmüştü.⁵⁰ 1860'lardan itibaren toprak için rekabetin yoğunlaşmasıyla birlikte Müslüman ile Hıristiyan, Ermeni ile Kürt ya da Çerkes ile Türk arasındaki farklılık göstergeleri yeni bir anlam kazandı. Bu rekabet Çerkes mültecileri sadece Ermeni çiftçilerle değil, yenice iskâna tabi tutulmuş Kürtlerle de karşı karşıya getirmişti.

Toplumsal ilişkilerin yanı sıra Osmanlı devletiyle ilişkiler de 1890'larda Sultan II. Abdülhamit'in sadık Kürt aşiret mensuplarından oluşan Hamidiye alaylarını kurmasıyla birlikte ciddi bir değiş-

BİRİNCİ BÖLÜM

me uğramıştı. Kazakları andıran bu milis kuvvetinin kurulması birkaç amaca hizmet ediyordu: Osmanlı devletinin iktidarını Kafkasya ve İran'a bitişik hassas sınır bölgelere taşımak ve buralarda güvence altına almak; güçlü Kürt aşiret mensuplarının Osmanlı devletine bağlanmasını ve onunla bütünleşmesini sağlamak; doğu Anadolu'da Ermenilere karşı dizginleyici ve bastırıcı bir güç olarak iş görebilecek İslami bir ortaklığı sağlamlaştırmak.⁵¹ Osmanlılar bundan sadece on yıl önce, 1879-1881'de, kendi takipçileri tarafından yönetilecek özerk bir bölge oluşturmak için bir aşiretler konfederasyonu kuran güçlü Kürt aşiret reisi Şeyh Ubeydullah tehdidiyle karşı karşıya kalmıştı. İsyanlıların bastırılması politikası yerini bir uzlaşma ve bütünleşme politikasına bırakmıştı. Sultan'ın komutanı Zeki Paşa en iyi konumda bulunan ve sadakati en olası aşiretleri toplamıştı.

Doğu Anadolu'nun değişen coğrafyasında Kürt aşiretlerinin gerçekleşen dönüşümlere ayak uydurma, bunlardan yararlanma yollarını bulmaları gerekiyordu. Bazı aşiretler hırsızlık ve yağmayla yaşıyor, "eşkiya" lakabını hak ediyordu. Bazıları kendi refahlarını sağlamak için yerel Osmanlı yetkilileriyle olan bağlarını kullanıyor ya da Osmanlı paramiliter Hamidiye taburlarında yer alıyordu. En hassas konumda olana, sıklıkla Ermenilere, ama yoksul ve zor durumda olan Müslümanlara da yükleniyorlardı, bir şikâyet olursa yetkili makamlara kurbanlarının aslında devrimci ya da terörist olduğunu bildiriyorlardı.⁵² Bir İngiliz subayı 1906'da şöyle bir rapor geçmişti: "Hamidiye alayları köyleri yağmalıyor, insanlara kötü davranıyor, onların sığırlarını, koyunlarını ve ekinlerini alıyor, Ermeni garibanları da sık sık öldürüyor. Kürtler bu baskınlara mazeret olarak –bir mazeret gerekiyorsa tabii– köylülerin devrimci olduklarını ya da devrimcilere yataklık ettiklerini söylüyorlardı. Nitekim, Ermenilerin yataklık ettiği çoğunlukla doğrudur, ancak bunu hiç istemeyerek yapıyorlardı."⁵³

Yoğun rekabet farklı Kürt aşiretleri ve klanlarının devlete karşı işbirliği yapmasını engelliyordu. Bölgedeki, iktidar ve üstünlük kazanma mücadeleleri devlet ve taşra aktörleri arasındaki ilişkilerle kesişiyordu. Bazı aşiret liderleri, örneğin Miran aşiretinden Mustafa Paşa, Hamidiye alaylarının komutanı Zeki Paşa'yla olan bağlantıla-

rından ötürü cinayet ve katliam suçlarından aklanıyordu. Mustafa hükümete sadık kalarak yarı özerk bir beylik kurmayı başarmıştı. Rakibi Bedirhan gibi bazı beylerse Abdülhamit'e karşı radikal muhalefetin bir parçasıydı, "Osmanlılar olarak imparatorluğun kaderinden kaygı duyuyorlardı" ama Sultan'ın izlediği politikaların ve Hamidiye alaylarının yarardan çok zarar getirdiğine kaniydiler.⁵⁴ 1902'de Mustafa Paşa'nın öldürülmesini sağladılar.

Yönetim ve adalet eksikliği ne kadar dayanılmaz olsa da Ermeniler genel olarak, 1862'de Zeytun'da ya da 1882'de Erzurum'da olduğu gibi, ara sıra çıkan bazı isyanlar dışında bu düzene dayandılar. Ama on dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde Müslümanlar ve Hristiyanların nüfusu arttıkça, Kafkasya ve Balkanlardan başka Müslümanlar bu bölgeye yerleştikçe ve birçok Ermeni Rusya, Avrupa ve Amerika'ya göç ettikçe bölgede sınırlı tarım kaynakları için rekabet yoğunlaştı. Ermeniler Osmanlı devletine müracaat etti ama onları eskisine göre daha güçlü Müslüman toprak ağalarına karşı savunması için devlete güvenemedi ve Anadolu'da kalan Ermeniler üzerinde, tehlikeye girmiş konumlarını korumaları yönündeki baskı arttı. Yeterince iyi yönetilmeyen, güçlülerin kasti şiddetine maruz kalan, toprak sahipliği için sert çatışmalara sahne olan doğu Anadolu, yirminci yüzyıl başında hem Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında hem de rakiplerinin hırslarından korkan büyük imparatorluklar arasında sert bir mücadelenin yaşandığı bir girdap haline gelmişti.

"AVRUPA'NIN HASTA ADAMI" İLACI İÇER

Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin baskın bir imge varsa, o da hızlı bir gerilemedir; ilk dönemlerindeki yayılma kabiliyetini ve gücünü on yedinci yüzyıl sonuna doğru yitirmesi ve on dokuzuncu yüzyılda "Avrupa'nın Hasta Adamı" haline gelmesidir. İktidardakilerin çoğu bu görüşü paylaşıyordu, yönettiklerinin bir bölümü de. Amansız bir uluslararası rekabet çağında, Osmanlılar Batı emperyalizminin emperyal kurbanı, yetersiz, geri, zayıf ve çökmeye hazır bir sanayi öncesi güç olarak görülüyordu. Akademisyenler hem bu gerileme

BİRİNCİ BÖLÜM

ve çöküş paradigmasını çalışmış, hem de son yıllarda, onu daha karmaşık bir tarihin Avrupa merkezci, Oryantalist bir okuması olarak görüp eleştirmiştir. Osmanlı devletinin son dönemlerini kavramak için, imparatorluklar ve ulus-devletler içindeki ve arasındaki farklı dinamikleri; Avrupa’da doğmakta olan devlet biçimini; otokrasinin on dokuzuncu yüzyılda giderek daha güçlenen Avrupa liberalizmi ve anayasacılığından hangi açılardan farklı olduğunu; bir ayağı Avrupa, bir ayağı Asya’da olup, bu yeni üretim biçimiyle dönüşmüş olan Batı Avrupa devletlerinden daha sonra ekonomik modernleşmeye ulaşan bu büyük devletlerin (Osmanlı ve Rus devletleri) kapitalizmden nasıl etkilendiğini değerlendirmek temel önemdedir. Avrupa ile Osmanlılar arasındaki bu farklılıklar, bir yandan da, Osmanlı elitinin Batı’dan öğrenmeye, imparatorluğun ayakta kalması ve refaha ulaşması yönünde en çok yarar getireceğini düşündükleri şeyleri taklit edip benimsemeye hazır önemli mensuplarını baştan çıkarıp etkilemişti. Bazı Osmanlı bürokratlarına göre Avrupa, gerilik ve gerilemeden olası bir çıkış yolu, ilerici bir gelecek gibi görünüyordu. Geleneksel yapıdaki imparatorlukların, rekabetçi on dokuzuncu yüzyılda ayakta kalabilmek için, kapitalist ve sanayileşmiş Avrupa’nın artan gücü ve nüfuzunun yol açtığı zorluklara göğüs germenin yollarını bulması gerekiyordu. Modern olmaları, en azından bazı bakımlardan Avrupa’ya daha fazla benzemeleri gerekiyordu. Avrupa’dan gelen baskılar, Hristiyan azınlıkların yeni hevesleri ve reformcu birkaç Osmanlı yetkilisinin Avrupa yönelimiyle birleşerek, küçük ama etkili bir grup hükümet yetkilisi arasında, milliyetçilik ve liberalizm çağında rekabet edebilmek için imparatorluk kurumlarının dönüştürülmesi gerektiği yönünde bir fikir birliği oluşmasına yol açtı.

Reformcu sultanlar saraya yakın muhafazakâr kuvvetlerin, en başta da yenilikleri tekrar tekrar protesto eden saray muhafızlarının, yani Yeniçeri birliklerinin sıkı muhalefetiyle karşı karşıyaydı. 1826’da “Vaka-i Hayriye” denilen gelişmeyle Sultan II. Mahmut (1808-1839) Yeniçeri Ocağı’nı kapattı, orduda ve hükümet politikasında uzun erimli bir dizi değişiklik başlattı. Yeni bir ordu kuruldu, devletin yetkileri artırıldı, merkezden taşraya daha fazla yetki

aktarıldı. Sultan halkın *vatan* sevgisine, İslam'a bağlılığına, gündelik konuşma dili olan Türkçeye verdikleri değere hitap ederek birleştirici bir halk hissi yaratmaya çalıştı (*halk* o zamanlar Osmanlıcada yeni bir sözcüktü).⁵⁵ Tanzimat diye bilinen reformlar, onları tasarlayanların kafasında Avrupa'nın bir taklidi olmaktan çok Kanuni Sultan Süleyman'ın şanlı günlerine dönüş anlamını taşıyordu. Tanzimat'ın başlangıcı olan ilk büyük ferman (Gülhane Hatt-ı Şerifi, 1839) "şeriat düzeninin gereklerine uygun olarak" gayrimüslimlere eşitlik vaadinde bulunuyordu. Bu, dini ne olursa olsun bütün tebaanın eşit düzeyde korunacağı ama iktidara eşit düzeyde katılamayacağı, yani tam anlamıyla eşit haklara sahip olmayacağı anlamına geliyordu. II. Mahmut şöyle diyordu: "Ben tebaamın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim."⁵⁶ Avrupa'nın baskısı altında yayınlanan ikinci bir fermanla (Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 1856) eşitlik daha da ileri taşındı: Müslümanlar ve gayrimüslimler kanun karşısında tam anlamıyla eşit ilan edildi. Sultan'ın bütün tebaası, Osmanlılar olarak, az çok aynı muameleye tabi olacaktı. Bu ikinci kanun, İslami geleneklere göre müminler ile gayri müminler arasındaki eşitsizlikten önemli bir kopuş olduğu için, özellikle başkent dışında büyük bir muhalefetle karşılaştı. Yönetici millet (*millet-i hâkime*) olarak Müslümanlar açısından, böyle sınırsız bir eşitlik İslam devleti ve onun adalet fikrinin dayandığı ilkeleri baltalıyordu.⁵⁷ Gayrimüslimlerin tamamı da bu fermanı şevkle karşılamadı. Eşitlik bazı ayrıcalıkların kaybedilmesi anlamına geliyordu. Müslümanlar kanunun ilanını "ağlayıp yas tutulacak bir gün" olarak görürken Rumlar, "bizi Yahudiler ile eşit tuttu. Biz Müslümanların üstünlüğüne razıydık," diye üzülmüyordu.⁵⁸ Nihayetinde gayrimüslimler devletin vaat ettiği reformları gerçekleştirme niyetine bağımlıydı. Pratikte, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler eşitsiz muamelenin ve "Osmanlı milliyet sentezinin, resmi eşitlikçilik vaaadinin doğrudan bağlı olduğu bir sentezin yaşayabilirliğine duyulan inancın aşınmaya başlamasıyla doğan başka şüpheler ve kuşkuların" kurbanı olmaya devam ettiler.⁵⁹

Modern çağda imparatorluklar, geleneksel elitleri iktidarda tutan

BİRİNCİ BÖLÜM

ayrıcılık ve ayrımları korumak ile eski yönetici sınıfları ve mevcut toplumsal düzeni baltalaması olası liberal çizgilerde reformlar tasarlama arasında sıkışıp kalmıştı. Modernleşmeci imparatorlukların reformcuları bu emperyal ikilemi halledebilmek için fetih ve ilahi yetki retorliğini yumuşatan, emperyal metropolün medenileştirici görevini, yeni bir kalkınma projesindeki temel yetkinliğini vurgulayan yeni meşruiyet formülleri aramaya başlamıştır. Geleneksel elitlerin iktidar üzerinde hak iddia eden, hatta kendilerini ulus olarak tanımlayan halklar üzerindeki yönetimini haklı çıkarma ihtiyacı içinde, aşağı ya da medenileşmemiş halkları geliştirme fikri emperyal meşruiyetin baskın kaynağı haline gelmiş, yirminci yüzyılda da böyle olmayı sürdürmüştü.⁶⁰ İngiliz ve Fransızların denizaşırı imparatorlukları ve Rusların büyük kara imparatorluğu gibi Osmanlılar da topraklarının çevre bölgelerini, yerleşik olmayan göçebe halkları ve diğer cahil kalmış halkları modern dünyaya taşımak için kendi medenileştirme misyonlarını (*mission civilisatrice*) öneriyordu.

Avrupa ulus-devletlerinin çeşitli yönlerini öz bilinçle ödünç alan ve yeniden üreten reformcular, imparatorluğun farklı halklarını ortak bir kimlik ve daha geniş bir merkezi devlet yetkisi altına sokmayı amaçlıyordu. Yerel kimlikler, on dokuzuncu yüzyıl reformcularının, Sultan'ın bütün tebaasını Osmanlı adı altında kapsayarak, onun yönetimindeki bütün topraklarda daha büyük bir düzen sağlama girişimleriyle çelişiyordu.⁶¹ Gayrimüslimlerin hukuken korunması fikri, Osmanlılık diye bilinen, Aralık 1876'da Anayasa'nın ilanı ile kısa bir süreliğine kurumsallaşan amaçlar açısından merkezi önemdeydi. Ama Osmanlılık ideolojik şemsiyesi, imparatorluğun birliğin güvence altına almanın en iyi yolunun Osmanlı Türklerinin milliyetlere hükmetmesini sağlamak olduğuna inananları kapsayacak kadar genişti. Osmanlı devleti ve toplumunun merkezinde etnik Türkler olacaktı, Türkler başka İslam halklarının etrafında kaynaşacağı "temel unsur"du.⁶² Zaman içinde imparatorluğun yönetici eliti hâlâ Osmanlı olsa da giderek daha fazla Türkleşti. Osmanlı devletinin son otuz dokuz vezirinin otuz dördü Türk'tü, yani anadilleri Türkçe olan Anadolu ya da Rumeli Müslümanlarıydı.⁶³ Kimlikte, din yerine

etnisite giderek daha fazla belirleyici olmaya başladı, ulus-devletlerde olduğu gibi modernleştirici imparatorlukta yönetenler ile yönetilenlerin etnik kimliklerinin örtüşmesine daha fazla dikkat edilir oldu. Bu süreç ulusallaşma ya da modernleşme diye nitelenebilir, ancak her şeyden önce ve temelde, yerine geçecek istikrarlı bir sistem oluşturmadan, çürük-çarık bir geleneksel sistemin (emperyal paradigma) bozulmasına yol açmıştı.

Avrupalı ve Osmanlı gayrimüslim liberaller Tanzimat'ın eşitlikçi reformlarını alkışlıyor, hükümetin vaatlerini yerine getirememesi karşısında hayal kırıklığı yaşıyorlardı. Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ayrıştırılması, gayrimüslimlerin Müslümanlara tabi tutulması ve liberal evrenselci eşdeğerlik, kanun karşısında eşitlik ilkeleri arasında temel bir gerilim vardı. Muhafazakâr yetkililer ve din adamları, Tanrı'nın niyetine aykırı olarak gördükleri fermanları uygulamakta tereddüt ediyordu. Reformları uygulamayı samimiyetle isteyen reformcular bile devletin bunları gerçekleştirme becerisinin sınırlı olduğunu görmüştü. Ciddi yetkilere sahip son Sultan Abdülhamit'in iktidara gelmesinden kısa süre sonra Tanzimat son buldu. Devlet, reformları yaygınlaştırmak yerine, bağlılık göstermeksizin vaatlerde bulundu, ayak sürüdü ve Batılı güçlerin sabrını zorladı. Abdülhamit'in imparatorluğunu nasıl modernleştireceği konusunda bazı fikirleri vardı, ama bu fikirler Batılı liberallerin ve Osmanlı azınlıklarının eşitlikçiliğinden kökten farklıydı. Abdülhamit'in stratejisi kişisel yetkisinin yasal olarak düzenlenmesini, merkezileştirilmesini ve bürokratik bir uzantısı olmasını gerektiriyordu. Abdülhamit yönettiği toprakların güvenliği ve gelecekteki refahı açısından bir tür modernleşmenin gerekli olduğunu kabul etmişti. Kuralların uygulanması, vergilerin toplanması, nüfus sayımlarının yapılması (1885 ve 1907'de olduğu gibi) ve sınırların tanımlanması gerekiyordu. Göçebeler yerleşik hale getirilmeli ya da askeri birimlere alınmalıydı. Kent hayatının sunduğu hizmetlerin güçlendirilmesi, yolların yapılması, gezinti için kaldırımlar döşenmesi gerekiyordu. İmparatorluğun dört bir yanına Kuran'a göre namaz vakitleri yerine Avrupa'nın yirmi dört saatini gösteren saat kuleleri dikildi. Matbaalar, gazeteler

BİRİNCİ BÖLÜM

ve meslek okulları teşvik edildi. Ama sansür de, polisin gözetimi de artırıldı. Sultan demiryolu yapımını teşvik etti, Almanların Osmanlılar için çok pahalı ve teknolojik olarak çok ileri projeler üstlenmesini sağladı. İngilizler ve Ruslar bu gelişmeleri büyük bir şüpheyile izliyor, imparatorluğu ve Almanya'nın imparatorluktaki konumunu güçlendirmekten başka bir işe yaramayacak olan demiryollarının inşasına karşı çıkıyordu. Abdülhamit'e göre kaybedecek vakit yoktu. Zamanın hızlanması gerekiyordu.

Ermeniler

Haritalar kimi zaman devletlerin unutmayı tercih edeceği hikâyeler anlatır. Osmanlılar bölgeye ne derlerse desinler ya da burayı nasıl bölmüş olurlarsa olsunlar imparatorluğun dışındaki haritacılar doğu Anadolu'daki büyük dağlık platoya Ermenistan demiştir. Altı vilayet; Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Harput (Kharput, Kharpert), Mamuret-ül Aziz ve Diyarbakır, *Vilâyat-ı Sitte* olarak Ermenistan'a dahil ediliyordu. Ermenistan ismi, haritalar ve bu altı vilayetin bir grupta birleştirilmesi gibi, bir halkı ve bir ülkeyi birbirine bağlayan bir iddiaydı. O dönemin hem yerlileri hem yabancıları aynı bölgeden Kürdistan diye de bahsediyordu. İngiliz bir gözlemci, "Bu sadece bu ülkede Kürtlerin yerleşik olduğu anlamına gelir, tıpkı Ermenistan'ın Ermenilerin yerleşik olduğu yer anlamına gelmesi gibi. Küçük Asya'nın birçok bölgesinde nüfus karışmıştır. Türkler bu bölgelere Kürdistan demeyi tercih etseler de, Ermenilerin dostları buraya Ermenistan der" diyordu.¹ Her iki iddia da Osmanlı makamlarınca tehdit olarak görülüyor, dışardakiler tarafından fırsat olarak algılanıyordu. Doğudan batıya ticaretin geçiş bölgesi, mülkiyeti rakipler karşısında askeri avantaj sağlayan stratejik bir yayla olarak bu ülke tarihsel çekişmelere konu olmuştu. Ama birçok önemli bakımdan da zorluydu: Yazları son derece sıcak, kışları son derece soğuk oluyordu, burada hızlı hareket etmek son derece güçtü. Geçit vermez yollar, seyre müsait olmayan nehirler, yüksek dağlar, ayrıca haydutlar ve denetimsiz aşiret mensupları seyahati tehlikeli kılıyordu. İyi bir atla günde 40-50 km yol alınabilirdi, yük olmaksızın bir haftada herhalde birkaç yüz km gidilirdi. Ama çamur ve sıcak, taşan dereeler, hasmane yöre sakinleri, hız yapma, hatta yolculuğu tamamlama hevesini kırıyordu.

Balkan Yarımadası

Ermenistan olarak değerdendirilen, 1000 yılı aşkın bir süre boyunca Ermeni krallıkları ve prensliklerinin yurdu olmuş bölge ABD'nin Iowa ya da Illinois eyaletleri büyüklüğünde yaklaşık 100 bin kilometre karelik büyük bir dikdörtgendir. Antik Yunanlıların Anadolu, modern Batıların Küçük Asya dedikleri bölgenin doğu kısmında bulunuyordu. Anadolu'nun en güzel, modern Türkiye'nin en büyük gölü olan Van Gölü, aynı adı taşıyan kentin yanındadır ve onuncu yüzyıla ait bir Ermeni katedralinin, Surp Haç'ın bulunduğu Ahtamar adasını çevreler. Ortaçağ'da gölün etrafındaki bölge Ermeni Vaspuragan Krallığı'nındır. Van'ın kuzeyinde Pakraduni krallıkları ve başkentleri Ani bulunuyordu, burası bugün Ermenistan Cumhuriyeti sınırında yer alan bir harabeler topluluğudur. Daha doğuda ve kuzeyde Karabağ ("Ğarabağ") bulunuyordu. Sünik beyliği buradaki varlığını, diğer Ermeni devletlerinin fethedilmesi sonrasında uzun bir süre boyunca sürdürmüştü. Daha güneyde, Akdeniz sınırında, üç yüzyıllık (1080-1375) bir Ermeni diaspora beyliği, daha sonra da krallığı olan Kilikya vardı. Ermenilerin yaşadığı platonun büyük bölümü deniz seviyesinden 1200-1800 metre yüksekte, dağların yüksekliğiyle 3000 metrenin üzerindeydi. Bu dağlar arasındaki (Batıların Ararat, Ermenilerin Masis dediğı) en yüksek zirve, yaklaşık 5100 metreyi buluyordu. Bu dağın Osmanlıca adı "Ağır"dı, Türkçe adı ise "Ağrı"dır.

ERMENİLER KİMDİR?

En azından Eski Dünya'nın büyük bölümünde insanlar kendi uluslarının hikâyesini, en kadim devirlerden, hatta Yaratılıştan itibaren anlatmaya başlarlar. Ermeniler, tıpkı Yahudiler, Gürcüler, Mısırlılar, Hintliler ve Çinliler gibi, uzun bir edebi sicile, tarihin şafağından Ortaçağ'a dek uzanan hikâyelerini anlatan bir metinler seçkisine sahip az sayıda talihli etnik ya da dini gruptan biridir. Beşinci yüzyıl başında, Mesrob adında, daha sonra Maşdots diye bilinen ve aziz ilan edilen bir din adamı, dillerini kayıt altına almak ve İncil'i çevirebilmek için bir alfabe yaratmıştı. Bunun hemen ardından rahipler

İKİNCİ BÖLÜM

ve keşişler, kendi halklarının tarih öncesine uzanan tarihi diye gördükleri şeyi kaydetmeye başladı: Kahraman Hayk dev Pel'i yenmiş, halkı (kendi dillerinde *Hay*) ve ülkesi (*Hayasdan*) onun adıyla anılır olmuştı, bu halkın ilk krallarından biri de Armen'di, yabancıların kullandığı Ermeni tabiri onun adından geliyordu. Ortaçağ başlarında bir tarihte (hangi yüzyılda olduğu tartışmalıdır) "Ermeni tarihinin babası (*badmahayr*)" Movses Khorenatsi bir vakayiname yazmış, bu belge daha sonra ulusal tarihe dönüşecek bir anlatının temelini oluşturmuştu. Ermenistan'ın bahsi ilk kez, Mesrob'dan bin yıl önce, MÖ beşinci yüzyılda Pers kralı Büyük Darius'un Behistun'da büyük bir kayaya oyduduğu yazıtta geçer. Hem Ermeni Platosu'nu fethedenler hem de Ermeni yazarlar, krallıkları ve beyliklerini yönetenlerin vakayinamelerini tutmuştu. El yazmalarını titizlikle kopyalayan ve enfes minyatürlerle resimleyen din adamları en çok yöneticilerin kahramanlıkları ve Hristiyan dininin şanıyla ilgileniyordu. Ermeniler kralları Dırtad'ın Büyük Konstantin'den önce Hristiyanlığa geçmiş olmasından gururla bahsediyordu (burada da tarih yine tartışmalıdır: Geleneksel olarak 301 olduğu söylene de büyük ihtimalle 314'tür). Bu nedenle Ermenistan'ın Roma İmparatorluğu öncesinde Hristiyanlığı kabul eden ilk ülke olduğu ileri sürülebilir.

Hristiyanlık öncesinde kadim dünyanın bir parçası olan Ermeniler kendilerine özgü İran tarzı kabile yapıları ve ödünç alınmış paganizmleriyle tanınan bir halktı. Devlet örgütlenmesinin pek az olduğu, neredeyse tamamı kırsal bu toplum, savaşçı bir sınıf, pagan bir rahipler eliti ve katı bir krallıkla yönetiliyordu. Olduğu kadarıyla siyasal örgütlenmesi de büyük ölçüde ademimerkeziyetçiydi ve yükselmekte olan soylulara büyük bir özerklik verilmişti. Roma'nın doğu Anadolu ve Kafkasya'ya yayıldığı dönemde, Büyük Dikran'ın hükümdarlığında (MÖ 95-55) temelde İranlı olan bu kültür ve toplum Helenik Batı'nın özelliklerini aldı. Genelde prensler ve soylular arasında parçalanmış, büyük imparatorluklara ve Arabistan ile Orta Asya'dan gelen işgalcilere karşı hassas durumdaki Ermenistan'ın birliği kırılgan ve geçici, devlet yapılarıysa ilkeldi. Dikran yönetiminde Ermenistan kısa bir süre boyunca genişleyerek doğu Anadolu'nun

Büyük Dikran, Ermeni Kralı (MÖ 95-55).

tamamını ve Kafkasya'nın bazı kısımlarını birleştirdi, hem Roma hem Partlar ile bağlantıları olan bir prensin yönetiminde çoketnili bir imparatorluk oluştu. Kısa ömürlü bu devlet, modern milliyetçilerin zihninde büyük Ermenistan anayurdunda hak iddia etmenin temeli haline geldi.

Roma döneminde uzak pazarlarla ticaret Ermenistan'ın her yerinde gelişti, kent hayatı muhtemelen daha büyük bir önem kazandı, gerçi Ermeniler modern zamanlarda klişe bir biçimde anılmalarına sebep olacak özelliğe, yani ticaret erbabı ve tüccar karakterine henüz sahip değillerdi. Ermeniler büyük ölçüde köylülerin oluşturduğu ve küçük bir soylu ve savaşçı elitin (*nakhararner*) krala gevşekçe bağlı olduğu bir nüfus olarak kaldı. Dikran'ın yönetiminde bile devlet makamlarının, *nakharar* sistemi içinde yer alan klanlara özgü bağlılık gibi çok daha kadim toplumsal örgütlenme biçimleriyle, mücadele etmesi gerekiyordu. Ermeniler arasındaki bölünmeler, onların kaderini, nispeten zayıf krallık kurumuna kıyasla daha etkili bir biçimde belirlemiştir. Aralarında sert çatışmalara giren Ermeni prenslikleri sıklıkla Ermeni olmayan güçlerle birbirlerine karşı ittifak kuruyordu. Araplar Pakraduni hanedanının Ermeni krallarının hamisiydi, Bizans ise Aziz Vartan'ın soyundan gelen Mamigonyanlarla ittifak kuruyordu.

Ermeni Minyatür Sanatı. Rusya Ulusal Kütüphanesi.

Ermenistan'ın bahsinin ilk kez geçtiği Antik Yunan ve Pers kaynakları, komşuları Ermenileri kolektif bir isimleri ve Hint-Avrupa dil ailesinin bir kolunda yer alan kendilerine ait bir dili olan ayrı bir halk olarak tanıyordu. Ermeniler arasında siyasal dayanışma zayıf olsa da konuşma dili ortaktı, toprağa bağlılık duyuluyordu ve önceleri pagan, sonraları Ermeni Hristiyanlığı olan ulusal dine sıkı bir sadakat besleniyordu. Din, ister Ermeni paganizmini oluşturan İranlı ve Yunan tanrıların bir karışımı olsun, ister Ermeni Kilisesi'nin benimsediği ılımlı düzeyde monofizit Hristoloji olsun, bu hal-kın kimliğini tanımlayan, kabaca dilsel ve ülkesel toplulukla örtüşen başlıca unsurdur. Ermeni Kilisesi, Bizans İmparatoru başkanlığındaki kilisenin sadece ilk üç ekümenik konseyini kabul etmişti, ama Kalkedon Konsili'nde (MS 451) İsa'nın hem ilahi hem insan doğasına sahip olduğunda ısrar eden formül üzerine Rum Ortdoksluktan ayrılmıştı. Ermeniler, Nasturiler ve diğer doğu Hristiyanları Mesih'in doğasına ilişkin kendi ayrı yorumlarını korumuşlardı. Hristiyanlıkla birlikte kiliselerinin sınırları dilsel kültürel cemaatle örtüşür olmuştu. Hristiyanlığın en doğudaki kalesi olarak Ermenistan inancın ko-

runmasında özel bir rol üstlenmişti, ama Hristiyanlık için mücadele etmek yerine Ermeniler, Ermenilerin benzersiz inancının korumak amacıyla mücadele vermişlerdi. Ermeniler kültürel yüzlerini Batı'ya dönüp evrenselci bir dini benimserken bile onu özelleştirmiş, kendilerinin kılınmış, kendilerini batıdaki güçlü Rum Ortodoks Bizans İmparatorluğu'ndan cüretkarca ayırmışlardı. Ancak Ortaçağ'ın sonraki dönemlerinde, Haçlı Seferleri sırasında daha geniş kapsamlı bir pan-Hristiyan savunma hareketine katılmışlardı.

Beşinci yüzyıl başında Ermeni alfabesinin icat edilmesi ve Kitab-ı Mukaddes'in Ermeniceye çevrilmesiyle birlikte din adamları bu benzersiz halkın büyüklüğüne, kahramanları ve şehitlerine, inançlarına, İsa için yaptıkları fedakârlıklara övgüler düzen felsefi ve teolojik metinler, tarihler, coğrafyalar yazarak eksiksiz bir edebi gelenek oluşturmuşlardı. Ermenilerin ilk yazılı eserleri, onları insanlık tarihinin kökenine yerleştiren ortak bir türeyiş miti ve tarihini paylaştıklarını gösterir. Ermeni milliyetçiler "ulusal" kimliğin izini kolayca "(Ermeni) tarihin(in) babası" Movses Khorenatsi'ye dek sürebilirler, Khorenatsi gururla, "Küçük bir ülke olsak da, nüfusumuz sınırlı olsa da, zayıf olsak da, sıklıkla başkalarının yönetimine tabi olsak da, ülkemizde yazıyla kaydetmeye değer birçok yiğitçe iş yapılmıştır," demişti.² Din adamları yazılarında Ermenileri küçük, tecrit edilmiş, İsa için eziyet çeken ve şehit edilen bir halk olarak görüyordu. Ermeni tarihini yazanların gözünde Ermeniler, Avarayr Savaşı'ndan itibaren (MS 451) kadim İsrail'in Makkabileri gibi kendilerini Tanrı'nın övgüsüne mahzar olmak için feda etmeye hazır olmuşlardı. Ermeniler Perslere karşı yaptıkları savaşta liderleri Vartan'ı kaybetmişti, Vartan daha sonra aziz ilan edilmişti, ama Ermeniler bu savaş sonrasında kendi dinlerine göre ibadet etme hakkını korumuşlardı. Ermenilerin Mazdacı Perslerin elinde inançları uğruna şehit oldukları savaş günü, *Vartanants*, ulusal korumacılık hikâyesinin ana sembollerinden biri haline gelmişti.

Ortaçağ Ermenileri binlerce kilise ve onlarca kale inşa etmiş, batıda Roma ve Bizans ile doğuda Pers İmparatorluğu arasında kalan bir Hristiyan medeniyeti yaratmışlardı. MS yedinci yüzyılda Arap-

İKİNCİ BÖLÜM

lar yeni dini, yani İslam'ı yaymak üzere Ermenistan'da ilk büyük seferlerine girişti. Ama Araplar Ermenistan'ı sömürgeleştirmede. Onun yerine birkaç kasabaya yerleşerek yerli ve yabancı tüccarlarla kâr getiren ticari işler yaptılar. Dört yüzyıl sonra Selçuklu Türkleri Manzigerd (Malazgirt) Savaşı'nda (1071) Bizans İmparatorluğu'na ölümcül bir darbe indirerek Ermenileri kendilerine tabi kıldılar. Başlıca Ermeni krallıkları, Pakradunilerin (başkenti Ani olan) ve Ardrunilerin (Vaspuragan'daki, bugünkü Van) krallıkları peş peşe düştü, böylece Ermenilerin uzun dağılma süreci başladı. Son bağımsız Ermeni krallığı, Akdeniz'de Kilikya'da bulunan güney diasporası da 1375'te Mısırlı Memlûklar karşısında yenilgiye uğradı ve çöktü. Melik denilen prenslerin yönettiği birkaç soylu aile Karabağ ve Zangezür dağlarında, Sünik, Ağvan ve Artsakh diye bilinen bölgelerde birkaç yüzyıl boyunca tutundu. Moğollar, Türkmenler ve başka göçebe halkların gelip son derece yıkıcı işgallere girişmesinin ardından, Osmanlı Türkleri on beşinci yüzyılda doğu vilayetlerinin bir kısmını Perslere bırakarak Ermenistan'ın fethini tamamladı.

DİASPORA VE ANAYURT

Ermeniler sonraki beş yüzyıl boyunca emperyal efendileri karşısında kaybettikleri topraklarda yaşayanlar ve başka topraklara yayılmış, koloniler oluşturmuş, din ve kültür geleneklerini koruyan gruplar arasında bölündü. Zamanla Anadolu'daki birçok yerli Rum ve Ermeni İslam'a geçti, Türk ve Kürt nüfusa asimile oldu. Diğerleri inatla inançları ve dinlerine tutundu, bazılarıysa Hristiyan olarak kalmalarına rağmen baskın kültürü benimseyip Türkçe konuşmaya başladı. Yine bazı Ermeniler ülkelerinden tamamen göç ettiler. Gürcistan, Kırım ya da Osmanlı başkenti İstanbul'a yerleştiler ya da İran Şahı I. Abbas tarafından İsfahan'a sürüldüler (1604). Moskova, Lvov, Venedik, Amsterdam, Cadiz, Kalküta ve Madras'ta Ermeni tüccarlar ve zanaatkârlara rastlanabiliyordu. Uzak bölgelerle ilişkileri –Avrasya üzerinden– Pasifik'ten Batı Avrupa'ya dek ulaşan uluslararası bir tüccarlar ağı oluşturmuşlardı.³ Aydınlanma dönemi Avru-

palılarının antropolojik eserlerinde Ermenileri tanımlamalarıyla birlikte Ermenilerin tüccar ve tacir olarak imajı baskın bir temsil halini aldı. Filozof Immanuel Kant, Baltık inzivasında şu satırları yazıyordu: “Ermeniler arasında... kendine özgü, özel bir ticaret ruhu hüküm sürer; Çin sınırlarından Gine kıyılarına kadar, kuzeydoğudan güneybatıya, eski kıtanın neredeyse tamamını kaplayan bir bölgede ticaret yaparak ilerler; bu ticaret, karşılaştığı bütün halklar arasında barışçıl bağlar kurmasını sağlayabilmiştir ve bu da, bu makul ve çalışkan halkın kendine özgü bir soyu [*Abstamm*] olduğunu gösterir; bu onların karakterinin, çağdaş Yunanların –ilk biçimleri artık tespit edilemeyen– üçkâğıtçı ve yaltakçı karakterinden üstün olduğunu kanıtlar.”⁴

On dördüncü yüzyıl sonundan yirminci yüzyıla dek Ermenilerin başlıca manevi ve siyasal kurumu kilise oldu. Ermenistan’ın eski kraliyet hanedanları ve soyluları büyük ölçüde ortadan kaybolmuştu, onların yerine din adamları “ulusun’ fiili temsilcileri” haline gelmişti.⁵ Ama kilise dini liderleri arasında, yani Eçmiadzin’deki –Pers İmparatorluğu’nda– gatoğigos, Sis [Kozan], Akhtamar ve Kantsasar’daki rakip gatoğigoslar ve Konstantinopol ile Kudüs’te Osmanlı’ya bağlı patrikler arasında bölünmüştü. Yine de manastırlar Ermenilerin geleneklerini aktarmayı sürdürüyor, patrikler ve gatoğigoslar vergi topluyor, kuralları uyguluyor, hatta muhalifleri hapse atıyordu. Yaygın iç çatışmalar ve yolsuzluk kilisenin enerjisini tüketiyor, Batı’dan gelen Katolik misyonerler sapkın olduğunu düşündükleri Apostolik inanç sahiplerini kemiriyordu.

Erken modern dönemde faal kilise liderleri zaman zaman Batı başkentlerini, Ermenileri İslami yöneticilerinden, yani Osmanlılar ve Perslerden kurtarmaları için bir haçlı seferine yönlendirme girişiminde bulundular, ama neredeyse hiçbir sonuç alamadılar. Diaspora Ermenileri, İran, Avrupa ve Hindistan’daki tüccarların özgürleştirici faaliyetlerinin büyük bölümünün ardında Ermeni devletinin yeniden kurulması yatıyordu. Madras’ta siyasi eylemlerle de uğraşan bir grup tacir, Ermenilerin içinde bulundukları durumun kabahatini kendi günahkâr geçmişlerinde aramayı bırakıp, suçu yabancı yöneticilerin despotluğuna yükleyen siyasal risaleler kaleme aldı. Maceraperest

İKİNCİ BÖLÜM

İran Ermenisi, Hovsep Emin (1726-1809) Avrupa'daki kralları Ermenistan'ın özgürleştirilmesinde kendisine yardımcı olmaya ikna etmeye koyuldu, Ermeni din adamlarını Müslümanların yönetimini edilmeye kabul etme mesajını vermekle suçladı. Bu özgürlükçü çabaların parçalı niteliği, aralarındaki bağlantının hassasiyeti ya da yokluğu, aktörlerin farklı saikleri ve hevesleri daha sonra bir araya getirilip tek, bütünlüklü bir "ulusal özgürlük hareketi" anlatısında örülmüştür.⁶ Sovyet Ermeni tarihçesiminde Karabağ prenslerinin çabaları ya da kendilerini bu işe adayan Emin ya da İsrail Ori'nin özgürlükçü çabaları doğu (Pers) Ermenistan'ın nihayetinde çarlık tarafından fethedilmesini, Kafkasya Ermenistanı'nın Sovyetler Birliği'ne dahil edilmesini haklı çıkarmaya hizmet eden bir Rus yönelimine dönüştü.

On sekizinci yüzyıla gelindiğinde tarihsel Ermenistan'daki Ermeniler kuzeydeki Gürcü komşuları gibi kültürel tükenmenin eşğindediydi. Hem kilise hem ticaretin önde gelenleri halklarının derin bir krizle karşı karşıya olduğı algısını taşıyordu. Batı Avrupa'nın Aydınlanmacı çevrelerinde on sekizinci yüzyıl, daha geleneksel ulus kavrayışlarından daha modern bir ulus kavrayışına geçiş dönemi olmuştur. Siyasetin niteliği ve lügati değişiyordu, kuramcılar egemen iktidarın kaynağının başka bir yerde yattığını ileri sürüyordu. 1789'de Fransız Devrimi'nin zaferiyle birlikte ilahi olarak görevlendirilmiş kralların itaatkâr tebaayı yönetme hakkına sahip olduğı fikrine, ulusu oluşturan halkın asıl egemen olduğı ve hükümeti yetkilendirme hakkına sahip olduğı yönünde iddialarla sürekli meydan okunuyordu. Ertesi yüzyılda hak iddiasında bulunan başka kesimler (soylular, orta sınıflar ve otokratik krallar) kitlelerin üstün iktidarda hak sahibi olduğı iddiasını reddetti. On sekizinci yüzyılda birçokları bir ulusun kralı var olabileceğini düşünmekte zorlanıyordu. Emin, çağdaşı gatoğigos Simeon Yerevantsi (1763-1780) gibi, halkın etrafında toplanacağı bir kral, bir figür olmadan bir ulusun ayakta kalamayacağı endişesi içindeydi. Aralarında dayanışma olmadığı, "birbirlerine hiç sevgi beslemedikleri" için hor görüye layık gördüğü hemşerilerine ümitsizlik içinde bakıyordu: "Onurunuz yok, ulusunuzun parçalanmasıyla birlikte bütün uluslar size hakaret ediyor; bayağısınız, gayretiniz yok."⁷

Ermenilerin çoğu, din adamlarının sözlü hikâyeleri ve dinsel mesajlarında aktarılan parçalar dışında geçmişlerini pek bilmeyen yoksul köylülerdi. Okuyabilen ve daha ezoterik entelektüel girişimlere biraz ilgi duyan küçük bir elit kesim için yazan filologlar, gramerciler ve tarihçilerin eserleri hayal kırıklığı yaratan bir sessizlikle karşılandı. Venedik'te Sebastialı (Sivas) Peder Mıkhitar başkanlığındaki bir Katolik Ermeni tarikatı Ermenice eğitime başlama, klasik Ermeni dilinde (*krapar*) yazılmış kitaplar basma, eski metinleri diriltme ve Ermenilere ilişkin yeni tarihler yazma yönündeki çabaların başını çekiyordu. On sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyıl başında edebiyat ve kültürü diriltmeye çalışanlar, özellikle de Mıkhitar'ın takipçisi olan keşişler kendilerinin dili teşvik ederek ulusal ruhu geliştirdikleri düşüncesindeydiler. Tarihsel Ermenistan'da bizzat hiç bulunmamış Peder Ğevond Alişan bu coğrafya hakkında ağıt üslubunda yazmış, antik kilise harabelerinin ulusal hislerin dirilmesine ilham kaynağı olduğunu söylemişti. Ama bu yeni din öğretmenleri kuşağı aydınlanmayı teşvik eder, Batı'dan ulus dilini ödünç alırken, Batı ve Doğu Avrupa milliyetçiliklerinin daha radikal ve demokratik buldukları yönlerini reddediyordu. Misyonu manevi diriliş olan Mıkhitaristlerin Ermenileri Katolikliğe geçirme çabaları hem Ermeni cemaati hem Osmanlı İmparatorluğu tarafından boşa çıkarıldı. Sultan ve Ermeni Patriği işbirliği yaparak 1820'lerde imparatorlukta Katolik Ermenileri bastırdı, ancak Osmanlı'nın Navarin'de (1827) ağır bir yenilgiye uğraması sonrasında Fransa ile uzlaşmasının ardından Sultan bir Katolik *milleti* (dinsel cemaat) yaratmayı kabul etti.

Katolik rahipler okullar açarak, oyunlar sergileyerek, enerjileri ve adanmışlıklarıyla sonraki yurtsever kuşaklara ilham veren bir örnek olarak halkla iletişim kurmaya çalışırken, genç kuşaklar atalarının orjinal dinsel (bu örnekte Katolik) itkisini reddediyordu.⁸ İroniktir, Mıkhitaristler daha sonraları ilk seküler milliyetçiler haline gelecek insanlara esin kaynağı olmuş, hatta onları eğitmişlerdi; bu kişilerin bazıları daha sonra dini otoritenin keskin ve açıksözlü muhaliflerine dönüşmüşlerdi.⁹ Katolik ya da Protestan olup bir de Ermeni olma olasılığı ulus ile din arasında kritik bir ayrım yaratıyordu. Tarikatın

İKİNCİ BÖLÜM

kurucusu Mıkhitar, “Ne ulusumu dinime ne dinimi ulusuma feda ederim” diyebiliyordu, ama bu tür bir ifade açıkça ulus ile dini birbirinden ayırıyordu.¹⁰ Din ile milliyet arasındaki kesin bağlantı (ya da bağlantısızlık) din adamları ve seküler entelektüellerin Ermeni olmanın niteliği üzerine çekiyeceğı zemin haline gelmişti.

ULUSTAN ÖNCE MİLLİYETÇİLİK

Ermeni milliyetçiliğinin doğuşu diasporada, Venedik ve Viyana’daki ya da Madras’taki Mıkhitarist manastırları gibi çok uzak yerlerde gerçekleşti; Madras’ta on sekizinci yüzyıl sonunda Ermenice ilk gazete yayımlanmıştı. On dokuzuncu yüzyılda milliyetçiliğın patlaması öncesinde Ermeniler uluslarını neyin oluşturduğuna, ulusun refahını sağlamak için neler yapılması gerektiğine ilişkin çok çeşitli görüşlere sahipti. Nüfuz sahibi Gatoğigos Simeon Yerevantsi, Ermenilerin yozlaşmasından, kitaplara ve eğitime sırt çevirmelerinden yana dertliydi; bunu onların bölünmesine, dağılmasına ve inançlarının karşı karşıya kaldığı dış tehditlere bağlıyordu. Yerevantsi’nin önerdiği çözüm Ermenileri, hem rakip gatoğigoslukları zayıflatmak hem Katoliklerin artan etkisiyle mücadele etmek amacıyla onların Kudüs’ü sayılan Eçmiadzin’deki başpatriklik makamı etrafında toplamaktı. Gatoğigos başka birçok Ermeni gibi Ermenilerin özel olduğuna, onların korunmasının kutsal bir amacı olduğuna hararetle inanıyor, “Tanrı Ermeni ulusunu, bütün Hristiyanlar arasında özel ve benzersiz bir tutumla seviyor, onu krallığına özellikle uygun ve layık görüyor” diye yazıyordu.¹¹ Simeon Ermenilerin Katolik kitaplarından kuşkulananması gerektiğini söylüyordu, ona göre gramer kitapları bile bir ülkeye sızan casuslar gibi sinsiydi. Ona göre Ermeni olmak Apostolik kilisenin mensubu olmak anlamına geliyordu; Ermeni milliyetini Katolik inancıyla uzlaştırmaya çalışan Mıkhitar’ın görüşüne taban tabana zıt bir düşünceydi bu.

Simeon’un kilise merkezli bir ulus hayali Madras’taki siyasi eylemci tacirlerin hayaliyle çelişiyordu, onlar da Osmanlılar ve Perslere karşı mücadele ederek yeni bir Ermeni devleti kurulmasını öneri-

yordu. Onlara göre, Ermenilerin kilise merkezli bir ulusa ya da mutlak bir krala değil, seçimlere dayalı bir cumhuriyete ihtiyaçları vardı. Simeon tacirlerin yazdıklarını okuduğunda, dindışı bulduğu bu risalenin yazarını aforoz etmiş, Madras'taki matbaanın kapatılması talimatını vermiş ve rencide edici kitapların bütün kopyalarının yakılması talimatını vermişti. Gatoğigos Simeon gibi kilise adamlarına göre bütün yetki Tanrı'dan geliyor, Eçmiadzin'i donatıyordu; ne var ki Madraslı entelektüel tacirlere göre ulusun kendisi, dünyevi biçimi iktidarın ana kaynağıydı. Birbiriyle çelişen bu iki mefhum, sonraki yüzyılda ve sonrasında Ermeniler (ve başka halklar) arasında mücadelelere neden olacaktı.

Ermeni reformcuların hikâyesi sıklıkla, ilk çağlardan beri var olmuş uyuyan bir ulusun dirilişinin ve geri gelmesinin hikâyesi olarak anlatılmıştır. Ama milliyetçilik tarihçileri son yıllarda, yaratıcılığın, hayal gücünün ve icadın modern ulusun yeniden tasarlanmasındaki payını vurgulamıştır. Bir devleti, hatta çoğunluğu oluşturduğu bir toprağı bile olmayan dağılmış bir halkın kopuk, parçalı tarihi, kökenler, kahramanlıklar, felaketler ve sıkıntılar karşısında sebat etme üzerine organik ve süreklilik gösteren bir anlatıda birleşmişti. Ermeni tarihinin romantik ulusallaştırılmasında kurucu anlardan biri, 1784-1788'de Mıkhitarist keşiş Mikayel Çamiçyan'ın yazdığı, Ortaçağ tarihçilerinin eserlerini, kaynaklara karşı daha büyük bir eleştirel duyarlılıkla bir araya getiren üç ciltlik Ermeni tarihinin yayımlanmasıydı. Çamiçyan'ın *Hayots badmutyun* (Ermenilerin Tarihi) adlı kitabında, Ermenilerin kökenine ilişkin mitler yeniden üretiliyor, mümkün olduğunda Katolik Ermeniler Apostolik Ermeniler karşısında kayırılıyordu. Bununla beraber, Çamiçyan'ın eseri Ermenilerin tarihlerini kökenlerinden bugüne eksiksiz olarak kurma, ayrı ayrı olayları ve kişilikleri organik bir anlatıda birleştirme yönünde ilk modern girişimdi. Ermenistan'ın ilk çağlardaki başlangıcı, söylendiğine göre, erken Ortaçağ tarihçilerinin anlatılarına uygun olarak Nuh'un oğlu Yafet'in torunu Torkom'un oğlu Hayk'a uzanıyordu. Eski Ahit'e göre Nuh'un Gemisi Urartu dağlarında karaya oturmuştu. Bunun yeri olarak Anadolu'nun en yüksek zirvesi Ararat benimsenmiş ve

İKİNCİ BÖLÜM

bu dağ Ermenilerin ulusal sembolü haline gelmişti. Çamiçyan'ın bağlı olduğu Ermeni geleneğine göre, Babil Kulesi'nde diller karışmadan önce insanlığın konuştuğu dil Ermeniceydi. Söylendiğine göre Ermenilerin uzun boylu, kaslı kralı Apkar İsa'ya bir mektup yazmış, İsraililerin gazabından kurtulması için onu krallığına davet etmişti. Sekizinci ve on birinci yüzyıl arasındaki Pakraduni kralları ve prenslerinin Yahudi kökenli oldukları, Kral Davut'la akraba oldukları, dolayısıyla Tanrı'nın seçilmiş halkıyla bağlantılı oldukları ileri sürülüyordu. Ermeniler kendi bakış açılarına göre sadece Hristiyan bir halk değil, ilk Hristiyan devletinin halkıydı, sadece dördüncü yüzyıl başında din değiştirmiş bir halk değil, havari Tateos (Thaddeus) ve Partoğimeos'dan (Bartholomeus) Tanrı'nın kelimasını almış bir halktı.¹² Ermeni geleneği sadece Çamiçyan'ınki gibi yazılı eserlerle değil, sözlü aktarımla da ayakta tutuluyordu. Diyarbakırlı eğitimsiz bir kadın olan büyükannem Ermenicenin insanların asıl dili olduğu hikâyesini bana çocukken anlatmıştı ve ben bu masalın Ortaçağ Ermeni tarihlerinde yer aldığını ancak epeyce sonra öğrenmiştim.

ERMENİ MİLLETİ:

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ERMENİLERİ

Ermeni tarihi sıklıkla, Müslümanlar ve Osmanlı devletine karşı duran ayrı, bütünlüklü bir ulusun tarihi olarak kaleme alınmıştır. Ne var ki Ermeniler yüzyıllar boyunca etkin bir bütünleşme içinde oldukları çokuluslu bir imparatorlukta yaşadı. Osmanlı tebaasıydılar, Müslümanlara ve devlete tabiydiler, ama güçlü bir yönetim birliğiyle kurdukları bağları sayesinde hayatlarını kazanabiliyor, hatta kâr edebiliyorlardı. Osmanlı yönetim sistemine kurumsal olarak bağlı olan Ermeni Kilisesi sıklıkla Ermenilerin kaderlerine razı gelmelerini telkin ediyor, hem Müslüman hem Ermeni yöneticilere ve toplumsal açıdan daha iyi durumdaki insanlara saygı gösterilmesini savunuyor, her tür isyana karşı çıkıyordu. Fakat din adamları halklarının yaşadığı sistemi meşrulaştırsalar da özel bazı yükler taşıdıklarının bilincindeydi. Ermeni hattatlara göre erken Osmanlı toplumundaki ortak-

yaşarlık gâvurlara karşı, inançlı Müslümanlara olduğu kadar iyi bir tutum içinde değildi; aralarında Karahisarlı Manuel'in de yer aldığı din adamları Ermenilerin, "muazzam günahlarından ötürü" Türklerin baskıcı yönetimine katlanmak zorunda olduklarını yazmıştı.¹³ Ermeni vakanüvis Hovhannes Dzaretzi on altıncı yüzyılda, Osmanlı-Safevi savaşlarının doğu Anadolu'yu kırıp geçirdiği hayli çetin bir dönemde kaleme aldığı satırlarda, "Günahlarımız çok büyük olduğundan, Osmanlılar Ermeni vilayetlerini fethetti, bütün köyleri ve yerleşimleri yerle yeksan etti, her yerde yönetime geldi. Vergileri o kadar ağır bir yük bindiriyor ki birçokları mülklerini, babalarının mirasını terk ediyor... Baskıları kuşaktan kuşağa yayılıyor. Bugüne dek kendimizi onların kötü yönetimi altında bulduk. Bunun sonucunda insanlar doğdukları yerleri terk ettiler ve dünyanın dört bir yanına dağıldılar" diye yazacaktı.¹⁴

Fethedilmiş bir halk olan Ermeniler, on birinci yüzyıl ile on dördüncü yüzyıl arasında, Ermeni krallıklarının düşüşü sonrasında kendi tarihsel ülkeleri üzerindeki hem siyasal hem demografik hegemonyalarını yitirmişlerdi. Osmanlı Ermenileri tabi bir halk olduklarını, yönetici elitin Türk ve Müslüman olduğunu, toplumda ve devlette başarı kazanmış soydaşlarının bile ilerlemek için yönetici Osmanlı elitinin beklentilerine uyum sağlamak zorunda olduğunu anlıyordu. Ayrımcılık ve tabiyet hayatlarının dokusuna işlemişti. Müslümanların benimsediği tavır, on sekizinci yüzyıl sonunda ihtiyar bir adamı dövdükleri için silah arkadaşlarını azarlayan bir Yeniçerinin sözlerine şöyle yansımıştı: "İhtiyarı sanki Ermeni gâvuruymuş gibi kırbaçlalarak neden halk içinde huzursuzluk yaratıyorsunuz?"¹⁵

Beş yüzyıl süren Osmanlı yönetimi boyunca Ermeni olarak ayakta kalmak kısmen (din değiştirmemiş ya da göç etmemiş) birçok Ermeni'nin dinsel ve dilsel azmine, din adamları ve entelektüellerin Ermeni edebiyatı geleneğini ayakta tutma yönündeki sürekli çabalarına bağlanabilir. Ama daha önce de gördüğümüz üzere, Osmanlı hükümetinin nihayetinde yetki verdiği, dinsel cemaatler üzerinden dolaylı yönetimi sağlayan dikkat çekici *millet* sistemi, Ermenilik hissinin belirginleşmesinde ve korunmasında olağanüstü derecede önemli ol-

İKİNCİ BÖLÜM

muştı. Ermenilerin katlanmaya mecbur tutulduğu ayrımcılık, kötü muameleler ve aşağılanmaların yanında *millet* sistemi hatırı sayılır yararlar ve bir ölçüde kültürel ve siyasal özerklik sağlıyordu. Kilise ulusun başındaydı, ticari ve sanayi becerilerine sahip Ermeniler Osmanlı ekonomik düzeninin zirvesine tırmanabiliyordu, ama siyasal hiyerarşinin en üst noktalarına ulaşamıyorlardı. Burası Sünni Müslümanlara ayrılmıştı. Hükümet genellikle ağır kısıtlamalarla olsa da çeşitli eğitim, yardım ve cemaat kurumlarına izin veriyordu. Ermeniler Levant ve Balkanlar'daki Yahudiler ve Rumlar gibi, Osmanlı'nın Batılı ticari rakipleri karşısında kazandığı ilk zaferlerden yarar sağlamıştı. Osmanlılar doğu Akdeniz'de Venediklileri, İtalyan ve Avrupalı diğer güçleri püskürtürken Osmanlı topraklarındaki Hristiyan tacirler sultanlarının koruması altında serpilip gelişmişti.¹⁶ Ticaret Müslümanlar açısından o kadar saygın değildi, yüzyıllar boyunca büyük ölçüde Hristiyanlar ve Yahudilerin alanı oldu. Bu durum ticari kapitalizm ve sanayileşmenin gelmesiyle birlikte değişecekti. 1453 ile 1878 arasındaki uzun dönem, Türk-Ermeni ilişkilerinde uyumu abartmaksızın ya da gayrimüslimlere, özellikle de Anadolu köylülerine dayatılan hatırı sayılır yükleri küçümsemeksizin, nispeten "iyicil bir ortakyaşarlık" dönemi olarak görülebilir.

Ermeniler her durumda sadece kendi *millet*lerinin mensuplarıyla bağlantılı olmak yerine imparatorluğun çokkültürlü dünyasında yaşıyor, bu dünyayla etkileşim kuruyordu. Birçoğu Ermenicenin yanı sıra ya da onun yerine Türkçe, Kürtçe veya Arapça konuşuyordu; birçoğu, belki de çoğu iki ya da üç dilliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun son Ermeni patriği Zaven Der Yeğyayan, hayatının başlarında, on dokuzuncu yüzyılda Musul'da Arapça konuşan bir çocuktı, hatıratında şöyle diyordu: "Kendi dilimi sanki yabancı bir dilmiş gibi öğrendim, zamanla büyüyüp düzgün bir Ermeni oldum. O sıralarda birçok cahil kişi gibi ben de milliyet ile dini karıştırır, Ermenilerin İbranilerin soyundan geldiğini düşünürdüm."¹⁷ On dokuzuncu yüzyıl sonunda Ermeni edebiyatçılar, çoğu kez *Ermeni harfli* Türkçeyi kullanarak romanlar yazıyordu.¹⁸ Osmanlı Türkçesinin yazımında kullanılan Arapça yazıya kıyasla Ermeni harflerini öğrenmenin ve

okumanın daha kolay olduğunu savunan Ermeni misyonerler o zamanlar Ermeni harfleriyle Türkçe metinler basıyordu.¹⁹ Osmanlı Türkçesindeki Arapça ve Farsça kelimelerin bulunmadığı Ermeni harfli Türkçe metinlerde sıradan halkın konuşma dili olan sade bir Türkçe kullanılıyordu. Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'nda önce Ermenice, sonra Türkçe (Ermeni alfabesiyle) tiyatro oyunları yazan, sahneleyen ve oynayan ilk halk oldu.²⁰ Çeşitli dinler ve etnisitelerden sıradan insanlar âşık (aşuğ) atışmalarında, gölge (karagöz) oyunlarında ya da *meddah* gösterilerinde yan yana otururdu. Tiyatro kültürlerin bulunduğu bir mekândı, çeşitli dinlerden tiyatro severler sahnedeki âşıkları bekleyen kötü kadere birlikte hayıflanır, Frenkleşmiş züppelerin işlerine birlikte gülerdi.

Ermeni dili Ermeni milliyetçileri ve kilise açısından merkezi bir önem taşıyor olsa da, Ermenilerin çoğuna göre pratik amaçlarla kullanılacak bir araçtı. Aron Rodrigue, "Dil, modern ulus-devletin yüklediği biçimde kimlikle yüklü değildir," diye yazar. "Kimlik ayrımları dil tarafından otomatikman şifrelenmiyordu. Dil iletişim ve din içindi."²¹ Hem Türkler hem Ermeniler birden fazla dil bilmeye değer veriyordu. Ermeniler "Kaç dil biliyorsan o kadar insan edersin" (*Kani lezu kides, ayıkan mart es*) diyorlardı. Türkler de aynı şekilde "Bir lisan bir insan, iki lisan iki insan" inancındaydı.²² Gündelik hayatlarında konuştukları dil, evleri, yemekleri Müslüman komşularınınkinden pek farklı olmasa da, farklı inançlar ve toplumsal konumların dayattığı engeller halkları birbirinden ayrı tutuyordu. Ermeniler ve diğer gayrimüslimler giyim kuşam biçimlerinde belli kısıtlamalara uymakla yükümlüyüdü. Birlikte ibadet etmeleri, evlenmeleri, hatta aynı *hamamda* yıkanmaları pek muhtemel olmayan dışardan insanlar yerine, en başta kendi *milletlerinden* insanlarla etkileşime giriyorlardı. Osmanlı azınlık mensupları diğer gayrimüslimlerle ya da büyük kentlerde yerleşik Avrupalılarla sosyal ilişkiler kuruyordu.²³

Osmanlılar arasında dini ayrımlar kişinin kim olduğu, hangi cemaate ait olduğuna dair hissin temelini oluşturuyordu. Ama dini kimlikler başka kimliklerle bir arada bulunuyordu: Yerel kimlikler, bir mekâna aidiyet hissi (yani insanın kendini geldiği yere kendini

İKİNCİ BÖLÜM

ait hissetmesi), bunların yanı sıra daha geniş çaplı Osmanlı dünyasına mensup olma. Ermeniler hem *millete* aitti hem de kozmopolitti. Dahil oldukları çeşitli kültürlerin ve çevrelerin farklılıklarından, hatta belirgin özelliklerinden zevk alabiliyorlardı. Kendi cemaatleri içinde ve daha geniş kapsamlı Osmanlı dünyasında Ermeni ya da Osmanlı olmayı bir kenara bırakmaksızın iş görebiliyorlardı. Ama yöneticileriyle ya da iyi konumdaki Müslümanlarla asla eşit değillerdi. Gayrimüslimlerin silah taşımaya izin verilmiyordu. Resmi söyleme göre gâvurların, sultanın koruması altında olduklarından, kendilerini korumak için silah taşımalarına gerek yoktu.²⁴ Gayrimüslimler müminlerin tenezzül etmeyecekleri düşünülen işleri yapıyordu: deri tabaklama, şarap yapımı, para takası, esirlerin hadım edilmesi gibi. Bir Müslüman yaklaşırken bir gayrimüslimin atından inmesi gerekiyordu. Hukuk ve adalet alanındaysa, gayrimüslimler sıklıkla, yetkili makamların Ehl-i Kitap'tan, yani Yahudiler ve Hristiyanlardan ziyade kendi dindaşlarını kayırdığı algısını taşıyordu.

Ermeniler ulus dilini ödünç alır, bu dili kendi dinsel ayrımlarıyla harmanlarken bile, din başlıca resmi farklılık işareti olarak kalmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katolik ve Protestan misyonerler, Hristiyanlığı benimsemeleri halinde ölüm cezasına mahkûm edilecek olan Müslümanların dinini değiştiremiyorlardı (en azından 1844'e dek durum böyleydi).²⁵ Misyonerler dikkatlerini Ermeniler ve Rumlara çevirmişti ama Ermenilerin din değiştirmeye daha müsait oldukları anlaşılmıştı. Trabzon'daki Rus konsolosu 1859'da Ermenilerle ilgili şu satırları yazıyordu: "Hristiyan uluslar arasında bir tek savunucuları bile olmaksızın dini liderleriyle birlikte Türklerin keyfi yönetimi altında kalmışlar. Bu nedenle dinlerine olan inançları zayıf."²⁶ Başta Amerikalı Protestanlar olmak üzere misyonerler, kâfirler ve düşmüşlere gerçek dini götürmeyi kutsal görevleri olarak gören adanmış ve bağnaz inanç sahipleri idi. Ermeniler geç antik çağdan beri Hristiyan olsalar da evanjelik Amerikalılar aydınlanma ve kurtuluş yolunda onlara rehberlik etmeyi görevleri olarak görüyordu. Yarım yüzyıl sonra Amerikalı bir misyoner misyonunu nasıl anladığını şu satırlarla anlatacağı: "Çabamızın amacı dini yaymak değildi. Gregorfen

Kilisesi tarihinin ilk döneminde çok yozlaşmıştı, rahipleri cahil ve gevşekti, uzun zamandır ölü olan bir dilde yazılmış olan Kitab-ı Mukaddes halk kitlesi için mühürlü bir kitaptı. Dinin temeli olarak vaf-tiz ve kutsama ayinleri görülüyordu, kutsal bir hayat sürmek değil. Amerikan misyonlarının amacı, Gregoryen Kilisesi'ni arındırmak, rahipleri ve halkı eğitmek, onlara modern konuşma diline çevrilmiş Kitab-ı Mukaddes'i vererek ismen olduğu kadar gerçekte de Hristi-yan olmalarını sağlamaktı."²⁷

Yabancı misyonierlerin Ermeniler üzerinde muazzam bir etkisi oldu.²⁸ Birçok Ermeni'nin dinini değiştirdiler, yeni bir profesyo-neller, özellikle de öğretmenler kuşağı yetiştiren okullar kurdular. İstanbul'daki meşhur Robert Kolej'in yanı sıra Anadolu'nun çeşit-li yerlerinde kolejler açıldı: Merzifon'da Anadolu Koleji, Antep'te Orta Türkiye Koleji, Van'da Van Koleji, Harput'ta Fırat Koleji vb. Osmanlı devleti, dinsel olduğu kadar siyasal bir misyon güttüğünden şüphelendiği bu okullara gönülsüzce izin vermişti. Okullar 1915'te zorla kapatıldı, öğretim üyeleri ve öğrencileri sürüldü.

Üç büyük imparatorluk arasında dağılmış, ticari çıkarları ve doğu Anadolu'daki baskıcı koşullar nedeniyle daha da uzaklara gitmiş olan Ermeniler genellikle birleşmiş olmaktan çok bölünmüştü; bir-birlerinden siyaset, mesafe, lehçeler ve sınıf farklılıkları nedeniyle ay-rılıyorlardı. İstanbul'un zengin kentli Ermenileri kendilerini *milletin* liderleri olarak görüyordu, ama doğu Anadolu'da kentten uzaktaki Ermeni hemşerileri için çok az şey yapıyorlardı. *Milletler* de farklı unsurları barındırıyor, etnik-dilsel hatlara tam anlamıyla tekabül et-miyordu. Örneğin Ermeni *milleti* sadece ulusal (Apostolik) kiliseye mensup Ermenileri değil, Katolik ve Protestan Ermenilerin yanı sıra on dokuzuncu yüzyıl başında kendi *milletlerini* kazanacak Kiptiler, Keldaniler, Etiyopyalılar, Yakubi Süryaniler, gibi birçok grubu içe-riyordu.

Tepedeki Müslümanlar ile aşağıdaki gayrimüslimler arasındaki eşitliksiz tabiyet ve üstünlük ilişkisi çerçevesinde, yönetici Müslü-manların kesin iktidarı ve güveni asırlar boyunca, Ermenilerde oto-riteye boyun eğme, edilginlik ve saygı biçiminde tezahür eden kişisel

İKİNCİ BÖLÜM

ve toplumsal bir davranış kalıbını ayakta tutmaya yaradı. Ricacılar olarak hesaplı bir hilebazlıkla iş görebilecekleri, saman altından su yürütebilecekleri düşünülüyordu. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine dek Ermeniler Osmanlı sistemi içinde iş gördü, Müslüman yönetimin dayattığı yükleri, fazla karşı çıkmaksızın kabul etti. Hürmetkâr davranışları onlara, imparatorluktaki Rumlar ve Slavların devrimci eylemlerle özgürleşmeye çabaladıkları bir çağda, “*millet-i sadıka*” unvanını kazandırdı.

On dokuzuncu yüzyıl sonu, varoluşları itibarıyla birbirinden keskin farklılıklar gösteren, katı biçimde tanımlanmış ırkların bulunduğu yönündeki fikirlerin damgasını taşıyordu; ırk gerçekliği bu çağda bilim tarafından insani potansiyeli tanımlayan başlıca unsur ilan edildi. Seyyahlar, misyonerler ve hükümet yetkilileri halkı, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki halkların ulusal karakterine ilişkin ayrıntılı imgelerle besliyordu. Doğu Anadolu’da seyahat edenlerin birçoğu taşralı Ermenilerin ruhsuzluğuna ve onları Türkler ile Kürtlerden ayırıyormuş gibi görünen ilginç karakter özelliklerine dikkat çekmişti. Mrs. Bishop takma adıyla yazan meşhur bir İngiliz yazar, “Ermenilere karşı bir önyargısı” olduğunu itiraf ediyordu. Yine de, “Ermenilerin Batı Asya’nın fiziksel olarak üstün, entelektüel bakımdan sağlam, en becerikli, enerjik, girişimci ve girgin ırkı olduğunu” inkâr etmenin imkânsız olduğunu, dolayısıyla “her bakımdan bizim seviyemize çıkarılabileceklerini” düşünüyordu. Ermenilerin “doğulu” olsalar da dikkat çekici derecede “ticaret erbabı ve açıkgöz” oldukları yönündeki standart görüşü de paylaşıyordu. “Küçük Asya’nın doğusunda ticari girişim namına ne varsa neredeyse hepsi onların elinde” diye yazıyordu.²⁹ İngiliz diplomat ve seyyah Mark Sykes Ermenilere ilişkin en uç nitelemelerden birini kaleme almıştı: “Yahudilerin bile iyi özellikleri vardır, ama Ermenilerin hiç yoktur. Ermenin korkaklığı, duygusuz yalancılığı, en basit meselelerde bile çevirdiği entrikaların derinliği, istifleme alışkanlığı, erkekçe tek bir erdemi olmayışı, tehlike karşısında çaresizliği, doğal ve içgüdüsel hainliği, hep birlikte acıma duygusunu boğan, muhakemeyi dengesiz hale getiren çok kötücül bir karakter yaratır.”³⁰ Sykes’in hükmünün denge-

siz olduğu, devletin desteğini arkasına almış silahlı, sıklıkla göçebe Müslümanlar arasında yaşayan silahsız, yerleşik bir Hristiyan nüfus için hayatın nasıl olabileceğini yansıtmakta başarısız kaldığı üzerinde uzlaşmak zor olmasa gerek.

Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetenler ulusların oluşmasına farkında olmadan katkıda bulunmuşlardı. II. Abdülhamit'den önce Ermeniler imparatorluğun en sadık *milleti* olarak görülüyordu; 1878 sonrasında yetkili makamlar onları ihsan sahibi bir devletin sapkın, nankör tebaası olarak görmeye başladı. Hem Osmanlı hem Rus rejimleri Ermenilere bir kimlik atfetmişti; önceleri sadık ve ticari bakımdan donanımlı, sonraları tehlikeli ve sadakatsiz. Dayatılmış kimlikler, cemaat içindeki benzerlik ve dayanışma duygularıyla birlikte Ermeniler arasında bölünmeleri azaltmış, korunmaya ve savunmaya değer bir halka ait olma yönünde ortak bir hissi güçlendirmişti. Ruhani liderlerin, şairlerin ve militanların verdiği bir mesaj olarak başlayan şey, sıradan adamlar ve kadınların bilinçlerine sızmıştı. Baskılar ve içinde serpilip geliştikleri topluma yabancılaşma Ermeniler arasındaki ilişkileri güçlendirmiş, Osmanlı dünyasıyla olan bağınyısa yıpratmıştı.

Avrupa'da doğan ulus söylemi iki unsuru kesin biçimde vurguluyordu: Bir ulus olarak kurulan bir halkın kendi kendisini yönetme hakkına sahip olduğu ve anayurdu saydığı, kökeninde olduğunu düşündüğü belli bir toprak parçası üzerinde hakkı olduğu. Böyle bir anlayış nihayetinde devlet otoritesini ve toprak sahipliğini meşrulaştıran en güçlü etken olacaktı. Ancak bu anlayışın mantığı, farklı halkların, birbirinden ayrı, homojen uluslar olduğunu doğruluyor, halk ile ulus arasında bir ayrım yaratıyordu. İmparatorluğun son yıllarında Osmanlı devlet makamları, en radikal Ermeni liderlerin milliyetçiliğinin bütün ulusun sahici hislerini yansıttığına inanır olmuştu. Bu nedenle birkaç kişiye karşı değil, Ermenilerin tamamına karşı misillemede bulunmak gerekliydi. Ulus söyleminde örtük olarak var olan basit açılım, yani halkın doğal olarak, temel olarak ve sorunsuzca ulusal hisse, hatta eksiksiz bir ulus bilincine sahip olduğu fikri (yani tam anlamıyla bir ulus haline gelme potansiyeline her za-

İKİNCİ BÖLÜM

man sahip oldukları fikri) böylesine farklı görülen ve tanımlanan bir halkın tamamına karşı harekete geçmenin yolunu açıyordu.

KAPİTALİZMİN EŞİTSİZ ERİMİ

Uzak piyasaların, ücretli emeğin, mallar, hizmetler ve insanların metalaşması gibi gelişmelerin zaman içinde devreye girmesi, hep birlikte modern çağda insan hayatındaki en önemli devrimci dönüşüm haline geldi. Aslına bakılırsa kapitalist üretim ilişkilerinin yayılması, modernleşmenin başlıca niteliklerinin temelinde yatıyordu. Karl Marx belagatli bir dille kapitalizmin nüfuz etmesinin devrimci gücünü şu öngörülü formüle dökmüştü: “Bütün sabit, hızla donmuş ilişkiler, kadim ve saygın önyargı ve görüşler zinciriyle beraber silinip gidiyor, yeni oluşanlar kemikleşmeye fırsat bulamadan eskiyip gidiyor. Katı olan ne varsa buharlaşıyor, kutsal olan ne varsa dünyevileşiyor, insan sonunda makul hislerle gerçek hayat koşullarıyla, kendi türüyle olan ilişkileriyle yüzleşmek zorunda kalıyor.”³¹

Marx’ın öngördüğü üzere kapitalizm beraberinde hızlı bir değişimi, istikrarsızlığı, eski usuller ve dünyaların yıkımını, acımasız ekonomik taleplerle zalimce bir yüzleşmeyi getirmişti. Kapitalizmin Osmanlı İmparatorluğu’na gelişi “kutuplaştırıcı ve istikrarsızlaştırıcı” olmuştu.³² Büyük kentlerde yeni ticaret ve sanayiyle uğraşan gayrimüslimler zenginleşmişti, devletin giderek azalan gelirlerine bağımlı olan Müslüman bürokratlarsa yoksullaşmıştı. Tarzi, dili ve dini itibarıyla gözle görülür ve farklı, Avrupalılaştırmış bir burjuvazi, Müslüman elitlerden ayrı, sıradan Müslümanların üzerinde bir konumda duruyordu.

Osmanlı ticaret ekonomisine uzun zamandır içkin olan gayrimüslimler yeni ekonominin olasılıklarına ve zorunluluklarına genel olarak daha hızlı uyum sağlamışlardı. Anadolu’da ve başka yerlerde önde gelen ve başarılı Müslüman tacir aileler serpilip gelişirken (bugün Osmanlı İmparatorluğu’nu konu alan tarihçilerin çalışmalarına da uzanan) genel algı, gayrimüslimlerin sanayi ve ticari girişim sahipleri ve işletmecileri arasında en büyük ve en etkili grubu oluşturduk-

ları, Avrupalı yatırımcılar ve girişimcilerin yakın meslektaşları olarak öne çıktıkları yönündeydi. Dönemin yazarları gayrimüslimlerin iş hayatındaki başarılarını açıklarken Ermeni ve Rum tacirler, Yahudi tefeciler gibi eski klişelere başvurmuştur. Avrupalılar etnik gruplara ilişkin klişe vasıfları gerçek dünyayı yansıtan doğru bir harita olarak görüyor, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerin aslında iyi tacirler olduklarını, Osmanlı vergi sisteminin, ülke içi ticari düzenlemelerin incelikleri arasında kendilerinden ya da eğitimsiz bir Müslüman'dan daha iyi yol alabileceklerini düşünüyordu.³³ Ulusal karaktere ilişkin bu önyargılar bazılarının ticari hayatta başarılı olmasına katkıda bulunmuş olabilir ama toplumsal etkenler çok daha önemliydi. Gayrimüslimlerin ticaret ve sanayi hayatında öne çıkması, kentlerdeki rastlantısal yerleşimleriyle ve dış dünyayla kurulan bağlarla başlamıştı. 1912'de Anadolu nüfusunun sadece yüzde 12'sini oluşturan Hristiyan ve Yahudiler kasabalar ve kentlerde oransızca temsil ediliyordu. 1900'lerde gayrimüslimler İstanbul nüfusunun yüzde 55,9'unu, İzmir nüfusunun yüzde 61,5'ini, Trabzon nüfusunun yüzde 42,8'ini, Diyarbakır kazası, Erzurum, Sivas kazası ve Ankara kazası nüfuslarının yaklaşık üçte birini oluşturuyordu.³⁴ Uluslararası ağları, dil becerileri ve önceki deneyimleri, Ermeniler, Rumlar ve Yahudilere, o kadar iyi eğitilmiş olmayan Müslümanlar karşısında avantaj kazandırıyordu. Gayrimüslimler yalnızca, Avrupalıların onları kendi dinlerinden insanlarla muhatap olabildikleri için cazip bulması ya da kentlerde yerleşik olmaları ya da dil becerileri sebepleriyle değil, Osmanlı sanayi öncesi ekonomisinde marjinalleşmiş bir konumda bulunmaları sebebiyle de ayrıcalıklıydı. Bir başka etkense Anadolu'da tarımın soylu toprak ağalarına ait büyük çiftliklerden ziyade küçük köylülerin çiftliklerine dayanıyor olmasıydı. Çiftliklerin sayısı ve ürünlerin çeşitliliği, yabancı tüccarların Osmanlı tarım piyasasını kontrol etmesini imkânsız kılıyor ve buna karşılık gayrimüslim aracılarla önemli bir rol yükliyordu.

İmparatorluğun liman kentlerinde Batılı tarz ve zevklere sahip gayrimüslim bir burjuvazi gelişmişti.³⁵ Bu işadamları hem Avrupalı tacirlerle hem de kendileri kadar iyi konumda bulunmayan ve on do-

İKİNCİ BÖLÜM

kuzuncu yüzyılda gerek dış gerek iç ticarete gayrimüslimler karşısında kaybetmekte olan Müslüman girişimcilerle rekabet ediyordu. Öte yandan Müslümanlar çoğunlukla imparatorluk içinde, iç kısımlardaki kasabalar arasında ve bu kasabalar ile liman kentleri arasındaki ticaretle uğraşıyordu.³⁶ Gayrimüslim ticaret burjuvazisi aynı zamanda kendi ekonomik çıkarlarını güden, en önemlisi ülkenin köylülerinden ne koparsa kâr sayan devlet bürokrasisine de meydan okuyordu.³⁷ Siyaseten ve demografik olarak imparatorluğa hâkim olan Müslümanlar on dokuzuncu yüzyıl ortasından itibaren iş dünyasında ekonomik ve toplumsal bakımdan gayrimüslimlere tabi olmaya başlamıştı. Yüzyıl başında imparatorluktaki kırk iki matbaanın sadece on biri Müslümanlara, yirmi altısı gayrimüslimlere aitti; metal işleme fabrikalarından yirmisi gayrimüslimlere, sadece biri bir Müslüman'a aitti; Bursa'daki meşhur ham ipek imalathanelerinden altısı Müslümanlara, ikisi devlete ve otuz üçü gayrimüslimlere aitti. Avrupalılar, yirminci yüzyılın başında ekonomik piramidin en tepesinde, en kazançlı konuma sahipti. Ermeniler ve Rumlar sanayi mülkiyetinin yanı sıra, Batı'nın finanse ettiği, madencilik, özellikle de demiryolu alanında faaliyet gösteren şirketlerde yönetici ve ücretli çalışan olarak önemli mevkilere sahipti. Anadolu Demiryolu büyük ölçüde Almanlar tarafından finanse edilip yönetiliyordu ama orta düzeydeki mevkilerin yarısında Avrupalılar, yarısında Osmanlı Rumları ve Ermenileri bulunuyordu. Osmanlı Hristiyanları bekçi ve istasyon personeli olarak da görev yapıyordu, Müslümanlarsa demiryolu işçisi ve temizlikçi olarak daha düşük ücretli işlerde çalışıyordu. Mesleklerin etnisite ve dine göre ayrılması sık sık şikâyetlere yol açıyordu. Nispeten ayrıcalık sahibi Rum ve Ermeni çalışanlar aynı işte çalıştıkları Avrupalılardan daha az ücret almaktan huzursuz olduklarını ifade ediyordu: "Ermeni bir istasyon şefi Türk bir ateşçinin aldığı ücretin iki katını kazanabiliyordu ama Avrupalı denetçisinin aldığı maaşın ancak bir kısmını kazanabiliyordu."³⁸

İş koşullarıyla ilgili çatışmalar kolayca etnik ve dini boyutlar kazanabiliyordu. On dokuzuncu yüzyıl ortasına gelindiğinde Osmanlı limanlarındaki *hamalların* büyük bölümü Ermeni'ydi, zira Müslüman

hamallar bastırılan Yeniçeri birliklerini destekledikleri için, Rumlar da bağımsızlık hareketleri nedeniyle sürülmüştü. Ermeni devrimcilerin 1896'da Osmanlı Bankası'nı işgal etmeleri sonrasında Ermeni hamallar da aynı kaderi paylaştı, bu olay sonrasında onların yerini Kürtler aldı ya da aşırı düzeydeki vergiler nedeniyle işi bıraktılar. 1908 sonrasında Ermeniler limanlardaki eski konumlarını geri kazanmaya çalıştı ama Müslüman hamallar onların yeniden istihdam edilmesine direndi.³⁹

Osmanlı limanları ve kasabalarındaki kapitalist üretim ve takas, öncü sanayi gücü olarak çoktan oturmuş Büyük Britanya'yla ticaretin başlamasıyla birlikte hız kazandı. Osmanlılar ile İngilizler arasında imzalanan 1838 tarihli Baltalimanı Antlaşması Osmanlı piyasasını İngiliz ve daha sonra Avrupa ticaretine açtı, tarım ürünleri üzerindeki tekel son buldu, yabancı ve Osmanlı tüccarlar için ortak gümrük vergileri ve vergiler kondu. Ticari kapitalizmin yayılmasının kapısı açılmıştı. Ne var ki bir yandan da "imparatorluk içinde gelir dağılımı kutuplaşıyor, Müslüman lonca çalışanları ve köylüler yoksullaşıyordu."⁴⁰

Tanzimat reformları toplumu ve imparatorluğun ekonomisini modernleştirmeyi amaçlıyordu ama birçok reform programı gibi onlar da eksik kaldı, istenmeyen sonuçlara yol açtı. Doğu'da Kürtler ve Ermeniler örneğinde tanık olduğumuz üzere 1858'deki toprak reformu temelde mülkiyete dayalı mevcut toplumsal hiyerarşileri güçlendirmiş, arazi kaydettirebilecek para ve iktidara sahip olanların işine yaramış, toprağı işleyen yoksulları dezavantajlı duruma düşürmüştü. Doğu Anadolu'da farklı dinsel ve etnik gruplar arasında giderek artan gerilimlerin merkezinde toprakla ilgili çatışmalar yer alıyordu. Kayıtlar, İslam kanunlarına göre hareket eden ve Müslümanları kayıran mahkemeler tarafından karara bağlanıyordu. Temelde ekonomiyle ve siyasal nüfuzun derinlerine işlemiş farklılıklarla ilgili olan bir mesele bu nedenle kolayca etnik bir kimliğe bürünebiliyor, Türkler, Kürtler ve Ermeniler arasında bir çatışma gibi anlaşılıp yorumlanabiliyordu.

Doğu Anadolu ve Kilikya'daki Ermeni köylüler, en fazla istenen,

Trabzon'da, bir dükkânın önündeki hamallar, 1889. Verney Lovett Cameron, 1889.

ama en az bulunan şey için, yani toprak için Müslüman muhacirlerle rekabet halindeydi. Yerli yetkililer ve mahkemelerin kayırdığı yeni sakinlerin yarattığı baskı Hristiyan köylüleri hükümete dilekçe yazmaya itiyordu. Ermeni patrikliği Müslümanların Ermenilere ait arazileri gasp ettiği yüzlerce vaka kaydetmişti. Devlet çoğu kez Müslüman davacıları destekliyordu, birçok Ermeni istemeye istemeye kasabalara taşınıyor ya da yurtdışına göç ediyor, böylece bu çekişmeli coğrafyadaki konumları daha da zayıflamış oluyordu. Ne var ki bazı Ermeniler gelişmekte olan piyasa ekonomisi içerisinde iyi durumdaydı. 1870'lerden itibaren Kilikya gibi bazı bölgelerde kentlerde yapılan alım satım ve zanaatlerde, finans ve uluslararası ticaret alanlarında önde gelen Ermeniler üstün ekonomik konumlarını kullanarak büyük araziler satın almışlardı.⁴¹ Sultan'ın gayrimüslimler ve yabancılara Müslümanların arazilerini satın alma iznini tanımasıyla birlikte (1858) Ermeniler ve Rumlar, Müslüman borçluların artık altından kalkamayacağı mülkler satın almaya başladı. Amerika ve Avrupa'ya gitmiş Ermeni göçmenler tasarruflarını memleketlerine gönderiyor, çiftliklerine yeni makineler ve teknoloji getiriyorlardı.

Kafkasya ve Balkanlar'dan Anadolu'ya muhacirlerin göç etmesi ve Ermenilerin sahip oldukları varlıkları korumaya ve genişletmeye niyetli olmasının sonucunda araziler konusunda yaşanan yoğun rekabet, Hristiyanlar ile Müslümanları karşı karşıya getirdi. Ekonomik ve toplumsal rekabet olarak görülebilecek şeyler giderek etnik ve dinsel terimlerle tanımlanıyordu, toplumsal konumla ilgili çatışmalar olarak anlaşılabilecek şeyler etnik ve dinsel bir cemaatin bir diğelerini karşısına alması olarak görülüyordu.⁴²

İmparatorluğun son yıllarında, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, önemli bir İngiliz diplomat, İstanbul'daki İngiliz elçiliğinin baş tercümanı ve birinci sekreteri Gerald Henry Fitzmaurice, Ermeni topraklarında devam eden yabancılaşma sürecini özetledi. Fitzmaurice, imparatorluktaki Ermenilerin topraklarını sistematik olarak gasp ederek onları köklerinden koparma yönünde uzun vadeli Osmanlı politikasını fark etmişti: "Türk hükümeti, Berlin Antlaşması (1871) sonrasında bir milliyetçilik hissinin köylülük olmaksızın yaşayamayacağını, Ermeni köylüleri topraklarından koparmayı, onları kasabalara ya da ülkenin dışına atmayı başarabilirse kendisini büyük ölçüde Ermenilerden ve Ermeni sorunundan kurtarmış olacağını fark etmiş, böylece Kürtlerin Ermenilere ait arazileri gasp etmesine göz yummuş ve bunu teşvik etmiştir."⁴³ Bu arazi politikası Abdülhamit döneminden (1876-1908) Jöntürk hükümetinin ilk yıllarına (1908 sonrasında) kadar uzanıyordu.

Hem II. Abdülhamit hem Jöntürkler yönetiminde Osmanlı ekonomisinin piyasalaşması ve merkezi devletin imparatorluğun en uzak bölgelerine ulaşması eşzamanlı gelişti. Tarım giderek ticarileşti, toprakların değeri artarken güçlü insanlar meseleye el koyarak savunmasız köylüleri topraklarından yoksun bıraktı. Zengin ve güçlü biri silahlı adamlarıyla birlikte bir köylü ailesinin arazisini işgal edebilir, aileyi hayvanlarıyla birlikte oradan çıkmaya zorlayabilirdi. Devlet yetkililerinin sıklıkla desteklediği 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'ne göre saygın kişiler arazi topluyor ve özelleştiriyordu. Bu gibi toprak gaspları gayrimüslimlerin yanı sıra Müslümanları da etkiliyordu ama Ermeniler ve Rumlar bu kayıpları Osmanlı devletinin Hıris-

İKİNCİ BÖLÜM

tiyanları zayıflatma, Müslümanları kayırma politikasının bir parçası olarak görüyordu. Köylüler özellikle 1908 Devrimi sonrasında yetkili makamlara dilekçeyle başvuruda bulunmuşlardı, ama hakkaniyet, adalet ve haklarla ilgili ahlaki başvuruları kaba fiziksel kuvvet karşısında nadiren başarılı oluyordu. Bazı örneklerde yetkili makamlar el konulmuş toprakları Ermenilere geri veriyordu, ama Ermeniler bu topraklarda hak iddia etme girişiminde bulunduklarında silahlı Kürtleri karşılarında buluyordu.⁴⁴ Doğu Anadolu'da arazilerinden yoksun bırakılmış Ermeni ve Kürt köylüler ya büyük ağaların kiracısı olarak iş buluyor ya da ümitsizlik içinde köylerinden göç ediyordu.

Ticaretin yayılması bazı *milletlere* (hatta *milletlerin* içindeki bazı kesimlere) diğerlerinden daha fazla yaradı. Rumların isyancılığından yana duyulan şüpheler (ve 1821 sonrasında kendi bağımsız devletlerini kurmaları) ve Osmanlıların Ermenileri “millet-i sadıka” olarak kayırmaları sayesinde kentli Ermeniler Babiâli'yle ilişki içinde olmaktan muazzam yararlar sağladı. İltizam sistemini finanse eden *amiralar* ve *sarraflar*, yani zengin tefeciler ve bankerler, ayrıca onlar kadar zengin olmayan kasabalardaki *esnaf* ve zanaatkârlar servet birikimi yaparak bununla okulları, hastaneleri, yardım kuruluşlarını destekledi.⁴⁵ Amiralar, yüksek mevkilerde yer almalarına rağmen, sultanın keyfi iktidarı karşısında her zaman hassas durumdaydılar, reformcu yetkililer ilerici bir hamlede bulunup iltizam sistemini bertaraf ettiğindeyse zengin sarraflar finansal olarak zor duruma düştü. Ermeni tüccar sınıfı, özellikle de İstanbul'un Pera ya da Galata diye bilinen Avrupalılaştırmış bölgesinde yaşayanlar Batılı büyükelçiliklerin korumasını arıyor, hatta onlardan yurttaşlık istiyor, Babiâli'nin Avrupalı güçlere gönülsüzce verdiği çeşitli taviz ve ayrıcalıklardan (meşhur kapitülasyonlar) yararlanıyordu.

Osmanlı başkentinde yaşayan, iyi mevkilerde bulunan, göz önündeki Ermeniler hem içeride siyasi reformlar için bastırarak hem Avrupalılarla yakın işbirliğine giderek imparatorluk içindeki konumlarını iyileştirmeye çalışıyordu. Ermeniler imparatorlukta ilk gazeteleri yayımladılar, 1830 ile 1870'ler arasında İstanbul'da yaklaşık yüz farklı Ermeni gazetesi bulunuyordu, bunların çoğu kısa

ömürlü oldu.⁴⁶ Ticaretle ve finansla uğraşan Ermeni ailelerin çocukları yurt dışında eğitim görmeye ya da Katolik ve Protestan misyonerlerin Türkiye’de açtığı yeni okullara gitmeye başlamıştı. Birçok Ermeni Avrupalı, yaygın tabirle *alafranga* davranış ve giyim tarzını benimsemişti. Demografik ve siyasi bakımdan baskın olan Müslümanlardan görünür biçimde uzaklaşmışlardı. Ermeniler imparatorluğun darphanesini işletiyordu, Sultan’ın baş mimarı bir Ermeni’ydi, hükümetin Tahrirat-ı Ecnebiye Odası’nı Ermeniler yönetiyordu. Ermeniler önemli mesleklerde başı çekiyordu; aralarında birçok doktor, diş hekimi, avukat, eczacı, fotoğrafçı ve takasçı bulunuyordu. 1877’de ilk Osmanlı meclisine hem Hristiyanların hem Müslümanların oylarıyla bir düzineden fazla Ermeni seçilmişti.⁴⁷ On dokuzuncu yüzyıl ortasına, Ermenilerin özel deneyimlerini (ve çektikleri acıları) öven, zaman içinde bu etnik-dinsel grubu bir arada tutan bağları vurgulayan yeni bir kültürel bilinç ya da kültürel milliyetçilik damgasını vurmuştu. Ermeniler arasında okur-yazarlığın canlanması, ortak bir geçmişleri olduğuna dair bilincin serpilip gelişmesi, özellikle Ermenice bir eğitim sistemi ve kültürünü teşvik etmekle ilgilenmeleri, daha sonraları Ermeni yazarlarca uyanış (*Zartonk*) olarak nitelendirilmişti. Ermeniler görünür hale gelir, toplumda üsk kesimlere doğru tırmanır, girişimcilikle uğraşır, hayat tarzlarıyla ayrıksılaşırken başarıları başkaları arasında kıskançlık ve içerlemeye neden oluyordu. Diş hekimliğinden fotoğrafçılığa varıncaya dek belli mesleklerde ağırlığını hissettiren serbest meslek sahipleri, tüccarlar, dükkân sahipleri, bankacılar olarak Ermeniler bazı insanların gözünde hak edilmemiş mevkilere gelmiş, kıskanılan konumlara ve layık olmadıkları ayrıcalıklara sahip bir halk olarak görülüyordu. Bazı Osmanlı Müslümanları Batılı üslupları taklit etmeye can attığında, Ermeniler o yolun yarısını çoktan kat etmiş gibi görünüyordu.

Hristiyan olmayanlar, kendilerini ister Türk ister Müslüman olarak görsünler, kentlerinin Avrupalılaştırmış kesimlerinde yaşayan daha müreffeh ve görünürde daha özgür halk karşısında rahatsızlık verecek kadar aşağı hissediyorlardı. Bu durum İslami kesimlerle Pera arasındaki tezatın derhal algılandığı İstanbul’da daha fazla göze

İKİNCİ BÖLÜM

çarpyordu. Türkçe konuşanlar Hristiyan tüccarların kendilerine lütufta bulunduğunu düşünüyor ya da iyi giyimli bir adam, şapka takan bir kadın karşısında kendilerini tuhaf hissediyorlardı. Bir yazar “Bütün Müslümanlar şapka karşısında aşağılık hissine kapılır” diye yazmıştı.⁴⁸ Bir gözlemci şu satırları kaleme almıştı:

[Avrupalı] bir tiyatro kumpanyası Pera’ya gelmişse... İstanbul’un Müslüman semtlerinde yaşıyorsanız... cüzdanınızda bir araba tutacak kadar paranız yoksa, [Müslüman] İstanbul’un çamur kaplı karanlık sokaklarından geçip köprüyü aşmanız, tepelere tırmanmanız, ve yarı pişman halde tiyatroya girmeniz gerekir... İki saat boyunca sanatın zevkini çıkararak bütün o sıkıntıları, zorlukları, gururunuzun incinmişliğini unuttuğunuzda mutlu olursunuz. Ama eve dönerken çamurlara bulanıp karanlıkta sendelerken, köprü’nün öbür yakasındaki Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerin muhteşem köşklerinde çok hoş bir hayat sürdüğü, öte yakadaki Türk’ün uyumak için kafasını yastığa koyduğunda yoksul hayatının battaniyesini örtündüğü, ertesi gün kalktığında yine güneşin çamurlandığını göreceğiniz düşünceleri kalbinizi ağrıtırken içinizde bir şey burulur. Türk’ün hayatı, o dönemde Müslüman Türk gençliğin hissettiği mutsuzluk ve sefaletin ölçüsü buydu işte.⁴⁹

TANZİMAT VE YARATTIĞI HUZURSUZLUKLAR

Avrupa’yı sarsan devrimci değişim dalgaları on dokuzuncu yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu’na ulaştı. Fransız Devrimi’nin yansımaları, Avrupa milliyetçiliğinin yükselmesi, Avrupa kapitalizmi ve Sanayi Devrimi’nin akınları, Rusya’nın Kafkasya’ya yayılması, İngiliz gemilerinin Karadeniz’e açılması gibi gelişmelerin hepsinin Osmanlı halklarının ülke içindeki hayatlarında, farklı milletlerin farklı biçimlerde hissettiği etkileri olmuştu. Varlıklı Ermeniler daha da zenginleşti. Patriklik Ermeni sarrafların hâkimiyetindeydi ve onlar da bu makamı zenginleşmek için kullanıyordu. İstedikleri kişiyi patrik seçiyor, beğenmediklerini azlediyorlardı. Onlar kadar zengin olmayan esnaf cemaat siyasetinin dışında kaldığına içerliyor, marjinalleştirilmiş olmasını protesto ediyordu.

Hükümetteki Tanzimat reformcularının ve Osmanlılık diye bilinen liberal evrenselcilik kuramcılarının teşvikiyle en ilerici Ermeni liderler Babiâli'den reform talep etmeye ve bunun için baskı yapmaya başladılar, zaman zaman yabancıların desteğini de almaya çalışıyorlardı.⁵⁰ Karşılıklı çıkarlara dayalı bir ittifak, ilerici bürokratları ve liberal Ermenileri imparatorluğu Avrupa çizgisinde modernleştirme çabasında birleştiriyordu. İmparatorluk içinde bir gelecek arayan reformcu Ermeniler, iltizam gibi daha baskıcı Osmanlı kurumlarının lağvedilmesi için uğraşüyor, kanun önünde eşitlik güvencesi ve bir ihtimal Anadolu vilayetlerinden sorumlu Hristiyan bir valinin yönetiminde özerklik için bastırıyordu. Gelgelelim eşitlikçi reformların öngörülebilir sonuçlarından biri, Hristiyanların hukuken dezavantajlı olduğu geleneksel hiyerarşik, Müslümanların ağır bastığı siyasal ve toplumsal düzenin baltalanması olacaktı.

Zenginler ile o kadar zengin olmayanlar arasındaki toplumsal gerilim Ermeni cemaatini parçalıyor, Osmanlı başkentinin huzurunu tehdit ediyordu. 1840'lara gelindiğinde bankacıların nüfuzu geriledi, cemaatin yönetiminde katılımın genişletilmesini savunan Madteos Çuhacıyan İstanbul Ermeni Patriği seçildi (1844-1848). Ermeniler cemaat içindeki huzursuzlukları çözmek adına *milletleri* için yasal düzenlemeler geliştirdiler. Patrikliğin yönetimine yardımcı olmak amacıyla komisyonlar kuruldu. Patriklik en zengin isimlerin ağırlığını koyduğu otokratik bir yapı olmaktan çıkıp esnafı da içeren anayasal bir kuruma dönüştü. 1850'lerde muhafazakâr amiralar ile Tanzimat usulünde çalışan reformcular arasındaki mücadele devam etti.⁵¹ 1860'ta bir "anayasa" çıkarıldı, ama çok geçmeden, Sultan'ın önde gelen Ermenilerin taleplerine karşılık verip 1863'te Ermeni *milleti* için merkezi bir meclis kurulmasına izin veren bir nizamnameyi gönülsüzce bahşetmesine dek askıya alındı. Ermenilerin "ulusal anayasa" (*Azıkayin sahmanatrutyun*) dediği bu nizamnameyle birlikte Ermeni *milleti* İstanbullu baskın Ermeniler ile Anadolu'lu soydaşları arasındaki temasları artıran ve İstanbul Patrikliği'ni Milli Meclis yönetimindeki temsili bir organa dönüştüren resmi, kurumsal bir yapıya kavuşuyordu. Vilayetler yeterince temsil edilmiyor olsalar da,

İKİNCİ BÖLÜM

meclis ve Sultan'ın hükümeti karşısında *milleti* temsil eden patrik Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanındaki Ermeniler tarafından seçiliyordu. Bir Osmanlı kurumu olan Ermeni Milli Meclisi iki kamaradan, bir Siyasi Meclis ile bir Dini Meclis'ten oluşuyordu. Bu kurumların varlığı, siyasetlerinin hizipçi niteliğine rağmen Osmanlı Ermenilerinin bütünleşmesine katkıda bulunmuş, onların kendi din-daşlarıyla özdeşleşmelerini sağlamlaştırmıştı. Ermeni anayasası diğer *milletlere* ve 1876 tarihli Osmanlı Anayasası'na örnek olmuştu.⁵²

Ermeni Milli Meclisi ve İstanbul patrikliğindeki reformcu zihni-yetler *Ermeni milletin*in işleyişine, özellikle de çok yayılmış kilisenin karmaşık hiyerarşisine daha büyük bir düzen ve akılcılık getirmek için çok çalıştı. Osmanlı İmparatorluğu içinde Ermeni Apostolik Kilisesi'nin İstanbul ve Kudüs'te patriklikleri vardı, ayrıca Sis (Kilikya) ve Akhtamar'da (Van Gölü) iki tarihsel gatoğigosluk bulunuyordu. Yöresel manastırların mülkiyetini ellerinde tutanlar ve birçok din adamı, yetkilerini ve ayrıcalıklarını, Osmanlı devletiyle işbirliği içinde, imparatorluktaki kilise ağının tamamını kendi yetkisine tabi kılmak isteyen İstanbul Patrikliği'ne devretmek istemiyordu. Kişisel ve siyasal bölünmeler ve çatışmalar alıp yürümüşü. Bir örnekte Akhtamar gatoğigosu selefinin cinayetinden sorumlu tutulan bir din adamının eline düşmüştü. Ermeni dinsel iktidarında hak iddia edenler bazı durumlarda, Kürt ve Türkmen aşiret reislerinin bile dahil olduğu yerel iktidar ağlarına iyice yerleşmişlerdi. Sınırın ötesinde, Rus İmparatorluğu'nda bulunan Eçmiadzin'deki Bütün Ermenilerin Gatoğigosu'nun İstanbul'a, kendi konumundan taviz vermesini gerektirecek ayrıcalıklar devretmeye yanaşmaması da meseleleri karmaşıktırılıyordu. Reformcular hayal kırıklığına uğramıştı ama zamanla İstanbul patrikliği Osmanlı devletinin de yardımıyla sınır ötesindeki kiliseler üzerinde daha büyük bir otorite kurdu. Bir imparatorluğu modernleştirmeyi amaçlayan Tanzimat çelişkili etkiler doğurmuş, bir taraftan emperyal merkezin yetkilerini artırırken diğer taraftan imparatorluk içinde Ermeni cemaatinin daha fazla pekişmesine ve bir Ermeni ulusu hissinin oluşmasına katkıda bulunmuştu.⁵³

Başkentteki zengin Ermeniler hem patrikliği etkisi altına alır hem

de milletle ilgili işlerin çeşitli yönleriyle uğraşan Milli Meclisi kontrol ederken, vilayetler mecliste büyük ölçüde temsil edilmez bir halde kalmıştı. Doğudan sık sık gelen şikâyetlerden biri İstanbul Ermenilerinin cemaatin liderleri olarak daha alt kesimleri gözetme yükümlülüklerini yerine getirmediği yönündeydi. Doğu Anadolu'nun en Ermeni şehri olan Van'da, sevgi dolu bir tabirle *Hayrig* (Baba) diye bilinen Piskopos Mıgırdiç Khirimyan, çalışmalarında, merkezle aralarındaki bu yabancılaşmanın altını çizer. Khirimyan 1858'de *Ardzvi Vasburagan* (Vasburagan Kartalı; Van bölgesinin ortaçağda Ermenice adı Vasburagan'dı) adlı bir dergi çıkarıyor, dergide kilise mensuplarının çektiği eziyetleri ortaya döküyor, muğlak bir dille Ermenilerin kendi kendilerini savunmaları gerektiğinden bahsediyordu. Ermenilerin bin beş yüz yılı aşkın bir süredir üzerinde yaşadıkları yüksek yaylalarla kurdukları tarihi ve kültürel bağları vurgularken, bir yandan da halkının sultanın meşru otoritesine sadık olduğunu beyan ediyordu.

Khirimyan İstanbul Patriği olarak (1869-1873) görev yaparken, Milli Meclis'te taşranın temsil oranını artırma girişiminde bulununca başkentteki Ermeniler arasındaki daha muhafazakâr güçlerle anlaşmazlığa düştü. Bu aktivist ruhani, 1872'de, Milli Meclis'te tartışılan ve kısmen gözden geçirilen büyük bir rapor (*Değegakir kavaragan harisdaharutyants* [Taşradaki Gasplara İlişkin Rapor]) hazırladı.⁵⁴ Babiâli'ye sunulan bu raporda taşra makamlarının Ermenilere yönelik kötü muameleleri ve onların üzerine bindirdikleri yükler sıralanıyordu: keyfi olarak toplanan haksız vergiler, mahkemede gayrimüslimlerin ifadelerinin kabul edilmemesi, "cezasız kalan ya da meçhul kalmış tecavüzler, soygunlar, hırsızlıklar ve hepsinden de önemlisi cinayetler"; Kürt aşiret mensuplarının Ermeni çiftçilere saldırıları. Khirimyan *Hatt-ı Humâyûn*'da vaat edilen korumalar ve adaletin hayata geçirilmesi için Sultan'a başvurdu. Patrik, sadık bir Osmanlı olarak efendisine bir dilekçe yazdı ve Ermenilerin Sultan'a olan sadakatini vurguladı. Khirimyan dilekçesinde Ermenilerin imparatorluğa verdikleri sadakati, hiç vergi ödemeyen, devlete askeri destek de veremeyen Kürt aşiretlerinin sadakatiyle karşılaştırıyordu. "Ya sürekli mil-

İKİNCİ BÖLÜM

letimizi ezen Kürtleri silahsızlandırın ya da Ermenileri, hayatlarını, namuslarını ve mülklerini kendilerini ezenlere karşı koruyabilecekleri bir konuma getirin” önerisinde bulunacak kadar ileri gitmişti; Sultan’ın Anadolu’da “güçlü bir polis” bulundurması ve Ermenilerin bu güce katılmasına izin vermesi gerektiğini söylüyordu. O zamanlar Milli Meclis’in başkanı olan Krikor Odyan gibi önde gelen liberal Ermeniler Khirımyan’ı desteklemişti. Ama patrik de Milli Meclis de, Osmanlı hükümetinin vilayetlerde reform yapmaya gönülsüz ya da muhafazakâr Ermenilerin taşralı Ermenilere karşı kayıtsız olmalarını aşamayacaktı. Khirımyan, imparatorluğun en güçlü, en saygın Ermeni din adamı, patriklik görevinden 1873’te istifa etti.

Önde gelen Osmanlı Ermenilerinden Krikor Odyan’ın (1834-1887) hayat hikâyesi, başta Ermenilerin geleceğinin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde olduğu kanısındayken olup ömrünün son on yılında bu fikirden uzaklaşan kararlı bir adamın macerasını anlatır. Odyan Osmanlı Türkçesini, klasik ve günlük Batı Ermenicesini akıcı konuşuyordu. Ermenice konuşma dilinin gramer kitabını yazmıştı. Tanzimat döneminin önde gelen sadrazamı Mithat Paşa’yla birlikte talihi açılmış ve kapanmıştı. Mithat Paşa yüzyıl ortasındaki reform hareketinin ana karakterlerinden biriydi ve Odyan’ın da dostuydu. Divan’ın kilit önemdeki danışmanları ve mensuplarından biri olan Odyan’a imparatorluğun sivil hizmetindeki en yüksek mevki verilmişti. 1877-1878’de Rus-Türk savaşının patlak vermesiyle birlikte, Odyan da birçok Ermeni gibi, imparatorluğa duydukları sadakatle Ruslar ya da İngilizlerin Ermenilerin durumunu iyileştirmek için Sultan’a baskı yapabileceği umudu arasında sıkışıp kaldı. Ermeni heyetinin Berlin Kongresi’ne sunduğu bildiriye kaleme aldı. Bundan kısa bir süre sonra Abdülhamit Osmanlı Anayasası’nı askıya aldı, Mithat Paşa’yı görevden alıp sürdü, Tanzimat dönemine son verdi. Odyan Paris’e kaçtı, anayurdunda bir geleceği olmadığına kani olmuştu. Abdülhamit Odyan’a İstanbul’a dönmesini defalarca buyurdu ancak o sürgünde kalmayı tercih etti ve Fransa’da yoksulluk içinde öldü.⁵⁶ Odyan gibi Osmanlıcı bir Ermeni için Abdülhamit’in iktidara gelmesi ülkesinin onu ve halkını terk ettiği an olmuştu.

Tanzimat'ın eşitlikçi reformlarındaki çelişkiler rejimin Hristiyanları Osmanlı ordusuna alma girişiminde de açıkça görülür. Silah taşıma hakkının sadece Müslümanlara tanınmış olması Hristiyanların aşağı bir toplumsal konumda olmasına katkıda bulunmuştu. Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında askerlik yapma ya da askerlikten kaçınmak için vergi ödeme şansı tanınan Hristiyanlar vergi ödemeyi tercih etmişlerdi. Çoğu, Hristiyan bir askerin zorlu hayatına ya da savaş meydanında ölüm riskine ilgi duymuyordu. Öte yandan birçok Müslüman, Ermeniler ve Rumların silahlandırılmasından çekiniyor, Hristiyanların subay olmasının teşvik edilmesine gönülsüz yaklaşıyordu. Silah taşımayı güvenilmezlere verilmeyecek, inananlara mahsus bir ayrıcalık olarak görüyorlardı.⁵⁷ Tanzimat'ın birçok kazancını tersine çevirecek olan II. Abdülhamit, sadakatsiz diye nitelediği, Avrupalı güçlere bağlı olduğunu düşündüğü Hristiyanların silahlandırılmasına karşıydı. "Askerlik hizmetinin gayrimüslimlere zorunlu olması bizim için intihara varacak bir hayalden ibaret," diyordu. "Biz Türkler, baskın ulus olarak tebaamız arasındaki farklı dinler ve mezheplerden insanlarla eşit koşullarda askerlik hizmetini kabul edersek, kendimizi kesinlikle kötü durumda buluruz... Bu konuda tedirgin olmaya hakkımız var, çünkü imparatorluğumuzdaki Hristiyanlar her zaman Büyük Güçler'le birlik olup bize karşı çalışmıştır."⁵⁸

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Ulus

ULUSAL SÖYLEMLE KONUŞMAK

Etnik milliyetçilerin bakış açısına göre çokuluslu imparatorlukların akıbeti yakındı, gelecek etnik olarak homojen devletlere aitti. Milliyetçiler imparatorlukların çokuluslu kozmopolitliğini reddediyor, başlıca ulusal dilin kaybedilmesini ulusun ölümü olarak görüyordu. Milliyetçiler etnik ve dinsel olarak çeşitlilik gösteren bu dünyaya baktıklarında “kapatılamaz uçurumlarla ayrılmış... birbirine karşıt ulusal cemaatler” görüyorlardı.¹ Okulların milliyetçiler tarafından örgütlenmesi kısmen imparatorluğun halkları arasındaki etnik-ulusal farklılıkları kurumsallaştırma ve teşvik etme çabasının bir parçasıydı. Öğretmenler ulusun “organik entellektüelleri” olacaktı, ulusal fikirler ve idealleri teşvik edeceklerdi.² Ama on dokuzuncu yüzyıl ortası ve sonunda dışlayıcı etnik ya da ayrılıkçı milliyetçiliğin, hükmü verilmiş ve de kaçınılmaz bir zaferi henüz yoktu. Osmanlı Ermenileri, imparatorluk içinde bir hayat arayanlar, kendilerini kozmopolit emperyal ortama uyduranlar ve Kafkasya Ermenileri ve Batılı milliyetçiliklerin etkisi altında, daha geniş çaplı özyönetim imkânlarını çekici bulan radikaller arasında bölünmüştü. Ermenilerin ulusallaşması yalıtılmış bir ortamda ya da esasen içeriden değil, Avrupa’da gelişen liberalizm ve ulus söylemlerine, başka halkların, en başta da Fransız ve Yunanların milliyetçilikleri üzerine ve onlarla sinerji içinde ortaya çıkmıştı. Balkanlar’daki Osmanlı halklarının ulusal ayrılıkçı hareketleri, bunun yanı sıra Batılı emperyalistlerin Osmanlı İmparatorluğu’na müdahalesi ve onu defalarca yenilgiye uğratması Batılılaşmacı bürokratları imparatorlukta reform yapma yönünde harekete geçiren ve Avrupalılaşmış Hristiyanları ya imparatorluktan ayrılmaya ya da en aktivist Ermeniler örneğinde olduğu gibi daha liberal çizgilerde iç reform taleplerinde bulunmaya yönelten genel bir Osmanlı gerilemesi hissine katkıda bulunmuştu. Milliyetçilerin

mesajı, özellikle genç Ermeniler arasında ne kadar güçlü olursa olsun, Ermenilerin çoğu gündelik hayatlarında geçim dertleriyle, çiftlikleri ve işlerini yürütmeye, ailelerine bakmakla uğraşıyordu. Vergi ödeme vakti dışında siyaset ve devlet genellikle çok uzaktaydı.

Ermenilerin uzun yazılı geleneği ve doğu Anadolu ile güney Kafkasya yaylalarındaki yerleşik varlıkları, anayurt dedikleri, aşağı yukarı belli bir coğrafyayla özdeşleşmelerini kolaylaştırmıştı. Ama Ermeniler dağınık haldeydi, çoğu bölgede nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanların arasında yaşıyorlardı. Dağılımlık ve halkların birbirine karışması tutarlı ve bütünlüklü bir Ermeni anayurdu fikrini sorunlu hale getirmişti. Bu ülkenin tam olarak nerede bulunduğu, büyüklüğünün ve sınırlarının ne olması gerektiği üzerine tartışmak gerekiyordu. Ermeni entellektüellerine ve birçok yabancıya göre Ermenistan temelde doğu Anadolu yaylalarıyla, özellikle de altı Ermeni vilayetiyle ilişkiliydi. Buraya halk içinde *Yergir*, yani “memleket” deniyordu. Buranın nasıl yönetileceği, ne derece bağımsız ve egemen olacağı hem Ermeniler arasında bölünmelere yol açan hem de aralarında yaşadıkları Müslümanları ve başka Hristiyanları korkutan meselelerdi.³

Üç emperyal otoriteyle (Osmanlı, Rus, Pers) karşı karşıya olan dağınık bir halk oldukları için birçok Ermeni düşünürün milliyetçiliği esasen teritoryal değildi. Din adamları da, Osmanlı toplumundaki ayrıcalıklı konumlarından yarar sağlayan ve devlete yakın olan başkentteki güçlü muhafazakârlar da, teritoryal bir ulus yaratmakla ilgilenmiyordu. İsdepanos Nazaryants gibi ilk Ermeni milliyetçilerinden bazıları, dil ve tarihsel deneyime dayanan kültürel bir bağlantıyı, ama özel ve sınırlı bir ülke üzerindeki iddialardan vazgeçen, teritoryal olmayan bir milliyetçilik fikrini benimsemişti. Ne var ki bu düşünce, Ermeniler imparatorluğun her yerine dağılmış, Müslümanların arasında ve onlarla yan yana yaşıyor olsalar bile, on dokuzuncu yüzyıl sonunda, milliyetçilerin ayrı bir Ermeni ülkesinin önemini öne sürmeleriyle birlikte ortadan kalktı.

Neredeyse Osmanlı Ermenileri, özellikle de kilise ve Osmanlılaşmış Ermeni eliti, imparatorluk içinde, “hayırperver hükümetleri”nin

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

yukarıdan reformuyla tesis edilmiş daha iyi varoluş koşullarına sahip olmayı ümit ediyordu. Çoğu Ermeni liderin görüşleri, “Mevcut buhran adaletin kusurlu dağıtımından, hükümet mensuplarının kendi iradelerine dayalı keyfi buyrukları kanun haline getirmelerinden kaynaklanmaktadır” diyen Tanzimat fermanıyla örtüşüyordu.⁴ Hem Kafkasya hem Osmanlı Ermenileri arasında daha liberal ve radikal unsurlar dikkatlerini giderek doğu vilayetlerindeki Ermeni köylülerin çektiği yoksulluk ve zulme çeviriyordu. Ermeni yazarlar arasında bir anayurt (*hayrenik*) hissi gelişmişti, belli bir ülkenin ötesine geçen kültürel bir ulus hissini yükselten *azkasirutyun* (ulus sevgisi) ile *hayrenasirutyun* (anayurt sevgisi) arasında bir ayrım yapılıyor, Ermenistan halkı (*Hayasdantsiner*) vurgulanıyordu. İstanbul Ermenilerinin anayurda yönelik mesafeli tavrından uzun zamandır şikâyetçi olan Piskopos Karekin Sırvantziyants ve daha sonraları devrimden yana tavır almış Arsen Tokmakyan gibi Khirimyan’ın öğrencisi olmuş isimler, “inancını korumuş ve bu nedenle eziyet çekmiş” tarihsel Ermenistan Ermenilerini kutluyordu.⁵ Entelektüeller kilisenin kullandığı klasik dil (*krapar*) yerine günlük Ermeniceyle yazmayı teşvik ediyordu. Sırvantziyants sözlü Ermeni destanı *Sasuntsi Tavit*’in (Sasunlu Tavit) yayımlanmasını örgütlemiş, eser genç radikaller için bir esin kaynağı olmuştu. Doğu Anadolu köylülerini merkez alan, derinden popülist bir milliyetçiliğe bulanmış Ermeni entellektüelleri, *Tebi Hayasdan* (Ermenistan’a doğru) diye nitelenen bir çabayla öğretmen olup Doğu’ya seyahat ediyordu. Birçok din adamı ve Ermeni Kilisesi hiyerarşisi tedbir ve sabır telkin etse de, Khirimyan ve Sırvantziyants gibi din adamları genç Ermeniler arasında giderek büyüyen ajitasyon ve direnişe katkıda bulunuyordu. Hükümet buna, Van’dan Mıgırdiç Portukalyan, Muş’tan Mardiros Sareyan gibi önde gelen öğretmenleri memleketleri olan vilayetlerden sürerek, Khirimyan’ı da Kudüs’e sürgüne göndererek cevap verdi.

Sıradan Ermeniler ruhani liderlerine başvurup onlardan şikâyetlerine çare bulunması için Osmanlı yetkilileri nezdinde aracılık yapmalarını talep ettiler. Müracaatları defalarca başarısızlığa uğramıştı. Önde gelen birkaç Ermeni, Büyük Güçler’in, Doğu’daki Er-

menilerin durumlarının düzeltilmesi için Sultan'a baskı yapabileceği umuduyla Ruslar ve İngilizler nezdinde girişimlerde bulunmuştu. Kendilerini "İsrail halkı"na benzeten Çarsancak [Akpazar] Ermenileri 1867'de Gatoğigos IV. Kevork'a müracaat ederek "esaret halinde yaşadıkları"nı söylemişlerdi. Ağalarına ödedikleri vergi ve haracın yükü altında ezilmişlerdi, "Direnenler, reddedenler, geciktirenler zincire vuruluyor, falaka, kılıç ya da tüfekte yüz yüze gelmek zorunda kalıyordu." Köylüler Ermeni patriğine ve İstanbul'daki Osmanlı sadrazamına dilekçeler göndermiş ama hiçbir cevap alamamıştı. "Ağalar pire gibi kanımızı emdi, hiçbir uzlaşma olasılığı yok... Siz Patrik Hazretlerimize er ya da geç bir olayın patlak verip sakinlerimizi eyleme geçireceğini, olacakları hiç kimsenin durduramayacağını haber veriyoruz... Bu son ricamızdır."⁶ Osmanlı devletine ve yabancı güçlere yönelik talepler boşa çıktığında, çaresiz Ermenilerin, özellikle de genç erkeklerin son çaresi direniş ve devrim olacaktı.

Ermeniler sadece Rusya İmparatorluğu'ndaki kilise hiyerarşisine değil, çarlık devletine de müracaatta bulunuyordu. 1872'de Van'daki tüccarlar Rus hükümetinden "ticaret yollarının güvenliğinin garanti altına alınması ve Vaspuragan'ın mazlum Hristiyan halkının dini, hayatları ve mallarının korunması" için kentlerine bir konsolos göndermelerini talep etmişti.⁷ Bundan dört yıl sonra Van'daki Ermeni tüccarlar neredeyse yüz Ermeninin dükkânını ortadan kaldıran yıkıcı bir yangına maruz kalmıştı. Birçok kişi bu yangının kundaklama nedeniyle çıktığından şüpheleniyordu. Yetkili makamlar kenarda durup seyrederken silahlı Kürtler ve askerler dükkânları yağlamıştı. Müslüman kasap ve manavlara dokunulmamıştı.⁸ Aynı yıl Avrupalılar Osmanlıların elinde katliama maruz kalan Bulgarlar adına müdahalede bulunduklarında İstanbul Ermenileri de Gatoğigos IV. Kevork'a şikâyetlerini sunmuştu.

Avrupalıların, çektiğimiz korkunç acıları bilirlerse bize de yakınlık duyacaklarından, halkımızı başka ıstıraplardan esirgeyeceklerinden eminiz... Türk bölge komutanlarının, vergi mutasarrıflarının, ağaların ve başka zorbaların elinde ağır işkencelere maruz kalıyor, gece gündüz aralıksız eziyet çekiyoruz. Halk içinde rahiplerimizi küçük

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

düşürüyor, kadınlarımızın namusuna ve genç kızlarımızın şerefine dil uzatıyorlar. Genç ve yaşlı erkeklerimizi katlediyor, kutsal sunaklarımızı ve kiliselerimizin kutsal eşyalarını aşağılıyorlar. Bize acıyın! Halkımızın başına ne talihsizlikler geldi.

Gatoğigos'tan "cesur olmasını" rica ediyor, "mesajımızı Hıristiyan uluslara iletin ki kadim bir ulusun çektiği cefaya bir deva bulabilsinler" diyorlardı.⁹

Reformun başarısızlığa uğramasıyla birlikte (Tanzimat'ın son bulması, 1878'de Osmanlı Anayasası'nın askıya alınması ve onun yerine Müslümanları kayıran politikalarla birlikte Osmanlıcılığın alınmasının ardından) ve 1880'ler boyunca Avrupalıların Ermenilerin kaderine ilgisiz kalması karşısında Osmanlı Ermenilerinin durumu hızla kötüleşmeye başladı. Osmanlı makamları gayrimüslimlerin, bireysel veya yerel herhangi bir kültürel diriliş ya da direniş tezahürünü ulusal bir isyan eylemi olarak yorumluyordu. Hükümet Ermeni Milli Meclisi'nin yetkilerini sınırlamıştı, sadece kiliseler ve manastırlar hakkındaki raporları (*takrirler*) kabul ediyordu. Rusya'dan Ermeni gazetelerinin gelmesi yasaklanmıştı. Devlet bütün ulusal ifade biçimlerini engelliyordu, *Hayasdan* (Ermenicede Ermenistan) sözcüğünün matbu eserlerde yer almasının yanı sıra beş yüzyıl önce tahtını kaybetmiş son Ermeni Kralı V. Levon'un resimlerinin satılması ve taşınması da yasaklanmıştı. Osmanlı yetkilileri ve Müslüman entelektüeller Ermenileri "*millet-i sadıka*" yerine yabancı güçlerle haşır neşir isyancı, sapkın, yabancı unsurlar olarak görmeye başlamıştı. Müslümanlar arasında Fransız adabına yakınlık duyan reformcu bürokratların uzun zamandır yabancılaştırdığı muhafazakâr Müslüman din adamları, en göz önündeki Ermenilerin, yani başkentte, özellikle de Pera gibi başkentin Avrupalılaşmış semtlerinde yaşayan, Batılı tavırlar sergileyen, hatta Batı ülkelerinin yurttaşlığına geçmiş tüccarların davranış biçimi ve zenginliğinden rencide oluyordu. Yüksek bir mevkide görevli Osmanlı bir gözlemci, dindar Müslümanların Tanzimat'ın sonuçları karşısında hissettiği içerlemeye şu şekilde dikkat çekmişti: "Bugün atalarımızın kanlarıyla kazanılmış kutsal ulusal haklarımızı [*hukuk-i mukaddese-i milliyemizi*] kaybettik. Müslüman

cemaati [*millet-i islamiyye*] eskiden yönetici dinsel cemaat [*millet-i hâkime*] iken artık böyle kutsal bir haktan yoksun bırakılmış bulunuyor. İslam halkı için bugün ağlanacak ve yas tutulacak bir gün.”¹⁰

On dokuzuncu yüzyıl sonunda ve yirminci yüzyıl başında, Türklerin Ermenilere, Ermenilerin Türklere karşı tavırları değişiyordu. Türk bir gazeteci daha sonraları Balkanlar’da, bir tepenin üstüne dolmuş Müslüman çocukların başka bir tepeye yerleşmiş Hristiyan çocuklara sapanlarıyla taş attıkları çocukluğunun “savaşları”nı hatırlayacaktı: “Sanki ulusal bir savaştaymışız gibi saatlerce savaşır, kâfir çocukların peşine düşüp onları uzaklaştırmaya dek devam ederdik. Düşman savaştan çekilirken naralar atarak dağlara yayılır, çiğdem toplar, savaş kazanmış kahramanlar gibi şehre dönerdik.” Hristiyanlara karşı husumet daha çocukken işleniyordu, “çünkü bir şey bilmiyorduk, kâfir Hristiyan çocuklarını düşman olarak görüyorduk. Onlar henüz Rum değillerdi, biz de henüz Türk. O zamanlar toplum Hristiyanlar ve Müslümanlar diye ikiye bölünmüştü.”¹¹

Türk sözcüğünün gurur verici, ulusal bir sıfat seviyesine yükselmesi gayet hızlı bir biçimde gerçekleşmişti. Türk bir yazar şöyle hatırlıyordu: “Çocukluğumuzda Türk *kaba ve yabani* anlamına gelirdi. Biz İslam ve Osmanlı cemaatine aittik. İslam’ın ilkelerini açıklayan kitaplardan (*ilmihal*) ilk öğrendiğimiz din ve milliyetin bir ve aynı şey olduğuydu. *Vatan* sözcüğü yasaklanmıştı... Sultan’ın tebaasıydık. Her hafta okul biterken sıraya girer ‘Sultanımız çok yaşa!’ diye bağırırdık.”¹² On dokuzuncu yüzyıl ortasındaki kırk yıl içinde Ermeniler de ciddi bir değişim geçirmişti. Ermeniler arasında toplumsal iletişimin artması, birçok Ermeni arasında güçlü bir seküler milliyetçilik hissini güçlendirmişti. Batılı fikirlerden etkilenen Ermeni entelektüeller Ermenilerin geçmişine yeni bir ilgi duymaya başlamış, kendilerini sadece dinsel bir cemaatin bir parçası olarak görmek yerine, daha fazla sayıda Ermeni, Batılı bir milliyet hissi, Hristiyan Avrupa’yla bir akrabalık duygusu edinmeye, aralarında yaşadıkları Müslüman halklara giderek yabancılaşmaya başlamıştı. Bu yeni ulusal bilincin derinliğini ve yaygınlığını abartmamak gerekir. Ermeni ya da misyoner okullarının yeni düşünme biçimlerini şekillendirmeye

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

katkıda bulunduğu yerlerde ve büyük kentlerde hiç kuşkusuz daha güçlü olan Ermeni milliyetçisi fikirler doğu Anadolu'ya yavaş yavaş yayıldı. On dokuzuncu yüzyıl sonunda Ermenilerin tavırlarını şekillendirmekte Ermeni ve yabancı entelektüeller tarafından yaratılan olumlu imgeler kadar etkili, hatta ondan daha da etkili olan, yoksul Ermenilerin Müslüman toprak ağalarının elinde yaşadığı olumsuz deneyimlerdi. *Milletler* arasındaki toplumsal farklılaşma ve bunun sonucunda doğan gerilimler on dokuzuncu yüzyıl boyunca varlığını sürdürdü, ama bunların anlamlandırıldığı çerçeveler değişti. Osmanlı Batıcıları Müslümanların Batılı usulleri benimsemeye en hazırlıksız *millet* olduğunu, devletin onların ilerlemesine yardımcı olması gerektiğini kabul ediyordu. Dindar Müslümanlara göre başkent ve kasabalardaki hali vakti yerinde Ermenilerin görünürlüğü, geleneksel Müslüman-*zımmi* hiyerarşisini hoşgörülemez bir biçimde tersine çeviriyor ve böylece Hristiyanlara karşı hoşnutsuzluk uyandırıyor gibi duruyordu. Müslümanların sanayi ve ticaret dünyasındaki aşağı konumu Ermeniler ve yabancıların elinde yaşadıkları sömürü hissini yoğunlaştırmaktan öteye gitmiyordu. Mevki kaygıları, yabancı düşmanlığı ve modern hayatın şahsi olmayan dönüşümleri karşısında hissedilen genel güvensizlik bir araya gelerek Ermenilere karşı içerleme ve kaygı hisleri doğuruyordu.¹³ 1878 sonrasında, özellikle de yüzyıl başında Türk yurtseverler Ermenileri Avrupalılara karşı şüphe uyandıran bir yakınlık duyan sadakatsiz tebaa olarak görmeye başlamıştı.

SINIRIN ÖTESİ: ÇARLIK RUSYASI ERMENİLERİ

Osmanlı ve Pers imparatorluklarındaki Ermeniler, üç büyük imparatorluğun topraklarında yaşayan, ayrıca Ortadoğu ve Avrupa'ya dağılmış bir nüfus olarak, Rusya İmparatorluğu'nun daha Avrupalılaştırmış kentlerinde yaşayan Ermenilerden etkileniyordu. Rus ordusu 1828'de Erivan'daki Pers hanlığını alarak (burası bir yüzyıl sonra bağımsız Ermenistan'ın başkenti olacaktı), Aras Nehri'nden geçen yeni bir sınır tesis etti. Yörenin önde gelen Ermenileri, Başpiskopos Nerses Aşdaragatsi öncülüğünde General Paskeviç yönetimindeki Rus

ordusuna yardım etmiş, Çar I. Nikolay, sadakatinden dolayı Nerses'e duyduğu minneti şahsen ifade etmişti.¹⁴ General Lazar Lazarev, "Ermeniler son savaş sırasında İran'a giren Rus birlikleri askerine aileden biri gibi davrandı" diye bildiriyordu.¹⁵ Paskeviç neredeyse hiç vakit geçmeden İran'daki Ermeniler ve Rumlardan Rusların fethettiği topraklarda iskân edilme yönünde talepler almaya başlamıştı. Rusya'nın kısa süreli Erzurum işgalinden sonra binlerce Ermeni ve Süryani çarın ordusunu izleyerek sınırın ötesine geçmiş, Rusya Kafkasyası'na yerleşmişti.¹⁶ Bu coşkulu dönemde Rusya, Müslüman padişahların yönetiminde hayata katlanmaya çalışan Hristiyanların kurtarıcısı olarak görülüyordu. Rus yetkililer Ermenilere İran ya da Türkiye'de yaşadıklarından daha hakkaniyetli bir rejimde yaşayacakları sözünü vermişti, gerçekten de çarlık yönetiminin İslam imparatorluklarındaki yetkili makamlar kadar sert ve keyfi bir yönetim sergilemediği görülmüştü. Kafkasya Ermenistanı ne kadar geri olsa da hem Rusya'nın varlığının sunduğu fiziksel güvenceden hem de tedrici, eşit olmayan ekonomik gelişmeden yarar sağlıyordu. Kafkasya'daki Ermenilerin çoğu, sınırın ötesinde İran ve Osmanlı topraklarındaki Ermeniler gibi sıklıkla Müslüman toprak ağalarının egemenliğindeki köylülerdi. Önde gelen Ermenilerin Çar'ın özerklik bahşedeceğini umduğu Erivan vilayeti komşu vilayetlere göre daha ağır gelişmişti, küçük Erivan şehrinde yirminci yüzyıl başına dek Müslüman nüfus çoğunlukta olmuştu.¹⁷

Yüksek Kafkas dağlarını aşıp kuzeye, Rusya'ya giren genç Ermeniler ve Gürcüler Avrupa eğitimiyle temas kurdu. Kafkasya'nın aydınlanmacı valisi Prens Mikhail Vorontsov Tiflis'te bir Avrupa tiyatrosu kurmuş ve bu kıtanın kültürü şehre sızmıştı. Batı medeniyetine heves edenler İtalyan operaları dinleyebiliyor, son Paris modasına uygun giyinebiliyor, yeni açılmış kütüphaneye gidip Rusya'da ve Batı Avrupa'da yayımlanmış son eserleri okuyabiliyordu.¹⁸ Tiflis bir Ermeni kültür başkenti olarak İstanbul'a rakipti. Tiyatrolarda Kapriel Sundukyan'ın, Ermeni burjuvazisinin züppeliğini alaya alan, basit *gindoları*, yani işportacıları veya başıboş insanları öven komedileri oynanıyordu. Rusça, Gürcüce, Ermenice ve Azerice yayımlanan

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

gazeteler “Kafkasya’nın Parisi”ndeki kozmopolit halkların karmasını yansıtıyordu.

Ermeni işadamları Kafkasya’nın başlıca kentleri olan Tiflis ve Bakü’de uzun zamandır varlık gösteriyordu, on dokuzuncu yüzyılda toplumun zengin ve siyasal anlamda önemli bir kesimi olarak serpilip gelişmişlerdi. Ermeniler yirminci yüzyıl başına dek dünyanın en büyük petrol üreticisi olan Bakü’de petrol sanayiinin gelişmesinde etkili olmuştu. Tiflis belediye başkanları da Ermeni’ydi; Ermeniler Tiflis ve Bakü belediye meclislerinde gayet iyi temsil ediliyordu; yüzyılın son yıllarına dek Rus makamları Ermenilerin dinsel özgürlüğüne, kültürel ve eğitsel gelişimine izin vermişti. Ermeni Apostolik Kilisesi önemini korurken, Ermeni burjuvazisi kaynaklar ve enerjiye sahip olarak Ermeni cemaatine alternatif bir liderlik sunmuştu.

Ermeni kilisesinin merkezi Eçmiadzin artık Rus topraklarındaydı ve çarlık hükümeti çok geçmeden kiliseyle bir anlaşmaya vardı. I. Nikolay 1836’da devlet ile Ermeni Kilisesi arasındaki ilişkileri düzenleyen bir kararname (*Polojeniye*) çıkardı. Kilise siyasal işlerden uzak duracak, çarın nihai iktidarına tabi olacaktı. Ama bir yandan da Ermeni Kilisesi’ne, Rus ilhakından sonra bağımsızlığını yitiren Gürcü Ortodoks Kilisesi’nin tersine hatırı sayılır bir özerklik tanınmıştı. Kararnamede Ermeni Kilisesi’nin hatırı sayılır miktardaki mülklerinin güvence altında olacağı garanti ediliyor, Ermenilere ibadet özgürlüğü tanınıyor, din adamları vergilendirmeden muaf tutuluyor, kiliseye Ermeni din okulları üzerinde yetki tanınıyordu. (Yine de bu okulların müfredatının Rus Ortodoks Kilisesi’nin Kutsal Sinod’u tarafından onaylanması ve İçişleri Bakanlığı’na bildirilmesi gerekiyordu.) Devlet yaklaşık elli yıl boyunca Ermenilerin işlerine asgari düzeyde müdahil oldu, kendi çıkarlarına yönelik çok az tehdit algıladı, kilise de, aldığı kararları Ermeni halkına dayatmak amacıyla devletin denetleme yetkilerini kullandı: Dolaylı emperyal yönetimin klasik bir örneği idi bu.

Birçok Ermeni için Rusların gelişi yüzyıllar süren Müslüman hâkimiyetinden kurtulma, Avrupa aydınlanmasına varan kanalların açılması anlamına geliyorsa da, Rusya’nın Kafkasya’nın işlerine dahil

olmasının olumlu etkileri, beraberlerinde getirdikleri “medeniyet”le sulanmıştı; militarizmin, otokrasinin, kültürel özgünlüklere karşı bürokratik duyarsızlığın ve Avrupa kökenli fikirlerin etkisini sınırlandırmaya çalışan inatçılığın karışımıydı bu medeniyet. Dolayısıyla Rus yönetiminin Ermeniler üzerinde çelişkili etkileri olmuştu. Birçokları açısından Batı’ya uzanan yolları açmış, geleceğe ilişkin beklentileri genişletmişti. Ama bir yandan da Rus devletinin tam yetkisi, muhafazakâr bir zihniyet yaratmaya, statükonun desteklenmesini ve Ermenilerin Rus otoritesini kabul etmelerini sağlamaya yönelmişti. Yine de Kafkasya’nın Rusya’ya dahil olması ve Avrupa’yla daha kolay temas kurulması, halkları arasında ortak bir milliyet duygusu yaratmaya kararlı az sayıda Ermeni entelektüelin çalışmalarının kabul göreceği bir ortam yaratmıştı. Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu gibi Rusya’da da genç Ermeni entelijansiyasının kültürel ve siyasal gayeleri giderek geleneksel dini makamların ve Ermenilerin ticaretle uğraşan elit kesimin çıkarlarıyla ters düşmeye başlamıştı. Venedik ve Viyana’daki Mikhitarist âlimlerin çalışmalarından yararlanan Rusya’daki Ermeni entelektüelleri İstanbul ve İzmir’deki Ermeni entelektüelleriyle hemen hemen aynı tarihlerde dini bir halktan ziyade seküler bir etnik cemaat olarak bir Ermeni ulusu mefhumunu işlemeye başlamıştı. Ne var ki bir kuşak önceki Gatogigos Simeon gibi Ermeni din adamları, yeni entelektüelleri ve Avrupa tarzı milliyetçiliği geleneğe ve otoriteye karşı açılmış bir cephe olarak görüyordu.

Sıklıkla ulusal kültürel uyanış ya da modern Ermeni “yeniden doğuş”u diye tanımlanan şey aslında derinlere yerleşmiş bir Ermeni ruhunun kendiliğinden serbest kalması değil, Ermeni âlimler, öğretmenler ve siyasal eylemcilerin sıkı entelektüel ve siyasal çalışmalarının ürünüydü. Özgürleşmeye giden yolun eğitimden, okullar açmaktan, yeni bir kuşağı eğitmekten geçtiği düşünülüyordu. On dokuzuncu yüzyıl öncesinde Ermenilerin eğitimi kilisenin elindeydi. Bu eğitimin amacı ayin düzenleyecek din adamları yetiştirmek, klasik Ermeni kültürünün edebi anıtlarını korumaktı. Ne var ki Kafkas Ermenilerinin Rusya ilhakından önce hiç okulu olmamıştı, hükümetin kurduğu ilk okullar –ikisi de Tiflis’te olan, soyluların

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

devam ettiği bir *uçilişçe* (okul) ile bir ortodoks din okulu– çoğu Ermeniye yabancı geliyordu. Çar'ın yeni tebaası Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'nda benzer okulların ortaya çıkmasından yarım yüzyıl önce Rusya'da okullar kurmaya başladılar. Genç rahipler ve yazar Khaçadur Abovyan (1805-1848) gibi üniversite eğitimi almış alaylı öğretmenler, eğitimin sınırlarını genişletmeye, Batı edebiyatını, son bilimsel gelişmeleri ve mitolojiden arındırılmış bir tarihi öğretmeye çalıştı. Öğrenciler yüksek din adamlarının katı geleneksel eğitimiyle bir yöne, genç *kahananer* (evli papazlar) ve alaylı öğretmenlerin eğitimiyle öbür yöne çekiliyorlardı.

Ermeni Kilisesi okulları ve Rus devlet okullarından çıkan gençler Moskova, St. Petersburg ve Dorpat'ta (bugün Estonya'da Tartu), ayrıca Avrupa'da (Heidelberg, Berlin ve Jena) üniversite eğitimlerine devam ettiler. Büyük olasılıkla Fransa ve İtalya'da eğitim görüp Venedik ve Viyana'daki Katolik keşişlerin Mikhitarist etkilerini özümseyen Osmanlı Türkiyesi'ndeki Ermenilerin tersine Rusya'daki Ermeni entelektüeller Rus ve Alman öğretilerinin etkisi altında kalmıştı. İdealist felsefe ile ona eşlik eden, bir halkın ruhu olarak milliyet fikri bu öğrencilerin düşünme biçimini ciddi derecede etkilemişti. Ama Türkiye'deki çağdaşları gibi bu entelektüeller de dönemin yakıcı kültürel meselesine, yani yaşayan bir Ermeni edebi dilinin yaratılmasına hayati bir ilgi duyuyordu. Doğu Ermenileri Gürcüce ve Rusça kelimelerin karıştığı bir ağız konuşurken, Erivan, Karabağ ve Kırım Ermenileri sıklıkla birbirlerini anlamakta zorlanıyordu. Neredeyse bütün kitaplar, ayrıca Rusya'daki ilk Ermenice gazete *Govgas* (Kafkas) (Tiflis, 1846-1847) *krapar*, yani kilisenin kullandığı klasik Ermeni dilinde basılmıştı. Batılılaşma yanlısı entelektüeller eğitim ve kültürü yaymaya duydukları bağlılıkla yeni standart edebi dili konuşulan ağızlardan birine ya da diğerine dayandırmak istiyordu (*aşkharapar*). *Aşkharapar*'ın en güçlü savunucusu, 1840'ların başında Erivan ağızını kullanarak ilk romanı yazmış olan yazar/öğretmen Khaçadur Abovyan'dı. *Verk Hayasdani* (Ermenistan'ın Yaraları) adlı bu kitap çok geçmeden doğu Ermenicesinin edebi dil standardı olarak kabul edilmişti; Rus yönetiminin Ermenistan üzerindeki etkileri-

ni hedef alan yurtsever bir saldırıydı ve muhafazakâr din adamları da es geçilmemişti. Rus sansürcüler, 1858'de, kitabın ilk baskısından, Abovyan'ın okurlarına Ermenice konuşurlarsa Rusların onları cezalandıracağı uyarısında bulunduğu manidar bir pasajı çıkarmışlardı. Abovyan bir kahin gibi kendi akıbetini görmüştü adeta. 1848'de Avrupa'da devrimlerin yaşandığı yıl genç yazar kayboldu. Bazıları çarlık makamlarınca öldürüldüğünü söyler, bazılarıysa yine pek sağlam bilgilere dayanmaksızın Sibiry'a sürüldüğünü ileri sürer.

Ermeni kimliğinin esasen dinsel bir kimlik olmaktan çıkıp etnik bir kimlik haline gelmesi hızlı olmadığı gibi, hiçbir zaman tamamlanmadı da. On dokuzuncu yüzyılın seküler entelektüelleri Ermenilerin kolektif kimliğinin önde gelen unsurları arasından (kilise, dil, görenekler, atalar, köken yerler) etnisite ve dilin önemini savunuyor, onları ulusun esas kaynağı olarak görüyordu. Muhafazakâr Ermeni Kilisesi'ni karşılarına alan dindışı entelektüeller 1840'larda, Rusya ve Türkiye'de din adamı karşıtı, seküler milliyetçiliğe doğru kaymıştı. Kültürel ve siyasal meseleleri şehitlik ve günah diliyle daha fazla tartışmak istemeyen yazar Abovyan, gazeteci Mikayel Nalbantyan, sonraları şair Rafael Badganyan, yazar Raffi, gazeteci Krikor Ardzruni gibi doğu Ermenileri tarihsel Ermeni ulusu için yeni, radikal bir hayal dile getiriyordu.

Seküler yurtseverlerin iddiaları en kutsal Ermeni geleneklerine yönelik bir meydan okuma, yeni gelenekler yaratma yönünde bir girişimdi. Fedakârlık ve kendini daha seküler bir Ermeni ulusu fikrine adanmak onlara esin kaynağı olmaya devam etti. Aydınlanma hâlâ başlıca kaygılardan biriydi ama bunun Tanrı'nın ışıyla değil, Batılı öğretiler, modern bilim, Fransız Devrimi'nin ve Rus entelijansiya-sının idealleri, devrim, özgürlük, demokrasi ve onun radikal kuzeni sosyalizm hayalleriyle olması gerektiği savunuluyordu. Devrimci milliyetçiler Ermeni tarihinin en yaygın ve sorgulanmamış görüşlerinden birini, Kilise'nin uzun ve sıkıntılı tarihleri boyunca Ermenileri bir arada tutan kurum olduğu görüşünü reddediyordu. 1870'lerin sonlarında Raffi, *azkutyun* (milliyet) diye Ermenice yeni bir kelime geliştirdi ve "Milliyet fikri dinle değil, daha ziyade [bir milliyetin]

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ırksal nitelikleriyle kurulur, bunlar arasında dil birinci sırada gelir, dil ulusun korunmasının temelidir ve her zaman öyle kalacaktır” iddiasında bulundu. Kilisenin dışlayıcı Ermenilik fikrine karşılık Raffi farklı dinsel inançlara sahip Ermenilere kucak açtı: “İster Katolik olsun, ister Protestan, ister Apostolik aynı etnik özelliklere sahip olması, aynı dili konuşması, aynı *dohm*’a [klana] ait olması itibarıyla Ermeni her zaman Ermeni’dir.”¹⁹

On dokuzuncu yüzyılda rüştlarini ispatlamış radikal şairler, yazarlar ve gazetecilerin bakışı Osmanlı İmparatorluğu’na çevrilmişti. Burası Ermenilerin en fazla acı çektiği, bir dirilişe en fazla gerek duyduğuna inandıkları yerdı. Raffi’nin şairi Van Gölü’ne soruyordu: “Bir zamanlar bahçe olan Ermenistan / Hep dikenli gri bir çöl mü olacak?... / Ararat üzerinde bir bayrağın açılacağı / Ermeni hacıların dört bir yandan / Kutsanmış vatanlarına koşacakları / O mutlu gün geliyor mu?” Badganyan, “Aras’ın Gözyaşları” adlı şiirinde nehir, kıyılarında “pis Türk ya da Pers”lerin yaşamasına, Ermenilerin dağılmış olmasına ah eder; “Benim Ermeni ulusum / Engellenmiş, uzaklarda / Tanrısız, barbar bir halk / Yaşar bugün kıyılarımda.” Ermenilere, “Yürüyün ileri / Korkusuzca savaşa, / Gelirse en beteri başımıza / Erkekçe yüzleşerek düşmanla / kazanın zaferimizi ölümle / ve sonra uyuyun sessizlik içinde” çağrısında bulunur.²⁰ Badganyan “*Nor Darı*” (Yeni Yıl) adlı meşhur şiirinde yeni yılın Ermenistan’ın üzüntülerine son vermesini, ülkenin özgürce nefes almasını diler. “Ermenistan ayakları üstünde duracak” ve “yarı harabe Garin [Erzurum]” üzerinde Ermeni bayrağının dalgalanacağı “başkentimiz olacak” diye umut eder.²¹

Raffi’nin romanlarının, özellikle de 1880’de yayımlanan *K’hent*’in (Deli) hem Kafkasya’da hem de sınırın ötesinde Osmanlı ve İran topraklarında sadık okurları vardı.²² Bu eserde bir Ermeni Osmanlılara karşı isyan başlatmaya çalışır. Rus sansürçüler “Transkafkasya’daki Ermeni entelektüelleri arasında büyük başarı kazanan” bu kitabın etkisinden yana kaygılıydı. Aralarından biri, “Kitaptaki fikirler politikamızla uyuşmadığından bu eserin Transkafkasya Ermenileri arasında yayılmasını durdurmamızı öneriyorum” diyordu.²³ Doğu

Anadolu'da Rusya sınırından çok uzak olmayan, ağırlıklı olarak Ermenilerin yaşadığı Van'daki Rus konsolos yardımcısı 1880'de üstlerine, Ararat Cemiyeti'nin etkisiyle Ermeniler arasında milliyetçiliğin yayıldığını yazmıştı. Cemiyetin çoğu liderinin yanı sıra, finansman kaynaklarının da Kafkasya'daki Rus Ermenileri olması özellikle kaygı vericiydi. "Buradaki Ermeni faaliyetleri nitelikleri itibarıyla Rus yanlısı. Türk hükümeti bunun farkında, Türkiye ve Rusya Ermenileri arasındaki temasların kısıtlanması için sıkı önlemler almaya başladı."²⁴

Raffi ve Badganyan gibi yazarlar, ayrıca Mşag'ın (Rençper) üretken editörü Krikor Ardruni gibi gazeteciler Ermeniler arasında Ermeniler üzerine uluslararası kamusal bir sohbet başlatmışlardı. Üç imparatorluk arasında bölünmüş, ortak sorunlar yaşayan tek bir halkın kaderini betimliyordular. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni milliyetçileri kendi deneyimlerini anlatırken kendi kadim toprakları yabancı işgalcilerce fethedilmiş ve bu topraklarda esir düşmüş, adil olmayan ve zalim yöneticiler tarafından ezilen ama temel olan Ermeni dinsel kültürünü her zaman korumuş, özgürlük özlemi çeken bir halktan söz ediyordu. Diğer milliyetçi kurgularda olduğu gibi Ermeni yazarlar da uluslarının zaman içinde hareketinin sürekliliğinin, engelleri aşmasının, inanç uğruna şehit olmasının ve onlara dayatılan bir yönetimin kurbanı haline gelmelerinin altını çiziyorlardı. Tarihçiler ve yazarlar birbirinden ayrı, bağlantısız olayları harmanlayarak, hemen her zaman ulus hakkında olan tutarlı bir hikâyeye haline getirirken, imparatorluğun, ulusun heveslerinin tam anlamıyla dile getirilmesini engelleyen gayrimeşru ve arkaik bir siyasal oluşum olduğunu ima ediyorlardı. Yazarlar, Hristiyan Ermenilerin Vartan Mamigonyan liderliğinde beşinci yüzyılda Mazdacı Perslere karşı direnişini bir ulus ve vatan savunması olarak tercüme ediyor, hikâyeyi dinsel şahadet ve ölümden sonra kurtuluştan ziyade bu hayatta ulusal dirilişle ilgili bir hikâyeye haline getiriyordu.

Geçmişte yük olan şey, şimdide tahammül edilemez hale gelmişti. İslam fatihlerinin keyfi yönetimini meşrulaştırmak imkânsız bir hal almıştı. Yeni liberalizm ve ulusal kendi kaderini tayin hakkı

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

paradigmasında Osmanlı İmparatorluğu toplumsal hukuksuzluğun damgasını taşıyordu, ekonomik rekabetin “doğal kanunları”nı boşa çıkaran yırtıcı bir devlettir. İmparatorluk içinde etnilerarası ortak yaşamın karmaşık yönlerinin silindiği ve Ermeni tüccarların serpilip geliştiği, Ermeni Hristiyanlığının otoritesini koruduğu biçimde emperyal hayata kozmopolitçe ayak uydurmanın damgalandığı tutarlı bir ulusal anlatının yaratılması Türkler ile Ermeniler arasındaki farklılık hissini güçlendirmişti. Halklar arasındaki mesafe artmış, sınırlar sağlamlaşmış, Osmanlı kültürü ve hayatının ortak yönlerinin paylaşılması radikal milliyetçilerin zihinlerinde şüphe yaratır olmuştu. On dokuzuncu yüzyıl sonuna gelindiğinde milliyetçiler geçmişi ve şimdiki ulus prizmasından anlatıyordu, Ermeniler duygusal mizaçlarıyla kendilerini, onları yöneten Türkler ve Kürtlerin masum kurbanları olarak görüyor, ama bir yandan da ahlaken, entelektüel ve kültürel olarak onlardan üstün buluyordu. Kilikya’da Zeytun’daki [Süleymanlı] yerli Ermenilerin iki yüzyıl önce, on yedinci yüzyılda Sultan IV. Murat tarafından tanınan vergi muafiyetlerini korumak için (bazen Ermeni olmayanlarla da işbirliği içindeki) direnişi, daha modern bir haklar ve ulusal ezilme diliyle kaleme alınmıştı.²⁵ Yerel olan hepten ulusala çevrilmişti. Van civarındaki Avo, Daron [Mus] civarındaki Arabo ve Miço gibi haydutlar ve eşkıyalar isyancı ve özgürlük savaşçısı olup çıkmıştı.²⁶

RUSYA’NIN TEPKİSİ

1880’lere dek Ermenilerin hevesleri ile Rus devletinin çıkarları uyuşuyormuş gibi görünüyordu. Ermeni çiftçilerin aşağı statülerini ve ekonomik geriliklerini daimi hale getiren toprak ağalarına ve devlet yetkililerine katlanmaları gerekse de Ermeni orta sınıfı ve birçok serbest meslek sahibi, çarlık sistemi içinde kalmanın refaha en iyi biçimde hizmet edeceği inancındaydı. Rusya’nın koruması ticareti mümkün kılıyordu, mülkiyet güvencesi sanayiye teşvik ediyordu. Rus eğitimi ve Avrupa’ya erişim aydınlanma ve kültürün arttığı bir gelecek vaat ediyormuş gibi görünüyordu. Rusya’nın Osmanlı İm-

paratorluğu ile çoğu Avrupa gücünün karşısına tek başına dikildiği Kırım Savaşı (1853-56) sırasında, Rusya'daki Ermeniler Osmanlılara karşı çarı destekledi. Kafkas Ermenileri, kendileri için 1887'ye dek askerlik zorunlu olmasa da, hem Kırım Savaşı hem de 1877-1878'deki Rus-Türk savaşı sırasında Rus devletinin düşmanlarına karşı savaşmak için gönüllü birlikler kurdular. Rus Ermenisi bir general, Vasiliy Bebutov Kırım Savaşı'nın kahramanı oldu, sonradan çarın içişleri bakanlığına getirilen genç Ermeni subay Mikhail Loris-Melikov (1826-1888) gibi.

15 (27) Kasım 1855'te Osmanlılar doğu Anadolu'da çok sağlam bir biçimde istihkâm edilmiş, yüzyıllarca önce Ermeni krallığının merkezi olan Kars'ı verdi. Birçok Ermeni, Rus güçlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin daha modern, o kadar baskıcı olmayan bir rejimin yönetimine girmesi yönündeki en iyi umut olduğunun farkındaydı. Ne var ki Rusya Paris Antlaşması'yla (1856) Kars'ı Türkiye'ye geri vermek zorunda kaldı. Yirmi yıl sonra Rusya ile Türkiye arasında yeniden savaş patlak verdiğinde Ermeni generaller bir kez daha mücadeleye katıldı. Eski Bayazıt ve Alaşgerd'i (Eleşkirt) işgal eden, yöre Ermenilerinin neşeyle karşıladığı Rus askerlerinin başında Arşag Der-Ğugasov vardı. Kars bir daha ve bu kez General Hovhannes Lazarev tarafından alındı, Ardahan ve Erzurum için verilen mücadelede Ermeni gönüllüler Ruslarla birlikte çarpıştı. Rus Ermeni basını Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerini kurtarma çabalarını överken, eğitilmiş Ermeniler arasında Ermenistan'ın en etkili müttefikinin çarlık Rusya'sı olduğu yönünde genel bir fikir birliği geliyordu. 1878'de Rus-Osmanlı sınırı yeniden çizildi, Kars ve Ardahan Rusya İmparatorluğu'nca ilhak edildi. Bu gelişmeyle birlikte imparatorluğun nüfusuna 100.000 Ermeni daha eklendi. Osmanlı makamları Rusları tehlikeli ve intikamcı bir düşman olarak görmenin yanı sıra Ermenileri de imparatorluğun бүтүнлүгүнө yönelik bir tehdit olarak algılıyordu.

Rusya ezilmiş Türkiye Ermenilerinin gerçek savunucusu olarak ileri çıkarken Ermeniler arasında Rusya yanlısı duygular yükselmisti. II. Aleksandr'ın (1855-1881) yönetiminin son yıllarında Ermeni-

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Rus işbirliğinde zirveye ulaşıldı. Rus devrimciler imparatorluğun istikrarını tehdit ettiğinde imparator, Rus hükümetinin başkanlığını üstlenip düzeni tesis etmesi için Kont Loris-Melikov'u görevlendirdi. Genelde, en azından Rusya bağlamında liberal olarak görülen Loris-Melikov bir yandan otokrasiye muhalefet eden radikallerin peşine düşerken bir yandan da bir dizi siyasal reform gerçekleştirdi. Ama en büyük zaferini kazandığı günde (1 Mart 1881), yani Çar'ın otokrata tavsiyede bulunacak bir danışma meclisinin oluşturulmasını öngören yasa taslağını imzalamasından birkaç saat sonra Loris-Melikov en büyük yenilgisine de uğradı. Teröristler imparatorun arabasını bombaladılar ve Çar II. Aleksandr'ın ağır yaralanmasına yol açtılar. Yeni Çar III. Aleksandr (1881-1894) danışmanlarının Loris-Melikov'un "gerçek bir Rus" olmadığı uyarısında bulunmasının ardından onu azletti. Reform devri bitmişti. Tepki devri başlamıştı.

Loris Melikov gibi Rus emperyal kültürünü tamamen benimsemiş bir Ermeni'nin görevden alınması Ermenilerin Rus imparatorluğuyla kurdukları özdeşliğin son bulmasının başlangıcı oldu. On dokuzuncu yüzyılın son yirmi yılında Rus hükümeti Ermenileri düşman belledi, devlet yetkilileri onları imparatorluğa yönelik potansiyel bir tehlike olarak görmeye başlamıştı. Çar ile Ermeni tebaası arasındaki çatışmanın kökeni Ermenilerin 1801'den beri geçirmekte olduğu uzun gelişim sürecine uzanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin yaşadıklarına paralel şekilde, orta sınıf Ermenilerin Transkafkasya kentlerinde baskın sınıf olarak yerleşiklik kazanmaları, onları başka milliyetlerin ve Rus hükümetinin toplumsal ve etnik çekemezliliklerinin görünür hedefleri haline getirdi. Ruş-Ermeni cemaatlerinin başına geçen güçlü ve hırslı tüccar ve sanayiciler başka milliyetlerden işadamlarına rakip çıkıyor, toprak sahibi geleneksel Gürcü soylularını bir kenara itiyor, Kafkasya'nın başlıca kentlerinde neredeyse meydan okunamaz ölçüde bir siyasal ve ekonomik güç haline geliyordu. Bu arada hem Rusya'da hem Türkiye'de iyi eğitilmiş Batılılaşmış bir entelijansiya, genellikle burjuva çocukları, bir milliyet duygusu formüle etmiş, Ermeni dili ve ulusal kültürel miras öğretisini teşvik etmeye başlamıştı. Bu gelişmeler Ermeniler arasında, Gür-

cüler, Azeriler ve Osmanlı Türkleri arasında olduğuna nazaran daha erken tarihlerde ortaya çıkmıştı. Ermeniler ile komşuları arasındaki toplumsal ve kültürel farklılıklar on dokuzuncu yüzyılda, her ulusal entelijansiyanın kendi halkının farklılığını vurgulamasıyla birlikte daha büyük bir belirginlik kazanmıştı. Ermeniler uluslararası ilgi konusu haline geldiklerinde hem Rus hem Osmanlı imparatorluklarının muhafazakâr hükümetlerine sapkın bir güç olarak görünmeye başladı. Romanovlar da Osmanlılar da çokuluslu imparatorluklarını çözebilecek milliyetçiliklere boyun eğmeye hazır değildi. Ortodoks Hristiyan ve Sünni Müslüman devletler arasındaki sınırın iki yanına dağılmış olan Ermeniler bir sorun, ayrı bir devlet yaratmaya heves edebilecek bir rahatsızlık unsuru haline gelmişti.

O dönem II. Abdülhamit'in rejimi gibi, III. Aleksandr'ın rejimi de merkezi yönetimin imparatorluğun çevre bölgeleri üzerindeki denetimini iyileştirecek yasalar ve yasal düzenlemeler çıkararak yönetimi altındaki geniş toplumlarda gücü, birliği ve tektiplitliği artırmaya soyunmuştu. Rus olmayan milliyetlere bu süreç olumsuz bir biçimde Ruslaştırma olarak görünüyor, etnik cemaatlerin liderleri ayrıcalıkları ve yerel iktidarlarının erimesine ellerinden geldiğince direniyordu. Öte yandan hükümet, farklı yasal sistemlerin ve yerel özerklik ceplerinin bertaraf edilmesinin Rusya'nın kendi kendisini etkili bir biçimde yönetebilme ve dış tehditlere karşı kendisini savunabilme becerisi açısından temel önemde olduğuna inanıyordu. Emperyal hükümet, "kendiliğinden Ruslaşma" olarak adlandırılabilir şeyi, yani Rus olmayanların Rusça konuşan kültürel cemaati az çok gönüllü olarak benimsemesini veya cemaate asimile olmasını hoş karşılıyordu. II. Aleksandr'ın hoşgörülü yönetimi sırasında birçok Ermeni isimlerinin sonuna Rusça ekler almış, çocuklarını Rus okullarına göndermiş, Rus toprak sahiplerinin davranış biçimlerini benimsemişti. Bu dönemin son bulmasıyla birlikte hükümet idari Ruslaştırmayı, yani etnik bölgelere Rus kurumlarının, kanunlarının ve bürokratik pratiklerinin kabul edilmesini teşvik etmişti. On dokuzuncu yüzyılın ilk altmış yılında, Gürcü ve Ermeni kanunları ve göreneklerinin yerini hızla Rus bürokratik mutlakiyetçiliğinin aldığına tanık olunmuştu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Ermeniler için çok daha tehlikeli olan, son iki çarın, III. Aleksandr ile II. Nikolay'ın (1894-1917) yönetimleri sırasında girilen zoraki ve bir o kadar rastlantısal kültürel ve dilsel Ruslaştırmaydı.

Baba-oğul iki çar da hızla sürdürülemez hale gelen bir otokrasi hayaline bağlı kalmıştı. İkisi de inançlı anti-Semitistlerdi, sadakatsiz buldukları Lehlerden tiksindirlerdi, şovenist bir “Rus ilkeleri, Rus gücü ve Rus halkı” bakışını vaaz eden danışmanlarını can kulağıyla dinlerlerdi. İkisi de Ermenilerden kuşkulanırdı. Devlet dili Rusçaydı ve diğer dillerin öğretilmesinin yasaklanması gerekiyordu. Bu kültürel ve dilsel Ruslaştırma politikası merkezi hükümetçe tutarlı bir biçimde, yerel makamlarca inançla uygulanmamış olsa da etnik azınlıkları hedef alan kanunların dönemsel olarak, yeri geldiğinde uygulanması sonrasında otokrasiye karşı güçlü bir muhalefet oluşmuştu. İroniktir, zorla kültürel Ruslaştırma politikası insanların kendi milliyetleriyle daha güçlü bir biçimde özdeşleşmelerine yol açmıştı. 1885'te Kafkasya'nın bağnaz valisi Prens A. M. Dondukov-Korsukov bütün Ermeni kilise okullarının kapatılmasını, onların yerine Rus okulları açılmasını emretti. Kafkasya makamları milliyetçilik ve devrimci bir ruhun, “vatanseverlik ve popülizmin” Ermeni öğrenciler arasında güçlü olduğuna, temizlenmesi gerektiğine inanıyordu. 20.000 öğrencinin devam ettiği, 900 öğretmenin çalıştığı beş yüz okul kapatıldı. Ermeniler çok geçmeden gizli okullar örgütlemeye başladı. Hükümet bundan bir yıl sonra Ermeni okullarını yeniden açmaya karar verdi ama bu okulların personeli işten çıkarıldı, öğretmenler daha sıkı bir gözetime tabi tutuldu. Ermeni Kilisesi'siyle daha önce varılmış uzlaşmanın (1836 tarihli *Polojeniyе*) bu şekilde feshedilmesi ve kilisenin yürüttüğü eğitim sistemine karşı katı bir muamele benimsenmesinin Rusya'daki Ermeni cemaatleri üzerinde ateşleyici bir etkisi oldu. Ermeniler arasında baskın olan Rusofili hızla ortadan kayboldu. Kilise içindeki unsurlar Rus devletine karşı daha hasmane bir tutum içine girdi. Genç Ermeni entelektüeller okul krizinden daha milliyetçi ve daha radikal bir bakış açısıyla çıktı. Bu mücadelede yer almış çok sayıda kişi birkaç yıla kalmadan Rusya'daki ilk Ermeni devrimci örgütlerin kuruluşunda yer aldı. Ön-

celikli olarak çarlık makamlarının Armenofobisiyle kışkırtılan Kafkasya'daki Ermeni radikaller, çok geçmeden bakışlarını sınırın öte yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nda daha ağır bir biçimde ezilen kardeşlerinden yana çevirdi.

İRAN'DAKİ DİASPORA

Ermeniler öteden beri hareket halinde bir halk olmuştur. Hindistan'dan Amsterdam'a dek birçok yerde cemaatler kurmuşlardır. Birçoğu baskın nüfusa asimile olmuştur, misal doğu Avrupa ve Polonya'ya göç edenler Katolikliğe geçmiştir. Pers İmparatorluğu'ndaki Ermeniler bir diaspora olarak değerlendirilebilir, zira buradaki en büyük cemaat, İsfahan'ın Nor [Yeni] Culfa semtinde yaşayan Ermeniler, Ararat yaylalarından buraya Şah I. Abbas tarafından zorla getirilmiştir. Şii Müslüman bir devlette Hristiyan olan bu topluluk kendisine yüzyıllar boyunca ayakta kalabildiği, hatta zaman zaman geliştirdiği bir yer açmıştır. Müslümanlarla aynı haklar ve ayrıcalıklara sahip olmayan bir dini azınlık muamelesi görmüşlerdi. Ama Ermeniler kısa süre içinde yaşadıkları toprakla özdeşleşmiş, hem kendi Hristiyan cemaatlerine hem bu İslam imparatorluğuna sadakat beslemişlerdi. Ama birçok Ermeni Farsça öğrenmemiş ya da kullanmamış, sadece Doğu Ermenicesiyle iletişim kurmayı tercih etmişti.

Rus orduları Güney Kafkasya'daki İran topraklarını ele geçirdiğinde birçok Ermeni, Hristiyan bir hükümetin yönetimi altında yaşamak için, fethedilen topraklara göç etmeye karar vermişti. Diğerleriye ata yurtlarında kalmayı, ailelerinin bostan ve bahçelerine bakmayı, İranlı efendilerine sadık kalmayı tercih etmişti. İran hükümeti Rusları Ermenileri göçe zorlamakla suçlamıştı, ama Ruslar bu ithamı reddetmişti.²⁷ Yirminci yüzyıl başına gelindiğinde, hatta belki daha önceleri, İranlı Ermeniler "vatanımız" ve "ülkemiz" dediklerinde İran'ı kast ederlerdi.²⁸ İran toplumuna ayak uydurmaya çalışırken bile Müslüman çoğunluktan ayrı tutulan ve ayrı kalan Ermeniler "tam anlamıyla asimile edilmekten ziyade İran kültürünü benimsemişlerdi."²⁹ Birbiriyle ilişkili iki kimlik öne çıkmak için yarışıyordu:

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İçeride dönük Hristiyan Ermeni kimliği ile İran'a duyulan daha geniş çaplı bağlılık. İran Anayasa Devrimi (1905-1907) sırasında İranlı Müslüman entelektüeller İran'ın Şii Müslüman bir ulus olduğu görüşünü yeniden şekillendirip, "İran ulusu" fikrini benimsemişlerdi. Bu "ötekilik'in sonuçlarına katlanmaktan ziyade İranlı 'benliğe' dahil olmanın yararlarını görmeye çalışan ayırt edilebilir bir etnik ve dinsel azınlık olarak İranlı-Ermenilerin özellikle hoşuna giden" bir fikirdi.³⁰ Farklı milletlerin (*millat*) bir arada yaşayabileceği coğrafi bir yer olarak İran fikrinin, ulus anlayışı açısından, 1908'teki Jöntürk Devrimi sonrasında milliyetçi Türk entelektüellerinin formüle ettiği bir Türk ulusu görüşünden daha kapsayıcı olduğu anlaşıldı. Osmanlıların katliamları sırasında İran'daki Ermeniler eziyet gördü ama büyük bir çoğunluğuna dokunulmadı, çoğu hayatta kaldı. Diğer diaspora cemaatleri Osmanlı Ermenilerinin son sığınağı haline geldi. Ermeni kardeşlerinin akıbetinden derinden etkilenen diaspora ulusal süreklilik ve hatıraların merkezi haline geldi.

MİLLİYETÇİLİK VE DEVRİM

Milliyetçilik, önceden karmaşık bir biçimde örülmüş olan şeyi bölen radikal bir basitleştirmedir. Koyu milliyetçiler emperyal toplumların kozmopolit tebaanın asli sadakat bağlarını kendi uluslarıyla tesis etmesini, genellikle de başka bir ulusa ya da imparatorluğa böyle bir bağlılık duymamasını zorunlu görüyordu. Halklar arasında daha açık sınırlar çiziliyor, milliyetçiler etnik cemaatin sınırlarını denetliyor, hangi kuralların geçerli olduğuna, hangi düzenin yerine getirileceğine, hangi geleneklerin özgün olup hangilerinin olmadığına karar veriyordu. Daha önce görmüş olduğumuz üzere çeşitli cemaatlerin yaşadığı imparatorluklar kültürel ifadeleri bastırarak milliyetçi huzursuzluğun pekişmesine düşüncesizce katkıda bulunuyordu. İmparatorluktaki zengin toprak sahipleri ile milliyetçi muhalifler arasındaki gayriiradi işbirliği çatışma ve şiddeti daha olası hale getiren, kozmopolit bir arada yaşamayı giderek zorlaştıran, tanımlayıcı farklılık hatlarını güçlendiriyordu.

On dokuzuncu yüzyıl sonuna dek az sayıda Ermeni devrimci faaliyetlere yönelmişse de, Batılı öğretileri ve ulus fikrini vurgulayan ilk kuşak Ermeni “aydınlanmacıların” entelektüel etkileri birçok genç Ermeni’nin geleneksel düzen ilkelerini sorgulamasına yol açmıştı. Akıl ve bilim, inanç ve göreneğe itaat etmekten daha tercih edilebilir görülüyordu. Milliyetçilik yabancı bir hanedana sadakat yerine, bir devletin onun temelleri üzerine devlet inşa edebileceği daha cazip bir ilke gibi görülüyordu. Rusya’da dinsel ve siyasal makamları sorgulamak büyük riskler içerse de, bazı inançlı bireyler Aleksandr Herzen ve Nikolay Çernişevski gibi Rus radikalleri ya da Mikayel Nalbantyan gibi kendilerini özgürlük davasına adanmış Ermeni şehitleri örnek almaya hazırlardı.

1870’ler ve 1880’lerde eğitimli Ermeniler arasında en etkili eğitim devrimci siyaset değil, *Mşag* gazetesinin temsil ettiği liberalizmdi. Sevilen ve nüfuz sahibi Krikor Ardzruni’nin yirmi yıl (1872-1892) boyunca çıkardığı *Mşag* Ermeniler arasında Rus yanlısı bir tavır teşvik ediyor, kapitalist çizgide ekonomik kalkınmayı savunuyor ve yeni moda sosyalizm öğretilerine karşı polemikler yürütüyordu. Rusya’da Ermenilerin hayatının iyileşmesi açısından tercih edilen yol devrim değil reformdu. Rus radikal gençliği köylü sosyalizmine dönerken (popülizm ya da *narodniçestvo*), Ermeni çağdaşları büyük ölçüde liberal ve tedrici reforma bağlı kalmışlardı. Ama Raffi’nin romanlarında rastlanan romantik milliyetçilikten esinlenen bazı genç Ermeniler, halklarına hizmet etmenin yeni yollarını aramaya başlamışlardı.

Rusya Ermenileri açısından devrimci mücadeleye dönüş, aslında Rusya’daki değil Türkiye’deki Ermenilerin kurtuluşuna bağlı olmak anlamına geliyordu. Bu durum 1880’ler ve 1890’larda radikal Ermenilerin Rus ve Gürcü devrimcilerden örgütsel olarak ayrılmasına yol açtı. Ermeniler milliyetçiydi, Türk düşmanlarına karşı birlikte çarpışmak istiyordu, oysa Ruslar ve Gürcüler genellikle sosyalistti ve Rus otokrasisine karşı çokuluslu bir mücadeleye girişmek istiyordu. 1880’lerde birçoğu Rusya Kafkasyası’ndan genç Ermeni’nin oluşturduğu ciddi bir azınlık, devrimi Ermenileri koruyacak ve ilerletecek yegâne araç olarak görüyordu. İstanbul’daki Ermeni patriği bir Rus

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

subayına “çok büyük bir çaresizliğin olduğu, öyle ki silahlı bir direnişi engelleyemeyeceği” bilgisini vermişti. Kendisine “bir isyan fikri” açılmıştı, onun reddettiği, ancak “küçük bir grup bağınaz”ın gerçekleştirilebileceği bir plandı bu.³¹ Hem Hristiyan hem Türk eylemciler “Kızıl Sultan” a muhalifti ve 1876 Anayasası’nın yeniden yürürlüğe girmesini başlıca siyasal hedefleri olarak görüyordu.

Kırsal kesimdeki Ermenilerin sefaleti karşısında sıkıntıya düşen Ermeni radikaller öz savunmaya, devrimci siyasal partiler kurmaya, Batı’yı ya da Rusya’yı Osmanlı’nın iç işlerine müdahale etmeye teşvik edecek siyasal eylemler düzenlemeye yönelmişti. Genç milliyetçilere göre devrim, devletin ciddi reformlar yapmasının imkânsızlığına verilebilecek yegâne etkili cevaptı. Aktivist, öğretmen Mıgırdiç Portukalyan Van’da genç insanları teşvik etmiş, örgütlemiş, 1885’te “izinsiz toplantı düzenlemek” suçuyla tutuklanmıştı. Marsilya’ya sürülen Portukalyan *Armenia* adında süreli bir yayın çıkarıyordu, bu dergi Van’daki bazı Ermenilerin bağımsız Ermenistan’ı devrimle kurabileceklerini düşünmelerine esin kaynağı olmuştu. Bu grup Armenagan adını benimsemişti, tarihçilere göre Osmanlı İmparatorluğu’nda kurulan ilk Ermeni siyasal partisiydi. 1889’da iki Armenaganlı İran’da Salmas’tan Van’a silah kaçakçılığı yapmaya çalışmış, ama Osmanlı polisince öldürülmüştü. Ertesi yıl Sarkis Gugunyan liderliğinde kötü donanımlı bir Kafkasya Ermenileri ordusu Ermenileri savunmak için Rusya sınırını geçme girişiminde bulundu. Osmanlı birliklerinin püskürttüğü bu ordu Kazakların eline düştü ve tutuklandı. Avrupa milliyetçiliği ile Rus popülizminden etkilenen devrimciler kendilerine seçtikleri kitleyi, yani Osmanlı Ermeni köylülerini harekete geçirmenin son derece zor olduğu kanısındaydı.³² Silah kaçakçılığı yapma, öğrencilere hitaben propaganda faaliyetleri yürütme, protesto gösterileri düzenlemeye (Haziran 1890’da Erzurum’da, bir ay sonra İstanbul Kumkapı’da) yönelik bazı tekil girişimler halktan pek destek görmedi. Ama tarihçilerin hayal âleminde, küçük, dağınık gruplar halinde onlarca, kimi zaman yüzlerce kişi bir hareket olarak düşünülür ve hareket sözcüğünün çağrıştırdığı bütünlük, koordinasyon ve ilerleme de bu düşünceye eşlik eder.

Osmanlı-Rus sınırının her iki yanında da otokratik hükümetler Ermenileri, özellikle de iyi eğitilmiş olanlarını sapkın unsurlar olarak görmeye başlamıştı. Her iki devlet de devrimci virüsün kendi ülkesini ve diğer ülkeyi etkilemesini engellemek için sınırda devriye geziyordu. Baskılar daha büyük bir direnişe yol açıyordu. Rus hükümetinin 1885'te Ermeni okullarını kapatması, çok sayıda öğrenciyi harekete geçirdi, Kafkasya kökenli bazı radikaller 1886'da Cenevre'ye geçerek burada resmen devrimci bir parti kurdular ve Kasım 1887'de partinin gazetesi *Hınçak*'ın (Çan) ilk sayısını yayımladılar. Sosyalist bir parti olan, ama mutlak bir şekilde Marksist olmayan *Hınçak* partisinin başında karizmatik Avedis Nazarbekyan ile karısı Maro Vartanyan vardı. Bu ikili bağımsız, sosyalist bir Ermenistan fikrini savunuyordu. Seçtikleri yol silahlı mücadeleydi. Önce Osmanlı Ermenileri, tarihsel Ermeni vatanında yaşayanlar kurtarılacaktı, bu hareket Rusya ve İran Ermenilerin kurtarılmasına esin kaynağı olacaktı. Bu üçü federe bir cumhuriyet oluşturacaklar, bu da sosyalizm yolunda atılmış ilk adım olacaktı. *Hınçaklar* partilerinin programında teröre başvurmalarının gerekçelerini şöyle açıklıyordu:

Terörün amacı zulme maruz kalan halkı korumak, maneviyatını yükseltmek, halk arasında devrimci bir mizaca esin kaynağı olmak ve onu yükseltmek, halk adına cesaret gösterip hükümete karşı protestolar yürütmek ve böylece halkın mevcut göreve olan inancını korumak, hükümetin iktidarını sarsmak, güçlü olduğu düşüncesini yıkmak, (hükümet saflarında) son derece büyük bir korku uyandırmaktır. Bu amaçlara ulaşmanın yolları: Hükümetteki en berbat Türk ve Ermeni şahısları ortadan kaldırmak, casuslar ve hainlerin işini bitirmek.³³

Bu arada Kafkasya'da Rus popülizminden bir o kadar etkilenmiş başka bir grup genç Ermeni kendi devrimci örgütlerini kuruyordu. Krisdapor Mikaelyan ve dostları *Yeridasart Hayasdan*'ı (Genç Ermenistan) kurdular ve Türkiye ile İran'da başka devrimci çevreleri örgütlemeye başladılar. 1890'da *Hınçaklar* ve Kafkas radikalleri Tiflis'te ortak bir örgüt kurdular: *Hay Heğapokhaganeri Taşnaksutyun* (Ermeni Devrimcileri Federasyonu). Ama daha sıkı sosyalist olan *Hınçaklar* bir yıl geçmeden partiden ayrıldı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Ermeni radikalleri ve onların heveslerini eleştiren, onlara hususmet duyan tarihçiler, Ermeni devrimciler arasındaki farklı görüşleri ve pratikleri Osmanlı karşıtı ve Türk karşıtı tek bir yekpare programda homojenleştirme eğiliminde olmuştur. Ne var ki muhalif entelijansiyanın fiili tarihi, amaçlar, stratejiler ve taktikler üzerine daha karmaşık bir çekişme ve çatışma hikâyesi anlatır. 1890'ların ortasına gelindiğinde Hınçaklar Nazarbekyan öncülüğündeki radikaller ile sosyalizmi reddedip liberalizme yönelen ılımlılar arasında bölünmüştü. Bazı Hınçaklar bağımsız bir Ermeni devletinden yanaydı, bazılarıysa Osmanlı İmparatorluğu içinde bir derece özerklikten memnuniyet duyuyordu. Hınçak lideri Isdepanos Sabah-Gülyan "Ermeni ulusu ile Ermeni çatışma kuvvetlerinin ileri sürdüğü çok ılımlı arzular ve kısa vadeli hedefler bir devlet olarak değerlendirilen Türkiye'nin gerçek, daimi çıkarlarına hiçbir zaman muhalif olmamıştır. Ermenilerin bugün talep ettiği şey hiçbir biçimde Türkiye'yi zayıflatmayı ya da atıl kılmayı, parçalamayı, nihayetinde yok etmeyi, Türk halkını ortadan kaldırıp, enkazı üzerine Ermenilerin yurdunu yeniden kurmayı amaçlamaz."³⁴ Ama bir yıl sonra aynı gazetede, Hınçak'ta yayımlanan başka bir yazıda partinin, Osmanlı devletinin gelecekteki şekline ilişkin derin anlaşmazlıklar yaşadığı Türk muhalefetiyle işbirliği yapamayacağı açıklanıyordu. "Jöntürkler ülkeyi barışçı yollarla, devletin bütün işlevlerinin ve bütün kanunların tümüyle bir iç devrim geçireceği, evrimci bir güzergâha itmek istediklerini söylemeyi sever. Ama toprağın bir santiminden bile vazgeçmeyi düşünmezler."³⁵

Hınçak partisi stratejik hedefler konusunda bölününce Taşnaklar Osmanlı, İran ve Rusya imparatorluklarındaki Ermeniler arasında ilk sıradaki siyasal parti olarak öne çıktı ve sonraki otuz yıl boyunca bu konumunu korudu. Parti, milliyetçi mesajı destekleyen üyeler ile sosyalist yönelimin ağır bastığı üyeler arasında bölünmüştü, bazıları esasen Rusya'da çalışmayı tercih ediyordu, bazılarıysa Yergir'e (yani Osmanlı Ermenistanı) odaklanmıştı. Taşnaksutyun genelde toplumsal meseleyi ulusal meseleye tabi kılıyordu. Kısa süre içinde harekete geçilmezse Ermenilerin varlığının tehlikeye gireceğinden

kaygılanan partinin ilk bildirisi, “gün, beklemenin günü değil” gibi cümlelerle doluydu. Taşnak manifestosu genç-yaşlı, zengin-yoksul bütün ulusa, hatta din adamlarına, ulusal kurtuluş mücadelesinde birleşme çağrısında bulunuyordu. Taşnaklar kendilerini bir grup ya da sınıfın temsilcileri olarak değil, bütün ulusun devrimci öncüsü olarak görüyordu. Ermenilerin yaşadığı imparatorlukların gücüne pragmatik yaklaşan Taşnaklar bağımsız bir devlet değil, *azad Hayasdan* (özgür Ermenistan), yani siyasal reformlardan yararlanan özgür bir halk çağrısında bulunuyordu. Daha sınırlı hedefleri ve daha pratik programları onları Ermeni devrimci muhalefetinin önderleri haline getirmişti.

Rus polisi devrim fikrinin Ermeni toplumunun bütün sınıflarına, yoksulların yanı sıra zenginlere de nüfuz ettiği inancındaydı. Gatoğigostan bile şüphe duyuluyordu. Çarlık rejimi artık Osmanlı İmparatorluğu’na karşı Ermenileri desteklemekle ilgilenmiyordu. Rus polisi Türkiye’deki özgürlük hareketini desteklemek için para toplama faaliyetlerine müdahale etmişti. Sansür makamları “Ermeni halkı” ya da “Ermeni ulusu” sözlerinin kullanılmasını yasaklamıştı. Hükümet korkunç derecede şovenist Ermeni karşıtı gazetecileri cesaretlendiriyordu. Önde gelen Gürcü şairler kalemlerini Ermenilerin kötücül portrelerini çizmekte kullanıyordu. Devrimcilerden ve yabancılarından yana duyulan korku burjuvazi nefretiyle birleşmiş, Rusya İmparatorluğu’nda yalıtılmış parya bir ulus olarak Ermenilerin karanlık bir imgesine dönüşmüştü. Rusya Ermeni cemaatinin büyük bölümü, çarlık yönetimi tarafından, edilgenliği bırakıp devrimci hareketi desteklemeleri için kışkırtılana dek genellikle Ermeni devrimcilerin faaliyetlerinden uzak durmuştu. Kafkasya valisi Prens Grigori Golitsyn Ermeni eğitim ve yardım kurumlarına karşı bir seferberlik başlattı. 1903’te II. Nikolay Ermeni Kilisesi’nin mülklerine el koyulması talimatını verdiğinde, 1836 *Polojeniye*’sinin bu biçimde ihlal edilmesi tam da hükümetin engellemeye çalıştığı cinsten devrimci duyguların doğmasına yol açtı. Her sınıftan Ermeni ağırbaşlı yürüyüşlere katılarak bu gaspı protesto etti. Gösteriler şiddet olaylarına dönüştü. Taşlar atıldı. Ateş açıldı. İnsanlar yaralandı, öldürüldü. Gatoğigos I. Mıgır-

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

diç, yani önceden bildiğimiz adıyla Khirimyan Hayrig yeni kanunu kabul etmeye yanaşmadı. Bakü’de isyan patlak verdi, aynı tarihlerde Kafkasya’nın dört bir yanında işçiler greve gitti. Ekimde Hınçaklar Genel Vali Golitsyn’i yaraladı. Çarlık memurları Transkafkasya’da devrimci bir durumun ortaya çıktığını bildiriyordu. Çeşitli siyasi görüşlerden bütün Ermeniler Rus hükümetinden yana yüz çevirirken Taşnaktsutyun Kafkasya Ermenilerinin özsavunmasını üstlenmeye karar verdi. Tarihte ilk defa, en önde gelen Ermeni siyasal partisi insan gücünün büyük bölümünü Rusya’daki mücadeleye vakfediyordu. İşçilerin grevlere ve gösterilere katılması teşvik ediliyordu. Terör Ermeni karşıtı olduğu düşünülen çarlık yetkililerini hedef alıyordu.

Ermeni devrimci faaliyetlerinin yoğunlaştığı tarihlerde genel bir devrimci kriz çarlık imparatorluğunu sarsmaya başladı. 9 Ocak 1905’te çarın askerleri St. Petersburg’da barışçı bir gösteri yapan işçilerin üzerine ateş açıp onlarca kişiyi öldürdü. “Kanlı Pazar” olarak anılan bu olay şiddetle geçen bir yılın başlangıcı oldu; isyanlar, genel grevler ve köylü ayaklanmaları patlak verdi. Ermeniler açısından savaş hatları çok geçmeden etnik ve dinsel nitelik kazandı. Bakü’de bir Müslüman’ın Ermeni bir askeri öldürmesi bir intikam cinayetine neden oldu, bunun ardından Ermeniler ve Müslümanlar arasında çatışmalar ve pogromlar başladı. Kafkasya’nın tamamında nüfus tamamen iç içe geçmişti, o zamanlar Tatarlar diye bilinen (bugün Azerbaycanlılar) Müslümanlar ile Ermeniler aynı kasabalarda ya da komşu köylerde yaşarlardı. Karşı tarafın yapabileceklerinden korkan Ermeniler ve Müslümanlar yollarda birbirleriyle çatışıyor, her iki taraf da masumları ve çaresizleri öldürüyordu. Müslüman din adamları inanç sahiplerine çarlık düzenini savunmaları konusunda uyarıda bulunuyordu. Polis ve ordu genellikle kenara çekiliyordu. Kafkasya’da çarlık düzeni yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalınca II. Nikolay daha liberal danışmanlarının uyarılarına kulak verip muhaliflere bazı tavizler vermeyi uygun buldu. Kafkasya’ya yeni bir vali atadı; Kont İllarion Vorontsov-Daşkov Ermenilerin dostu olarak görülen bir isimdi. Hükümet Ermeni Kilisesi’nin mülklerini de iade etti.

Çarlık rejiminin son on iki yılı (1905-1917) nihayetinde başa-

rıszılığa uğrayan anayasal bir deney olarak görülebilir. Çar Nikolay ülke çapındaki kitlesel direnişe cevaben imparatorluğun bütün halklarının yurttaşlık haklarının tanınmasını ve bir temsilciler meclisinin, Duma'nın kurulmasını vaat etti. Çar mutlak yetkilerini kısıtlamak zorunda kaldı ama Rusya'daki liberal ve radikal unsurların talep ettiği derin siyasal ve toplumsal reformları yapmaya gönülsüz davrandı. Devrimci dalga yatıştığında Nikolay başka reformlar yapmaya direndi, polis ve ordu gücünü devrimcileri ezmek için kullandı. 1912'de yüzlerce Taşnak yargılandı ama Aleksandr Kerenski (daha sonra 1917'de Rusya Başbakanı oldu) ve Pavl Miliukov (1917'de dışişleri bakanı) gibi tanınmış avukatların hünerli savunmaları sayesinde birçok kişi hafif cezalar aldı veya beraat etti.

Yine de Rusya'da yarı yasal bir varlık göstermeye zorlanan Taşnaklar köylüler ve işçilerin gözünde otoritelerinin büyük bölümünü korudular ve Ermeniler arasındaki en etkili Ermeni siyasal eylemciler olmayı sürdürdüler. Çarlık yönetiminin ezdiği Taşnaktsutyun dikkatini yine Osmanlı Ermenilerine yöneltti. Avrupa I. Dünya Savaşı'na doğru ilerlerken Ermenilerin olası kurtarıcısı olarak Rusya'nın görüntüsü soluklaşmış, zedelenmişti. Aras Nehri'nin ötesinde Osmanlı Ermenileri Rus devletine kuşkuyla bakıyordu: Rusya olası bir kurtarıcı mıydı, yoksa sağı solu belli olmayan başka bir emperyal efendi miydi?

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Büyük Güçler

Avrupa'daki Büyük Güçler'e göre Ermenistan bir sorundu ama Ermeniler daha büyük bir sorundu: Müslüman bir imparatorlukta yaşayan, "korkunç Türk"ün yönetimi altında giderek eziyet çeken Hristiyan bir halk. "Medeniyet"in merkezlerinden çok uzakta olan Ermeniler birçoklarına göre Hristiyan kültürünün uç bir kalesini temsil ediyordu. Britanya, Rusya, Fransa, Avusturya ve diğerlerinin Ermenilerin korunması davasına katılmalarına ilişkin insancıl duyguları soğukkanlı stratejik çıkarlarla birbirine karışıyordu. Alman imparatoru Osmanlılarla iyi ilişkiler kurmaya çalışırken Ermenilere karşı bir tür resmi tarafsızlık ya da kayıtsızlık sergiledi. Amerikalılar, Protestan misyonerlerin ve girişimci tüccarların Sultan'ın Hristiyan tebaasıyla ilişkiler kurmuş olmasından ötürü, etrafı kuşatılmış Hristiyanlardan yana kaygılıydı. Ama Avrupa'nın uluslararası müdahalesi Osmanlı devletinin gayrimüslimlere karşı muamelesini değiştirmekte etkisiz olmakla kalmadı, en sonunda Ermeniler açısından bir felaketle sonuçlandı. Büyük Güçler'in Osmanlıları Hristiyan halklara karşı muamelelerini yumuşatmaya zorlama girişimleri onların Ermenilere ilişkin şüphelerini yoğunlaştırdı, nihayetinde liderlerini Ermeni Sorunu'na "nihai bir çözüm" bulmaya ikna etti.

On dokuzuncu yüzyılda, ama daha çok yirminci yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu Avrupalı Büyük Güçler'in hırslarının nenesi haline gelmişti. İmparatorluğa, özellikle de başkenti İstanbul'a ve Karadeniz ile Akdeniz'i birleştiren boğazlara kim hâkim olursa diğer emperyal güçler karşısında çok büyük bir avantaj kazanmış olacaktı. Başlıca hasımlar Rusya ve Büyük Britanya'ydı. Çarlık Rusyası Ortodoks Hristiyanlar adına Osmanlı'nın iç işlerine zorla müdahale ettiğinde, Britanya imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumak

üzere bir koalisyon topladı. Britanya ve Fransa Kırım Savaşı'nda (1854-1856) Osmanlılar adına savaşıp Rusları geri çekilmeye zorladılar. Rusya 1856'daki yenilgisinin ardından yeniden yükselip 1877-78'de Osmanlılara yine meydan okuduğunda, Rusya'nın Osmanlı toprakları ve hakları üzerindeki iddialarını kısıtlayan yine Britanya oldu. Büyük Britanya hem Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü desteklemek hem de Hristiyan tebaayı koruyacak önemli reformlar talep etmek gibi zor bir işi üstlendi. Bir yandan da Osmanlılarla ticarette Avrupalıların yararına olacak özel ayrıcalıklarda (meşhur kapitülasyonlar) ısrar ediyor, ekonomik liberalizm ve serbest ticareti teşvik ediyordu. Britanya'nın başlıca çıkarı Rusya'nın ilerlemesini ve imparatorluktaki, özellikle doğu Anadolu'daki nüfuzunu kırmaktır. Sultanların, Britanya'nın korumasından yararlanabilmeleri için hükmettikleri topraklar üzerindeki tam egemenliklerinden vazgeçmeleri gerekiyordu.

Avrupa Ermenilerle ilgili sorunlara dahil olmadan önce Büyük Güçler Balkanlar'daki Hristiyan halkların davasını üstlendiler. Rusya 1820'lerde Yunanların bağımsızlık hareketini faal olarak destekledi, diğer güçler Osmanlı'nın Sırp ve Bulgarlara yönelik kötü muamelesine karşılık verdi. Osmanlıların 1822'de Sakız Adası'nda 20.000 ila 25.000 Yunan'ı katletmesi Fransa çapında büyük yankı uyandırdı, Eugene Delacroix'nın bir tablosu, Victor Hugo'nun bir hikâyesine esin kaynağı oldu. 1876'da Osmanlıların Bulgarların çıkardığı bir isyanı zalimce bastırmasıyla başka bir büyük kriz patlak verdi. Osmanlılar Sakız ve Bulgaristan'daki isyanları bastırmak için ağır bir misillemeye sivil ve isyancıları katletmişti. Bulgaristan'da yaşanan katliamlar özellikle İngiliz ve Rusları şok etti, önde gelen siyasetçi William Gladstone'un *Bulgaristan Felaketi ve Doğu Sorunu* başlıklı çok okunan broşürü kamuoyunda Türk karşıtı hisleri alevlendirdi. Osmanlı hükümeti de dağınıklık içindeydi: II. Abdülhamit'in tahta çıkması öncesinde (1876) iki sultan tahttan indirilmişti.

Avrupa ülkelerinin temsilcileri imparatorluğun geleceğini tartışmak üzere İstanbul'da bir araya gelirken, yeni Sultan, danışmanı Mithat Paşa'nın ilham verdiği büyük bir hamleyle, kâğıt üzerinde

uzun erimli kurumsal değişikliklerin vaat edildiği Anayasa'yı ilan etti. Sultan gayrimüslim mebusların, Hristiyan ve Yahudilerin fazlasıyla temsil edildiği bir Osmanlı meclisi kurdu. Anayasa Sultan'ın yetkilerine ciddi bir kısıtlama getirmese de ya da toplanma özgürlüğü ve siyasal partilerin örgütlenmesi gibi temel hakları garanti altına almasa da, en azından eğitilmiş toplumun görüşlerini ifade edebileceği bir forum artık mevcuttu. Ne var ki Anayasa'nın ilanı Rusya'yı yatıştırmamıştı, 24 Nisan 1877'de II. Aleksandr, "Babiâli Hristiyan tebaasının güvenliğini etkili bir şekilde garanti altına almayı reddettiği katı konumundan bir adım öteye gitmemiştir... Türkiye'nin reddi bizi silahlara başvurmak zorunluluğuyla karşı karşıya bırakıyor" diye ilan edecekti.¹ 1877-78'deki Rus-Türk savaşı kısa ve belirleyici oldu. Yüz binlerce Müslüman (sadece Müslümanlar asker olarak hizmet verebiliyordu) Osmanlı askeri öldürüldü. Ruslar hızla ilerleyerek batıda İstanbul'a, doğuda Erzurum'a saldırma mesafesine geldiler.

Osmanlı Ermenileri imparatorluğa olan sadakatle Avrupalıların teşvik ettiği reformlara duyulan arzu arasında sıkışmıştı. Savaşa giden krizin arifesinde, Ermeni Milli Meclisi, taşra Ermenilerinin çektikleri eziyetlere ilişkin bir rapor hazırladı. Onların bakış açısına göre, Ermeniler yeni Sultan'ın adil olmasını sağlamaya çalışan sadık Osmanlılardı, yöneticilerine verdikleri mesajda imparatorluğa duydukları sadakatin devam edeceğini vurguluyorlardı. "Ermeniler önlerine konan sınırlar dahilinde Osmanlı İmparatorluğu'na kendiliğinden her türlü hizmeti sunmuştur; tek kelimeyle Ermeniler geleceklerini bu imparatorluğun refahında ve zenginliğinde görür, taleplerinin kabul edilmesi sadece onlara değil, yüce padişahımızın iyi niyetleri dahilinde ülkeye de yararlı olacaktır."² Savaşın başında İstanbul'daki Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan halkına Rusları desteklememeleri, Sultan'a sadık kalmaları konusunda uyarıda bulundu. Osmanlı meclisindeki Ermeni mebuslar imparatorluğa sadakatlerini ve imparatorluğun Hristiyanlarını savunma iddiasındaki Ruslara karşı güvensizliklerini yüksek sesle dile getirdi. Ermenilerin doğuda yaşadıkları zorluklardan merkezi devleti değil yozlaşmış memurları, Kürtleri ve Çerkesleri sorumlu tuttular. Rus yönetiminin Sultan'ın

hoşgörülü idaresinden çok daha kötü sonuçlar getireceği iddiasında bulundular.³ Ermeni Milli Meclisi Ermenilerin Osmanlı ordusunda hizmet etmesine izin verilmesi çağrısında bulunacak kadar ileri gitmişse de Patrik böyle bir önleme karşı çıktı.⁴ Osmanlı meclisindeki Ermeni mebuslar kendilerini Osmanlı ve kendi çokuluslu seçim bölgelerinin temsilcisi olarak görüyorlardı ama savaş ilerledikçe Ermeni cemaatinin sözcüsü gibi davranmaya başladılar. Tarihçi Roderic Davison, “Mebuslar olarak gayrimüslimler, kendilerini Osmanlılar olarak hissetmiş, öyle davranmış olsalar bile mezhep kimliklerinden tam anlamıyla sıyrılamıyorlardı. Aslında çifte bir karaktere sahiplerdi ve bir anlamda hâlâ *millet*lerini temsil ediyorlardı.”⁵

Doğudaki Ermeniler Rusya’nın ilerlemesini destekliyordu. Ermenilerin kadim adıyla Garin dedikleri Erzurum’daki zengin Pastırmacıyan ailesi Rusya’nın kenti işgali sırasında Rus-Ermeni General Loris-Melikov’u Yeşil Oda’larında misafir etti ve çareviç Aleksandr Aleksandroviç’e (geleceğin III. Aleksandr’ı) armağan olarak süt beyazı bir Arap atı sundu.⁶ İstanbul’daki Ermeni Milli Meclisi Edirne’de (Adrianapolis) bulunan Rus komutan Grandük Nikola’ya korunma talebinde bulunmak üzere bir heyet göndermeye karar verdi, İstanbul Patriği’ne de Rus müzakerecileri etkilemesi konusunda baskı yapıldı. Rusların Ermenilerin toprak ve ülke taleplerini destekleyeceğinden korkan Osmanlı ve İran imparatorluklarındaki Kürtler işi ele alarak Haziran ve Temmuz 1877’de onlarca Ermeni köyünü yıkıp binlerce Ermeniye katlettiler.⁷ Van ve Diyarbakır valileri İngiliz bir temsilciye, imparatorluk Rusya ile “devasa bir mücadele”ye girişmişken bu olayları gerçekleştiren Müslümanları dizginlemekten korktuklarını itiraf ettiler.⁸

Zafer sevinci içindeki Rusya, Mart 1878’de sert koşulları olan Ayastefanos Antlaşması’nı Osmanlılara dayattı ve onları Balkanlar’daki topraklarının büyük bölümünden vazgeçmeye zorladı. Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsız devletler haline geldi; Bulgaristan’a Hristiyan bir Prens yönetiminde özerklik verildi ve Bosna-Hersek de Avusturya’nın himayesi altına girdi. Rusya Kafkasya’da da toprak kazandı: Batum, Kars ve Ardahan şehirleriyle ci-

var köyleri aldı. Antlaşmanın 16. maddesiyle Babıâli, “Ermenilerin yaşadığı vilayetlerdeki yerel koşulların gerektirdiği iyileştirmeler ve reformları gerçekleştirmek, Kürtler ve Çerkesler karşısında Ermenilerin güvenliğini garanti altına almak” zorunda bırakılmıştı.⁹ Reformlar yürürlüğe girinceye dek Ruslar bölgeyi işgal altında tutacaktı.

Ruslar savaşı kazanmışlardı ama barışı kaybetmek üzereydiler. Ayastefanos Antlaşması kalıcı olmadı, çünkü Ruslara diğer Avrupa güçlerinin kabul edemeyeceği avantajlar tanıyordu. Osmanlılar Büyük Britanya’da, en azından birkaç yıl daha, sağlam bir destekçi buldular. 4 Haziran 1878’de gizlice meşhur Kıbrıs Sözleşmesi’ni imzaladılar; bu antlaşmayla İngilizler, Çar’ın doğu Anadolu’ya seferlerini sürdürmesi halinde Rusya’ya karşı savaşma sözüne karşılık Kıbrıs Adası’nı almışlardı.¹⁰ İngiltere halkının yoğun hisleri dikkate alındığında Ermenilerin yalnız bırakılmaması gerekiyordu. Sultan bir kez daha İngilizlerin kabul edeceği reformlar yapmaya söz vermişti. Uluslararası alanda yalıtılmış durumdaki Çar II. Aleksandr Berlin’de “dürüst aracı” Alman Şansölyesi Otto von Bismarck’ın düzenlediği Kongre’ye temsilcilerini göndermeyi kabul etti.

İstanbul Ermenileri dışarıda bırakılmamak için son bir çabayla, Ermenilerin kaygılarının dile getirilmesi için eski patrik Khirimyan Hayrig başkanlığında bir heyet gönderdi. Büyük Güçler’e ve uluslararası kamuoyuna bu tür ricalarda bulunmak görülmemiş bir şey değildi: Yahudiler, hem ferdi olarak hem de gruplar halinde 1815’te haklarının güvence altına alınması için Viyana Kongresi’ne başvuruda bulunmuş, Berlin Kongresi’ne katılmanın da bir yolunu bulmuşlardı.¹¹ Ermeni liderleri 1861’de Lübnan’da özerk bir bölgesel hükümet kurulmasından esinlenmişti: Lübnan’a Hristiyan bir vali atanmış, Müslümanlar ve Hristiyanların yerel bir konseyde etnik nüfusla orantılı temsil edilmesi kabul edilmişti.¹² Khirimyan’ın önerisi, reform çerçevesine alınacak altı vilayeti gösteren bir harita ile bu vilayetlerdeki Ermenilerin nüfusuna ilişkin tahminleri de içeriyordu; bu tahminlere göre Ermeni nüfusunun 2 milyon olduğu ileri sürülüyordu, bu doğu Anadolu’daki nüfusun neredeyse üçte ikisine eşitti.¹³ Vilayetlerdeki koşulları rapor etmek üzere eşit sayıda Müslü-

man ve Ermeni'nin yer aldığı danışma konseyleri kurulacak, Sultan Ermenileri vali atayacaktı. Yeni kurumlarda ve finansal olarak devletin desteklediği okullarda yerleşik nüfus temsil edilecekti; göçebe Kürtler önerilen reformlara dahil edilmemişti.¹⁴

Berlin Kongresi'ndeki güçler Ermenileri hiç dikkate almadan Ayastefanos Antlaşması'nı yeniden kaleme aldılar, Rusya'nın toprak ve siyasal kazanımlarını azalttılar. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde reform çağrısında bulunuluyordu ama bir takvim verilmiyor ya da bu koşula uyulmasını sağlamak için Rusya'nın askeri varlık göstermeye devam etmesinden bahsedilmiyordu. Berlin'deki Ermeni heyeti üzüntüyle şikâyetle bulundu, ama sonuç alamadı. "Diğer Hristiyan nüfuslara göre daha fazla ezilmiş olsalar da" Ermeniler "Osmanlı hükümetine hiç sorun çıkarmamışlardı... ama Hristiyan bir ulus olduklarından, bu yüzyılda diğer Hristiyan uluslara tanınan korumadan yararlanmak istiyorlardı." Bunlardan biri de "atalarından kalan topraklarda yaşama ve hayatını Ermeni yetkililerin yönetiminde sürdürme hakkı"ydı. Khırımyan İstanbul'a eli boş döndü. Heyetine diğer güçlerin Berlin'de masaya lezzetli bir "özgürlük yemeği" koyduğunu, ama *harisa*'nın (keşkek) tadına bakmak için demir bir kepçe (*yergate şerep*) kullandıklarını söyledi.¹⁵ Ermenilerin sadece kâğıttan bir kaşığı vardı, o da kullanıldığı gibi mahvolmuştu.¹⁶ Birçokları bu durumu, Ermenilerin demir bir kepeçleri olmadığı, yani özgürlükleri için silahlı mücadeleye sarılmadıkları sürece ciddiye alınmayacakları yönünde yorumladı.¹⁷ Ne var ki Ermeni patriği Britanya'nın Osmanlı devletinin başlıca koruyucusu olarak üstlendiği yeni rolü çok olumlu bir ışıktaki yorumlama girişiminde bulunmuştu.

Berlin Kongresi Avrupa Uyumu'nun son büyük toplantısı oldu, çünkü Büyük Güçler çok geçmeden birbirlerine hasım ittifaklara ayrıldı. Ama Berlin Antlaşması'nın Ermeniler açısından iki önemli etkisi oldu. Birincisi, Rus askerleri doğu Anadolu'yu terk etmeye zorlandı ve böylece Rusların Osmanlı Ermenilerinin geleceği konusunda etkili yegâne arabulucular olması engellendi. İkincisi Rusya'nın Osmanlı'nın iç işlerine karışmak için kullandığı ve bu sebepten tehlikesi giderek artan, büyüyen Ermeni Sorunu uluslararası bir

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

mesele, bütün Büyük Güçler'i kaygılandıran (kaygılanmayı tercih ederlerse) bir mesele haline geldi. Ermeniler Avrupa devletlerinin Sultan'ın yönettiği toprakların içişlerine karışırken kullanabileceği bir araç haline gelmişti. Diğer Osmanlı halklarından ayrı bir kategori oluşturuyorlardı, özel bir statüye ve uluslararası görünürlüğe sahipti, öyle ki sonrasında Avrupa'nın ihmali onları Osmanlı hükümetinin özel bir sorunu olarak ayrı bir yere yerleştirdi. Büyük Güçler'in bu uvertürleri, bunun yanı sıra bazı zengin Ermenilerin benimsediği Batılı tarz birçok Türk'ün zihninde bir İslam imparatorluğu içinde yabancı bir nüfus imajı yarattı, Ermeniler her iki tarafın da kendi anayurdu olarak gördüğü toprakların yabancıları olarak değerlendirildi.

Büyük Britanya Anadolu Ermenileri için bir tür koruma uygulamak üzere Babıâli'yle birlikte çalıştı, ama engellerin aşılamayacağı anlaşıldı. Nüfusun etnik ve dinsel özelliklerini gösteren güvenilir istatistikler yoktu. Her cemaat kendi nüfusunu abartıyor, diğerinin nüfusunu az gösteriyordu. On dokuzuncu yüzyılın son yıllarındaki çeşitli tahminlere göre Ermenilerin altı vilayetteki nüfusu toplam nüfusun yüzde 15'i ile yüzde 46'sından fazlası arasında değişiyordu.¹⁸ Ermeniler vergi ödemeyen, zorunlu askerliğe tabi olmayan Kürtler, Çerkesler ve diğer göçebelerin temsil edilmemesini istiyordu. Bunlar "köylünün sırtından geçinen göçebe, aylak halklardı."¹⁹ Ermenilere bağımsız bir devlet verileceği yönünde söylentiler yayılmıştı. Bir Kürt şeyhi, Ubeydullah, bir Osmanlı yetkilisine "Van'da bağımsız bir Ermeni devletine" asla izin vermeyeceğini, Nasturilerin (Süryani Hristiyanlar) "İngiliz bayrağı çekip kendilerini İngiliz tebaası ilan etmesine" göz yummayacağını söylemişti.²⁰ Şeyh Ubeydullah bağımsız bir Kürdistan kurma amacıyla 1879'da Osmanlılara karşı bir isyan örgütledi ama yenilgiye uğradı. Ruslarla savaş sırasında silahlanan Kürtler silahlarını hükümete teslim etmedi ve şiddet olayları hızla arttı.

Doğuda durum hızla bozulurken Avrupa sonraki on beş yıl boyunca Ermeni Sorunu'yla giderek daha az ilgilenmeye başladı. Bu çatışmaya dahil olan Britanya birkaç yıl boyunca Ermeni vilayetlerine askeri atışe gönderdi. Avrupalıların "herhangi bir iyileşme olduğunu gösterecek hiçbir kanıt olmadığı" yönündeki şikâyetleri,

Sultan'ın aslında reformları uyguladığı, yurtdışından gelen taleplerin mantık dışı olduğu iddialarıyla karşılandı.²¹ Batı hükümetlerinin ilgisi sönüp gitmişti ama Avrupa halkı meseleyi unutmamıştı. Birçok Avrupalının zihninde, Hristiyan bir halkın despot gördükleri bir İslam imparatorluğunun yönetiminde tehlike altında yaşaması anormal ve kabul edilemez bir durumdu. Osmanlı Hristiyanları o günün gazetelerinde hem ezilen hem de medenileştirilebilir bir halk olarak resmediliyor, dolayısıyla her iki anlatıya göre de desteği hak ediyordu. Özellikle de İngilizlere göre Ermeniler “Avrupa'nın dışarılıkları” değildi, “doğu dünyasının bir tür medeni yabancısı, Avrupa'nın yerinden yurdundan edilmiş bir parçasıydı.”²² İngiliz yazarlar Ermenileri dağılmış ya da parçalanmış bir ulus olarak resmediyordu. Ermeni ulusu sadece Hristiyan değil, İngilizlerin muhayyilesinde aynı zamanda barbarlıkla karşı karşıya kalan bir medeniyet beşiği idi. İngiliz gözlemciler doğuya baktıklarında, asırlar süren Türk yönetiminin Ermenileri yozlaştırdığı, Ermenilerin dejenerasyonunun üçkâğıtçı olarak nam salmalarından, mahrem yerlerinin temizliğine kadar her şeyde belirgin olduğu sonucuna varıyordu. Ermeniler üzücü bir durumdaydılar, ama kurtarmaya değer, kurtarılabilir bir halktılar. Bu talihsizler Doğu'da yaşadıklarından, onun ürünü olduklarından, kurtuluşları İngilizler gibi gerçek, bozulmamış Avrupalıların müdahalesini gerektiriyordu; İngilizlerin Ermenileri koruması ve teşvik etmesi gerekiyordu. Britanya Ermeniler için beslediği kaygılar sayesinde kendisine biçtiği medeniyetin savunucusu rolünü güçlendiriyordu. Londra, insancıl bir emperyal misyon çerçevesinde dilsiz Doğu'nun sesi haline gelmeye hazırlanıyordu. İngilizlerin şefkatini uzak ve dejenere bir halka karşı duyulan belirsiz hisler sulandırır da 1894-1896'da Ermenilere yönelik kıyımların haberleri gelmeye başladığında İngiliz Armenofiller ayağa kalktı. Daha önce Yunanistan'da yaşanan kıyımlar ve “Bulgar Dehşeti” sırasında oluşan masum Hristiyan ve vahşi Türk imgesi bir kez daha doğrulanıyordu.²³

Amerika Birleşik Devletleri'nde de sosyal reformcular Ermeni davasını üstlenmişti. William Lloyd Garrison Jr. gibi, daha önceki dönemlerde köleliğin sona erdirilmesi hareketinin başını çeken bazı

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

kişiler, şair Alice Stone Blackwell, “Cumhuriyetin Savaş Şarkısı”nın yazarı Julia Ward Howe ve önde gelen siyasetçilerle bir araya gelerek Protestan Amerika’nın vicdanı olarak gördükleri şeye hitaben insani çağrılarda bulundular. Misyonerlik itkisi, kadim bir Hristiyan halkın Müslümanların elinden çektiği eziyet karşısında hissedilen öfkeyle birleşmişti. On dokuzuncu yüzyıl hümanitaryanizmi, sırf insan oldukları için gelecekte acı çekecek bütün insanları içeren soyut insan hakları fikirlerine dayanmaktan ziyade, Hristiyan Amerika’yla dini ortak olan kurbanlara dönüktü. Batı’nın Asya ve Afrika’daki emperyalist uzantılarına esin kaynağı olan ırk ve medeniyet fikirleri, gerçek inanç ve kurtuluşa giden yolla ilgili kanaatlerle birbirine karışmıştı. Amerikan Kızılhaçı’nın kurucusu Clara Barton, 1896 baharında doğu Anadolu’daki ölüm tarlalarına doğru tehlikeli bir yolculuğa çıktı. Aynı yıl William McKinley’nin Cumhuriyetçi Parti’si, İspanya’ya karşı Kübalılara yardım etmenin ve Hawaii’nin ilhakının yanı sıra Ermenistan’daki katliamların Amerikan halkında uyandırdığı “derin yakınlık”tan söz ediyordu.²⁴ Bayrak ve kılıcın yanı sıra Kitab-ı Mukaddes de emperyal yayılmanın silahlarından biriydi.

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Avrupa başkentlerindeki hem okur-yazar kamuoyu hem diplomatlar Osmanlı İmparatorluğu’nu ve imparatorluk yönetiminin Ermenilere yönelik muamelesini kişileştirebilecekleri hazır bir imge bulmuşlardı: Yeni Sultan II. Abdülhamit. Abdülhamit’in aynı babadan kardeşi bir askeri yenilgi karşısında darbeyle tahttan indirilmiş ve böylece Abdülhamit tahta çıkmıştı. Portresine bakıldığında, ağırbaşlı, kaygılı genç bir adam gibi görünüyordu, fesi ve Batı tarzı ceketi imparatorluğu modernleştirme hevesinin bir ifadesiydi. Abdülhamit’in moderne ilişkin fikri, düzen, istikrar ve merkezi iktidardı. Operayı ve marangozluğu seviyordu, Yıldız Sarayı’ndaki mobilyaların birçoğunu kendisi yapmıştı. İmparatorluk içindeki liberaller ve Osmanlıların, Britanya Başbakanı Benjamin Disraeli gibi yabancı destekçileri, Sultan’ın Tanzimat dönemindeki seleflerinin bazıları gibi Batı tarzı reformlarla ilgilendiği inancındaydı. Ama Osmanlı meclisindeki mebuslar Sultan’ın Rusya’yla olan savaşta aldığı tavrı eleştirince Abdülhamit anayasayı

askıya aldı ve bütün yetkileri kendi elinde toplayarak Babıâli'deki yüksek mevki sahiplerinin nüfuzunu azalttı. Başkalarından kuşkulanan (bazıları onun paranoyak olduğunu ileri sürerdi), suikastten ve (hem Ermeni hem Balkan) devrimcilerin eylemlerinden korkan Abdülhamit kendisine hem yakın hem uzak olanlar hakkında haberler toplayacak bir muhbirlik ağı kurmuştu. İngiliz bir diplomat, "İmparatorluk çeyrek asır boyunca muhbirlik aracılığıyla yönetildi," diye yazıyordu.²⁵

Tarihçiler II. Abdülhamit'in portresini yumuşatmış, onu kendisini imparatorluğu modernleştirmeye adanmış bir yönetici olarak resmetmiştir. Örneğin seçkin bir diplomat ve aynı zamanda tarihçi olan William Langer 1935'te şu satırları yazmıştı: "Abdülhamit'in kendisine yapıştırılan kara yaftayı hak edip etmediği tartışmalıdır. Çoğuna göre 'Kanlı katil' ve 'Kızıl Sultan' olsa da bazılarına göre çalışkan, vicdan sahibi, çok rencide edilmiş ama şahsen cazibeli bir yöneticiydi." Yine de Abdülhamit'in karanlık yönleri portresinden kolayca silinmemiştir. Sultan Ermenileri özellikle tehditkâr buluyor, onların diğer devrimcilerle, yani Jöntürkler, Yunanlar ve Makedonyalılarla işbirliği içinde olduğuna inanıyordu. Amcası Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde kilit bir rol oynayan kendi ordusundan, özellikle de donanmasından korkuyordu. Dönemin bazı isimlerine göre "Abdülhamit biz modernlerin zulüm kompleksi dediği şeyin kurbanıydı. Korkuyordu, bu nedenlere kendisini yüksek duvarlarla çevirmekle kalmamış, her tür şaibeli karakteri, özellikle de muhbirleri, varlıklarını daha da telaşlandırıcı haberler getirerek meşrulaştıran casusları etrafında toplamıştı."²⁶

"Kurnaz bir taktisyen" olan Sultan ustalıkla dinsel bir cemaatle bir Avrupa devletini birbirine düşürmüş, çaresizce imparatorluğunun parçalanmasını önlemeye çalışıyordu.²⁷ Abdülhamit, "liberalizm, milliyetçilik ve anayasacılığın rahatsız edici güçlerine", hükmettiği toprakların geleneksel İslami yönlerini teşvik ederek karşı koymaya kararlıydı.²⁸ Osmanlıların isyancı tebaasına karşı uyguladığı şiddetin kınanması –ki o bunu Avrupa'nın çifte standardı olarak algılamıştı– onu üzüyordu. "Avrupa'da vahşi ve fanatik olmakla suç-

lanıyoruz... Ama Çar'ın tersine ben bir haclı seferi başlatmaktan ve dinsel fanatiklikten kâr etmekten bugüne dek hep kaçındım, yine de din kardeşlerinin Bulgaristan ve Ermenistan'da katledildiğini gören halkımın haklarının ve kızgınlığının daha fazla önünde duramayacağım gün gelebilir.”²⁹ Britanya'dan kuşkulanan Abdülhamit yeni Alman imparatoru genç II. Wilhelm'le yeni bir ilişki kurmuş, Kayzer'i 1889'daki İstanbul ziyareti sırasında gayet iyi ağırlamıştı. Sultan reform karşıtı, batı karşıtı duruşunun muhafazakâr ve dinsel unsurlar arasında desteklendiğini görüyordu. Osmanlı toplumu reformla ilgili yasal düzenlemelere dirençli çıkmıştı, Türk nüfusu arasında onyıllar boyunca Sultan'ın ataerkil yönetimine karşı ciddi bir muhalefet ortaya çıkmamıştı. Sultan stratejik tercihi konusunda samimiydi: “Halkı ikna edip liberal kurumlar yaratarak reformları gerçekleştirmeye çalışan babam Abdülmecid'i memnuniyetle izlemek gibi bir hata işledim. Bundan böyle dedem Sultan Mahmut'u örnek alacağım. Onun gibi ben de Allah'ın korumam altına vermiş olduğu halkları baskıdan başka bir şeyle yerlerinden kıpırdatmanın mümkün olmadığını anlamış bulunuyorum.”³⁰

1877-1878'deki Türk-Rus Savaşı, II. Abdülhamit'in tahta çıkması, 1877'de Osmanlı Anayasası'nı askıya alması ve 1890'larda Kürtlerle sonunda Ermenilerin bastırılmasına yol açacak uzlaşmacı bir politika izlemesi Ermenilerin geleceğini kökten değiştirdi. Sultan tahta çıkışının Avrupalı güçlerin doymak bilmez iştahıyla ve tebaa halklarından birinin ihaneti olarak değerlendirdiği şeyle karşılaşmış olmasından derin bir rahatsızlık duyuyordu. Sultan'ın zihninde Ermenilerin ihaneti ve Avrupa'nın imparatorluğun iç işlerine karışması yakından ilişkiliydi. Sultan Ermeni patrikliğinin haklarını kısımaya, daha önceki sultanların Ermeni *Nizamnamesi*'nde vaat ettiklerini kısıtlamaya başladı, hatta bazı Ermeni din adamlarını hapse attı. Ermeni din adamları arasında öteden beri varlığını sürdüren bölünmeler ve çatışmalar Sultan'ın elini güçlendirdi. Güneydoğu Anadolu'da Sis Gatoğigosluğu'nda hak iddia eden bir din adamı İstanbul Patriği'nin ona dayattığı yasal düzenlemelerden bağımsız olmak istiyordu. Ermeni din adamı Abdülhamit'le yaptığı sohbette Sultan'a Patrik'in

“güvenilmez bir Rus ajanından başka bir şey olmadığı” uyarısında bulundu. Sultan’ın Ermenilere karşı beslediği kuşklara oynayan Sis Gatoğigosluğu’nun patrikliğe değil, doğruca Babiâli’ye rapor vermesine izin tanındı.³¹

Abdülhamit Ermeni okulları ve ders kitaplarına, ayrıca öğrencilerinin çoğu Ermeni olan misyoner okullarına da daha sıkı bir denetim uyguluyordu.³² Rahipler taciz ediliyor, evleri aranıyor, zaman zaman tutuklanıyorlardı. Kilise’nin birlikte çalıştığı hükümet Ermeni din adamlarına karşı tavır alırken, Patrik ve rahipleri de birçoklarının gözünde otoritelerini yitirdiler.³³ Devlette istihdam resmi devlet okullarında öğrenim görmüş olanlarla sınırlanmıştı, böylece gayrimüslimler bürokrasiden etkili bir biçimde dışlanıyordu. Hükümet vilayetlerin sınırlarını her vilayette Müslümanların çoğunlukta olmasını sağlayacak şekilde değiştirdi. Hristiyanların çoğunluk oluşturmaması için Kürt ya da Türk mahalleleri Ermenilerin olduğu bölgelere bağlandı. Sultan’ın güvensizliği, Almanların yardımıyla imparatorluğun dört bir yanında yapılacak olan demiryollarında istihdam edilen Ermenilerin sayısını azaltma çabalarına da yansımıştı. Sultan’ın idari birimleri için kaleme alınan bir iç yazışmada, “kamu hizmetinde istihdam edilen herkesin güvenilir ve dürüst olması gereği, bunun aciliyet kazanmış bir zorunluluk olduğu dikkate alınarak” Haydarpaşa ile İzmit arasındaki istasyonlarda istihdam edilen “bütün Ermeni milleti ve Van ile Bitlis’ten gelenler” hakkında soruşturma açılmasına, güvenilmez olan bütün unsurların memleketlerine geri gönderilmesine karar verildiği belirtiliyordu.³⁴

Abdülhamit, Balkanlar’daki toprak kayıpları nedeniyle 1878 sonrasında daha Müslüman bir nitelik kazanan, artık toprakları Avrupa’dan ziyade esasen Asya’ya yayılmış olan bir imparatorlukta, muhafazakâr İslam’ı devlet ideolojisi olarak benimsedi. Bütün Müslümanların “halifesi” sıfatını üstlendi, oysa bu unvan uzunca bir süredir kullanılmıyordu. Abdülhamit’in imparatorluğun krizine getirdiği çözüm “Osmanlıcılığı yeniden tanımlamak ve Müslüman renklere boyamak” oldu. Tarihçi M. Şükrü Hanioglu, “Devlet, bazı vilayetlerinin bazı kısımlarının Hristiyan milliyetçi hareketler kar-

şısında kaybedilmesini teorik olarak atlatabilirdi, ama 1900'de nüfusun dörtte üçünü oluşturan Müslümanların etnik hatlar doğrultusunda bölünmesi Osmanlı siyasi oluşumunun sonunu getirirdi," diye yazar.³⁵ Bu İslami birlik politikasının gözle görülür somut işa-retlerinden biri, Sultan'ın 1900'de Şam'dan Mekke'ye uzanan Hicaz Demiryolu'nun inşasının başlamasına karar vermesiydi, bu hat kutsal bir amaçla, dünyanın dört bir yanından Müslümanların hacca gitmesini kolaylaştıracak bir yol olarak sadece Osmanlı kaynakları kullanılarak inşa edilmişti."³⁶ Birleştirici bir inanç olarak İslam'ın vurgulanması, Hindistan'da milyonlarca Müslüman'a hükmeden İngilizleri korkutuyordu. Londra, Osmanlı etkisini baltalamak için Arap topraklarında gizliden gizliye faaliyetler yürütüyor, İslam birliği tehdidinin hayaletini diri tutuyordu. Bu arada rakibi Alman Kayzeri de kendisini dünya Müslümanlarının savunucusu ilan etmişti.

Abdülhamit Kasım 1890'da, Rusya'daki Kazaklara benzer Hamidiye alaylarını kurarak topraklarındaki Sünni Müslüman halklar arasındaki ittifakı kurumsallaştırdı; Hamidiye alayları esasen sadık Kürtlerden oluşuyordu. Resmi düzensiz silahlı alaylar halinde örgütlenen Kürt köylüler düzenli ordudan Türk yüzbaşılarda eğitilmiş, kendilerine özel üniformalar ve silahlar verilmişti.³⁷ Geçen yıllarda Kürtler Osmanlı birliğine Ermenilerden daha büyük bir tehdit olmuşlarsa da Abdülhamit, daha huzur bozucu, dışarıdaki düşmanlarla bağlantılı bir unsur olarak gördüğü Hristiyan Ermenilere karşı bu Müslüman halkı destekliyordu. Sultan, başkentte Kürt ve Arap seçkinlerin çocuklarının eğitileceği okullar kurdurtmuştu. Abdülhamit böylece bir yandan Kürtlerin sadakatini kazanma, bir yandan da devletin gücünü imparatorluğun Rusya ve İran sınırlarına taşıma girişiminde bulunmuştu.³⁸ Diyarbakır vilayetinde seyahat eden bir İngiliz ataşesinin gözlemleri doğrusa Sultan'ın görevi ağırdı. Her sınıftan ve her dinden insan "Osmanlılardan kötü beddualarla söz ediyordu. Kürtler, Araplar, Ermeniler, Yakubiler, Keldaniler hepsi de egemen ırktan nefret ediyordu." Ataşe öte yandan şunları ekliyordu: "Ama hiçbirisi Türkler gibi yönetme ruhu ya da hevesine sahip görünmüyor, sadece onları ezen boyunduruktan kurtulmaya özlem duyuyorlar."³⁹

Hamidiye Alayları. Harry Finnis Blosse Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, c. 1 (Londra 1901)

Hamidiye alaylarının tarihini yazan bir tarihçiye göre doğuda düzeni korumak ve devletin varlığını güçlendirmek amacıyla tesis edilen bu alaylar “aslında Ermeni nüfusunda daha büyük bir husumete yol açtı, bertaraf etmek üzere kurulduğu çatışmayı güçlendirdi.”⁴⁰

Doğu Anadolu’da Kürtler, Türkler ve Ermeniler arasında var olan denge 1880’lerde aksamaya başladı, 1890’larda da çöktü. Dış dünyayla kurulan temasların artması, yabancı seyyahlar ve Batılı diplomatların yanı sıra Ermeni entelektüeller ve devrimciler de Erme-

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

nilerin mevcut düzenin son bulmasına razı edilmesinde, kabul göstermesinde rol oynadı. Abdülhamit'in Osmanlı devletinin Kürtlerle ittifak kurması, onları Ermenilere karşı desteklemesi yönünde aldığı stratejik karar nihai kışkırtıcı etken oldu. 1890'larda otokratik devlet ve Ermeni devrimci komiteleri arasında şiddetli, eşitsiz bir mücadele baş gösterdi.

Sosyolog Max Weber'in devlet tanımını (meşru şiddet tekeli elinde tutan kurum) kabul edersek, yirminci yüzyıl başında Osmanlı devletinin Anadolu'nun en doğu köşelerinde etkin bir işlev gösteremediğini söylememiz gerekir. Burada Hamidiye alayları, Müslüman muhacirler, Kürt ve Türkmen aşiretleri, hepsi de düzenli ordu ve polisle rekabet halindeydi. Bu bağlamda bazı Ermeniler kendi kendilerini savunmak amacıyla örgütlenmek dışında başka bir seçenekleri olmadığına karar verdiler. Bulgaristan'ın bağımsızlık mücadelesinden esinlenen ve yardım talebinde bulundukları Avrupalıların imdatlarına koşmaması karşısında hayal kırıklığına uğrayan genç radikaller Osmanlı hükümetini Ermenilerin içinde bulunduğu koşulları iyileştirmeye zorlamak için örgütlenme, kışkırtma ve direnişin gerekli olduğuna karar verdiler. Berlin Kongresi'ndeki Büyük Güçler, niyetleri bu olmasa da, bir halkın siyasal özgürlük hakkının Avrupalılarca tanınmasının etkili bir yolu olarak milliyetçi mücadeleyi onaylamıştı. Bu Balkanlar'da işe yaramıştı, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde neden işe yaramasındı?

ABDÜLHAMİT KATLİAMLARI, 1894-1896

Osmanlı İmparatorluğu 1877-1878'deki Türk-Rus Savaşı'nda yaşadığı kayıpların (Balkanlar'ın büyük bölümü, doğu Anadolu'nun bir kısmı ve Kıbrıs) ardından sonraki yirmi yıl içinde başka topraklarını da hızla kaybetti. 1881'de Fransa Tunus'u sömürgesi haline getirdi, ertesi yıl İngilizler Mısır'ı egemenlikleri altına alarak Hindistan'daki topraklarına doğru emniyetli bir geçiş yolunu güvence altına aldı, bundan üç yıl sonra da Bulgarlar doğu Rumeli'nin koruyucusu oldu.⁴¹ İmparatorluğun içerideki istikrarsızlığı dışarıdaki kırılganlığını aşıyordu: ekonomik ve mali krizler, Balkanlar'dan

II. Abdülhamit (1876-1909)

gelen 800.000 Müslüman muhacirin toplumla entegrasyonu, yerli halkların direnişi. 1890'larda imparatorluk rejimi Makedon ve Ermeni devrimcilerin tehditleriyle, Girit'teki Rumların isyanıyla karşı karşıya kaldı. Rejimin hissettiği istikrarsızlık ve güvensizlik onu uç bir noktaya, muhaliflerine karşı kötücül politikalar izleme noktasına sürükledi. Sultan'ın sıradan tebaasının güçlü ağaların taleplerine boyun eğmeyi reddetmesi, adam kaçırmalara, zorla din değiştirmelere ya da toprak gasplarına direnmesi, devletin gözüne isyan olarak görünüyordu. 1822'de Sakız'a, 1876'da Bulgaristan'a damgasını vuran

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

kitlesel misilleme kalıbını izleyen Osmanlılar, büyük ölçüde savunmasız olan halklara karşı defalarca ayırım gözetilmeyen katliamlara girişti.⁴² Devlet yetkilileri ve subaylar bu önlemlerin imparatorluğun ve geleneksel düzenin korunması açısından gerekli ve bu sebeple de meşru olduğunu savunuyordu.⁴³ Askeri fetihlerle kurulmuş, rızadan ziyade büyük ölçüde zorlamaya dayalı bir imparatorluğun birçok yöneticisinin fikrine göre, düzeni korumak için ve diğerlerini isyan düşüncesinden vazgeçirecek ibretlik bir örnek olması açısından önleyici şiddete başvurmak gerekiyordu. Abdülhamit tebaasının daha özerk olmasını sağlayacak, onlara daha adil bir yönetim sunacak reformlar yerine baskıyı seçti. İmparatorluğun karşı karşıya kaldığı zorluklar ne olursa olsun, kötü yönetimin işleri beterleştirmekten başka bir getirisi olmadı. Abdülhamit'in baskıcı politikaları imparatorluğun ve hükümdarının imajını kararttı, Avrupalılar imparatorluğu "barbar" olarak görüyordu. Sultan çok geçmeden uluslararası basında ve popüler karikatürlerde "Kızıl Sultan" diye betimlenmeye başladı. Nihayetinde halkı onun hükümdarlığını *istibdat* dönemi olarak tanımlayacaktı.

Berlin Kongresi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu gözetim altına alınmıştı, kaderi Hristiyan azınlıklara karşı tavırları ve Büyük Güçler'in hoşgörüsünün devam etmesine bağlıydı.⁴⁴ 1880'lerden itibaren Britanya'nın Osmanlılara desteği geriledi, Almanların desteği arttı. Fransa ve Almanya imparatorlukta yatırım yapma ve nüfuz sahibi olma konusunda kıyasıya rekabet eder hale geldi. Buna karşılık, Avrupa, Osmanlı'nın tutumlarına karşılık gösterdiği müsamahayla 1890'ların ortasında ciddi anlamda sınıandı. Sonraları Abdülhamit katliamları diye bilinen olaylar, doğu Anadolu'daki Ermeni köylüler ile Kürtler arasında yıllardır devam eden gerilimler sonucu patlak verdi. Ermenilerin karşısında üç seçenek vardı: devletin adaletsizliğinin ve Kürtlerin sessiz kurbanları olarak kalabilir, yetkili makamlara korunma için dilekçeler yazabilir ve kendi savunmalarını örgütleyebilirlerdi. Ermeniler üçünü de yaptı.

Kentli Ermeni elitleri, özellikle de din adamları ve zengin tüccarlar sınıfı genelde devrimci partilere muhalifti. Ermeni Kilisesi

hükümetle birlikte çalışmayı denemişti. Patrik Aşıkyan 1890'da Babıâli'ye bir dilekçe yazarak doğuda Ermenilere karşı şiddet olaylarının engellenmesi çağrısında bulunmuştu.⁴⁵ Talebi hiçbir şekilde karşılanmadı. Ermeni halkın radikallere karşı tavrı iki yönlü bir muğlaklık gösteriyordu. İyi bir mevkide bulunan bir Ermeni ülkede uzun zamandır yaşayan bir İngiliz, "Bunun ümitsiz bir hareket olduğunu biliyoruz, ama Yuzgat'ta [Yozgat] 'Biz bu baskılar altında her gün ölüyoruz, bin kere ölmektense bir kez ölmek yeğdir' diyen yoksul köylümüze ne diyebiliriz ki?" demişti.⁴⁶ Ermeniler arasında her zaman küçük bir azınlık olmuş radikaller ancak büyük zorluklarla kırsal kesimdeki daha bağımsız Ermenilerin bir bölümünü, örneğin Sasun ve Zeytun'dakileri Kürtlerin vergilendirmeleri ve dayatmalarına karşı direnmeye ikna edebilmişti.

1894 yazında Osmanlı yetkilileri devrimcilerin Erzurum'daki Ermeni katedralinde silah ve cephane depoladığından şüphelenerek katedrale baskın düzenledi, binaya zorla girerek yöredeki Ermenileri öfkeliendirdi. Katedralde silah bulunmadı ama protestolar çatışmalara yol açtı, on beş kadar Ermeni öldürüldü, yaralananlar oldu. Kalabalıklar yabancılar ve misyonerlere ait bazı binaları hedef aldı.⁴⁷ Hınçak Partisi Ermenilere yönelik şiddet olaylarını protesto etmek amacıyla, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin bulunduğu Kumkapı'da Temmuz 1890'da bir gösteri düzenlemişti.⁴⁸ Birkaç Hınçak üyesi Patrikhane Kilisesi'ndeki ayini bozmuş, Patrik Aşıkyan'ın gösteriye katılmasını talep etmişti. Patrik itiraz etmesine rağmen, zorla arabasına bindirilmiş, protesto alanına götürülmüştü. Hükümet askerleri göstericileri kuşatmış, Patrik'i serbest bırakmış, gösterinin liderlerini tutuklamıştı. Patrik göstericileri kınamış, bu olay kilise ile radikaller arasındaki bölünmeyi gözler önüne sermişti. Bundan dört yıl sonra devrimciler Patrik Aşıkyan'a suikast girişiminde bulundu.⁴⁹

Anadolu'nun dört bir yanında olaylar geliyor demeksizin patlak vermeye başlamıştı. Aralık 1893'te Yozgat'ta biri telgraf tellerini kesti. Polis soruşturma çerçevesinde köylüleri tartakladı, kadınları kaçırdı, bir rahibi tutuklayıp ellerini bağlayarak "insanları korkutup telgraf hatlarına verilen hasardan sorumlu olanları kınamaları

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

umuduyla, on veya on bir köyde birkaç gün boyunca dolaştırdılar.” Ermeniler kilisede toplanıp valiye bir dilekçe yazmaya çalıştı, ama Ermeniler ile Müslümanlar arasında şiddet olaylarının patlak vermesinden korkan vali kiliseye bir subay gönderdi ve bizzat Müslümanlara telaşlanmamaları uyarısında bulundu. Bir İngiliz konsolosu bundan sonra olanları şöyle anlatıyordu:

Hristiyanların düzenlediği toplantının Müslümanlar arasında yol açtığı velvele Ermeniler arasında daha büyük bir korku doğurdu, valinin dağılmaları yönündeki talimatına uymadılar, bunun üzerine bir Türk askeri (muhtemelen sadece onları korkup itaat etmeye zorlamak amacıyla) silahını ateşleyip bir Ermeni’yi bacağından vurdu. Bunun kendilerine yönelik genel bir saldırının başlangıcı olduğunu düşünen Ermeniler karşı ateş açarak on kadar Türk’ü yaraladılar, yaralananlardan üçü öldü. Bir Ermeni öldürüldü, ama sadece iki-üç Ermeni yaralandı. Türkler çok geçmeden çekildi ama Ermeniler bir süre kilisede kaldılar, Türklerin karşılık vereceğinden korktuklarından birkaç gün evlerinden çıkmadılar ve dükkânlarını açmadılar.⁵⁰

Şiddet olayları 1894 başında da devam etti. Yetkili makamlar Ermenilerin bir “isyan halinde” olduğu kanısındaydı, hükümet Yozgat sancağında sıkıyönetim ilan etti. Kiliseler arandı, Müslümanlar Ermenilerin kiliselere silah sakladığına inanıyordu. Ermeniler çeşitli suçlardan sorumlu tutuluyordu. Protestan ve Gregoryen Ermenilerin Britanya Büyükelçiliği’ne verdiği bir dilekçede şöyle deniyordu: “Yerel makamlar bölgede yaşanan her tür suçu ve kabahati Ermenilere yüklemeyi iş edindiler.” Polis ve devlet memurları Hristiyanlara tacizde bulunuyordu, onlarca Ermeni ölüm ya da uzun hapis cezalarına çarptırıldı. Yedi Türk’ün de asıldığı söylentisi yayılmıştı.⁵¹

Daha güneyde ve doğuda Sasun, Ermenilerin işlerini büyük ölçüde Kürt ağaların yönetiminde, kendi başlarına yürüttükleri yarı özerk bir bölgeydi. Burada Ermeniler silahlıydı, 1860’lardan beri merkezi hükümete vergi ödemiyorlardı, ama Kürt ağalara koruma vergisi *hafiri* ödemekle yükümlüydüler.⁵² İstanbullu Hınçak Ermeni devrimcisi Mihran Damadyan 1891 sonbaharında yerli Ermenilere kendilerini savunmayı öğretmek üzere buraya gelmişti. Sayıları 10

kadar olan eylemciler ertesi yaz Kürtlerle çatışmaya girdiler, 1893 başında da Damadyan tutuklandı. Bundan birkaç ay sonra 1893 yazında üç-dört bin kadar Kürt aşiret mensubu Sasun kazasına girerek karma bir nüfusu olan Talori köyündeki Ermenilere saldırdı. Genç sancağı mutasarrıfı birlikleriyle gelip birkaç Ermeni'yi tutukladı ama Kürtlere dokunmadı. Askerler daha sonra Ermenilerin mallarını yağmaladı, mutasarrıf da Bitlis'teki makamlara Ermenilerin isyanda olduğunu anlattı. Köylüler birkaç aylığına dağlara çekildi, ancak gelecek bahar döneceklerdi. Devlet onları Kürtlere karşı korumadığından Bitlis valisinin istediği vergileri ödemeye yanaşmıyorlardı. Bu da ordunun Sasun'a ikinci seferine yol açtı.

Hınçak partisi eylemcilerinden cesaret alan Sasunlular Kulp kazası kaymakamının gönderdiği Kürt kuvvetlerini kazaya sokmadı. Vali bazı Ermeni liderleri tutuklattığında müzakereler kesildi, kalabalık valiyi tartakladı. Yine Ermenilerin isyanda olduğu bildirilince düzenli Osmanlı birlikleri, Hamidiye alaylarıyla birlikte "isyani" bastırmak üzere gönderildi.⁵³ Ordu, düzeni tesis etmek yerine erkekler, kadınlar ve çocukları ayırım gözetmeksizin katletti. Daha sonra olayları soruşturması için gönderilen İngiliz komisyon üyesi Ağustos ve Eylül aylarında üç hafta boyunca Ermenilerin "yabani hayvanlar gibi avlandığını, görüldükleri yerde öldürüldüklerini" yazacaktı.⁵⁴ Yaklaşık dokuz yüz kişi katledildi. İngiliz soruşturmacı, "Türk makamları, bu bölge Ermenileri arasında varlığını sürdüren bağımsızlık duygusuna tahammül edemediği için" bu zalimce cinayetlerin işlendiği varsayımında bulunmuştu.⁵⁵ Daha da beter bir emare, yöredeki Türklerin, Ermenilerin "imparatorluğa ve nüfusun Türk unsurlarına karşı komplo kurduğu" korkusu içinde olmasıydı.⁵⁶

Sasun katliamları Ermeni Sorunu'nun yeniden açılmasına yol açtı. Bir Araştırma Komisyonu kuruldu. Emekli Başbakan Gladstone seksen beşinci doğumgünü, daha başka kıyımlar olmasını engellemek üzere olabilecek en güçlü şekilde eyleme geçme çağrısında bulunarak değerlendirdi. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Kimberley Abdülhamit'in Talori kıyımını gerçekleştiren Zeki Paşa'ya şeref maddesi taktığını öğrenince hayrete düşmüştü. Büyük Güçler'e bu

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

şekilde meydan okumanın “Sultan’ın Ermenilere karşı alınan acımasız tedbirlerin başını bizzat çektiği”ni kanıtlamakta yeterli olduğu sonucuna varmıştı.⁵⁷ Üst düzey bir Osmanlı yetkilisi, eski Hariciye Nazırı ve Sadrazam Said Paşa ölüm korkusuyla İstanbul’daki İngiliz büyükelçiliğine sığınmış, Abdülhamit’in ona “Ermeni sorununun reformla değil, kanla çözülmesi gerektiğini” söylediğini aktarmıştı. Said Paşa başta Sultan’ın ne demek istediğini anlamamıştı. “Yabancı bir güçle savaşmaktan bahsettiğini sandım ilk, ama sonra katliamı kast ettiğini anladım” diyordu.⁵⁸

Sasun olayları hem devlet makamlarının hem yerli Kürtlerin işlediği, “şiddet ekolojisi” terimiyle açıklanabilecek bir katliam döngüsünü başlattı. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde üç unsurun bir araya gelmesiyle ortaya çıkan zehirli bileşim patlayıp yağma, direniş ve katliama dönüştü. Birinci unsur Kürtlerin yöredeki Ermenileri yönettiği, Ermenilerin onların otoritesine tabi olduğu eski dengeğin yüzyılın ikinci yarısında hızla bozulmasıydı. İkincisi, devletin doğu Anadolu’da kendi otoritesini kurma hevesinin iktidarın Osmanlı yetkililerinin tekeline toplanmasına değil, geleneksel makamlar arasında rekabetin artmasına, asayişin daha fazla bozulmasına ve şiddete yol açmasıydı. Devlet neredeyse iflasın eşiğine gelmişti, Balkanlar’da üretilen zenginliği yitirmişti. Askerlere aylar boyunca ödeme yapılamıyordu. Üçüncüsü, Ermeniler artık geçmişte olduğu biçimde yönetilmek ve vergilendirilmek istemiyordu. Direniş göstermeleri Kürtler ve Türklerle çatışmalarına yol açtı, hem mahalli birlikler hem devletin askerleri erkek, kadın ve çocukları ayırım gözetmeksizin öldürdüler. Yerelle sınırlı kalabilecekken bu olaylar üst makamlar tarafından devlete karşı isyan olarak yorumlanmıştı. Bir vergi isyanı olarak başlayan şey tırmanarak bölgede yaşayan üç halk arasında büyük bir çatışmaya dönüşmüştü.

Ermenilerin çektiği eziyetin çözüme kavuşması giderek daha da zorlaşıyordu. Altı vilayette sadece birkaç yerde çoğunluk olmaları, gerçekçi olarak bakıldığında, milyonlarca Müslüman’ı içermeyen bağımsız bir Ermeni devletin kurulamayacağı anlamına geliyordu. Neredeyse bütün Ermeniler içinde bulundukları demografik ikile-

min farkındaydı, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşamak ama korunma ve adalet güvencesine de sahip olmak istiyorlardı. Bölgede yaşanan sorunlara getirilen uygun bir çözüm bir tür özerklik ya da Avrupalıların bir protektorası olmağı ama Büyük Güçler içlerinden birinin bölgede aşırı nüfuz sahibi olmasından tedirginlik duyuyordu, Osmanlılar da bağımsızlıklarını hedef alan bu tür bir müdahaleye ısrarla direniyordu. Rus hükümeti Osmanlı İmparatorluğu içinde özerk bir Ermenistan yaratılmasından korkuyordu, çünkü böyle bir siyasi oluşum kendi topraklarında yaşayan ve çarlık yetkililerinin giderek daha bir şüpheyle baktığı Kafkasya Ermenilerinin bağılılığını kazanabilirdi. Ermenilerin Gatoğigosu Khırimyan Hayrig 1895 yılının başında Osmanlı Ermenilerinin yaşadığı eziyetlere son verilmesi için yardım ricasında bulunmak üzere St. Petersburg'a gittiğinde II. Nikolay onu dinlemeye yanaşmadı. Krallar ve dışişleri bakanları güç dengesini değerlendirdiklerinde statükoda ciddi bir değişiklik olmaması gerektiği sonucuna varıyorlardı. Bu da geriye bir tek seçeneğin kaldığı, inatçı Osmanlılara reformları dayatmaları gerektiği anlamına geliyordu. Sasun'da yaşanan olaylarla harekete geçen Britanya, Fransa ve Rusya, "Küçük Asya'nın Doğu Vilayetleri için Reform Projesi" hazırlayarak bu reformları 11 Mayıs 1895'te Babıâli'ye sundu. Bu öneriler yerel valilerin Büyük Güçler'ce onaylanmasını, Ermenilerin daha iyi korunmalarını, uğradıkları zararlar için tazminat almalarını öngörüyordu. Bir yüksek komisyoner ile bir Denetim Komisyonu reformların uygulanmasını gözetip denetleyecekti.

Sultan açısından, önerilen bu reformlar dinden çıkmaktan farksızdı. Balkanlar'da bağımsızlığa giden yolda daha önce yaşanan özerklik deneyimi ufukta bir hayalet gibi dolanıyordu. Osmanlılar Ermenilerin kalkıştığına inandıkları şeyde çok daha büyük bir tehlike görüyorlardı. Bir yetkili şöyle yazmıştı: "Ermeni meselesi Bulgaristan ya da Sırbistan meselesine benzemiyordu, çünkü Osmanlı iktidarının beşiği olan Anadolu'da patlak vermişti."⁵⁹ Abdülhamit reformları kabul etmeye yanaşmayınca, Büyük Güçler'den sadece Britanya Sultan'a taviz vermesi için baskı yapabildi. Kamuoyu müdahalede bulunulmasını destekliyordu, Kraliçe Victoria da Ermenilere

büyük bir sempati duyuyordu. Babiâli, Rusya'yla Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve parçaların Avrupa güçleri arasında paylaştırılması olasılığını görüştüğü için Britanya Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'den adeta tiksiniyordu. Ama Salisbury bu planın uygulanması için Ruslarla görüştüğünde Rusya Dışişleri Bakanı Prens Aleksey Lobanov-Rostovski ona "Rusya kesinlikle hiçbir şekilde zora başvurmazacaktır," mesajı vermişti.⁶⁰ O tarihlerde, Rus makamlarının Ermenilere karşı daha önceleri benimsediği olumlu tavırlar, yerini, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra Rusları da tehdit eden sapkın bir unsur olarak görülmeleleriyle güven-sizliğe bırakmıştı. Çarlık Rusyası, Osmanlıların en büyük düşmanı, artık Ermenilere bel bağlamıyor, Kürtleri olası bir müttefik olarak görüyordu.⁶¹ Kartlar tümüyle değişmişti. Moskova'nın taşkınlıklarına karşı Osmanlıların geleneksel savunucusu olan Büyük Britanya Süveyş Kanalı'nı inşa ettiğinden, Mısır'ın hâkimiyetini ele geçirdiğinden ve Hindistan'a giden daha güvenli bir yola sahip olduğundan beri İstanbul'a o kadar da bağlı değildi. 1890'ların ortalarında Londra Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını önerirken Rusya imparatorluğun bütünlüğünü korudu. Ermeniler bu "Büyük Oyun"un pençesinde kaldı.⁶²

Eylül 1895'te Hınçaklar hükümete Ermenilerin bastırılmasını protesto etmek için İstanbul'un eski kent merkezi Babiâli'de barışçı bir gösteri düzenlemeyi planladıklarını bildirdi. Kumkapı'da Ermeni Katedrali'ndeki ayin sırasında Van, Bitlis ve Erzurum'dan gelen yirmi kadar Ermeni kadın Patrik'e Anadolu Ermenilerinin çektiği acıları özetleyen bir dilekçe sunarak Babiâli'ye reform talebinde bulunan kitlesel bir yürüyüş düzenlemesi talebinde bulundu. Patrik topluluğa gösteri düzenleyerek yasanın çiğnenmemesi uyarısında bulundu. Onun yerine devletle yapacağı müzakerelere güvenilmesini istedi. Kalabalık "Yeterince çektik, kafamıza koyduk, ya özgürlük ya ölüm!" diye haykırdı. Yürüyüşçüler sokaklara döküldüklerinde polisle karşılaştılar, her iki taraftan da ateş açıldı. Altmış Ermeni ve Türk öldürüldü. O akşam Müslüman ilahiyat öğrencileri *softalar* büyük sopalarla caddelerde kol gezerek Ermeni olduğunu düşündükleri

herkese saldırdılar. Bu kez devrimcilerin örgütlediği bazı göstericiler ateş açarak karşılık verdi. Adamlarına ateş emri veren bir Osmanlı binbaşısı vuruldu, bunun üzerine polis kalabalığın arasına dalarak insanları ayırım gözetmeksizin öldürmeye başladı.⁶³

Başkentteki yabancılar ilk kez Ermenilerin öldürülmesine tanık oluyordu. Şiddet olaylarını kışkırttıklarını düşündükleri Ermenilerin gözüpekliliği karşısında hayrete kapılan yabancıların bazıları Sultan'ı savunuyordu. Babiâli'deki tam yetkili Amerikan büyükelçisi Alexander Watkins Terrell, Abdülhamit'ten "Avrupa'daki en muktedir hükümdar" diye bahsediyordu, sonraları Sultan'ın imparatorlukta korunan, zenginleşen Ermenilerin yeteneklerini nasıl iyi niyetli bir şekilde övdüğünü anlatacağı.⁶⁴ Öte yandan, İngiliz gözlemci Canon Malcolm MacColl, Hamidiye alaylarının baskıları karşısında anlaşılabilir bulduğu bu direnişi ve Ermeni göstericilerin eylemlerini savunuyordu. Onun bakış açısına göre Sultan, "bir terör hükümlerliği kurarak, Ermenilerin liderlerini, eğitimcilerini öldürerek ve sürerek, kitaplarını toplatarak, böylece onları silahlı kuvvetin hükümü altındaki çaresizlik ve cehaletten ileri gelen bir barbarlığa doğru çekerek Ermenilerin tutkularını öldürmeyi amaçlıyordu." MacColl, "İşte Sultan'ın son birkaç yıldır Ermenilere karşı izlediği politikanın kısa bir açıklaması. Ermenilerin gösterileri gayet yasalara uygun ve barışçıydı" diye ekliyordu.⁶⁵

Avrupalılar bu şiddet olaylarının imparatorlukta yaşayan kendi yurttaşlarına sıçramasından korkuyordu. Üçlü İttifak'ın (Almanya, Avusturya ve İtalya) Osmanlı hükümeti üzerindeki ağırlığını kullanması için bu kadarı yeterliydi. Avrupa'nın baskısıyla karşı karşıya kalan Sultan sonunda 17 Ekim 1895'te Avrupa'nın dayattığı başka bir reformu kabul etti, gerçi bu anlaşmayı gizli tuttu. Ama kriz yatışmadı. Sonraki birkaç ay içinde İngilizler donanmalarını Çanakale Boğazı'na, Akdeniz'den Karadeniz'e geçişi kontrol eden iki dar boğazdan ilkinde göndermeyi düşündü. Rusya uzun zamandır çıkarlarını Boğazlar'ı denetim altına almakta görüyordu; Avusturya da Almanya ve Fransa'nın birbirine rakip güçlerini aceleci bir hamle için kullanmaktan vazgeçmelerine dek bu meseleye dahil oldu. Bri-

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

tanya'nın Sultan'ı zorlama girişimleri Rusya, Fransa, Almanya ve Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun ganimetinin kapışılmasını önleme çabaları karşısında başarısız oldu.

Ermenilere yönelik katliamlar devam etti. Sasun olaylarını Zeytun'da patlak veren bir direniş izledi, ardından Trabzon, Erzurum, Arapgir, Bayburt, Bitlis, Urfa ve Diyarbakır'da çatışmalar çıktı. Merzifon'daki Anadolu Koleji'nin başkanı George White, Kasım 1895'te tanık olduğu olayları şöyle aktarıyordu:

Komşularımızın çeteye katılmak için koştuğunu gördüm... Hepsinin de elinde bir silah ya da kılıç vardı... Kısa bir süre sonra... durup dışarı baktığımız küçük odanın duvarlarının ardından ateş sesleri geldiğini duydum. Kapılarımızın birindeki bir yarıktan sokakta yatan bir kadın gördüm, kılıçla yaralanmış, doğranmıştı, ölmek üzereydi... Ermenilerin 25.000, belki daha fazla nüfuslu bir kentte dükkân sahibi sınıf olduğu pazarda, Ermenilere ait dükkânlar neredeyse kemik gibi tertemiz sıyrılmıştı... Yaklaşık 125 Ermeni öldürüldü... Olaylar tamamen hükümetin denetimi altındaydı.⁶⁶

Ermenilere saldıran çeteler onları “gâvurlar”, “domuzlar”, “köpekler” diyerek öldürmüştü. Ermeniler onlara kendi yaftalarıyla karışılık veriyordu, en fazla “köpek” kullanılıyordu. Erzincan'da İngiliz bir diplomat, “Katliamlar ve yağma saat dokuz buçuk civarı başladı. Katliamlar sabahleyin birde durdu ama yağmalar akşama kadar devam etti. Öldürülen Ermenilerin sayısı 200'den fazlaydı, yaklaşık 400 Ermeni de yaralandı. Yirmi üçü dışında bütün dükkânlar harabeye döndü. Nihayetinde Zeki Paşa'nın çabalarıyla düzen sağlandı. Paşa çalınan malların iadesi için de adımlar attı, hatırı sayılır miktarda mal geri getirilip dağıtılmak üzere Ermeni kilisesine bırakıldı; bunun dışında Ermeni cemaati tamamen harap edildi, büyük bir keder yaşandı” diye yazacaktı.⁶⁷

Hristiyanlık kadar sınıf ve kültür emareleri de Ermenilerin öldürülmeleri için sebep oldu. İttihat ve Terakki Partisi'nin kurucularından biri olan Türk milliyetçisi Ahmet Rıza, Hristiyanlık karşıtı kıyımların neden yaşandığını kendi anlayışı çerçevesinde şöyle anlatmıştı: “Bu abartılı görünebilir, ama ülkemizde Osmanlı Hıris-

tiyanlarının kaderi ile Müslümanların kaderi karşılaştırılmaz. Hristiyanlar çok daha mutludur ya da isterseniz o kadar sefil değildir diyelim... Hristiyanlar yağmalamalarda hedef olarak tercih edilmişse bunun nedeni Müslümanlardan daha büyük zenginliğe ve maddi rahatlığa sahip olmaları ve onların muzaffer olandan ya korktukları ya da kuşkulandıkları için kapılarını genellikle kapalı tutmaları yüzündendir.”⁶⁸ Birçok Ermeni pragmatik bir tercihte bulunarak asimile olmayı ve İslam dinini benimsemeyi tercih etmişti. Aldıkları kararın içtenliği konusunda diretiyorlardı. Sivas vilayetinde Koyulhisar Ermenileri, Ermenice harfli Türkçe bir açıklama kaleme almış “Özgür irademizle din değiştirdik” diye yazmışlardı. “Kimlik belgelerimizde Ermeni olduğumuz yazar, ama kalplerimizde ve giyimimiz kuşamımızla Müslümanız... Kısacası devlet bizi asacaksa assın, biz yine de İslam’dan dönmeye niyetli değiliz, dönmeyeceğiz.”⁶⁹ İki bin Kürt Sivas vilayetinde Divriği’ye saldırarak en az yirmi üç Ermeni’yi öldürdüğünde beş yüz Ermeni, köylerindeki ihtiyar heyeti vasıtasıyla İslam’a geçmek üzere dilekçe verdi, erkekler sünnet olacaktı. İstanbul bu talepleri tedbirle karşıladı, din değiştirmelerin barış ortamı sağlanıncaya dek ertelenmesi tavsiyesinde bulundu. Hükümet Ermenilerin daha fazla dikkat çekmesini istemiyordu, bunun yabancı güçler üzerindeki etkisinden korkuyordu. Ermeni Patriği din değiştirmelerin korku nedeniyle zorla gerçekleştiğini, gönüllülük olmadığını ileri sürerek hükümete itirazda bulundu. Babiâli’den inançlarına geri dönen Ermenilerin güvenliklerinin sağlanması amacıyla “hızlı ve etkili önlemler” alınmasını talep etti.⁷⁰ On binlerce Ermeni öldürülüyordu. Ayrım gözetmeyen şiddet bazı yerel devlet memurlarını da rahatsız ediyordu. Sivas valisi, “Kürtler aklın sesine kulak vermezlerse onlara karşı silahlı kuvvet kullanmak gerekecek,” diye yazıyordu.⁷¹

Katliamlar ve Hristiyan kadınların kaçırılmaları özellikle Diyarbakır’da vahşet boyutlarına ulaşmıştı. Diyarbakır aynı ismi taşıyan büyük bir vilayetin merkeziydi, nüfusunun yarısı Hristiyanlardan, yarıdan biraz daha azı Müslümanlardan oluşuyordu. Hristiyanlar farklı gruplara ayrılmıştı, Ermeniler kentteki en büyük gruptu. Burada Apostolik Ermeniler ve Ortodoks Rumların yanı sıra, Katolik

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ve Protestan Ermeniler, Asuriler (Süryaniler) ve Rumlar da vardı. Ermenilere yakın olup ayrı bir dinsel cemaat oluşturan Asuriler veya Süryaniler, İsa'nın konuştuğu kadim Semitik dilin, Aramice'nin lehçelerini konuşan birkaç Hristiyan gruptan oluşuyordu. Osmanlı topraklarında Asuri Hristiyanlar, Süryani Ortodokslar (Süryaniler, Yakubiler olarak da bilinir), Nasturiler ve Katolik Nasturiler (Keldaniler) olarak bölünüyordu. Ermeniler bütün bu gruplara *Asori* ya da *Aşur* diyordu. Süryani Ortodokslar *Ermeni milletinin* bir parçasıydı ama on dokuzuncu yüzyılda Katolik Süryaniler Ermeni, Rum ve diğer Katoliklerle birlikte Katolik *milletine* dahil olmuştu. Ermeniler ile Asuriler arasında, Asuriler kendi *milletlerine* sahip olmak istediklerinden ve Kudüs'teki kilise mülkleri konusundaki anlaşmazlıklar nedeniyle gerilimler ortaya çıkmıştı.⁷² Ama iki cemaat arasında genellikle son derece yakın bir ilişki vardı, hatta o kadar ölümcül derecede yakın bir ilişki söz konusuydu ki Süryaniler de 1890'larda ve 1915'te Ermenilerle aynı kaderi paylaştı.⁷³ *Ermeni milletine* mensup olduklarından sıklıkla Ermenilerle karıştırılırlardı, çoğu Süryani on dokuzuncu yüzyıl boyunca yerli Kürt aşiretlerinden düşmanlık ve baskı gördü.⁷⁴

Diyarbakır'daki Müslümanlar Kürtçe konuşuyorlardı ama kendilerini Osmanlı ya da Müslüman diye tanımlıyorlardı. "Kürt" ismi göçebeler ve kırsal kesimde yaşayan aşiret mensupları için kullanılıyordu. Hem kentteki hem vilayetteki Müslümanlar yerli Ermenilerin görece daha başarılı olmasından rahatsızlık duyuyordu. Diyarbakır'ı çalışan bir tarihçi, Müslümanların Ermenilere karşı hissettiği içerlemenin artmasını Müslümanların yönetici, Hristiyanların tebaa olduğu "doğal" düzenin tersine dönüyormuş gibi görünmesinden kaynaklandığını söyleyerek özetlemişti.

Bir Hristiyan'ın davranışındaki en ufak bir değişiklik olası bir rahatsızlık kaynağı oluyor, Müslümanlar kendilerine karşı ayrımcılık yapıldığını düşünmeye başlıyordu. Öyle görünüyor ki 1895'e gelindiğinde Ermenilerin Diyarbakır'da yaptığı her şey Müslümanların gözünde rahatsız ediciydi. Ermeniler ithalat ve ihracatı tekellerine almakla suçlanıyordu. Bir minareden daha yüksek olan bir saat kule-

si inşa etmişlerdi. Bir kolera salgını baş gösterdiğinde Ermenilerden çok fazla sayıda Müslüman'ın salgına kurban gittiği söylenmişti.⁷⁵

Ramazan sırasında adı kötüye çıkmış iki devlet memuru bizzat Sultan'ın bütün Hristiyanların katledilmesi talimatı verdiği yönünde söylentiler yaymıştı. Sasun ve İstanbul'daki olaylar Diyarbakır'da yankı yaratmış, Ermenilere karşı husumet çok daha yoğun boyutlara ulaşmıştı. Hristiyan düşmanlığıyla bilinen Mehmet Enis Paşa Ekim 1895 başında Diyarbakır'a vali olarak atandığında yöre Ermenileri protesto etmiş, yolları kapamış, üç gün üç gece boyunca kilise çanlarını çalmış ve İstanbul'daki Patrik'e telgraf çekerek kilisenin valiyi desteklemesini protesto etmişlerdi. Böyle bir protesto daha önce hiç görülmemişti, muhtemelen radikal eylemcilerin harekete geçirdiği yeni bir siyasal uyanışı sergiliyordu. Sultan'ın Avrupalıların dayattığı reformları kabul ettiği haberleri ulaşınca yöredeki Müslümanlar "altı Ermeni vilayeti"nin "ayrı bir krallık" kurmaları için Ermenilere verildiği yönündeki söylentilerle küplere bindi.⁷⁶ Müslümanlar silahlanmaya başladı. Bölgenin Hristiyan karşıtı ileri gelenleri, halkı Ermenilerden öç almaya kışkırtıyordu.

Ancak ve ancak yetkili makamların kanlı çatışmaları önlemek için müdahalede bulunması şiddetten kaçınılmasını sağlayabilirdi. Bunun yerine polis şefi ona şikâyetlerini ileten Ermenilere hakaret etti, vali de açıkça Hristiyanlara karşı husumet güdenlerden yana tavır aldı. Hem Hristiyanlar hem Müslümanlar sıkıntılar yaşanmasını bekliyor, kendilerini savunmaya hazırlanıyorlardı. Kentin "solgun ve titrek" kadısı 1860'ta Marunilere karşı girilen katliamlara atıfla Diyarbakır'ın "yeni bir Şam" haline geleceğinden korkuyordu.⁷⁷ 1 Kasım'da Müslümanların öğle namazı sonrasında silah sesleri gelmeye başladı. Önde gelen Müslümanların katıldığı yağmalama olayları başladı, çok geçmeden kentin ana çarşısı ateşe verildi. Yüzlerce dükkân yanarak yok oldu. Ertesi gün Müslüman çeteler Hristiyanların evlerini bastı, bazılarını öldürdü, kadınlar ve çocuklar kaçırıldı. Hristiyanlar Fransız misyonerlerin ve konsolosluğunun binalarına sığındı, buna karşılık çeteler buralara da saldırdı. Fransız konsolosu büyükelçisine hezeyan içinde şu telgrafı çekmişti: "Kent ateş ve kana

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

boğuldu. Bizi kurtarın.”⁷⁸ Vali ancak üçüncü günde olaylara müdahale ederek pogromun durdurulması çağrısında bulundu.⁷⁹

Diyarbakır'da Müslümanların önde gelen isimleri cinayetlerin yaşandığı günün ertesinde Sultan'a gönderdikleri dikkat çekici telgrafta reformların Ermenilerin özerkliği ya da bağımsızlığına yol açmasından kaygı duyduklarını ifade ediyorlardı: “Bu altı vilayeti Osmanlı anayurdumuzdan ayırma çabası, hepimizi kedere boğmuş, her bir İslam hanesini bir yas yuvasına çevirmiştir.” Daha sonraki satırlarda birçok Ermeni'nin yüksek mevkilere sahip olması karşısında hissettikleri garezi, Ermenilerin Müslümanlardan daha da ileri gideceği yönünde duydukları korkuyu gözler önüne sermişlerdi. “Ermenilerin Müslümanlardan daha mutlu koşullarda yaşadığı, ileri sürdükleri kadar çaresiz ve acınacak durumda olmadıkları, aslında bu bölgede birçok iş alanına ve sermayeye sahip oldukları açıktır. Halihazırdaki avantajlarından memnun olmadıklarından hiç kuşkusuz daha fazla ayrıcalık edinmeye, İslam hukukuna aykırı başka gereksiz yararlar sağlamaya çalışacaklardır.” Kullandıkları dil imparatorluk ve halifelğin yanı sıra, Abdülhamit'i karşısına alan Jöntürk muhalefetine de sadık olduklarını ortaya koyuyordu. Bu insanlara göre durum tahammül edilemez boyutlara varmıştı, eyleme geçeceklerini söylüyorlardı. “Biz de adalet istiyoruz. Ermeni hainlerin amacı devletle yüce halifelğin en cesur ve en sadık tebaası olan bölgedeki Müslümanlar arasındaki kutsal bağı bozmak. Bu tür eylemleri hoşgöremeyiz... Hep bir ağızdan ilan ediyoruz ki kanımızla Ermenilere tanınacak ayrıcalıkların sınırlarını mahvedecek ve sayfalarını lekeleyeceğiz.”⁸⁰

Diyarbakır'da 70 ila 200 Müslüman'ın yanı sıra 300 ila 1200 Ermeni öldürüldü.⁸¹ Binlerce kişi evini ve işini kaybetti. Besbelli ki vali Enis Paşa'nın göz yummasıyla 500'den fazla kadın ve kızı Kürtler tarafından kaçırılmış ve bu insanların birçoğu zorla İslam'a geçirilmişti. Kırsal kesimdeki Kürt aşiret mensupları Diyarbakır şehrinin dışında tutulsa da civar köylerde ve kasabalarda Hristiyanları kaçırmış, öldürmüş, mallarını yağmalamışlardı. Ne var ki kırsaldaki Kürtler ve şehirdeki Müslümanlar kadar şiddete yatkın olan yerel

Hamidiye alaylarındaki Kürtler pogromlara katılmamıştı. Bu alaylar güçlü Kürt aşiret reisi Milli İbrahim Paşa'nın komutası altındaydı, eski dönemin adamı olan Milli İbrahim Paşa, emperyal siyaset tarzı gereği etnik ve dinsel farklılıkları tanıyıp kabul eden bir aşiret reisiydi. Kürt aşiret mensupları Viranşehir'i kuşatıp Hristiyanların dükkânlarını yağmalamaya başladıklarında İbrahim Paşa birliklerine yöre Hristiyanlarını korumalarını emretmişti. Mardin, Urfa ve Siverek'te saldırıya açık durumdaki Ermeniler bunun üzerine koruma altındaki Viranşehir'e taşınmıştı.⁸² İbrahim Paşa'nın yönetimi yıkıcı bir baskı yerine farklı ve tabi olanın korunması anlamına geliyordu.⁸³ Ama bundan yirmi yıl sonra, 1915 Soykırımı sırasında, oğlunun emri altındaki Milli aşireti Ermeniler ve Süryanilerin kitlesel olarak öldürülmesine katılacaktı.⁸⁴

Katliamlar sonrasında ortamın biraz yatışması üzerine, olayların tekrar patlak vermesinden korkan Ermeniler, yanlış bir inançla, kadim kralları Dikran'ın kurduğuna inandıkları, Dikranagerd dedikleri şehirden ayrılmaya başladı. Azniv Taşçıyan, boğazı kesilen, bir çukurda ölüme terk edilen, yarası topraklı paçavralara sarıldığından nihayetinde enfeksiyona yenik düşen kız kardeşinin ölümünü hiç unutamamıştı. Hikâyesini, katliamlar sonrasında ailesiyle birlikte kaçtığı Amerika'ya taşıdı. Orada Azniv, yani anneannem bu hikâyeyi bir daha nadiren anlattı..

Vali Enis Paşa İstanbul'a gönderdiği *fezleke*de huzursuzluktan Ermenileri sorumlu tutuyor, Ermenilerin görünürde bir sebep olmaksızın şiddet olaylarını başlattıklarını, "*ihtilalcüyane*" (isyana hevesli) olduklarını yazıyordu.⁸⁵ İngiliz elçiliğinin tercümanı Gerald Fitzmaurice kendi soruşturmasını yürütmüş, Müslüman bir çetenin "Padişahımız Ermenilerin katlini, ülkede bir tek Hristiyan bile kalmamasını emretti" diye haykırarak şehre dalga dalga yayıldığını rapor etmişti. Kalabalık canının istediği gibi katliamlara girişirken, "Aralık başında gelen Osmanlı yetkilisi ve yedek askerler kenarda durmuştu."⁸⁶ Kadınlara yönelik çirkin olaylar soruşturma için gönderilen Osmanlı yetkilisinin yanı sıra kentteki yabancıları da kaygılandırmıştı. Sultan'ın olayların sorumlularını cezalandırmayı reddet-

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

mesi, İstanbul'un, Enis Paşa'nın görevden alınması için Avrupa'dan gelen taleplere kulak tıkaması sonrasında Osmanlı yetkilisi çaresizlik içinde pes etmişti.⁸⁷ Katliamlar sonrasında Diyarbakır harabeye dönmüş, terk edilmiş evlerle, işsiz, geçim kaynağından yoksun insanlarla dolu bir enkaz haline gelmişti. Yetkili makamlar ya kışkırtarak ya da yayılmalarını önleyerek ilk katliamlara dahil olmuş olsalar da Sultan'ın gönderdiği yetkililer Kürtlerin birkaç hafta sonra katliamlara yeniden başlamalarını engellemiştir. İsteksizce birkaç personel değişikliği yapılmış, söz verilen reformların gelişigüzel bir sonucuydu bu. Zor bir yıl geride bırakıldı ve sonunda Kasım 1896'da Enis Paşa valilik görevinden alındı.

Diyarbakır'dan Urfa'ya giden Fitzmaurice iki günde sekiz bin Ermeni'nin öldürüldüğünü öğrenmişti. İki binden fazla Ermeni katedralde, katedralin ateşe verilmesi sonrasında içerde kısıklı kalarak ölmüştü.⁸⁸ Osmanlılar katliamları kışkırttıkları gerekçesiyle Ermeni devrimcileri suçluyordu ama İngiliz büyükelçisi bu senaryoya karşı çıkıyordu. "Ermenilerin ilk kışkırtan olduğu yönündeki suçlama desteklenemez," diye yazmıştı Lord Salisbury'ye.⁸⁹

1896'da çatışmalar Zeytun'a kaydı. Bir İngiliz diplomatın sözleriyle, "Zeytun ve civar köylerin Ermenileri, Sasunlular gibi dağlıdır, diğer Ermenilerin çoğundan daha dayanıklıdır." Saldırı ihtimalinden korkan köylüler kaledeki Türk kışlasını basmış, bütün askerleri öldürmüş, karşı saldırılara aylarca karşı koymuştu. Elçiler Zeytun'da Türkler ile Ermeniler arasındaki çatışmada arabuluculuk yapmayı teklif etmişti. Ocak 1896 sonunda bölgeye konsoloslar gelmişti. Mr. Barnham adında biri gördükleri hakkında çektiği telgrafta şöyle diyordu: "Bu öğleden sonra Zeytun nehrine gittim ve Zeytunluların öldürdüğü Türk askerlerinin cesetlerini gördüm. Biri 230 askerin katledildiğini kabul etti. Birçok vakada askerlerin elleri birbirine bağlanmış, başları baltalarla yarılmıştı ya da kılıçla veya ateş edilerek öldürülmüşlerdi, bazılarının elleri ve ayakları kesilmişti. Türk makamlarından biri bir zaptiye'nin gözlerinin oyulduğunu, barutla doldurulan başının parçalandığını anlattı."⁹⁰ Yorgun ve bitap düşmüş Zeytunlular silahlarını teslim etmeyi kabul ettiler, kendilerine

af çıkarıldı. Büyük Güçler onların güvenliklerini garanti edecekti, Zeytun'a Hristiyan bir kaymakam atandı. Hükümet anlaşmayı hemen bozdu, kaymakamlığa bir Türk atandı. Diplomatların itirazları hiçbir sonuç doğurmadı.

Haziranda üç Ermeni devrimci partisinin (Taşnaklar, Hınçaklar ve Armenegianlar) mensupları Van'daki Kürtlere karşı savaştı. Britanya konsolosu bir ateşkese gidilmesi ve savaşanlara güvenli geçiş izni verilmesi için müzakereler yürüttü ama Ermeni devrimciler sınıra doğru ilerlerken Kürtler ve Türklerin saldırısına uğradı, birçoğu öldürüldü. Daha sonra İranlı Kürtlerin saldırısına uğradılar, çoğu öldürüldü, kulakları savaş ganimeti olarak kesildi.⁹¹ Ermeni Patriği II. Madteos (İzmirliyan) katliamları kınayınca Sultan onu Kudüs'e sürdü. Patrik ancak 1908'deki Jöntürk Devrimi sonrasında İstanbul'a dönebilecekti.

Peş peşe şehirlerde (Amasya, Antep, Kayseri, Malatya, Maraş, Mardin ve Muş) ve sayısız köyde katliamlar devam etti. İngiliz bir diplomat Merzifon'da yaşananları şöyle anlatmıştı:

Türk saatine göre 7 civarı (öğle üzeri) bir Türk, Ermeni Komitesi'nin saldırmaya geldiğini haykırarak Paşa Camii'ne girdi. Müslümanlar camilerden fırladılar, o sırada sanki bir sinyal verilmiş gibi civar kırsal kesimden köylüler kasabaya akın etti, bu grup "Kâfirleri öldürün, mallarını yağmalayın" haykırılarıyla pazar yerine indi. Askerler saldırıya katıldılar ve çetenin Ermenilere saldırmasına yardım ettiler. Pazardaki yegâne Rum reayaya ait üç dükkân askerler tarafından korunurken onlar dışında bütün pazar yeri yağmalandı. Onlara tek seçenek olarak sunulan Muhammed'in inancını kabul etmeyen kadınlar ve erkekler koyun gibi öldürüldü. Kapalı dükkânların kapıları kırıldı, içeridekiler öldürüldü, mallar sürüklenerek çıkarılıp götürüldü. Bedestenin demir kapıları bile baltalarla parçalandı, "bir iğne bile" bırakılmadı. Bu arada rütbe sahibi genç bir Türk'ün ayakta kalmasını teşvik ettiği, onlara ellerinden geleni artlarına koymamaları çağrısında bulunduğu işitildi.⁹²

Harput'ta Dersim'den gelen Kürtler kasabalara girip Ermenileri öldürmeye, evlerini yağmalayıp yakmaya başladı. Yöredeki Türkler

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

de onlara katıldı. Misyonerler kurbanlara yardım etmeye çalıştı, yüzlerce kişiyi okul binalarından birinde sakladılar. Çerkes jandarma komutanı şiddet olaylarını durdurmaya çalıştı, ama o da, vali de, müftü da kalabalıkların önüne geçemedi.⁹³ Sivas'ta Kürtler Ermeni kadınları kaçırdı. Gürün'de katliam öncesinde iki bin Ermeni varken, sadece beş yüzü hayatta kalabildi. "Ölümler istifler halinde ortada kalıp havayı zehirledi, onları ortadan kaldırmanın imkânı yoktu. Hayatta kalanların çoğu evsiz ve meteliksizdi; onları açlık bekliyordu, ekmekleri için dileniyorlardı."⁹⁴

Hem hükümet yetkilileri hem sıradan halk Ermenilere derin şüphelerle bakıyordu, devrimcilerin faaliyetleri onların korkularını artırıyordu. Müslümanların sayısı hemen her yerde Ermenilerden çok daha fazla olsa da, hem Ermeniler hem Müslümanlar karşı tarafın şiddete başvuracağı beklentisi içindeydi. Her iki taraf da ötekini, her ters hareketin bir tehdit olarak yorumlandığı duygusal bir eğilimle, duygusal bir perdenin arkasından görüyordu. Bir tek kıvılcım bile bir katliam başlatmaya yeterdi. Ermeni tüccarlar korkudan dükkânlarını kapattıklarında Müslümanlar bunu bir çatışma hazırlığı olarak yorumluyordu. "Kimliği bilinmeyen haydutlar" Ağustos 1895'te Kemah civarında bir Türk askerine saldırıp onu öldürdüğünde yetkili makamlar bu suçun Ermenilerce işlendiğini ilan etti. "Her tür çirkin suçu işleyen", köyleri yağmalayan haydutları tutuklamak için askerler gönderildi.⁹⁵ Bundan bir ay sonra bir grup Ermeni, nefret edilen Karahisarlı bir Türk kadıya saldırdı. Kadı "dağa kaldırıldı, işkence gördü, bedeni parça parça doğrandı." Devrimciler Ermenileri yakalamaya gönderilen askerlerin büyük bir kısmını öldürdü, sonradan yirmi sekiz kişilik bir Çerkes gücü gönderildi. Otuz-kırk kişilik bir Ermeni çetesi Sivas civarında faaliyet gösteriyor, "Müslüman nüfusa dehşet saçıyordu."⁹⁶

Devlet çıkarları gereği mi yoksa insani duygularla mı bilinmez, Avrupa devletleri katliam haberlerini diken üstünde takip ediyordu. *Realpolitik* (Osmanlı İmparatorluğu'nu koruma ihtiyacı) ile Hıristiyanlar için duyulan kaygının çatışması söz konusuydu. İstanbul'daki diplomatlar defalarca "Sultan Hazretleri'nin dikkatini büyük bir

ciddiyetle vilayetlerdeki durumun ağırlığına çekiyorlardı.” Sadrazam onlara yetkili makamların “asayişi sağlamak için ellerinden geleni yaptıkları, imparatorluğun dört bir yanındaki Müslümanlara intikama başvurulmaması, sükûnetin korunması talimatının gönderildiği” güvencesini veriyordu: “Sultan Hazretleri gidişatın bu şekilde devam etmesine müsaade edilmesi durumunda Osmanlı İmparatorluğu’nu bekleyen tehlikelerin tam anlamıyla farkındadır, fakat her örnekte Ermenilerin saldırgan olduğu, Ermeni cemiyetlerinin talimatlarıyla hareket ettikleri, yabancı güçlerin müdahale etmesi umuduyla Müslümanları şiddete başvurmaya kışkırtmak için her şeyi yaptıkları görüşünü sürdürmektedir. Dolayısıyla bu huzursuzlukların sorumluluğu Ermenilerdedir.”⁹⁷

Osmanlı eliti arasındaki diplomatik temsilciler ve devrimci karşıtı Ermeniler dışardan gelen kışkırtıcıları şiddetin sorumlusu olarak görüyordu. Osmanlıların raporlarında Ermeniler tekrar tekrar katliamların sorumlusu olarak gösteriliyordu. Arapgir’den gönderilen raporda Ermenilerin bir camiye ateşe verdiği, Müslüman mahallesine saldırdığı ileri sürülmüştü. Ermenilerin evlerinde kundaklama amaçlı bombalar bulunmuştu.⁹⁸ Ne var ki Ermeni köylülerin huzursuzluğu, hatta çaresizliği devrimciler gelmeden de mevcuttu. Kürtlerin talanları karşısında kapıldıkları hayal kırıklığı, hükümetten gerçek bir adalet göremeyecekleri kanısı, onları radikallerin mesajını kabul etmeye hazır hale getirmişti. Çeşitli partilerden militanlar köylülere kılavuzluk ediyor, onları cesaretlendiriyor, onlar arasında koordinasyonu sağlıyor, mümkün olduğunda silah temin ediyorlardı. Silahlı Müslümanlara karşı verilen eşitsiz mücadelede silahsız Ermeniler kendilerini korumaları için Rusya sınırını aşmış gelen bu yabancıardan medet umuyordu. Köylüler savaşçılara gizlice yiyecek, barınak ve bilgi temin ediyordu. Osmanlılara isyan, Ermenilere öz savunma gibi görünen şey, büyük ölçüde silahsız, korunmasız Ermenilerin ayırım gözetilmeksizin, zalimce katledilmesine dönüşen dengesiz, eşitsiz, vahşi bir savaştı.

Taşnaklar “Ermeni halkı” adına “ezilmiş ulusların sabrının bir sınırı olduğu” uyarısında bulundukları bir itiraz metni ve onun ertesi gününde “Diplomatik oyun zamanı geçti” diye bir açıklama yayımladı. 26 Ağustos 1896’da Papgen Süni liderliğinde küçük bir grup Ermeni devrimci İstanbul’un Galata semtinde Osmanlı Bankası’nı işgal ederek gerilimi tırmandırdı. Rus popülistlerden esinlenen genç Ermeni radikaller eylemsizliğin halklarının imhasına neden olacağından korkan çaresiz idealistlerdi. Yabancı elçiliklere dağıttıkları kolektif notta, “100.000 şehidimizin akıttığı kanlar bize özgürlük talep etme hakkı veriyor... Gerek yabancı gerek yerli, genel olarak alarm halinde olan bütün kader kurbanlarının kaybı için şimdiden yastayız... Biliyoruz, öleceğiz, ama Ermeni ulusunun iliklerine işlemiş devrim, biz insanlar olarak haklarımızdan vazgeçemedikçe, geride tek bir Ermeni kalana dek Sultan’ın tahtını tehdit etmeye devam edecektir,” deniyordu.⁹⁹

Bankayı işgal edenler arasında yer alan Karekin Pastırmacıyan, takma adıyla tanındığı üzere Armen Garo, Hınçakların faaliyetlerini ve Zeytun’daki katliamları öğrendiğinde Fransa’nın Nancy kentinde tarım öğrenimi gören yirmi dört yaşında bir öğrenciydi. O ve öğrenci dostları Londra’daki Hınçak karargâhına yazmış ama ciddiye alınmamışlardı. Cenevre’deki Taşnak gazetesi *Troşag*’dan (Bayrak) daha olumlu bir cevap aldılar. Taşnaklarla görüşmeleri sonrasında önce Kıbrıs’a, sonra İstanbul’a gönderildiler. Bu esnada bankanın işgal planı çoktan uygulamaya konmuştu. Taşnaklar üç farklı eylemde bulunmayı tasarlıyordu: Zeytun’u rahatlatmaya yönelik bir sefere çıkmak; hasmane Kürtlere karşılık vermek üzere İran’da silahlı gruplar örgütlemek ya da “İstanbul’da bir intikam eylemi düzenlemek.”¹⁰⁰ Garo, Ağustos başında gemiyle İstanbul’a geldi ve eylemi birlikte düzenleyeceği kişilerle tanıştı. Amaçları bankanın 150 Avrupalı çalışanını rehin alarak Büyük Güçler’i Osmanlı başkentine asker göndermeye zorlamaktı. Bankanın işgaliyle eşzamanlı olarak Haliç’in öte yakasında Samatya’daki askeri kışlaya bir baskın ve Sadrazam’a da Galata Köprüsü üzerinden geçerken suikast düzenlenecekti. Askerle-

rin bankaya doğru ilerlemesini engellemek üzere Galatasaray ile Pera Caddesi'ne bombacılar yerleştirilecekti. Yüzlerce bomba hazırlandı, ama baskın gelişigüzel gerçekleşti ve felaketle sonuçlandı. *Hamal* kılığına girmiş eylemciler bankaya içinde para varmış gibi görünen ağır çantalarla girdi ama korumalar onların hamal olmadığını anladı, liderleri Papgen Süni ile iki eylemci daha derhal öldürüldü. Garo geride kalan sayıca üstün on sekiz kişinin komutasını üstlenerek bankaya girdi. Ermeni eylemciler bankanın büyük kapılarını kapatmaya çalışırken askerler saatlerce bankaya ateş açtı. Savunmadaki birkaç eylemci kendi bombalarıyla parçalandı. Yaralı bir eylemci vurulmak için yalvardı, bir diğeri isteksizce onun ıstırabına son verdi. Eğitimsiz, silah kullanmaya alışık olmayan birçok eylemci, ortalığa Ermenice emirler yağdıran liderlerince tanınmıyordu. İki elinde birer tabanca taşıyan genç bir adam Türkçe, "*Baron, ben Ermenice bilmem, Türkçe söyle!*" dedi. Garo adamın Türk olabileceğinden şüphelendi, ta ki başka bir eylemci öyle olmadığını temin edene kadar.¹⁰¹ Banka çalışanları, soyguncu olduğunu sandıkları bu kişilerden korkup ikinci katta toplanmıştı. Garo, Ermeni devrimciler olduklarını söyleyerek onları, talepleri karşılandığı ya da bankaya bir saldırı düzenlenmediği sürece zarar görmeyeceklerine ikna etmeye çalıştı. Saldırıya uğrarlarsa devrimciler bombalarını patlatacak, bankayı havaya uçuracak, rehineleriyle birlikte öleceklerdi. Müzakereciler katliamların son bulması, Ermenileri korumaya yönelik reformlar uygulanması, Ermeni siyasal tutukluların salıverilmesi ve saraya fazlasıyla dostane davrandığı düşünülen Ermeni Patriği'nin görevinden alınması taleplerini iletti. Bankanın içindeki isyancılar, bankanın işgaliyle harekete geçen dışarıdaki güruhun uğultusunu duyabiliyordu. İstanbul Ermenilerinin katli başlamıştı. Kılıçlar, sopalar ve baltalar taşıyan büyük bir kalabalık yaka yıka bankaya varmış, kapıları zorluyordu. Garo adamlarına kalabalığın üstüne yirmi kadar bomba atmalarını emretti, birçok kişi öldürüldü ve yaralandı, geri kalanlar cesetlerin üstüne dağıldı, yaralılar arkada bırakılmamaları için yalvardı.¹⁰²

Gece birde, bankaya girmelerinden on iki saat sonra isyancılar Büyük Güçler'in belirlediği müzakereci olan Rus temsilci M. Mak-

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

simov'la görüşmek üzere pencereye çıkmaya çağrıldı. Garo ve Maximov iki saat boyunca koşulları tartıştı. Rus temsilci hayatta kalan devrimcilerin limanda bekleyen bir İngiliz gemisine güvenli gidişini ayarladı, katliamların son bulacağına, tutukluların serbest kalacağına ve reformların uygulanacağına söz verdi.¹⁰³ Garo ve adamları bankadan çıktıklarında Maksimov bankada Osmanlıların ileri sürdüğü gibi iki yüz değil sadece on yedi isyancı olduğunu görerek sarsıldı. Garo'ya "İzin ver, bir kez daha elini sıkayım," dedi. "Darbe ustaca gerçekleştirildi." En azından Armen Garo'nun yıllar sonra hatırladığı kadarıyla aralarında böyle bir sohbet geçmişti. İsyancılar İstanbul caddelerinden korumalar eşliğinde Osmanlı Bankası'nın müdürü Sir Edgar Vincent'ın yatına, oradan da bir Fransız gemisiyle Marsilya'ya götürüldü.

Türkler güruhlar halinde sokaklara dökülerek Ermenileri hedef aldı, kentin iki yüz bin Ermeni sakininden beş-altı binini öldürdü. Orta sınıf tüccarlar yerine en yoksul Ermenilere, *hamallara* gaddarca saldırdılar. Polis ve askerler kenara çekilip 27 Ağustos'a dek bu cinayetleri izledi. Kürt bir entelektüel ile dostları bir halıcı dükkânında Ermenilere rastlamışlardı, hepsini öldürüp cesetlerini arabalarla Sarayburnu'na taşıdılar ve oradan, akıntının en güçlü olduğu yerden denize attılar. O Kürt entelektüel duygularını özetlerken Ermenilerin "onları besleyen aileye saldıran nankör köpekler gibi olduklarını" söylüyordu.¹⁰⁴ Sonraki aylarda binlerce Ermeni İstanbul'u terk etmek, çok az olanaklarla Anadolu'nun başka yerlerine gitmek zorunda kaldı.

Genellikle Osmanlı hükümetini destekleyen Britanya'nın Babiâli büyükelçisi Sir Philip Currie bu gelişmelerin ardından yaşanan kanlı olaylarla sarsılmıştı. "Son birkaç gün, Aziz Bartholomeus Günü'nün nasıl olduğunu anlamamı sağladı, tanık olduğum manzaralar beni derinden etkiledi... Türk hükümetinin kasten örgütlediği ve silahlandırdığı çetelerin korkunç soğukkanlı barbarlığı, Türklerin kuşkusuz karşı karşıya kaldığı kışkırtmaları unutturuyor ve bu kısımların gerçek müsebbibinin cezasını bulmasına yönelik büyük bir istek uyandırıyor."¹⁰⁵ İstanbul'daki Avrupalı büyükelçiler derhal tepki verdiler.

Nota çekerek Abdülhamit'ten katliamların, "...Sultan Hazretleri'nin imparatorluğunun başına çok feci sonuçlar getireceği düşünülen bu benzeri görülmemiş gidişatın" derhal son bulmasını istediler.¹⁰⁶ Katliamlar derhal son buldu.

Ermeni katliamlarına ilişkin bilinci yükseltmeye yönelik çaresiz çabalarında hayatlarını riske atan ve yoldaşlarını kaybeden Garo ile baskından sağ kurtulanlar, Avrupalılar tarafından aldatıldıklarını hissediyor, için için görevlerinin başarısızlığına kafa yoruyordu.¹⁰⁷ O sıralarda ve daha sonrasında, katliamdan Ermeni devrimcileri sorumlu tutanlar, asıl kabahati Türklerde bulmaktan kaçınanlar, Türkleri temize çıkaranlar oldu. "Doğulu şeyler uzmanı", İngiliz Arderm G. Hume-Beaman besbelli ki tarafsız ve dengeli bir bakış açısı olarak değerlendirdiği şu satırları yazmıştı o tarihlerde: "Abdülhamit'e 'Büyük Katil' demek çok iyi olur, ama Müslümanların bakış açısına göre Abdülhamit, onun ve bütün Türklerin kendi hâkimiyet alanlarına karşı bir komplo olarak gördükleri bu olayda, Avrupa'nın elbirliğiyle desteklediği isyancı kâfirleri kaç kişi olursa olsun öldürmekte gayet haklıdır. Türkler, siz sırf bir subayınıza hakaret ettikleri gerekçesiyle Müslümanları toplarınızın namlusuna yerleştirerek patlatırken, Hindistan'daki koskoca köyleri ve camileri yakarken biz neden Ermeni köpekleri ibret-i âlem etmeyelim diyerek özellikle İngilizlere sert bir cevap vermiştir."¹⁰⁸

Osmanlı Bankası işgali sonrasında Avrupa'nın büyük bölümü "Korkunç Türkler"ın kurbanları olarak gördükleri Ermenilere karşı sempatilerini yitirdi. Fransa'da Hınçaklar, Taşnak rakiplerinin eylemleri nedeniyle bunalıyor ve onların siyasal olgunluktan uzak olmanın bir emaresi olarak gördükleri eylemlerinin saiklerini sorguluyordu. Hınçaklar Ermeni karşıtı hislerin önüne geçmek amacıyla toplantılar düzenledi ve bu toplantılara önde gelen entelektüel isimleri, örneğin Ernest Lavisse ve Anatole Leroy-Beaulieu gibi tarihçileri, sosyalist lider Jean Jaurès gibi siyasetçileri, Osmanlı'nın aşırıya kaçan eylemlerini açıkça protesto etmeleri için davet etti.¹⁰⁹

Batı'daki ve Rusya'daki çoğu gözlemciye göre Ermenilere yönelik katliamların asıl müsebbibi Sultan'ın kendisiydi. Doğu Anadolu'da-

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ki Britanya konsolosları Sultan'a, Ermenilere karşı aşırı güç kullanıldığı konusunda şikâyetle bulunduklarında Abdülhamit Britanya Büyükelçisi Sir Philip Currie'ye şu cevabı vermişti:

Kendi maksatları doğrultusunda hükümet aleyhine bu hikâyeleri icat eden, İngiliz yetkililerin kendilerini cesaretlendirdiğini gören Ermeniler açıkça isyan eylemlerine girişme cesaretini kendilerinde bulmakta, hükümet de yetkisi dahilindeki her kuvvete başvurarak bu eylemleri bastırmakta kendisini son derece haklı görmektedir... Sultan Hazretleri Ermenilere adalet ve itidalle muamele etmiştir, gereğince davrandıkları müddetçe kendilerine her tür hoşgörü gösterilecektir, fakat Sultan, isyana ya da eşkıyalığa başvurduklarında yetkili makamların onlara, onların yetkili makamlara karşı benimsemediği tavırla cevap vermesini emretmiştir.¹¹⁰

Abdülhamit sonraki yıllarda kaleme aldığı hatıratında Ermenilere karşı şahsi hislerini, onları kadınsı ve korkak diye niteleyerek dile getirecekti.

Doğu vilayetlerimizde yaşayan Ermenilerin şikâyetlerinde birçok kez haksız olmadıklarını inkâr etmek imkânsız olsa da, abarttıklarını söylemek de yerinde olur. Ermeniler hissetmedikleri bir acıdan ötürü ağlıyormuş gibi görünmektedir. Büyük Güçler'in arkasına saklanan, ufacık bir sebepten ötürü yaygarayı koparan bir *millet*tirler, bir kadın kadar korkak ve nazenindirler. Oysa Kürtler güçlü ve kavgacıdır... *Buralarda* Kürtler her zaman beyefendi, Ermenilerse hep uşak olarak görülmüştür.¹¹¹

Sultan 1890'ların ortalarında yaşanan şiddete ilişkin, yöresel nedenleri ya da hükümetin katliamdaki sorumluluğunu inkâr eden bir açıklama şablonunu izliyordu. Daha ziyade kurbanlar ile yabancı güçler sorumlu tutuluyordu. Tarihsel sosyolog Fatma Müge Göçek, Türk inkârcılığının gelişmesine ilişkin araştırmasında, "Osmanlı, yönetiminin bu evresinde, Osmanlı'nın ahlakı hanedanın korunmasına öncelik vermiştir. Sultan'ın yönetimi bütün tebaasına adalet dağıtılmasıyla meşruiyet kazandığından, Sultan 1839, 1856 ve 1876 reformlarıyla Ermeni tebaasına adalet tevdisinde başarısız olduğunu teslim etmek yerine kabahati Büyük Güçler'in imparatorluğun iç

işlerine müdahalesinde bulmuş, Ermenilerin isyanlarının ve sonrasında patlak veren katliamların yabancı kökenli olduğunu ileri sürmüştür. Böylece Ermenilere yönelik şiddetin kökeninin içeride olduğunun inkâr edilmesi, inkârın ilk aşamasını oluşturmuştur,” der.¹¹²

New York Times 1895 yazının sonlarında beş Ermeni köyünün yakıldığını, beş bin Ermeni’nin evsiz kaldığını haber verirken “Türk makamlarının” “bir grup eşkıyanın” Türk jandarmalarına saldırmasına cevaben “herhangi bir soruşturma yürütmeksizin, saldırganların, Kars’ta hâlâ hapiste olan üst düzey Ermenilerin serbest bırakılmasını amaçlayan Kemahlı Ermeni devrimciler olduklarına karar verdiklerini” belirtmişti. Bu kısa haberin başlığı “Bir Başka Ermeni Holokostu”ydu. Kitab-ı Mukaddes’te geçen bu terim Ermenilerin kitlesel olarak öldürülmesine atıfla ilk kez bu haberde kullanılmıştı.¹¹³

Abdülhamit katliamları sorunlu bir bölgeye huzur getirmek, isyancı ve fitneci olarak görülen Ermenileri bastırmak, devlet ile Kürt aşiret mensupları arasındaki karşılıklı yarar bağlarını güçlendirmek üzere tasarlanmıştı. Abdülhamit, katliamlardan birkaç yıl önce İngilizler, Fransızlar ve Rusların misyonerlerin faaliyetlerinden yarar sağladığını, zira “dinsel nüfuzun daha sonra siyasal manevra kabiliyetine dönüştüğünü” düşünmüştü. Ne var ki Abdülhamit’in hükümeti Hıristiyan misyonerleri dizginleyemeyecekti, çünkü bu Avrupalıların gazabını Babîâlî’nin üzerine çekmek anlamına gelirdi. “Bu üç gücün elçilerinin rahatsız edici müdahalelerinden” kaçınmak için, “onlarla mücadele etmenin yegâne yolu Müslüman nüfusu çoğaltmak ve inançların en kutsalına olan imanı yaymaktı.”¹¹⁴ Kullanılan yöntemler sadece alşıldık polisiye yollar ve hatta askeri baskı değildi. Düzensiz güçler ve sıradan halkın, belli bir nüfusa karşı, erkek, kadın, çocuk demeden kitlesel katliamlara girişmeleri serbest bırakılmış ve teşvik edilmiş, halk sorunun çözümünü kendi ellerine almıştı. İslami bir devlete içkin çelişkiler, yani bir yandan devletin görünürde kendisini Ehli Kitap’ı korumaya adanmış olması, öte yandan masumların kitlesel olarak katledilmesi, Abdülhamit’in 1895 başında doğu vilayetlerine gönderdiği Sadettin Paşa’nın konuşmalarına yansımıştı. Paşa, Müslümanlara hitap ederken onları Hıristiyanlara kötü davran-

maktan kaçınmaya davet ediyordu: “Din kardeşlerim! Yüce peygamberimiz ‘Hıristiyanlara ya da Yahudilere işkence eden cennette rahat edemez’ diye buyurmuşlardır... Keza Osmanlı sultanları altı yüzyıldır bu ilkelere uymuş, aynı korumayı temin etmiştir.” Modern çağda Paşa, “iletişim çağında dünyanın en ücra köşelerinde bile neler olduğu yarım saatte öğreniliyor” uyarısında bulunuyordu. Dinleyicilerine, “Sultan’ın Ermenilere boyun eğmediği, eğmeyeceği” güvencesini veriyordu: “Ermenilere bir vilayet verildiği yolunda işittiğiniz haberlerin aslı astarı yoktur. Bu vilayette [Van] her bir Ermeniye karşılık üç Müslüman vardır. Bir Ermeni’nin üç Müslümana hükmetmesi nasıl mümkün olabilir?”¹¹⁵ Ama Sadettin Paşa doğudaki Ermenilere hitap ettiğinde onlara, “yanlış bir yolda gidiyorsunuz, sizi ölüm tehlikesi bekliyor,” uyarısında bulunuyordu. Paşa, Osmanlı devletinin temsilcisi olarak onlara, “Vazgeçin, son dörtyüz yıldır izlediğiniz yoldan ayrılmayın, sadakatten ayrılmayın. Pişman olursunuz. Pişmanlığın da bir faydası olmaz,” diye sesleniyordu. Ermenilerin Kürtlerle bir olmadığını da ekliyordu. “Acele hareketlere kalkışmayın. Kalkışsanız kendinizi Kürtlerle baş başa bulursunuz... Kürtler savaşıdır, Ermeniler doğuştan korkaktır. Bunun yanı sıra Ermenilerin silahlara yabancı oluşunun onları nereye sürükleyeceği tahmin edilebilir.”¹¹⁶

Köy ve kent düzeyinde hem kendiliğinden patlak veren şiddet olayları hem organize Kürt saldırıları yaşanırken 1890’ların ortasındaki kıyımların büyük bir bölümünü, hükümet birlikleri ve onların öldürme iznini verdiği kalabalıklar gerçekleştirmişti. Katliamlar sona erdiğinde tahminlere göre 100.000 ila 300.000 Ermeni hayatını kaybetmişti. Kesin rakamı kimse bilmiyordu. Katliamlar sonrasında Sultan’ın rapor yazmakla görevlendirmesi üzerine doğu Anadolu’ya geçen Amerikalı din adamı ve gazeteci George Hughes Hepworth, “Ne Sultan ne de herhangi biri bu katliamlarda kaç kişinin öldürüldüğünü biliyor, kesin bir rakam vermek imkânsız. Ermeniler güvenilemez, çünkü korkuları nedeniyle rakamları kolayca çoğaltıyorlar. Türk yetkililere de güvenilemez, çünkü bütün Avrupa küplere bindiği için olayı küçültmek onların işine geliyor.”¹¹⁷

Avrupa bir kez daha şoktaydı. Önceden Abdülhamit’in dostu

olan ve sonradan da dostu kalacak olan Almanya İmparatoru II. Wilhelm “Sultan tahttan indirilmeli,” demişti.¹¹⁸ İngilizler de bu tür düşüncelere sahipti ama birkaç hafta içinde İstanbul’daki katliamların yarattığı hisler dağıldı. Avrupa’nın büyük bölümü hâlâ Osmanlı İmparatorluğu’nun bölünmesi yerine bütünlüğünün korunmasını tercih ediyordu. Ruslar İstanbul Boğazı’nın kuzey ucunun denetim altına alınması için filolarını göndermeyi düşündüler bir süre, ama nihayetinde Çar tek taraflı bir eylemde bulunmamaya karar verdi. Bütün güçler Babıâli’nin reformları başlatmaması durumunda kuvvet kullanmaya hazır oldukları konusunda hemfikir idi. Nihayet Şubat 1897’de, aylar süren müzakereler sonunda, İstanbul’daki büyükelçiler altmış dört sayfalık yeni bir reform planı hazırladılar. Ama bunu Sultan’a sunmadılar, çünkü Girit adasında ortaya çıkan bir kriz kısa süreli bir Yunan-Osmanlı savaşına yol açmış, Ermeniler için duyulan kaygıların önüne geçmişti.

Ermenilerin 1890’ların ortalarında kitlesel kıyımlara uğramasının suçu devletin en üst mevkilerinde aranmalıdır. Sultan Hristiyan karşıtı, özellikle de Ermeni karşıtı propagandaları bizatihi cesaretlendirmiş, desteklemişti. Urfa gibi bazı yerlerde, Ermenilere karşı kuvvetli husumetin ardında, bu Hristiyan cemaatin İslam ve Müslüman yöneticilerin otoritesi açısından bir tehlike yarattığı yönünde korkular mevcuttu. *Softaların* kolayca seferber olması, inananları harekete geçiren gelecek korkusunu ve coşkunluğu yansıtır. Ama bazı yerlerde insanları harekete geçiren asıl güç din değildi. Basit açgözlülükler ya da hırslar da kıyımlara sebepti. İstanbul’da kıyımların büyük bölümü Avrupalılaşmış müreffeh Pera semtinde gerçekleşmiş, yüzlerce dükkân yağmalanmıştı. Tüccarlar ve zenginlere de saldırılsa da kurbanların çoğu her yerde rastlanan, saldırıya en açık konumda bulunan *hamallardı*.¹¹⁹ Yetkili makamlar gönülsüzce ve geç müdahale ettiğinden, “halk adaleti”nin kendi yolunu bulmasına izin verdiğinden, sonrasında Ermenilere işkence edenleri nadiren cezalandırdığından, devletin bu müsamahakâr hali, şiddetin tırmanmasına izin vermekle kalmamış, katkıda bulunmuştu. Bireysel zalimlikler, hatta sadizm dizginsizce hüküm sürmüştü. Samsun gibi bazı yerlerde vali Erme-

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

nilere saldırılmasına müsaade etmemiş, böylece bu tür saldırılar gerçekleşmemişti.¹²⁰ Aralık 1896 tarihli İngiliz elçiliği iç yazışmasında, “Katliamlarda dinsel fanatizm muhtemelen sanıldığından daha küçük bir rol oynamıştır,” deniliyordu. “Katliamlar sonrasında Müslümanlar genel olarak hayatta kalan Hristiyanlara kardeşçe davranmaya hazırdı, onlara ağır bir ders almış, gelecekte daha iyi davranması beklenebilecek bir halk olarak güler yüzlü yaklaşıyorlardı. Yazışma karamsar ve mütevekkil bir notla şöyle son buluyordu: “Türkiye’de Müslüman bir yönetim altında yaşayan Hristiyanların durumunu, imparatorluğun gerçekten temel kanununun sınırlarının dışına çıkarak, yani Müslümanların Hristiyanlar karşısında üstün ayrıcalıklı aristokrasi olduğunu kabul etmeden, iyileştirmek imkânsızdır.”¹²¹

Sonraki yıllarda, 1915 Soykırımı sonrasında birçokları Abdülhamit katliamlarını soykırımla zirveye çıkacak bir dizi katliamın ilk aşaması olarak gördü. Birkaç tarihçi Ermenileri ortadan kaldırma politikasının Abdülhamit devri yetkililerinin zihninde çoktan mevcut olduğuna inanır. Bazıları da Abdülhamit devri modeli emperyal yönetimin kaçınılmaz olarak ilerde yaşanacak olan soykırıma yol açtığı kanısındadır.¹²² Ne var ki yakından bakıldığında Abdülhamit devri katliamları soykırımdan değil, bir tür “ibretlik baskı”dır, Sultan’ın tebaasına direniş ve isyanın sonuçlarının neler olacağını göstermeyi amaçlamıştır. 1915-16 soykırımının tersine 1894-1896 katliamlarında Sultan’ın Ermeni tebaasının ortadan kaldırılması değil, etnik gruplar arasındaki ilişkilerde eski dengenin yeniden kurulması, tebaa halkların Osmanlı Müslüman elitinin hâkimiyetini pek sorgulama- dan kabul edeceği emperyal bir düzenlemeye varılması amaçlanmıştır. Gelgelelim bu denge dört etken nedeniyle çoktan bozulmuştu: Ermeni Sorunu’nu uluslararasılaştıran Avrupa müdahalesi; Ermenilerin imparatorluğun reforme edilmesi için Avrupalılara başvurma- sı; Sultan’ın merkezileşme ve bürokratikleşme politikaları; Sultan’ın Hristiyan Ermenilere karşı Müslüman Kürtlerle stratejik bir ittifak kurması. Bir yandan da Kafkasya ve Balkanlar’dan gelen *muğacir*lerin göçünü destekleme programı bölgedeki demografik dengeyi Müslümanlar lehine değiştirmişti. Taşradaki valilerden biri Sultan’a,

“Sultan Hazretleri’nin aldığı akılcıca önlemler sayesinde Müslümanlar artık her yerde çoğunlukta,” diye yazmıştı.¹²³ Abdülhamit’in silahlı Kürtlerden oluşan düzensiz Hamidiye alaylarında kurumsallaşan İslam yanlısı politikası, Batı’dan alınan ve yükselmekte olan yeni milliyetçilik görüşü kadar geleneksel imparatorluk sistemini de baltalamıştı.¹²⁴ 1894-96’da kitlesel kıyımlarla zirveye çıkan katliamlar, reformlar ve Ermenilere verilecek tavizlere karşılık çürüten statükoyu korumanın tercih edilen alternatif yoluydu.¹²⁵

Farklılıklar ille de çatışmalara yol açmaz, çatışmalar ille de kıyım, kitlesel katliam ya da soykırımla sonuçlanmaz. Ama farklılığın göstergeleri bu tür çatışmalar ya da kıyımların hangi hatlar üzerinde gerçekleşeceğini belirler. Bu hatlar doğa tarafından değil, kültür ve deneyimlerle inşa edilir. Ermeniler zaman içinde Türkler ve Kürtlerle, onlar da Ermenilerle ilgili fikirler geliştirmişlerdi, bütün bunların arkaplanında da bir taraftan yasalar ve din aracılığıyla Müslümanların üstünlüğü, *gâvur*ların daha aşağı olması dayatılıyordu. Ermeniler ve diğer gayrimüslimlere *gâvur* veya *kâfir* deniyordu. Bu ağır sözcükler, kendisinden üstün birinin yaptığı iyilikleri takdir etmeyen gaddar ve nankör kişileri ifade ediyordu.¹²⁶ Sıradan insanların dilinde *gâvur* doğuştan sadakatsiz, açgözlü, güvenilmezdi. “*Gâvura* yapılan iyilik iyilik getirmez,” denirdi. Bu tür insanlarla dost olmak imkânsız, hatta tehlikeliydi.¹²⁷ Ama bu tür klişeler ve ötekinin içselleştirilmiş nitelikleri uzun zamandır yerleşikti. İlle de çatışma, şiddet ya da soykırıma yol açmamışlardı.

Ermenilerin, Yunanlar gibi kendilerine gösterilen muameleyi protesto edecek bir devletleri yoktu, Kürtler ve Araplar gibi nüfusun geniş bir bölümünü oluşturmuyorlardı. Korunmasız, nispeten zayıflardı, dolayısıyla toplumsal, etnik ve dinsel şikâyetlerin toplanabileceği en kolay ve en hassas grup onlardı. Devlet, Müslümanların Ermeni düşmanlığını teşvik ederek Osmanlı hükümetinin yenilgileri ve başarısızlıklarından sorumlu tutulabilecek Ermeni bir günah keçisi yarattı. Sorumluluğun ve kabahatin başkalarının üzerine atılması, genellikle zayıf ya da tehdit altındaki devletlerin başvurduğu etkili bir yönetim aracıydı (hâlâ da öyledir). Osmanlılar doğudaki toplum-

sal sistemi şiddet kullanarak ayakta tutmuşlardı, şimdi de devlet şiddetiyle ayakta tutuyor, Ermeni tebaanın daha adil bir ilişki kurulması talebini reddediyorlardı. Abdülhamit ve destekçileri katliamların stratejik olarak gerekli ve devletin bütünlüğünü korumanın meşru yolu olduğunu savunan ayrıntılı bir retorik geliştirmişti. Garezleri, öfkeleri, dinsel coşkuları, kişisel açgözlülükleri, Ermenilerin devlete ya da geleneksel değerlere bir tehdit olduğu kanısı ya da bütün bu saiklerin bir bileşimiyle katliama katılanlar, büyük ölçüde cezadan muaf kalmıştı. Yetkili makamlar şiddet olaylarına karışanların çok azını cezalandırmış, kurbanların çok azına adalet götürebilmişti. Şiddete izin verme ve devlet güvenliği ya da din adına onu haklı çıkarma örüntüsü tesis edilmişti. Hiçbir şekilde halka direniş hakkı tanınmıyordu, bütün protesto, direniş ya da isyan eylemleri dışarıdan kışkırtıcıların yapay müdahalelerinin bir sonucu olarak görülüyordu. Ayrıca Ermenilerin başına gelen felaketten Türkler ya da Kürtlerin değil, bizatihi kendilerinin sorumlu olduğu görüşü gelişmişti, bu açıklama Adana'da 1909'da yaşanan katliamlarda ve daha sonra 1915 Soykırımı'nda tekrarlanmıştı. Bir Türk yetkili, Abdülhamit kırımları sırasında Amerikalı bir soruşturmacıya, "Ermenilerin özerklik hevesleri nedeniyle kendi başlarını belaya soktuklarını düşünüyorum" demişti.¹²⁸

Daha da tehlikelisi, Ermenileri toplumun meşru mensuplarından ziyade toplum dışı görme eğilimi, yani onları normal, aşına, kutsal ya da değerli görülene karşı bir tehdit olarak görmeye yatkınlıktı. Uzunca bir süre farklı muamele görmüş *zımmiler* kolayca tanımlanıyor, marjinalleştiriliyor ve kötü muameleye tabi tutuluyordu. Zımmiler on dokuzuncu yüzyıl boyunca hukukun ve devlet korumasının dışında bırakılmış şüphe nesneleri haline gelmişlerdi. İnsanlar, saldırıya açık oldukları ya da tehlike hissettikleri anlarda kendi aralarında yaşayan, dinleri, eğitimleri ve hayat tarzları nedeniyle yabancı düşmanlarla bağlantılı olduğuna inanılan insanları kolayca karşılarına alabilir. Abdülhamit'in saltanatının ilk yıllarında Ermeniler "sadık millet" olarak görülmez olmuştu, giderek imparatorluktan uzaklaşan bir cemaat, imparatorluk içindeki yabancılar, dışarlıklar olarak algılanır olmuşlardı. Bir sorun haline gelmişlerdi.

Devletin en üst kademesince benimsenmiş bu tavır ve inançlar

bilişsel olarak değil, ağırlıklı olarak duyguların etkisiyle gelişmişlerdi. İçerleme, korku, öfke ve nefret gibi derin duygular Ermenileri yabancı, aldattıcı ve hain olarak kuranların zihinsel evreninin ayrılmaz parçasıydı. Duygusal dünya (ya da duygusal mizaç) bazı inanç, algı ve davranış yatkınlıklarını, belli eylemlerin ortaya çıkabileceği ve bazı tercihlerin yapılmayacağı bir ortamı gerektirir. Kavramsal olarak duygusal yatkınlık yapısal ve çevresel etkilerle insan eylemleri arasındaki boşluğu kapatır. Yapılar, çevresel koşullar ya da deneyimin eylem saiklerini belirlemesinden ziyade, belli anlamlar duygusal yatkınlık çerçevesinde inşa edilir ve insanlar bu anlayışlara dayanarak hisleri ve kanılarına göre davranmak zorunda kalır.

Sultan devletinin güvenliği için imparatorluğun daha fazla İslamlaşması gerektiği inancındaydı. Özel kalemine göre II. Abdülhamit Osmanlıların artık “İslam dışındaki bir dinin yandaşlarını hoş karşılayarak kendi etine kıymık batırmaması” gerektiği kanısındaydı. “Devletimizin sınırları dahilinde kendi halkımızın mensupları ve kendi inancımızın müminlerinden başka kimseyi hoşgöremeyiz. Türk unsurunu güçlendirmeye çalışmalıyız” diyordu. Abdülhamit Balkanlar’dan gelen Müslüman mülteci akını karşısında kaygılanmıştı, İstanbul’un Rumeli üzerindeki denetimi zayıflamıştı. “Rumeli’ndeki, özellikle de Anadolu’daki Müslüman unsuru olabildiğince güçlendirmeliyiz; her şeyden önce Kürtleri asimile etmemiz gerekli,” diyordu.¹²⁹ Öte yandan Ermeniler inatçı bir gruptu, onları denetlemek ya da dinlerini değiştirmek zordu, devlet makamlarına göre görünmeyecek bir cemaatti.

Devlet makamları, yabancı gözlemciler ve devrimciler Ermeni devrimci komitelerinin etkenliğini ve nüfuzunu abartıyordu. Ermeni devrimcilerin faaliyetleri Boğaziçi’ndeki meşhur Robert Kolej’in kurucularından biri olan Amerikalı misyoner Cyrus Hamlin’i korkutuyordu. Hamlin, Aralık 1893’te *The Congregationist*’te kısa bir makale yayımlamış, bu yazısı daha sonra kışkırtma tezi olarak bilinecek görüşlerin, yani Ermenilerin Osmanlıları kasten kışkırttığı, dolayısıyla başlarına geleni hak ettikleri savı için kanıt oluşturmuştu. Hamlin, “İngilizceyi Ermenice kadar akıcı ve düzgün konuşan, dev-

rimin belagatli bir savunucusu olan çok zeki bir Ermeni beyefendiyle” yaptığı bir sohbeti aktarıyordu. Ermeni bey Hamlin’i Osmanlı Ermenilerinin, “Rusya’nın Küçük Asya’ya girip toprak almasına zemin hazırlamayı çok kuvvetle ümit ettiğine” temin etmişti. Bunu “Türkler ve Kürtleri öldürme, köyleri ateşe verme fırsatları kollayan, sonra da dağlara kaçan” Hınçak grupları yapacaktı: “Bunun üstüne öfkelenen Müslümanlar harekete geçecek, savunmasız Ermenilere yüklenecek, onları öyle büyük bir barbarlıkla katledecekti ki Rusya insanlık ve Hristiyan medeniyeti adına olaya müdahale edecek, toprak alacaktı.” Bu planı duyunca sarsılan Hamlin, “bunun bugüne kadar hiç duyulmamış ölçüde şeytani, gaddar bir plan” olduğunu söylemişti. Ermeni, “Biz Ermeniler özgür olmaya kararlıyız” diye cevap vermişti: “Avrupa Bulgaristan’da yaşanan dehşet verici olayları dinledi, Bulgaristan’ı özgürleştirdi. Bizim çığlımız milyonlarca kadın ve çocuğun feryadıyla, kanıyla yükseldiğinde ona da kulak verecek.” Hamlin, “halkınız Rus korumasını istemiyor. Ne kadar kötü olursa olsun Türkiye’yi istiyor” diyerek bu konuya dikkat çekince Ermeni “Evet...” diye cevap vermişti “ve böyle bir aptallığın ceremesini çekmeleri gerekiyor.”¹³⁰

Hamlin, bir yıl sonra (20 Aralık 1894) *New York Herald*’da yayımlanan bir mektupta Ermeni devrimciler meselesini yeniden gündeme getirmişti. Ama burada, o kadar da sık alıntılanmayan sözlerle Osmanlı hükümetinin bu tür bir hareketten korkmasına gerek olmadığını, çünkü “imparatorluğun hiçbir yerinde bin, hatta yüz Ermeninin bile hasmane bir amaçla bir araya gelmeyeceğinin gayet iyi bilindiğini,” yazmıştı: “Ayrıca hiç silahları yok, silah nasıl kullanılır bilmiyorlar. Kurtların arasındaki kuzulara dönebilirler.” Hamlin daha sonra, “devrimcilerin komploları[nın] etkili bir güç yaratamayacak kadar zararsız [olduğunu], ama bağnazlığı yükseltmesi açısından çok tehlikeli [olduğunu]” işaret etmişti: “Yabancı ülkelerdeki kıt akıllı birkaç gencin bir devrim komplosu kurması, Müslüman fanatiklerin bakış açısına göre bütün bir etnik grubu ortadan kaldırmak için yeterli sebepti. Benim korkum buydu. Korktuğum başa geldi.”¹³¹

1890’ların ortasında Türkiye’de görev yapan İngiliz diplomat

Charles Eliot, “Osmanlıların hislerinde gözlenen değişim muazzamdı,” diyordu: “Türkler önceleri Ermenileri en iyi gâvurlar olarak görürdü: Ermeniler cennette görmeyi beklemedikleri ama aşağıda çok yararlı olan zararsız, hizmet edebilir, rahat kâfirlerdi. Ama artık meselenin öyle olmadığı anlaşıyordu.” Görünüşe bakılırsa Ermeniler, “Yunanlar ve Bulgarlar kadar fitneciye; gizli komiteleri, devrimci matbaaları vardı, muhtemelen iyi Müslümanları katletmek için silahlanıyor, komplolar kuruyorlardı.” Eliot şu sonuca varmıştı: “Türklerin korkuları, ne kadar temelsiz olduklarını düşünürsek düşünelim, yaygın ve son derece sahiciydiler.”¹³² Ermenilerden duyulan korku çok abartılıyordu. Radikaller köylüleri Ermeni davasına ikna etmeye çalışır, hareketlerine katkıda bulunmayan işadamlarını tehdit ederken, militan sayısı az kalmış ve safları da bölünmüştü. Ermeni milliyetçiler birçoğu İran ve Rusya’dan bir avuç eylemciye güvenmek zorundaydı. Ne var ki yerleşik otoriteye darbe indirme cesaretini kendisinde bulan, hayatlarını kaybetmekten korkmayan, başkalarını öldürmeye istekli birkaç kararlı erkek ve kadın toplumsal düzenin olağan, baskıcı sükûnetini sarsıyor, güçlü muhaliflerini korkutuyor, başkalarına da onların yolundan gitme cesaretini veriyorlardı. “Eylemli propaganda”, terörist saldırılar ya da imparatorluğun Osmanlı Bankası’nın işgali gibi gösteri eylemleri düzenleme çabaları ters tepti. Osmanlı Bankası’nın işgalinden sonra kentte beş-altı bin Ermeni’nin öldürülmesiyle sonuçlanan isyan ve katliamlar patlak verdi, Avrupalılar kurbanların yardımına koşamadı. Liderlerini ve birkaç adamlarını kaybettikten sonra Taşnakların bütün elde ettiği sadece kamuoyunda kötüye çıkmış bir ad ve Avrupa’ya güvenli geçişi. 1894-1896 olayları Osmanlı İmparatorluğu’nun Ermenilerini tehlikelere ve saldırılara hiç olmadıkları kadar açık bir hale getirdi. Amerikalı din adamı George Hughes Hepsworth en kötüsünden korkuyordu: “Ermenistan’daki seyahatlerim sırasında Ermenilerin geleceğinin son derece karanlık olduğuna giderek daha derinden kani oldum. Türkler, Avrupa korkusu nedeniyle yumruğunu indirmeyebilir ama hedeflerinin imha etmek olduğu ve fırsatını bulduklarında bu hedefe ulaşana kadar durmayacaklarından eminim. Zaten

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

bunu başarmaları da çok yakındır, çünkü bugün Ermeniler yoksul, ümitsiz ve çaresiz bir halktır.”¹³³

Ermenilerin kötü durumu, uluslararası kamuoyuna giderek daha fazla tesir etmeye başlamıştı ama insancıl duygular nadiren anlamlı eylemler doğurmuştur.¹³⁴ Almanya’da Protestan vaiz Johannes Lepsius Ermeni davasını üstlenerek Abdülhamit katliamları hakkında bilgi toplamış ve Eylül 1896’da *Armenien und Europa* (Ermenistan ve Avrupa) adlı dokunaklı bir rapor yayımlamıştı. Kitabın Fransızca ve İngilizce çevirileri onu uluslararası kamuoyunda tanınan bir kişilik, Anadolu’da gerçekleşen kıyımlar üzerine güvenilir bir kaynak haline getirdi. Basın Türklerin yaptığı kıyımlara, Ermenilerin çektiği eziyetlere ilişkin hikâyeleri tüm dünyaya yaydı. Uluslararası insani yardım örgütleri güçlerini seferber etti. Dini gruplar, barış hareketi ve Sosyalist Enternasyonal olup bitenler karşısında öfkelenediklerini açıklayarak Ermenilere yakınlık gösterdi. Gönüllüler, Ermeni mülteciler ve yetimler için para topladı. Dreyfusçular solcu ünlü isimlerden oluşan bir yayın kuruluşuyla *Pro Arménia* dergisini çıkarmaya başladı. Önde gelen Fransız siyasetçi Georges Clemenceau katliamların görgü tanıklarının anlatılarından oluşan bir kitabın önsözünü kaleme aldı.¹³⁵ Amerikalılar ülke çapında “Ermeni Pazarları” düzenledi.¹³⁶ Birçok Amerikalı gibi Avrupa diplomasisinin hain, “insaniyet görevi”ni yerine getirmeye isteksiz olduğunu düşünen Theodore Roosevelt kendisini ezilmiş Ermenilerin savunucusu olarak görüyordu. Başkan olduktan sonra bir dostuna, “Türkiye’deki Ermenilere gelince, bu insanların beni desteklemesini sağlayabilseydim, gerçekten de Türklere karşı bir haçlı seferine çıkmayı isterdim,” demişti.¹³⁷ ABD, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Protestan misyonlarını ve okullarını destekliyor, din değiştiren Ermenileri hemen kabul edip ABD vatanı yapıyor, onlara ABD hükümetinin korumasını sağlıyordu; buna Osmanlı mahkemelerine çıkmaktan muaf olmak da dahildi, ama Osmanlı siyasetine daha fazla müdahalede bulunma yönünde ciddi bir hamlede bulunmuyordu. Babıâli ABD ile 1830’da yapılan anlaşmanın düzeltilmesi talebiyle bu durumu protesto etmişti, ama Robert Kolej Başkanı George Washburn gibi Protestanlar ülkelerin-

deki siyasetçileri anlaşımda bir değişiklik yapılmasını önlemeye ikna etmişti.¹³⁸

Katliamların son bulmasıyla, Abdülhamit'in rejimi istikrar kazandı. Bazı bakımlardan iktidarının ilk yirmi yılında olduğundan daha güçlü bir konumdaydı artık. Birçok Kürt müttefikiydi, Hamidiye alaylarında örgütlenmişlerdi, Ermeniler devrimci faaliyetlerden geri çekilmişti, ya harap olmuş bir coğrafyada hayatlarını yeniden kurmaya çalışıyorlardı ya da (anneannemin ailesi gibi) göç etmişlerdi. Abdülhamit yurtdışından beklenmedik bir siyasi destek görmüştü. Alman Kayzeri yayılmacı *Weltpolitik* (Dünya Politikası) çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nu destekliyordu. Doğudaki "Slav" tehdidinden kaygılı olan Kayzer, Sultan'ın Rusya'nın tehlikeli olduğu yönündeki hissini paylaşıyordu.¹³⁹ II. Wilhelm 1898'de İstanbul'u ziyaret etti, Sultan'la özel bir görüşme yaptı; Sultan'ın çalışma odasının süsü karşısında etkilenmişti. Wilhelm özel sohbetlerinde alçak (*Schurke*) diye bahsettiği Sultan'a yaklaşıarak doğudaki nüfuzunu artırmış, İngiliz ve Fransızların Ortadoğu'daki etkisini kırmıştı. Kayzer'in "medenileştirme misyonu" sadece Almanya'nın sınır bölgelerine değil, Müslüman dünyaya da uzanıyordu. Wilhelm Şam'da 300 milyon Müslüman'ın ebedi dostu olduğunu ilan etmiş, Almanlar Osmanlılarla olan dostluklarını Berlin'den Bağdat'a uzanan bir demiryolunun yapımı anlaşmasıyla mühürlemişti.¹⁴⁰

Abdülhamit rejimi Türkler, Kürtler ve Ermenilerin karşılıklı şüphelerini törpülemek yerine kışkırttı. Vali ya da kaymakamlar koşulları iyileştirip çatışmaları önlemek ile görev bölgelerindeki insanların korkularının üstüne gidip şiddeti teşvik etmek arasında bir tercihte bulunabilirdi. Amerikalı doktor ve misyoner Clarence D. Ussher 1908'deki Jöntürk darbesi öncesinde Van valisinin "karakteri ve yöntemleri itibarıyla padişah efendisinin bir yansıması olduğuna" dikkat çekmişti: "Ermenileri katletmesine bahane olsun diye onları kışkırtmak için yetkisi dahilindeki her yola başvurdu." Ussher birçok Ermeni'nin "devrimcilerin... Avrupa'nın dikkatini Ermenilere ve Osmanlı hükümetinden gördükleri muameleye çekme yönündeki sürekli çabasından" da memnun olmadığını belirtiyordu. Özellikle

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

de dindar köylüler “bazı devrimci liderlerin yürüttüğü kâfirce propagandayı” reddediyordu, “sonunda onları bu propagandayı terk etmeye zorladılar. Bu propaganda Türkleri korkutmuştu, genel olarak Ermenilere karşı husumeti artırma çabalarında da hiç kuşkusuz entrikacı valinin ekmeğine yağ sürmüştü.”¹⁴¹ Gerçekten de bir kıvılcım koca bir yangın çıkarmış, Van’da yüz kadar Ermeni tüccar katledilmiş, cesetleri göle atılmıştı.

Devlet güvenliğinin kendisine özgü bir mantığı vardı. Devlet otoritesi ve mevcut düzenin korunmasının devletin tebaasının refahından daha önemli görüldüğü bir dünyada direniş suç oluşturan bir davranış olarak kabul edilir. Hemen hemen bütün direnişler isyan muamelesi görür ve devletin otoritesine karşı savaş ilanı olarak algılanır. Normal müzakere ve uzlaşma siyaseti yerine, her iki taraf da savaş mantığına başvurur, düşmanı etkili bir direniş gösteremez hale getirir, beklenen tehlikeyi engellemek için önceden harekete geçer. Bireylerin ya da küçük grupların suç teşkil eden, isyancı eylemleri bütün bir halkın eylemleri olarak değerlendirilir. Ama bu mantık bile olaylarla doğrudan ilişkili olmayanların cezalandırılmasına, masumların bile öldürülmesine, tek kabahatleri şiddeti ilk başlatanlarla etnik ya da dinsel anlamda akrabalık olan kadın ve çocukların, savaşçı olmayanların ayırım gözetmeksizin katledilmesine sınırlar getirir. Bu misilleme, yani kolektif cezalandırma biçimi zaman içinde, savaş kanunlarının ve Cenevre Sözleşmeleri’nin ihlali olarak değerlendirilecekti. İsyancılar ya da devlet savaşçı olmayanları hedef aldığı anda bir sınır aşılmış demektir, farklı bir ahlaki kararın verilmesi gerekir.

Abdülhamit rejimi otuz yıl sürdü. Merkezileşme yönünde tamama ermemiş girişimlerin yanı sıra bölgesel elitlerin güçlendirilmesi, en hassas durumdaki sıradan tebaanın kanunsuzca sömürüsü, devlet ve emrindeki aktörlerin dönem dönem kitlesel şiddete başvurma bu dönemin başlıca nitelikleriydi. Abdülhamit yönetiminin zalimliği, adaletsizliği ve keyfiliği hoşnutsuzluk, muhalefet ve direniş doğurmuş, nihayetinde Sultan’ın tahttan indirilmesine neden olmuştu. Abdülhamit ve yetkililerinin tahayyül ettiklerinin tersine tehlike baskı altındaki dağınık Hristiyan halktan değil, rejime giderek

yabancılaşan kararlı Türk muhaliflerden gelmişti. Türkler, Kürtler ve Ermeniler “Kanlı Sultan” a direnmeye hazırlardı, Ermeni devrimci komitelerinden esinlenen Jöntürkler imparatorluğun çöküşünü engellemek için daha radikal bir çözüme yöneldiler. Abdülhamit’e karşı örgütlenen Türk muhalifler imparatorluğun geleceğine doğru başka bir yol izlemeyi vaat ediyordu: Anayasacılık, Tanzimat’ın diriltilmesi ve modern bir devlet yaratmaya yönelik ortak bir çabada Sultan’ın bütün tebaasının eşitliği.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Devrim

ERMENİ DEVRİMCİLERİN SAHNEYE ÇIKIŞI

1890'lardan başlayarak, yirminci yüzyılın ilk on yılında, 1908'deki Jöntürk Devrimi'ne dek Osmanlı devleti ile Sultan'ın rejimine karşı yürütülen militan muhalefet arasında gözle görülür bir savaş yaşandı. II. Abdülhamit yetkilerini sınırlandıracak, nihayetinde onu tahttan indirecek darbeye dek çeşitli devrimci hareketlerin tehdidiyle karşı karşıya kaldı: Makedon, Ermeni, Jöntürk hareketleri, ayrıca Araplar, Arnavutlar, Çerkesler ve Kürtler arasında doğan milliyetçi, kimi zaman ayrılıkçı kıpırtılar. Devrimci şiddetin sonuç almada etkili olduğu görüşüne yönelik yaygın bir inancın yansıması olarak, özellikle genç insanlar, yirminci yüzyıl başında sıradan adamlar ve kadınların devlet baskısına direnmesini teşvik etmek için silahlar, bıçaklar ve bombalara sarılıyordu. Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu, önde gelen siyasetçileri ve devlet başkanlarını hedef alan "anarşistler"e karşı genele yayılmış bir korku içinde yaşıyordu.¹ Rus devrimcilerden esinlenen Makedon radikaller 1903'te saltanata karşı silahlı bir isyan başlattı. Yirmi bin isyancı iki yüz bin Osmanlı askeriyle karşı karşıya geldi. Yenilgiye uğrayan, binlerce kayıp veren, yüzlerce köyleri yakılan Makedonlar yine de terörist mücadelelerini sürdürdüler.² Hristiyanlar ile Müslümanlar, Ortodoks Yunanlar ile Ortodoks Bulgarlar arasındaki gerilimler, ayrıca binlerce Arnavut'un silahlı direnişe kalkışması Balkanlar'da istikrarsızlığı sürdürüyor, İstanbul'un karşısına sürekli sorunlar çıkarıyordu. I. Dünya Savaşı arifesinde çeşitli Balkan devletleri Türkiye'yle ve birbirleriyle savaşa tutuştu, Osmanlı devleti Avrupa'daki topraklarının neredeyse hepsini kaybetti.

Ermeniler devrimci komiteler kurmuş, Ermeni köylülerinin yerel savunmasını örgütlemiş ve bireysel terör eylemlerine kalkışmış olsalar da Makedonlar, Arnavutlar, Kürtler ve nihayetinde Jöntürkler

gibi Osmanlı devletine cepheden saldırmak üzere çok sayıda insanı seferber edememişlerdi. Ermeniler sayıca azdı, ancak bu açıklarını direnişlerinin kararlılığı ve coşkusuyla kapatıyordu, Türk muhalefesinde hem hayranlık hem korku uyandıran niteliklerdi bunlar. Ermenilerin başlattığı şiddet olaylarının büyük bölümü, 1896'da Osmanlı Bankası'nın işgal edilmesi ve bireysel suikastler hariç olmak üzere, Kürt aşiret mensuplarının doymak bilmez gasplarına karşı öz savunma eylemleri olarak algılanıyordu. Terör çeşitli amaçlarla kullanılıyordu: Korumak ve savunmak, haksızlıkların intikamını almak, mağdur edilen Ermeni köylülere direnişi aşılama, Sultan'ı reformları uygulamaya ikna etmek ve Avrupa'ya vaatlerini gerçekleştirmesi için baskı yapmak.

Hıncaklar da Taşnaklar da hem köylülerini suiistimal edenlere karşı, hem de gelir elde etmek ya da işbirlikçi olanlarını ortadan kaldırmak amacıyla Ermeni soydaşlarına karşı bir taktik olarak bireysel terörizmi savunuyordu. Zengin Ermenilerin partiye katkıda bulunmasını şart koşmuşlardı, yardım etmeyenler bunun cezasını çekeceklerdi. Kasabalardaki burjuvalar Osmanlılarla korudukları rahat dengeyi bozan devrimcilere yardım etmeye isteksizdi.³ Taşnak bir tarihçinin "gösteri faaliyetleri ve propaganda" olarak adlandırdığı 1894-1896'daki eylemler "Sultan'a ve Türk hükümetine hizmet eden" Ermenilerin öldürülmesini de içeriyordu; bunlar arasında bir "casus", bir polis şefi, meslekten men edilmiş bir papaz ve bir cerrah da vardı.⁴ Temmuz 1895'te Merzifon'da iki adam önde gelen Protestan bir Ermeni olan Kuyumcu Garabed'i kilisesinin yakınlarında öldürdü. Katiller Garabed'i on yedi kez bıçakladı, karnını yarıdılar. Biri olaydan kısa bir süre sonra yakalandı ve bir Ermeni devrimci komitesinin üyesi olduğu, komitenin, kuyumcu Garabed'in yetkililere Ermenilerin siyasi faaliyetleri hakkında bilgi veren bir hain olduğu kararına vardığı anlaşıldı. Bundan iki hafta sonra başka bir Ermeni yine kanlı bir biçimde öldürüldü. İki yüz Ermeni tutuklanıp sorgulandı. Yeni inşa edilmiş bir Türk okulunda gizemli bir şekilde yangın çıktı. Müslümanlar camilerde toplanıp Hristiyanları katletmeyi konuştular, ama Ermenilere uygulanan baskı başka şiddet olaylarını engellemek için yeterli görüldü.⁵

Antranik Ozanyan (1865-1927). Ermeni devrimci ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşılan gönüllü tugaylarının komutanı. The New Armenia Pub. Co. (1920).

Ermeni devrimcilere göre “terörist” bir kınama sözü değildi, gerekirse şehit olmaya (*mardiros* ya da *nahadag*) hazır, savaşçı bir kahramanı ifade ediyordu. Genç militanlar beşinci yüzyılda Hıristiyanlık inancı uğruna şehit olmuş kadim kahraman Vartan Mamigonyan'ı örnek alıyorlardı, yazar Raffi birkaç popüler eserinde Vartan'ın imgesini kullanmıştı.⁶ Devrimciler kilise kökenli retoriğe başvursalar da yerleşik din ve burjuva makamlarına meydan okuyor, cesur bir iddiayla bütün Ermeni ulusunu temsil ettiklerini, hatta Ermeni ulusunun öncüsü olduklarını ileri sürüyorlardı. Hıristiyanlık için değil, Ermeni halkı için fedakârlıkta bulunuyorlardı. Duygusal ve stratejik olarak, cesur insanlar kendilerini feda etmezlerse Ermenilerin bir halk olarak silinip gideceği yönündeki bir aciliyet hissinin etkisi altındaydılar. Bazılarına göre Ermenileri ezenlerle, yani Türkler ve

Kürtlerle bir işbirliği yapılması mümkün değildi ve ülkeyi yönetenlerin yaptıkları bütün ihlallerin intikamı alınmalıydı; bazılarına göreyse yegâne akılcı seçenek Müslümanlar arasındaki olası ilerici unsurlarla ittifak kurmak, Abdülhamit istibdatına karşı birlikte mücadele etmekte.

1897 yazında Taşnaklar Babıâli'ye bombalı bir saldırı düzenlediler ama dikkatleri Ermeniler üzerine çekme çabaları (Taşnak bir tarihçinin anlattığı üzere) "beklenen sonuçlara ulaşmadı ve bir propaganda eylemi olarak başarısızdı."⁷ Bireyler Kafkasya ve İran'dan Osmanlı İmparatorluğu'na silah naklediyordu, Hınçak ve Taşnak partisi mensupları Kürt ve Osmanlı güçlerine karşı birkaç çatışma başlatmış ya da mücadelelere katılmıştı. En büyük operasyon olan Khanasor Seferi'ne 253 gerilla katılmıştı. Saldırı öncesinde gerilla liderleri, üzerinde bir kurukafa ve çapraz yerleştirilmiş kemikler bulunan, *vrej* (intikam) yazılı bir bayrağın önünde poz vermişlerdi. Sert tavırlı, uzun tüfekler, hançerler kuşanmış, göğüslerine cephanelik asmış bu adamlar örnek *fedailer*di. Savaşçılar İran sınırını geçip Kürt aşireti Mazriklere saldırdı, yetişkin erkeklerin hemen hepsini katletti. Kürtler karşı saldırıda bulundu, Ermenileri İran'a doğru kovalayıp yirmisini öldürdü.⁸

Ermeni devrimciler Anadolu'nun dört bir yanında, Abdülhamit'in rejimine muhalif Türk radikallerin takdir ve taklit ettiği komiteler (*gomidener*) kurmuştu. Osmanlı topraklarında, Van ve Muş-Sasun bölgelerindeki köylüleri örgütlemeye en başarılı olanlar Taşnaklar'dı. 1894-1896 Hamidiye katliamları sonrasında, Taşnak liderlerin cesareti, seferberlikleri karşısında gerekli tepkiyi vermeyen Avrupa güçleri tarafından kırılmıştı. Sonraki beş yıl içinde Taşnak liderler Makedonya direnişini destekler, hatta ona katılırken devrimci faaliyetlerini askıya aldılar.⁹ Taşnaklar ile Abdülhamit rejimi arasında, Sultan'a sadık, önde gelen Ermeniler Artin Paşa Dadyan, oğlu Diran Bey Dadyan, yeğeni Dırtad Bey Dadyan'ın aracılığıyla gizli müzakereler yürütüldü. Dırtad Bey Cenevre'de sekiz ay kalarak Taşnak terörizmine son vermeye çalıştı. Dadyanların misyonu başarısızlığa uğradı, Ermeni devrimciler Abdülhamit rejimini dev-

BEŞİNCİ BÖLÜM

şirme seferberliğinde olası ortaklar olarak yüzlerini, Abdülhamit'e karşı yeni oluşmaya başlayan Türk muhalefetine (bilindikleri ismiyle Jöntürklerle) çevirdi.¹⁰

Taşnaklar başta "Jöntürklerin reform arzularının ciddiyeti"nden yana kuşkuluydu, zira son yirmi yılda "bu partinin, taçlı katilin emsalsiz adaletsizlikleri ve çirkin suçlarını *etkin* bir biçimde protesto etme girişiminde bulunduğu" tanık olmamışlardı. 1896'da Sultan'a karşı başarısız bir darbe girişimi Türk radikallerin tutuklanmasına ve bastırılmasına yol açtı. Yüzyıl başından hemen önce, Taşnaklar Türk muhalefetine daha militan bir ruh haline büründüğünü sezdi. "Ama bugün... bu hareketten ayrılan grupların daha radikal fikirler ileri sürdüğünü... bizi onlarla dayanışma göstermeye davet ettiğini işaret edebiliyor olmaktan memnuniyet duyuyoruz... Bugün Osmanlı Türkleri ile Osmanlı Ermenileri arasında bir ölçüde ulusal bir husumet söz konusuysa bunun kabahati esasen hükümettedir. İleride Türkiye'de kabul edilebilir siyasal koşullar oluştuğunda iki ulusun barış ve uyum içinde yaşayacağına, ortak bir çaba içinde en yüksek medeniyet biçimine ulaşmaya çalışacaklarına kaniyiz."¹¹

Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı, bağımsız bir devlet kurmayı arzulamadıklarını açıkça belirttikleri sürece Sultan'ın Ermeni ve Türk muhalifleri arasında işbirliği kurulması mümkündü. Taşnaklar 1907'de Viyana'da düzenledikleri Dördüncü Dünya Kongresi'nde, "Bütün ulusların ezilmişleri birleşin!" sloganını benimsemişti. Taşnakların mücadelesinin hedefi hem Rusya hem Osmanlı İmparatorluğu'nda demokratik federasyonlar kurmaktı. Ermeniler ayrılık ya da bağımsızlık çağrısında bulunmuyordu. Sosyalist bir platform olduklarını doğruluyor, hareketleri ile Avrupa'daki en kararlı radikal hareketler arasında bağ kuruyorlardı. Ne var ki Taşnakların çoğuna göre sosyalizm, ardında ulusal bir mücadelenin verildiği retorik bir perdeydi hâlâ.¹² Taşnakların terörist komitesi muhalif ve ayrılıkçı eylemcilere yönelik suikastleri sürdürdü. Partinin önde gelen birkaç önemli ismi parti içi çatışmalara kurban gitti.

Müslümanlar ve Ermeniler arasında devam eden gerilimler ve sık sık yaşanan anlaşmazlıklar aniden alevlenerek silahlı çatışmaya dö-

nüşebiliyordu. Muş yakınlarında, on yıl önce katliamların gerçekleştiği dağlık Sasun kasabasında Ermeni devrimciler bölgenin yağmacı Kürtlere karşı savunulması için silahlı gruplar örgütlemişti. 1901’de ve yine 1904’te gözü kara Antranik Ozanyan liderliğindeki *fedailer* Muş yakınlarında Osmanlı askerleriyle çarpıştılar. *Surp Arakelots* (Kutsal Havariler) Manastırı’na çekilen yaklaşık elli kişi binlerce Osmanlı askerine haftalarca direndi ve sonunda küçük gruplar halinde kaçtılar. Aradan iki yıldan biraz daha fazla bir zaman geçtikten sonra on bin Osmanlı askeri ve yaklaşık altı-yedi bin düzensiz Kürt savaşçısı iki yüz Ermeni gerillasını kuşattı. Silahsız köylüler de direnişe katıldı. Yörede “Dağ aslanı” (*Sareru aslan*) diye bilinen bir savaşçı olan *fedai* Kevork Çavuş Ocak 1904’te Kürt köylülerine onlardan önce davranarak saldırdı. Osmanlı güçleri birkaç ay sonra toplanıp karşı saldırıda bulundu, gerillalar onları geri püskürttü. Ağır silahların getirilmesi sonrasında ordu isyancıları ve binlerce köylüyü dağlara sürdü. Bu çatışma sonrasında binlerce Ermeni katledildi, kırk beş köy yakıldı.¹³ Ermeni Gatoğigos Khirimyan, Rus Çarı II. Nikolay’a, Büyük Güçler’le birlikte araya girip Babil’i’ye kıyımlara son verilmesi için baskı yapılması ricasında bulundu.¹⁴ İsyanın liderleri Antranik ve Serop da Avrupalı diplomatlara mektup yazarak, isyancıların “Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğüne herhangi bir müdahalede bulunmayı ya da herhangi bir biçimde siyasal ayrılığı” değil, reformlar yapılmasını amaçladıklarını açıkladı: “Ermeniler onlarla birlikte yaşayan ırklar üzerinde egemenlik iddia etmez, sadece şahıslarını ve mülklerini yerel makamların saldırılarından, Türklerden ve Kürtlerden koruyacak idari reformlarda hak iddia eder.”¹⁵

Çaresiz bir sabırsızlık içindeki Ermeni devrimciler, Jöntürklerin birçoğuna nazaran daha militandı, Abdülhamit rejimine karşı şiddete başvurmaya daha istekliydi. Taşnaksutyun’un kurucularından Krisdapor Mikaelyan kendisini Abdülhamit’e suikast düzenlemeye yönelik bir planı uygulamaya adanmıştı. Yunan komplocuların ve Jöntürklerin bu girişimleri başarısızlığa uğramıştı. Mikaelyan’ın ayrıntılı komplosu Cuma namazı için saraydan çıktığında münzevi Sultan’ın arabasının yakınında çok sayıda bomba patlatmak üzerine kuruluy-

BEŞİNCİ BÖLÜM

du. Böyle dramatik bir suikast Avrupalılara Ermenilerin kararlılığını gösterebilir, Osmanlı devletinin kırılganlığını gözler önüne serebilirdi. Ama Mikaelyan ve genç bir yoldaşı Bulgaristan'da bombaları denerken kendileri havaya uçtular. Taşnaklar yine de planlarını uyguladılar, 21 Temmuz 1905'te patlayıcılar döşenmiş araba patlatıldı, kenarda duranlar ve muhafızlardan yirmi sekizi öldü, elli altısı yaralandı. Ama Şeyhülislam'la sohbet ettiği için geciken Sultan yaralanmadan kurtuldu ve arabasını emniyetli sarayının içine kendisinin sürdüğü görüldü. Ermeni devrimciler bir kez daha başlıca amaçlarına ulaşmayı başaramamışlardı. Sultan yaşıyordu, Taşnakların gizli ağırları keşfedilmişti, bazı Türk devrimciler bombalı saldırıyı övseler de Abdülhamit'e muhalif birçok Müslüman, Ermenilerin devrimci bir şiddet dalgası yaratma planı karşısında afallamıştı.¹⁶ Masum insanlar öldü, rejimin saygınlığı ve gücü bu gösterişçi eylemden özellikle zarar görmedi. Avrupalılar Sultan'ın cesaretini ve direncini takdir ettiklerini açıkladı.

JÖNTÜRKLER VE MODERNLEŞEN İMPARATORLUK

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında hem Osmanlı hem Rus imparatorluklarında Türki entelektüeller yeni bir Türk ulusu kavramıyla ilgilenmeye başlamıştı. Orijinal bir Türki ya da Turan ırkını tartışan Avrupalı Oryantalistlerin çalışmalarına cevaben Kırım'da İsmail Gaspıralı, Güney Kafkasya'da Mirza Fetalı Ahundov ve Bakü'de Hüseyinzade Ali Bey gibi aydınlar Türk olmaktan, Türki bir dil konuşmaktan gurur duymayı öğretmeye çalışıyordu. Milletler üstü bir Türk cemaatiyle özdeşleşme, Türk ırkı ya da ulusunu çokuluslu Osmanlı devletinden ayırıyordu.¹⁷ Fakat Türki olanla kurulan bu özdeşleşmeye ulusun sınırları, *vatanın* yeri ve sınırlarıyla ilgili bir kafa karışıklığı da içkindi. Osmanlıların vatanı Balkanlar mıydı, Anadolu mu, yoksa Orta Asya'daki biraz mistik Turan mı?

Kemalist Türk milliyetçiliğinin kökleri Osmanlı'nın geç dönemlerinde bulunabilir, fakat 1908 öncesinde Türk milliyetçisi fikirler

neredeyse tamamen az sayıda entelektüel ve radikal muhalifle sınırlıydı. Türk ulusuna bağlılık Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde zayıftı. Abdülhamit rejiminin ilk entelektüel muhalifleri milliyetçi olmaktan çok Osmanlıcıydı, yani modern bir imparatorluk içinde kozmopolit, çokuluslu bir toplumu destekliyordu. 1889'da İstanbul'da askeri tıp akademisindeki birkaç öğrenci ilk muhalif grubu, İttihad-ı Osmanlı Cemiyeti'ni kurdu. Osmanlılar arasında aşiretler, klanlar ya da bölgeler gibi altulusal cemaatlerin yanı sıra din, etnisite ve imparatorluk kimlikleri birbiriyle rekabet halindeydi. Ulusu neyin oluşturduğu konusundaki muğlaklık Osmanlı Türkleri arasında güçlü ve tutarlı bir milliyetçiliğin gelişmesini engelledi (ya da en azından geciktirdi).

Anadolu'nun kırsal kesiminde alt sınıfları ifade eden *Türk* kelimesi, on dokuzuncu yüzyılda, genellikle yönetici elit için kullanılan *Osmanlı* terimiyle tezat oluşturunuyordu. Sıradan Müslümanlar arasında da İslam'ın Türklüğe göre çok daha pozitif bir değeri vardı. Ne var ki on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde birtakım değişim emareleri vardı ve bu değişim tepeden başlamıştı. 1876 tarihli Osmanlı Anayasası *Osmanlıca*'nın resmi devlet dili olduğunu belirtiyor, hükümet ve meclis mensuplarının Osmanlıca bilmesini şart koşuyordu. Yüzyıl başında Ahmet Rıza gibi Jöntürk milliyetçileri "Osmanlı" yerine *Türk* demeye başladı.¹⁸ Türk milliyetçisi fikirler, birinci kuşak Jöntürk entelektüelleri arasında baskınlığını koruyan kapsayıcı Osmanlıcı görüşlere rakip çıktı. Ne var ki birbirine rakip olan gelecek tahayülleri, baskın Türkler ile Türk olmayan *milletler*, özellikle de Ermeniler arasında gerilimlere yol açıyordu. Bu da zaman içinde Jöntürklerin Osmanlıcılığa olan bağlılığının azalmasına neden oldu. Osmanlı devletinin alacakaranlığında Türkcülüğün etkisi ne kadar az olursa olsun, bu gibi fikirler I. Dünya Savaşı öncesi, sırası ve sonrasında gelişerek gelecekteki Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojisinin temel direği haline geldi.

Fakat I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Türk muhalefesinde, açık, programlı bir pozisyonundan ziyade ortak kaygılar dikkat çekiyordu. Bir yazarın ifade ettiği üzere, "Aslında Jöntürklerin ortak bir

BEŞİNCİ BÖLÜM

görüşü değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaçınılmaz bir çöküşe sürüklendiği yolunda ortak 'kaygıları' vardı."¹⁹ Abdülhamit karşıtı harekete katılan biri hatıratında şöyle diyordu: "Her gün cesaretimizi kıran, içimizi ümitsizlikle dolduran, bizi tiksindiren haberlerle uyanıyorduk. Ufukta beliren sabah güneşini karanlık bir bulut izliyordu. Ülkenin her köşesinde yangınlar patlak veriyordu; Girit ayaklanması daha bastırılmadan Kürt, Arnavut ve Ermeni hareketleri doğmuştu. Uğursuzluk ufukta bir yerden diğerine sıcıyor, her yeri ateşe veriyordu. Türkler gittikleri her yerden püskürtülüyor, bu yangınlar onların kanlarıyla söndürülmeye çalışılıyordu."²⁰

Abdülhamit'e yönelik Jöntürk muhalefeti tek bir ideolojiye sıkı sıkıya bağlı değildi. Saflarında devrimciler ve tedrici bir geçişi savunanlar, dindar muhalifler ve militan sekülerler, anayasacı otokrasi karşıtları ve hatta gayrimüslim federalistler de vardı. Yüzyılın başındaki Türk devrimciler, sonradan Kemalist hareketin başını çekecek bazı isimler de dahil olmak üzere bilimi yücelten, dini reddeden, Batı sosyolojisinden serbestçe yararlanan bir entelektüel çevrede yetişmişti. Charles Darwin, Claude Bernard, Ludwig Büchner'in fikirlerinden, hatta (Paris'te şapka dükkânlarında araştırmalar yaparak entelektüellerin daha büyük kafatasları olduğunu kanıtlamaya soyunan) Gustave Le Bon'un kalabalıklarla ilgili araştırmaları ve frenolojisinden etkilenen "Jöntürk ideolojisi aslında 'bilimsel', materyalist, sosyal Darwinci ve elitistti. Şiddetle din karşıtıydı ve temsili hükümeti desteklemiyordu."²¹ Ne liberal ne de anayasacı olan Jöntürkler, Tanzimat reformcularının (Mustafa Reşit Paşa, Mustafa Fazıl Paşa ve Mithat Paşa) ve Genç Osmanlıların modernleşme projelerini devam ettirdiklerini düşünen devletçilerdi.²² Daha önceleri Batılılaşma yanlısı olan Osmanlılar Batılı kültürünü benimsemeksizin Batı teknolojisine sahip olmayı, İslam'ı bir şekilde korumayı ama imparatorluğu teknolojik ve askeri olarak Batı'yla rekabet edebilir duruma getirmeyi ummuşlardı. Reformlar her zaman tepeden inmiş, Batılılaşmacı devlet adamları ve bürokratların, imparatorluğun ya değişmesi gerektiği ya da çöküp gideceği düşüncesine karşılık gelmişti. Jöntürkler bu değerleri paylaşıyordu ama emperyal devletçiliklerine hızla yeni Türkçülük unsurları da eklediler.

AYRI AYRI AMA EL ELE:
JÖNTÜRKLER VE ERMENİ DEVRİMCİLER

Yükselmekte olan Türk ve Ermeni devrimci hareketleri Osmanlı toprakları dışında, Tiflis, Cenevre ve Paris'te kendilerine sığınaklar buldular. Abdülhamit dönemindeki katliamlar Anadolu'yu sarmışken aralarında Ahmet Rıza'nın da bulunduğu Türk radikaller Paris'te Ermeni radikallerle bir araya gelmiş, rejimin Osmanlı tebaasına muamelesi karşısında dehşete düşmüşlerdi. Rıza bir Türk milliyetçisi olarak, Abdülhamit döneminde Ermenilerin maruz kaldığı katliamların "İslamcı geleneklere, Kuran'ın buyruklarına tamamen aykırı" olduğu inancındaydı. Abdülhamit'i eleştirerek "Sultan'ın hem Müslümanlığın kaidelerini hem düzen ve ilerleme fikirlerini özümsemiş danışmanlarla çevrelendiğini görmek isteriz," demişti.²³ Türk muhalifler emperyal devletle uzlaşmaya Ermenilerden daha istekli ve daha ılımlı olsalar da Ermeni ve Türk eylemciler zaman zaman birlikte çalışıyordu. Birbirlerinden kuşkulı olmalarına rağmen 1899'da Lahay Barış Konferansı'na Rıza başkanlığında ortak bir heyet göndermişlerdi.²⁴

Jöntürk hareketi içinde Osmanlıcılar ile Türk milliyetçileri arasındaki gerilim 4 Şubat 1902'de Paris'te açılan, Ermeni temsilcilerin de katıldığı Osmanlı Muhalifleri Kongresi'nde (Birinci Jöntürk Kongresi) patlak verdi. Kongrede Ahmet Rıza'nın liderliğindeki milliyetçi azınlık yabancı devletlerin müdahalesini, doğu Anadolu'daki altı vilayette Ermeniler için özel düzenlemeler yapılmasını kesinlikle reddetti. Sultan'ın yeğenlerinden biri olan Prens Sabahattin liderliğindeki liberal çoğunluk bir Ermeni-Türk ittifakının temeli olarak bu tür tavizler verilmesine sıcak bakıyordu. Çoğunluk, mutlakiyetçi rejimin uygulamayı reddettiği antlaşmaların uygulanması için Büyük Güçler'in aracılık etmesinden yana tavır koyunca, azınlık hareketin geri kalanıyla bağlarını kopardı. Çoğunluğun azınlığı memnun etme çabaları başarısızlığa uğradı. Ermeni delegeler Ermeni komitelerinin mevcut rejimi dönüştürmek için Osmanlı liberalleriyle işbirliği yapmaya hazır olduklarını, komitelerin ortak eylemler dışında, eylemlerinin "Türkiye'nin birliği ve organik varoluşunu değil", mevcut reji-

BEŞİNCİ BÖLÜM

mi hedef alacağı anlayışıyla çalışmalarını sürdüreceklerini, özellikle de Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile 11 Mayıs 1895 tarihli protokolün ve ekinin uygulanması için çalışacaklarını belirten bir bildiri yayımladılar.²⁵

Karşılıklı çekinceleri dikkate alınır, Ermeniler ile parçalanmış Türk muhalefeti arasındaki işbirliği her zaman gerilimli olmuştur. Ermeni eylemciler ancak ve ancak Avrupa'nın garanti ettiği üzere Doğu'da özel reformların uygulanması halinde birlikte çalışmayı tasarluyordu. Birçok Türk'e göre bu rezil bir talepti. Çoğunluk mensuplarından İsmail Kemal şöyle diyordu: "Ben sizi bağımsız bir unsur değil, Osmanlılar olarak tanıyorum. Osmanlılar olarak haklara sahipsiniz. Ama bizimle pazarlık etme ve bir devlet temsilcisiymiş gibi tekliflerde bulunma hakkına sahip değilsiniz."²⁶ Bu açıklamaya karşılık Ermeniler Kongre'den ayrıldı. Ne var ki çok geçmeden Sabahattin'e bir mektup göndererek, "mevcut rejimi devirmeye yönelik bütün çalışmalara katılmaya hazır olduklarını", altı eyalette özel reformlar gerçekleştirecek "anayasal bir merkezi yönetimin kurulmasına karşı çıkmayacaklarını" belirttiler. Kongre'deki Taşnaklar ve Jöntürk çoğunluğu bir araya geldi, Jöntürkler merkez komitede bir Ermeni'nin yer almasını dahi kabul etti.²⁷ Fakat altı yıllık bölünmenin ardından partilerini yeniden birleştirmiş Hınçaklar Paris Kongresi'ne katılmayı da, bağımsız Ermeni devleti hedefinden vazgeçmeyi de reddetmişti.²⁸ Jöntürklerle işbirliği yapılması Ermenilerin Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün çiğnenemez olduğu konusunda Türk muhalefetiyle hemfikir olması gerektiği anlamına geliyordu.

Gelgelelim, Ermeniler açısından kaygı verici olan Kongre'deki Osmanlı çoğunluk değil, çoğu Jöntürk komitesi ve gazetesinde daha güçlü, hatta baskın olan eğilimi temsil eden milliyetçi azınlık. Yirminci yüzyılın ilk on yılında Osmanlı yönelimin altındaki zemin aşıldı. Sabahattin ve liberaller *milletler* arasında hem eşitlik hem farklılık olduğunu kabul eden çokuluslu bir toplum fikrine adanmışlardı. Özel kalemi Prens'in şunları söylediğini belirtmişti: "Biz ve azınlıklar ayrı yaşadık. Ayrı düşündük. Hiçbir şey toplumsal perspektiflerimizi bir araya getirmeyi başaramadı. Onların topraklarını

çiğneyen, onları fetheden bizler olduğumuzdan şimdi bize onların kalplerini yumuşatmak düşer. Görevimiz de çıkarlarımız da bunu yapmayı gerektirir.”²⁹ Fakat Sabahattin Ermeni terörizmine karşı çıkıyordu: “Ermeni vatandaşlarımız eylemli propaganda yerine Türk çevrelerde fikirlerin propagandası yolunu izlerlerse çıkarlarına çok daha uygun hareket etmiş olurlar.”³⁰ Prens Sabahattin’in ılımlı, kapsayıcı politikaları, bunları “esnek, belirsiz, muğlak” olmakla Ermenilerin görüşlerine hain bir şekilde benzer olmak arasında bir yerlerde gören daha milliyetçi vatandaşlarını kızdırıyordu. Radikal doktorlar Bahattin Şakir ve Nazım, Prens’i “bizden ayrılmak isteyen Ermenilerin programını kabul eden bir İngiliz ajanı” olmakla suçluyordu. Onu gözden düşürmek için aslında saf Türk değil, Gürcü olduğu meselesini gündeme getirdiler.³¹

Zaman içinde çoğu Türk eylemci etnik Türklerin (Osmanlılıkta zaten içkin olan) üstünlüğünü ve devlet içindeki ayrıcalıklı mevkilerini daha açıkça vurgulayan, daha milliyetçi bir konuma doğru kaydı.³² Türk milliyetçiler İttihat ve Terakki Cemiyeti etrafında toplanmış, Türkçü bir tahayyüle bağlı yerel bir komiteler ağı kurmuştu.³³ Tatar entelektüel Yusuf Akçura (1876-1935) 1904’te Osmanlılık ya da Panislamcılık yerine Türklerin “ırka dayalı bir Türk milliyetçiliğini izlemesi gerektiğini” önerdi.³⁴ Jöntürklerin okumuş kesimleri, örneğin Ziya Gökalp (1876-1924) Türk ırkının bir *Yeni Hayat* kuracağı “çürümüş, hasta ve tiksindirici” Avrupa’nın yozluklarından (“alkol ve sefahat”) kurtulmuş *yeni insanlar* yetiştireceği, ilerleme fikirleriyle doluydu.³⁵ Bir Türk ulusu fikri Osmanlı Türkleri ya da Anadolu Türklerinin ötesine geçiyor, Anadolu’dan Kafkasya’ya, oradan Orta Asya’ya yayılmış bütün Türki halklar arasındaki bağları baştacı eden Pantürkçü bir ideale uzanıyordu. Bu durum Ziya Gökalp’in meşhur “Turan” şiirinde çok canlı bir dille ifade edilmisti: “Vatan ne Türkiye’dir Türklerle, ne Türkistan. Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan!”³⁶ Turancıların birçoğu Osmanlı Türkçesinin arındırılmasını, Arapça ve Farsça sözcüklerden temizlenmesini, bu dilin Türk ulusunun dili ve imparatorluğun Türki olmayan halklarının resmi dili olmasını savunuyordu.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Türk milliyetçiliği, Panturancılık, Panislamizm ve Osmanlıcılık, hepsi de Türk entelektüelleri arasında Osmanlı devleti ve ulusunun geleceğine ilişkin yürütülen karmaşık, kafa karıştırıcı bir tartışmanın parçasıydı. Milletler üstü Osmanlıcılık fikrinden rahatsız olan Türk milliyetçileri Tanzimat reformlarının evrenselci itkisini eleştiriyordu. Gökalp farklılıklara açıklık getirmeye çalışmıştı: “*Osmanlılığın amacı bir devletse, bütün tebaanın aslında bu devlete mensup olması gerekir. Ama amaç, dili Osmanlıca olan yeni bir ulus kurmaksa bu yeni ulus bir Türk ulusu olmalıdır, çünkü Osmanlıca sırf Türkçedir.*”³⁷

Türk muhalifler kuşkularına rağmen Ermeni radikallerle gizlice bir araya geliyor, bir şekilde koordine faaliyetler düzenlemeye çalışıyordu. Doktor Şakir’in yakın sırdaşı Diran Kelekyan, İstanbul merkezli Türkçe *Sabah* gazetesinin Ermeni genel yayın yönetmeni, genç doktoru sadece liberal bir çözümün, ademimerkeziyetçi bir imparatorluğun gayrimüslimler için çekici olduğu fikrine ikna etmeye çalışıyordu. “Gayrimüslim tebaa Osmanlı olmaya hazırdır, çünkü milliyetlerini koruyarak, milliyetlerini Osmanlılığın bir bileşeni haline getirerek Osmanlı olmayı umuyorlar. Fakat ırksal kökenlerini tedricen unutarak Hristiyan Türkler olmaları hayırlı görülmeyecektir.”³⁸ Taşnaklarla zaten diyalog halinde olan, Şakir, Rıza ve Doktor Nâzım’ın da aralarında olduğu önde gelen İttihat ve Terakki mensubu 1906 yazında birkaç kez Hınçak Partisi temsilcileriyle bir araya geldi. Isdepanos Sabah-Gülyan Jöntürklerin imparatorluğun yakın zamanda çökmesinden korktuğunu, Ermenilerle anlaşma sağlamaları gerektiği sonucuna vardıklarını seziyordu. Ama müzakereciler temel meseleler konusunda uzlaşma sağlayamıyorlardı: Ermenilerin ülkesel özerkliği ya da bağımsızlığı, Ermenistan’daki Türkler ve Kürtlerin geleceği ve reformların 1876 tarihli Mithat Paşa Anayasası’nın ne kadar ötesine geçebileceği.³⁹ Taşnaklar 1907’de şubat sonundan mayıs başına dek süren uzun, sürüncemeli bir kongrede bir araya geldiklerinde birçok delege Jöntürklerle ortak bir davada yer alma konusuna tedirginlikle yaklaşıyordu. Ancak yüz oturumun ardından çoğunluk “Türkiye’de muhalif gruplar arasında dayanışma” yönünde olumlu oy verdi. Kamuoyu açıklamalarında partinin ayrılmaya

Osmanlı Anayasası'nın yeniden tesisini kutlayan Yunan litografi, 1908.
Sotirios Christidis, 1908.

karşı olduğu, imparatorluk içindeki bütün halkların eşit haklara sahip olmasına bağlılık duyduğu hep tekrarlandı.⁴⁰

1907'de Ermeni devrimciler ve İttihat ve Terakki'nin ortak girişimiyle Paris'te ikinci bir Osmanlı Muhalifleri Kongresi düzenlendi. Sırayla Prens Sabahattin, Ahmet Rıza ve Taşnak partili Agnuni'nin (Khaçadur Malumyan) başkanlık yaptığı bu toplantı, devrim öncesi dönemde Ermeni-Jöntürk işbirliğinin zirve noktası oldu. Hınçaklar kongreye katılmayı yine reddettiler ama Paris merkezli İttihat ve Terakki ile Taşnaklar propaganda çalışmaları örgütlemek üzere ortak bir komite oluşturma kararı aldılar.⁴¹ Birkaç Jöntürk Abdülhamit rejimini devirmek için şiddetin gerekli olduğunu kabul etme noktasına gelmişti. Ermeni devrimcilerin 1890'larda açtığı çizgiyi izleyerek, Sultan'a sadık yetkililer, subaylar ve müftülere yönelik siyasi suikastler düzenlemeye sıcak bakıyorlardı. Bu cinayetlerin başlıca örgütleyicisi Selanik'te karanlık bir telgraf memuru olan Talat Bey'di (1874-1921). O ve Mason dostları 1906'da Osmanlı Hürriyet Ce-

BEŞİNCİ BÖLÜM

miyeti'ni kurmuşlardı. Osmanlı Makedonyası'na yabancı devletlerin müdahalesinden rahatsızlık duyan subaylar bu gizli örgüte katılıyor-
du, aralarında yakışıklı ve gösterişli subay Enver Bey (1881-1922)
de vardı.⁴² Düzensiz ordu birlikleri oluşturmak için suçlular da dahil
olmak üzere adam topluyorlardı.⁴³ Entelektüel bir hareket, bir çırpı-
da askeri bir yön kazanmıştı. Silahlı adamlar seküler reformcuların
düşüncelerini ve planlarını destekliyordu. Taktiksel olarak Türkçü-
lüklerini yumuşatan ve Makedonya'daki isyana katılan farklı halkları
yanlarına çekmek için bir Osmanlıcılık cilasına bürünen devrimciler,
Makedonya'da İstanbul'a karşı verilen direnişte faal bir rol üstlendi-
ler. Doktor Nâzım'ın 1907 baharında Selanik'e yaptığı bir ziyaret
sonrasında Paris merkezli radikallerle güçlerini birleştirerek Osman-
lı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını aldılar. Bu örgüt 1908 sonrasın-
da imparatorluktaki başlıca siyasal komite, yani Osmanlı İttihat ve
Terakki Cemiyeti haline gelecekti.

Emperyal makamlara karşı eyleme geçmelerinden önce Avrupa-
lılar ya da Sultan'ın hareketlenmesinden korkan, Çar ve İngiltere
hükümdarının Makedonya'yı Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopar-
mak üzere komplo kurduğuna kani olan Jöntürkler askeri ayaklan-
malara zemin hazırladı, Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konması için
gösteriler düzenledi ve başkenti İstanbul'a doğru harekete geçmekle
tehdit ettiler. Temmuz 1908'de Abdülhamit taleplere boyun eğdi,
1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koydu ve yeni bir meclisin top-
lanmasına izin verdi. Kitlel bir hareketin olmadığı veya geniş çapta
bir huzursuzluğun ifade edilmediği bir devrimle Abdülhamit otok-
rasisinin sonu gelmiş, bir tür meşruti hükümet iktidarı kurulmuştu.
Liberal bir yenilenme ya da bir devrim gibi görünen şey, aslında Bal-
kanlar'daki küçük bir grup subay ve sivil eylemcinin gerçekleştirdiği
bir darbeydi. Bir halk ayaklanması olmamıştı. Hanioglu'nun dediği
gibi, "Bu daha ziyade, komplocu bir örgütün Makedonya'da tasarla-
yıp orada uyguladığı iyi planlanmış askeri bir isyandı ve örgütün lider-
leri içlerinde, özünde muhafazakâr olan bir amacı taşıyordu: İmpara-
torluğun denetimini ele geçirmek ve onu çökmekten kurtarmak."⁴⁴

İKTİDAR VE İKTİDAR DIŞINDA JÖNTÜRKLER (1908-1909)

İmparatorluğun dört bir yanındaki halk, ancak isyanın gerçekleşmesi sonrasında devrime destek verdi. Osmanlı Ermenileri ve diğer azınlıklar liberal anayasanın yeniden yürürlüğe girmesini neşeyle kutladılar, yeni hükümetin temsili bir parlamenter sistem çerçevesinde, barışçı gelişmeyi sağlayacak siyasal bir mekanizmayı sunacağından umutluydular. İnsanlar İstanbul, İzmir, Kudüs, Şam ile başka kentler ve kasabalarda yürüyüşler düzenliyor, Sultan'a övgüler düzüyor, Anayasa'yı yeniden yürürlüğe soktuğu için ona teşekkür ediyordu.⁴⁵ Devrim Osmanlı siyasal hayatında radikal bir dönüm noktasından ziyade bir restorasyon oldu. Sultan'ın yetkisi azaldı, gerçi varlığı iktidardaki yeni adamlara bir meşruiyet kazandırıyordu. Gayet şeffaf seçimlerle, gayrimüslimlerin iyi düzeyde temsil edildiği bir Meclis-i Mebusan kuruldu. Tutuklular serbest bırakıldı. Sürgüne gönderilmiş önemli şahsiyetlerin memleketlerine geri dönmesine izin verilmesi onların takipçilerini çok sevindirdi –görevine son verilmiş İstanbul Patriği III. Madteos İzmirliyan, yazar Krikor Zohrab (1861-1915) ve liberal Prens Sabahattin'in dönüşü özellikle Ermeniler açısından çok büyük önem teşkil ediyordu.⁴⁶ İşçiler birikmiş hayal kırıklıklarını bir dizi grevle ifade ederken, köylüler hükümete dilekçeler yazarak zararlarının tazmin edilmesini talep ediyor, en önemlisi bitmek bilmeyen, yerel erkanın ve aşiret reislerinin keyfi vergilendirme ve yasadışı toprak gasları sorununa dikkat çekiyorlardı. Ülkenin her yerinde güvenlik artmıştı, bir süre Kürt ağalar köylülerin topraklarına el koymayı kestiler. Bitlis'teki Rus konsolosu devrimden sekiz ay sonra hükümetine şu telgrafı çekmişti: "Son birkaç ay içinde yeni hükümetin izlediği politikalar nedeniyle Kürtler tanınmayacak duruma geldi. Onlardan beklenmeyecek biçimde, Ermeni vilayetlerinde yağmaya ve cinayetlere son verdiler."⁴⁷ Her bir kasabada kalabalıklar Abdülhamit döneminde görevli olan memurların yerine yeni rejime sadık insanların geçirilmesi için bastırıyordu.⁴⁸

Toplum uyanmıştı. Onlarca yeni gazete çıktı: Sosyalistler, feministler, demokratlar, hepsi de daha özgür, daha adil bir toplumdan yana ümitlerini dile getiriyordu. Kadınlar toplum içinde, konserler-

BEŞİNCİ BÖLÜM

de ve tiyatrodaki daha çok görülür olmuş, kadınların eğitimi daha müsait bir hal almıştı. Abdülhamit rejiminin kuşkuyla baktığı Protestan misyonierlerin Jöntürk kulüplerinde “terakkinin öncüleri” olarak konuşmalar yapmalarına izin veriliyordu.⁴⁹ Ermeniler kutlamalarıyla, çaldıkları kilise çanları ve salladıkları bayraklarla Müslüman halkın gözüne daha fazla görünür olmuştu. Daha geleneksel Türkler ve Kürtler Hristiyanların bu yeni güveni ve kamuoyu önünde arz-ı endam edişini kafa karıştırıcı, rencide edici, hatta korkutucu buluyordu. Devrim gazeteler ve dergilerle, sosyal kulüpler ve siyasal örgütlerle beslenen canlı bir kamusal alan açmıştı. Tellallar haberleri uzak yerlere, okuma yazma bilmeyen geniş kalabalıklara taşıyordu.

İmparatorluğun, kendi kendilerine seferber olmuş ya da parti eylemcileri tarafından yönlendirilen tebaası, dış politika meseleleri, özellikle de devlete karşı algıladıkları tehditler etrafında harekete geçerek protesto ve boykotlara güç katıyordu. Avusturya-Macaristan İstanbul’daki iktidar değişikliğinden yararlanıp Bosna-Hersek’i işgal ettiğinde, ardından Bulgarlar bağımsızlıklarını ilan edip doğu Rumeli’yi (Trakya) aldıklarında Müslümanlar, Ermeniler ve Rumların oluşturduğu kalabalıklar vatansever protesto gösterileri için sokaklara döküldü. Tüccarlar ve liman işçileri Osmanlıların egemenliğini tehlikeye atan yabancıları bojkot ediyor, çocuklar Avusturya malı fes takanlara feslerini parçalamalarını söylüyordu.⁵⁰ Jöntürkler kamusal ifadenin kapısını aralamış olsalar da nüfusun rejimi tehdit edecek biçimde seferber olabileceğinden korkuyorlardı. Nihayetinde hepsi de Gustave Le Bon’u ve onun *la foule* (kalabalık) patolojileri hakkındaki uyarılarını okumuştı. Jöntürkler protestolar ve gösterilere izin verirken bile resmi, düzenli kamusal mitingler düzenleyerek onları manipüle etmeye çalışıyordu.⁵¹

İstanbul Ermenileri 1908’de kendi mini devrimlerini yaptı. Nüfuz sahibi Ermeniler ve parti liderleri 1896’dan itibaren görevde olan ve nefret edilen Abdülhamit’in müttefiki ve destekçisi olarak görülen Patrik Mağakya Ormanyan’ın istifasını istiyordu. Büyük bir âlim olup Ermeni Kilisesi’nin yetkin bir tarihini kaleme almış olan Ormanyan, Sultan’ın seçimle oluşturulmuş Ermeni Milli Meclisi’ni

kapatması sonrasında muazzam bir yetki sahibi olmuştı. Kalabalıklar Patriğin arabasını izlemiş, onu patriklik hazinesinden 30.000 altın çalmakla suçlamış ve salıvermeden önce iyice aşağılamışlardı. Eski patrik Madteos İzmirliyan imparatorluk sınırlarındaki Ermeni Kilisesi'nin patriği olarak seçildi ve Milli Meclis yeniden açıldı.⁵² Zohrab Taksim Meydanı'nda toplanmış elli bin kişilik kalabalığa yeni düzenin yarattığı coşkuyla Türkçe "Mezhebimiz hürriyetperverliktir!" diye sesleniyordu.⁵³

1908 Devrimi imparatorluk için yeni bir çağın başladığı, anayasacılık, eşitlik, kardeşlik ve bireysel özgürlüğe dayalı, Avrupa tarzı modernliğe doğru ilerici bir adım atıldığının ilanıydı. Osmanlıcı programın tasarısı imparatorluğa bağlılıklarında birleşmiş farklı halklardan oluşan ortak bir yurttaşlıktı. Yine de birçok Jöntürk'ün hayalleriyle gayrimüslim azınlıkların hayalleri arasında kayda değer farklar mevcuttu. Osmanlıcılık birçok Türk'ün gözünde etnik farklılıkların asimilasyonu, Osmanlı Türkçesinin imparatorluğun anadili olarak yerleşmesi, merkezileşmiş devlet aygıtı ve çeşitli *millet*lerin farklı ayrıcalıklara sahip olmasının son bulması anlamına geliyordu. Öte yandan azınlıklar açısından Osmanlıcılık ayrı kimliklerin ve dillerin tanınması, *millet* sistemindeki ayrıcalıkların korunması ve imparatorluğun ademimerkezi bir hal alması demekti.⁵⁴ Jöntürklerin önde gelen isimleri Türklerden *millet-i hâkime* diye bahsettiklerinde, bu tür ifadeler, kendisine tabi halklar üzerinde egemenlik kuran üstün ve baskın bir halka dayalı imparatorluk ile bütün halkların, hakları ve farklılıklarının kabul edilip tanınacağı, eşitlikçi, çokuluslu bir devlet arasındaki farkı gözler önüne seriyordu. Pratikte herkes için eşitlik ve özgürlük bazılarının ayrıcalıklarını kaybetmesi anlamına geliyordu.

Olgunlaşmamış bir meşrutiyetçi düzen içinde çalışan Ermeni siyasetçiler tehlikeli bir ikilemle karşı karşıyaydı: Gelecekleri Jöntürklerin iyi niyetine ve politikalarına bağlıydı. Ermenilerin tehlikeye açık halini betimleyen Amerikalı bir misyoner İsa'nın havarilerine söylediklerini hatırlatmıştı: "İşte, sizi koyunlar gibi kurtların arasına gönderiyorum. Yılan gibi zeki, güvercin gibi saf olun."⁵⁵ Bir Ermeni gazetesinin başyazısında şöyle deniyordu: "Ulusun çoğunluğu Türki-

BEŞİNCİ BÖLÜM

ye'deki Ermenilerin durumunun ıslahının, Türkiye'nin ıslahına bağlı olduğu konusunda hemfikir." Ermenilerin "'Ermeniler! Ermeniler!'" diye bağırmaktan ya da bağımsız bir Ermenistan'dan bahsetmekten" vazgeçmesi gerekiyordu. Ermenilere karşı gazez uyandıracak, "eski rejimin insanlarını taciz edecek" hiçbir şey yapılmamalı ya da söylenmemeliydi.⁵⁶ Artık açıktan faaliyet gösterebilen Taşnaktsutyun silahlı *fedai* takımlarını dağıtmış, "Meşruti Türkiye ve İran"daki yeraltı faaliyetlerinden vazgeçmiş, hatta Avrupa'da Ermeni davasını savunan, etkili dergisi *Pro Arménia*'yı kapatmıştı.⁵⁷ Bazı Ermeniler yeni yasalardan yararlanıp özsavunma için silahlanırken, Osmanlıcı tahayyüle tam anlamıyla sadık olan Taşnaklar daha demokratik bir devlete bağlı olduklarını ifade etmek için meclis kürsüsünü kullanıyordu.

Eylül 1908'de Taşnaklar imparatorluğun toprak bütünlüğünü resmen tanıdılar ama Ermeni bölgeleri için idari özerklik çağrısında bulundular. On maddelik parti programlarında (Aralık 1908) "Ademimerkeziyetçilik ilkesi uyarınca yeniden örgütlenmiş Türkiye Ermenistanı'nın imparatorluğun ayrılmaz bir parçası olduğu" görüşü destekleniyordu.⁵⁸ Ermenilerin kabul edemediği şey, Jöntürklerin Ahmet Rıza kanadıyla ilişkilendirdikleri Türk milliyetçisi asimilasyon programıydı. Taşnak gazetesi *Troşag*'ın başyazısında şöyle deniyordu: "Rıza'nın tasarladığı biçimiyle 'İttifak' sadece asimilasyon anlamına geliyor. Jöntürkler yüksek bir medeniyet seviyesine sahip büyük ulusların bugüne dek etnik azınlıklar konusunda başaramadığı şeyi yapmak istiyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun, en azından diğer etnik grupları asimile etmesinin mümkün hale geldiğini sanıyorlar ama bu gruplar asırlardır süregiden bir kültürel mirasa ve kitlesel olarak benzersiz bir biçimde yüksek entelektüel seviyeye sahipler; imparatorluğun en sonunda onları baskın Türk unsurunda eritebileceğini düşünüyorlar."⁵⁹

Ermeni partilerinin imparatorluğun toprak bütünlüğüne yönelik bağlılığı, Ermenileri ayrılıkçılık ya da sapkınlık suçlamalarından korumaya yetmiyordu. Müslümanlar arasında Ermenilerin, hangi politikaları benimsediği, hangi konumları savunduğundan bağımsız olarak, nihai amaçlarına ilişkin büyük şüpheler duyuluyordu. Jön-

türkler Ermeni siyasal partileriyle çalışmanın yollarını arıyor ama onlara güvenmiyorlardı. Talat bir Hınçak liderine, kendisini gururla “Ermeni Devrimci Federasyonu” olarak ilan eden Taşnaktsutyun’u sormuş, o da şu yanıtı vermişti: “Bir ülke hükümetinin, kendini ‘devrimci’ olarak adlandıran bir partinin varlığına izin verdiği görülmüş şey mi?”⁶⁰ Ermeniler devrimin olumlu değişiklikler yaratma imkânına ilişkin tedbirli bir iyimserlik içindeydi ama Jöntürklerin niyetlerinden yana da kuşkulu ve tedirgindi. Birçok Ermeni Jöntürk hareketinin Prens Sabahattin kanadını destekliyor, liberallerin galip çıkacağını umuyorlardı ama imparatorlukta otuz yıldır düzenlenen ilk seçimleri kazanan ve 288 koltuktan 160’ını alan İttihat ve Terakki’ydi. Ermeniler kaotik, hazırlıksız düzenlenen seçim kampanyalarında genellikle İttihat ve Terakki’yle işbirliği içinde kendi adaylarını ileri sürmüş, Ermeni bölgelerinde çeşitli Ermeni partileri birbirlerine karşı yarışmıştı. Meclise umulduğu gibi otuz değil, on dört Ermeni seçilmesi üzerine hayal kırıklığına uğrayan Ermeniler yine de anayasal sistem içinde faaliyet göstermeye hazırlardı. Liderleri mecliste imparatorluğun bütününe ilgilendiren meselelerde faaliyet gösteriyordu. Meclis’teki baş sözcüleri, yazar Krikor Zohrab kendisiyle yapılan bir söyleşide Ermeni mebusların “her şeyden önce imparatorluğun genel refahı için çalışmak istediğini” söylemiş, “Ermeni ulusunun özel çıkarları daha sonra gelir” demişti.⁶¹ Seçilmiş diğer mebuslar arasında Taşnak eylemci Vahan Papazyan ile Osmanlı Bankası işgalinin emektarı Armen Garo (Karekin Pastırmacıyan) da vardı.⁶² Sonraki dört yıl boyunca Taşnaktsutyun birlikte liberal bir hukuk devleti yaratabilecekleri düşüncesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin etkili bir siyasal müttefiki oldu.

Jöntürklerin nihai amaçları ve tavırlarından sürekli şüphelenen militan Hınçak partisi bile 1908 sonrasında daha ılımlı bir pozisyonu benimsedi. Ertesi yıl, anayasal yapı içinde çalışacaklarını ve devrimden vazgeçtiklerini açıkladılar. İttihat ve Terakki’ye siyasal yandaşlık yapan Taşnakların aksine Hınçaklar muhalefette kaldılar. Birçoğu “reform” eski Hınçaklardan olan daha ılımlı Ermeniler, Ermeni Meşruti Demokrat Parti (*Hay sahmanatragan ramgavar gusag-*

BEŞİNCİ BÖLÜM

tsutyun) adında yeni bir liberal parti kurdu, imparatorluğu demokratikleşmeye doğru daha da itmeyi umuyorlardı.⁶³ İlimlilerin ve mal mülk sahiplerinin desteklediği liberaller Ermenilerin bağımsızlığı ve ayrılması fikrine, sosyalistler gibi karşı çıkıyor, reformlar için bastırıyordu: Hamidiye alaylarının lağvedilmesi, Kürt ve Türk sömürsünün, Ermeni köylülerin suiistimalinin son bulması, gasp edilmiş toprakların geri verilmesi ve yargı kurumlarının iyileştirilmesi bu reformlar arasında yer alıyordu.

Ciddi bölünmeler Osmanlı Ermenilerinin siyasal arenada birleşik bir cephe oluşturmamasını engelliyordu. Taşnaklar ve Hınçaklar destek kazanmak için rekabet halindeydi, Kilise kendisine göre sosyalizm ve ateizmi temsil eden radikal siyasal partilerden kuşkuluyor, hatta onlara husumet duyuyordu. Katolik ve Protestan Ermeniler Apostolik Ermenilerle olan mesafeleri ve farklarını korumuştur, Anadolu köylüleri de kentli orta ve üst sınıfların kayıtsızlığından ya da burnu büyüklüğünden şikâyet ediyordu. Jöntürk Devrimi sonrasında bazı doğu bölgelerinde köylüler açlıkla, hatta kıtlıkla karşı karşıya kaldılar. Ama göç eden ya da topraklarından zorla sürülen on binlerce Ermeni de köylerine geri döndü.⁶⁴ Genç kızların kaçırılması, zorla yapılan evlilikler hakkında İstanbul'a hâlâ şikâyetler geliyordu. Ermeniler yeni özgürlükten, siyasal temsilcilerine, kilise yetkililerine ve Osmanlı makamlarına Türkler ve Kürtlerin elinden şiddet görmeye devam ettiklerini haber vererek faydalanıyordu. Müslümanlar Ermenilerin 1908 sonrasında sunulan fırsatlardan yararlanarak Ermenilere karşı suç işlemiş Kürtleri ve diğer herkesi cezalandırmaya çalıştığından yakınıyordu. Van'da Taşnak bir fedai erkek kardeşini öldürüp yengesini ve yeğenini kaçırarak Kürt bir aşiret reisini öldürdü, bu olay yöredeki Müslümanları Ermenilere karşı daha beter öfkelen-dirdi.⁶⁵ Partiler köylülere kendilerini savunmaları için silah temin ediyor, bu da Ermenilerin güvenini, Müslümanlarınsa korkularını artırıyor. Ermenilerin Kürtler tarafından yağmalanmasının önüne geçeceğine söz veren Jöntürkler kendi siyasal pragmatizmlerinin yarattığı engele takılmışlardı. Ermenilere verilecek bir taviz Kürtleri yabancılaştıracaktı. Basit çözüm, sorumluluktan kaçmak ve hiçbir şey yapmamaktı.

İstanbul'daki Jöntürkler de Ermeniler de siyasal hareketlerinin Anadolu'da ne derece desteklendiğini tahmin edemiyordu. Taşnak tarihçiler partinin en fazla Van, Sasun, Dersim, Erzincan bölgelerinde ve Muş Ovası'nda destek gördüğünü ileri sürer. Kimi zaman bir avuç eylemci köylüler arasında dolaşır, bazıları onların varlığından memnun olur, bazılarıysa militanların, yöre insanlarının başına bela açılmasına neden olacaklarından korkardı.⁶⁶ Fedailer Abdülhamit'e karşı düzenlenen darbeden haberdar olduklarında dağlarda saklandıkları yerlerden indiler ve hem Ermeni hem Türk yetkililerce fetih yapmış kahramanlar gibi karşılandılar. Bazı Taşnak savaşçılar okul inşa etmek ve partinin mesajını yaymak gibi yasal işlere geri döndü. Bazılarıysa İstanbul'daki liderlerinin silahsızlanma kararı sonucunda hayal kırıklığına kapılıp uzaklaştı.⁶⁷

1908 Devrimi'ni izleyen ilk beş yıl içinde sürekli hükümet krizleri ve şiddetli değişimler yaşandı. Jöntürklerin Osmanlı devletini yönettiği on yıl içinde on iki farklı kabine kuruldu ve bozuldu. Devrimde büyük bir rol oynamış olmasına, mecliste baskın çoğunluğa sahip olmasına rağmen İttihat ve Terakki Sultan'ın hükümetine girmedi ancak politikaları dışardan etkiledi. Partinin merkez komitesi başkentten uzakta, Selanik'te kalmıştı, görüşlerini perde arkasından yayıyordu. İttihat ve Terakki liberal Türk muhalefetini büyük bir düşman olarak görüyor, Prens Sabahattin'in itibarını karalamak için hummalı bir faaliyet yürütüyordu. Komite komplocu, gizli yapısını koruyordu: Merkez komite üyelerinin isimlerinin yayımlanmasına karşı çıkılıyor, şeffaflıktan uzak iş görülüyor, kamuoyuna partinin faaliyetlerinin büyük bölümüyle ve hükümetteki adamlarına ya da destekçilerine ne zaman talimat verdiğiyle ilgili bilgi verilmiyordu. Kongreleri gizli yapıyordu. Muhaliflerine karşı sertlerdi, hatta gazetecileri öldürüyorlardı.⁶⁸ Doktor Şakir ve Doktor Nâzım gibi eylemciler kapalı kapılar ardında kilit roller oynuyor, Türk milliyetçisi çizgiyi güçlendiriyordu. Ne var ki tek bir baskın kişilik çıkmamış ve komite kararları kolektif olarak almaya özen göstermişti.⁶⁹ Komite'nin başkanlık ettiği siyasal partinin partiye gevşekçe bağlı olan yüz binlerce üyesi vardı ama, kararlar merkez komitedeki küçük bir çekirdek grupta alınıp yerel komitelere ulaştırılıyordu.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Tehdit altında, kırılgan bir çokuluslu imparatorluğun yönetimi, o imparatorluğu oluşturan halklara uyum sağlayabilmeyi ve onlara karşı esnek olmayı gerektiriyordu. Farklı halklara karşı farklı yönelimler benimsemiş Jöntürkler, Türk olmayan tebaaya karşı izlenecek politikalar konusunda bırakın oybirliğini baskın bir ortak görüşe bile sahip değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği için akıllarında rekabet halinde birkaç "hayali cemaat" vardı. Bazıları milletlerüstü Osmanlıcı fikirlere hâlâ bağlılık duyuyordu, bazıları içinse Türk milliyetçisi program ağır basıyordu. Jöntürkler büyük bir Arap nüfusuyla uğraşırken "imparatorluktan geriye kalanların birliğini ve sürekliliğini koruma" yönünde İslamcı çağrılarda bulunuyor, "İslam milletler üstü Osmanlıcılık ideolojisinin temel direği olmuş, din yeni bir homojenlik ve dayanışma duygusu katmıştır," diyorlardı.⁷⁰ Jöntürk ideolojisi yekpare bir yapı olarak ele alındığında ortaya çeşitli fikirler ve yönelimlerden oluşan bir çorba, daha doğrusu hazmedilmemiş malzemelerden oluşan bir yahni çıkar: biraz ilk Türklere ilişkin fikirler, yeni ortaya çıkmaya başlayan Anadolu'daki yurtlarının yanı sıra köklerinin uzandığı mistik Turan'a ilişkin hayaller ve hatta Osmanlıcı bir çokkültürlü imparatorluk hayali.⁷¹ Hem yandaşlar hem muhalifler bu fikirlerde yakınlık veya husumetlerini yansıtacak taraflar bulabiliyordu. Jöntürk hissiyatı açısından temel önemde olan şey imparatorluğun korunmasına bağlılık duymaktı, bu da modernleşmeyi ve daha güçlü bir şekilde birlik olmayı gerektiriyordu. Devletçi modernistler olarak Jöntürkler Avrupa'nın başarısının önemli bir yönüymüş gibi görünen bir şeyi özümsemişlerdi: Nasıl tanımlanırsa tanımlansın Türkler arasında daha büyük bir etnik dayanışma olmayı ve Müslümanlar Osmanlı'nın hayatta kalması açısından temel önemdeydi.⁷² Jöntürklerin emperyal projesinin önemli bir bölümü Türk dilinin, özellikle de Türklerin imparatorluğun yönetimindeki rolünün sağlamlaştırılmasıydı.

1908 sonrasında Türk milliyetçisi entelektüeller serpilip geliştiler, zaman zaman gazeteler ya da dergiler çıkardılar (*Türk Derneği*, *Genç Kalemler*, *Türk Yurdu* ve *Türk Ocağı*) ve yurtsever cemiyetler örgütlediler. Jöntürk hükümeti Türkçenin imparatorluğun resmi

dili olduğunu onaylayan, devletin bütün yazışmalarının Türkçe yapılmasını şart koşan, Türkçenin temel ve yüksek eğitimde öğrenim dili olmasını, yerel dillerin ortaokul ve lisede öğretilmesini öngören kararlar aldı. Türk olmayanlar Türkçenin teşvik edilmesini Osmanlılık programının aşındırılması ve kasıtlı bir Türkleştirme planı olarak görüyordu.⁷³ Bu tür politikalar gayrimüslimlerin Avrupa devletleriyle olan yakın ilişkileri sayesinde kazandıkları avantajları zora sokuyordu. Sadece Rumlar ve Ermeniler değil, Araplar da İttihat ve Terakki'nin bir yandan imparatorluğun bütün halkları için genel kurallar ve yükümlülükler getiren, bir yandan da onların *millet* sistemi çerçevesinde sahip oldukları geleneksel ayrıcalıklar ve özerklikleri baltalama tehdidi yaratan modernleşme programlarının bazılarını direniyordu. Gayrimüslim milletlerin nüfuz sahibi liderlerinin birçoğu Jöntürklerin başta liberal olan programlarından bile kuşkuluyor, etnik ayrımların gözetilmediği medeni bir düzenin ayrıcalıklı konumlarını kaybetmelerine mal olacağından korkuyordu. Güçlü Rum ve Ermeni din adamları ayrı (ve genellikle daha üstün niteliklere sahip) eğitim kurumlarını ve gayrimüslimlerin zorunlu askerlikten muaf tutulması ilkesini ortadan kaldıracak kanunlara karşı çıkıyordu. Silah taşımamak bir aşağı konum göstergesi olsa da gayrimüslimler maddi durumları elveriyorsa *bedel* ödeyip askerlik hizmetinden muaf tutulmayı tercih ediyordu. Askerlik yapmak zorunda kalırlarsa kendi etnik-dinsel birimlerinde hizmet etmek istiyorlardı ama Jöntürkler bu tür ulusal birimler kurulmasına karşıydı.⁷⁴ Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Baron Adolf Marschall von Biberstein Osmanlı Hristiyanlarının benimsedikleri çelişkili konuma dikkat çekmişti: "Türk imparatorluğundaki Hristiyanlar şimdiye kadar Türklerin baskısı altında ezilen esir rolünü oynadılar ve eşit haklardan başka bir şey talep etmediler. Şimdi bütün etnik grupların ve dinlerin eşitliği anayasal güvence altına alınmışken, eski ayrıcalıklarına sahip olmak için ağlaşıyorlar."⁷⁵

Jöntürklerin başlıca amacı Osmanlı devletinin tam egemenliğini yeniden sağlamak, böylece yabancı güçlerin imparatorluk içindeki ayrıcalıklarına son vermektir. Çokkültürlülüğün çekici yönleri, Türk

BEŞİNCİ BÖLÜM

homojenliğinin çekici yönleri karşısında giderek silinip gidiyordu. Hem parti hem hükümet üzerindeki nüfuzu ve gücü artan Talat imparatorluğun halkları arasında toplumsal, siyasal ve kültürel eşitliğin gerçekleşmesinin bir ütopya olduğu kanısına varmıştı. Talat, henüz Kasım 1910'da Selanik'te düzenlenen gizli Kongre'de İttihat ve Terakki Partisi mensuplarına "Anayasaya göre Müslümanlar ile kâfirler arasında tam bir eşitlik sağlanacaktır. Bunun kesinlikle imkânsız olduğunu sizler de biliyor, hissediyorsunuz: Hem şeriat hem tarihimiz bu tür bir eşitliğin önünde engeldir. Yüz binlerce mümin bu fikre isyan ediyor, gelgelelim ilginç olan şu ki mümin olmayanların hislerine de aykırı bu. Osmanlı olmak istemiyorlar, bir Osmanlılık hissi geliştirmek için harekete geçirilen her şey başarısız oldu, uzunca bir süre daha başarısız olacak... Bütün grupların Osmanlılaşmasının sağlandığı güne dek bir eşitlik meselesi olamaz. Bu da uzun zaman alacak çetin bir görevdir."⁷⁶ Talat'ın Osmanlılaşmak derken tam olarak neyi kast ettiği açık değildir. Acaba imparatorluğun bütün çeşitliliğiyle yurttaşlar tarafından tam anlamıyla kabul edilmesini mi, yoksa "tam eşitliği" reddetmesinin de ima ettiği üzere Osmanlılaşma derken aslında bir Türkleştirme programını mı kast ediyordu? Talat esasen Osmanlı Türkçesine ve Osmanlıların toplumsal normlarına dayanan bir imparatorlukta eşit yurttaşlık bile tahayyül etmiş olabilir.

Daha önceki Osmanlı hükümetleri gibi Jöntürkler de imparatorluk içindeki merkezkaç kuvvetlerle, en başta da taşranın güçlü eliteleyle pazarlık etmek zorundaydı. Çok geçmeden, ittifak kurmaya ve Jöntürklerin politikalarını izlemeye hazır olanlarla anlaşılar. Kürtler otoritelerini tehdit eden, sultanları ve halifelerinin havasını güçsüzleştiren yeni düzene karşı kayıtsız, hatta düşmanca bir tavır içindydiler. Örneğin Jöntürkler Diyarbakır'da, kent içinde yerleşik olan Pirinççizadeler aşiretini (Ziya Gökalp'in akrabaları) Abdülhamit döneminin eski güçlü aşiret reislerinden Milli İbrahim Paşa'ya karşı destekliyordu. Başka bir önemli aile, Cemilpaşazadeler, Pirinççizadeler ile İttihat ve Terakki'ye karşıydı. 1908 sonrasında kamusal alanın açılması Kürt siyasal ve entelektüel örgütleri kurulmasını, Kürt milletçisi fikirlerin daha yaygın bir biçimde ifade edilmesini mümkün

kılmıştı. Devrim hem fırsatlar sunmuş, hem kaygı yaratmıştı: İnsanın ailesi ya da “milleti” çıkarına hareket etme fırsatı ile eski rejimde sahip olduğu ayrıcalıklar ve statünün tehdit altına gireceği kaygısı.⁷⁷

ADANA, NİSAN 1909

Değişim, birçokları, özellikle de dinen daha muhafazakâr olanlar açısından çok hızlı ve çok radikal bir biçimde geldi. Liberaller ve gayrimüslimler küçük bir grubun işleri kendi aralarında yürütmelerinden rahatsızlık duymaya başladılar. Liberallerden yana olan Sadrazam Kamil Paşa 1909 başında Ermenilerin iddialarına karşılık meclise, doğu Anadolu’daki sorunları inceleyecek ve reformlar önercek bir soruşturma komisyonunun kurulması için bir yasa tasarısı sunmuştu. Ermeni mebuslar yasa tasarısı lehine görüş beyan etmiş, ama başka vekillerin büyük direnişiyle karşı karşıya kalmıştı. Nihayetinde Osmanlı meclisi harekete geçmedi, hükümet de meclis de Anadolu’nun ücra doğu köylerinin asayiş ve güvenliği meselesini ciddi bir biçimde ele almadı. Kararsızlık ve eylemsizlik nüfus içindeki gerilimleri artırmaktan başka bir işe yaramadı.

İttihat ve Terakki’nin çok sert uygulamaları (iftira, seçimlerin manipülasyonu, hatta suikast) siyasal toplumda muhalefete yol açıyordu. Enver partisinin koyu kararlılığını şu sözlerle ifade etmişti: “İktidarı paylaşmak isteyen bütün vasat kafaları ezmek lazım... İç sulh için hükümet Neron’dan daha sert olmalı.”⁷⁸ Muhalif bir gazetenin önde gelen yayın yönetmeni, İttihat ve Terakki hakkında eleştiriler kaleme almış Hasan Fehmi, Galata Köprüsü’nde yürürken suikaste kurban gitti. Bu olay, İttihat ve Terakki’nin farklı kesimlerden muhaliflerini, liberalleri, düşük rütbeli askerler ve subayları ve dini örgütleri hareketlendirdi. Altı gün sonra, 12 Nisan 1909’da başkentte Sultan’ın yetkilerinin ve şeriatın yeniden tesisini talep eden protestocu dinci kalabalıkların da eşlik ettiği bir ordu ayaklanması patlak verdi. Kabine istifa etti, yerlerini Sultan’ın atadığı isimler aldı ve Jöntürkler başkentten kaçtı. Yirmi kadar İttihat ve Terakki mensubu öldürüldü. Talat, Taşnak lider Agnuni’nin evine, yoldaşı Halil

BEŞİNCİ BÖLÜM

Bey Zohrab'ın evine, Doktor Nâzım Taşnak militan Azarig'in evine saklandı. İsyancılar meclis binasını bastı, İttihat ve Terakki mensubu Ermeni mebus Bedros Hallacyan onların karşısına dikilip meydan okudu ve geçmek için kendisini vurmaları gerektiğini söyledi.⁷⁹ Taşnaklar ve diğer siyasi örgütler anayasayı savunan bir bildiri yayımladı. Genç Ermeniler başkentteki Ermeni mahallelerini korumak için sokaklara döküldü. Hareket Ordusu, Jöntürklerin asıl merkezi olan Selanik'ten İstanbul'a doğru ilerledi, 23 Nisan'da şehre girerek devrimci düzeni yeniden tesis etti. Balkan Hristiyanları (Makedonlar, Bulgarlar ve diğerleri) başkent kurtarılmasına katkıda bulunarak gayrimüslimlerin anayasal devrime sadık olduğunu gösterdi.⁸⁰ Taşnaklar kentin güvenli hale getirilmesinde Hareket Ordusu'yla birlikte çalıştı. İttihat ve Terakki Abdülhamit'i tahttan indirerek yerine yeni bir sultanı, kardeşi V. Mehmet'i geçirdi, ama yeni Sultan'ın yetkileri ciddi biçimde kısıtlanmış, taht İttihat ve Terakki'ye bağımlı kılınmıştı. Muzaffer İttihat ve Terakki muhalefetin üstüne giderek darbenin liderlerini ve birçok isyancıyı idam etti. Sonradan "31 Mart Olayları" diye bilinen ayaklanmayla sarsılan İttihat ve Terakki bireylerin ve grupların haklarını kısıtlayan yasal düzenlemelerin çıkarılması için bastırdı. Dinleri ne olursa olsun bütün tebaa artık silahlı kuvvetlerde zorunlu olarak hizmet etmekle yükümlüydü.

Daha doğuda çeşitli Anadolu ve Arap kentlerinde isyanlar patlak verdi. Bu isyanlar birçok kasabada hızla denetim altına alındı ama Adana'da toprak ve iş rekabetinin yol açtığı toplumsal gerilimler, Müslümanların giderek biriken garezleri ve korkuları Ermenilerin öldürülmesine sebep olacak biçimde birdenbire patladı. Bu katliamlar birçok bakımdan yeni özgürlüklerin istenmeyen sonucuydu. Adana ve başka yerlerdeki Ermeniler daha cesurlardı artık, gösteriler düzenliyor, broşürler ve gazeteler basıyor, silah alıp satıyorlardı.⁸¹ Ermeniler daha görünür ve daha etkin hale gelirken Jöntürkler de Anadolu'nun dört bir yanında kendi altyapılarını kuruyor, komiteler oluşturuyor, eski rejimin adamlarını değiştiriyordu. İttihat ve Terakki'yi destekleyenlerle şehrin eski önde gelenlerinden yana olanlar arasında kısır bir siyasi mücadele başlamıştı. Adana özellikle hassas

bir konumdaydı, çünkü doğu vilayetlerindeki kasabalardan gelen göçmen işçi akını bu kentin etnik yapısını karmaşıktırılıyordu. Kentin neredeyse yarısından fazlası Hristiyandı (aralarında otuz bin Ermeni bulunuyordu). Osmanlı sına ve tarımsal ekonomisinin bir mikrokozmosu olan Adana en tepede yabancı ve Hristiyan (Rum ve Ermeni) tekstil firmalarının hâkim olduğı bir dünyada binlerce Müslüman göçmen işçiye ev sahipliğı yapıyor ve onların yaklaşık yarısı kadar sayıda Ermeni göçmen işçiyi barındırıyordu. Müslümanlar o kadar avantajlı konumda değildi, Hristiyanların sahip olduğı ayrıcalıklar ve güce içerliyorlardı.⁸²

Gerilimler ve yakında katliamların yaşanabileceğı korkusu devrimin ilk yılında arttı. Genç Piskopos Muşeg Seropyan Ermenilere (hükümete karşı değil) “ülke ve anayasaya karşı görevlerini yerine getirmeleri amacıyla... anayasal hükümet yardımlarına koşana değin talihsiz bir saldırıya karşı kendi kendilerini savunmanın bir yolu olarak” silahlanmaları çağrısında bulunuyordu.⁸³ Yerel makamlar eylemci piskoposu ortaçağdaki Kilikya Ermeni krallığının yeniden kurulmasını destekleyen bir kışkırtıcı olarak görüyor, onun Kahire’ye sürülmesini istiyordu. Keskin görüşlü bir İngiliz diplomatın dikkat çektiğı üzere suçlamalar saçmaydı ama Akdeniz’deki Fransız filusunun komutanı bu suçlamaların doğrulanabilir olgular olduğunu bildirmişti.⁸⁴

Nisan ayında İstanbul’daki darbe öncesinde bile havada çatışmaya neden olabilecek kıvılcımlar uçuşuyordu. Bir Ermeni ile bir Türk arasında yaşanan kavgada Ermeni Türk’ü öldürüp Kıbrıs’a kaçmıştı. İnsanlar mücadeleye hazırlanıyordu. Adana valisi İstanbul’a telgraf geçip yakın zamanda şiddet olaylarının patlak vermesinden korktuğunu bildirmişti. Dahiliye Nezareti “Finans kurumlarının yanı sıra yabancı binalar koruma altına alınmalı, barış muhafaza edilmelidir” talimatını verdi.⁸⁵ Bu özel formülasyon birçok Ermeni’ye kaygı verici göründü. Krikor Zohrab’ın daha sonra mecliste dile getireceğı üzere telgrafta “‘Ermenileri öldürmeyin’ değil, ‘düzeni tesis edin’ deniyordu”. Abdülhamit rejimi zamanında kullanılan bu tabirin asıl anlamı devlet çevrelerince çok iyi biliniyordu.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İstanbul'da bir karşı-darbe olduğu haberi Adana'ya ulaştığında silahlı adamlar ellerinde baltalar, kılıçlar ve sopalarla sokaklara döküldü. Ermeni tüccarlar dükkânlarını kapattı, bunun sonucunda kalabalıklar Ermenilerin saldırıya hazırlandığını düşünerek daha fazla hareketlendi. Ermeniler Ermeni mahallesine kaçıp bir kuşatmaya hazırlandılar. Çok geçmeden saldırı başladı, Müslümanlar üç gün boyunca Ermenilere şiddet uyguladı, onları öldürdü, Ermeni mahallesini ateşe verdi. Ermeniler de yangınlar başlattı, sonuçta yaşanan kanlı olaylarda Müslümanlar da öldü. Cephaneleri azalan Ermeniler hükümeti yardıma çağırdı. Vali Ermeniler ve Müslümanların önde gelen isimlerini bir araya getirdi ve ilk şiddet dalgası böylece son buldu.

Bir hafta geçti. Türkçe yayın yapan gazeteler ve önde gelen bir İttihat ve Terakki lideri ölümlere ve yangınlara Kilikya krallığını yeniden kurmak için isyan çıkarmayı planlayan Ermenilerin neden olduğu görüşünü ortaya attı. Basın Piskopos Muşeg ve Hınçak partisini, Avrupa'yı imparatorluğun iç işlerine müdahalede bulunmaya teşvik etmek için şiddeti kışkırtmakla suçladı. İttihat ve Terakki'nin yerel gazetesi *İtidal*; "Ermeniler kendilerinin, Türklerin ve ülkenin mahvının müsebbibidir" sonucuna varmıştı.⁸⁶ Söylentiler yayıldı, fısıltı gazetesi yeni bir saldırı olacağı yönündeki korkuları pekiştirdi. 25 Nisan'da hükümet askerleri Ermenilerin yardımına yetişti. Ama askerlerin çadırlarına ateş açılınca yöre komutanı bundan Ermenileri sorumlu tutarak saldırı emri verdi.⁸⁷ Sonraki iki gün boyunca askerler ve yerel silahlı *başibozuklar* Ermeni mahallesine saldırdılar, Ermenilerin sığındığı kilise ve okulları ateşe verdiler. Kırımlar son derece acımasız bir hal alırken yetkili makamlar hiçbir koruma sağlamadı. Yöredeki kışkırtıcılar ve din adamları Ermenilerin Adana'yı yakıp yıktığı hikâyeleriyle Müslümanların öfkesini besledi.

Katolik rahip Rigal bu dehşet verici olaylara tanık olmuş, hatıratında aktardığı üzere, "kurşunların hedefi olan talihsizlerin çığlıklarını, insanların gırtlaklarını kesmekle meşgul adamların çığlıkları bastıran vahşi haykırışlarını; işkencecilerinin diri diri yakmaya hazırlandığı, bir alev çemberiyle sarılmış insanların yürek parçalayan yakarışlarını" işitmişti. "Kötü yürekli çeteler ganimeti yüklemiş koşarak geçiyordu... Bu kasap sürüleri cesetleri çiğniyor, onları delik deşik

ediyor, tüfeklerinin kabzalarıyla kafataslarını parçalıyor ve sonra en büyük hakareti ederek kurbanlarının üstüne tükürüyordu.”⁸⁸ Erkekler ve kadınlar paramparça edilmiş ya da diri diri yakılmış, erkek çocuklar sünnet edildikten sonra öldürülmüş, çocuklar ebeveynlerinin gözü önünde katledilmiş, erkekleri can çekişirken kadınlara tecavüz edilmişti.⁸⁹ Cesetler kuyulara atılmıştı. Bu şiddet dalgası birincisinden daha büyüktü. Osmanlı askerlerinin Ermenileri korumaya ya da düzeni sağlamaya yanaşmamalarının ötesinde katliamlara katılan sivillere silah temin ettikleri görülmüştü.⁹⁰

Birçok yabancı (misyonerler, öğretmenler, fabrika sahipleri ve çalışanları, diplomatlar) Ermenileri kurtarmaya çalışmıştı. Mersin’deki İngiliz konsolosu Yarbay Charles Doughty-Wylie önce Mersin’de, sonra Adana’da çatışmaları durdurmak için olaylara doğrudan müdahale etmişti. İngiliz, Alman, İtalyan ve Fransız savaş gemileri Mersin limanına yanaşmışsa da olanlara seyirci kalmış, kurbanlara ciddi bir yardımda bulunmamıştı.

Amerikalı gözüpek bir misyoner olan Rose Lambert, Abdülhamit dönemindeki katliamlarda yetim kalanlara bakmak için on yıl önce ücra dağ kasabası Hacın’a [Saimbeyli] gelmişti. Yirmi bin nüfuslu Hacın kasabasında neredeyse herkes Ermeni’ydi. Deniz seviyesinden 1100 metre yüksekte ve ondan daha da yükseklerle uzanan dağlarla çevrili, sadece üç yolun ulaşabildiği doğal bir kaleydi. Lambert canlı bir dille kaleme aldığı hatıratında 1908’de, yeni rejimin ilanıyla birlikte Müslümanların mevkilerini kaybetmekten ve Ermenilere tanınan yeni özgürlüklerden ötürü giderek kaygılanır olduklarını belirtmişti. Birçoklarına göre Hristiyan-Müslüman eşitliği ya da Hristiyanların artık silah taşıyabilecek olması tahammül edilebilir şeyler değildi. Adana olaylarının haberi Hacın bölgesine ulaştığında Müslümanlar kasabayı çevreleyen tepelere çıkarken Ermeniler kasabaya çekildi. Korku her iki tarafta da insanları pençesine almıştı. Her iki taraf da karşı tarafın neler yapabileceğini tahmin edemiyor ve diğerini öldürmeye kararlı olduğuna inanıyordu. Türkler ve Ermeniler haftalarca birbirlerine ateş açtılar. Müslümanlar kasabanın bir bölümünü ateşe verdi. Osmanlı askerleri geldi, saldırganlara yardım

BEŞİNCİ BÖLÜM

etmeye başladılar. Kararlı bir subayın liderliğindeki bir taburun kuşatmayı kırması, köylüleri dağıtması ve düzeni tesis etmesiyle çatışma son buldu.

Kasabadaki Ermeniler Müslüman saldırganları durdurmaya başsalar da, aşağı yaylalardaki köylerde yaşayanlar onlar kadar şanslı değildi. Bu köylerin tamamı silinip gitmiş, erkeklerin çoğu öldürülmüştü. Lambert tanık olduğu ve işittiği dehşet verici olayları yasla hatırlıyordu: “Çarmıha gerilen, nehre atılan, kılıçlar ve baltalarla öldürülen birçok kişinin, kiliselerde ya da evlerinde yakılan binlercesinin, ağza alınmayacak kadar korkunç ve iğrenç biçimlerde işkence görenlerin yaşadıklarını ayrıntılarıyla anlatmaya yerim yetmez, ama tahminlere göre Adana vilayetinde yirmi-otuz bin kişi katledildi, aylar sonra bile yaylalar hâlâ onların kemikleriyle doluydu.”⁹¹ Aslında kurban edilen bir hayvanın tamamen yakılmasını ifade eden Yunanca bir sözcük olan “holokost”, Adana katliamı özelinde, yirminci yüzyılda ilk kez savunmasız bir nüfusun kitlesel olarak katledilmesini betimlemek için kullanılmıştı. Nisanda yaşanan olaylar “Kilikya Vesperleri [Ağıtları]” diye de bilinegelir.⁹²

Kilikya’daki isyan ve katliamlardan kimlerin sorumlu olduğunu değerlendirmek için sıkıyönetim mahkemeleri kuruldu. Bölgedeki Osmanlı subayları Ermenilerin isyancı olduğu hikâyesini yayıyordu. Doughty-Wylie, “Kentteki her Türk Ermenilerin, sanırım yabancıların müdahale etmesini sağlamak amacıyla kendi evlerini yaktığına tamamen inanıyor. Ermenilerin Müslümanlara yönelik kıyımlarına ilişkin korkunç hikâyeler anlatıyorlar: Kuyuların ceset atılarak zehirlenmesi, yaralı adamların diri diri yakılması, kadınlara yönelik kıyımlar vs. Bazı cesetlerin ve yaralıların yakıldığı, birçok cesedin kuyulara atıldığı, birçok çirkin olay gerçekleştiği doğrudur ama bunların birçoğunun her zaman azınlıkta olmuş Ermenilerce yapıldığını ben şahsen düşünemiyorum. Elbette ki istisnalar olmuştur” diye yazıyordu.⁹³

Adana’daki Hristiyan cemaatlerin başkanları eylemlerini savunuyor, Anayasa’ya bağlılıklarını ilan ediyordu. “Gerçek Osmanlılar olarak, arzumuz ve amacımız Anayasa’yı savunmak, Anayasa’nın her zaman hizmette bulunmasını, taraftarlarınca sayılmasını sağlamaktır.

Bize atfedilen bir isyan fikrini hepten, kuvvetle protesto ediyoruz, biz hiç isyan çıkarmadık, böyle bir şeyi asla düşünmedik, inançlı ve itaatkar tebaanın bir parçası olarak eski rejimin bazı taraftar ve yobazlarının kıskançlıkları ve entrikalarının kurbanı olduk.”⁹⁴ “Adana’daki Hristiyan Ruhani Liderler” Osmanlı meclisine sundukları bir takrirden katliamların nedenlerine ilişkin kendi yorumlarını ortaya koyuyordu: “Biz Hristiyanların başına bu talihsizliklerin gelmesine neden olan yegâne şey, bizim düşüncemize göre önce dinimiz, ilerlemeye meyilli olmamız, Anayasa’nın ilanından çok büyük bir sevinç duymamızdır, ama bütün bunlar hata değildir.”⁹⁵ Hem Türk saldırganlar hem Ermeni kurbanlar tutuklanıp cezalandırıldı. Adana valisi Cevat Bey ve görevlerini ihmal eden ya da olaylara suç ortaklığı yapan diğer kişiler sadece kısa bir süreliğine görevlerinden alındı. Fransa’nın İstanbul’daki temsilcisi Pichon bu haksızlık karşısında hayrete düşmüştü:

Adana’da sıkıyönetim mahkemesinin kararıyla, katliamları kışkırtıcıları gerekçesiyle dokuz Müslüman’ın yanı sıra altı Ermeni asıldı. Böylece sıkıyönetim mahkemesi felaketin kabahatini Ermenilerde bulan Adana makamlarının olayları nakletme biçimini büyük ölçüde benimsemiş oldu. Zalimce kötü muamele görmüş Ermeni nüfusun altı temsilcisinin katliamların Müslüman sorumlularının temsilcileriyle birlikte cezalandırılmasıyla sonuçlanan bu adaletsizliği protesto ediyoruz... Katliamlara şahsen katılan, o tarihten beri de yayımladığı makalelerde Ermeniler aleyhine tehlikeli iftiralarda bulunan Adana’daki Türkçe *İtidal* gazetesinin yöneticisine hiçbir şekilde dokunulmamıştır ve bu kişi kampanyasını sürdürmektedir.”⁹⁶

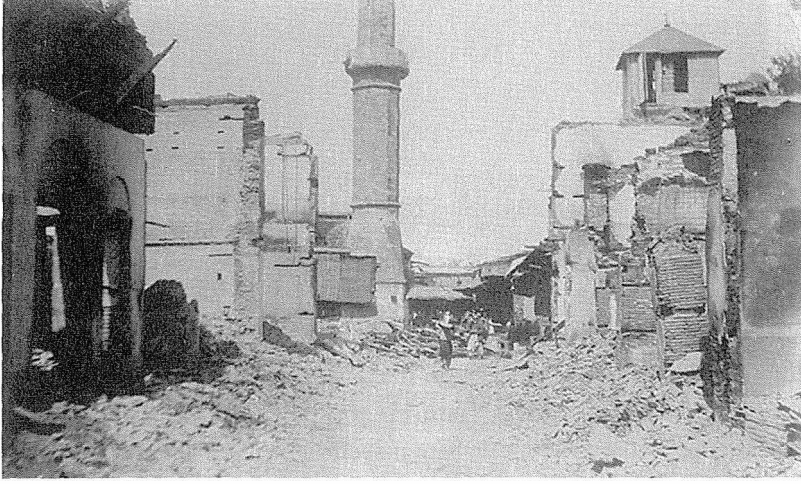
Osmanlıların resmi tahminlerine göre sadece Adana şehrinde 5000 Ermeni, yaklaşık 2000 Müslüman öldürülmüştü, fakat görüşü tanıkları ve tarihçiler kurbanların sayısı çok daha yüksektir. Bu sayının bölgenin tamamında 20.000 ile 25.000 arasında olduğunu tahmin edilir. Çeteler Rumlara genelde dokunmamıştı ama yakındaki şehirlerde (Mersin, Hacın, Tarsus, İskenderun, Antakya vs.) yaşayan Ermeniler eziyet görmüşlerdi. İstanbul hükümeti katliamlardan sorumlu gördüğü elli Müslüman ve altı Ermeni’yi cezalandırdı,

BEŞİNCİ BÖLÜM

ama hükümetin suçu fiili rollerinden ziyade suça ortak olmalarıyla ilgiliydi. Bazı yerlerde vali ya da kaymakam düzeni korumuş, kıyımları önleyebilmişti ve bu yüzden de bu tür karşıt örnekler, yaşanan katliamların büyük ölçüde resmi yetkililerin hatası olduğu, resmi görevlilerin ya kıyımlara önyak olduklarını ya da onları engellemek için gerekli önlemleri almakta başarısız olduklarını düşündürür. İstanbul'un talimatıyla kurulan hükümete bağlı resmi Araştırma Komisyonu, Adana valisi Cevat Bey'in korkunç derecede ihmalkâr davrandığını, bu nedenle de sonradan yaşanan dehşet verici olaylardan sorumlu olduğu sonucuna vardı.⁹⁷

Adana'ya "holokost"un nedenlerini soruşturmak için gönderilen meclis komisyonu anlaşmazlıklara boğulmuştu, ama Selanik Jöntürk komitesinin de mensubu olan komisyon üyesi Hagop Babikyan Ermenilerin bir Kilikya krallığı kurma çağrıları ve hazırlığı olduğu yönündeki hikâyelerin tümüyle asılsız olduğunu bildirmişti. Babikyan kendisiyle yapılan bir söyleşide, maalesef Türk toplumunda Müslümanların yaptığı şeyleri kabul etmemek ve yabancıların gözlemlerini Müslümanlara karşı bir saldırı olarak görmek gibi bir eğilim olduğunu söylemişti.⁹⁸ Ermeni mebuslardan Zohrab da mecliste yaptığı konuşmada bu düşünceyi tekrarlıyordu: "Hükümet, Adana olaylarında olduğu gibi çoktandır var olan gerçeklerin inkâr edilmesi geleneğine sadakatini koruyor; uzunca bir süre boyunca kurbanların sayısını kabul etmeye yanaşmasa da sonrasında resmi bilgiler bu sayıyı doğruladı." Zohrab konuşması sırasında İttihatçı mebuslarca kürsüden indirildi ve kabaca tartaklandı.⁹⁹ Bundan birkaç ay sonra Sadrazam Hilmi Paşa, Ermenileri Adana'da isyan çıkarma suçlamalarından tenzih etti ve Abdülhamit döneminde devrimci faaliyete girişmiş Ermenilerin sadece "tahammül edilemez tacizlerden ve zorba bir hükümetin uygunsuz davranışlarından kurtulmayı" amaçladığını kabul etti.¹⁰⁰

Adana'nın enkazı arkası bomboş, çırılçıplak bina cepheleriyle bir yıkım anıtıydı adeta. On yılı aşkın bir süre önce Abdülhamit dönemi katliamlarından kurtulmuş, bir zamanların müreffeh Ermeni cemaati artık tam bir yıkıma uğramıştı, ekonomik ve toplumsal konumuna

Katliamlar sonrasında Adana, 1909.

bir daha asla kavuşamayacaktı. Bu katliamlar 1894-96'da yaşanan katliamlardan farklıydı, çünkü Sultan Abdülhamit de merkezi hükümet de katliamlarda doğrudan bir rol oynamamış, daha ziyade yöredeki resmi yetkililer, entelektüeller ve din adamları Müslümanların yeni oluşmaya başlayan korkularını alevlendirmiş ve Ermenilerin harekete geçmesini bekleyen Müslümanlar onlara zalimce saldırmıştı. İstanbul'daki Jöntürkler olaylara dahil olmasalar da Adana'daki nüfuz sahibi İttihat ve Terakki yandaşları insanları isyana kışkırtmış, partiyle bağlantılı subaylar katliamlara katılmıştı. Adana olayları devletin başlattığı kitlesel bir katliamdan ziyade pogroma dönüşmüş bir kent isyanıydı. Gaddarca kan dökülmesinin temelinde Müslüman halklara ve onların topraklarına hâkim olma hevesi güttüğünden kuşkulanan Ermenilere yönelik korku ve öfkeden kaynaklanan düşmanca hisler vardı.¹⁰¹ Kışkırtıcıların ve kalabalıkların duygusal hali –korku, öfke, içlerime ve gelecek kaygısının sıkı sıkıya sarmalanmış olması– Abdülhamit dönemindeki katliamlarda henüz olgunlaşmamış haliyle gözlenmiş, devletin en yüksek kademelerinde dile getirilmişti; bu duygusal durum, Adana olayları sonrasında, Ermenilerin kendi yıkımlarına kendilerinin neden olduğu miti yayılmaya devam ederken giderek güçlenecekti.

ALTINCI BÖLÜM

Karşıdevrim

İKTİDAR VE MUHALEFET

1909 olayları gerçek anlamda bir karşıdevrimdi. Nisan ayında olup bitenlerle başlayan ve Jöntürk yönetiminin sonuna dek devam eden süreçte eğilim otoriterliğin artması ve hatta tek parti diktatörlüğünün kurulması yönündeydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidara yeniden geldikten sonra sağlam bir toplumsal taban oluşturmamıştı. Sıradan halkın yanı sıra meclisteki seçilmiş temsilcilerinden de kuşkulanan iktidardaki Jöntürkler ne liberal ne de demokrat davranışlar sergiliyordu. Halk adına yönetme iddiasında bulunuyor, meclisler ve seçimlerle demokratik bir görünüm vermeyi sürdürürken otoriter bir hükümet tesis ediyorlardı. İktidara tutunmak (bütün siyasetçiler gibi) ve imparatorluğu korumakla ilgilenen İttihat ve Terakki siyasetçileri bunun nasıl başarılacağını ortaya koymak zorundaydı. Hükümete destek bulmak ve meşruiyet kazandırmak için ne tür ideolojik formüllerin kullanılabileceği asla tam anlamıyla çözüme kavuşmamış tartışmalı bir soruydu. Eskinin posta memuru Talat Ağustos 1909'da Dahiliye Nazırı oldu, daha sonra da İttihat ve Terakki'nin hükümetteki nüfuzunu gayet hünerli bir biçimde artırdı. Büyük elleri, kalın bilekleri, kocaman bir bedeni ve heybetli tavırları olan Talat iriliği ve gücüyle insanları etkiliyordu. Devlet bürokrasisinin eski yetkililerden temizlenmesinde, onların yerini İttihat ve Terakki'ye sadık isimlerin almasında kilit bir rol oynadı. Ermeniler Talat'ın Dahiliye Nazırı olmasına memnun olmuşlardı, çünkü Talat Taşnaklar ile İttihat ve Terakki arasında "uzun zamandır kilit bağlantı noktasıydı."¹ Ama hükümet kırılıp, sağlam değildi. Partinin devlet üzerindeki etkisi nihayetinde orduyla olan bağlarına dayanıyordu. Askeri bir birliği kim çabucak seferber ederse iktidara giden yolu da o döşeyecekti.

Ermeniler Adana trajedisıyla dehşete düşmüştü, birçoğu Jöntürklerin samimiyetinden kuşkulananmaya başlamıştı. Zohrab, "Türk[ün]

Mehmet Talat Paşa (1874-1921). Osmanlı Dahiliye Nazırı ve Sadrazamı, Ermeni Soykırımı'nın baş mimarı, 1915-1916.

anayasal düzen için yeterince olgunlaşmadığından” korkuyordu.² Zaten fazla seçenekleri olmayan Taşnaklar İttihat ve Terakki ile işbirliğini sürdürmeye karar vermişlerdi. Bazı Ermeni siyasetçiler İttihat ve Terakki'den uzaklaşırken Taşnaklar 20 Ağustos 1909'da İttihat ve Terakki ile Anayasa'yı savunmak, “kutsal Osmanlı vatanını ayrılma ve bölünmeden” korumak için bir anlaşma imzaladı.³ Taşnaklar İttihat ve Terakki'nin Osmanlılar arasında, anayasacılık ve hukukun üstünlüğüne bağlı en ilerici unsur olduğu kanısındaydı. Jöntürklerden en fazla kuşkulanan Ermeni partisi Hınçaklar bile Temmuz 1909'da sadece hukuk çerçevesinde faaliyet göstermeyi kabul etmişti.⁴ İttihat ve Terakki'nin alternatifleri (dini muhafazakârlar ya da Abdülhamit rejiminin destekçileri) çok daha beterd.

Ermeniler Avrupa'dan fazla bir yardım bekleyemiyordu. Rusya Kafkasya'daki Ermeni devrimcileri toplamaya başlamış, hepsine karşı toplu bir dava açmıştı. İngilizler Osmanlıları Ermenilere yardımcı olacak reformları değerlendirmeye davet ederken Rusların Anadolu'ya girmesine karşı çıkma yönündeki uzun süreli politikalarını koruyorlardı. Londra'ya göre Ermeni Sorunu, Osmanlı'nın iç meselesiydi. Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, Britanya'nın Jöntürkleri, Adana katliamının tekrarının Büyük Güçler'in müdahalesine yol açacağı yönünde uyarması gerektiği fikrini beğenmiyordu: "Böyle bir açıklama Ermenileri, Büyük Güçler'in müdahalede bulunsun diye Türkleri katliamla karşılık vermeye kışkırtacak ölçüde huzursuzluklar çıkarmaya doğrudan teşvik edebilir."⁵

Doğu Anadolu daha da çekişmeli bir bölge haline gelmişti: Osmanlılar bu bölgeyi Ermeniler, Kürtler ya da Ruslara kaptırmaktan korkuyordu. Kürtler ve Ermeniler ölümcül bir kucaklaşma içindeydi; hakkıyla kendilerine ait olduklarını düşündükleri bir bölgede toprak ve iktidar rekabeti içindeydiler. Rus hükümeti Kürtleri gizlice Osmanlılara isyan etmeye teşvik etmiş, böylece devletin doğu Anadolu'daki denetimini zayıflatmıştı, önemli birkaç Kürt aşiret reisi Çarın ajanlarıyla birlikte yakın bir çalışma yürütmüştü.⁶ Jöntürkler Kürtlere karşı politikalarında tutarsızlardı, zaman zaman onlara hükmediyor, zaman zaman da Ermenilere yönelik saldırılarını sürdürmelerine izin veriyorlardı. Ermenilerin umduğu üzere Hamidiye alayları dağıtılmamış, esasen aynı rolü oynayan "aşiret alayları" olarak yeniden örgütlenmişti.

Ermeni siyasetçilerin kilit kaygılarından biri toprak sorunuydu; Ermeni köylüler çiftliklerinden ediliyor, kasabalara, kentlere ya da yurtdışına göç ediyordu. Gasp edilen mülklerin iadesi Taşnaklar ile İttihat ve Terakki arasında ciddi bir anlaşmazlık meselesiydi. Ermeni Milli Meclisi, bir Gasp Edilen Topraklar Komisyonu kurmuş, komisyon 1890 ile 1910 arasında Osmanlı hükümetine sunulmuş 135 raporu inceleyerek doğu vilayetlerindeki 35 sancakta 7000 yasadışı gasp olayına rastlamıştı. Komisyonun bulgularına göre yirmi yıl içinde Ermenilere ait 741.000 hektar arazi gasp edilmiş, önceki 40 yıl

içinde tahminen 100.000 Ermeni göç etmişti.⁷ Berlin Antlaşması ile I. Dünya Savaşı arasındaki otuz beş yıl içinde doğu vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin nüfusu azalmıştı. Kafkasya'dan ve Balkanlar'dan gelen Müslüman akını, en yoksul ve saldırıya en açık Ermeniler üzerindeki baskıyı artırmıştı. Kürt ağalar Ermenilerin yanı sıra Müslümanların da arazilerini almak için zora, paraya ve borçlandırmaya başvuruyordu.

Jöntürkler iktidara ilk geldiklerinde arazi gasplarını engelleme girişiminde bulunmuş (bunu bir ölçüde başarmışlardı) ama vilayetlerde gasp edilen toprakları hak sahiplerine iade etmekte yeterince kuvvetli (ya da istekli) davranmamışlardı. İç ve dış muhaliflerin sürekli tehdit ettiği nispeten zayıf bir hükümet Müslüman ağaları karşısına almakta pek bir yarar görmemişti. Arazi meselesinden sorumlu olan Talat, bu konuyla idari olarak ilgilenmeye hiç gönüllü olmadığından, meseleyi mahkemelere havale etmişti. Ama mahkemelerin yozlaşmış olduğu, genellikle Müslümanları kayırdığı, yoksul köylülerin altından kalkamayacağı kadar pahalı ve ağır olduğu biliniyordu. Hükümetin, Abdülhamit döneminde Ermeni ve Kürt arazilerinde iskân edilmiş Müslüman muhacirleri buralardan çıkarmayı başaramaması üzerine gerilimler yükseldi. Bazı Müslümanlar Ermenilerin kendilerinden alınan şeyi geri kazanma çabalarını Müslümanların ayrıcalık ve üstünlüğüne dayalı “doğal” düzene aykırı görüyordu. Kürt ağalar yüzünden topraklarını kaybeden Kürtler de Ermenileri örnek alıyor, mülklerinin iadesi için devlete dilekçeler yazıyordu. Hükümetin arazi sorunlarıyla başa çıkamaması, Ermenilerin şikâyetlerini giderememesi Ermeni siyasal elitinin Jöntürklerle duyduğu yakınlığı bozdu.⁸ Ermeniler, “gasp edilen arazi meselesinin halledilememesini... İttihat ve Terakki Komitesi'nin kötü niyetinin, köylünün belini büken eski yöntemlerde ısrar etmekte gizliden niyetli olduğunun bir kanıtı” olarak yorumluyordu.⁹

1908 sonrasında Ermeni köy ve kasabalarında şiddetin kısa bir süreliğine durmasının yarattığı rahatlama çabucak geçip gitti. Khoyt [Bitlis vilayetinde] bölgesindeki Kürtler valinin askere alma çabalarına karşı koymuş, Ermenilere saldırmış ve İstanbul, taşra makamları-

nın isyancılara karşı eyleme geçmesini önleyince cezalandırılmaktan kurtulmuşlardı.¹⁰ 1908 sonrasındaki liberalleşme Ermenilere meselelerini hükümete taşıma cesareti vermişti ama Ermeniler ne kadar görünür hale gelirse başkalarının husumetine de o kadar maruz kalıyorlardı. Yabancı gözlemciler bile Ermenilerin rahatsızlık veren konuları gündeme getirmesinden duyulan sıkıntıyı paylaşıyordu. İngilizlerin hazırladığı bir raporda şöyle deniyordu: “Öyle görünüyor ki Ermeniler düşman kazanma sanatında epeyce ileriler, yetkin gözlemciler 1896 katliamı sonrasında yapılan cömert yardım dağıtımının, bu bölgelerdeki ulusal karakterin ahlaki olarak dikkat çekici bir ölçüde bozulmasına yol açtığı görüşünde. Bu çöküş, Anayasa’nın yeniden yürürlüğe girmesinden beri, en başta Kafkasya’dan gelen Ermeni mülteciler ve Taşnakların kötücül etkisiyle daha da belirgin bir hal kazandı.”¹¹

1909 sonrasında Osmanlı Müslümanları arasında, hem İttihat ve Terakki yöneticilerinde hem sıradan halkta Ermeni ve Rum karşıtı hisler yükselmeye başlamıştı. Girit ve Ege adaları konusunda devam eden kriz Yunanlar ve Türkler arasındaki husumeti canlı tutuyordu. Yunanistan’ın 1910’da Girit üzerinde denetimini artırma iddiasında bulunması, Giritli siyasetçi Eleftherios Venizelos’un Yunanistan başbakanı seçilmesi Müslümanlar arasında öfke yaratmış, Rum işletmelerinin boykot edilmesine neden olmuştu. Bazı liderler sadece yabancı *Yunanlı* işletmelerin boykot edilmesi çağrısında bulunsa da Osmanlı *Rumları* da hedef alınıyordu. Hükümet boykotları durdurmaya çalışsa da liman işçileri ve eylemciler devam ettirdiler. Atina hükümeti öfkeyle İstanbul hükümetini boykotları durduramayacak kadar zayıf olmakla, bu eylemlerin perde arkasındaki isim olmakla suçluyordu. Daha önceleri yabancı sermayeyi hedef alan protestolar artık gayrimüslim Osmanlı tebaaya yönelmişti. Ermenileri ve Rumları şeytanlaştıran duygusal eğilimin giderek artmasıyla, yabancı düşmanlığı “yabancı” Osmanlılara karşı hissedilen husumetle bir araya geliyordu.¹² Yıldan yıla Müslümanların Rumlar ve Ermenilere, Hıristiyanların da baskın *millete* karşı tavırlarının durmaksızın kötüye gittiğine tanık olunuyordu.¹³ Gazeteci Ahmet Şerif doğu vilayetleri

gezisinde Ermenilerin Türklerden çok daha eğitilmiş ve çalışkan olduğunu görmüştü. Kendi halkı karşısında hayal kırıklığına kapılan Ahmet Şerif Türklere Osmanlı toplumunda kendilerini göstermeleri, öne çıkmaları yönünde seslenmişti.¹⁴ Osmanlı yetkilisi Ahmet Hilmi Kalaç, Kayseri yakınlarında bir köy okulunu ziyaret etmişti. Öğretimin Ermenice olduğunu, ellerindeki tek Türkçe okuma kitabının sayfalarının da henüz açılmadığını görmüştü. “Ortama çöken soğuk havayı dağıtmak için öğretmen öğrencilere bir şarkı söyletmeye çalıştı. Ermenice bir şarkı söylemeye başladılar. ‘Türkçe bilmiyorlar mı?’ diye sordum. Öğretmen daha büyük öğrencileri kenara ayırdı. Öğrenciler yüksek sesle dönemin en sevilen özgürlük şarkılarından birini söylemeye başladı, ama sözlerdeki ‘Osmanlı’yı ‘Ermeni’yle değiştiriyor, şarkıyı ‘Biz cesurlar cesuruyuz/Biz Ermeniyiz’ diyerek söylüyorlardı. Çocuklar ne söylediklerini bilmiyor, öğretmen (mahcubiyetinden) renkten renge giriyordu.” Kalaç üzüntüyle “O günlerde Ermenileri kendi hallerine bırakmak, ancak saldırgan eylemlere kalkışmalarını önlemekten başka yapacak bir şey yoktu,” diye bitiriyordu sözlerini.¹⁵

Hınçak eylemcisi Isdepanos Sabah-Gülyan 1911’in bahar sonu ve yaz aylarında Anadolu’nun doğu vilayetlerini gezmiş, Rumlar ve Ermenilere de açık olması gereken İttihat ve Terakki kulüplerinin sadece Türklerden oluştuğunu görmüştü. İttihat ve Terakki’nin kurduğu okullarda öğrencilere Osmanlı değil, Türk olduklarını söylemeleri öğretiliyordu. Amasya’da insanlar Ermeni tüccarları boykot ediyordu. Sivas’ta da durum gergindi. Ermeniler mahalleleri ve pazarlarında özellikle geceleri devriye gezmek için planlar yapmışlardı. Türk subaylar ve önde gelen isimlerin sürekli haraç topladığından yakınıyorlardı. Onlara sık sık “Anayasa pençemizden kurtulmanıza yetmez, siz bizim malımsınız ve size nasıl davranmak istiyorsak öyle davranacağız,” deniyordu.¹⁶ Sivas vilayetinde sığırlar ölmeye başladığında Türkler ile Ermeniler arasındaki karşılıklı şüpheler su yüzüne çıkmıştı. Dağavaryan Efendi isimli Ermeni bir veteriner bu hastalığın tedavisini Lübnan’da bulmuş, Sivas Ermenilerinin sığırlarını aşılamıştı. Müslümanlar çok geçmeden Ermenilerin sığırları iyileşirken

kendi sığırlarının ölüp gittiğini fark etmişti. Sivaslı Müslüman bir mebus, Talat’a eğitilmiş Ermeniler ile yerli Müslümanlar arasındaki farklı muamele ve uçurumdan yakınmıştı.¹⁷

Ermeni siyasi liderler Türkler arasındaki milliyetçilik yönelimini, Türklerin Jöntürklerin reformlarına büyük ölçüde kayıtsız kalan, hatta husumet duyan Kürtleri bölgeye yerleştirmelerini ve başlarda savundukları anayasal ilkeleri alenen ihmal etmelerini protesto ediyorlardı. Türk yazarlar Osmanlı topraklarından “Türk toprağı” diye bahsediyordu.¹⁸ Otarşık bir Osmanlı ekonomisi kurmayı amaçlayan Milli İktisat hareketi, kapitülasyonların kaldırılmasını, yerli sanayi ve yerli girişimcilerin teşvik edilmesini hedefliyordu. “Milli Ekonomi” fikrini işleyen Türkçe broşürlerde giderek kozmopolit bir Osmanlı ekonomisinden değil, İslamlaşan ya da Türkleşen bir ekonomiden bahsediliyordu. Bu broşürlerde korkunç bir dil kullanılıyordu. Gayrimüslimlerin “Müslümanların kanını emdiği” söyleniyor, İzmir’de görevli İngiliz başkonsolosunun raporunda aktardığı üzere, olup bitenden kuşkulananmayan, uykudaki Müslümanların ağgözlü Hristiyanların kurbanı olduğu belirtiliyordu: “Cehaletimizden kâr eden Hristiyanlar asırlardır bizim yerlerimize geçiyor ve haklarımızı alıyor. Beslediğimiz bu engerekler ulusun can damarındaki bütün kanı sömürüyor. Onlar etimizi kemiren, yok etmemiz, kurtulmamız gereken asalaklar. Kanuni ya da kanun dışı bütün yolları kullanarak onlardan kurtulmamızın vakti gelmiştir.”¹⁹ Bandırma’dan kırkı aşkın Ermeni tüccar Dahiliye Nazareti’ne telgraf çekerek müşterilerinin Müslüman boykotçular tarafından dövüldüğü, mallarının tahrip edildiği ve yetkililerin olup bitenleri kayıtsızlıkla izlediği yönünde şikâyetle bulunmuştu.²⁰ Krikor Zohrab mecliste söz alarak Ermenilere yönelik suiistimallerin devam etmesinden yakınmıştı. Anayasa’nın “içinin boşalmış olması”ndan üzüntü duyuyordu.²¹ İttihat ve Terakki’ye karşı muhalefet sonraki birkaç yıl içinde Osmanlı Müslümanları arasında da yükselecekti. Talat 1911 başında adının mali bir skandala karışması üzerine hükümetten istifa edecekti. Ne var ki İttihat ve Terakki’nin meclis grubu başkanı olarak nüfuzu devam etti. Kasım 1911’de gayrimüslim liberaller ile diğer İttihat ve Terak-

Krikor Zohrab (1861-1915).
Ermeni Soykırımı sırasında öldürülen Ermeni yazar ve mebus.

ki muhaliflerinden oluşan bir ittifak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurdu. Jöntürkler dağılmış, parçalanmıştı, politikalar konusunda fikir birliğine varamıyorlardı. Taşnaklar İttihat ve Terakki'den memnun olmadıklarını açıkça dile getiriyordu. Taşnak delegeler 1911 yazında İstanbul'da düzenledikleri Altıncı Dünya Kongresi'nde üzüntüyle, "umut verici bir dizi girişime rağmen, üç yıllık anayasal yönetimde hükümet politikalarının bütün dinler ve etnik gruplar arasında uzlaşma yaratmakta ve onların hayat koşullarını iyileştirmekte başarısız olmakla kalmadığını, üstüne bir de genel olarak halklar arasında güvensizlik oluşmasına izin verdiğini ve ulusal hakları reddettiğini" belirttiler. Kararda İttihat ve Terakki içindeki "sağcı unsurların" nü-

fuzunun artması esefle karşılanıyordu. Kongre, durumu düzeltmek için adımlar atılmazsa Taşnakların ve meclisteki milletvekillerinin “koşulların gerektirdiği çerçevede bütün yasal yollara başvurarak hükümetin Ermeni karşıtı politikasına karşı mücadele etmesi gerekeceği” kararına varmıştı.²²

Kendilerine muhalif bir liberal ittifakın (İtilaf) ortaya çıktığı ve 1912 başlarında yapılacak yeni meclis seçimlerinin yaklaştığı bu ortamda İttihat ve Terakki, Taşnaklarla seçim ittifakı kurmakta hâlâ çıkar görüyordu. İttihat ve Terakki İran’da anayasacı bir çözümün benimsenmesinde kilit bir isim olan İranlı Ermeni devrimci Yeprem Han’ın faaliyetlerinin kısıtlanması konusunda Taşnaklarla uzlaşma sağladı. Taşnaktsutyun’un uluslararası açıdan etkilenen İttihatçılar Taşnaklarla 1912 başında bir anlaşma imzaladı ama Taşnaklar bu anlaşmayı gizli tuttu.²³ Hınçaklar imparatorluğun ademimerkezileşmesini, gayrimüslimlerin mecliste nüfus oranlarına göre temsil edilmesini vaat eden İtilaf’tan yana tavır almıştı. Buna karşılık Hınçaklar imparatorluğun toprak bütünlüğüne bağlı, ayrılıkçılığa karşı olduklarını, bütün milletler için eşit hakları savunduklarını bir kez daha teyit etmişlerdi.²⁴ İttihat ve Terakki seçimleri yüzüstü manipüle etti, 1912 seçimleri çok geçmeden “*sopalı seçim*” diye anılacaktı. İzlenen bu eli sopalı taktikler nedeniyle İttihat ve Terakki büyük bir zafer kazandı, mecliste neredeyse hiç liberal kalmadı. Parti Ermenilere karşı yükümlülüklerini yerine getirmedi. Meclise sadece on Ermeni mebus seçildi. Birçok kişinin İttihat ve Terakki’nin ihaneti olarak gördüğü bu olay sonrasında hayal kırıklığına uğrayıp incinen Taşnaklar İttihat ve Terakki’yle işbirliğini sürdürme ya da ilişkileri tamamen koparma konusunda kendi aralarında bölündüler.

Yenilgiye uğramış İtilaf, iktidarı İttihat ve Terakki’ye bırakmaya yanaşmadı, askeri bir isyandan yararlanarak İttihat ve Terakki kabinesini temmuzda istifa etmeye, meclisi de feshetmeye zorladı. Yürütme gücü yasamanın yerini almıştı. Liberallerin bu “darbesi” reformcu hareketin Sabahattin kanadını iktidara taşıdı. Gayrimüslimler hükümette yüksek mevkilere atandı, bunlardan biri de kısa bir süre Osmanlı İmparatorluğu’nun Hariciye Nazırı olmuş Kapriel

Noradunkyan'dı.²⁵ Ciddi biçimde zayıflayan İttihat ve Terakki kenara çekildi, bazı parti mensupları yeraltına indi. Ülkenin siyasal merkezinin dağınıklığı, doğuda şiddet potansiyelini artırdı. Kürt aşiret reisleri Van vilayetinde Ermeni köylerine saldırdıklarında silahlı Ermeniler direndi, Kürtleri öldürdü.²⁶ Diyarbakır, Siirt ve Van'da önde gelen Ermenilere suikastler düzenlendi. Ermeniler protesto yürüyüşleri yaptılar. Osmanlı ordusunda görev yapan birkaç genç Ermeni kötü muameleye maruz kalmaları üzerine ordudan ayrılıp Hacın'da eşkıyalığa başladı. Hükümet etnik gruplar arasındaki şiddetin artmasını önlemek için Van ve Bitlis valilerini değiştirdi. Ermeniler bu jestten cesaret aldı, Britanya Dışişleri Bakanlığı'ndaki bir kâtip de "Daha önce hiçbir Türk hükümeti Ermenistan'la ilgili böyle bir iyi niyet sergilememişti," diye yazıyordu. "Çok iyi" olduğu düşünülen başka bir hamle de Şeyhülislam'ın doğudaki üst düzey din adamlarına, Ermenilere yönelik "şariat kanunlarına aykırı" suçların önlenmesi talimatını vermesiydi.²⁷

BALKANLAR'DA FELAKET

Avrupa I. Dünya Savaşı öncesindeki on yıl içinde sürüklenip dururken Osmanlı hükümeti bir dizi siyasal ve askeri yenilgi yaşamıştı: 1908'de Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakı, sonrasında Bulgaristan'ın bağımsızlık ilan etmesi, Girit'in Yunanistan'la birleşmesi, 1910-12'de Arnavutluk ve Yemen'deki isyanlar, 1911'de İtalya'nın Libya'yı alması. Osmanlı'nın Balkanlar'da geri kalan topraklarında altı milyonu aşkın insan yaşıyordu, bu nüfusun üçte ikisi Hristiyan, üçte biri Müslümandı. Jöntürklerin reformcu stratejileri Büyük Güçler'i, Avrupa'daki toprakları üzerinde egemenlik iddia eden imparatorluğun bu iddiasını destekleme konusunda ikna edememişti. Emperyal egemenliğin zayıflığını sezen Balkanlar'daki Hristiyan devletler (Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan) Ekim 1912'de ittifak kurdular ve Osmanlılara saldırdılar. Görünüşe bakılırsa Makedonya'da reform talepleri yüzünden çıkan savaş Osmanlı ordusunun hızla ve acımasızca yenilgiye uğratılması ve Arnavutluk'un bağımsız bir devlet olmasıyla sona erdi. Erme-

————— Osmanlıların başarısız taarruzu ve ricadı, Kasım 1914
 ————— Rusların Aralık 1914'ten Eylül 1915'e dek süren taarruzu
 - - - - - Rusların Ekim 1915'ten Mayıs 1916'ya dek süren taarruzu
 [Pattern] 1917 Ekim Devrimi'ne kadar, Rus işgali altında olan Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ın kuzeyini kapsayan bölge
 [Pattern] 1877-78 Rus Osmanlı Savaşında Rusya tarafından fethedilmiş bölge

Karadeniz
 Batum
 Nisan 1916
 Trabzon
 Bayburt
 Erzurum
 01 Mart 1916
 Erzurum
 Aralık 1914
 Van
 06 Temmuz 1915
 Mus
 Bitlis
 Elazığ
 Diyarbakır
 Suriye
 Fırat
 Günümüz ülkeleri
 Suriye
 Irak
 Musul
 Dicle
 İran
 Tebriz
 Arak
 Erivan
 Sarıkamış
 Kopri-Keniş
 Oltu (Olut)
 Kars
 Ardahan
 Doğubayazıt
 Horasan
 Ararat Dağı
 Gence
 Tiflis
 Bakü
 Hazar Denizi
 Derbent
 Rusya İmparatorluğu
 Osmanlı İmparatorluğu
 0 100 200 300 km
 0 50 100 200 300 miles

niler kendilerini cephe hattının her iki yanında bulmuşlardı. Eski Osmanlı başkenti Edirne’de dört bin kadar Ermeni vardı. Balkan Hristiyan devletlerindeki Ermeniler Osmanlılara karşı kendi hükümetleriyle işbirliği yaptı, Ermeni militanlar Antranik ve Karekin Njdeh birkaç yüz Ermeni savaşçının Osmanlılara karşı Bulgarların yanında savaşması işini organize etti. Ermenilerin önemli sözcüleri mitinglere katılıp Osmanlı vatanını savunmaktan yana konuştu ve Ermeniler Osmanlı kuvvetleriyle birlikte de çarpıştı.²⁸ Ermenilerin Türkleri katlettiği söylentileri yayılmıştı ama Harbiye Nazırı Nâzım Paşa Ermeni askerlerin davranış biçimini takdir eden bir açıklama yayımladı.²⁹

216

oyuyordu.³⁰ Osmanlılara direnenler arasında Müslüman Arnavutlar da vardı ama imparatorluğa karşı savaşanların, sıradan Müslümanlardan intikam alanların çoğu Hristiyanlardı. Çok geçmeden Balkan Müslümanları doğuya, Anadolu'ya doğru göç etmeye başladı. Balkan "Türkleri"nin maruz kaldığı kıyımlara dair hikâyeler anlatıyorlardı.

Osmanlılar imparatorluktan ayrılmaya çalışan Arnavutların yanı sıra dört ayrı devletin (Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ) ordularıyla da karşı karşıyaydı.³¹ Bulgarların beş aylık bir kuşatmanın ardından 26 Mart 1913'te müstahkem Edirne kentini almaları İstanbul için ağır bir yenilgi oldu, Osmanlıları küçük düşürücü bir barış antlaşması imzalamak zorunda bıraktı. Balkan devletleri birbirlerine girip Bulgaristan'ın üstüne çullandıklarında ikinci bir savaş başladı. Osmanlılar 23 Temmuz'da tek bir kurşun bile atmadan Edirne'yi geri almayı başardı, ama iki Balkan Savaşı sırasında (1912-1913) Avrupa'daki topraklarının neredeyse tamamını, *Rumeli*'yi kaybetti. Jöntürklerin tam da doğduğu, kongrelerini düzenlediği kent Selanik en sonunda Yunanistan'a verilmişti.³² Balkanlar beş yüz yıl boyunca Osmanlı devletinin kalbi olmuştu. Yüz binlerce Balkan Müslümanı Avrupa'dan Anadolu'ya, Türkler, Kürtler ve Ermeniler arasında çekişme konusu olan doğu topraklarına göç etmeye zorlanmıştı. Osmanlı liderleri ve Türk entelektüellerin Türk toprağının yeni kalbi olarak görmeye başladığı Anadolu böylece onların gözünde yeni bir önem kazanmıştı. Göçmenlerin işleriyle uğraşmak için Mayıs 1913'te Dahiliye Nezareti bünyesinde *Dahiliye Nezareti İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti* kuruldu. Bu kurum sonraki beş yıl içinde Anadolu'daki demografik mühendislik çalışmalarında kilit bir rol oynayacak, *muhacirleri* Anadolu'ya alacak, Türk olmayanların nüfus yoğunluğunu önlemek için Müslümanları (çoğunlukla da Kürtleri) bir yerden diğerine gönderecek, göçebeleri yerleşik kılacak, Ermenileri fiziksel olarak ortadan kaldıracaktı.

Müslümanların Balkanlar'dan kitlesel olarak çıkması, Anadolu'nun doğusuna doğru göçü, beraberinde kayıp, aşağılanma ve Müslümanlara yönelik şiddet olaylarına ilişkin hikâyeleri de getirdi. Katledilen Müslümanların keder verici resimleriyle dolu broşür ve

kitaplarda Hristiyanların Müslümanlara karşı girdiği kıyımların korkunç hikâyeleri anlatılıyor, tecavüz olayları, çocukların süngülenmesi ve Müslümanların çarpmıha gerilmesi resmediliyordu. Hikâyelerin birçoğu, aşağı statüden insanların kendilerinden daha varlıklı ve daha iyi eğitilmiş insanları aşağılaması üzerineydi.³³ Bulgaristan Hristiyanlarının Balkanlar'da Türklere yapmış olabileceği şeylerin intikamının imparatorluk içindeki Hristiyanlardan alınması yönünde çağrıları yükseliyordu. Türkçe yayın yapan basın organları Ermenilere şiddetle saldırıyor, boykot, hatta katliam tehdidi savuruyordu.³⁴

Yenilgi ve Osmanlıların ata yadigarı addettiği toprakların kaybedilmesi Jöntürk liderleri üzerinde yıkıcı bir etki yarattı. Jöntürkler uğradıkları kayıpları Hristiyanların ihanetine bağlıyorlardı, Balkan savaşına katılmış ve savaşta esir düşmüş milliyetçi yazar Ömer Seyfettin'in hikâyelerinde baskın hale gelen bir anlatıydı bu.³⁵ Militan bir Türkçü olan Seyfettin, Balkan Hristiyanlarının özündeki milliyetçiliği gıptayla takdir ediyor, Türklerin aile ve ulusun özüne dair içgüdülerine uymasını umuyordu. Ulusların Darwinci bir hayatta kalma mücadelesine girdiği kanısındaydı, birinin herkese karşı mücadele ettiği böyle acımasız bir çatışmada yapay bir mefhum olan kozmopolit Osmanlılık zararlıydı. Seyfettin, "Bomba" adlı hikâyesinde parasını almak için bir Müslümanın kafasını kesip karısına işkence eden Bulgar *komitacıları* anlatıyordu. Başka bir hikâyesinde karma bir evlilikten doğan Primo adlı genç erkek en nihayetinde Seyfettin'in kendine has Türklüğüne karşılık geliyordu. Seyfettin Türklerin Asya'dan geldiğini, Avrupa'nın büyük bir bölümünü fethedip, eğitip medenileştirdiğini, sonra da onları yok etmeye kararlı eski tebaanın kurbanı olduklarını yazmıştı.³⁶ Yunan ve Bulgarlar tarafından Balkan Müslümanlarına edilen zulmün türlü hikâyesi, imparatorluğun geriye kalan topraklarındaki Hristiyan düşmanlığını besliyordu. Balkanlar'da yenilgiye uğrayan Osmanlı komutanları Hristiyanların onlara ihanet edip düşman ordularına yardım ettiğini ileri sürüyordu.³⁷ İttihat ve Terakki'nin nüfuz sahibi üyesi Doktor Nâzım İzmir'deki İngiliz başkonsolosuna "milletin" "nefret duygusuyla" dolduğunu anlatmıştı.³⁸ Ümitsizlik hissi, yani makbul

bir gelecektekine yana ümidi yitirmek yenilgiye uğrayanın duygusal dünyasına hâkim olmuştu. Kayıp, o kaybın intikamını alma itkisiyle birleşiyordu. Genç bir tanık, olanları hatıralarında “Koca bir imparatorluğun eski bir köşk gibi yıkılıp gidişini izledim,” diye anlatıyordu: “Tek bir şey bile anlamıyor, sanki enkazın altında ben kalmışım gibi kıvranıyordum. Bir ulus parçalanıyor, tarihin karanlığına gömülüyordu... Yapabileceğimiz tek şey... [boş yere] protesto etmek... acılı marşlar söylemek, ‘intikam, intikam’ diye haykırmaktı.. Biz Türkler çöken bu binadan kaçarak kendimizi kurtarmazsak enkazın altında kalacaktık. Bu da bir ulus olarak sonumuzu getirecekti.”³⁹ Savaş sırasında Edirne’de Kızılay’ı yöneten, İttihat ve Terakki’nin önde gelen liderlerinden Doktor Bahattin Şakir ve meslektaşları “vatanın kayıp parçaları, şerefini yitiren ordu, düşmanın çiğnediği Müslüman Türk nüfus ve lekelenen meziyetlerimiz için gözyaşı döküyorlardı.”⁴⁰ Enver, “Atalarımızın kanlarıyla sulanmış bu ovalardan, yaylalardan” sürülmenin zihin karışıklığı içinde Türklerin “akıncılarının bir zamanlar at sürdüğü o açık alanları dünün uşaklarına bırakmak; camilerimizden, türbelerimizden, külliyelerimizden, köprülerimizden, kalelerimizden ayrılmak zorunda olduğumuza” yanıyordu: “Balkanlar’dan Anadolu’ya sürülmek insanın dayanamayacağı bir şeydir. Ömrümün geri kalanını Yunanlar, Bulgarlar ve Karadağlılardan intikam almaya vakfetmeye razıyım.”⁴¹ Karısının anılarında Talat, “hayatının en kederli gününde, Edirne düşmana teslim olduğunda,” ilk kez ağlamıştı.⁴²

İntikam teması, Müslümanlara ve Türklere yapılan yanlışların düzeltilmesi itkisi Balkan Savaşları’nda eza çekmiş olanların hatıratlarında görülür. “Kutsal topraklar” addettikleri yerler ellerinden çıkıp gidiyordu. İmparatorluk dönülemez bir gerileme içindeydi. “Bütün ruhum, bütün varlığım ‘İntikam! İntikam’ diye haykırıyor,” diyordu bir savaş gazisi: “Asrın kalbinde kanın ve zulmün dokunmayacağı, kederlendirmeyeceği bir nebze bile şefkat yoksa... Eğer ‘İntikam! İntikam!’ diye haykırmıyorsak, biz Türklere, biz Osmanlılara yazıklar olsun!”⁴³ Enver’in Balkanlar’da yaşanan aşağılanma karşısındaki öfkesi, imparatorluğun en güçlü üç adamından biri haline geldiğinde

daha da şiddetlenmişti. Karısına yazdığı bir mektupta “İstanbul’a bir taş atımı mesafede... düşmanın sebep olduğu vahşeti” bir türlü kabul edemediğini açıklamıştı. Karısı onun bildiklerini bilseydi, “uzaklardaki yoksul Müslümanların kafalarına neler girdiğini anlardı. Ama öfkemiz güçleniyor: İntikam, intikam, intikam, bundan başka bir kelime yok.”⁴⁴

Balkan Savaşları’nda verilen kayıplardan biri de kapsayıcı Osmanlılık hayali, tebaanın eşit olduğu, çokuluslu, çok dinli bir imparatorluk fikriydi. Başka Müslümanlar, örneğin Araplar bile imparatorluğun zarar görmeden korunması konusunda yeterince güvenilir değildi.⁴⁵ Türkler ancak Türklere güvenebilirdi. İttihat ve Terakki mensubu Ahmet Ağaoğlu, “Yaşananlar sadece Türklerin ülkenin çıkarlarını koruyabileceğini gösteriyor,” diye yazmıştı.⁴⁶ Bazı entelektüeller ve siyasetçiler, örneğin meclis başkanı Halil Bey gibi, Balkanlar’ın geri alınması gibi irredentist hayallerden bahsediyor veya Kafkasya’dan Orta Asya’ya uzanan büyük bir Türk imparatorluğu kurmayı öneriyor olsalar da, bazıları gözlerini giderek Türklerin vatanı olarak görünen Anadolu’ya dikmişti. Balkanlar kaybedildiğine göre Türklerin Anadolu’ya yaslanması gerekiyordu. 1913’te Naci İsmail, Anadolu’da Türkler için bir Türkiye (*Anadolu’da Türkiye*) öneriyor, *Osmanlı siyasetini* “*Ermeni siyaseti*” diyerek reddediyordu. Savaşın sonra Kemalizm halini alacak şeyi şekillendiren önde gelen Türkçülerden Naci İsmail “*Bir hükümet, bir millettir*” diyordu. Burada Ermenilere, Rumlara, hatta Kürtlere bile yer yoktu.⁴⁷

Jöntürklerin en önemli liderleri Rumeli’nin yerlileriydi; Makedonya, Bulgaristan ve Arnavutluk’u Osmanlı İmparatorluğu içinde tutmak için verilen mücadelenin gazileriydi. Bu toprakların kaybedilmesi onlar için şahsen travmatik olmuştu. Ne var ki dönüp Anadolu’ya baktıklarında, büyük ölçüde bilmedikleri bu topraklardaki durumu, Balkanlar’daki kayıplara tanık olan gözlerle görüyorlardı. Hem büyük bir Rum nüfusun Müslümanlar arasında nispeten uyumlu bir hayat sürdüğü Batı Anadolu hem de Kürtler, Türkler, Ermeniler ve Süryanilerin karışık bir nüfus karması oluşturduğu doğu Anadolu kültürel ve toplumsal olarak Balkanlar’dan farklıydı.

Yine de imparatorluğun ümitsizlik içindeki liderlerinin hükmettikleri farklı topraklara ilişkin sosyolojik tasavvurları Rumeli'deki deneyimlerinden derinden etkilenmişti.⁴⁸

Arzulanan programa ilişkin herhalde en acımasız açıklama Jöntürklerin en milliyetçisi tarafından yapılmış ve Fransa'da Fransızca yayımlanan Osmanlıcı *Mécheroutiette*'de çıkmıştı. Doktor Nâzım'ın sözlerinden alıntı yapan yazar, bu üst düzey İttihat ve Terakki mensubunun şöyle dediğini aktarıyordu: "Çeşitli milliyetlerin hak iddiaları bizim için çok büyük bir rahatsızlık kaynağı. Dilsel, tarihsel ve etnik hevesleri tiksintiyle karşılıyor. Şu ve bu grubun kaybolması gerekiyor. Toprağımızda tek bir ulus olacak ve tek bir dil olacak, Osmanlı ulusu ve Türkçe." Nâzım, Jöntürklerin önce "yenilmez olduklarını düşünen" Arnavutları bozguna uğratacağını söylüyor ve Müslüman kanı bile döküldüğüne göre "gerisini gâvurlar düşünsün," diyordu. "Parmağını kımıldatan ilk Hristiyan, ailesinin, evinin ve köyünün tuzla buz edildiğini görecektir. Avrupa Hristiyanlara işkence ettiğimiz için bizi protesto etmeye ya da suçlamaya kalkamayacak, çünkü ilk kurşunlarımız Müslüman Arnavutlara sıkılmış olacak."⁴⁹

Türk milliyetçilerine, hem Ahmet Ağaoğlu ve Ziya Gökalp gibi entelektüellere hem Talat ve Enver gibi Jöntürk yetkilileri ve subaylarına göre imparatorluğu kurtarmak imparatorluk içindeki Türk ulusunu güçlendirmekle el ele gidiyordu. Milliyetçilik ve emperyalizm birleşmişti: Devletin sınırları dahilinde Türk ve Müslüman halklar kayırılacak, demografik ağırlıkları artırılacak, sınırların dışındaki Türkler ve Müslümanlar Osmanlı'nın büyük Turan ya da İslam devleti hayaline katılmak üzere seferber edilecekti. Buna uymayanlar ya başkentin yönetici ulusuna tabi kalarak asimile olacak veya göç edecek ya da fiziksel olarak bertaraf edilecekti. İmparatorluğun daha homojen emperyalist ulus-devletlerden oluşan rekabetçi bir topluluk çerçevesinde nasıl modernleştirileceği konusunda bir karara varmak gerekiyordu. Bu tercih ne kaçınılmaz bir biçimde önceden belirlenmişti ne de tümüyle koşullara bağlıydı, nihayetinde bir tercihti; imparatorluktaki gayrimüslimlerin akıbetini belirleyecek ve sonraki yüzyıllarda Türk tarihinin izleyeceği yolu çizecek bir tercih.

BÜYÜK SAVAŞIN ARİFESİNDE

Osmanlılar Birinci Balkan Savaşı'nda yenilgilere uğrarken, Avrupalılar İstanbul'a sadece 100 km uzakta olan, imparatorluğun eski başkenti Müslüman Edirne kentinin Bulgaristan'a verilmesini talep etti. Kamil Paşa liderliğindeki Osmanlı hükümeti, bu taleplere boyun eğmeye hazır görünüyordu ki 22 Ocak 1913'te Binbaşı Enver Bey ve Talat önderliğinde bir grup Jöntürk subayı Babıâli'ye baskın düzenledi ve Sadrazam'ın kafasına silah dayayarak onu "halkın ve silahlı kuvvetlerin talebi üzerine" istifa etmeye zorladı.⁵⁰ Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'yı ve birkaç yaverini öldürdüler. İmparatorluğun kaybettiği bir savaşın ortasında iktidarı ele geçiren yeni hükümet Bulgaristan'ın Edirne'yi almasını engelleyemedi ve Birinci Balkan Savaşı'nı mart ayında bitirmek zorunda kaldı. Bulgarlar Sırp ve Yunanlar ile külahları değişince Osmanlılar Edirne'yi geri almak için sefere çıktılar. Bulgarlar geri çekildi ve Enver kendisini gururla "İkinci Edirne fatihi" ilan ederek (kenti on dördüncü yüzyılda almış olan I. Murat'a atıfta bulunmuştu) kente girdi. Jöntürkler bir dizi antlaşmayla Avrupa'da kalan toprakları için yeni bir sınır belirlediler.

Sonraki beş yıl boyunca, bütün Ermenilerin kaderini belirleyecek biçimiyle hâkimiyet İttihat ve Terakki'nindi. Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa etkili liderlerdi ve bir triumvira oluşturmuşlardı. Bu üç adam farklı görüşlerdeydi, farklı düzeyde güç sahibiydi. Kusursuz üniformalar içinde, yüz hatları ince, ufak tefek bir adam olan Enver orduyu kontrol ediyordu. Nispeten mütevazı kökenlerden gelip yükselmiş, komplocu dostlara sahip olmuş ama hanedandan biriyle evlenmişti. Diğer iki nazır kadar nüfuz sahibi olmayan Cemal Paşa, Enver'in askeriye üzerindeki hâkimiyetine meydan okuyordu. Talat Paşa içlerinde parti işlerine en yakın olandı ve İttihat ve Terakki'nin üst düzey liderleri arasında siyasi manevralar yapmakta mahirdi. İmparatorluğun tehlikede olduğu bir anda iktidara zorla el koymaları, bu üçlü ve onları destekleyenler için, imparatorluğun korunmasının, 1908 devriminin hedefinden, yani Anayasa'ya dayalı bir restorasyon ve yönetimden daha önemli olduğu anlamına geliyordu. Der

Matossian'ın dediği gibi, "Onlara göre anayasacılık sadece bir amaca, merkezi Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumaya hizmet eden bir araçtı."⁵¹

İttihat ve Terakki 1913 darbesinden itibaren tek parti devleti olarak hareket etti, hükümetteki bütün önemli konumlara kendi mensuplarını yerleştirdi. Kendisini açık bir siyasi parti olarak, gizli teşkilatını lağvetmeksizin yeniledi. Meclisin yetkileri sınırlandı, bakanlar kurulunun yetkileri artırıldı. Sansür uygulandı ve muhalefet partileri güçsüz kılındı. İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Hans Freiherr von Wangenheim bu merkezileşme önlemlerini, "gerçek bir parlamenter sistemden monarşik-anayasal yönetim sistemine" dönüşmesini alkışlıyordu. İmparatorluğun ürpertici otoriterliği Wilhelm dönemi *Reich*'ını andıran bir yönetim biçimine yaklaşmış gibi görünüyordu.⁵² Enver, kirli suikast işleri için ya da gâvurlara karşı terör olayları düzenlemede, bunları yapmaya hazır bir grup gönüllüden oluşan *Teşkilat-ı Mahsusa*'ya güveniyordu.⁵³ İletişimin büyük bölümünü kontrol eden ve sağlam bir parti komiteleri ağına sahip olan İttihat ve Terakki 1913-14 seçimlerini kolayca kazandı, çünkü zaten seçimlere katılan başka bir parti yoktu. Ermeniler adaylarını İttihatçıların listesine soktu; on sekiz koltuk kazandılar, ama on üç koltuğa sahip olmayı kabul etmek zorunda kaldılar, bunların da dört veya beşinin İttihat ve Terakki mensubu olması, diğerlerinin çoğunun da İttihatçılar tarafından onaylanması gerekiyordu.⁵⁴

Jöntürkler imparatorluğu yirminci yüzyıla taşıma çabalarının bir parçası olarak güçlü bir ordu ve rekabet gücüne sahip bir donanma yaratmaya muazzam kaynaklar aktardılar. Osmanlı hükümetinin ricası üzerine Kayzer, General Otto Liman von Sanders'i İstanbul'a, ordunun reformunu yönetmek üzere gönderdi. İngilizler, Fransızlar ve Ruslar, Osmanlı donanmasının komutanının İngiliz Amiral Arthur Limpus olmasına karşın Liman von Sanders'in Osmanlı ordusunun başına atanmasını Almanya'ya doğru bir yönelim olarak görüyordu.⁵⁵ Rus Büyükelçisi Sergey Sazonov Osmanlıların askeri güçlerini geliştirebilecekleri korkusuyla savaş tehditleri savurup duruyordu. Ama hükümeti bu mesele yüzünden savaşa girmeye hazır

Le Petit Journal

ADMINISTRATION
51, RUE LAFAYETTE, 81
Les abonnements se font par mandat
ou par chèque postal
dans tous les bureaux de poste

5 CENT. SUPPLEMENT ILLUSTRÉ 5 CENT.
24me Année ———— Numéro 1.160
DIMANCHE 9 FÉVRIER 1913

ABONNEMENTS
PAR ANNEE 10 fr.
PAR SEMESTRE 5 fr.
PAR TRIMESTRE 2 fr. 50
PAR MOIS 1 fr. 50
PAR QUINZAINE 1 fr. 50
PAR JOUR 1 fr. 50

UN COUP D'ÉTAT A CONSTANTINOPLE

Meurtre de Nazim Pacha

Ocak 1913, Babiâli Baskını.
Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın öldürülmesi.

değildi. Liman von Sanders nedeniyle patlak veren kriz, generalin Osmanlı ordusunda mareşalliğe atanması ve kuvvetleri fiilen komuta etme görevinden uzaklaştırılmasıyla çabucak yatıştı.⁵⁶

Bazı Türk entelektüeller savaşın arifesinde kökten etnik milliyetçiler haline gelirken, pragmatizm ve fırsatlar imparatorluğun geleceğiyle ilgili seçenekleri belirsiz bırakıyordu. Osmanlı tebaası arasında farklılıkları tanımlayan hatlar keskinleşirken çeşitli bakış açıları birbiriyle rekabet ediyordu. Ocak 1913'te iktidara gelenler Türk milliyetçisi gazetelerde ifade edilen görüşleri taşıyordu.⁵⁷ İmparatorluk ile etno-milliyetçi bir devlet arasında duruyor, daha Müslüman, daha Türk bir imparatorluğu destekliyorlardı, ama hiçbir zaman tam anlamıyla gelecekteki Kemalist, "Türkiye Türklerindir" hayaline doğru ilerlememişlerdi. Darwinci ulus-devletler dünyasında modern imparatorluğun daha Türk, daha İslami ve daha az çokkültürlü olması gerektiğine inanıyorlardı. Stratejik tasavvurları, dış ve iç düşmanların birbiriyle bağlantılı olduğu bir zihin dünyasının içerisinde kurulu-yordu. Önde gelen ve sıradan Türklerin duygusal donanımı çerçevesinde, sadakatsiz Hristiyanlara karşı çıkması muhtemel, olağandışı ölçülerdeki şiddet olayları hiç bu kadar makul ve haklı çıkarılabilir görünmemişti. Nüfuz sahibi Türkler devletleri ve ulusları için yegâne elverişli geleceğin, imparatorlukta etnik ve dinsel olarak daha homojen çizgiler doğrultusunda reformlar yapmak ve gayrimüslimleri ya iktidarsız kılmak ya da imparatorluğun geleceğinden bir biçimde bertaraf etmekle mümkün olacağı kanısındaydı. Darbenin beyinleri kuşatma altındaki imparatorluğun sorunlarını halletmek üzere birkaç strateji düşünüyordu. Bir milyon Rum'un dörtte üçü Ege sahilinde yaşıyordu, İzmir şehri büyük ölçüde Hristiyandı. Jöntürkler Yunanistan'a göç etmeyi teşvik edecek ya da Rumları iç kesimlere sürececek gizli planlar hazırlamıştı.⁵⁸ İttihat ve Terakki Rum işyerlerinin boykot edilmesini örgütleyordu, Mayıs-Haziran 1914'te 150.000 Rum zorla Yunanistan'a gönderildi.⁵⁹ Daha sonra savaş sırasında on binlerce Rum doğuya, batı Anadolu'nun içlerine sürülecekti. Fakat İttihat ve Terakki üçlüsü en ciddi tehditlerin daha doğuda, sadece Ermeni Sorunu'ndan değil, Kürt isyanlarından da kaynaklandığına

Enver Paşa (1881-1922) ve Cemal Paşa (1872-1922)
Kudüs'teki Kubbet-üs-Sahra'yı ziyaret ederken, 1916.

inanıyordu. Bitlis yakınlarında büyük bir isyan patlak vermiş, Van Gölü'nün kuzeyinde, kuzey Irak'ta, daha sonraları Cizre, Midyat, Hasankeyf kasabalarında ve çevresinde başka isyanlar çıkmıştı. Büyük ordular seferber edildi, Mayıs 1914'te on iki Kürt lideri Bitlis'te idam edildi.⁶⁰ İsyançı Kürtler yöredeki Ermenilerden ve daha barışçı Kürtlerden destek almaya çalışıyordu. Hristiyanlar Osmanlı devletine sadık olduklarını ilan etmiş, devlet de Ermenileri Kürtlerle çarpışmaları için silahlandırmıştı.⁶¹

Ruslardan destek alan isyançı Kürt aşiret mensuplarının silahlı direnişiyle karşı karşıya kalan Jöntürkler, ayrıca Ermeni tehdidi olarak algıladıkları şey, yani Avrupalıların imparatorluğu bölmek için kullanabileceği muhayyel bir iç komplo karşısında kaygı duyuyorlardı.

İngiliz Büyükelçisi'nin Dışişleri Bakanı'na yazdığı ve yerel Osmanlı makamlarının Kürtleri denetim altına almak için "takdire şayan bir çaba" sergilediğini belirttiği mektubu Doğu'daki durumun karmaşıklığını ortaya koyuyordu. Büyükelçi'ye göre "bu olağanüstü çabaların ardından genellikle... doğu Anadolu'nun normal hali olarak görülen kanunsuzluğuna boyun eğilen kötü bir gidişat geliyordu. Öyle görünüyor ki bir Ermeni'yi öldüren bir Kürt 'Ermeni öldürmüş' biri gibi değil, bir 'katil' olarak görülüp ele alınıncaya dek güvenlik koşullarının istikrar kazanması beklenemez."⁶² Aynı tarihlerde hükümetin düzenli birlikleri beş yüz Taşnak savaşıyla birleşerek Van ile Başka- le arasındaki Kürt Gravi aşiretini bastırmaya koyulmuştu. Ne var ki devam etmekte olan güvensiz ortam birçok Ermeni'nin cesaretini o kadar kırmıştı ki direnmek yerine göç etmeye karar vermişlerdi. Köylerde ve kasabalarda Ermeni kalmamıştı.⁶³

Kürtler ile Ermeniler arasındaki gerilimler Kilikya'dan Van'a, oradan da Erzurum'a bir yay çizerek yükseliyordu. Diyarbakır valisi, yerli Müslümanların, Ermeniler ve Kürtlerin daha fazla özerkliğe sahip olacakları yönündeki söylentilerden rahatsız olduklarını bildirmişti.⁶⁴ Ermeni Patriği, Sadrazam'la görüşerek Ermenilerin durumunun giderek kötüleşmesinin önüne geçilmesini rica etmiş, bu ricasını İngiliz, Fransız ve Rus elçilerine de iletmışti. "[Balkanlar'daki] bu savaşın talihsiz sonucu karşısında asırlık bir nefrete bir intikam hırsı eklendi. Anadolu'da bir uçtan diğer uca bir katliam tehdidi dolaşıyor. Müslümanların ellerinde esir oldular. Bu katliamlar olmuyorsa, bunun yegâne sebebi Ermenilerin, kınamayı hak eden büyük suçların kurbanları olmalarına rağmen, tavırlarının kıskırtma olarak algılanmasından korku duymaları ve bu sebeple adalet talep etmekten bile kaçınmalarıdır... Hükümetin, Ermenilerin her zaman silahlanmaya hazır olduğunu ileri sürmesi yalnızca fanatik kitlelerin nefretini kamçılama yaramaktadır."⁶⁵ Patrik kendi hükümetine korkunç bir öngörüyle hitap etmişti: "Bu durum, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşama haklarının artık olmadığı anlamına geliyor. İşlerin böyle bir hal alması ancak ve ancak yukarıda belirtilen bölgelerde Ermeni unsurun ortadan kaldırılmasına yol açabilir;

hükümetin insanlarımızın onurları, hayatları ve mülklerinin korunması için gerekli önlemlerin alınacağı yolunda verdiği çok sayıda güvencenin hiçbir etkisi olmamıştır, zaten dikkat çekmiş olduğum başvurular, şikâyetler ve protestolara ekleyecek bir şey olmadığından bana düşen sadece (toplumdan ayrı olarak) Ermenileri gelecekte bekleyen kadere bakarak, Osmanlı devleti ve halkının vicdanına ve sorumluluk duygusuna, ayrıca medeni dünyanın merhametine çağrıda bulunmaktır.”⁶⁶ Sadrazam, Patrik’in dilekçesini bir kenara itti ve “haydutları, suçluları”, yani “kamu düzenini” tehdit eden Kürt çeteleri yakalamak için kuvvetli önlemler alındığı cevabını verdi.⁶⁷

Ermeniler, Kürtler ve Türkler arasındaki ilişkiler üçgeni gerilim doluydu ama partiler bir yandan da bu çatışma yüklü ortamda aralarındaki farklılıkları müzakere ediyorlardı. Örneğin Van’daki cinayet vakaları zaman zaman Ermenilerin kazanan tarafta olduğu hükümlere bağlanmıştı. Van valisi Tahsin Bey hükümetinin eski sultanın hükümetinden farklı olduğunu göstererek Ermenileri etkilemeye çalışıyor, dürüstçe bir iyileştirme programı izlemeye çalışıyordu. Yerel bir Ermeni yetkiliye, “Biz Jöntürkler bütün dünyaya Abdülhamit rejimiyle şimdiki rejim arasında keskin bir fark olduğunu haykırmak istiyoruz. Ülkeyi Avrupalı bir anlayışla yönetebilir, ayrıca adil ve tarafsız bir tavır sergileyerek azınlıkları memnun edebilir ve onlarla güçlü bir işbirliği tesis edebiliriz. Siz [Ermeniler] bugünkü tavrınızla bu tür bir işbirliğine ters düşen aykırı akımları destekliyorsunuz ve gözünüz her zaman Büyük Güçler’de.”⁶⁸

Kürt aşiret reisleri açıkça Ermenileri öldürüp mallarını ele geçirmekten bahsediyordu. Erzurum’daki Rus konsolosu Nisan 1913’teki raporunda, Kürt bir ağanın hiç tereddüt etmeden, aralarında Ermenilerin de bulunduğu bir topluluk karşısında Kürt kardeşlerine seslenerek onlara Ermenilere karşı fazla hoşgörülü davrandıkları konusunda yakındığı, bütün dertlerinin bu insanların başının altından çıktığını dile getirdiği ve Ermenileri katletmeye ve mülklerine el koymaya hazır olmaları tavsiyesinde bulunduğunu belirtmişti.⁶⁹ Bundan bir ay sonra Kafkasya Valisi Vorontsov-Daşkov Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov’a, “Türkiye Ermenilerinin durumu gerçekten

de kritik bir hal alıyor, muhtemelen sebepsiz de değil, yakın gelecekte bugüne dek yaşadıklarından çok daha kötü zamanlar yaşayacaklarından korkuyorlar” diye yazmıştı.⁷⁰ Erzurum’daki Rus konsolosu Adamov Müslümanların Ermenileri katletmeye hazırlandıklarından ve İstanbul’dan sadece bir işaret beklediklerinden korkuyordu. Hem men harekete geçilmesi gerektiği tavsiyesinde bulunmuş, aksi takdirde koruma için yüzünü Rusya’ya dönen Ermenilerin yakınlığının kaybedileceğini belirtmişti.⁷¹ Ermenilerin giderek saldırıya açık bir hal almalarından duydukları tedirginlik, resmi *Hınçak* gazetesinde yayımlanan ileri görüşlü bir makalede şöyle dile getirilmişti: “Bugün ülke hükümetini pençesinde tutan Türk milliyetçiliği... en ufak bir fırsat belirdiğinde Ermenileri, tarihsel bir *zorunluluk* olarak, tereddütsüz, acımasızca katledecektir. Hem bu kez onları 1895-96’da olandan daha insafsız, Adana Felaketi sırasında olandan daha vahşi bir biçimde katledecektir.” Makale “Türk milliyetçiliğinin temsilcilerinin Ermeni halkının varoluşu, gelişmesi ve yaşamsallığı fikrini kabul etme arzusu yoktur” diye devam ediyordu.⁷² Eylül 1913’te Romanya’da Köstence’de düzenlenen Hınçak Partisi Yedinci Genel Kongresi’nde Jöntürklerin Ermenileri ortadan kaldırmayı amaçladığına kani olmuş parti yönetimi, çaresizlik içinde, “İttihatçıların suç niteliğindeki planlarını boşa çıkarmanın tek yolu olarak” bir kez daha “şiddet içeren devrimci taktiklere” başvurulması kararı alındı. Ne var ki bu karar oybirliğiyle alınmış olmaktan uzaktı, imparatorluk içindeki Hınçaklar devrime yönelen bu hamleye karşı çıkıyordu. Dahiliye Nazırı Talat Paşa ile meslektaşları, Hınçakların Avrupa hükümetlerine gönderdiği, İstanbul’un tiranlığa dönüşünü kınayan açık mektuptan rahatsız olmuşlardı.⁷³ Hınçak Partisi üst düzey kadrosuna yerleştirilmiş gizli bir ajan, Artur Esayan (Arşavir Sahakyan) Talat’a, Hınçakların ona suikast düzenlemeye niyetli olduğunu haber vermişti. Tutuklamalar oldu.⁷⁴

Ermeni siyaseti kendi toplumuna yönelik tehditler artarken bile hizipçi görünümünü korudu. Taşnaklar Ağustos 1912’de İttihat ve Terakki ile ittifaklarının son bulduğunu açıkça ilan etmiş olsalar da Jöntürklerle birlikte çalışma yolları aramayı sürdürdüler. Her iki

taraf da büyük şüphe içindeydi. Taşnaklar, taleplerinin Avrupalılar tarafından ciddiye alınmasını sağlamak için partinin bir ulusal kurtuluş hareketini başlatma veya başlatmama meselesi etrafında bölünmüştü. Ama yeterli sayıda silahlı savaşçısı olmayan parti bir kez daha Osmanlıları kışkırtmamaya, Anayasa ve imparatorluk çerçevesinde çalışmaya karar verdi.⁷⁵ Gelgelelim Kasım 1913'te parti bürosu Kürtlerin yaptığı kıyımlara aynen karşılık vermeleri gerektiği kararına vardı. Ermenilere karşı şiddet kullanan *beyler* ve *ağalar* karşı teröre başvurulacaktı, Ermenilerden gasp edilen topraklar kuvvete başvurularak sahiplerine geri verilecekti.⁷⁶ Avrupa ve Amerika'ya dağılmış olan diasporadaki Ermenilerin *Hayyagan Tad'*ı (Ermeni Davası) benimsemesi, Ermenilerin Avrupa kamuoyundaki görünürlüğü artırması gerekiyordu.⁷⁷ Partinin başlıca yayın organı *Troşag*'da yayımlanan bir başyazıda İttihat ve Terakki ile ittifaktan pişmanlık duyulduğu, ama başka bir çare görülmediği belirtiliyordu. "Anayasal Türkiye son dört yıldır... daha büyük bir hilekârlıkla, daha yöntemli bir biçimde... tıpkı bir vampir gibi Ermeni halkının kanını emiyor... bizler de naif olduğumuzdan, hayallerle körleştığımızdan, duyarsızca adım adım bu ölümcül uçuruma doğru yaklaşıyoruz." Başyazı ümitsiz bir dille şu sözlerle son buluyordu: "Bugün acımasız, korkutucu bir ikileme karşı karşıyayız. Ermeni halkının varoluşu söz konusu: Bir ulus olarak hayatta kalabilmek için gerçek teminatlar almalıyız ya da kurbanlar gibi Türkiye'nin enkazı altında kaybolmaya hazırlıklı olmamız gerek. İkisinin arasında bir çözüm yok, ikisinin arasında bir çıkış yok."⁷⁸ Taşnaklar *fedai* birimlerini dağıtmış olsalar da sıradan Ermenileri silahlandırma çabalarını yoğunlaştırmışlardı.⁷⁹ Tercih edilen silah kolayca saklanabilen Mauser [Mavzer] tabancasıydı.⁸⁰ Öğrenciler ve işçiler silah almak için gerek duyulan finansmana katkıda bulunsalar da zengin Ermeniler partinin militan taktiklerine karşı çıktı.⁸¹ Ermeni siyasal eylemciler hiç olmadığı kadar tehlikeli bir ortamda aynı anda üç yol birden tutturmaya başladılar: Anayasal sistem içinde çalışıyor, Ermenilerin silahlı saldırısını yürütüyor ve Avrupa güçlerine doğu Anadolu'da reformlar yapılması için Osmanlı hükümetine baskı yapmaları talebinde bulunuyorlardı.

Osmanlı Ermenileri 1908 devriminden beri Avrupa'ya talepte bulunmaktan kaçınmıştı, ama Jöntürklerin yol açtığı hüsrana bir kırılma noktasına ulaşmıştı. Doğu vilayetlerinde giderek hassas bir hal alan durum, cemaat liderlerini hükümete baskı yapmaları gerektiğine ikna etmişti. Balkan Savaşları'nın bitiminde Avrupa güçlerinin büyükelçileri Balkan devletlerinin sınırlarını belirlemek için Londra'da bir araya geldiklerinde hem Rusya hem İstanbul'daki Ermeniler doğu Anadolu'da anlamlı reformlar yapılması için faaliyete geçmeye karar vermişti. Aralık 1912 sonunda, Ermeni Milli Meclisi reform planı hazırlayacak bir Güvenlik Komisyonu ile bir İstismarlar Komisyonu kurmak üzere Osmanlı başkentinde gizlice toplanmıştı. Zohrab ve diğerleri Rus diplomatlarla görüşüyordu. Perde arkasında Taşnak partisi bu faaliyete hem Osmanlı hem Romanov imparatorluklarında derinden bağlıydı, ama Osmanlı Ermenileri öncelikli olarak kendi hükümetlerinin istekleri doğrultusunda hareket ediyordu.⁸² Bu arada Eçmiadzin Gatoğigosu V. Kevork bu meseleyi Kafkasya valisiyle görüşmüş, Paris'te Ermenilerin reformlara ilişkin konumunu formüle edip savunacak bir heyet kurmuştu. Heyetin başına önde gelen diplomat Boğos Nubar'ı atamıştı. Rus hükümetinin onayladığı bu heyet Ermenilerin Avrupalı bir komisyon üyesine bağlı olarak özerk olması, bütün ordu ve idari birimlerde Hristiyanlar ve Müslümanların eşit düzeyde temsil edilmesi planını teşvik ediyordu.

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderine duyduğu çok yönlü ilgi sadece Hristiyan ve Slav tebaayı değil, Boğazlar Meselesi'ni de kapsıyordu. Rus ihracatının yüzde ellisi İstanbul ve Çanakale Boğazları'ndan taşınyordu, bu yükün yüzde 90'ı tahıldı.⁸³ Rus yöneticiler yüzlerce yıl boyunca İstanbul'u "geri alma" ve Ortodoks Rus İmparatorluğu'na katma hayalleri kurmuş, bu yönde planlar yapmıştı ancak Avrupa bu hevesleri defalarca boşa çıkarmıştı. Hem Rusya hem oradaki Ermeniler Avrupa'nın gözetiminde reform geçirmiş bir Ermenistan görmek istemiş, ama bir Rus protektorası ya da Rus işgali önerecek kadar ileri gitmemişlerdi.⁸⁴ Avrupalılara o dönemde uygulanamaz olan özerklik yerine Ermenilerin hayatlarını ve mülklerini koruyacak bir idare tesis etme çabasında olduklarının

güvencesini veren⁸⁵ Nubar, İstanbul'daki Ermeni Patriği ve Ermeni Siyasi Misyon'un önde gelen üyeleriyle gizlice çalıştı. Patrik Zaven hatıralarında "Hükümetin Ermenilere karşı kötü hisler beslediği, Ermenilerin dış güçlerin, özellikle de Rusya'nın çıkarlarına hizmet ettiği kanısında olduğu dikkate alınırca, Patrikliğin Boğos Nubar Paşa'yla işbirliği içinde olduğunu hükümetten gizlemek gerekiyordu," diye yazmıştı.⁸⁶

Avrupa güçlerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nun korunması, parçalanmasına nazaran daha tercih edilesiydi çünkü parçalanma şu ya da bu gücün farklı bölgelere hâkim olması anlamına gelecekti. sultanlar Avrupalılara çok fazla borçlanmışlardı ve kamu borçları bir Avrupa kurumu tarafından idare ediliyordu. Büyük Güçler imparatorluğun ayakta kalabilmesi için Ermeni vilayetlerinde reformlar yapılmasının hayati önem taşıdığı kanısındaydı. Ne var ki bir fikir birliği sağlamak zordu, çünkü Büyük Güçler kendi aralarında ciddi diplomatik bölünmeler yaşıyordu. Almanya, Avusturya ve İtalya'dan oluşan Üçlü İttifak, İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan Üçlü İtilaf ile karşı karşıyaydı. Rusya ile Britanya 1907'de İran'da iki etki alanı kurulması konusunda anlaşmıştı, Rusya kuzey bölgelere hâkim olacaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Ermenilerin geleceği meselesiyle ilgili olarak Britanya son müttefiki Rusya ile ilişkisini ve Büyük Güçler'in her birine danışmayı gerektiren, çok büyük çaplı Avrupa Uyumuna bağlılığını dengelemeye çalışıyordu.

Balkan Savaşları'nda alınan yenilgiler İstanbul'u, Avrupa'nın Osmanlı'nın geleceğiyle ilgili yaptığı planlar karşısında olağanüstü derecede savunmasız bıraktı.⁸⁷ Ekim 1912 sonunda Avrupa gemileri İstanbul açıklarına demirledi, hükümetleri kenti ve imparatorluğun çeşitli bölgelerini işgal etme ihtimali üzerine düşünüyordu. Birçoklarını şaşırtan bir gelişmeyle İttihat ve Terakki hükümeti Nisan 1913'te sıkıntı verici Ermeni Sorunu'nu halletmek üzere yeni bir taktik benimsedi. Doğu Anadolu imparatorluk açısından büyük bir güvenlik sorunu oluşturuyor, kötü yönetiliyor, ayrıca diğer devletlerin ağızını sulandırıyor. Jöntürkler bir şeyler yapılması gerektiğini anlamışlardı, Babîâli Büyük Güçler'in sert bir reform planı dayatmasını beklemek yerine İngilizlere müracaat ederek çeşitli resmi bi-

rimler ve jandarma teşkilatı için müfettiş desteği talebinde bulundu. Londra tek taraflı hareket etmeyip diğer Avrupa devletlerine danışma kararı aldı. Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov Britanya'nın gölgesinde kalmak zorunda olmalarına itiraz etti. Buna cevaben Britanya bu meselenin İstanbul'daki büyükelçilerin katılacağı bir konferansta tartışılmasını kabul etti.

Avrupalı Büyük Güçler sonraki altı ay boyunca Ermeni vilayetlerine Avrupalı temsilciler gönderme fikrini tartıştı. Görüşmelere Ermeni temsilciler de Osmanlı yetkililer de davet edilmedi. Büyük Güçler Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmaması ya da etki alanlarına bölünmemesi gerektiğinde hemfikirdi. Ruslar Haziran'da bir reform planı sundu. Plan altı doğu vilayetinin Büyük Güçler ve İstanbul'un onaylayacağı Hristiyan bir genel vali ile eşit sayıda Müslüman ve Hristiyan vekillerden oluşan bir meclis tarafından yönetilmesini öngörüyordu. Britanya Rusya'nın sunduğu, Hristiyan bir genel vali yönetiminde Ermenilerin özerk olmasını öngören "Mandelştam Planı"nı kabul etmeye hazır değildi.⁸⁸ Kenarda kalmış olan Almanya hem Osmanlı bürokrasisi içinde bir zemin kazanmasından korktuğu İngilizlere hem de Ermeni vilayetlerini ilhak etmesinden korktuğu Rusya'ya şüpheyle bakıyordu. Almanya doğu Anadolu'dan geçen, büyük yatırımlarda bulunduğu Bağdat demiryolunun Rusya'nın müdahaleleriyle tehlikeye gireceği kaygısını taşıyordu. *Deutsch-Asiatische Gesellschaft* "Rus ayısı Ermeni balını istiyor," diye yazmıştı.⁸⁹

Ermenilere yönelik katliamların yeniden patlak vermesi halinde Rusya savaşa girmeye hazırdı, ama aylar süren siyasal manevraların ardından Rusya ve Almanya Eylül 1913'te reformların uygulanmasını izlemek üzere doğu Anadolu'nun iki farklı bölgesine iki genel müfettiş atanması kararına vardılar. Bir bölgede Trabzon, Erzurum ve Sivas yer alırken, diğer bölge "Ermenistan"ın geriye kalan kısmıydı. Birleşik tek bir "Ermenistan" kurulmayacaktı. Bölgelerin yönetimine yardımcı olmak üzere eşit sayıda Hristiyan ve Müslümandan oluşan seçilmiş konseyler görev yapacaktı. Anlaşmada gasp edilmiş toprakların eski sahiplerine verilmesinden ya da Balkanlar'dan gelen *muhacir*lerin doğuda iskân edilmesine son verilmesinden bahsedilmiyordu. Ermenistan ya da Ermenilerden bahsedilmiyordu.

Yabancı müfettiş fikri Türk milliyetçilerini sıkırmıştı. Onların bakış açısına göre “Türk vatanının kalbi”, Türk ulusunun son sığınağı tehdit altındaydı. Milliyetçi gazeteler *Tanin* ve *Jeune Turk* imparatorluğun iyileşip ayağa kalkmaya ihtiyaç duyduğu böyle bir dönemde karşı karşıya kaldığı ve imparatorluğu küçük düşüren yeni Haçlı Seferi’nden dem vuruyordu. İttihat ve Terakki ülke topraklarını yabancıların yönetmesine karşı muhalefetini sertleştirdi. İngiliz büyükelçisi Sir Louis Mallet, Babiâli’yi Avrupalıların önerisinin, bazı değişikliklerle beraber, tek bir Avrupa gücünün doğu Anadolu’ya hâkim olmasından daha avantajlı olduğuna ikna etmeye çalıştı. Kendi hükûmetine “büyük cesaret sahibi, karakteri güçlü” Talat’a güvenmeleri gerektiğini söyledi. Talat’ın doğu vilayetlerine yaptığı son ziyaret belki de, Avrupa İstanbul’u daha aşırı bir politika benimsemeye zorlamamış olsaydı olumlu sonuçlar doğurabilirdi.⁹⁰ İngiliz büyükelçiliğine göre Ermeniler ile hükûmet arasındaki ilişkiler iyileşiyordu. Van’daki Britanya konsolos yardımcısı Ermenilerin “her şeyden önce” siyasetle değil, ekonomiyle ilgilenen tüccar bir millet olduğunu bildiriyordu. Osmanlı’nın iyi niyeti, yollara, demiryollarına, Van Gölü üzerinde motorlu teknelere yatırım yapması durumu çok iyileştirecekti. Ne var ki Taşnakların kentte bazı kişilere gizlice Mauser tabancası temin etmesinden, bu insanların gerek olursa “başlarının çaresine bakabileceklerini” belli etmek için bu silahları göstere göstere taşımasından yana kaygıları vardı.⁹¹

Ermeni Milli Meclisi, Hovhannes Arşaruni yerine yeni bir partirik seçmişti, nüfuz sahibi kimseler Arşaruni’nin “gittiği yerler, ilişki kurduğu kişiler konusunda ayırım gözetmediği” kanısındaydı: “Aile eğlencelerine katılıyor, eczanelerde ve berberlerde vakit geçiriyor, uygun yerlerin yanı sıra uygunsuz yerlere de gidiyor.”⁹² Hükûmet ile cemaat arasındaki ilişkilerin gerilmesiyle birlikte meclis daha genç birinin, vilayetlerden gelen, sıradan Ermenilerin hayatını bilen, başkentteki partiler ve hiziplerle bağlantısı olmayan birinin seçilmesine karar verdi.⁹³ Piskopos Zaven Der Yeğyayan, Diyarbakır’dan İstanbul’a yaptığı şaşaalı yolculuk sırasında, kasaba kasaba sadece Ermeniler tarafından değil, Osmanlı valilerince de ağırlandı. Askeri geçit

törenleri düzenlendi, Dahiliye Nezareti piskoposun Trabzon'dan bir gemiyle İstanbul'a getirilmesi talimatını verdi.⁹⁴ Rus konsolosundan da benzer bir gemi teklifi geldi ancak seçilmiş patrik uyanık davranıp Rus konsolosunun teklifini geri çevirdi. Bu davranışı "Osmanlı hükümeti üzerinde çok iyi izlenim bıraktı."⁹⁵ Patrik, Sultan'ın huzuruna çıktığında V. Mehmet onu sadece "Memnun oldum," sözleriyle karşıladı, bunun ardından bir yetkili yeni patriğe prestijli bir nişan taktı, "o zaman bu, ona karşı olağanüstü bir yakınlık emaresi olarak değerlendirilmişti." Selefleri gibi Patrik Zaven de (bir kez daha) Ermenilerin imparatorluğa sadık olduklarını vurguladı.⁹⁶

Jöntürkler müfettişlerin dayatılmasına direniyor, Ermenileri bu meseleden vazgeçmeye ikna etmeye çalışıyordu. Taşnaklarla yapılan tartışmalara katılan bir İttihat ve Terakki temsilcisi Osmanlıların "Taşnakları çıktıkları tehlikeli yoldan döndürmek" istediğini belirtmiş, ama "bu hayalcileri ikna etmek mümkün olmadı," diye eklemişti.⁹⁷ İstanbul askeri valisi Ahmet Cemal Haziran'da Taşnak liderlerle yemek yedi. Ermenilere reform konusunda Ruslarla birlikte çalışmakla ciddi bir hata işledikleri uyarısında bulundu. Onlara "Türkiye'nin toprak bütünlüğü mevzubahis ve bu bütünlük sizin eyleminiz sonucu körü körüne tehlikeye atılmış bulunuyor," dedi. Hükümeti ülkenin karşı karşıya olduğu ekonomik zorlukları giderecek reformları uygulamamakla suçladı. "Ermenilerin bizi duvara sıkıştırmak yerine bunu anlamaları gerekirdi," dedi.⁹⁸

Bahriye Nazırı Cemal Aralık 1913'te Taşnak lider Vartkes'i görüşmeye çağırarak ona Ermenilerin "Avrupa denetimi"nde ısrar etmemeleri gerektiğini, böyle bir şeyin üç yüz-dört yüz bin Ermeni'nin katledilmesine yol açabileceğini söyledi. Bu da Rusya'nın müdahalesi ve işgaliyle sonuçlanırdı. Vartkes bunu neden anlattığını sorduğunda Cemal, "Gidip halkına akıllarını başlarına toplamaları gerektiğini söyleyesin diye," cevabını verdi. Önde gelen Taşnaklardan Armen Garo ile "Küçük Sarkis", İttihat ve Terakki temsilcilerine katliamların İstanbul'da devrimci faaliyetlerin sürdürülmesini gerektireceğini söyledi. "Sorumlular bizden kaçamayacak," uyarısında bulundular. İttihat ve Terakki temsilcileri ortalığı yatıştırmak için Cemal'in "bu-

dalaca, yetkisi olmaksızın konuştuğunu” söylediler.⁹⁹ Diğer İttihat ve Terakki yetkilileri Ermenilerle birlikte çalışma imkânı konusunda hayli farklı görüşlere sahipti. Aynı ay İttihat ve Terakki’nin en üst düzey lider kadrosunda kilit bir isim olan Ömer Naci, “soruşturmalarım sonrasında kişisel kanaatim, [Ermenilerin asıl niyetleriyle ilgili] temelsiz yanlış anlamaların önde gelen Ermeni entelektüel çevrelerin ruhu ve zihniyetine yakından aşina olmamaktan kaynaklandığı yönündedir. Çünkü şahsen biliyorum ki Ermeni İhtilalci Fırkası, örneğin içlerinde en örgütlüsü olan Ermeni Devrimci Federasyonu liderleri, Ermeni halkının kültürel kimliği ve ulusal haklarına saygı duyulduğu sürece, Osmanlı’nın sadık bir unsuru olarak kalmanın Ermeni cemaatinin nihai hedefi olması gerektiği inancındadır.”¹⁰⁰ Önde gelen Jöntürklerin zihinlerindeki, Ermenilere ilişkin bu iki farklı ve çelişkili tahayyül birbiriyle çatışıyordu.

Osmanlı hükümeti, prensipte, doğu vilayetlerine Avrupalı müfettişler yerleştirme planını son derece gönülsüzce kabul etmişti. Birkaç ay daha ayrıntılarla uğraşıldıktan sonra anlaşma 8 Şubat 1914’te imzalandı, Ermeniler bundan çok büyük bir memnuniyet duydu. İstanbul’daki Rus maslahatgüzarı aşırı iyimser bir dille “8 Şubat anlaşması hiç kuşkusuz Ermeni halkının tarihinde yeni ve daha mutlu bir dönemin başlangıcı anlamına geliyor!” demişti.¹⁰¹ Diğer yabancı diplomatlar anlaşmayı Anadolu’nun nihai olarak ekonomik ve siyasal etki alanlarına ayrılmasının ilk adımı olarak görüyorlardı. İstanbul’daki bir İngiliz askeri ataşesi reformun “bütün vilayetleri ateşe vereceği”, “ülke çapında katliamların önünü açacağı” uyarısında bulunmuştu.¹⁰² İttihat ve Terakki liderleri Anadolu’ya müfettiş dayatılmasından nefret ediyordu ve Cemal Paşa daha sonra hatıratında, imparatorluğun savaşa girme nedenlerinden birinin de bu reformdan kurtulmak olduğunu yazmıştı.¹⁰³ Benzer reformların Balkanlar’da, oradaki Hıristiyanların bağımsızlıklarını ilan etmesiyle son bulduğunu anımsayan Talat’a göre Avrupa’nın reformları, Ermenilerin toplu ve bitişik bir halde Anadolu’ya yerleşmelerinin önüne geçmekteki başlıca itici güçtü. 26 Mayıs 1915’te, tehcirin başlaması sonrasında Sadrazam’a “Yabancıların etkisi ve baskısı altında yapılan reform-

ların ve kurulan örgütlerin Osmanlı vatanının bölünüp parçalanmasına yol açtığı acı bir şekilde tecrübe edildi” demişti; bu nedenle hükümet ve ordu “bu *gaileyi* ortadan kaldırmanın yollarının nasıl hazırlanacağı ve uygulanacağını” değerlendiriyordu.¹⁰⁴ “Gaile” derken Ermeni “sorunu”nu kast ediyordu.

Avrupa güçleri yıllardır ilk kez Ermeni Sorunu konusunda anlaşmaya varmıştı, bir reform paketi uygulamaya hazırlardı. Mayıs’ta Norveçli Binbaşı Nicolai Hoff ile eskiden Hollanda Doğu Hint adalarında bölge idarecisi olan Hollandalı Louis Constant Westenek Avrupalı müfettişler olarak görevlendirildi. Ermeni partilerinin liderleri atanmış müfettişleri bilgilendirdiler, sonunda bir reform devrinin başlayacağından yana ümitliyidiler. Dahiliye Nazırı müfettişlerin kadrosunun nihai olarak kimlerden oluşacağı kararını ertelerken, onlar da Pera’daki saygın Tokatlıyan Otelinde dinleniyorlardı. Talat, Osmanlı Bankası işgalinin kahramanı Armen Garo’nun Hoff’un yardımcıları arasında yer almasını istemiyordu. Garo ve Vramyan Talat’la buluşmuşlardı; Talat kısa bir süre önce Garo’ya “Zaman geçtikte birbirimizden uzaklaşıyoruz, belki de bir gün gelecek ve artık birbirimizin dilini anlamayacağız,” demişti. Görüşme kötü geçti, iki taraf da birbirlerine sert suçlamalarda bulundu. Talat kendisini modern Alman imparatorluğunun kurucusu Bismarck’a benzetiyordu. Garo Dahiliye Nazırının Kürtleri asimile edip “Ermenileri Ermenistan’dan tahliye ederek, Ermeni sorunundan bir seferde kurtulma” yönündeki büyük planlarına meydan okudu. Onu şöyle uyardı: “Planlarınızı gerçekleştirmeniz için gerekli zamanı size tanımayacağız. Milli bilincimiz o kadar ileri ki sizin Ermenistan’ı Ermenisiz görmeye izin vermektense Osmanlı İmparatorluğu denilen bu büyük eseri yıkmayı tercih ederiz... Çalışkan insanlarımızı göçebe Kürtlerin ve Rumeli *muhacir*lerinin hayrına kadim topraklarımızdan sürmenize izin vermeyeceğiz.”¹⁰⁵ Yüzü kıpkırmızı olan Talat birden ayağa kalkmış, başka bir randevusu olduğunu söyleyerek apar topar oradan ayrılmıştı.

Reform anlaşması, görünürde zorlu olan bir soruna getirilmiş nispeten iyi bir çözümdü. Osmanlılara asgari düzeyde bir yabancı

müdahale seçeneği tanınmıştı, bu müdahale Ermeni sorununu hafifletecek, böylece Avrupa devletlerini imparatorluğa daha saldırgan müdahalelerde bulunmaktan alıkoyacaktı. Rusya kenarda tutulacaktı, Ermeniler gelecekte daha iyi hayat koşullarına sahip olmayı umabilirlerdi. İmparatorluğun parçalanmasını ya da Ermeni Sorunu yüzünden savaşmayı istemeyen Büyük Güçler Ermenilerle ilgili krizin bunlara yol açmadığını düşünerek rahatlayabilirlerdi. Tarihte bu yer Saraybosna'ya ait olacaktı. Müfettişlerden Binbaşı Hoff doğuya gidip, Van'da kısa bir süre kaldı, ama Babıâli onu hemen geri çağırırdı. Hoff İstanbul'a geldiğinde Ermeni mebus Vartkes Serengülyan kendisine "İnşallah Ermenistan'da reform yaptın da geldin," diye takılmıştı.¹⁰⁶ Osmanlı birlikleri seferberlik halindeydi. Westenenk yola hiç çıkamadı.¹⁰⁷ Büyük Savaş başlamıştı.

Kadim devirlerden modern zamanlara Ermenilerin tarihi, farklı imparatorluklarda ve farklı imparatorluklar arasında yaşayan bir halkın hikâyesi olmuştur. Yirminci yüzyıl başında Rus, İran ve Osmanlı imparatorluklarının liderleri bu üç imparatorluk ve sınırların her iki yanında yaşayan Ermeniler açısından önemli bahisleri yükseltmişlerdi. Osmanlı ve Rus imparatorlukları modernleşme sürecindeydiler, bir ölçüde ulusallaşmışlardı, yani güvenliklerinin ve gelecekte ayakta kalabilmenin topraklarında yaşayan, kilit roldeki milliyete daha fazla bağlı olduğu kanaatini giderek benimsiyorlardı. Hem Romanov hem Osmanlı hükümetleri devletlerinin saldırıya açık sınırları boyunca sadık hizmetkârlara ihtiyacı olduğu inancındaydı; Çarlık Rusların, Osmanlılar Müslümanların, hatta daha da iyisi Türklerin hizmetini bekliyordu. Hem Ruslar hem Osmanlılar için Ermeniler sadece coğrafi konumları itibarıyla sakıncalı değil aynı zamanda devlete sadakati son derece şaibeli, potansiyel olarak hain, rahatsız edici bir unsurdur. Ermenilerin kendilerini yönetenlere sadakat teminatı vermelerinin bir faydası olmuyordu. Önemli yetkililerin duygusal dünyasında Ermenilere güvenilmezdi. Yüksek mevkilerdeki birçok Rus onları sapkın devrimciler olarak görüyordu; I. Dünya Savaşı arifesinde Çarlık Rusyası'nın Ermeni entelektüel ve eylemcilerine karşı husumeti beş yüz Taşnak eylemcinin tutuklanması ve topluca mahkemeye çıkarıl-

masıyla zirveye tırmandı. Osmanlı makamları Ermenileri Rus dostu ve ayrılıkçı olarak görüyordu. Ermenilerin kendileri de emperyal efendileri konusunda ikircikli bir tutum içindeydi. Osmanlı Ermenilerinin çoğu, güvenlik ve refahları reform geçirmiş bir devlet tarafından garanti altına alınacaksa şayet Osmanlı İmparatorluğu'nu tercih ederdi. Bazılarıyla Rusya'yı bir kurtarıcı, Osmanlıların yerine tercih edilebilir bir Hristiyan imparatorluğu olarak görüyordu. Avrupa müdahalesinin durumlarını iyileştireceğini uman Ermeniler Batılı güçlere müracaat ediyordu, ama bu hamleler Osmanlılarda husumet uyandırıp Rusları rahatsız etmekten başka bir işe yaramıyordu.

1908 sonrasında imparatorluğun önünde dört seçenek vardı. Birincisi Avrupalı Büyük Güçler ve Ermenilerin arzuladığı gibi Osmanlıcı bir devletin, en baştaki anayasal gündemini gerçekleştirecek bir reformdu. Osmanlı devleti imparatorluğun ayrımcılık ve hukuki eşitsizlik paradigmasından, Osmanlı yurttaşlarından oluşan tek, medeni, çokuluslu bir ulusa sahip çokuluslu bir devlete geçebilirdi. İkinci seçenek Türkler, Kürtler ve Araplar arasında bir ittifak kurup gayrimüslimleri tabi kılarak devleti bir İslam imparatorluğuna dönüştürmekti. Birçok Jöntürk'ün istediği üçüncü seçenek Türklerin hâkim olduğu, Türk olmayanların tabi kılındığı bir imparatorluk olarak kalmak, muhtemelen doğruya doğru yayılıp başka Türki halklarla da bütünleşerek bir Turan imparatorluğu haline gelmekti. Dördüncü çözümse birincisi gibi, imparatorluk olmaktan çıkmak, Türklerden oluşan bir etnik-ulusal devlet haline gelmek, Türk olmayanları sürmek ya da asimile etmektir. Kemalistler I. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarak bu tercihi yaptılar. Savaş öncesinde ve sırasında devletin başlıca aktörleri tarafından henüz açıkça tahayyül edilmeyen bu son seçenek imparatorluğun parçalanmasını, Arap topraklarının kaybedilmesini, milyonlarca Ermeni, Rum ve Kürt'ün Anadolu'dan fiziksel olarak sürülmesini ya da zorla asimile edilmesini gerektiriyordu.

Osmanlıcı seçenek I. Dünya Savaşı'na dek resmi retorik bir parçası olarak kaldıysa da etkili Jöntürk kuramcıları ve eylemcilerinin çoğu 1914'e gelindiğinde bu liberal çokkültürlü yaklaşımı daha

ALTINCI BÖLÜM

yoğun bir Türkleştirme adına terk etmişti. Kilit önemdeki birkaç lidere göre Türk milliyetçiliğinin PanTurancı biçimi imparatorluğun ve Türklerin siyasal egemenliğinin korunması için en etkili seçenekmiş gibi görünüyordu. Ne var ki 1913 darbesinden hemen sonra Enver, Talat ve Cemal Paşalar hiçbir zaman tam anlamıyla açık bir ideolojik yönelimde anlaşmadılar, Osmanlılık, Türk milliyetçiliğinin PanTurancı biçimi ve Panislamizm arasında gidip geldiler.¹⁰⁸ Jöntürkler karma bir çözüme yöneldi: İmparatorluğun ellerinde tutabildikleri kadarını korumak, bir yandan da bu imparatorluğu Türk sayısını artırıp Hristiyan nüfusu azaltarak daha güvenli bir hale getirmek. Cemal Paşa “Kendi adıma söylersem, ben esasen Osmanlıyım, ama Türk olduğumu unutmuyorum, Türk ırkının Osmanlı İmparatorluğu’nun temel taşı olduğuna inancımı hiçbir şey sarsamaz... Osmanlı İmparatorluğu kökeni itibarıyla Türklerin bir eseridir.”¹⁰⁹ Bu demografik küçülmenin nasıl gerçekleşeceği nihayetinde savaş potasında belli olacaktı, ama savaşa giden yıllarda Jöntürkler arasında birkaç kararlı militan yok etmenin en uç biçimini değerlendiriyor ve açıkça dile getiriyordu.

YEDİNCİ BÖLÜM

Savaş

O zamanlar “Büyük Savaş” diye bilinen şey, Osmanlı İmparatorluğu’nun bütün halklarının, özellikle de Ermeniler ve Süryanilerin başına gelen tam bir felaket oldu. Sultan’ın 20 milyonu aşkın tebaasından, herhalde 5 milyonu İttihat ve Terakki’nin zorunlu değil tercihi olarak görülen bir savaşa katılma kararı yüzünden kaybolup gidecekti. Kurbanların çoğu sivil. Anadolu Müslümanlarının yüzde 18’i savaşta verilen kayıplar, açlık, hastalıklar, hükümetin kötü örgütlenmesi sonucu ölecekti. Ermenilerin yüzde 90’ı savaş sonrasında kaybolup gitmiş olacaktı: tehcir edilecekler, katledilecekler, zorla İslam’a geçirilecekler ya da yeni Türkiye sınırlarının ötesine sürüleceklerdi. Jöntürkler savaşa imparatorluklarını kurtarmak, hatta güçlendirmek için girmişti, ama onun sonunu yöneteceklerdi. Savaş, Türklerin anayurdu haline gelen Anadolu’da etnik temizlik gerçekleştirerek, milyonlarca sıradan Müslüman’ı vatanları için savaşmaya seferber ederek imparatorluğun halefinin, Türk milliyetçi hareketinin yarattığı ulus-devletin temellerini atacaktı. Osmanlı’nın bu savaşını yazan bir tarihçi “Bugün Türklerin kolektif hafızasında Osmanlılar I. Dünya Savaşı’nı kaybetmiş, Türkler kazanmıştır,” diyordu.¹

Osmanlı İmparatorluğu 1914 ile 1918 arasında Çanakkale Boğazı ve Balkanlar’dan Filistin ve Arabistan’a, Kafkasya ve İran’a dek dokuz farklı cephede savaştı. Çoğu Türk 3 milyon Osmanlı Üçlü İtilaf’a karşı verilen savaşta askere alındı. Tahminen 771.844’ü, yarısı hastalıktan olmak üzere savaşta hayatını kaybetti. Ölüm oranı yüzde 25’e ulaşmıştı.² Sadece Sırbistan nüfusuna oranla Osmanlılardan daha büyük bir kayıp verecekti. Savaş sivililer ile ordu arasındaki farkları bulanıklaştırmıştı. Bu topyekûn savaşta şiddet bütün yurttaşları vuracaktı. Sivil toplum muazzam bir zarar görecekti, devletin

YEDİNCİ BÖLÜM

iktidarı topluma görülmemiş biçimlerde sızacaktı. 1920'lerde Türkiye'de gayrisafi milli hasıla savaş öncesi dönemin yarısı düzeyindeydi.³ Bölgedeki kentsel nüfus 1950'lere dek kendine gelemeyecekti. Milyonlarca insan ya askere alınarak ya hükümetleri tarafından tehcir edilerek yerinden olacaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nda her on kişiden biri savaş yıllarında sürgün edildi.⁴ Yüz binlerce kişi devlet politikaları sonucu katledilecek, yüz binlerce kişi de zorla İslam'a geçirilecek, Hristiyan olarak asıl kimliklerini kaybedecekti. 1912 ile 1924 arasındaki on iki yıl içinde Osmanlı Küçük Asyası'nın gayrimüslim nüfusu kabaca yüzde 20'den yüzde 2'ye inecekti.⁵

Avrupa başkentlerinde savaş, özellikle genç erkeklerce, cepheye en fazla cefa çekecek insanlarca coşkuyla karşılanmıştı. İşçiler ve sosyalistler Berlin, Paris ve St. Petersburg'da savaş aleyhine gösteriler yapmıştı, ama ulus, devlet ve imparatorluğa eşlik eden tutkular yabancı korkusuyla birleşiyor, insanları Kayzerleri, başkanları ya da Çarlarının peşinden gitmeye ve orduya katılmaya teşvik ediyordu. Sadece birkaç radikal parti, örneğin Rus Sosyal Demokrasi partisinin büyük bölümü ve militan Bulgar Marksistleri savaşa karşı çıkıyordu. Dönemin ortak dili ırkların savaşından, Tötonlara karşı Slavların savaşından ve bir medeniyetler çatışmasından, Batı'nın Aydınlanmasına karşı Doğu'nun barbarlığından bahsediyordu. Savaşın, diğerlerini baskın kuvvete boyun eğdiren, kazananın her şeyi aldığı ve düşmanın tamamen yok edildiği zorlayıcı bir mantığı vardı. Büyük Savaş savaş meydanındaki orduların çarpışmasından ibaret değildi, sivillerin de en az askerler, hatta onlardan fazla eziyet çektiği topyekûn bir savaştı. Almanlar Belçika'ya, Ruslar Avusturya Galıçyasına, Osmanlılar İran ve Kafkasya'ya girerken silahlı erkekler ile silahsız kadınlar ve çocuklar arasındaki ayrımlar bulanıklaşıyordu. Kendi kendisini örnek medeniyet olarak tanımlayan Avrupa vahşilik seviyesine inmişti, hükümetler devletlerin meşru müdafaa adına yapabileceklerinin geleneksel sınırlarını rahatça ihlal ediyordu. Alman gazeteleri "*Not kennt kein Gebot und kein Verbot*" (Aciliyet hukuk ve engel tanımaz) diye yazıyordu.⁶ On binlerce düşmanın katledilmesi, bu suçu işleyenlerin zihniyetine göre etkili bir misillemeyi önlemek

için alınması gereken zorunlu bir tedbirdi. Bugünün kurbanları yarın intikam almasınlar diye daha büyük bir zalimlik göstermek gerekiyordu.

Avrupa devletleri 1914'te birbirlerini kardeşin kardeşi kırdığı korkunç bir savaşa sürüklerken Jöntürkler imparatorluğun ayakta kalması için birbiriyle ilişkili iki politikanın uygulanması gerektiğine ikna olmuştu: Büyük Güçler'den biri ya da daha fazlasıyla etkili bir ittifak kurmak ve hem devleti zayıflatan hem de yabancı aktörlere imparatorluğun içişlerine karışma fırsatı sunan, huzursuzluk kaynağı iç bölünmelerle başa çıkabilmek için Osmanlı toplumunu seferber etmek, hatta askerileştirmek. Avrupa'nın emperyalist devletlerinin yerkürenin dörtte üçünden fazlasını denetim altında tuttuğu bir dönemde Osmanlı İmparatorluğu Yeni Emperyalizm'in son raundu için adil bir oyun sahasıydı. Jöntürklerin dış politikası, ülke içindeki güçlüklerle, imparatorluğu oluşturan halkların sıkıntılarına bir çözüm bulamamalarıyla yakından ilişkiliydi. Bazıları savaşın, imparatorluğu Büyük Güçler'in saldırgan iştahından kurtaracak ve imparatorluğun geriye kalan gayrimüslimlerinin görünürde doymak bilmez heveslerine nihai çözüm getirebilecek bir fırsat çıkardığı kanısındaydı. İktidardaki genç militanlar Osmanlıcılığın ve Avrupa tarzı reformların denendiğini, ama imparatorluğu güçlendirmediklerini düşünüyordu. Enver'in 1913'te Edirne'yi geri alması diplomasinin başaramadığı şeyi güçlü bir ordunun onarabileceğini doğrulamış gibi görünüyordu. Savaş ve gerçekten egemen bir devletin yaratılması zorunluydu, bağımsızlık ve güvenlik Almanya'yla kurulacak bir ittifak ve savaşa girmekle kazanılabilirdi.⁷

Üst düzey Alman ve Avusturyalı yetkililer de Osmanlı İmparatorluğu içindeki bağlılık meselelerini değerlendiriyordu. 1914 sonbaharında Avusturya subayı, oryantalist Victor Pietschmann Osmanlı ordusunda hizmet veren Alman generaller için bir rapor yazdı, Osmanlı'nın Rusya'ya karşı Kafkasya'da girişmeye hazırlandığı seferde Anadolu Ermenilerinden kaynaklanan lojistik ve stratejik engellere dikkat çekiyordu. "Rusya'ya karşı bir sefer düzenlenmesi halinde, Türklerin, düşmanın içlerine nefret ve intikam tohumları ekerek

YEDİNCİ BÖLÜM

onları da birer düşman haline getirdiği, çoğunluğu düşmandan derinden etkilenmiş bir halkın yaşadığı topraklardan geçmesi, dahası Türklerin bu seferberliği bu insanların oğullarından kurulu birliklerle yürütmesi gerekiyordu.”⁸ Bütün halkların demografik özelliklerini dikkate alan bu tür bir stratejik düşünme biçimi Avrupa savaşa doğru giderken askeri planlamanın standart bir parçası haline gelmişti.

RUMLARIN ÇIKARILMASI

Büyük Savaş öncesindeki beş yıl boyunca savaş bulutları Avrupa semalarında toplanıp durmuştu. 1914’te Osmanlılar Ege adaları Sakız, Midilli ve Limni konusunda Yunanistan’la başka bir savaşın eşiğine gelmişlerdi. Yunanların yaşadığı, ama Anadolu sahillerine yakın olan, Yunanların İkinci Balkan Savaşı’nda aldığı bu adalar Osmanlılara anakaraya yönelik potansiyel stratejik tehditler olarak görünüyordu. Avrupa İstanbul’u geri çevirip Yunanistan’a adalar üzerinde tam egemenlik tanıdı, bu Jöntürkler için bir başka aşağılayıcı darbeydi. Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu savaşa biraz daha yaklaşmışlardı. Atina, İngiliz yapımı iki dretnotun, Ege’de güç dengesini Osmanlılar lehine değiştirecek dev gemilerin Osmanlılara teslim edilecek olmasından kaygılıydı. Gemiler kısmen halkın katılımıyla finanse edilmişti, sıradan Osmanlının duyduğu ulusal gururun ve modernleşme çabalarına verdiği desteğin arttığına dair bir emareydi bu.

Ege sahilindeki kasabalar ve köylerde, en önemlisi kozmopolit İzmir limanı içinde ve çevresinde çok sayıda Ortodoks Hristiyan yaşıyordu. Talat bu Osmanlı Rumlarının, yabancı bir devletin desteğini aldıklarında imparatorluğun güvenliğini tehlikeye atacakları kanısındaydı. O ve meslektaşları dinen Ortodoks Hristiyan olup genellikle Türkçe konuşan Rumların saldırıya açık durumdaki batı vilayetlerinden çıkarılmasını tartışıyordu; sıradan Müslümanların göz korkutma ve şiddete başvuracağı, hükümet tarafından gizlice desteklenecek etnik bir temizlikti bu. Talat Avrupalılara yöre Hristiyanlarını korumak için bütün önlemlerin alınacağı güvencesi verirken yerel milis-

ler Rumları evlerinden çıkarıyor, mülklerine el koyuyorlardı. Güzel bir sahil kasabası olan Foça'da silahlı adamlar 12 Haziran 1914'te Rumlara saldırıp yaklaşık elli kişiyi öldürdü.⁹ Pek uzakta olmayan Saraköy'de Rumlar cephaneleri bitip de katledilinceye dek kendilerini savundular.¹⁰ Talat bir yandan da Yunanistan, Romanya ve Rusya ile Hristiyan ve Müslüman nüfusların mübadelesini görüşüyordu.¹¹

Almanların Jöntürk rejimini hünerle manipüle ettiğine iyiden iyiye inanan ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau Ege'de kıyı şeridinde yaşayan Anadolu Rumlarının askeri gerekçelerle "deniz kıyısından uzaklaştırılması"nı Almanların önerdiği kanısındaydı.¹² ABD'de basın Osmanlıları Hristiyanlara uygulanan, İslam'a içkin olan vahşiliği doğruladığını düşündükleri şiddet nedeniyle yerden yere vuruyordu. Osmanlı'nın Washington Büyükelçisi Rüstem Bey ülkesine ve yurttaşlarına getirilen eleştirilere o kadar öfkelenmişti ki Amerikalılar ve Avrupalıların girdiği emperyal kıyımlara dikkat çeken sert bir açıklama yayımlamıştı. Hükümeti Hristiyanları öldürüyorsa bunun nedeninin din olmadığını, Hristiyanların dış güçlerle birlikte komplolar kuran isyancılar olduğunu ileri sürüyordu. "Zencilerin ABD'nin Japonlar tarafından işgalini kolaylaştırmak için onlarla işbirliği yaptığı anlaşıldı diyelim, kaç bu masalı anlatmaları için sağ bırakılırdı?"¹³

Yüz bini aşkın Rum'un Akdeniz kıyılarından Yunan adalarına ya da Anadolu'nun iç kesimlerine gönderilmesi Morgenthau'ya göre "iyi niyetli tehcirlerdi; yani Rum sakinler aslında yeni yerlere gönderilmiş, toptan bir katliama maruz kalmamıştı."¹⁴ Daha sonraları Osmanlı hükümetinin savaşa girmesi sonrasında Trakya'da, Marmara Denizi, Çanakkale ve İstanbul boğazları, Karadeniz sahilleri civarında yaşayan, sayıları birkaç yüz bini bulan Rumlar Anadolu'nun iç kesimlerine sürüldü, ama yine "Ermeniler gibi genel bir katliama maruz kalmadı."¹⁵

İstanbul o zamanlar tarafsız olan, Alman yanlısı bir kralın yönettiği Yunanistan'la savaşmak istemiyordu. Başbakan Venizelos Atina'daki Alman Büyükelçisi'ne şayet Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında bir savaşın patlak verirse Yunanistan'ın iki koşulun karşılan-

YEDİNCİ BÖLÜM

ması halinde sorgusuz sualsiz tarafsız kalacağını bildirmişti: Birincisi, Osmanlılar Ege'deki Yunan adalarına karşı bir hamlede bulunmayacaktı; ikincisi, Osmanlılar Rum tebaayı tehcir etmeye son verecekti.¹⁶ Jöntürkler kabul ettiler, Talat imparatorluğun dört bir yanındaki valilere "Rumlara yönelik saldırılar ya da baskıların" son bulması talimatını gönderdi. Talat Almanlara, Rumların bundan böyle son derece büyük bir hoşgörü ve itidalle muamele göreceklerinin sözünü verdi. Jöntürkler Rum tebaadan ne kadar kuşkulu olurlarsa olsunlar Alman müttefikleriyle uyum içinde, kısa vadeli pragmatik gerekçelere dayanarak Rumlara yönelik etnik temizliği durdurmuştu.¹⁷ Osmanlı liderleri Rumları tehcir ederken, esasen stratejik gerekçelerle yapıyorlardı bunu, İstanbul'daki yabancı tebaaya ve Filistin'deki Yahudilere karşı atılan adımlardan farklı olmayan, savaş hazırlıkları çerçevesinde önleyici bir hamleydi bu. Rumların yerleşimi uygunsuzdu, bu nedenle müsait bir zamanda yerlerinin değişmesi gerekiyordu. Rumlar Hristiyan olsalar da Jöntürkler onları, Rusya ve müttefiklerine yardımcı olmak için Osmanlı devletine karşı gizliden gizliye büyük bir isyan tasarladığı düşünülen (ve bazı durumlarda gerçekleştirdiği de söylenen) Ermeniler kadar hain ve tehdit edici görmüyordu. Bir Rum soykırımı olmayacaktı, ama Talat'ın verdiği rakamlara göre savaş bittiğinde 93.000'i aşkın Osmanlı Rum'u memleketlerinden çıkarılıp imparatorluğun başka bölgelerine sürülmüş bulunuyordu, 164.000'i de baskılar yüzünden Yunanistan'a göç etmişti.¹⁸ Mülteci haline gelen 200.000'i aşkın Hristiyan Rum bazıları tarafından Balkan Savaşları'yla yurtlarından edilen 400.000 Müslüman mülteciye verilmiş bir cevap olarak görülüyordu.¹⁹ Balkanlar'dan kaçan Müslümanlar boşaltılmış Rum köylerine yerleştiriliyordu.²⁰ Aydınlı Rum mebus Emmanuel Emmanuelidis Efendi Talat Paşa'ya Rumları köylerini terk etmeye zorlayarak muhacirleri bu köylere yerleştirmelerinin nedenini sorduğunda Dahiliye Nazırı "Muhacirleri yerleştirmek için ille de Rum köyleri seçmek gerekmezdi. Eğer ihtiyacımız olursa Üsküdar'dan başlayıp Basra Körfezi'ne dek bir sürü boş arazi var," diye cevap vermiş ama muhacirlerin çöle gönderilmeleri durumunda açlıktan öleceklerini söylemişti.²¹ O çöller daha sonra tehcir edilen Ermenilerin son sığınağı olacaktı.²²

AĞUSTOS MANEVRALARI

İstanbul savaşa hazırlanıyordu. Yunanistan'la çatışmaya girmekten kaçınılmıştı, ama Jöntürkler daha büyük bir yangının çıkacağını düşünüyordu. Avrupa diplomatları, Osmanlıların Balkan Savaşları'nda aldığı yenilgiler sonrasında imparatorluğun geriye kalan topraklarının parçalanacağı günlerin çok da uzak olmadığına, hiç olmadığı kadar kaniydi. Osmanlılar Alman savaş gemilerinin Akdeniz'e gelişini bir dostluk ve koruma emaresi olarak yorumluyordu, ama Almanların düşüncesine göre bu gemiler nihayetinde imparatorluğun parçalanacağı günler için oradaydı.²³ Osmanlılar çaresizce kendilerine müttefik arıyordu, ama hangi tarafa –İttifak devletleri mi yoksa İtilaf devletleri mi– yanaşacakları konusunda kendi aralarında bölünmüşlerdi. Savaşın arifesinde Jöntürkler İtilaf devletlerinin bir ittifak kurmakla ilgilenip ilgilenmeyeceğini görmek için uluslararası diplomasinin bulanık sularında dolanıyorlardı ama Britanya ya da Rusya'dan ikna edici bir teklif alamadılar. Hükümet mensupları bireysel diplomatik akınlarla meşguldü. Enver Romanya'yla görüştü, Talat Çar II. Nikolay ve Sazonov'la görüşmek üzere Kırım'a gitti. Enver de Talat da karşı tarafa, başka güçlerin onlara yaptıkları teklifler ve imzaladıkları anlaşmalarla ilgili yalanlar söyledi.²⁴ İstanbul'da yüksek mevkilerdeki birçok kişinin gözünde Almanya en çekici seçenekti, çünkü Britanya, Fransa, İtalya, Rusya ve Avusturya-Macaristan gibi Osmanlı topraklarını didiklemeyle ilgilenmemişti. Almanya'nın imparatorluktaki çıkarları büyük ölçüde finansaldı, özellikle de Yakın Doğu'da inşa etmekte olduğu demiryoluna yaptığı yatırımların korunmasıyla ilgiliydi.²⁵ İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Baron Hans Freiherr von Wangenheim askeri olarak Ruslara karşı koyamayacaklarını düşündüğü Osmanlılarla bir ittifak kurulmasına karşı çıkıyordu. Osmanlı liderleri Almanya onlarla ittifak kurmazsa İtilaf devletlerine katılmak zorunda kalacakları tehdidini savurdu. İmparator II. Wilhelm Osmanlılarla ittifak kurmayı şiddetle arzuluyor, kendisini dünya Müslümanlarının koruyucusu olarak görüyordu. Wilhelm'in büyük planları, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya bağlılıkla (zira ganimetten büyük bir pay al-

YEDİNCİ BÖLÜM

mak mümkün değildi) Yakın Doğu'nun tamamında bir protektora kurma planları arasında gidip gelen Alman Dışişleri Bakanlığı'nca kıvamına getiriliyordu. Yine de Jöntürklerin gönlünde yatan müttefik Almanya'ydı, çünkü baş düşmanları on iki kez savaştıkları Rusya'ydı hâlâ.

Avusturya veliaht prensi Franz Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da öldürülmesi sonrasında "Temmuz Krizi" patlak verdiğinde hem Avusturyalılar hem Alman Kayzeri Üçlü İttifak'ın Osmanlılarla ittifak kurması için bastırdı. 2 Ağustos'ta gizli bir antlaşma imzalandı. İstanbul silahlı tarafsızlık politikası güttüğünü açıkladı, ama Ruslar Osmanlılar ile Almanların bir antlaşma imzaladığını hemen öğrendi. Almanlar Jöntürlere olabildiğince hızlı bir biçimde savaşa girmeleri çağrısında bulundu, ama Enver ile Talat'ın savaşmak için acelesi yoktu, genişlemekte olan çatışmaya dahil olmayı birkaç ay daha geciktirdiler. İki Alman savaş gemisi Osmanlı sularına sığınıp Boğazlar'dan geçerek Karadeniz'e çıktığında, Enver bu iki geminin Osmanlı donanmasının malı olduğunu açıkladı. Gemilerin Çar'ın donanmasıyla karşı karşıya gelmesi bekleniyordu.

Jöntürkler'in Almanya ile gizli bir ittifak kurduğu gün Talat taşra valilerine halkı savaş için seferber etmeleri talimatını vermişti: "Savaş ve bize saldırı düzenlenmesi halinde alınması gerekli önlemlerin hepsi hemen alınmalı, atılması gereken adımların hepsi hemen atılmalı, düzenli olarak rapor verilmelidir."²⁶ Arkasından Enver Bağdat'taki dördüncü ordu karargâhına bir telgraf çekti: "İngiltere ile savaş ihtimaller dahilindedir. Bölgedeki Arap liderlerle temas kurun. *Böyle bir harp mukaddes olacağına göre... Müslüman nüfusu toplamak... Müslümanların, Müslüman halklar üzerindeki Hıristiyan yönetimine son vermek üzere ayağa kalkacağı bu savaşta devletin savunmasına herkesi davet etmek münasiptir.*"²⁷

Önde gelen Jöntürkler Almanya ile ittifak antlaşmasını imzaladıktan sonra dahi, ağustosun sonraki birkaç haftası boyunca Ruslarla ittifak kurmak için flört etmeyi sürdürdüler. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Mikhail Giers ile askeri ataşesi Tümgeneral Maksim Leontiev böyle bir ittifaka kuvvetle destek veriyordu. Giers, Osmanlı İm-

paratorluğu'nun "koşullar Boğazlara sağlam bir giriş yapmamıza izin verinceye dek" tarafsız tutulması tavsiyesinde bulundu.²⁸ Dışişleri Bakanı Sazonov'a, "Osmanlı İmparatorluğu'na boyun eğdirme fırsatını bulduğumuz tarihsel an sonunda geldi," diye yazmıştı.²⁹ Fransa Dışişleri Bakanı Gaston Doumergue ve meslektaşları Osmanlı'nın Rusya'nın Boğazları ele geçirme niyetinden yana duyduğu korkuya dikkat çekerek İtilaf Devletleri'nin Osmanlılara "yatışmaları" için toprak bütünlüğü sözü vermesini önermişti. Doumergue, verilen söz ne olursa olsun, müttefiklerin "Boğazlar sorununu savaş sonunda varılacak düşüncelere göre" çözebileceklerini umuyordu. Bazı Fransız diplomatlar da "Türkiye'nin düşman saflarında savaşa girmesi daha yararlı olabilir, böylece işini bitirebiliriz," diye düşünüyordu.³⁰

Enver, General Leontiev'e, Ruslar Osmanlı'nın ittifak önerisini kabul ederse, imparatorlukta Alman subaylara "bir dakika bile tereddüt etmeksizin, bizim düşmanımızsınız, gitmenizi istiyorum" diyeceğini söylemişti. "Ben sadece Osmanlı'nın çıkarlarını düşünüyorum," diye açıklamıştı.³¹ Osmanlılar, Rusya'nın toprak bütünlüklerini koruyacağı, Anadolu'da Ermeni milliyetçilerin faaliyetlerini desteklemeyeceği yönünde sözler vermesini istiyordu. Ne var ki Sazonov, gerekli tavizleri vermekte tereddüt göstererek Büyük Güçler'in üzerinde çoktandır anlaşmış olduğu Ermeni reform projesinin uygulanmasında ısrar etti. İtilaf devletleri Osmanlıları Almanya'dan uzaklaştırmak için Ağustos ortasında tarafsızlık ve askeri seferberliğe gidilmemesine karşılık Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunacağı vaadinde bulundu.³² Rusya bir yandan da Kafkasya'daki birliklerini takviye ediyor, "Ermeniler ve Kürtlerle çok yakın ilişkiler" yürüterek kendini kaçınılmaz Osmanlı savaşına hazırlıyordu. Rus ordusu "Osmanlı-Rus sınırından hızla silah ve mühimmat nakledilmesine, bunların sınırın iki tarafındaki nüfusa dağıtılmasını" düzenliyordu. Birkaç hafta içinde St. Petersburg'da Osmanlılarla savaş çıkması halinde "Ermeniler, Asuriler ve Kürtler arasında bir isyan hazırlama" kararına varıldı.³³ Ne var ki Rusya çok yakında aralarında bir savaş çıkacağını tahmin etse de Osmanlıları savaşa kışkırtmayacaktı. Sazonov, "Fransa ve İngiltere'nin de paylaştığı bakış açısına göre, Türki-

ye karşısında savaş kaçınılmaz görünüyorsa, bu savaşa Türkiye'nin yol açmış olması çok önemlidir.”³⁴

Ne tarafsızlık ne de Rusya ve İtilaf devletleriyle ittifak süreklilik gösterecekti. İstanbul Üçlü İttifak'ın bir parçası olarak savaşa girdi. İstanbul ve St. Petersburg'da üst düzeylerde görevli birkaç kişi farklı hesaplara dayalı tercihler yapmış ve Osmanlılar İtilaf devletleri safında savaşa girmiş olsaydı, savaşın sonucu, dolayısıyla yirminci yüzyıl tarihi farklı olabilirdi.³⁵ Milyonlarca insanın kaderi elçiler ve daha üst düzey yetkililer arasında gelip giden notalara bağlıydı. Osmanlılar ve Ruslar farklı kararlar almış olsaydı, Osmanlılar ile müttefikleri kararlaştırılan reformları Anadolu'da uygulaysaydı, büyük bir olasılıkla Ermeni Soykırımı yaşanmayabilirdi.³⁶ Her şey kararlar ve zamanlamayla ilgiliydi. Soykırım üzerine çalışan bir tarihçinin dediği gibi “Söz gelimi savaş bir-iki yıl sonra çıkmış, reform planının kısmen uygulanmasına zaman tanınmış, Ermeni nüfusun çoğunlukla yerleşik olduğu doğu vilayetlerinde Hristiyanların jandarma kuvvetlerindeki temsili nüfuslarına orantılı olsaydı, Osmanlı Ermenilerine zulmedilmesi, bu insanların tehcir ve imha edilmesi, en azından o bölgede kolay bir seçenek gibi görülmezdi.”³⁷ Geri dönüp bakıldığında Ermeni Soykırımı ne kadar aşırı kararlılıkla gerçekleştirilmiş görünürse görünsün, Jöntürklerin 1915 kışının sonlarında aldığı kararlar ve bu kararların sonuçları asla kaçınılmaz değildi. Büyükelçi Morgenthau Osmanlı hükümetinin Almanya ile ittifak ve savaş konusunda bölünmüş olduğuna dikkat çekiyordu. Talat, Ekim 1914 sonunda Morgenthau'ya Türkiye'nin Almanya safında savaşa katılacağını, zira Almanya'nın kazanacağından ve Türkler yardım etmezse bunun intikamını alacağından emin olduğunu söylemişti.³⁸ “Durumu uzaktan analiz eden” Talat, “harekete geçerken ancak ve ancak soğukkanlı politikaların kılavuz alınması gerektiğini” açıkça belirtmişti. “Rusya bizim en büyük düşmanımız,” diyordu, “ondan korkuyoruz. Şimdi, Almanya Rusya'ya saldırırken ona güzel bir tekme indirerek onu bir süreliğine bizi yaralayamayacak kadar güçsüz duruma düşürebileceksek eğer bu tekme atmak Türkiye'nin görevidir,” diye ekliyordu.³⁹

Almanlar Osmanlıları olabildiğince hızla savaşa girmeye çağırı-

yor, onları yayılma hayalleriyle baştan çıkarmaya çalışıyordu. Donanma Bakanı Yardımcısı Amiral Eduard von Capelle Berlin'deki Osmanlı askeri ataşesine, "Türkiye'nin Kafkasya ve çevresinde bir geleceği var. Başarılı olursak bu bölgeler sizin olacak," demişti.⁴⁰ Bundan birkaç hafta sonra Enver Ruslara karşı isyan çıkarmaları için Kafkas Müslümanlarını silahlandırmak üzere dört bin tüfek gönderilmesini talep etmişti. Alman imparatorunun en fazla ilgilendiren konulardan biri olan Panislamizm davasına bağlı olduğunu vurgulamıştı.⁴¹ Almanya'nın başlıca müttefiki olarak Avusturya-Macaristan Eylül'de Sırbistan'a karşı giriştiği savaşta ve Galiçya'da Ruslar karşısında büyük kayıplara uğramıştı, Jöntürkler savaşa girmekte tereddüt ediyordu, Alman Büyükelçisi Wangenheim Osmanlıların savaşa katılmak için zafer ilanını beklemeleri durumunda ganimetten pay alamayacaklarını açıkladı.⁴² Ekim başında İstanbul'daki üst düzey liderler Berlin'den gelen baskılara boyun eğerek savaşa girmeye hazırlandılar. Enver güvenilir sırdaşı Alman diplomat Hans Humann'la bir araya gelerek ona "bütün güvenilirler: Rumlar, Ermeniler vesaire"nin yer aldığı *amele taburlarının* yanı sıra 300.000'i aşkın askerden oluşan bir ordu seferber ettiğinin güvencesini vermişti. Enver Almanya'da olduğu gibi savaşın "insanların ulusal kimliğini geliştireceğine" inanıyordu, Almanya'da herkesin yorulmak bilmeden fedakârlıkta bulunmaya istekli olduğuna, insanların tamamen vatanlarına bağlı olduklarına" tanık olmuştu. Enver için böyle bir kimlik "elzemdi." Onun fikrine göre "Zamanında Balkan Savaşı, herkes vatan yerine kendisini düşündüğünden kaybedilmişti."⁴³ Büyükelçi Wangenheim'in savunduğu üzere hem Almanya hem Osmanlılar silahlı tarafsızlığın devamında yarar sağlayabilirdi, ama Berlin'de, sahneden uzakta olanlar Osmanlıların derhal savaşa girmesinde ısrar ediyordu.⁴⁴

İstanbul Eylül'de kapitülasyonların, imparatorluk içindeki Avrupalı tüccarlara tanınan ayrıcalıkların lağvedildiğini açıkladı. Ermeni reform projesi sessizce bir kenara bırakılmıştı. 29 Ekim'de Alman Amiral Wilhelm Souchon komutasındaki bir Alman-Osmanlı ortak donanması Karadeniz'de iki Rus gemisine saldırıp onları batırdı. İs-

YEDİNCİ BÖLÜM

tanbul'dan yazılı emir gelmemişse de, önde gelen kabine üyelerinin onay verdiğini açıkça anlamış olan Souchon ilerleyip Rusya'nın Sivastopol şehrini bombaladı. Souchon ve Enver Rusların Osmanlılara saldırdığını rapor etti ve bu mit savaş için halkın desteğini kazanmak ve askere insan toplamakta güçlü bir araç haline geldi.⁴⁵ Ama aslında bu saldırı Berlin'in ve İstanbul'daki az sayıda üst düzey yetkilinin (Enver, Talat ve Cemal) Rusya'yla savaşmak için yaptığı kasti bir hamleydi. Sadrazam Said Halim Paşa ve Maliye Nazırı Cavid Bey bu hamleye karşı çıktı. Kabinedeki etnik olarak Türk olmayan dört vekil protesto amacıyla istifalarını verdi; bunlar arasında Ermeni Vosgan Efendi (Vosgan Mardikyan) de bulunuyordu. Büyükelçi Morgenthau o gün Talat'la görüştü, nazır teslimiyet içinde görünüyordu: "Eh Wangenheim, Enver ve ben savaşın şimdi başlamasından yanayız."⁴⁶ Rusya ve Britanya derhal karşılık verdiler. Rus birlikleri sınırı geçerek Erzurum vilayetine girdi. 10 Kasım'da Osmanlılar resmen Rusya ve müttefiklerine savaş ilan etti.

LANETLENENLERİN İKİLEMİ

Soykırma evrilecek gelişmeler hem Anadolu'nun demografik topografyasını yeniden düzenlemeye hem de Rusya ve Avrupalı müttefikleriyle savaşa hazırlanmaya yönelik politikalar çerçevesinde gelişigüzel başladı. Jöntürkler savaşı dönüştürücü, devrimci bir fırsat, imparatorluklarını kurtarmak ve daha güvenli bir hale getirmek için kumar oynanması gereken bir an olarak görüyordu. Bunun nasıl başarılabileceği, onların ne istediklerine, dostlarının kim olduğuna, doğmakta olan hayallerini gerçekleştirmek için kimin ortadan kaldırılacağına ilişkin anlayışlarından etkilenecek, bununla şekillenecekti. Parti liderleri derme çatma gelecek tasarılarını kurar, bunu başarmanın yollarını ayarlamaya çalışırken devlet üzerindeki denetimlerini pekiştirdi. Enver Ocak 1914'te Harbiye Nazırı olduğunda orduyu yüz binlerce subaydan derhal temizleyerek askerin kendisine ve İttihat ve Terakki'ye sadakatini sağlamlaştırdı. Talat yönetimindeki Dahiliye Nezareti Osmanlı jandarmasının komutasını aldı. Jöntürkler

doğudaki amaçlarına ulaşmak için ikinci bir gizli örgüt, mevcut paramilislerle benzer amaçlara sahip ve asıl örgütle paralel çalışan yeni bir *Teşkilat-ı Mahsusa* kurdular.⁴⁷ Doktor Şakir ve Doktor Nazım'ın yanı sıra Atif Bey ve Rıza Bey'in de yönetimde görev aldıkları bu örgütün finansörü ve tedarikçisi Harbiye Nezareti'ydi, ama diğer bakanlıklarla da işbirliği yapılıyor ve örgüt doğrudan partinin gözetiminde çalışıyordu. Başta Rusya, Kafkasya ve İran'da gizli operasyonlar düzenlemek için kurulan yeni *Teşkilat-ı Mahsusa* aşiret mensuplarını (Çerkesler, Kürtler vs.), mahkûmları, suçluları ve haydutları da saflarına kattı. Hapishaneler hükümetin emriyle boşaltıldı. Çoğu cinayet suçlusu on bini aşkın eski mahkûma *Teşkilat-ı Mahsusa* saflarında savaşçı olarak yeni roller verildi. Bu eski “*namussuzlar*” vatan için çarpışarak “*namuslu*” olacaklardı.⁴⁸ Çete denen, özel olarak görevlendirilmiş bu savaşçılar düzensiz ordudan bağımsız olarak Jöntürklerin hizmetinde olacak, belirli sivilere yönelik eylemlerde kullanılabilecekti.⁴⁹

İstanbul'daki İttihat ve Terakki liderleri Ermenilerin sadakatsiz olduğu, güvenliği tehdit ettiği fikrini yayarken, Anadolu'nun uzak bölgelerinde huzursuzluklar patlak verdi. Mayıs 1914'te Müslümanlar ve Hristiyanlar Diyarbakır pazarında ve merkezinde çatıştılar, yine ağustosta Müslümanlar Hristiyanların dükkânlarını yağmaladı, yerel asayiş güçleri görmezden geldi.⁵⁰ Diyarbakır'daki İngiliz konsolos yardımcısı Tomas Mıgırdıçyan Ağustos sonunda Kürt mebus Feyzi Pirinçizade ile evinde görüştü; Feyzi bey ona tehditkâr bir şekilde “Ermeniler budalaca oyunlarında ısrar ederse, nihayetinde bunun bedelini pahalıya ödeyecekler. Avusturya ya da Almanya'nın gıkının çıkmadığı bu ortamda Türkiye istediğini serbestçe yapabilecek durumdayken Rusya, Fransa ve Büyük Britanya onlara yardım edemez, onları kurtaramaz, kurtaramayacak” dedi.⁵¹ Feyzi'nin kehanetini doğru çıkarırcasına Ağustos'ta büyük bir yangın çıktı, Diyarbakır pazarındaki Ermeni dükkânlarının büyük bölümü harap oldu. Ermeniler, İttihat ve Terakki Partisi'nden aldığı talimatlar doğrultusunda Feyzi Bey'in bu yangını kasten çıkardığı kanısındaydı.⁵²

Sıradan Türkler elitlerin Ermenilere ilişkin kuşkularını dile ge-

YEDİNCİ BÖLÜM

tiriyordu. Din adamı Krikoris Balakyan Eylül 1914'te İstanbul limanına ulaştığında gümrük müfettişlerinin şefi onun Alman yanlısı bulduğu hislerini takdir edip Ermenileri "Rusya sevdasından vazgeçirmeye" çalışması tavsiyesinde bulundu: "Ermeniler Ruslar, Fransızlar ve İngilizlere sevgilerinde, yakınlıklarında o kadar ileri gidiyorlar ki Ruslar kazandığında Ermeniler gülüyor... ama Ruslar yenildiğinde üzüyorlar. Bu kadar dürüstlük ilerde başlarına bela açacak."⁵³ Balakyan ümitsizce Ermenilerin önlerindeki tehlikelerin yeterince farkında olmadıklarını düşünüyordu. "Duygularımıza kapılmakla, bir ulus olarak kendimizi körce, tehlikeli bir maceraya attık," diye yazmıştı.⁵⁴

Gelgelelim Türkler arasında Ermenilerin sadakatsiz olduğu yönündeki fikir birliği güçlenirken, Doğu Anadolu'daki kilit isimler bu baskın görüşten rahatsızlık duyuyordu. Van valisi Tahsin Bey hükümetini şu yönde bilgilendirmişti: "Genel seferberlik öncesinde ve sonrasında Ermeni nüfusundan tek bir kişi bile Rusya ya da İran'a göç etmedi, evinden ayrılmadı. Yöredeki Ermeniler arasında ne isyan fikri ne de hükümete muhalefet baş gösterdi... Tam tersine, Taşnaklar arasında genel seferberlik ve savaşla ilgili olarak hükümete yüksek sesle destek verme ve yardım etme söz konusuydu." Ama Ermeniler "genç Ermeni tüccarlar ve liderlerin bulunduğu özel kulüplerde Rusların Almanlar tarafından yenilgiye uğratılmasını istemediklerini, zira Ermeni reformlarını uygulama çabasının ancak "Rusya Avrupa'da baskınlık kazanırsa ilerleyebileceğini" söylüyorlardı.⁵⁵ Keza Bitlis'teki Mustafa Bey, Muş'taki Taşnakların "saygın bir vatanseverlik örneği olarak" Ermenilere orduya katılmaları çağrısında bulunduğunu bildiriyordu. Ancak Hınçaklar ve Ermeni Kilisesi geride duruyor, "hükümetin direktiflerine tamamen uymanın" Ermenilerin çıkarına olduğu açıklık kazanıncaya dek "Ermenilerin ulusal görevlerini yerine getirmelerini engelliyordu."⁵⁶ Memüretülaziz valisi Sabit Bey de sadece Müslümanlardan kurulu bir milis gücü kurma gereği duymuyordu.⁵⁷

1914 sonbaharında yükselmekte olan şiddet olayları imparatorluk çapında Ermeni liderleri kaygılandırıyordu ama bir ikileme

takılmışlardı. Hükümetleri de İtilaf devletleri de onlara yardım etmiyordu. İyimser eylemciler savaşı bir fırsat olarak görüyorlardı, bir Rus zaferi Osmanlı Ermenilerin çıkarlarına hizmet edebilirdi. Ama daha karamsar liderler Ruslara açıkça destek vermenin saldırıya açık konumda olanların başına bir felaket getirebileceğinden korkuyordu. Birçok Ermeni'nin kararsız bir hal içinde olduğu (Osmanlılara güvenmeye devam mı etsinler, yoksa şanslarını Ruslardan yana mı kullansınlar) önde gelen Taşnaklardan Hovhannes Kaçaznuni'nin eylemlerinden de açıkça belli oluyordu. Kaçaznuni parti yoldaşları tarafından Van'dan Kafkasya'ya Ermenileri, Osmanlılara karşı Rus seferberliğini destekleyecek gönüllü birlikler için asker toplamaya son vermeye ikna etmek için gönderilmiş, ancak Tiflis'e ulaştıktan kısa bir süre sonra bizzat kendisi gönüllülere katılmıştı.⁵⁸ Patrik Tiflis'e kendi adamını göndererek Rusya'daki Ermenileri "çok tedbirli" davranmaya ikna etmeye çalıştı. Patriğin temsilcisi Tiflis'te herkesin savaş sarhoşluğuna kapıldığını bildirdi. Ermeni "gönüllüler 'Türklerle karşı savaşmak, Türkiye Ermenistanı'nı kurtarmak için' askere yazılıyordu."⁵⁹ Kafkasya Ermenileri ve bir avuç Osmanlı Ermeni asker kaçağı, Osmanlı tarafındaki önde gelen Ermeni siyasi partiler ve siyasetçilerin savunduğunun aksine Rusya'nın savaş çabasını fiilen destekledi.⁶⁰

Kaçaznuni ve Armen Garo gibi Ermeni devrimcilerin karşı tarafa geçmesi ve onlara Ermeni asker kaçaklarının da katılması, zaten kuşku içindeki Jöntürklerin Ermenilerin tamamının devletin potansiyel iç düşmanları olduğu tahayyülünü doğruluyordu. Önemli Osmanlı liderlerinin ezici sayıda Osmanlı Müslümanı ile paylaştıkları duygu âlemlerinde Ermeniler, onların gelecekteki varoluşuna yönelik çok açık bir tehdidi temsil ediyordu. Avrupalılar Ermenileri kurban olarak görürken, Osmanlılar da kendilerini hem Avrupa'nın hem hain Ermenilerin kurbanı olarak görüyordu. Ermenilerin Osmanlı ordusunda hizmet etmesine, siyasi partileri ve kiliselerinin sadakat gösterilerek, imparatorluğun savunmasına katılmayı ısrarla teşvik etmelerine rağmen Jöntürk liderleri bütün Ermenilerin potansiyel olarak sadakatsiz ve büyük olasılıkla Rus yanlısı olduğuna kaniydi;

YEDİNCİ BÖLÜM

bu nedenle de onların etkisiz hale getirilmeleri için önlemler alınması gerekiyordu. Savaş ilerde Ermenilerden gelebilecek tehditleri bertaraf etme yönünde bir fırsat sunuyordu. Anadolu'daki Ermeniler olmazsa Ermeni Sorunu da olmaz, Avrupa'nın imparatorluğu parçalamak için bir bahanesi de kalmazdı.

Savaşın arifesinde Osmanlı siyasi kurumları birbiri ardına kapanırken kamusal alan da daralıyordu. 4 Temmuz'da *Ermeni milletinin* işlerini yürüten, II. Abdülhamit'in 30 yıl boyunca askıya alması sonrasında 1908'de yeniden açılan Ermeni Milli Meclisi kapandı.⁶¹ Bundan bir ay sonra, 3 Ağustos'ta, Avrupa'da savaşın patlak vermesinden sadece birkaç gün sonra Osmanlı meclisi kapatıldı. Genel askeri seferberlik ilan edildi. İttihat ve Terakki ile Harbiye Nezareti stratejik olarak hassas mevkilerdeki Türk olmayan nüfusa ne yapılması gerektiğini tartışıyordu.⁶² Ordunun ve sivil makamların görüşüne göre, savaş seferberliği devlet düşmanlarının tutuklanmasını, dağıtılmasını, hatta infazını mümkün, daha doğrusu gerekli kılıyordu. Osmanlı liberal muhalefetini etkili bir biçimde ortadan kaldırmış olan hükümet yüzünü Hınçak Partisi'ne, en tehlikeli buldukları Ermeni örgütüne çevirdi. 16 Temmuz 1914'te partinin İstanbul'daki önde gelen yirmi lideri tutuklandı, bunu yüz kadar eylemcinin tutuklanması izledi. Hâlâ serbest olanlar yasal örgütlerini kapatıp yeraltına inmeyi düşünüyordu. Partilerinin Osmanlı devletini tehlikeye atacak bir komploya karıştığı yönündeki suçlamalarla karşı karşıya kalan, İstanbul'da hâlâ faal olan Hınçaklar hapisteki yoldaşlarını savunmaya, onlara yönelmiş şüpheleri dağıtmaya çalıştılar. Çabaları bir işe yaramadı, hükümet bin bir zahmetle kurdukları ağlarını darmadağın etti.⁶³

Taşnaklar Erzurum'da düzenlenen bir kongrede (2-14 Ağustos) bir araya gelince Şakir ile Naci beyler Teşkilat-ı Mahsusa'nın temsilcileri olarak kongreye katıldı ve üç gün boyunca birkaç Taşnak liderle görüşüp, onlarla beraber ortak bir eylemde bulunmayı tartıştılar. İttihatçılar bir Rus işgali halinde Ermenilerin ne yapacağını sordu. Bu soruya hep bir ağızdan Osmanlı İmparatorluğu'nun savunulacağı cevabı verildi. İttihatçılar Rusya'yla savaş çıkması halinde Taşnakla-

rın, Rus ordusunun arka saflarında istikrarsız bir ortam yaratmakta Teşkilat-ı Mahsusa'ya yardımcı olmasını teklif ettiler. Şakir Gürcü ve Rusya Müslümanlarının bu tür planları onayladığını ileri sürdü. Ermenilerin yardımına karşılık, onlara Rusya Ermenistanı ile Erzurum, Van ve Tiflis vilayetlerinin birkaç sancağından oluşan özerk bir devlet verilecekti. Taşnaklar Kafkasya Ermenilerinin artık Osmanlı reformculuğu ve anayasacılığına Jöntürk Devrimi sırasında olduğu kadar güvenmediklerini söyledi. Dahası Rusya hükümeti Ermenilere doğru bir adım atmış, onlarla ilişkilerini iyileştirmişti. Her halukârda Taşnaklar Şakir'in Rusya Ermenistanı'nda isyan çıkarma önerisini kabul edemezdi ve parti tarafsız kalacağını beyan etti: Rusya Ermenileri Çarlık Rusyası için, Osmanlı Ermenileri Osmanlı İmparatorluğu için savaşacaklardı. Taşnaklar Osmanlı Ermenilerinin orduya katılmasını sağlama konusunda kararlıydılar, ayrıca Ermeniler savaş faaliyetlerine vakfedilecek özel vergileri de ödeyecekti.⁶⁴ Şakir götürdüğü teklifin Taşnaklar tarafından reddedildiğini bildirdi, İttihat ve Terakki genel sekreterinden şifreli bir cevap verdi: "Hiç kuşkusuz Ermeniler bizimle işbirliğine meyyal değil. Niyetimizi öğrenmesinler, dikkat et."⁶⁵ Talat 6 Eylül'de güvenlik teşkilatına Ermeni siyasi partilerinin yerel yönetim kadrolarının izlenmesi talimatını verdi.⁶⁶ Şakir Rusya'ya dönen kilit önemdeki Taşnak delegelerin öldürülmesi için bir komplo kurdu ama başarılı olamadı.⁶⁷

Savaşın Ermeniler açısından uğursuz sonuçlar doğuracağı yönündeki emareler öyle aşikârdı ki, görmek isteyen görüyordu. Krikor Zohrab, Büyüka'da'ya giden vapurda kendisi gibi mebus dostu Vahan Papazyan'a "Emin ol bizimle ilgili bir şeyler yapacaklar," diyordu.⁶⁸ Tehlikeyi sezen ama manevra yapılacak alanı pek kalmayan önemli Taşnak liderleri, incecik bir umut ipliğine tutunuyor, sadakatlerinin, bir zamanlar müteffik oldukları Jöntürkleri Ermenilere zarar vermeye ikna edeceğine inanıyordu. Taşnaklar Fransa Başbakanı'nın "İtilaf devletlerine yardım etmeleri" teklifini geri çevirdi.⁶⁹ Rusya'daki Ermeniler Osmanlılara karşı savaş hazırlıklarına katılmak üze-reydi, ama Osmanlı Ermenileri arasında önemli isimler Rusya'nın çekimine özellikle kapılmış değildi. Taşnakların önde gelenlerinden

YEDİNCİ BÖLÜM

Simon Vratzyan Ermenilerin “Ermeni topraklarını fethetmeye soyunmuş, orada burada Ermeni kanı sel olup aksa kalbinde üzüntü hissetmeyecek” Ruslara güvenmesini çocukça buluyordu.⁷⁰ Piskopos Krikoris Balakyan kimsenin meselenin ciddiyetini kavrayamamasından üzüntü duyuyor, “Sevgili Talatları Dahiliye Nazırı olduğu müddetçe onları bekleyen bir tehlike yok,” diyordu.⁷¹ Patrik, Balakyan’a doğu Anadolu’da, Osmanlılar ile Rusların ilerde savaşa tutuşacağı bölgeye çok da uzak olmayan Erzincan’da piskopos olarak hizmet etmesini önerdiğinde Balakyan bu atamayı geri çevirdi. Onun yerine atanan Sahak Vartabed Odabaşyan görevi almak üzere Erzincan’a giderken yolda öldürüldü. Patrik, “bu ilk şehidi” hükümete şikâyet etti ama hiç cevap alamadı.⁷²

1914’ün son aylarında Talat hızla Ermeni karşıtı önlemler almaya başladı. Ermeni siyasi liderlerini gözetleme faaliyetlerinin artırılmasını emretti, taşradaki ajanlarından Ermenilerin olası casusluk ve Rus yanlısı faaliyetlerine karşı tetikte olmalarını istedi ve Ermeni milliyetçiliğiyle alakalı konularda iletişimi yasakladı. Sınır bölgelerde Ermeni karşıtı şiddet olayları artarken Dahiliye Nazırı geri kalan bütün Ermeni polisleri görevden aldı.⁷³ Osmanlı İmparatorluğu’ndaki gelecekleri üzerine kafa yoran Ermeniler uluslararası siyaset, coğrafya ve kendi hükümetlerinin hırslarının birleşerek hep beraber onların aleyhine çalıştığını fark ettiler.⁷⁴ Osmanlı Ermenileri Osmanlı devletinin esiri olmuş, hukuk dışına itilmişlerdi, bir zamanlar Avrupa’da ki koruyucularıysa artık onlara yardım edebilecek durumda değildi. Ermeniler İtilaf devletlerine daha çok yakınlık duyuyor, çıkarlarını orada görüyorlardı muhtemelen, ama ülkeleri Üçlü İttifak’a katılıyordu, bu da hükümete iç sorunlarını çözmekte sınırsız hareket özgürlüğü sağlıyordu.

SİVİL CEPHE

Ermenilerin kaderi toplumsal çözülmeye ve Osmanlı liderlerinin savaşın gelişyle birlikte hızla radikalleşen siyasetlerine doğrudan bağlıydı. Savaş seferberliği kaotik bir hal almıştı ve bunun etkileri,

imparatorluğun yenilgisinden sonra da uzun süre hissedilecekti.⁷⁵ Yaklaşık 25 milyonluk bir nüfusun neredeyse 3 milyonu, dine bakılmaksızın yirmi ile kırk beş yaş arasındaki bütün sağlıklı erkekler askere alınmıştı. Savaşı kazanmak için bütün toplumsal ve ekonomik kaynaklara gerek duyulacaktı. Seferberliğin bir parçası olarak hükümet tüccarların mallarına el koyabiliyordu. Bu politika çabucak özellikle Ermeniler ve Rumların mallarının yağmalanması için çıkarılmış bir izne dönüşmüştü, ama yolsuzlukların yaygınlaşması, gaspların keyfiliği ve toplanan savaş vergileri hemen herkesi etkiliyordu.⁷⁶ Ordu insanların geçim kaynağı olan hayvanlar ve arabaları talep ediyordu. İnsanlar direniyor, hayvanlarını saklıyor, orduysa hayvanları bulmak için zorla ev ve ahırlara giriyordu.⁷⁷ Bir Ermeni “‘Askeri mal’ başlığı altında halktan o kadar fazla şey alındı ki halkın yarısının kışın günlük öğünlerine yetecek kadar erzağı olmayacağını söylersek hata etmiş olmayız” diyordu.⁷⁸ Türkiye’de doğmuş, hem Türkçeyi hem Ermeniceyi su gibi konuşan Amerikalı Protestan misyoner Henry H. Riggs Arapgir’den Eğin’e gitti ve yolda karmakarışık seferberlik faaliyetlerinin yıkıcı etkilerine tanık oldu: “Durduğum her köyde bomboş evler gördüm, eve ekmek getirenler cepheye gittiğinden ıstırap keskin bir hal almaya başlamıştı. Bu zorlukları Ermeniler de Müslümanlar da göğüslüyordu. Her yerde iki ırk arasında bir yakınlık bağı gözleniyordu. Üstelik bu harp, Müslümanların gözünde mukaddes, Ermeniler içinse Türk hükümetinde nefret edilen ve korkulan ne varsa hepsinin savunulması için zorla gönderildikleri bir harp olmasına rağmen, bu bağ mevcuttu. Birlikte ıstırap çekiyorlardı, komşular ortak kaygı ve sıkıntıların gerilimiyle daha bir komşu oluyordu.”⁷⁹

Bu *seferberlik* nelerle karşılaşacağını bilmeyen, askerlik hizmetine dair ürkütücü izlenimleri olan acemi askerlerde korku ve kaygı yaratmıştı.⁸⁰ Devlet bu kadar büyük bir savaş seferberliğini yürütmeye hazır değildi, acemilere kötü davranılıyordu, cami avlularında kalıyor, sivillerden yardım dileniyorlardı. Suriye’de Britanya donanmasının ablukası yüzünden 1915-1916’da kitlesel bir kıtlık ve açlık başgösterdi, seferberlik kıtlık anlamına gelir olmuştu. Burada savaş

son bulduğunda her yedi kişiden biri ölmüştü.⁸¹ Jöntürklerin tehcir ettikleri Ermeni tebaasını sürdükleri istikamet burasıydı.

Erkeklerin askere çağırılması pek hoş giden bir şey değildi, başta katılım yüksek olduysa da çok geçmeden asker kaçakları büyük bir sorun haline geldi. Karadeniz'in iç kesimlerinde Giresun dağlarında küçük bir kasaba olan Şebinkarahisar'ın Ermeni piskoposu Eylül 1914 sonunda Patrik'e şu satırları yazmıştı: "İnsanlarımıza vatana karşı görevlerini yerine getirmelerini tembihledik ve onlar çağrımıza alalece karşılık verdi. Ama dostane olmaktan, yakınlıktan uzak bir tepkiyle karşılaştıklarında, içlerinden birçoğu kaçmanın daha akıl kârı olduğunu düşündü. Kentimizde ve Ermenilerin yaşadığı çevre köylerde Ermenilere karşı her gün böylesi düşmanca bir tavır sergilenmekte, mallarına ciddi ölçüde el konmakta ve insanlar son derece ağır koşullarda zorla çalıştırılmaktadır."⁸² Orduya katılmayı reddeden genç erkekler zorla toplanıyor, idamla tehdit ediliyordu. Savaş son bulduğunda 300.000 ila 500.000 Osmanlı askeri, yani askere alınanların altıda biri kaçaktı. Seferberliğe katılan askerlerin tamamının yüzde 14'ü dizanteri ve tifüsün yanı sıra başka hastalıklardan da mustarıptı.⁸³ Askere alma işi gelişigüzel yürütülmüş, ayırım gözetilmemiş, kasabalar ve köylerde gerek duyulan ustalık ve işgücü bitmişti. Ordunun elinde yeterince üniforma, ayakkabı ya da erzak yoktu. Askerlerin ücreti geç ödeniyordu, tabii o da ödenirse. Kötü demiryolu bağlantıları yüzünden askerler kimi zaman yeterince yiyecek ve mühimmat olmaksızın yüzlerce kilometre yürümek zorunda kalıyordu.⁸⁴ Erkeklerin olmadığı kasabalar ve köylerden geçerken geceyi geçirmek için zorla evlere giriyor, yiyecek ve erzak buluyor, kadınlardan istifade ediyorlardı. Özellikle korunmasız olan asker eşleri, anaları ve kardeşlerinin şerefleri lekeleniyor, bu kadınlar kimi zaman fuhuşa zorlanıyordu. Cephedeki görevleri ve ailelerinin korunması arasında kalan erkekler askerden kaçıyor, ancak korunmasız kadınlara karşı şiddete başvuran kimseler haline geliyorlardı.⁸⁵

Büyük bir ordunun erzağını temin etmeye yönelik politikalar ve pratikler savaş cephesi ile sivil cephe arasındaki mesafe ve ayrımı ortadan kaldırıyordu. Uzakta olan devlet tebaasının gündelik hayatını yeni ve acılı biçimlerde gasp ediyordu.⁸⁶ Birçoğu gayrimüslim olan

bazı zengin ve özel gruplara dahil kişilerin, askeri muafiyet vergisi ödeyip mecburi hizmetten kaçınmasına izin tanınmıştı. Bu politika, muafiyet vergisi ödeyemeyenlerin içerlemesine yol açıyordu. Kıtlikların ve büyük ihtiyaçların olduğu bir ekonomide yolsuzluk salgın halini almıştı. Rüşvet ödeyebilecek durumda olanlar, malları ve hayvanlarına el konulmasından yakayı kurtarabiliyordu.

Gayrimüslimlerin askere alınması 1909'dan beri devlet politikası, Jöntürklerin seküler modernleşme programı ve Osmanlıcılığının bir parçasıydı. İmparatorluk savaşa girdiğinde Osmanlı ordusu çokulusluydu. Çoğu Rum askere gitmemeyi tercih etmemişse de Ermeniler ve Yahudiler askere gitmişti ve askere alınanların yüzde 26'sından fazlası Arap'tı.⁸⁷ Türk komutanlar Arap birliklerini Türk birimleri kadar savaşa yatkın bulmuyordu, Kürt taburlarıysa en güvenilir birlikler olarak görülüyordu.⁸⁸ Ne var ki Hristiyanlara karşı güvensizliğin artması Ermeniler, Süryaniler ve Rumların Müslümanlarla birlikte hizmet etmesini zorlaştırıyordu. Örneğin Diyarbakır'da ordunun askere çağırdığı iki bin Ermeni genci gitmeyi reddedip, şehirdeki binaların damlarına kaçtı. İhtiyaçlarını gidermek için pazarlar ve bir ağ kurdular. Direnişleri Haziran 1914'ten Ocak 1915'e dek devam etti, sonunda boyun eğdiler, amele taburlarına alınıp imparatorluğun dört bir yanına dağıtıldılar.⁸⁹ Ekim 1914'te gayrimüslimlerin birçoğu ürkütücü amele taburlarına gönderilmiş ya da doğrudan askere alınmıştı.

Ermeni erkekler orduya katılım çağrısı yapan liderleri ile onları askere alanların mantıksız ayrımcılığı, kötü muamelesi ve kuşkuları arasında kalmıştı. Erzurum piskoposu Eylül'de şöyle yazmıştı: "Ermeniler dimdik olmuştur, olacaktır. Herkes askeri hizmet çağrısına şahsen ya da muafiyet vergisi ödeyerek cevap verdi. Üstlerine en ufak bir şüphe bile çekmemek için çok dikkatli davranıyorlar. Türkler, İttihatçı çevreler ve hükümet bu gibi işleri iyi biliyor, ama bana öyle geliyor ki Ermenileri güvenilirmez göstermek için bahaneler yaratmak istiyorlar. Bu hayali bahanelerin nereye varabileceğini öngörmek imkânsız, ama hiç kuşku yok ki müreffeh bir gelecek vaat etmiyorlar."⁹⁰ Taşnakların Türk köylerine saldırmak amacıyla silahlandıkları

YEDİNCİ BÖLÜM

söylentisi yayılmıştı (silahlanmak Anayasa'ya göre yasaldı). Ermenilerin sadakatinin emareleri, Ermeni çetelerden (düzensiz birlikler) kaynaklanan tehdit algısının gölgesinde kalıyor, Ermenilerin Türkleri öldürdüğü her vaka (Muş civarında olduğu gibi) Ermenilerin iç düşman olduğu görüşünü doğruluyordu.⁹¹ Ermenilere göre “düzensizlik ve kötülüğün...” başlıca kaynağı hükümetti, “Ermenilere karşı karanlık güçleri kışkırtıyor ve silahlandırıyor.”⁹² Ermeni yetkililer patrikhaneye, “Ermenilere atfedilen kurmaca isyanlara” ilişkin abartılı haberlerin İstanbul'a gönderildiğini bildiriyordu.⁹³

KAFKASYA CEPHESİNDE RUSYA

1914'te Rus ordusu büyüklüğü ve gücüyle düşmanlarını ezip geçebilecek bir buldozer gibi görülüyordu. Çar 12 ila 15 milyon erkeği seferber edebilme potansiyeline sahipti. Ama bu muazzam güç perdesinin ardında Rusya saldırılara karşı görüldüğünden daha fazla açıktı. Rus İmparatorluğu'nun başlıca kaygısı batı cephesiydi, yani Alman ve Avusturya imparatorluklarıyla giriştiği devasa mücadeleydi.⁹⁴ St. Petersburg Osmanlıların savaşın dışında kalmasını tercih edebilirdi, ve her ne kadar bazı yetkililer ve subaylar Ermenistan'ı ilhak etme hayalleri kuruyor olsalar da hükümetin politikası temelde saldırgan olmaktan çok savunmacıydı.⁹⁵ Rusya “Ermeni vilayetlerini” ilhak etmeyi değil, buralarda reform olmasını istiyordu.⁹⁶

Osmanlı saldırısından iki gün sonra Çar tebaasına “Rusya tam bir sükûnet ve Tanrı'nın yardımıyla bu yeni düşmanın suretine, Hristiyan inancı ve bütün Slav uluslarının ezicisi bu kadim güce saldıracaktır... Türkiye'nin mevcut çatışmaya pervasızca dalmasının kadere teslim olmasını hızlandırmaktan ve Rusya'nın Karadeniz kıyıları boyunca, ata yadigârı tarihsel görevini gerçekleştirmesine giden yolu açmaktan başka bir işe yaramayacağına, bütün Rus uluslarıyla birlikte tereddütsüz inanıyoruz,” diye malumat verdi.⁹⁷ Ne var ki Ruslar, güneyde bir cephe açılacağı kesinleşince hızla Kafkasya'da birliklerini oluşturdular. Britanya'nın müttefiki Rusya artık iki imparatorluk arasındaki “Büyük Oyun”un bir parçası olarak Orta Asya'da büyük

ordular bulundurmak zorunda değildi. Türkistan ve Sibirya, Transhazar ve Transbaykal'dan gelen birlikler Kafkasya'ya yerleştirildi. 150.000 yedek asker göreve çağrıldı.⁹⁸ Kafkasya ordusunun Tannenbergl'de Almanlar karşısında aldığı feci yenilgi sonrasında doğu cephesine kaydırılması gerekmişse de, resmi olarak Vali Vorontsov-Daşkov'un emri altında olan, sahadaysa yardımcısı (uzmanlık alanı Büyük Petro dönemi olan eski askeri tarihçi) General Aleksandr Mişlayevski tarafından komuta edilen güçlü bir ordu Osmanlıların karşısına çıktı.⁹⁹ Yetenekli General Nikolay Yudenitş genelkurmay başkanı olarak hizmet veriyordu. Kafkasya cephesinde, Rusya'nın batı cephesinin tersine, "mevzi savaşı"ndan (*Stellungskrieg*) ziyade bir "hareket savaşı" (*Bewegungskrieg*) verilecekti.¹⁰⁰

Ruslar da Osmanlılar da sınırın her iki yanındaki Ermenileri düşmanlarına karşı kullanmak, devasa mücadelelerinde piyon yapmak istiyorlardı. Savaşın başında Osmanlı saflarından Rusların yanına geçen birkaç kişi hariç Ermenilerin çoğu kendilerine ev sahipliği yapan imparatorluğa sadık kaldı. "Rusya Ermenileri" (Kafkasya'da, özellikle de kozmopolit Tiflis kentinde yaşayanlar) genelde Rusya'nın Osmanlılara karşı savaşını coşkuyla karşılıyordu. Önde gelen Ermeni gazetesi *Mşag*'ın yayın yönetmeni Hampartzum Arakelyan savaşa katılmayı hem bir Ermeni, hem Rus tebaası olarak vatansever bir görev görüyordu. "Sadece Rus kuvvetleri büyük acılar çekmiş Ermenistan'ın kurtarılmasını ve Türkiye Ermeni cemaatinin şehitliğinin son bulmasını güvence altına alabilir," diye yazmıştı.¹⁰¹ Kafkasya Ermenileri arasından önde gelen yazarlar Ermenileri bu tarihsel andan yararlanmaya teşvik ediyordu. Sofya Tanyel-Peg şöyle diyordu: "Bir sülük gibi Ermenilerin kanını emen, Ermenilerin yurdunu harap eden, Ermenilerin şerefini ayaklar altına alan yüzlerce yıllık tarihi düşmanımıza karşı ayağa kalkıyoruz. Ezeli düşmanımıza karşı ayağa kalkıyoruz. Ateş gibi yanan bir intikam isteği ve sınırsız bir öfkeyle doluyuz. İntikam anı geldi."¹⁰² Bundan birkaç ay sonra Tiflis merkezli Taşnak gazetesi *Horizon*'da yayımlanan başyazıda gururla, geçmişte son derece temkinli olan Ermenilerin "savaş sahnesine çıkarken dimdik yürüdükleri" ilan ediliyordu.¹⁰³

Tedbir uyarıları da yapıyordu. “T. Ananun” (İsimsiz) mahlasıyla yazan Marksist yazar Tavit Der Tanielyan aceleyle savaşa girilmesini eleştiriyordu. İki imparatorlukta Ermenilerin izlediği siyasi gelişim çizgisinin farklılıklarını vurgulayan Der Tanielyan, Osmanlı Ermenilerini kurtarılacak kurbanlar olarak hep küçük gören Rusya Ermenilerinin küstahlığını kınıyordu. Hınçaklara yakın olan Ananun, Taşnakları uyarıyordu: “Ermeniler için felaket kapısını aralayabilecek olan kışkırtma politikasından kaçınılması gerekir.”¹⁰⁴ O zamanlar Berlin’de öğrenci olan din adamı Krikoris Balakyan gibi diğer Ermeniler de Rusya’da gönüllüler örgütlemenin “muhtemelen sadece İttihatçı hükümeti rahatsız edecek ve Türk imparatorluğunda yaşayan iki milyondan fazla Ermeni açısından ağır sonuçlara yol açmakla kalacak son derece tehlikeli bir gelişme” olmasından kaygılanıyordu.¹⁰⁵

Savaş arifesinde Rusya’nın devlet politikası değişmiş, kendi Ermenilerine karşı nispeten husumet göstermek yerine onları İtilaf devletlerinin davasına çekme çabasına girilmişti. 5 Ağustos 1914’te Eçmiadzin Gatoğigosu V. Kevork, Vali Vorontsov-Daşkov’a yazarak mevcut Osmanlı hükümetinin Ermeni vilayetleri için vaat edilen reformları gerçekleştirebileceğinden yana kaygılı olduğunu belirtti. Vali’den imparatora, Rusya’daki Ermeni cemaatinin Çar’a ve imparatorluğuna sadık olduğunu, “ayrıca Türkiye’deki Ermenilere karşı kuşkusuz bağlılık ve yakınlık duyuyor ve Türkiye’deki Ermenileri besleyen umudu, Çar’la aynı ölçüde savunuyor” olduğunu iletmesini istedi.¹⁰⁶ Bundan bir ay sonra 2 Eylül’de Vorontsov-Daşkov, Gatoğigos’tan “Ermenilerimizin sınırın öte yakasında bulunanlara katılması”nı sağlamak için yetkilerini kullanmasını rica etti. Vali onları “bir Türk-Rus savaşı çıkması halinde neler yapmaları gerektiği konusunda” bilgilendirecekti: “Görevlerinin niteliğini öğretecek, görevlerini yerine getirmelerini talep edeceğim.”¹⁰⁷ Çar Gatoğigos’a “Ermenileri parlak bir geleceğin beklediği” yönünde büyük bir vaatte bulundu, çünkü savaş biter bitmez “Ermeni sorunu Ermenilerin beklentilerine uygun olarak çözüme kavuşturulacaktı.” Elbette ki bu durum Ermenilerin Rusya’ya ne kadar sadık olduğunu bağlıydı, Ni-

kolay Ermenilerin Bulgaristan örneğine uymamaları ve Rusya'daki hamilerinden yüz çevirmemeleri konusunda uyarıda bulundu.¹⁰⁸

Ağustos'ta Vorontsov-Daşkov aralarında Tiflis Belediye Başkanı Aleksandr Khadisyân'ın da bulunduğu önde gelen Rusya Ermenileri gönüllü Ermeni taburları örgütlemek konusunu görüştü. Bu taburların bazılarında eski Osmanlı vatandaşları da yer alacaktı.¹⁰⁹ Birkaç bin kişi bu çağrıya cevap verdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmuş, ama Osmanlılara karşı savaştığı Balkan Savaşları'nda gazi olmuş efsanevi *fedai* Antranik komutasında dört tabur kuruldu. Antranik'in altındaki komutanlardan biri, eski Osmanlı mebusu, Osmanlı Bankası işgalinin lideri Armen Garo'ydu; Garo Osmanlı Taşnak Partisi'nin emirlerini çiğnemiş, Rusya tarafına geçmişti. Bu birlikler Rus ordusunun ayrılmaz bir parçası değil, bağımsız ve görünürlerdi. Sayıları ne kadar az olursa olsun Sultan'ın tebaasının Rusya tarafında çarpışıyor olması Osmanlıları rencide etti ve onların Ermenilere ilişkin şüphelerini doğruladı. Ermenileri hain olarak görenler için çok daha fazla sayıda Osmanlı Ermenisinin Osmanlı ordusuna katılması, silahsızlandırılıp amele taburlarında hizmet etmesi ve Rusya'yla çarpışmış olması önemli değildi. Veya, Rusya'da kurulan Ermeni gönüllü taburlarının, Osmanlıların *Teşkilat-ı Mahsusa*'yla birlikte sınırın öbür yakasında, Rus topraklarında isyan çıkarmak üzere Müslümanları örgütlemesiyle aynı şey olmasının da bir önemi yoktu. Rusya, İran'daki Hristiyanları bu bölgeyi öngörülen Osmanlı akınlarına karşı savunmaları için örgütlüyordu. Süryani nüfusun Ermeni nüfustan fazla olduğu Hristiyan köyleri, milislerin karargâhı haline gelen Urmiye kasabası yakınlarındaki yaylalara dağıtılmıştı. O zamanlar İran'da diplomat olan İran uzmanı Rus Vladimir Minorski sınır bölgelerinin askerileşmesine karşı çıkıyor, "halihazırda planladığımız önlemler bize hiçbir yarar sağlamayacak, Hristiyanlara ve destekçilerine yönelik misillemelerin önünü açmaya hizmet edecek," sözleriyle korkusunu ifade ediyordu.¹¹⁰

Soykırım halini alacak gelişmelerin ilk evresi Mayıs 1914'te Osmanlı ajanlarının Rus sınırından sızıp Müslüman çiftçileri ayaklanmaları için kışkırtmasıyla başladı.¹¹¹ Osmanlı birlikleri aralık ayında Acara'ya doğru ilerlerken Rusya Ermenilerini katlettiler.¹¹² Bölge,

YEDİNCİ BÖLÜM

geri dönen Rus kuvvetleri tarafından bir kez daha yağmalandı, yakılıp yıkıldı. *Manchester Guardian* muhabiri, General Vladimir Liakhov'un "Müslüman yöre halkını ihanetle suçladığını ve hepsinin görüldükleri yerde öldürmesi, bütün köyleri ve camilerinin yakılması emriyle Batum'dan Kazakları gönderdiğini" yazdı. Haberde, "Görevlerini son derece etkili bir biçimde yerine getirmişler, zira Çoruh vadisinden Artvin'e doğru giderken tek bir yaşanabilir ev, tek bir canlı varlık görmedik," deniyordu.¹¹³ Rus otoriteleri bir miktar şiddete izin vermişlerse de alt düzey komutanlar ve sıradan askerler kendi başlarına hareket etmiş, sıradan sivillere yönelik tecavüz, yağma ve kıyımlar gerçekleştirilmişti.¹¹⁴ Müslüman Acarların sadakatsizliğinden korkan Ruslar, Gürcü Müslümanları sınır bölgelerinden uzağa sürmeye karar verdi.¹¹⁵ Acarlar tehcir sırasında öldürüldüler, ama Rus generaller sistematik katliamlardan ya da yaygın keyfi katliamlardan kaçındı. Acarların tehciri yetkili makamların durdurma kararı aldıkları 10 Eylül 1915'e dek sürdü. Rus hükümetinin imparatorluğu ulusallaştırma ve "düşman yabancılarla" savaşma seferberliği zaman zaman acımasız bir hal alabiliyordu, özellikle de Yahudilerin tehcir edilmesinin hedeflendiği Galiciya'da böyle olmuştu, ama Osmanlı topraklarındaki Ermeniler ve Süryanilerin yaşadıklarının tersine yapılanlar hiçbir zaman kitlesel katliam ve soykırım boyutlarına ulaşmadı.¹¹⁶ Ruslar Müslüman tebaayı daha sadık gördükleri Hristiyanlardan ayırsa da, Müslümanlara karşı beslenen husumet o kadar derinlere inmiyordu. Ruslar, ne Osmanlı Müslümanlarının Ermeniler ve Süryaniler karşısında hissettiği ciddi tehdidi Müslümanlar karşısında hissetmiş ne de sınırın öbür yakasında girişilen türde sistematik bir vahşet uygulayacak kadar alçalmışlardı.

İLAN EDİLMEYEN SAVAŞ: DOĞUDAKİ SINIR BOYLARI

Kafkasya cephesi Osmanlıların en uzun cephesi, savunması ve tedarik etmesi en zor cepheydi.¹¹⁷ Osmanlı Rus sınırı 450 km uzunluğundaydı, ama çatışma bölgesi bu uzunluğun iki katına çıkıyor, Osmanlı toprakları ve İran'ın içlerine uzanıyordu. Rusya, İran ve Os-

manlı İmparatorluğu arasında kalan topraklar geçirgen sınır bölgele-riydi. Osmanlı Üçüncü Ordusu geleneksel düşmanı Rusya ile demir-yollarının yetersiz, yollarına elverişsiz olduğu sarp dağlarla dolu bir bölgede karşılaştı. Kış çok sert geçiyordu ve Osmanlıların savastaki en büyük yenilgisini almasına neden olacaktı. Yine de Kafkasya re-jimin asıl hedeflerinden biriydi, çünkü burası Osmanlıların 1877-1878'de Rusya karşısında toprak kaybettikleri ve stratejik güvenlik arzularının sınırın öte yanında Müslüman müttefikler bulmak üzeri-ne kurulu olduğu yerdı. Azerbaycan ve Dağıstan'daki Müslümanlar Osmanlıların davası için seferber edilebilirse, gelecekte Romanov ve Osmanlı imparatorlukları arasında küçük tampon devletler bulun-ması ihtimali doğabilirdi.

Jöntürklerin doğudaki en önemli ajanı Bahattin Şakir Erzurum'a giderek burada Teşkilat-ı Mahsusa için “*encümenler*” kurup bir “Kaf-kasya Devrimci Cemiyeti” örgütledi. Bölgeden gelen şikâyetler her iki imparatorluğun ajanlarının kışkırtma çalışmalarıyla birleşerek karşılıklı, acımasız katliamlara yol açtı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın bir kısmı Trabzon'da, Harbiye Nazırı'nın komutasında, diğerleriyse Er-zurum civarında Talat'ın emrindeki Dahiliye Nezareti komutasında olan düzensiz kuvvetleri, 1878'de Ruslar tarafından ilhak edilmeye dek Osmanlılara ait olan Kafkasya bölgelerinde faaldi. Almanlar Er-zurum'da kendi karargâhlarını kurmuş, Kafkasya ve İran'daki faali-yetleri koordine ediyorlardı. Rus topraklarına sızmak, Bakü-Batum petrol boru hattını havaya uçurmak, ayrıca Kafkasya Müslümanları-nı Rusya'ya karşı savaşa çekmek üzere planlar yapılıyordu.¹¹⁸ Hırslı bir subay olan Max von Scheubner-Richter, esasen sınır bölgelerine ilişkin bilgi toplamaya ve Ruslara karşı savaşıacak adam bulmaya yö-nelik bir karakol haline gelen kentte konsolos yardımcısı olmuştu.

İstanbul, hassas durumdaki sınırların yakınlarındaki yoğun gayrimüslim nüfusa karşı hiçbir şekilde hoşgörü göstermemekte kararlıy-dı. Talat'ın emrindeki Dahiliye Nezareti'nin gönderdiği 28 Ağustos 1914 tarihli bir telgrafta “sınırı elinde pasaport olmaksızın geçen gayrimüslim bireylerin tutuklanacağı, silah ve mühimmat geçirme girişiminde bulunanların derhal infaz edileceği” tehdidi savruluyor-

YEDİNCİ BÖLÜM

du.¹¹⁹ Talat Eylül ortasında ajanlarından birine telgrafla, Teşkilat-ı Mahsusa'nın tarafsız İran'da bir isyanın çıkmasına önayak olması gerektiği haberini gönderdi.¹²⁰ İran sınırından çok uzak olmayan Van'da Fransız konsolos yardımcısı Barth de Sandfort, Türkçe konuşan bir nüfusun yerleşik olduğu İran Azerbaycanı'nda, Müslümanlara "düşmanı topraklarımızdan çıkarmak için İslami dayanışma gösterme" çağrısında bulunan matbu bir ilan dolaşmakta olduğunu bildirdi.¹²¹

Osmanlılar Sünni Kürtler ve Türkçe konuşan "Azerbaycanlıları" kendi taraflarına çekmeye çalışıyor, Süryaniler Ermenilerle birlikte Osmanlı devletinin düşmanları başlığı altında toplanıyordu. Osmanlı Süryanileri Osmanlı ordusuyla birlikte seferberliğe katılmayı reddedince, yetkili makamlar mülklerine el koyup köylerini ateşe verdiler. Birçok Süryani İran'a kaçtı. Ruslar kuzey İran'ın büyük bölümünü işgal etmiş olduğundan kısa süre önce askere alınmış olanlardan oluşan çeteler Rus birliklerine ve İran sınırının ötesindeki Süryanilere saldırıyor, Hristiyan köylerini yağmalyordu.¹²² Tam da savaş ilanının arifesinde, 26 Ekim 1914'te Talat, hükümetinin kontrolü altındaki sınır bölgelerinde yaşayan Süryanilerin batıya, orta Anadolu'ya sürülmesini emretti. "Nasturiler dış etkiler altında kalmaya, başkalarına alet olmaya, kendilerini maşa gibi kullanmaya yaktınlıkları sebebiyle her zaman hükümet açısından güvenilmez olmuştur. İran'daki operasyonlar ve faaliyetler nedeniyle hükümetin Nasturilerden, özellikle de İran sınırında bulunanlardan yana duyduğu kaygı artmıştır. Hükümetin onlara karşı güvensizliği cezalandırmalar, bulundukları yerlerden Ankara ve Konya gibi uygun vilayetlere tehcir edilmeleriyle sonuçlanmıştır," diye açıklıyordu durumu.¹²³ Süryaniler katlanmakta oldukları şiddeti savaş öncesinden aşına oldukları acımasızlıkların devamı olarak görmüştü ama bu toplu sürgün emsalsiz bir şeydi. Süryaniler çok sayıda köye dağıtılacak, Türkçe konuşan Müslümanların kalabalığında boğulacaktı. Bu politika yeniden iskan etmekten ziyade ayrı bir kültürü ortadan kaldırmayı hedefliyordu.¹²⁴

On üçüncü Osmanlı-Rus savaşı İran ve Kafkasya sınırında baş-

ladı. Ağustos sonu eylül başında, savaşın resmen ilan edilmesi öncesinde doğuda sınır bölgelerindeki çatışmalar büyük ölçüde Teşkilat-ı Mahsusa'nın sorumluluğundaydı. Osmanlı birlikleri köylere saldırdı, Urmiye şehrine doğru harekete geçti. Süryani ve Ermeni gönüllüler Ruslarla birlikte savaşıyorlardı.¹²⁵ Ruslar Urmiye'ye geri çekildiklerinde yayladaki Hristiyan köylerini açıkta bıraktılar. İki misyoner Türk subayların komutasındaki Kürt ve Türk askerlerinin Urmiye saldırısına tanık olmuştu: "Türk-Kürtler Urmiye ovasına indikten sonra Anhar, Alvatşe gibi yolda karşılaştıkları bütün Hristiyan köylerini yaktı, mülteci kabilelerini katlettiler."¹²⁶ Bir başka tanık "Rusların geri çekilmesi sonrasında Nasturi ve Ermeni köylerinin acımasızca yerle bir edildiğini" aktarmıştı.¹²⁷

Osmanlılar ile Rusya arasındaki sınır bir ileri bir geri değişirken, Osmanlı'nın İran seferi hızla kaotik bir kıyım halini aldı. *Teşkilat-ı Mahsusa* Ardanuç ve Oltu yakınlarındaki Pertus [Zümrüt] ve Yörük'te katliamlar uyguladı.¹²⁸ Osmanlılar Saray ve Başkale şehirlerini Ruslardan geri aldıklarında, yöredeki işbirlikçi olarak gördükleri Hristiyanlar üzerinden misillemeye bulundular. Aralık ayının ilk haftasında jandarmalar ve Hamidiye birimleri "Ermeni evlerini yakıp yıktılar, bütün erkekleri öldürüp cesetlerini yollarda bıraktılar, güzel kızları esir aldılar, kadınları ve çocukları aç ve barınaksız bıraktılar... Paz [Azıklı], Arak [Sanbahçe], Piss [Yurttepe], Alanyan, Alas, Soran [Barış], Rasulan ve Avak köylerinin Ermenileri bir yere götürülüp katledildi."¹²⁹ Kurbanlar ağırlıklı olarak erkekti. Bir kadın kocası ve oğullarının öldürülünceye dek işkence gördüklerine tanık olmuştu.

Üzerlerine çullanıldı, Müslüman olmaları emredildi, ama reddettiler. Hurşit Bey gözlerimin önünde oğullarımı tabancayla vurdu. Neler olduğunu görüyor, kocamı korumaya çalışıyordum, ama Hurşit bey yüzüme tekme atıp iki dişimi kırdı. Sonra kocamı altı kurşunla öldürdü. Ölülerin cesetleri, kocamın cesedi bile yolda bırakıldı. Ölülerimizi gömmemize izin verilmedi. Hurşit Bey cesetlerin dışkıya bulanmasını emretti. Ertesi dört gün boyunca köpekler cesetleri yediler. Sonra Hurşit Bey cesetlerin lağıma atılmasını emretti, köy kilisesinin haçı bile lağıma atıldı. Sonra Hurşit bütün köyü yaktırdı,

YEDİNCİ BÖLÜM

on iki kişiyi öldürttü... 150 kadın ve kız Hurşit Bey'in akrabalarının karısı olmaya zorlandı.¹³⁰

Osmanlılar sınırın ötesinde Rusya ve İran'da Gürcü Müslümanları ve Türki halklar arasında isyanı körüklerken, Ruslar Osmanlı topraklarındaki Ermeniler ve Kürtler arasında isyanlar çıkarmaya koyulmuştu. Osmanlılar Rus tarafındaki Ermeni taburlarından haberdardı, bu birliklerin Anadolu'ya girmesinden, Osmanlı ordusundaki Ermeni asker kaçaklarının onlara katılmasından korkuyordu.¹³¹ Aralık başında Rus ordusunun ilk saldırısı öncesinde gönüllü Ermeni kuvvetleri harekete geçmiş, Armen Garo komutasındaki tabur, Beyazıd ve Manzigerd [Malazgirt] arasındaki Osmanlı güçlerinin bir bölümünü batıya doğru itmişti. Osmanlılar sonraki iki hafta içinde Osmanlı ordusuyla birlikte geri çekilemeyen Müslümanların Ermeni birliklerince katledildiğini bildirdi. Teşkilat-ı Mahsusa 29 Aralık'ta Ardahan'ı aldı ve nüfusu Gürcü Müslümanlardan oluşan Acara üzerinden Batum'a doğru ilerledi. Geçtikleri bütün şehirlerde Hristiyan erkekleri sokakta toplayıp vuruyorlardı. Bunu katliamlar izliyordu. Kaçan Ermeniler Ruslara neler olduğunu anlattı ve Kazaklar bütün bunların intikamını katliamlar yaparak aldı. Ermeni gönüllülerin yardım ettiği Rus birlikleri daha fazla ilerlenmesini engellediler ve Osmanlılar geri çekildi. Ruslar Ocak başında Ardahan'ı geri aldıklarında, onlar da pazarı yağmaladılar, Müslüman mahallesini yaktılar ve karşılarına çıkan bütün Türkleri öldürdüler.¹³² Bir tarafın vahşiliği diğerinin vahşiliğini kışkırtırken, General Zubov'un Kars'ta Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki kanlı çatışmaları durdurma çabası sonuçsuz kaldı.

Ruslar İran'daki Hristiyanları bir kez daha savunmasız bırakarak Urmiye ve Salmas'tan çekildiler, Ocak başında İran'ı tamamen terk ettiler. Gücü olan Ermeniler ve Süryaniler hayvanlarını ve mülklerini terk edip kar ve çamurda yedi gün yürüyerek Rus sınırına vardı. Gönüllü milislerde hizmet eden erkekler ailelerinden ayrıldı, aileler geride bırakıldı.¹³³ Ruslar Ocak ayı sonuna kadar yaklaşık 50.000 Ermeni, 8000'i aşkın Süryani mülteci saymışlardı.¹³⁴

Çoğu gözlemciye göre Ermenilere yönelik katliam haberleri ola-

bileceklerden duyulan korku ve kıyımların bariz boyutları nedeniyle ve ayrıca yıllar önce olup bitenleri hatırladıklarından özellikle kaygı vericiydi. Erzurum'daki Alman konsolosu Alman büyükelçisine verdiği raporda şöyle yazmıştı: "Aydın ilk günü, düzensiz birliklere mensup üç Türk Erzurum yaylasında Otsni [Beypınarı] köyünde saygın bir rahibi ziyaret etti, burada yemek yiyip uyudular. Ertesi gün onu kendileriyle birlikte köyün öbür ucuna gitmeye zorladılar ve rahibi orada vurdular." Konsolos Schwarz şu gözlemde bulunuyordu: "Ermeniler bu hareketin Türk 'İttihat' partisi tarafından teşvik edildiği görüşünde. Türk subaylar ise Ermenilerle anlaşamıyor, onları Rusya'nın dostu olmakla, Rus birliklerinin Türk topraklarına girmesine yardım etmekle suçluyor. Bazı emarelerden görülebileceği üzere Türk nüfusun eski nefreti yeniden yükseliyor." Erzurum Ermenileri yeni bir katliam silsilesi bekliyordu. Alman Büyükelçisi Wangenheim Şansölye Bethmann-Hollweg'e "Türklerin Ermenilere karşı aşırılıkları" hakkında bir rapor göndermiş, Sadrazama bu olaylara son verilmesi yönünde uyarıda bulunmuştu. "Ama Sadrazam Ermenilerin kışkırtması olmadan bu olayların gerçekleşmeyeceğine dikkat çekti, buna kanıt olarak da Ermenilerin açıkça Türklerin savaştaki davasında karşı safta olduklarına dikkat çekti ve Bulgaristan Ermenilerinin Rusya'ya gönüllü bir birlik gönderdiğini belirtti."¹³⁵

TOPYEKÛN SAVAŞ

Ermeni askerlerin savaştan kaçtığı yönünde söylentiler ve suçlamalar yayılırken, önde gelen Ermenilerin İstanbul'da Patrikle görüşüp Patriğin vilayetlere, bütün Ermenilerin imparatorluğa sadakatlerini ilan etmeleri, hükümet ve İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler içinde olmaları çağrısında bulunan bir bildiri göndermesine karar verdiler.¹³⁶ Patriğin bildirisinde, "Halkımıza Osmanlı vatanına karşı yükümlülüklerini asırlardır yaptıkları gibi tam bir samimiyetle yerine getirmeleri kilise kürsüsünden, başka vesilelerle yazılı ve sözlü olarak tembihlenmelidir," diyordu.¹³⁷ İstanbul Ermenileri bir iyi niyet göstergesi olarak masrafları Ermeni milletince karşılanmak üzere

bir sahra hastanesi kurma sözü verdi. Patrik İttihat ve Terakki üyesi nazır Bedros Hallacyan ile görüşüp ondan partideki yoldaşlarını imparatorluk Ermenilerinin görevlerini yerine getireceği konusunda bilgilendirmesini rica etti.¹³⁸

Jöntürkler Ermenilerden daha fazlasını istiyordu. Bir kez daha havayı yokladılar, Erzurum ve Van'a temsilciler göndererek Rusya'nın Güney Kafkasya bölgesinde Ermenilerin bir isyan başlatmayı kabul edip etmeyeceğini anlamaya çalıştılar. Bu teklif bir kez daha reddedildi. Ermenilere yöneltilen şiddet artarken önde gelen Ermeniler Van valisi Cevdet'le görüşüp şikâyetlerini dile getirdiler, Cevdet ise onlara çıkışarak durumu yanlış aktarmakla suçladı. Kaygı verici bir dille Talat'a "Ermenilerin sorun teşkil edeceğine inanıyorum," diye yazdı.¹³⁹

Topyekûn savaşa doğru gidiş hız kazanıyordu. Osmanlıların savaşa girmesinden birkaç hafta sonra devlet ve dini makamlar Britanya, Fransa, Rusya, Sırbistan ve Karadağ'la mücadeleyi cihat ilan eden bir *fetva* yayınladı. Türkçede *cihat* terimi kişinin kendi güdülerine karşı verdiği büyük bir kişisel mücadele ya da kâfirlere karşı girişilen bir sefer olarak farklı biçimlerde yorumlanabilir.¹⁴⁰ Batı'ya göre cihat Müslümanların Hristiyanlara karşı seferber edilmesini amaçlayan "kutsal savaş" anlamına gelir. Osmanlılar geçmişte başka çatışmaları da zaman zaman cihat ilan etmişti (Kırım Savaşı, 1877'deki Türk-Rus savaşı ya da Balkan Savaşları dışında bazı Rus savaşları). Fetva Müslümanları, özellikle de sömürgeci efendilerine isyan etmeleri için Britanya tarafından baştan çıkarılmaya çalışılan Arapları seferber etmeyi amaçlıyordu. Sultan V. Mehmet Halife sıfatıyla İran Şiilerine ve İtilaf devletlerinin sömürgesi olan, en başta Mısır ve Hindistan'daki Müslüman tebaaya da çağrıda bulundu.¹⁴¹ Osmanlı şehirleri Necef ve Kerbela'daki başlıca Şii din adamları kendi cihat fetvalarını da çıkardı.¹⁴² Fakat cihat ilanı bir yandan da imparatorluğun gayrimüslümlerini dışlarken onları Ermeni ve Rumların birçoğuyla özdeşleştirilen Hristiyan Avrupa'nın büyük bir bölümüne karşı girişilen bu mücadelede yer almaları için askere almak gibi tuhaf bir durumda bırakıyordu.¹⁴³

Osmanlıların Balkan Savaşları ile zirveye tırmanan uzun yenilgi-

ler dizisinin ardından halkı imparatorluk için savaşıma konusunda heveslendirmek zor bir işti. Cihat çağrısı insanları inançları yoluyla harekete geçirmeyi amaçlıyordu. Jöntürk liderleri derinden dindar olmasalar da (hatta birçoğu İslam'a husumet duyuyordu) sıradan halkı seferber etmek için dinin çekimi gücünü araç olarak kullanmaya hazırlardı. Yabancı gözlemciler Hristiyan karşıtı duyguların İslam'da asli olduğu kanısındaydı, bazılarıysa –Amerikan Büyükelçisi Morgenthau bu kişilerden biriydi– şiddetin İslam'da yazılı olduğunu söyleyecek kadar ileri gidiyordu.¹⁴⁴ 14 Kasım'da çeteler İstanbul'daki yabancı mağazalara, "İngiliz kumaşları" reklamı yapan Avusturyalı mağaza Bon Marché ile Ermeni Tokatlıyan'a ait "Konstantinopol'ün en önemli lokantası"na saldırdı.¹⁴⁵ "Cihat'ın çapı bu kadardı!"¹⁴⁶ Ermeni hiciv yazarı Yervant Odyan da cihat ilanı ile ilgili benzer şeyler hatırlıyordu:

Sonrasında bütün Türk işçilerin -fındıkçılar, hamallar, arabacılar, kasaplar vs. - katıldığı büyük bir kalabalık kulakları sağır eden *davul ve zurnalar* eşliğinde sokaklarda yürüdü. Bu karmakarışık takımın başını tuhaf bir biçimde giyinmiş, vahşi suratlı, havada palalarını sallayan adamlar çekiyordu. Kalabalık Galata Köprüsü'ne doğru aktı, oradan Pera'ya yönelip Rusya, Fransa ve İngiltere büyükelçiliklerinin önünde düşmanlıklarını gösterdiler. Göstericiler bununla da yetinmedi, öğleden sonra geç saatlerde Tokatlıyan Café'ye saldırdılar, camları indirdiler, mobilyaları ve kap kacağı, yemek takımlarını ve süsleri kırıp döktüler, o sırada orada bulunan birkaç Hristiyan müşteri epeyce hırpaladılar. Cihat ilanı bu vahşi eylemle son buldu.

Fakat Odyan, "cihat ilanı, sonrasındaki olaylar ve Türklerin hemen her gün şu ya da bu biçimde tekrarladıkları Hristiyan karşıtı gösterilerin İstanbul sakinlerini, özellikle de görünüşe bakılırsa kendilerine karşı özel bir nefret gösterilen Ermenileri kaygılandırmaya başladığı"na dikkat çekiyordu.¹⁴⁷

İstanbul çaresizce halka ulaşmanın, insanlarda imparatorluk için savaşıp ölme hevesi uyandırmanın yollarını arıyordu. Okuryazarlık, özellikle kentler dışındaki yerlerde düşüktü. Muhtemelen on kişiden sadece biri okuyabiliyordu, İstanbul'daki nüfusun herhalde yarısı

Sarikamış muharebesinde Rus askerleri, Aralık 1914-Ocak 1915.

okuryazardı, ama doğu Anadolu'da, Van ya da Hakkari gibi şehirlerde nüfusun sadece yüzde 3 ila 4'ü okuma yazma biliyordu.¹⁴⁸ Şiirler, halk hikâyeleri ve birçoğu ağıt olan şarkılar matbu sayfaların yapamadığı şeyi yapmaya soyundu.¹⁴⁹ Hükümet savaşı, Balkanlar'da ve Kafkasya'da kaybedilen toprakları geri alma mücadelesi, ata yadigârı miraslarını yağmalayanlardan intikam alma fırsatı, İngiliz ve Rusların saldırganlıklarına karşı anavatanın zorunlu savunması olarak sunuluyordu.¹⁵⁰ Osmanlılar kendilerini, Karadeniz ve Kafkasya'da kendilerine saldıran bazı kötü niyetli Avrupa güçlerinin kurbanı olarak gösteriyordu. Artık bağımlı olmayan egemen bir imparatorluğu yeniden kurma teması, İslamı savunma ve son kayıpların intikamını alma ihtiyacıyla karışmıştı. Bütün bu anlatılar, dini adanmışlık, üstlerine karşı itaat ve sadakatle birlikte devletçi vatanseverliği temsil eden sıradan Osmanlı askeri *Mehmetçik*'in methiyle bir araya gelmişti.¹⁵¹ Mehmetçik Osmanlı olmaktan çok Türk'tü, gayrimüslimler, hatta Araplar bile dışlanıyordu.¹⁵² 1915'te yazılmış, tanınmış bir hikâyeye göre şehit olmaya hazır Türk askerleri "Bu toprağı Türk'ün

kanı yoğurdu, anam beni bugün için doğurdu” şarkısını söylerdi.¹⁵³ İmparatorluğun düşmanları sadece yabancı devletler değil, yabancı devletlerle bağlantılı olup Türklerin üstüne çullanma fırsatı kollayan, sapkın, güvenilmez, sinsi iç unsurlardı. Balkanlar’ı kaybetmiş, son kalesinin Anadolu olduğuna inanan Jöntürkler bu anayurt için verilen savaşın şu ya da bu biçimde Hıristiyanların ortadan kaldırılmasını gerektirdiği kanısındaydı. Bu, meşru müdafaa olduğu söyleyerek haklı çıkarılan bir eylemdi.

SARIKAMIŞ

Osmanlılar resmen savaşa girer girmez, imparatorluğun farklı köşelerinden gelen saldırılara maruz kaldılar. İngilizler kasım sonunda Mezopotamya’nın güney ucundaki Basra’yı aldı, Ruslar da Kafkasya dışına çıkmaya başlamıştı. Rusya’nın sınır ötesine ilk hareketi felaketle sonuçlandı ve böylece Enver Kafkasya cephesinde büyük bir sefere girişme cesaretini buldu. Almanların Tannenberg’de yaptığı son derece başarılı manevrayı tekrarlayıp Rusların otuz yıl önce aldığı Sarıkamış kasabası civarındaki Rus ordu karargâhını kuşatmaya karar verdi. Kış yaklaşıyordu. Osmanlı Üçüncü Ordusu gerekli donanımına sahip değildi. Bu coğrafya savunma harekâtlarına uygundu, saldırı harekâtlarına değil.¹⁵⁴ Bölgedeki komutanlar ve Alman müttefikleri Enver’i Sarıkamış’ın sarp arazilerinde kışın girişilecek bir seferin zorluklarına karşı uyardı, ama Enver Rusya’ya ölümcül bir darbe indirmeye kararlıydı. Ne var ki Ruslar önemli avantajlara sahipti. Demiryolu bağlantılarını Tiflis’ten Aleksandropol’e, oradan Kars ve Sarıkamış’a uzatmışlar, eski Osmanlı topraklarını kendi imparatorluklarına bağlamışlardı, bu esnada Osmanlılar sınırın öte yanında kendi demiryolu altyapılarını inşa etmeye çalışmamıştı pek. Abdülhamit 1900’de Karadeniz boyunca sadece Osmanlılar ve Rusların demiryolu yapmasına izin verilmesini kabul etmişti; Osmanlılar en nihayetinde demiryolu yapma imkânına sahip olmadığı ve Ruslar da Osmanlı topraklarına demiryolu inşa etmemeye karar verdiği için esasen Rusya Osmanlı topraklarında bir demiryolu yapılmasını en-

gellemiş olmuştı. Kuzey Anadolu'daki son istasyon Üçüncü Ordu karargâhı Erzurum'un 1100 km batısındaki Ankara'daydı. Doğu Anadolu'da ulaşım yalnızca binek hayvanları veya kağnılarla ya da yürüyerek sağlanıyordu. Doğu'daki orduya mühimmat tedarik etmek, Ruslar 1915 ortasında Karadeniz'i denetim altına aldıklarında daha da zorlaşacaktı.

Enver doğudaki ordunun komutasını şahsen üstlendi. Savaş Aralık sonundan Ocak ortasına dek neredeyse bir ay sürdü. Enver başta çarpıcı bir başarı gösterdi. Osmanlılar Sarıkamış'a yaklaştılar, Ruslar tam geri çekilmek üzereyken General Yudenic direnme kararı aldı. Osmanlı birlikleri Anadolu yaylalarında sert bir kış geçirmeye hazır değillerdi, günler boyunca derin karda yürüdüler, binlercesi donarak öldü. 1915 başında Ruslar Ermeni gönüllü birliklerinin de desteğiyle Osmanlı ordusunu geri püskürttü. Bunu feci bir yenilgi izledi. Osmanlı askerlerinin 45.000'i öldürüldü, binlercesi kaçtı ya da esir alındı. Rusların yaklaşık 28.000 askeri öldü ya da yaralandı.¹⁵⁵ Enver, "Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş dönemindeki şanlı günleriyle yarışacak büyüklükteki başarılarından ötürü" kutladığı ordusundan 8 Ocak'ta ayrılıp İstanbul'a döndü.¹⁵⁶ Türk bir askeri tarihçi Enver'in kaybını "Osmanlı III. Ordusu'nun Sarıkamış Harekâtı'nda bizzat sebep olduğu yenilgi" diye anar.¹⁵⁷

Sarıkamış'ta yaşanan felaketle hemen hemen aynı tarihlerde İstanbul'u genel bir panik hali almıştı. Kentin İtilaf devletleriyle savaş girme ihtimali olan Bulgarlar veya Çanakkale Boğazı'nı aşmak üzere olduğu söylenen İngilizler karşısında düşeceğinden korkuluyordu. Büyükelçi Morgenthau'nun bildirdiğine göre 1915'in başında Talat, Boğazlar'daki İngiliz toplarının gümbürtüsü "kıyamet tellallığı edermiş" gibi görünürken, "ümitsizlik ve yenilginin tam bir resmiydi".¹⁵⁸ Kentte devrim korkusu kol geziyor, posterlerde Dahiliye Nazırı açıkça suçlanıyordu. Emniyet Müdürü Bedri Bey işsiz genç adamları toplamış, başkentten kovmuştu. Jöntürkler İngilizler Boğazlar'ı aşarsa kenti yakmayı planlıyordu, bu akıldışı plan Morgenthau'yu sarsmıştı. Talat ona "İttihat ve Terakki Komitesi'nde eski şeyleri seven altı kişi bile yok. Hepimiz yeni şeylerden hoşlanıyoruz," demişti.¹⁵⁹

Morgenthau'nun tahminlerine göre İttihat ve Terakki'nin otoritesi "imparatorluk çapında son derece zayıftı." İngiliz birlikleri Şubat ortasında Çanakkale Boğazı'nda karaya çıkıp eski Osmanlı kalelerini aldılar. İtilaf devletlerinin filosu 18 Mart'ta Çanakkale Boğazı'ndan geçip Marmara Denizi'ne doğru ilerlemeye çalışırken Osmanlı devleti "parçalanmanın eşiğine gelmişti." "Tebaa arasında isyan ruhu hızla yayılıyor," diye yazmıştı Morgenthau. "Rumlar ve Ermeniler ittifak devletlerinin elini güçlendirecek bir fırsatı hoş karşıladılar."¹⁶⁰

Ama İtilaf devletleri Çanakkale Boğazı'nı aşamadı, Almanlar ve Türkler onlara direndi, filo geri çekildi. Panik bir ay daha devam etti. İstanbul'da 24 Nisan'da önde gelen Ermeniler tutuklandı. İtilaf devletleri ertesi gün Gelibolu'da karaya çıktıklarında, Jöntürkler bir sonuç doğurmayacak bu hamleye, Gelibolu bölgesindeki Müslüman köylere rehin olarak yerleştirmek üzere yabancıları derdest ederek cevap verdi. Polis kırk yıldır Osmanlı'nın başkentinde oturan, önde gelen avukat ve Osmanlı meseleleri yorumcusu Sir Edwin Pears'i bile kısa süreliğine tutukladı. Panik ancak Bulgaristan'ın 14 Ekim 1915'te İttifak devletlerine katılması, böylece Osmanlıların doğru-
dan Almanya'ya uzanan bir demiryoluna sahip olmasıyla yatıştı.¹⁶¹

Ocak ayının sonlarına doğru, komutan olarak Sarıkamış felaketinin büyük ölçüde sorumluluğunu taşıyan Enver cepheden döndü, halkın kendisini nasıl karşılayacağından emin değildi. "Generalissimo" ("başkomutan") Ermeni Patriğine savaş sırasında esaretten bir Ermeni'nin, Kıdemli Başçavuş Hovhannes'in "onay verilmemiş bir manevrada" bulunması sonucu kurtulduğunu anlattı.¹⁶² Enver İstanbul'a döner dönmez, Sarıkamış'taki kayıplar hakkında bir tek olumsuz haber bile yapılmaması için emir vermişti. Meclisteki vekillere, kabinedeki nazırlara bile neler olduğu anlatılmadı. Yanlış bilgiler yayıldı. Enver meclise hitaben yaptığı konuşmada büyük bir zaferden bahsediyordu, ama katı sansürler bile savaştan kaçanların ve sağ çıkanların hakikati yaymasına engel olamadı. Osmanlıların Alman danışmanları doğuda yaşanan felaketi gayet iyi biliyordu. Enver ve yakın çevresi savaş hikâyesini istedikleri gibi şekillendirdi, en yaygın olanı merkezinde Ermenilerin ihanetinin yer aldığı anlatıydı.

YEDİNCİ BÖLÜM

Birçok Müslüman'ın Ermenilere karşı tavırları ve hislerini dikka-
te alarak Ermenilerin Osmanlıların kayıplarını açıklayan uygun bir
mazaret, el altında bulunan bir günah keçisi haline geldiğini söyle-
yebiliriz.

Sarıkamış daha sonraları bir soykırım halini alacak şeyin ilk ev-
resinin, yani Kafkasya Cephesi ve İran'da arada bir vuku bulan kat-
liamlar ve tehcirlerin sonu anlamına geliyordu. Enver'in feci bir ye-
nilgiye uğraması Ermeni Sorunu'nun nihai çözümünün "girizgâhı"
olmuştu. İtilaf devletleri batıda Gelibolu'ya saldırmaya hazırlanırken
Ruslar Osmanlılar için gerçek bir tehlike oluşturunuyordu. Korku kay-
gıya, belli bir nesnesi olmayan genel bir korkuya, belirsiz bir gele-
cekte duyulan korkuya dönüştü. Kendilerine ihanet edildiği hissi
karşısında duyulan öfke, doğaları itibarıyla sapkın ve hain olanlara
duyulan nefrete dönüştü. Onların varlığı imparatorluğu ve Türk ulu-
sunu tehlikeye atıyordu. Enver Oltu'dan iki yüz "Rusya" Ermenisini
esir aldı ve Erzurum'da hapsetti. 1878'den beri Rus toprağı olan Ar-
dahan'dan otuz Ermeni'yi Erzurum'da İstanbul Kapısı'nın önünde
astırdı.¹⁶³

Şiddet olayları gelişigüzeldi, Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri Müs-
lümanlara bile saldırıyordu. Ordu düzensiz birimlerin tasfiye edil-
mesini ya da düzenli orduyla birleştirilmesini talep etti. Ne var ki
asıl tehlike Ermenilermiş gibi görünüyordu. Bu yenilgi ve çaresizlik
anında, İstanbul'daki İttihat ve Terakki üçlüsü Ermeni askerlerinin
ve Osmanlı ordusundaki diğer gayrimüslimlerin seferberliğine son
verilmesi, silahsızlandırılmaları ve amele taburlarına alınmalarına ka-
rar verdi.¹⁶⁴ 25 Şubat'ta Osmanlı Genelkurmaylığı Enver'in "Artırıl-
mış Güvenlik Tedbirleri" başlıklı 8682 nolu talimatını yayımladı, bu
talimatta etnik Ermeni askerlerin ve subayların komuta mevkilerin-
den, karargâh personeliğinden çıkarılması söyleniyordu. Talimatta
Ermeni Patrikliği Ruslara askeri sırları vermek ve askeri bölgelerin
yerini açıklamakla suçlanıyordu.¹⁶⁵ Bazı Ermeniler asker, doktor ve
çevirmen olarak 1916'ya dek hizmet vermişlerse de rütbelerinin
aşağılayıcı bir biçimde indirilmesi sonucunda birçok gayrimüslim
kürekle çöp toplamak, el arabası taşımak ve hendek kazmak yeri-

ne askerden kaçmaya ikna olmuştu.¹⁶⁶ Talat, Enver ve yakın çalışma arkadaşlarının gözünde ne Ermeni askerlerin sadakatle hizmet edip hayatlarını riske atmalarının ne de gönülsüzce askere yazılıp yaşadıklarından sonra kaçmaya hazır hale gelmelerinin hiçbir önemi yoktu. Bu yeni, temizlenmiş, “güvenilmez” unsurlardan arındırılmış ordu etnik ve dini olarak karışık bir ordunun yapamayacağı işleri yapabilecekti.

Doğudan gelen haberlerde tekrar tekrar Ermenilerin hainliğinden, isyanlarından, Osmanlı tedarik hatlarına olası bir tehdit oluşturdıklarından bahsediliyordu. Ermenilerin herhangi bir direnişi, saklı bir silah deposunun keşfedilmesi hemen eşgüdümlü, geniş çapta bir Ermeni isyanı tahayyülüne dönüştürülüyordu.¹⁶⁷ İngiliz gemisi HMS *Doris* Suriye sahillerini bombalayıp bir köprüyü havaya uçurup birkaç Ermeni’yi gemiye aldığıında Osmanlılar güney sahillerindeki demiryolu bağlantılarının tehdit altında olduğunu düşündü. 1915’in ilk aylarında Süveys’tte İngilizler karşısında yenilgiye uğramış Dördüncü Ordu komutanı Cemal Paşa’nın önerisi üzerine Talat Ermenilerin önemli bir demiryolu bağlantısı olan Dört yol bölgesinden çıkarılması emrini verdi.¹⁶⁸ Talat, 2 Mart’ta Adana’daki yetkili makamları “Dört yol’daki Ermenilerin kendilerine uygun görülen bölgelere gönderilmesi planının isyan ve başkaldırı doğurabilecek bir ortamın oluşmasına izin verilmemesi için” kabul edildiği yönünde bilgilendirdi. “Ermeni operasyonları ve faaliyetlerinin arttığı bölgelerde, her olayın hemen meydana geldiği yerde etkili ve kesin önlemlerle bastırılması için son derece kuvvetli ve hızlı bir biçimde eyleme geçilmesi gerekiyordu.”¹⁶⁹

Hızla soykırım halini alan şey, siyasi panik, ümitsizlik ve bir intikam arzusu yaratan büyük bir yenilgi sonrasında düzensiz katliamlarla başladı. O tarihlerde ve sonrasında askeri bir zorunluluk diye açıklanan, Osmanlı liderlerinin emperyal hevesleri ve yıpranmış algılarının çerçevesine oturtulan gelişmeler, yani Ermeni ve Süryani askerlerin seferberlik kapsamından çıkarılmaları ve hususi olarak tehcir edilmeleri hızla halkların tamamını hedef alan kitlesel bir saldırıya, sistematik bir katliam ve yağma programına dönüştü. Görü-

YEDİNCİ BÖLÜM

nürde askeri gerekçelerle başlayan tehcirler hızla radikal bir hal alarak canavarca, Anadolu'yu imparatorluğun geleceği açısından yakın bir varoluşsal tehdit olarak algılanan bütün halklardan bir seferde temizlemeye yönelik bir fırsata dönüştü.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Yerinden Etme

Bu hikâye, “bir varmış bir yokmuş” diye başlamalıymış gibi gelir kulağa. Ama bu bir peri masalı değil, güvenilir bir tanığın, rahip Krikoris Balakyan’ın kaleme aldığı bir rapordur.

Adana’da üst düzey bir Türk yetkilinin, kentte resmi bir mevkide bulunan, yöredeki Avrupalı çevrelerde saygı gören, nüfuz sahibi zengin bir Ermeni’yle yakın bir ilişkisi vardı. Şubat 1915 başında Türk yetkili, Ermeni’yi görüşmeye davet etti, ona bir sır verdi: “Ermenilerin başına çok büyük bir felaket gelmek üzere, umarım kendini kurtarabilirsin.” Dehşete düşen Ermeni tüccar sordu: “Kendimi kurtarmak için ne yapabilirim?” Türk yetkili kısa bir yanıt verdi: “Mersin’e git, bir gemiye bin, Avrupa’ya kaç... ‘Servetimi kurtarayım’ diyerek vakit kaybetme. İnan bana, sonra pişman olursun.”¹

Ailelerin tamamının tehcir edilmesinin planlandığını öğrenen tüccar ailesiyle birlikte kaçtı. Adana’dan ayrılmadan önce Kilikya Gatoğigosu II. Sahak Khabayan’ı uyardı, o da imparatorluğun en önde gelen üç liderinden biriyle, Suriye ve Filistin cephesi komutanı olarak Adana’dan geçmekte olan Cemal Paşa’yla yaptığı sohbette bu hikâyeyi doğruladı. Cemal, Ermenilerin toptan tehciri programını ılımlı hale getirme, yazarlar, entelektüeller ve siyasal liderlerle sınırlama girişiminde bulunduğunu ama meslektaşlarını ikna edemediğini ileri sürmüştü. Sahak öğrendiklerini bir haberciyle İstanbul Patriği’ne ilettiler. Ermeni Patriği Alman Büyükelçisi’yle bir araya geldi ve haberciye, kendisine katliam olmayacağı güvencesinin verildiğini aktardı. Ermenilerin “kısırtıcı eylemlerden uzak durmaları, gündelik işlerle meşgul olmaları, hükümetin emirleri ve talimatlarına uymaları gerektiği” uyarısında bulundu.²

RADİKALLEŞME

Sarıkamış'ta yaşanan feci yenilgiden bir süre sonra, ama ya Gelibolu çıkarmasından ya da Ermenilerin Van direnişinden önce, küçük bir grup Jöntürk lideri Ermenilerin askeri cephelere yakın bölgelerden uzaklaştırılması gerektiği kararına varmıştı. Doğudaki feci kayıpları değerlendiren bölgedeki kilit Jöntürk ajanı Bahattin Şakir Erzurum'da geçirdiği altı ayın ardından İstanbul'a döndü ve parti liderlerine iç düşmanın en az dış düşman kadar tehlikeli olduğunu bildirdi.³ Şakir'le birlikte çalışan Jöntürk Arif Cemil hatıratında yakında olacakları şöyle meşrulaştırıyordu: "Bulunan çok sayıda belge, ülke içinde örgütlenen iç düşmanların ordumuza arkadan saldırmaya hazır olduğunu açıkça gösteriyordu. Doktor Bahattin Şakir'in bütün bunları İstanbul'da İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'nin dikkatine sunmasının ardından komite onunla birlikte alınması gereken önlemler üzerine çalıştı; onlar sayesinde Türk ordusu büyük bir tehlikeden yakayı sıyırdı. Yaptıkları işbirliği sonucunda tehcir kanunu ortaya çıktı."⁴

Şakir'in kitlesel tehcir ve katliamlara doğru giden yolda oynadığı merkezi rol hem reddedilemez hem de müphemdir. Şakir'e yakın olan gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın, Bahattin Şakir'in tehcirdeki rolü hakkında şöyle diyor: "[Bu rol] en mahrem İttihat ve Terakki toplantılarımızda bile dikkatle incelenmemiş ya da aydınlatılmamıştır. Açık, kesin bir fikrim yok, ama başka meseleler tartışılırken kullanılan bir kelimeden, sızıveren bir fikirden, dizginlenemeyen jestlerden, özetle bütün ince ipuçlarından hareketle, içimde kuvvetle uyanan bir tahmine göre Şakir tehcir işinin arkasındaki en büyük harekete geçirici güç, bu meselenin yaratıcısıydı." Şakir doğu vilayetlerine yaptığı seyahatlerde bu işe zemin hazırlamış, "hükümetteki nüfuz sahibi dostlarını da kendisiyle birlikte sürüklemişti." Yalçın şunları ekliyordu: "Bir gün gelir de bu eylemler nedeniyle Şakir'in hatırasını anma ihtiyacı duyulursa doğu vilayetleri bağrını minnetle onun heykeline açacaktır."⁵

"Ermenilerin tehcir edilmesinin ulusal ideallerimiz açısından gerekli olduğu" kararı Mart 1915 sonu ya da Nisan başında İttihat

ve Terakki Merkez Komitesi'ndeki ciddi ve uzun süren görüşmeler sonrasında alınmıştı.⁶ Jöntürkler güvenlik politikalarını, neye soyunduklarını ayrıntılı olarak incelemeksizin ya da savaş zamanında böyle büyük bir nüfusu yerinden etme işine girişmenin sonuçlarını düşünmeksizin, hiç olmadığı kadar radikal bir biçimde geri atılamaz adımlarla uygulamaya koyuldu. Tarihçi Taner Akçam, "Osmanlı arşiv malzemelerinin bir okuması, bu erken önlemlerin, örneğin Osmanlı Üçüncü Ordusu'ndaki Ermeni askerlerin silahsızlandırılması ve amele taburlarına alınması, Ermeni köylerinde silah aramaları yapılması, savaş seferberliği için zorunlu malzemeler ve yiyecek almak için bu köylere baskın düzenlenmesi, önceden belirlenmiş bir planın ilk adımları yerine, geçici önlemler olabileceğini düşündürür," diye yazmıştır.⁷ Hükümetin attığı her adım meseleleri daha da kötüye götürüyor, direniş koşulları yaratıyor, bireylerin ve grupların meseleleri kendi başlarına çözmeye kalkışmasına yol açıyordu. Doğudan gelen istihbarat raporları heyecanlı bir dille silah depolarından, kesilmiş telgraf hatlarından ve Ermenilerin yer yer gerçekleştirdiği cinayetlerden bahsediyordu. Bu gibi raporlar İstanbul'da Ermenilerin ihanet ettiği hissini besliyor, Jöntürklerin çoktandır inandığı şeyleri doğruluyordu. Birkaç istisna dışında Ermenilerin barışçı ve sadık olduğu, sorunun büyük bir bölümünün seferberliğin düzensiz, asker kaçaklarının çok sayıda olmasından kaynaklandığı ya da "Kafkasya'da Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında ilan edilmemiş savaşın" bir parçası olduğu yönündeki raporları dikkate almıyorlardı.⁸ Jöntürklerin Ermenilere ilişkin kaygıları, isyan korkuları, "Ermeni çetelerin" yarattığı tehdidi abartmaları soykırıma giden süreci hızlandırmakla kalmadı, soykırımı giderek kaçınılmaz kılan koşulları yarattı.

Soykırıma giden sürecin ikinci evresi 1915 baharında hızla başlamıştı. Yeni politikanın ilk etkilerini orduda amele taburlarında hizmet veren Ermeni erkekler hissetti.⁹ Bir tarihinin "kolay hedef" diye betimlediği bu kişiler zaten ayrılmış, silahsızlandırılmış ve güvenilmez damgası yemişti. Başlarında muhafızlar bulunan bu askerler kimi zaman bir seferde yüzer kişilik gruplar halinde, sıklıkla düzensiz birlikler ya da Kürt çeteleri tarafından terk edilmiş yerlere götürülü-

yor, burada vuruluyor ya da süngüleniyordu. Bağdat demiryolunun yapımında çalışan vasıflı Ermeni işçiler ya da mühendisler sık sık bu uygulamadan muaf tutuldu, kimi zaman Alman işverenlerince korundu, ama onların da çoğunun işi 1916'da bitirildi.¹⁰ Kafkasya cephesi komutanı Vehip Paşa yol onarımında çalışan "Ermenilerinin" alınıp öldürülmesine öfkelenmiş, sorumluların sıkıyönetim mahkemesinde yargılanması çağrısında bulunmuştu. Birçok Ermeni asker İslam dinine geçerek en azından bir süreliğine ölümden yakayı kurtarmıştı, ama on binlerce, hatta yüz binlerce asker öldürülmüştü.¹¹

Sarıkamış sonrasında Enver'in Üçüncü Ordusu'ndan arta kalanların yanı sıra asker kaçakları köylere sızdılar, köy sakinlerinin sırtından geçinmeye, sıkıntı vermeye başladılar. Beraberlerinde getirdikleri tifüs hem askerleri hem sivilleri telef etti. İzmir'de görevli Amerikan konsolosu George Horton 4 Şubat'ta "[Smyrna] bölgesinde yasadışı Türk çetelerinin sayısının arttığını, bunların farklı etnik gruplardan bütün Hristiyanlar arasında bir terör dalgası estirdiğini" bildirmişti. Bu çetelerin asker kaçağı mı yoksa "asıl hükümet ya da hükümetin ardındaki güç olan" Jöntürk Komitesi tarafından "Hristiyanları korkutmak ve sürmek için" gönderilen *komitacılar* mı olduğu belli değildi.¹² Çeteler Suşehri kazasında Pürk/Pürek [Yeşilyayla] köyünü yıkmışlardı. Erzurum'da iki asker önde gelen Ermeni bankacı Setrak Pastırmacıyan'ı, Rusların tarafına geçen eski mebus Armen Garo'nun kardeşini öldürmüştü.¹³ Şubat ortasında sekiz yüz Ermeni İran'da Salmas'tan komşu köylere gönderildi, buralarda işkence gördüler, sakat bırakıldılar, sonra da öldürülüp kuyulara ve sarnıçlara atıldılar.¹⁴

Jöntürk liderleri 1 Mart'ta Osmanlı Mebusan Meclisi'ni askıya aldılar ve protestoların işitilebileceği forum da böylece susturulmuş oldu.¹⁵ Sonraki haftalarda İngiliz ve Fransız gemileri Çanakkale Boğazı'na saldırdı. Gelibolu yarımadasında yaşayan Ermeniler buradan çıkarıldı, nihayetinde kendilerini Suriye'de buldular. İran'daki Rus konsolosu Pavl Vvedenski Osmanlıların, Keldani kasabası Khosrov ile Ermeni kasabası Dilman arasında yedi yüzden fazla Süryani ve Ermeni Hristiyanı katlettiğini bildiriyordu. Kafası kesilerek öldü-

rülen ve duvarlardan düşen kayaların altında ezilerek ölenlerden söz ediyordu.¹⁶ “Yirmi köyü inceledim” diye yazmıştı. “Her yer tamamen yerle bir edilmiş, harap olmuş. Kiliseler, okullar ve kütüphanelerin sadece duvarları ayakta. İkonalar ve kutsal eşyalar çamurların içinde yatıyor, parçalanmış, kurşunlarla delik deşik edilmişler. Bazı kiliseler ahıra ya da erzak odalarına çevrilmiş ya da yağmalanmış. Köyler, Türkler ve Kürtlerce her yerde yapılan katliamların zavallı kurbanlarının cesetleriyle dolu... Cesetler baltalar, hançerler ve kör nesnelerle acımasızca işlenen cinayetlerin izlerini taşıyor.”¹⁷ Bu infazlar o kadar vahşiydi ki Osmanlı komutanı, disiplinsiz birlikler ve azgın gönüllülerin neden olduğu “talihsiz bir kaza” diye bahsedilen şey karşısında dehşete düşmüştü.¹⁸ O ayın ortasında Ruslar Salmas’a dönerken, geri çekilen Osmanlılar “bir hileyle, kayıtlı olanların korunacağını söyleyerek bütün Hristiyanların isimlerini aldı.” Amerikalı Presbiteryen misyoner F. N. Jessup bundan sonra olanları şöyle anlatıyordu: “Sonra bütün erkekleri bir yere topladılar, yirmi beş kişilik gruplara ayırdılar, hepsi de soğukkanlılıkla vuruldu. Bazılarını da bağladılar ve başlarını merdiven tahtalarının arasına sokup kafalarını kestiler, bazıları da parçalandı ya da öldürülmeden önce sakatlandı. Böylece Salmas’ta kalan bütün Hristiyanlar katledildi. Kızlar ve kadınların başına neler geldiğini tahmin edebilirsiniz.”¹⁹

İngiltere ile Fransa’nın Çanakkale Boğazı’nı açacağı paniği durulurken, Ermenilerin nasıl halledileceğine dari planlar olgunlaşmıştı. Gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın Mart ayında ikisi birlikte Çanakkale Boğazı’nı gezerken Enver’in analizini dikkatle dinlemişti. Yalçın “Kafkasya Cephesi’ndeki olaylardan bahsederken ordunun karşılaştığı zorlukları, maruz kaldığı zararı, içine düştüğü tehlikeyi anlattı. İsyancı Ermeni komitacılar Türk ordusunu arkadan vurmak için ikmal hatlarına saldırmış, yaralıları öldürmüş, düşman için casusluk yapmış, kısacası ordu için tam bir felakete sebep olmuşlardı.” Enver “doğu vilayetlerindeki bütün Ermenileri kökünden temizleyip başka yerlere göndermenin zorunlu olduğuna inanıyordu. Bu girişimin çapı ve zorluğu karşısında tereddüt ettiğimi görünce, sanki aklımdan geçen, ama ifade edemediğim bir soruya cevap vermiş gibi açıkla-

dı: ‘Bu Ermenilere hiçbir şey olmayacak, onları zararlı faaliyetlerde bulunmayacakları yerlerde iskân etmek için gerekli tedbirler alınacak.’”²⁰

Tehcir operasyonunun ardından hükümetin denetiminden çıkmış gibi görünen kitlesel kıyımlar gelmiş, bunlar birbirinden ayrı, ama bağlantılı iki yoldan örgütlenmişti: Resmi hükümet kanalları ile alternatif parti ve kişisel iletişim ağları üzerinden. I. Dünya Savaşı’nın son bulmasından hemen sonra Reşit Akif Paşa, “Ömrü 25-30 günden fazla sürmeyen İzzet Paşa kabinesindeki son, kısa hizmetim sırasında öğrendiğim bazı sırlar oldu,” diye yazıyordu. “Bunlar arasında tuhaf bir şeye rastladım. Bu tehcir emri açıktan, resmi olarak Dahiliye Nezareti tarafından verilmiş ve vilayetlere iletilmişti. Ama bu resmi talimat verildikten sonra Merkez Komite bütün taraflara silahlı çetelerin menfur görevlerini çabucak tamamlamaları yönündeki uğursuz talimatı göndermişti. Bununla birlikte silahlı çeteler işi ele almış, barbarca katliamlar gerçekleştirmeye başlamıştı.”²¹ Daha sonra 1919’da Jöntürklerin yargılamaları sırasında eski Ankara valisi Mazhar Bey ifadesinde “İstanbul’daki Dahiliye Nazırı’ndan gelen, Ermenilerin tehciriyle ilgili emirleri anlamamışım gibi davrandım. Bildiğiniz üzere, benim henüz başlamadığım tehcir operasyonları diğer vilayetlerde çoktan tamamlanmıştı. [Sonra] Atıf Bey geldi... Kendisi bana Ermenilerin öldürülmesi ve imha edilmesiyle ilgili emri şifahen aktardı. Ona ‘Hayır Atıf Bey, ben eşkıya değilim, valiyim. Bunu yapamam. Ben vali koltuğumdan kalkarım ve siz gelir yaparsınız,’ dedim,” diye konuşmuştu.²²

Mart 1915 boyunca Anadolu ve İran’ın farklı bölgelerinde yer yer şiddet ve katliam olayları patlak verdi. Savaş, açlık, yerinden edilmiş halklar Osmanlı toplumunun havı dökülmüş dokusunu parçaladı. Görünürde belli bir yön ya da açık bir niyet yoktu; yıllardır birikmiş olan yöresel şikâyetler, savaşın bahsettiği alışılmışın dışındaki serbestlikle birleşmiş ve son derece korkunç zalimlikler ortaya çıkmıştı. 1915 başında Anadolu’da sivil hayatın düzeni ve kuralları hızla parçalandı. Sivas’ta Türkler Ermenileri orduya verilen ekmeği zehirlemekle suçladı. Bütün Ermeni fırıncılar ve bazı askerler hapse

atıldı. Ekmekler önce köpeklerle verildi ve bazı köpeklerin öldüğü söylendi. Ama bir soruşturmayla Ermeniler aklandı, “Mesele kapatıldı, belediyenin köpeklerden kurtulmak için onları zehirlediği yönünde resmi bir açıklama yapıldı.”²³

ZEYTUN'DA İSYAN

Balkanlar'dan gelen Müslüman muhacirler, yakın tarihli savaşlar sırasında ve sonrasında çektikleri yüzünden içerlemiş ve öfkeli bir halde, tarih boyunca direnişlere sahne olmuş Zeytun bölgesine, oradaki Ermenilerin arasına yerleştiler.²⁴ Askeri seferberlik çağrısıyla birlikte, askere alınacak genç Müslümanlar, askere alım merkezlerinden biri olarak belirtilen Zeytun'a gelmeye başladı. Asker kaçakları eşkıyalığa soyundu, kasaba halkıyla yeni gelenler arasında çatışmalar çıktı.²⁵ Zeytun'daki birçok Ermeni delikanlı siyasi liderlerinin çağrısına rağmen Osmanlı ordusuna katılmaya yanaşmamıştı. Bölgede gerilim yüksekti, diasporadaki Ermeniler bu gerilimlerden yararlanmaya, Kilikya'da imparatorluk aleyhine bir isyan örgütlemeye çalışıyordu. Paris'te Boğos Nubar ve diğerleri İtilaf devletlerinin sahil kesiminde, Zeytunlular ve diğerlerine esin kaynağı olacak bir çıkarma yapması konusunu değerlendiriyordu. Yöredeki Ermenileri böyle bir maceraya karşı çıktılar ve İtilaf devletleri de planı kabul etmedi. Zeytun'daki korkunç durum başkalarında da isyan fikri uyandırdı ama kilise makamlarının sabır ve itidal vaaz etmesi sonrasında çoğu Ermeni lider direniş fikrinden vazgeçmişti. Kilikya Gatoğigosu II. Sahak Zeytunlulara isyandan kaçınmaları uyarısında bulunmuştu. Zeytun'daki Ermeniler kendi içlerinde bölünmüş olsalar da 20.000 kasaba sakininin çoğu isyana karşıydı.²⁶ Bazı Ermeni önde gelenler genç radikallerin faaliyetlerini Osmanlı makamlarına bildirmiş, onlar da sadakatinden kuşkulandıkları Ermenileri tutuklayıp onlara işkence etmiş, bazılarınıysa ölümüne dövmüşlerdi.²⁷

Ermeni sivillerin tehciri Mart ayında başladı. Ayın on ikisinde Kilikya'nın Dört Yol kasabasındaki Ermeniler çıkarıldı, erkeklerin çoğu amele taburlarında kayıplara karıştı. Ermeniler direnmedi. Kaçma-

SEKİZİNCİ BÖLÜM

ya çalışan üç Ermeni vuruldu. Adana'da Alman konsolosluğu için çalışan bir Ermeni, ordunun tutuklamalar sırasındaki disiplininden etkilenmişti, "muhtemelen Türkler Almanlarla ittifak kurduğu için hatalı davranışlar ya da aşırılıklar sergilenmemişti. Almanlar acımasız ve haksız bir eylemi onaylamaz, gerçekleşmesini engellerdi."²⁸

Hristiyan askerlerin silahsızlandırıldığı ve amele taburlarına yerleştirildiği yönünde hikâyeler sızmaya başlayınca asker kaçakları haydut, haydutlar da isyancı oldu. 13 Mart'ta ordu görünüşte asker kaçaklarını arama gerekçesiyle Zeytun'a girdi.²⁹ Birkaç düzine direnişçi Surp Asdvadzadzin manastırında toplandı ama Ermeni halkı harekete geçirmeyi başaramadılar. Kilikya'nın başka yerlerinden yardım gelmedi. Osmanlı askerleri 26 Mart 1915'te manastırı ele geçirip yaktılar. İsyancılar dağlara kaçarken, askerler kasabayı bastı, evleri aradı, asker kaçaklarını toplayıp şüphelileri tutukladı. İsyancıların yanı sıra önde gelen sadık Ermeniler de toplandı, bu kişilerin birçoğu nihayetinde tehcir edildi, bazıları da asıldı. 8 Nisan'da başlayan boşaltma operasyonu mayısta da devam etti, kasaba neredeyse boşalmış, geride sadece birkaç yüz aile kalmıştı. Hemen hepsi kadın ve çocuklardan oluşan 22.000 Zeytunlu batıya gönderildi, birçoğu Konya'ya vardı.³⁰ Sürgünlere yiyecek içecek az miktar bir şey verildi.³¹ Binlercesi açlıktan ya da açlık yüzünden zayıf düşüp hastalıktan öldü. Talat 24 Nisan'da yeni bir emir yayımladı: Konya'da çok fazla Ermeni vardı, güneydoğuya, Halep'e, Der Zor çölüne ve Urfa'ya gönderileceklerdi. Mayıs başında da Zeytun'daki Ermenilerin hepsinin kasabadan çıkarılması talimatını verdi. Ermenilerin evleri hiç vakit kaybetmeden, birçoğu Bosna'dan gelen muhacirlere verildi.³² Bir avuç asker kaçağının başlattığı, Zeytunluların çoğunun karşı çıktığı küçük bir isyan 1915'te bölgedeki Ermenilerin kitlesel olarak sürülüp çıkarılmasını hızlandıran bir olay, koca bir halkın ortadan kaldırılması yönünde atılmış bir adım haline geldi.³³

SOYKIRIMIN GİRİZGÂHI: VAN

Doğu Anadolu'nun tamamında 1914'ün sonu ile 1915'in başı arasında Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki ilişkiler hızla bozuldu. Van Gölü'nün batısında Kürtler ile Ermenilerin yaşadığı Muş bölgesi 1914 sonunda anarşiye teslim olmuştu. Taşnak mebus Vahan Papazyan Aralık'ta buraya gelip çöküşün ve isyanın önlenmesi amacıyla yerel nakamlarla görüşmeye çalıştı. Kürtler Ermenilere saldırmıştı, Ermeniler korunmak için güneydeki Sasun dağlarına çekilmeyi tasarlıyordu. Besledikleri ve barındırdıkları bazı Kürt jandarmaların onları öldüreceklerinden korkan iki Taşnak, Rupen Der Minasyan ile Gorün jandarmaları bir ahırın içinde kıştırıp ahır ateşe verdi. Papazyan ile diğer eylemciler dağlara kaçtı.³⁴ Van'da direnişin başladığı gün, yakınlarındaki Bitlis'te birkaç genç Ermeni tutuklanıp asıldı.

Kule gibi yükselen kayalıkların eteğine kurulmuş Van'da yerleşim Ermenilerin gelişinden de önceye dayanıyordu. Urartu İmparatorluğu'nun başkenti Tuşba'daki büyük kale buraya MÖ dokuzuncu yüzyılda yapılmıştı. Van antik dönemde ve Ortaçağda yüzyıllar boyunca Ardzruni hanedanı tarafından yönetilen Vaspuragan'ın Ermeni prensliklerinin başkenti oldu. Van Gölü üzerindeki adalarda ve gölün kıyısında dindar Ermeniler büyük taş kiliseler yaptılar. Bunların en ünlüsü olan rölyeflerle süslü Surp Haç Kilisesi Akhtamar adasındaki varlığını bugüne dek bir nöbetçi gibi sürdürmüştür. Korkusuz seyyah H. F. B. Lynch Van'ı yüzyıl başında ziyaret etmiş, "Dünyada Van, ahrette cennet," diye bir Ermeni atasözünün olduğunu aktarmıştı.³⁵ Türklerse Van'a dair hislerini "*Dünyada Van, Ahrette iman*" şarkısıyla ifade ederdi.³⁶ Eski Van kentinde büyük bir kayalığın üstündeki saygı uyandıran eski kalenin harabeleri, kente tepeden bakardı. Kule misali bu kayanın tabanında büyük ölçüde Ermenilerin yaşadığı evler, pazarlar, kiliseler ve camileriyle eski suriçi kenti vardı. Kent surlarının ötesinde doğuya doğru 6 kilometre boyunca yine Ermenilerin hâkim olduğu bağlık, bahçelik Aykesdan uzanırdı. Ovada doğuya doğru 15 km kadar gidildiğinde ortaçağda Ermenilerin kutsal Varakavank (Yedi Kilise) manastırını inşa ettik-

SEKİZİNCİ BÖLÜM

leri Varak [Erek] Dağı'na varılırdı. Van vilayeti Anadolu'nun en büyük, en yoğun Ermeni nüfusuna sahipti, imparatorluğun başka hiçbir yerinde Ermeni nüfusu çoğunlukta değildi. 110.000 ila 200.000 Ermeni'nin yaşadığı seyrek nüfuslu vilayet 450 kadar kasaba ve köyü barındırıyordu.³⁷

Savaştan önceki aylarda yöredeki Ermeni milliyetçileri Taşnaklar bölgedeki başlıca siyasi gücü, nispeten aydınlanmacı vali Tahsin Bey'le (Hasan Tahsin Uzer) yakın bir ittifak içindeydiler.³⁸ Amerikalı doktor ve misyoner Clarence Ussher, Arşak Vramyan, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde mebus Aram Manukyan ve İşkhan (Prens) diye bilinen Nigol Mikaelyan gibi Taşnak liderlerin "siyasal durumun son derece karmaşık, gerilimin üst düzeyde olduğu bu aylarda barışı koruyabilmek için yetkileri dahilindeki her şeyi yaptıklarını" belirtmişti: "En küçük bir kıvılcımın bile tümünden yıkıcı bir patlamaya yol açacağı bir barut fıçısında yaşadıklarını biliyorlardı. Gayet haklı çıkarılabilir bir savunma eylemi bile böyle bir kıvılcıma sebep olabilirdi. Bu nedenle Ermenilere hükümeti kızdırmak yerine her şeye boyun eğmelerini söylemişlerdi; Türklerin genel bir katliama gitmesine yol açacak bir misillemede bulunmaksızın, iki-üç köyün yakılmasına, on-on beş kişinin öldürülmesine boyun eğmelerini."³⁹ Taşnaklar, seferberlik çağrısı her ne kadar düzensiz ve rahatsız edici olsa da, yetkili makamlara Ermenilerin ordu için seferber edilmesinde yardım etti. Erkekler yaşlarına ya da hizmet edebilirliklerine bakılmaksızın kiliseden doğruca askere alım merkezine sürüklendi. Ticaret ve tarım askıya alındı, mültecilerle birlikte İran'da Ermenilerin katledildiği haberleri kente gelmeye başlayınca gerilim tırmandı.

Bir fırtınanın yaklaşmakta olduğununun uğursuz emareleri yalnızca bunlar değildi. İstanbul, Ermeni reformlarını gerçekleştirmekle görevli Avrupalı müfettişlerden biri olan Hoff'u, Van'a ulaşmasından kısa bir süre sonra geri çağırmişti. Beyazıt'ta Taşnak bir lider öldürüldü ve önemli üç Hınçak rejime karşı komplo kurdukları gerekçesiyle tutuklandı. 21 Kasım'da yetkili makamlar Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu savaş halinde olduğundan kentteki bütün Fransız misyonerleri sınırışı etti. Amerikalı misyonerler kaldı, olay-

ların gelişimine tanıklık eden Doktor Ussher gibi başka yabancılar da. Vali Tahsin Bey başta Şakir'in planlarına direndi ve Ermenilerin sadakatine kefil oldu, ama vali olarak Talat'ın doğu vilayetleri Erzurum, Van ve Bitlis'teki devlet memuru Ermenilerin azledilmeleri yönündeki emrini uyguladı.⁴⁰

Kentin civarındaki kasabalar ve köylerde Ermeniler düzensiz birliklerle çatışyordu. Bir telgraf hattı kesildiğinde, yetkili makamlar Ermenilerin isyana hazırlandığından kuşkulanıyordu. Taşnaklar çatışmaları önlemeye çalışsalar da Ermeniler savunma birimleri örgütledi. Tahsin Bey'in dostu olan ve Dahiliye Nazırı'nın da gayet iyi tanıdığı mebus Vramyan hükümetin Ermeni tebaasına karşı tavır aldığı kaygısıyla Talat'a şu satırları yazmıştı: "Hristiyan karşıtı bir politikanın ülkenin kurtarılmasına bir faydası olmaz... Hükümet imparatorluktaki Ermeni unsurları düşman olarak görmeye bir son vermelidir. Eğer hükümet Ermeni halkının en kutsal haklarını (hayat, onur, din ve mülkiyet) şu anda güvence altına almakta acizse, o zaman onlara bu hakları kendi başlarına savunmaları için yetki vermesi gerekir."⁴¹ 26 Ocak 1915'te Vramyan, kısa bir süre sonra Van valisi olacak Cevdet Bey'e yazarak Ermeniler ile yetkililer arasındaki ilişkilerin savaşın başından beri nasıl bozulduğuna dikkat çekti. "Her iki taraf da –Ermenilere karşı hükümet, hükümete karşı Ermeniler– birbirine güvenmiyor. Ne var ki kısa bir süre önce –bundan birkaç ay önce, Tahsin Bey'in döneminde– [Osmanlı] yetkilileri ve Ermeni siyasi yetkilileri birbirleriyle görüşür, samimi işbirliklerinin altını çiziyorlardı. [Başka] birçok örneği bir kenara bırakırsak [Osmanlı askeri seferberliğini desteklemek amacıyla] davullar ve zurnalar eşliğinde," Aram'ın düzenlediği ve Taşnaktsutyun'un himayesi altındaki "ateşli gösteriyi unutmamamız gerekir." Ama savaş patlak verince güvensizlik katlanarak artmıştı.⁴²

Tahsin Bey Erzurum'a gönderildi, 15 Mart 1915'te yeni Van valisi kente geldi ve yetkililer ile Manukyan ve Vramyan'ın da aralarında olduğu yörenin önde gelen isimleri tarafından törenle karşılandı. Cevdet Bey Enver'in kayınbiraderiydi, kısa süre önce İran'da Ermeniler ve Süryanilerin hedef alındığı katliamlara katılmıştı. Kente bin-

lerce Çerkes ve Kürt asker eşliğinde geldi, çok geçmeden de yöredeki aşiret mensuplarının ve jandarmanın sadakatini kazandı. Osmanlı tarzı kesilmiş bıyığı ve şık giyimiyle Cevdet Bey kente yerleştikten kısa bir süre sonra gayet iyi tanıdığı Vramyan'la birkaç saat süren bir görüşme yaptı.⁴³ Cevdet dört bin Ermeni gencin daha seferberliğe katılmasını talep etti. Amele taburlarına gönderileceklerini bilen Ermeniler tereddüt ettiler. Taşnaklar valiyle müzakereleri sürdürdü ancak Nisan başında komşu bir kasabada birkaç Taşnak tutuklandı. İşkhan bir heyetle birlikte bu kişilerin salıverilmelerini görüşmek için gittiğinde, o ve beraberindekiler düzensiz Çerkes askerlerin saldırısına uğradılar ve öldürüldüler. Mebus Vramyan tutuklandı, kısa süre sonra da öldürüldü.

Çok geçmeden Cevdet'in muhafızlarına "*kasap taburu*" adını tak-
tığı, "İran Azerbaycanı'ndaki Ermeniler ve Süryanileri temizlemek-
ten" gurur duyduğu ve "Aynısını Van Ermenilerine de yapmalıyız"
dediği söylentileri yayıldı. Keldani bir piskopos Cevdet'i Başkale
ve Saray bölgesindeki Hristiyanları temizlemekle övünüp aynısını
Van ve civarında da yapmak istediğini söylerken iştmişti.⁴⁴ Cevdet
"kasap taburu"na kentin civarındaki köylerde katliamlar yapmaları
emrini verdi. Ussher'in hatıralarında "Türk hükümlülerden oluşan
kasap taburunun yarbayı içeri girip 'Beni çağırmışsınız'" dediğinde
Cevdet'in yanında olduğunu yâd eder: "Cevdet, 'Evet,' dedi, 'Şa-
dakh'a [Çatak] git, oradakileri temizle. Sonra bana dönüp vahşice 'Bir
tane dahi bırakmam,' elini dizlerinin altına götürerek 'bu boydakileri
bile,' dedi."⁴⁵

Valinin emrini yerine getirdiklerini söyleyen kalabalıklar Ermeni-
leri öldürmeye başladılar. Yetkili makamlar Ermenilerin silahlarını
bırakmalarını istedi ama bu emre uymak Van sakinleri için intihar
etmek demekti. Çeteler peş peşe köylere saldırdı. Erkekler sistema-
tik olarak öldürüldü, kadınlar ve çocuklar kaçırıldı. Binlerce kişi dağ-
lara ya da Varak manastırına, yapabiliyorlarsa Van'a kaçtı. Kentteki
son önemli Taşnak lider, Aram Manukyan komşu köylerden 15.000
Ermeni'nin oraya ulaşması sonrasında Aykesdan mahallesinin istih-
kâm edilmesini örgütledi. Cevdet'in askerleri Aykesdan'ı kuşattı,

mahallenin suriçiyle bağlantısı kesildi. Ermenilerin sığındıkları iki bölgenin birbirleriyle iletişimi kopmuştu. Osmanlı kuvvetleri 20 Nisan'da barikatlar kurmuş olan Ermenilere saldırdı.⁴⁶

Ertesi gün Venezüelalı paralı asker Rafaël de Nogales Osmanlıların Ermenileri yerinden etme çabasına destek vermek üzere Van'a geldi. Ermenilere karşı faaliyet göstermiş olmasına, imparatorluktaki bütün dini ve etnik gruplar aleyhine güçlü önyargılar beslemesine rağmen Nogales 1915 kıyımlarına tanık olmuş, bunları yazmıştı.⁴⁷ Cüretkâr serüvenleri ve kıl payı yakayı sıyırmalarına ilişkin romantikleştirilmiş haydut anlatısında, Hristiyanların başına gelen dehşet verici olaylara hayret etmekle birlikte Ermenilerin hem 1894-1896'da hem 1915-1916'da kendi başlarına bela açtığında ısrar ediyordu. Bir asker olarak bir yandan da, "Bütün kusurlarına rağmen Türk'ün Doğu'nun ilk askeri ve ilk beyefendisi olduğuna hiç kuşku yoktur," diye iddia ediyordu.⁴⁸ Öte yandan Ermenilerin, "büyük kusurlarına rağmen medenileşen bir nüveyi" temsil ettiğine inanıyordu. "Ermeniler daha ağırbaşlı ve daha az hırslı olsalardı, bugün muhtemelen Türkiye'nin denetimini ellerinde tutuyor olurlardı."⁴⁹

De Nogales Van'a giderken "Ahlat civarında, yol boyunca kesilmiş Ermeni cesetlerine rastladı. Bir saat sonra gölün karşı kıyısında yer yer dumanlar yükselmeye başladı, bunlar Van civarında ateşlerin yuttuğu kasaba ve beldelerin yerlerini belirtiyordu."⁵⁰ Van yakınındaki bir kasabada atılan kurşun sesleriyle uyandığında çok geçmeden, Kürtlerin desteklediği "sivil makamların Ermeni mahallesine saldırıp yağmaladığını" öğrendi. De Nogales bu çılgınlığı yöneten kentin resmi idarecisine yanaştı. "Vilayet valisinin *on ilki yaş ve üstü bütün Ermeni erkeklerin ortadan kaldırılması* yönündeki tartışmasız emrini yerine getirmekten başka bir şey yapmadığını söyleyerek beni şaşırttı." Katliam bir buçuk saat devam etti, katliamdan kurtulan yedi Ermeni'nin yedisini de kurtaran de Nogales'di. De Nogales bu kişileri "*başımlla beraber*" diyerek koruyacağına söz veren kaymakama teslim etti. Kaymakam o akşam geç saatlerde bu kişileri öldürttü; cesetler, katliam sırasında saklanmayı başaran kırk üç kişinin cesediyle birlikte göle atıldı. De Nogales'in Van Gölü'nü geçmek için

SEKİZİNCİ BÖLÜM

bindiği gemideki dört Ermeni'den ikisi o gece kayboldu. De Nogales "Sultan'ın sivil makamları vampirler gibi, tercihen geceleri ses çıkarmadan öldürüyordu" diye düşünmüştü. Akhtamar'dan geçerken jandarmalar tarafından katledilen piskoposlar ve keşişlerin cesetleri dışında Ermeni görmemişti.⁵¹ De Nogales Edremit kasabasında başka bir katliama tanık oldu. "Onlarca Kürd'ün sıkığı kurşunlar altında Ermeniler korkmuş tavşanlar gibi oraya buraya kaçıyordu, birkaçından fazlası yere oturdu, sersemlemişlerdi, kurban sunağına bağlanmış ölümü bekleyen koyunlar gibi kendilerini kurtarmak için en ufak bir girişimde bile bulunmadılar. Sadece küçük bir grup genç erkek çaresizce kendilerini savunmayı sürdürdü, sonunda tümüyle tükenip Kürtlerin kılıçları ve kurşunlarıyla birer birer yere serildiler, Kürtler mümkün olduğunca kurşun harcamamak için kılıç kullanıyordu."⁵²

Van'da kazdıkları hendeklerin içine saklanan Ermeniler, Cevdet'in kuşatmasına direndiler, vali şehir dışındaki köylerde katliam yapılması için kuvvetlerini gönderdi. Cevdet Rus ordusu kuzeyden Van'a doğru giderek daha da yaklaşırken kuşatmayı bitirmeyi istiyordu. Mayıs başında kuşatma altındaki Ermenilere af önerdi, onları Osmanlı topçu taburlarının yolda olduğunu, kentin harabeye çevrileceğini söyleyerek tehdit etti. Ermeniler buna karşılık kentten ayrılıp İran'a gitmelerine izin verilmesini, geçişlerinin güvenli olması için valinin de kendilerine eşlik etmesini önerdiler. De Nogales vali yerine gitmeyi önerdi ama Cevdet ona izin vermedi. Cevdet Ermenileri "yolda katledebilmek için" onları kentten çıkaracak bir bahane arıyordu.⁵³ Cevdet civar köylerden Ermeni kadın ve çocukları kente getirdi, onları kuşatma altında kendilerini savunan Ermenilere doğru gönderdi. Kuşatma altındakilerin onları yanlarına alacağını düşünmüştü, böylece açlık ihtimalini artırmak ve en nihayetinde teslim olmalarını sağlamaktı planı. Ermeniler köylülerin kuşatma bölgesine girmesine izin vermedi, de Nogales sarsılmıştı: "Ermeniler bu talihsizleri toplayıp içeri almak yerine onları vurdu, bazılarını yaralayıp bazılarını öldürdü."⁵⁴

Kent ve Varak manastırında toplanan halka bir de mülteciler ek-

lenmiş, buralar dolup taşmaya başlamıştı.⁵⁵ Birçok kişi Dr. Ussher'ın gözetimi altında Amerikalıların binasına sığınmıştı. Burası 14 Mayıs'a kadar nispeten güvenli bir yer olarak kalsa da o tarihte Osmanlı kuvvetleri aniden binayı top atışına tutmaya başladı. Fakat bu son hamleleriydi, Rus ordusu yaklaştığından kentten ayrıldılar. Ussher ve beraberindekiler Van'dan geriye kalanları görmeye çıktıklarında "Kuşatma öncesinde Ermeni savunma hattına kaçmayı başaramayan Ermenilerin evlerini" gördüler. "Böyle evler çok fazlaydı, Türk mahallelerinin kalbindeki Ermeni evlerinin birçoğunda Ermenilerin boğazları kesilmiş, parçalanmış cesetler kuyulara atılmıştı. Türkler kaçmadan önce bütün Ermeni mahkûmlar ve Rus savaş esirleri öldürülmüştü."⁵⁶

Ruslar Van vilayetinde ilerlerken tahminlerine göre askerler 55.000 cesede rastladı, bu cesetleri yakarak ilerlediler. Ölülerin sayısı Van bölgesindeki Ermeni nüfusun yarısına eşitti. Bazı köyler kendilerini savunmayı başarabilmişti. Bazılarında Ermenilere dokunulmamıştı, çünkü yörenin Kürt ağası Van'dan gelen emirleri uygulamayı reddetmişti.⁵⁷ Yerel yetkililerin, yukarıdan gelen emirlere körü körüne uymak yerine, bir ölçüde tercihte bulunmaları, on binlerce Ermeni ve Süryani'nin yaşam ile ölüm arasındaki kaderini belirliyordu.

18 Mayıs Salı günü Rus ordusuna bağlı Ermeni birlikleri Van'a giren ilk askerler olarak şaşkınlıkla kuşatmanın bittiğini gördüler. Ertesi gün Rus birlikleri geldi, Ermeniler kentin ve kalenin anahtarlarını Rus komutana teslim etti. Komutan Aram Manukyan'ı vilayetin valiliğine atadı, beş yüz yılı aşkın bir süredir bölgedeki ilk üst düzey Ermeni yöneticiydi Manukyan. Yönetimi ancak Temmuz'a dek sürerekti. Aram ilk iş olarak Ermenilerin Müslümanların evlerini *talan* etmesini emretti, böylece evlerin sahipleri geri dönemeyeceklerdi.⁵⁸ Ermeniler, diğer Ermenilerin dükkânlarını da yağmaladılar, talan çok geçmeden kırsal kesime de yayıldı, Ermeniler intikamlarını aldılar, "saklanmış Türkleri bulmak için kenti taradılar, bir hayli çok sayıda Türk bulundu, özellikle de biraz uzaktaki Çingene mahallesinde. Erkekleri öldürdüler, kadın ve çocuklarınsa hayatları bağışlan-

dı.” Ussher, “Ermeniler kendilerini Türklerden daha insancıl gösteriyordu,” diye ileri sürüyordu. “Ama kuşatma sırasında sergiledikleri muhteşem ruha uygun davranışlar sergilemiyor, yakıyor, öldürüyorlardı; yağmalama ruhu onları ele geçirmişti, tek düşünceleri buydu. İşler, başka her şey ihmal edilmişti. Liderler olup bitenlere göz yumuyordu. İlk çılgınlığın sürdüğü iki üç gün boyunca boşu boşuna protesto ettik. Sonra hayatları boyunca Türklerin elinden nelere katlandıklarını hatırladık. Bu yağmanın büyük bölümü sadece geri alınmış ganimetten ibaretti. Birçoğu da Müslümanlara dokunmaz, diğerlerini de ‘çünkü biz Hristiyanız,’ diyerek engellerdi.”⁵⁹

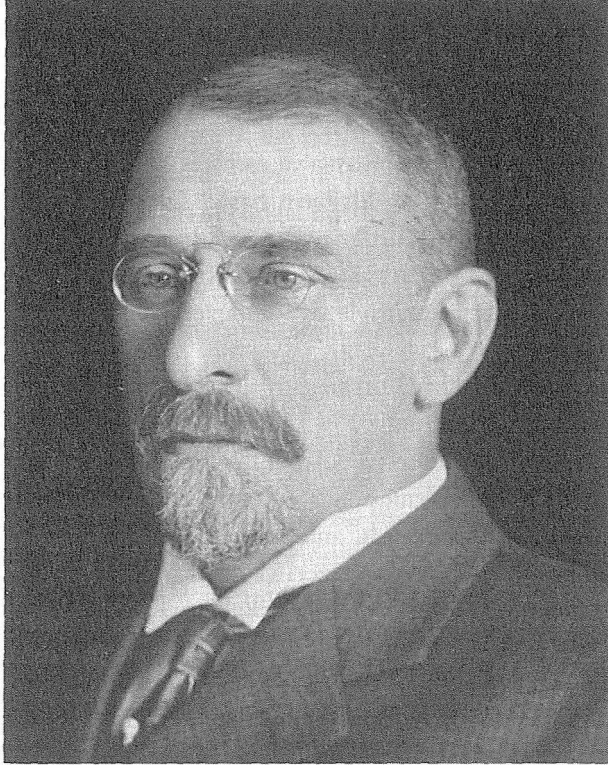
Aram’ın yönetimi büyük ölçüde Taşnaklardan oluşuyordu, gerçi aralarında birkaç Hınçak ve Ramgavar da vardı. Ramgavar liderleri intikam amaçlı yağmalar ve yakıp yıkmalara karşı çıkmıştı, ama kentin Ermeni sakinlerinin birçoğu bir tür çılgınlığa kapılmıştı. Kentin yerlileri, yeni Ermeni yönetiminin Rusya Ermenilerinin elinde olmasına bozulmuştu.⁶⁰ Bazı yetkililerin yağmadan çıkar sağladığı suçlamaları hükümette yer alan bazı isimlerin güvenini yerle yeksan etmişti. Taburunu kentin dışında tutan Antranik Van Ermenilerini başka kentlerin, özellikle de Bitlis ve Muş’un kurtarılması için seferber etmeye çalışmış, ama başarılı olamamıştı. Vanlılar en başta kendi kentleriyle ilgileniyordu, hatta Vanlı bazı savaşçılar birliklerinden kaçıp evlerine ve akrabalarına döndü. Anlaşmazlıklar Vanlıların onları kurtaranlardan ayrılmasına yol açtı.⁶¹ Taşnakların *Aşkhadank* (Emek) gazetesi yolsuzluklara bulaşmış yetkilileri ve bazı Ermenilerin rüşvet almasını eleştiriyor, bu tür davranışların asırlardır Müslüman imparatorluğunda yaşamanın bir sonucu olduğunu ileri sürüyordu.⁶²

Ermeniler evlerini yeniden inşa etmeye koyulmuşlardı, ama Osmanlıların durmaksızın top ateşine tuttukları suriçinde değil. Van’ın bu kısmı bugüne dek yeniden inşa edilmemiş, yakınına yeni bir kent kurulmuş ve eski kent pislik ve enkaz altında bırakılmıştır. Aram’ın yönetimi Müslümanları konseylerden dışlamıştı, ama Süryaniler ve Yezidilerle birlikte çalışıyordu. Kürtler özellikle hasım görülüyordu. Kazak ve Ermeni gönüllüler Kürt köylüleri katletmiş, Ermeni köylüleri mahveden benzer kıyımlara karşılık vermiş, bunların intika-

mını almıştı. Aram Rusların Kürtleri desteklediğini biliyor ve farklı amaçlar Ruslar ile Ermeniler arasında bölünme yaratıyordu. Kıyımlar, Ermenilerin yeniden kazandıklarını umdukları yurtlarında Kürt varlığını bertaraf etme çabalarının bir parçasıydı. Haziran sonunda Ruslar Ermeni yönetimine Rusya'ya sadık Kürtlerin köylerine dönmelerine izin verilmesi, bu kişilerin başka saldırılardan korunması talimatını verdi. Aram Kürtlerin Ermeniler için bir tehdit oluşturduğunu söyleyerek buna itiraz etti, ama Rus general diretti. Ne var ki çoğu Kürt Rusların teklifiyle ilgilenmeyerek dağlarda çekildikleri yerlerde kaldılar.

Cevdet yazın Rusları Bitlis'te durdurdu, Ruslar Van'dan geri çekilmeye başladı. 17 Temmuz 1915'te Rus ordusu bütün Ermenilere Van'ı terk etmelerini emretti. Ermeniler önce birkaç saat tereddüt ettiler, bunun bölgeyi Ermenilerden temizlemeye yönelik bir komplo olduğundan korkuyorlardı, ama Osmanlı kuvvetlerin yaklaşması tehdidi onları Ruslarla birlikte geri çekilmeye ikna etti. On binlerce Ermeni, ayrıca kentteki son Amerikalılar, Kafkasya'nın nispeten daha güvenli topraklarına doğru yaklaşık 320 km yol yürüdü ama en az üçte biri yolda Kürtlerin saldırıları yüzünden öldü. Bundan birkaç hafta sonra Cevdet Bey Van'ı küçük bir kuvvetle aldı. Ruslar Eylül'de Van'a ikinci kez ilerlediklerinde kenti terk edilmiş buldular, artık orası "Ermenisiz bir Ermenistan'dı."

Ermenilere göre Van bir direniş anıydı. "Van savunması" onları ortadan kaldırmaya kararlıymış gibi görünen bir hükümete karşı verilmişti. Yöredeki Müslümanlar ve Osmanlı makamlarına göre Van bir başkaldırı, Ermenilerin uzun süredir başlatmaya niyetli olduğundan şüphelenilen bir isyandı. Bundan bir ay sonra eski Van valisi Tahsin Bey Erzurum'daki yeni görevinde hükümetinin seçtiği politikayı eleştirecekti. "Ermenileri savaş ortasında sürmek yerine, ikinci bir emre kadar yerlerinde tutulmalarını, gayrimeşru kuvvet kullanımıyla isyana teşvik edilmemelerini öneririm kendi adıma," demişti. "Biz kendi ellerimizle, kuvvet kullanarak, içinden çıkamadığımız bu imkânsız durumu ve doğu cephesindeki ordumuzun başına sardığımız bu zor pozisyonu yaratmasaydık, Van'da isyan olmazdı. Bu acılı deneyime ve ölümcül sonuçlarına katlandıktan sonra korkarım, or-

Henry Morgenthau (1856-1946).
ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu büyükelçisi (1913-1916).

dumuzu savunulamaz bir duruma sokma hatasına düşüyoruz,” diyor, buna inanıyordu. Sonrasında da “Kaş yapayım derken göz çıkartıyoruz” demişti.⁶³

İstanbul'daki Alman büyükelçisi Van'da olanlara gayet farklı bir cevap vermişti. Adana'daki Alman Konsolosu Dr. Eugen Büge ve Erzurum'daki Alman konsolosu Max Scheubner-Richter, Wangenheim'a Osmanlı hükümetinin “Ermenileri kısmen imha etmeye” doğru gidiyormuş gibi görüldüğünü yazdıklarında büyükelçi “Ermeni nüfusunun mezalimi ne kadar üzüntü verici olsa da ve çıkarlarımızı birçok bakımdan ne kadar zarar verse de sınır vilayetlerindeki son olaylar, örneğin Van'daki isyan ve ülkenin iç kesimlerindeki başka

olaylar yetkili makamların ağır önlemler almasını aslında haklı çıkarıyor. Bu nedenle imparatorluktaki büyükelçiliğimiz şimdilik bu önlemleri engelleme konumunda değil.”⁶⁴ Ne var ki büyükelçi tehcirin ve ona eşlik eden şiddetin boyutlarını öğrendikçe Ermenilerin ihracının “acımasızca uygulandığına” kani olmuştu. Talat, “Babıâli’nin iç düşmanlarını, yani yerli Hıristiyan halkı, diğer ülkelerin diplomatik müdahalesiyle karşılaşmadan temizlemek için I. Dünya Savaşı’ndan yararlanma niyetinde olduğunu” söylemişti. Wangenheim Ermeni Patriğinin bir Alman yetkiliye, “Tehcir de katliam kadar kötüdür, Ermenilerin, bunu başarma şansları olmasa bile ‘kendine işkence edenlere saldıran hayvanlar gibi’ sonunda karşılık vermelerinin şaşırtıcı olmayacağını” söylediğini aktarıyordu.⁶⁵

Soykırımı haklı çıkaranlar, devletin güvenliği adına Ermeni isyanının bastırılması gerektiğini savunur. Fakat yöre halkı kışkırtılınca ya dek ciddi bir Ermeni tehdidi söz konusu değildi. Saldırı altındaki bir kasaba ya da köyü savunmaya yönelik tek tük çabalar dışında büyük bir isyan çıkmamıştı. Silahlı direniş yöresel çapta ve başka yerlerle eşgüdümüz bir halde kalmıştı. Silah taşınmasına 1908’den beri izin verilse de çoğu Ermeni aslında silahsızdı, ordu, polis ve düzensiz kuvvetlere karşı büyük bir isyana girişebilecek güçte değildi.⁶⁶

BÜYÜKELÇİNİN TANIKLIĞI

ABD 1915’te tarafsızdı, iki yıl daha I. Dünya Savaşı’nın dışında kaldı. İtibarlı bir diplomat ve Osmanlı hükümetindeki en üst düzey yetkililerle dost olan ABD İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau, Ermenilere neler olduğunu gözlemleyebilecek benzersiz bir konumda bulunuyordu. Morgenthau, Dışişleri Bakanlığı’yla yaptığı yazışmalarda, kişisel günlüğünde ve sonradan kaleme aldığı hatıralarında Jöntürk liderlerinin düşünme biçimi üzerine bilgiye dayalı ve derinlikli raporlar sunmuştur.⁶⁷ Döneme tanıklık eden Morgenthau’nun anlatısı kuşaklar boyunca, tarihçiler de dahil olmak üzere okurları etkiledi ve birçok açıdan Soykırım’ın anlaşılmasına yarayan bir şablon ortaya çıkardı. Onun kayıt düştükleri ne kadar dikkat çekici olursa

olsun, yirminci yüzyılın bütün önyargılarıyla birlikte, o dönemi yaşamış birinin ifadesi olarak eleştirel bir bakışla ele alınmalı, duyarlı ve ilgili bir gözlemcinin bakış açısı olarak değerlendirilmelidir.

Morgenthau'nun hatıraları I. Dünya Savaşı'nın son yılında, itilaf devletlerinin düşmanlarına karşı güçlü bir öfkenin bulunduğu bir dönemde kaleme alınmıştı. Bu kitap birçok bakımdan Türk karşıtı olmaktan çok Alman karşıtıydı. Morgenthau'ya göre soykırımın başlıca esin kaynağı itilaf devletlerinin baş düşmanı olan emperyal Almanya'ydı. Başkan Woodrow Wilson 27 Kasım 1917 tarihli mektubunda Morgenthau'nun yayımlamayı düşündüğü kitapla ilgili sorusuna, "Alman entrikasının bazı anahatlarını tam anlamıyla gözler önüne serecek şekilde" yazması konusunda teşvik etmişti.⁶⁸ Morgenthau kitabın, ateşkesten bir ay öncesine tarihlenmiş önsözüne şu sözlerle başlayacak kadar ileri gitmişti: "Amerikan halkı muhtemelen Almanların dünyayı fethetmeyi planladığına bu zamana kadar kani olmuştur." Morgenthau bu planı "modern tarihin en büyük suçu" olarak niteliyordu.⁶⁹ Onu eleştirenlerin ileri sürdüğü gibi bir propaganda malzemesi olduğunu söylemek zor olsa da Morgenthau'nun hatıraları o yıllarda insani saiklere dair anlayışı belirleyen ulusal karakterin özselci görüşlerine sahip Amerikalı bir yetkilinin zihniyetini ve deneyimini yansıtır. Morgenthau Türklerin tavırlarını, zihniyetlerini, duygularını betimlerken tekil "Türk" sözcüğünü kullanarak sanki milyonlarca Türk'ün davranış ve inançları ortak bir ulusal karakter tarafından belirleniyormuş gibi, milliyeti daha bir homojenleştirir, ulusallaştırır ve özelleştirir. İktidara yakın olma ayrıcalığına sahip keskin bir gözlemci olan büyükelçi yine de görevli olarak atandığı tuhaf dünyayı duygusal tercihlerde bulunarak yorumlamış ve bu da gözlemlediklerinden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Morgenthau İstanbul'a gelmeden önce Ermeniler hakkında pek az şey biliyordu. Eşine Ermeni Patriğini kabul ettiğini, Patriğin tercümanlar aracılığıyla kendisine Ermenilerin, "Kürtlerin vassalları gibi olduğunu, Kürtlerin bir şeye ihtiyaçları olduğunda dağlardaki yurtlarından inip onların tepelerine bindiğini, Kürt ağalardan birinin güzel bir Ermeni kız, gelin ya da hanım görür ya da iştir de beğenirse

tereddüt etmeksizin onu kaçııp evine götürdüğünü” anlattığını yazmıştı. Ermenilerle birlikte oturup sigara tütüren, kahve yudumlayan, din tartışan büyükelçi, “Yahudiler ile Ermeniler arasında hatırı sayılır sayıda evlilik oluyor ve bu zamana dek Ermenilerdeki Yahudi kanı belirgin bir hal almış. Bu konuda sorular sordum, çünkü hepsi de Yahudi’ye benziyor, aynı özellikleri gösteriyor, geçmişlerine ve dinlerine inatçı bir bağlılık gösteriyor, ırklarından büyük gurur duyuyorlar.”⁷⁰

Morgenthau Enver ve Talat’la olağanüstü bir yakınlık kurmuştu, onlarla yemek yiyip Belgrad ormanında ata binmekle kalmıyor, bir yandan da politikalarına karşı itirazlarını naif bir samimiyetle dile getirerek onlara karşı çıkıyordu. Bu adamlara ilişkin çizdiği incelikli, toparlayıcı portrelerde onların eylemlerini anlamaya yönelik nafile bir çabayla psikolojilerini irdelemişti. Morgenthau’ya göre önde gelen Jöntürk liderlerinin ardındaki itici güç artık reform değil, “doymak bilmeyen kişisel iktidar hevesiydi.”⁷¹

Geniş omuzlu, sertçe el sıkışan, iriyarı bir figür olarak Talat Morgenthau’nun özellikle ilgisini çekiyordu. Talat “çocuk gibi bir duygudan diğerine kolayca geçiyordu; bazen sert ve taviz vermez bir haldeyken hemen ertesi gün gürültücü bir babacanlık ve uzlaşmacılık içinde olabiliyordu.”⁷² Talat orta halli bir aileden geliyordu, bir postacı olarak hayata atılmış, ardından telgraf operatörü olmuştu, Morgenthau’ya bakılırsa, söylentilere göre Talat etnik Türk olmadığı gibi İslam’ın ya da başka bir dinin etkisiyle de hareket etmiyordu.⁷³ Büyükelçi’ye, “Bütün rahipler, hahamlar ve hocalardan nefret ederim,” demişti.⁷⁴ Morgenthau’yla dostluklarının başladığı dönemde Talat çoktan Osmanlı İmparatorluğu’nda reform ihtimali konusunda hayal kırıklığına uğramış bulunuyordu. “Türklerin demokratik kurumları takdir etmekteki başarısızlığı karşısında büyük bir hayal kırıklığına uğradım. Bir zamanlar bunu ummuş, bunun için çok çalışmışım, ama buna hazır değillerdi.”⁷⁵ Morgenthau’ya göre bütün Türk liderler gibi Talat da esasen korkuyla, özellikle de imparatorluğun toprak bütünlüğüne karşı en ciddi tehdidi oluşturan Rusya karşısında duyulan korkuyla hareket ediyordu. Bu Rusya korkusu Osmanlıları “Almanların kollarına” atmıştı.⁷⁶

Morgenthau Enver ile Talat arasında titiz bir ayırım yapıyordu. Çok daha ufak tefek bir tip olan Enver nazik, zarif, cesur biriydi, sade bir hayat süren Talat'ın tersine Enver lükse düşküneydü. Almanya'nın İstanbul'daki başlıca destekçisiydi, Ocak 1914'te Harbiye Nazırı olduğunda imparatorluğun Almanlarla ittifak kurmasına uzanan yola katkıda bulundu. Üçlünün üçüncü ismi Cemal Paşa gönülden Türkçüydü. "Osmanlı ülkesinin tebaa halklarını, Araplar, Rumlar, Ermeniler, Çerkesler ve Yahudileri hor görüyor," diye yazmıştı büyükelçi, "Bütün imparatorluğun Türkleşmesi onun kararı."⁷⁷

Morgenthau'nun kaleme aldığı metin "Türk'e dair silinmesi mümkün olmayan niteliklerle doludur. "Psikolojik açıdan ilkel olan" Türk esasen "bir zorba ve bir korkaktır; işler onun istediği gibi gittiğinde bir aslan kadar cesurdur ama terslikler üstüne bindiğinde yaltaklanır, kendisini küçük düşürür, güçsüzdür."⁷⁸ Osmanlılar savaş zamanında atalarının eski haline geri dönmüşlerdir: "Türk zihniyetinin altında yatan temel gerçek diğer bütün ırkların hor görülmesidir. Bu tuhaf insan türünü büyük ölçüde açıklayan unsur epeyce çılgın gururlardır. Türk'ün Hristiyan için kullandığı yaygın terim 'köpek'tir... Aslında Ermeni komşusunu kendi evcil hayvanından çok daha az dikkate almaya değer görür, küçümser."⁷⁹ Ama olumlu nitelikler de söz konusuydu. "Keskin bir mizah duygusunun" yanı sıra "uzlaşma ve pazarlık eğilimi de" Türk karakterinin en dikkat çekici özelliklerinden biriydi.⁸⁰ Morgenthau okurlarını, "Görebildiğim kadarıyla Osmanlı Türklerinin bir tek büyük niteliği var, o da askeri deha," diye bilgilendiriyordu. Ama en temel niteliklerini unutmayalım diye devam ediyor, "Türkün beş yüz yıl içinde edindiği medeniyet inceliklerinin hepsi de pratikte, fazlasıyla hor gördüğü tebaa halklardan alınmıştır," diye ekliyordu.⁸¹ Türk olmayan tebaanın hakları yoktu, "Efendilerinin çıkarlarına uygun düşüyorsa yaşamalarına izin verilen, ama yararlı olmaktan çıktıklarında acımasızca mahvedilecek mallardı sadece." Türklerin en ilkel nitelikleri yüzyıllar içinde değişmiş, ama demokratik devrimin başarısızlığa uğraması sonrasında da "asıl Türke dönüş olmuştur."⁸²

Birçok tarihçi Ermenilerin sürülmesini ve katledilmesini Türk

milliyetçiliğinin ya da Osmanlı İmparatorluğu'na duyulan vatansever bir bağlılığın sapkın bir sonucu olarak açıklasa da Morgenthau tam tersine, halkın Avrupa'daki savaşa şevkle katılmadığını gözlemişti.⁸³ Birkaç kez, vatanseverliğin "Türk'e" yabancı olduğunu vurgulamıştı. Ege adalarını almak için Yunanistan'a karşı açılan savaş desteklenmiş, sıradan Türkler Britanya'dan Osmanlı donanmasını güçlendirmek üzere savaş gemileri satın alınmasına katkıda bulunmuştu. "Ama, Türk halkında kendiliğinden bir vatanseverlik ya da ona benzer bir coşku pek az gözlenir," diye ekliyordu Morgenthau.⁸⁴ Wilson'a yazdığı bir mektupta, "Türklerin çoğunluğu savaşa girdikten bir hafta sonra bunun bir hata olduğunu fark etti, bazı kabine üyelerinin takındığı tavra bakmaksızın hatalarını kabul ettiler. O zamandan beri barıştan yana endişeliler ve sizi de arabulucu olarak görüyorlar."⁸⁵

Türk karakterine ilişkin temel mefhumlarından yararlanan Morgenthau, Türklerin şiddete başvurma arzusu karşısında tekrar tekrar hayrete düşmüştü, bunu onların duygusal değişkenliğiyle ilişkilendiriyordu. Morgenthau kendinden emin bir tonla "Türkler çoğu ilkel halk gibi duygularını gösterir, sevinçten kedere geçişleri çok hızlı olur."⁸⁶ Talat İngilizlerin Çanakkale Boğazı'nı bombalayıp iki Türk'ü öldürdüğünü duyduğunda Morgenthau'ya şu sözlerle patlamıştı: "Öldürülen her Müslüman için üç Hristiyan öldürmeye niyetliyiz."⁸⁷ Talat'ın duygularını tartan, taleplerde bulunmak için doğru anı bekleyen Büyükelçi, "Talat bu sohbet sırasında birkaç ruh hali sergiledi: Somurtkan, babacan, vahşi ve müşfikti. Ayrıca mizah duygusu keskindi, bir espri ve bir fıkraya bayıldı," diye belirtiyordu.⁸⁸ Kendisini edep, nezaket ve medeniyet örneği olarak sunan büyükelçi her seferinde olmasa da birçok kez Osmanlı liderini ehlileştiribildiği ya da yönlendirebildiği için kendisiyle gurur duyuyordu.

Morgenthau bir hükümetin kendi tebaası olan yüz binlerce kişinin evlerinden sürülmesini emretmesi, onları düşene kadar yürümeye zorlaması ve savunmasız haldeyken katletmesinin gerekçeleri üzerinde düşündüğünde tehcirin birkaç nedeni olabileceği üzerinde durmuştu. Onun vardığı sonuçların birkaçı Batılı ve Ermeni soykı-

rım tarihi yazımının temeli haline gelmiştir. Morgenthau söze, Jöntürklerin kendilerini Türkleştirilmiş bir imparatorluğa adadıkları ve II. Abdülhamit'in politikasını benimsedikleri milliyetçi perspektifle başlar. "Ulus Türkleştirme arzuları mantiken bütün Hıristiyanların, Rumlar, Süryaniler ve Ermenilerin ortadan kaldırılmasını gerektiriyor gibi görünüyordu."⁸⁹ Geçmişteki Müslüman fatihlerin hatası, Hıristiyanları ortadan kaldırmamak olmuştur, "devlet adamlarının, Türkiye'nin modern dönemde çektiği bütün sıkıntılarını açıklayan ölümcül hatasıydı bu."⁹⁰ Savaş bir fırsat doğurmuştu, çünkü Rusya, Fransa ve Britanya artık Abdülhamit'in saltanatında olduğu gibi engel teşkil edemezlerdi. "Böylece Hıristiyan halkın kaderi 1915'te, iki yüzyıldır ilk kez tümüyle Türklerin insafına kalmıştı. Türkiye'nin sadece Türklerin ülkesini yaratmasının zamanı nihayet gelmişti."⁹¹

Morgenthau, temel korkularla birleşen milliyetçi heveslerin Jöntürkleri kitlesel katliama sürüklediğini ileri sürüyordu. Büyükelçi daha Ocak ve Şubat aylarında Ermenilerin öldürüldüğüne ilişkin "bölük pörçük haberler" almıştı, ama bunları doğuda yaygın olan türden baskıların tekrarı olarak görmüştü.⁹² Talat ve Enver "çılginca abartılmış" buldukları bu haberleri dikkate almamıştı.⁹³ Daha sonraları (Morgenthau'nun Ermeni tercümanı olmadan) yapılan daha geniş bir sohbette Talat daha samimi konuşmuş, hükümetin Ermeni ihaneti olarak gördüğü şeyi halletmeye kesin karar verdiğini kabul etmişti:

Ermeni meselesiyle ilgili görüşümüzü açıklayabileyim diye... bugün gelmenizi rica ettim. Ermenilere itirazımız üç farklı gerekçeye dayanıyor. Birincisi, Türklerin zararına olacak şekilde zenginleşmişlerdir. İkincisi, bize baskı yapmaya ve bağımsız bir devlet kurmaya kararlıdırlar. Üçüncüsü, düşmanlarımızı açıkça teşvik etmişlerdir. Kafkasya'da Ruslara yardım etmişlerdir, orada uğradığımız başarısızlığın arkasında büyük ölçüde Ermenilerin eylemleri vardır. Bu nedenle bu savaş son bulmadan onları güçsüz bırakmamız gerektiği yönünde kesin bir karara vardık.⁹⁴

Talat'ın argümanı Abdülhamit'den bu yana Osmanlı liderleri arasında evrilen temel duygusal zihniyeti gözler önüne seriyordu: Erme-

nilerin Türklerin zararına olacak şekilde başarılı olmasına içerleme; Müslüman-zımmi düzeninin tersine dönerek *gâvurun*. tepede Müslüman'ın aşağıda olduğu bir gelecekte duyulan kaygı; Ermenilerin ihanetine, Ruslarla birlikte olmalarına duyulan öfke; Avrupa'nın desteklediği Ermenilerin imparatorluğu alaşağı edecek tehlikeli sürecin başlangıcı olduğu korkusu. Morgenthau Talat'ın argümanını çürütmeye çalıştığında Dahiliye Nazırı araya girmişti: "Tartışmanın bir yararı yok... Ermenilerin dörtte üçünü sürdük zaten; Bitlis, Van ve Erzurum'da hiç Ermeni kalmadı. Türkler ile Ermeniler arasındaki nefret artık o kadar yoğun ki işlerini bitirmemiz gerek. Bitirmezsek intikam almaya soyunacaklar." Korku ve öfke nefrete, ötekinin yaptıkları yüzünden değil sırf öteki olduğu için tehdit olarak görüldüğü o güçlü hisse dönüşmüştü. Bir eyleme duyulan öfke mazur görülebilir, kabul edilebilir ya da görmezden gelenebilir, zaman içinde dağılıp gider. Ama arzulanan gelecek karşısında varoluşsal bir tehdit yaratan ötekinin temel niteliklerine karşı bir nefret varsa bu onun ortadan kaldırılmasını gerektirir. Talat görüşmelerinden birinde Morgenthau'ya "Onlara yaptıklarımızdan sonra... hiçbir Ermeni dostumuz olamaz," demişti.⁹⁵

Morgenthau 3 Ağustos 1915'te Talat'la yaptığı görüşmeyi günlüğüne şöyle kaydetmişti: "Bende, zavallı Ermenileri ezmeyi arzularının kendisi olduğu izlenimini uyandırdı."⁹⁶ Söylentilere bakılırsa Talat dostlarına gururla, "Ermeni sorununun çözümü konusunda, Abdülhamit rejiminin otuz yılda başardığından fazlasını üç ayda yaptım," diyordu.⁹⁷ Talat büyükelçiyle görüşmesinde, "Ermeni politikamız kesinlikle sabittir, hiçbir şey bunu değiştiremez. Anadolu'nun hiçbir yerinde Ermeni kalmayacak. Ancak çölde yaşayabilirler" sözleriyle bunu doğrulamıştı.⁹⁸ Morgenthau Talat'a çaresizlik içinde "Korkunç bir hata yapıyorsunuz," demiş, bu sözlerini üç kez tekrarlamıştı. "Evet hata yapıyor olabiliriz," diye cevaplamıştı Talat, "Ama [kararlı bir ifadeyle başını iki yana sallayarak] asla pişman olmayız."⁹⁹

Jöntürkler, fesat, ayrılıkçılık ve suikast komplolarından suçlanıp hapse atılmış Hınçakların Mayıs ve Haziran 1915 arasında yargılanmasına ilişkin haberlerle İstanbul'da Ermeni karşıtı hisler uyardırmışlardı. Milliyetçi *Tanin* gazetesinde çıkan makalelerde "Büyük Kompo" olarak sunulan bu olaylar sansasyon yaratıyordu.¹⁰⁰ Bir yıla yakın bir süredir hapiste tutulan bu kişilerin aleyhindeki kanıtlar lekeli ve suçlamalar abartılı olsa da hâkimler tutuklulara saygıyla muamele etmişti. Mahkeme Başkanı Hurşit Bey karşısındaki Ermeni "vatanseverler" hakkında çok ağır bir hüküm vermek zorunda olduğu için üzgündü. "Bizim gerçekliğimizde, tarih, birinin 'vatanseverlik' dediğini bir diğersinin yıkıcı bir ihanet olarak görmesine yol açacak şekilde düzenlenmiştir... Ortak bir refah ideali tek bir bayrak altında izlenseydi, sizin gibi kuvvetli bireyler neler başarabilirdi... Halbuki, öbür ucunda keder ve karanlığın da olduğu, elimizden kaçan karşılıklı bir anlayıştan ne faydalar doğardı..."¹⁰¹ Daha sonra, suçlananların sözcüsü Paramaz'ın (Madteos Sarkisyan) mahkemeye hitap etmesine izin verilmiş, Paramaz mahkemenin ortaya koyduğu Osmanlıcı bakışın sınırlarını gözler önüne sermişti. Kendisinin ve akıbeti karanlık yoldaşlarının "bu yoksul ülkenin mutluluğu için" mücadele ettiklerine, "Türkler ve Ermeniler arasındaki kardeşliği gerçeğe dönüştürmek için" fedakârlıkta bulunduklarına yemin etmişti. Ama ülkeyi yönetenler "kasten bizi ortadan kaldırma hedefi gütmüş, Ermenileri imha etmenin Türkiye'yi yıkmakla bir olduğunu unutmuşlardır," diyen Paramaz şöyle devam etmişti: "Bizi katletmeye başladınız ve bir gün biz de onurumuza sahip çıkmamıza imkân verecek şekilde kendimizi konumlandırıdık. Mithat'ın budanmış anayasasının tanıdığı haklardan yararlanmaya çalıştığımızda kanunun himayesinde olmamızı engellediniz. Türkiye'yi oluşturan gruplar arasında bizler en adanmış, en üretken olandık, en fazla acı çekmek zorunda bıraktıklarınız da biz olduk. Bugün bile bağımsız bir Ermenistan yaratmaya çalıştığımız suçlamasını savurarak bizi ezmek istiyorsunuz." Mahkeme suçlananlardan yirmisini ihanet ve ayrılıkçılık yüzünden ölüme mahkûm etmiş, bu kişiler 15 Haziran 1915 sabahı erken saatlerde Harbiye Nezareti'nin avlusunda gizlice asılmışlardı.¹⁰²

Zeytun ve Van'daki olaylar Jöntürklerin Ermenileri silahsızlandırma ve sürme, önderlerini ortadan kaldırarak bu "ulusu" başsız bırakma planlarına hız kazandırmıştı. Nisan başında doğuda yaşanan olaylarla ilgili haberler başkente sızarken Ermeni Patriği Zaven Der Yeğyayan İttihat ve Terakki Komitesi'nin Ermeni üyesi Bedros Hallacyan'ı çağırarak, "halkımızın kurtarılması için" ondan parti yoldaşlarıyla görüşmesini istemişti. Hallacyan Talat'ın hükümet razı olmadığı için kırsal kesimde katliam olmayacağını güvencesini verdiğini aktardı Patriğe.¹⁰³ Ama Dahiliye Nazırı tam o sıralarda vilayetlerdeki daha ılımlı Osmanlı yetkililerinin değiştirilmesi talimatını vermişti. Patrik Zaven, Talat'a müdahale etme çabalarını sürdürmüş, Talat onun üstelemelerinden kaçınmıştı. Sonunda Patrik 21 Nisan'da onunla görüşmeyi başardığında, Talat hükümetinin "Ermenilerle ilgili belli bir politikası olmadığı" yönünde güvence vermişti. Dahiliye Nazırı askerlerin "silahlarıyla birlikte kaçmasının" yaygın olmasından endişeliydi.¹⁰⁴ Bir gün sonra sivil nüfusun silahlarını beş gün içinde teslim etmesini şart koşan bir kararname yayınlandı.

Ermeni Milli Meclisi 23 Nisan'da toplanarak hükümeti, Ermenilere karşı izlediği kötücül politikayı yeniden düşünmeye ikna etmek için neler yapılabileceğini tartıştı. Erzurumlu Taşnak mebus Vartkes Serengülyan Ermeni askerlerin silahlarını bırakmaktan neden korktuğunu açıkladı. Onların düşmana saldırmak değil, kendilerini korumak için kaçtıklarına inanıyordu. Zohrab'a, hükümete hitaben Ermenilerin sadakatini ifade eden "samimi bir not" yazma sorumluluğu verildi. Ertesi gün, 24 Nisan'da Patrik Talat'ı görmeye gitti; odasından çıkan Talat, Vartkes'in ona "Türk ordusu Kafkasya cephesinden dönerse onu arkadan vuracağız!" dediğini söyleyerek Patriği şoka uğrattı. Dehşete düşmüş Patrik sadece, "Vartkes bizim ulusumuzun temsilcisi değildir," diyebildi.¹⁰⁵

Hüseyin Cahit Yalçın yirmi yıl sonra yazdığı hatıratında Talat ile Vartkes hakkında hayli farklı bir hikâye anlatıyordu. İki adam uzun zamandır dosttu, Vartkes Ermeni liderlerin tutuklanmak üzere olduğu söylentilerini sormak için Talat'ı görmeye gitmişti. Talat ona "Şimdi sıra bizde Vartakes [sic]. Bu ülkede büyük sorunlar yarat-

SEKİZİNCİ BÖLÜM

tığınızı biliyorsun,” demişti. Nazır Rusların Osmanlılara dayattığı reformları, Ermenilerin nihayetinde Rus İmparatorluğu’nca kurtarılabilecekleri yönündeki hayallerini kast ediyordu. “Bu siyaset Vartakes. Sıra bize geldi, şimdi biz güçlüyüz. *Türklük* çıkarları için ne gerekiyorsa yapacağız,” demişti. Vartkes evli ve bir çocuğu olduğunu söyleyerek yalvarmıştı. Talat ona acımış, derhal kentten ayrılmasını istemişti. “Git. Hemen git, bir dakika bile bekleme.”¹⁰⁶

23 Nisan akşamı ve ertesi sabah polis İstanbul’da aralarında mebuslar ve Talat’ın yakın arkadaşlarının da bulunduğu önde gelen birkaç yüz Ermeni’yi tutukladı. Tutuklamalar Taşnak gazetesi *Azadarmard*’ın (Özgürlük Kavgası) bürosuna yapılan bir baskınla başlamış gibi görünüyordu. Örgütlenme ve direniş için destek vermiş olabilecek herkes içeri alınmıştı. Meclisteki Ermeni mebusların dışında, pis-koposlar, doktorlar, avukatlar, gazeteciler ve yazarlar da evlerinden alınıp hapse atılmıştı.¹⁰⁷ Patrik ve diğerleri ilk tutuklama dalgasından kaçanları saklamıştı. Şehirdeki Ermeniler hayrete düşmüş, kafaları karışmıştı: Sadece Taşnakları mı tutukluyorlardı? Etnomüzikolog Rahip Gomidas neden tutuklanmıştı? Ermeni gazetesi *Jamanak*’ı (Zaman) yayına hazırlayan yazar Yervant Odyan bu ağın çok geçmeden kendisini de yakalayacağını anlamış, saklanmıştı. Bundan beş ay sonra tutuklandı.¹⁰⁸

24 Nisan 1915’te Talat Osmanlı Erkânı Harbiyesi’ne aşağıdaki telgrafı göndererek Ermenilerin en radikal önlemlere başvurularak halledilmesi çağrısında bulundu:

Zeytun ve Bitlis’te, Sivas ve Van’da patlak veren son isyanlarla birlikte, uzun zamandır Osmanlı topraklarında ihtilal siyasi yapılarıyla özerk bir idare kurmaya çalışan Ermeni komitalarının Osmanlı devletinin harp ilanının hemen sonrasında Rusya Taşnaklarıyla işbirliği yapmak suretiyle bize karşı harekete geçme cüretinde bulunduğu, Osmanlı Ermenilerinin Osmanlı ordusunun zayıflamasını takiben bütün kuvvetleriyle bir isyan çıkarmaya, dolayısıyla Osmanlı vatanının varlığına ve geleceğine karşı kalleşçe eylemlere girişmeye karar verdiği bir kez daha açıklık kazanmıştır. Kayseri, Sivas ve diğer vilayetlerde bulunan ihtilalci risalelerin yanı sıra bombaların keşfedil-

mesi ve Rusya ordusunda Osmanlı devletine karşı gönüllü Ermeni taburlarının kurulmasıyla birlikte, merkezleri Avrupa’da bulunan, isimlerinde “devrimci” sıfatı geçen, Rus ordusu eşliğinde Osmanlı topraklarına saldıran Ermeni komitalarının Osmanlı ordusunu arkadan vurmak ve nihai hedefleri olan özerkliğe mümkün olan her yoldan ulaşmak için Osmanlı kökenli liderlerinin yetkisi altında toplanırları açıklık kazanmıştır.

Talat telgrafta “Osmanlı devleti komploların kaynağı olan Ermeni komitalarının varlığına artık tahammül edemeyeceğinden Ermeni siyasi örgütlerinin lağvedilmesi ve aşağıda belirtilen adımlar için “gereklili hazırlıkları yaptığını” belirtiyordu:

Payitaht ve taşrada Nubar’ın [Boğos Nubar Paşa] örgütlerinin yanı sıra Hınçak ve Taşnak örgütlerinin lağvedilmesi; bütün yıkımlarını engellemeye yönelik olarak belgelere el konması; Osmanlı güvenlik güçlerinin bildiği ve [devlete] zararlı olduğuna hükmettiği komita liderleri ve üyelerinin yanı sıra önde gelen başka Ermenilerin derhal tutuklanması; mevcut konutlarında ikametleri muzır bulunan bütün Ermeni şüphelilerin toplanması; ordu eşliğinde ve yerel komutanlarla koordinasyon halinde şüpheli yerlerde silah aramalarının başlanması; ele geçirilen belgelerin tetkikini takiben tutukluların askeri mahkemelere sevk.

Ordunun izni ve onayıyla, “[bölgesel makamlara] gereğinin yapılması için yönergelerin verileceğini” söyleyerek telgrafı bitirmişti.¹⁰⁹

Askerleri silahsızlandırılan, entelektüelleri ve siyasetçileri gözetim altına alınan Osmanlı Ermenilerinin kas ve zihin gücü etkili bir biçimde ortadan kaldırılmış oluyordu. 24 Nisan’daki toplu tutuklamalar Osmanlı devletinin Ermeni tebaasına yönelik programında kökten yeni bir evrenin başlangıcını belirtiyordu. Silahsızlandırma ve yer yer katliamlarla birlikte, yüz binlerce kişiyi evlerinden çıkarmaya yönelik sistematik bir kampanya başladı. Hükümetin nihai amacı hâlâ belirsizdi, hem hedeflenen kurbanlar hem taşra yetkilileri bu amacı bilmiyordu. Kargaşa hüküm sürüyordu. Birkaç kişi İstanbul’a geri döndü, sürülenlerin nihayetinde nereye gönderilecekleri henüz bir karara bağlanmamıştı. Bazıları batıya, bazıları doğuya yürüyordu.

Açık olan bir şey varsa o da yeterli planlama, altyapı ya da örgütlenme olmaksızın yüz binlerce insanın sürülmesi, toplulukların, ailelerin ve bireylerin fiziksel olarak yıkılması anlamına geliyordu.

Morgenthau günlüğüne yazdığı satırlarda o gün, 24 Nisan Cumartesi akşamı Talat'la akşam yemeği yediğini anlatmıştı: "Ona Ermenileri sorduk, birçok Ermeni'yi tutukladıklarını kabul etti. Onların kenti terk etmelerini istediğini söyledi. Amaçları onları iç kesimlerdeki Türklerin arasına yerleştirmekti, orada bir zararları olmazdı." Talat sözlerine devam edip Siyonistlerin de "fesat oldukları, onlardan kurtulmayı da görev bildikleri" yorumunda bulundu. Morgenthau Talat'ın "besbelli ki savaş kadar iç sıkıntılardan da korktuğu, devrime yönelik bütün olası girişimleri ezmeyi kafaya koyduğu" sonucuna varmıştı.¹¹⁰ Talat aynı gün, Ermeni siyasi örgütlerinin kapatılmasını emretmiş, hükümetin şüphelendiği veya siyasete karışmış Ermenilere seyahat belgeleri verilmesini yasaklamıştı.¹¹¹ Daha da kaygı verici bir hamleyle, İskenderun, Dört Yol, Adana, Hacın [Saimbeyli], Zeytun [Süleymanlı] ve Sis'ten [Kozan] başta batıya, orta Anadolu'ya sürülen Ermeni kabilelerinin ("zira bu, burada Ermenilerin yoğunlaşması ve bir süre sonra yöredeki Ermenilerle işbirliği yapmasıyla sonuçlanır") güneydoğuya, Suriye çöllerine, Halep, Der Zor ve Urfa'ya yönlendirilmelerini emretmişti.¹¹² Tarihsel sosyolog Michael Mann şöyle yazıyordu: "Bu belirleyici bir değişiklikti. Konya'da hayatta kalmaları beklenebilirdi, ama Suriye çöllerinde muhtemelen ölürlerdiler."¹¹³

Morgenthau başkentteki önde gelen Ermenilerin tutuklanmaları meselesini gündeme getirdiğinde Talat her zamanki argümanını ileri sürüp hükümetin kendi kendisini savunmaya çalıştığını, Van'daki Ermenilerin "devrimciler olarak neler yapabileceklerini çoktan göstermiş olduklarını", İstanbul'daki Ermeni liderlerin, "Ruslarla yazıştığını, merkezi hükümete karşı bir isyan çıkaracaklarından korkmak için elinde her tür sebebin bulunduğunu" söylemişti.¹¹⁴ Morgenthau Talat'a Konya'da Ermenilerin öldüğü haberini verdiğinde Talat "Yoksa onlar Amerikalılar mı?" diye sormuştu. "Onlara givenilmez," diye devam etmiş, "Ayrıca onlarla ne yaptığımız Birleşik

Devletler'i ilgilendirmemez... Sizin Ermenilerinize gelince, biz geleceği düşünmüyoruz! Biz sadece bugünü yaşıyoruz!" demişti.¹¹⁵ Defalarca Amerikalıların Ermenilere yardım için tahsis ettiği paranın Türklere verilmesini istemiş, Türklerin de yardıma "Ermeniler kadar ihtiyacı olduğunu" söylemişti.¹¹⁶ Amerikalı şirketlerden Ermenilere ödenecek sigorta primlerinin Türklere verilmesini, zira Ermenilerin artık bunlara ihtiyacı olmayacağını belirtmişti.¹¹⁷

Talat, Ermeni liderlerin tutuklanmasıyla ilgili olarak Morgenthau'ya yaptığı aklayıcı izahatında açık bir dil kullanmıştı. "Bu insanlar... silahsızlanmalarını söylediğimizde bunu reddettiler," demişti. "Van'da ve Zeytun'da bize karşı koydular, Ruslara yardım ettiler. Gelecekte kendimizi onlara karşı savunmamızın tek bir yolu var, o da onları sürmek." Morgenthau bunun "koca bir etnik grubu yok etmenin" ya da "masum kadınlar ve çocuklara ıstırap çektirmenin" gerekçesi olamayacağını söyleyip itiraz ettiğinde, Talat "Bunlar kaçınılmaz" diye eklemişti.¹¹⁸

Nisan ayındaki ilk tutuklama dalgasında alınan ve nihayetinde tehcirden sağ kurtulan bağımsız fikirlere sahip rahip Balakyan tutuklamaların "Ermeni hainlerin, özellikle de mahallelerdeki İttihatçı kulüplerle birlikte çalışan Artin Mıgırdıçyan'ın yardımıyla derlenen" kara listedeki isimlere göre yapıldığına inanıyordu. Balakyan ve diğerleri Marmara Denizi'nden muhteşem Haydarpaşa istasyonuna götürülmüş, buradan trenle Ankara yakınlarında, Ayaş yolu üzerinde bulunan Sincan'a sevk edilmişti. Burada altmıştan fazla isim okunmuş, grup bölünmüştü. O gece ayrılanlar arasında büyük Ermeni gazetelerinin yayın yönetmenleri, önde gelen devrimciler, öğretmenler, aktörler, şair Siamanto (Adom Yarcanyan), bir terzi ve bir şemsiye satıcısı vardı.¹¹⁹ Arabalarla götürülen bu insanların çoğu işkence gördü ve kısa bir süre sonra Türkiye'nin gelecekteki başkentinin dışındaki vadilerde öldürüldü. "Agnuni" takma adıyla Taşnak gazetesine yazan Kafkasya Ermenisi Khaçadur Malumyan Talat'ın yakın bir dostuydu, kendisinin ve yoldaşlarının bir süre tecrit edilip sonra salıverileceğine inanıyordu hâlâ. Ama Ayaş'tan alınıp götürülürken geride kalanlara öldürülmeyi umursamadığını, insan olduğu için za-

ten ölmeye yazgılı olduğunu haykırdı. “Ama,” dedi “bu çakalların bizi aldatmış olması bana koyuyor.”¹²⁰ Başka bir ayrılma anında alınanları izleyen biri “Piçler öldürmek için kaymak tabakayı seçmiş,” diye mırıldandı.¹²¹ Balakyan ve dostları, akıbetlerinin korkusu içinde Ankara’nın doğusuna, Çankırı kasabasına götürüldü. Balakyan kendi vagonunda bulunan müzikolog ve halk şarkıları derlemecisi Peder Gomidas’ı rahatlattı, “Gomidas’ın akli dengesi bozulmuş gibiydi. Ağaçları bize saldıran eşkıyalar sanıyor, başını korkak bir keklik gibi paltomun eteğinin altına saklıyordu. Belki yatıştır umuduyla ona bir dua (‘Kurtarıcı’) okumam için bana yalvardı.”¹²²

Hâlâ özgür olan Ermeni liderler hükümetin niyetlerinin boyutları konusunda kafa karışıklığı içindeydi. Patrik hükümete bir çağrıda daha bulunmak için Milli Meclis’te geri kalan kim varsa topladı. Henüz tutuklanmamış Krikor Zohrab’ın kaleme aldığı çağrıda “şiddetli ve baskıcı politikalar yerine ılımlı ve affedici politikalar” izlenmesi istendi. “Hükümetin milletimize bu şekilde davranmasını, bunu en azından Osmanlı vatanının savunması için kanlarını döken binlerce Ermeni askerin hatırasına saygıdan ötürü yapmasını rica ediyoruz,” dendi.¹²³ Bu çağrıyı Sadrazam Sait Halim Paşa’ya sunduklarında Sadrazam onlara hükümetin Ermenilere hâlâ güvendiğini, ama “sadece ülkenin güvenliği açısından komitacıları kentten çıkarıp etkisiz hale getirmeyi kararlaştırdığını” söyledi. Hükümetin, devlete karşı kullanılacağına kani olduğu silah depoları bulunmuştu. Patrik de, Zohrab da Ermenilerin sadakatsiz olduğu yönündeki suçlamaları reddetti, ama bunun bir faydası olmadı. Günün ilerleyen saatlerinde Talat’la bir araya geldiklerinde Dahiliye Nazırı tekrarladı: “Kalemleri, kelimeleri, çalışmalarıyla bir Ermenistan kurma girişiminde bulunmuş ya da ilerde bulunabilecek bütün Ermeniler devlet düşmanı kabul edilmiştir, bu gibi zamanlarda dağıtılmaları gerekir.”¹²⁴ Tutuklamalar çerçevesinde bazı masum insanların da (“örneğin Apraham Paşa’nın yoksul aşçısının da”) alındığını kabul etmişti, ama “bu önlemler sadece parti mensuplarına karşı uygulandı. Devlete karşı ciddi bir hareket olduğuna dair elimizde bir kanıt olmadığı kesindir, ama ülkenin sükûneti ve güvenliği açısından bütün parti mensuplarını dağıtma-ya ve bütün siyasi partileri ortadan kaldırmaya karar verdik... Parti

mensubu olmayanları geri göndereceğiz.”¹²⁵ Gerçekten de Peder Gomidias ve birkaç doktor gibi bazı talihsizler İstanbul'a geri gönderildi. Ne var ki hassas müzisyen zihinsel bir çöküş yaşadı ve bir daha asla eski haline dönmedi.

Ermeniler Osmanlı toplumuyla o kadar bütünleşmiş, cemaatin önde gelen siyasetçileri ve entelektüelleri devletin en üst düzey makamlarıyla o kadar yakın bir ilişki içine girmişti ki, başlarına gelecekleri idrak edebilmeleri neredeyse imkânsızdı. Çankırı'da bir silah deposunda tutulan ve hükümetin niyetlerinden korkan İstanbullu entelektüeller, kentte yaşamak üzere serbest bırakıldıklarında kısa süreliğine rahat bir nefes almışlardı. Türkçe *Sabah* gazetesini yayımlayan Diran Kelekyan kısa süre sonra başkente geri gönderileceği umuduyla rahatlamış, eski öğrencisi olan mutasarrıf Asaf'ı yanına çağırmıştı. Asaf, öğretmenine karşı saygısı ve hürmeti sebebiyle İstanbul'dan gelen deşifre edilmiş bir telgrafı ona göstermişti: “Kaç Ermeni'nin öldüğünü, kaçının hayatta kaldığını bize derhal telgrafla bildirin – Talat.” Kuşku içindeki Kelekyan bunun ne anlama geldiğini sormuştu. Asaf alaycı bir gülüşle “Bu düpedüz ‘Kaç Ermeni katlettiniz, kaç hayatta’ anlamına geliyor. Çünkü çok sayıda insanın topluca ölebileceği bir deprem, sel ya da başka bir doğal afet olmadı,” cevabını vermişti.¹²⁶ Kalemini İttihat ve Terraki'yi karşı kullanabilecek yetenekli bir gazeteci olan, bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nda meşruti bir çözümün mümkün olduğuna inanan, ama artık Osmanlıcı tasarıya inanamayan Kelekyan kısa bir süre sonra Kızılırmak üzerinde bir köprüde öldürülmüştü.¹²⁷

Vartkes ve Krikor Zohrab 24 Nisan'da tutuklanmaktan kurtulmuş, kaçmalarına fırsat tanınmışsa da kentte kalmışlardı. Zohrab Ermenilere yönelik ricalarını sürdürmüş, bir gün “suçlarını açıklamak” zorunda kalacağını söyleyerek Talat'a meydan okumuştur. Talat, kendisinden kimsenin hesap soramayacağını söylemişti. Zohrab bir meclis üyesi olarak kendisinin soracağını ileri sürmüştü. Birkaç gün sonra Zohrab *Cercle d'Orient* kulübüne gitmiş, sanki Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki Osmanlıcı bağlantılar hâlâ varlığını koruyormuş gibi Talat'la birlikte iskambil oynamışlardı.¹²⁸ Ertesi gün

Zohrab Vartkes'le birlikte tutuklanmıştı. 24 Nisan ve sonrasında İstanbul'dan sürülen entelektüeller ve siyasetçiler doğuya götürülüyordu. 26 Ağustos'ta Ankara civarında İstanbul Ermenileri arasında en önde gelen isimlerden birkaçı öldürüldü, aralarında şair Taniel Varujan da bulunuyordu. Bir anlatıya göre Çerkes milisler kurbanları arabalarından indirip, kendilerine eşlik eden polisler oradan ayrılmalarını söyledi, ardından kurbanları "bir metre uzunluğunda demir kazıklarla toprağa çaktılar. Sonra Başrahip Ardavaz'tın sakallarını yolmaya başladılar ve çeşitli işkencelerin ardından kafasını kestiler. Sonra herkesin kafasını kestiler. Son olarak hepsini soyup uzuvlarını kestiler."¹²⁹ Ermeniler ile ilişkisi dostluk ile husumet arasında gidip gelen Cemal Paşa, onların katili ve daha önce Van, Urfa, Diyarbakır ve Halep'te Ermenilerin katliamına katılan Serezli Çerkes Ahmet'i 30 Eylül 1915'te Şam'da askeri mahkemede yargılatıp astırdı.

24 Nisan olaylarını izleyen aylarda köyler, kasabalar ve kentlerdeki Ermeniler çıkarılmıştı. Tehcirler Nisan sonunda, cephe şehri olarak görülen Erzurum'dan başlamıştı, Alman diplomatların güvence verdiği Patrik bunu gayrimüslimleri cephe yakınlarından uzaklaştırmaya yönelik bir savaş zamanı önlemi olarak yorumlamıştı.¹³⁰ İstanbul'daki Ermeni liderlerin tutuklandığı gece Erzurum'da da önde gelen 200 Ermeni içeri alınmıştı. Önde gelen otuz Ermeni Erzincan'a gönderilmiş, yolda öldürülmüştü. 400-500 Ermeni Erzincan merkez hapisanesinde tutulmuş, burada işkence görmüş, gizli silah depoları ve isyan planları hakkında sorguya çekilmişti.¹³¹

Erzurum'da geri kalan Ermenilerin sistematik olarak tehciri Mayıs ayında, valinin arzusu hilafına, ordunun isteğiyle başladı. Ruslar 6 Mayıs'ta Tortun Vadisi'nden Erzurum'a doğru Anadolu'daki ikinci büyük sefere girişti. Alman konsolosu Max Scheubner-Richter Alman Büyükelçisi'ne Erzurum Ermenilerinin herhangi bir direniş ya da isyan içinde olmadıklarını bildirdi. Erkekler zaten askere alınmış, Ruslara katılmak isteyenler de çok uzun zaman önce kaçmıştı, son tehcir de sadece kadın ve çocukları etkilemişti. Kadınlar kendilerini ve çocuklarını konsolosun atının önüne atıyor, yardım için yalvarıyordu. "Bu yoksul, inleyen insanları görmek içimi acımayla

doldurdu,” diye yazmıştı. “Utanç vericiydi, ama onlara yardım etmiyor olmamın verdiği his daha da utanç vericiydi.” En kötüsünden korkan konsolos sözlerini şöyle bitiriyordu: “Ermenilerin ekonomik açıdan mahvına ve kısmen ortadan kalkmasına neden olacağına kuşku bırakmayan (ya da zaten bunu amaçlayan!) bu tehcirin ve hükümetin aldığı önlemlerin onları, başarı umudu olmasa bile, çaresizce bir eyleme sürüklemesi, bunun da doğal olarak genel bir kıyıma yol açması olasılığını görmezden gelemiyorum. Şayet Ermeniler böyle bir eylemde bulunmazlarsa, onların Türkiye’nin en itaatkâr, en barışçı tebaası olduğu anlaşılabacaktır.”¹³²

Aslında Erzurum Ermenileri ciddi bir direniş göstermedi. On binlerce Ermeni muhafızlar eşliğinde ıssız yerlere sürüldü. Hayatta kalanlar daha sonraları, kervanlarının yağmalandığını, bazı insanların öldürüldüğünü, bazılarının Müslüman ailelere alınıp din değiştirmeye zorlandığını anlatacaktı. Beş yaşın altındaki çocukların çoğu Müslüman ailelerce evlat edinilmişti. Bazı kadınlar teslim olmak yerine kendilerini Fırat’a atmışlardı. Kürt kadınlar Ermenilere bıçaklarla saldırmış, para istemiş, değerli eşyalar bulabilmek için cesetlerin üstünü aramıştı. İnsanlar Fırat boyunca Kemah vadisinden ilerlemişti, bir yanında çalkantılı nehrin aktığı bu vadinin öbür yanındaki aşılmaz yarlar çok geçmeden kanlı bir ölüm tarlasına dönüşmüştü. Düzensiz çeteler erkekleri süngülemiş, cesetlerini nehre atmış, kadınlara tecavüz etmişti; bazı kadınlar kendilerine saldıranları nehirde kendileriyle beraber ölüme sürüklemeyi başarmıştı. Cinayetlerin çoğu yöredeki Kürtler ve yetkili makamların görevlendirdiği düzensiz kuvvetlerce işlenmişti.¹³³

Nisan, Mayıs ve Haziran ayları boyunca Ermenilerin tutuklanması, sürülmesi ya da öldürülmesi için ileri sürülen başlıca gerekçe askerden kaçma ve isyandı; bu iki gerekçe, Ermenilerin aslında hain olduğu, fırsat verilirse Ruslara yardım etmeye hazır olduğu yönündeki temel anlayışla yakından bağlantılıydı. Tehcirin katliama dönüşmesi askeri bir zorunluluk olarak açıklanıyordu. Katliamlar artık kendiliğinden ya da yöresel düzeyde ortaya çıkan vakalar değil, Ermenileri aciz ve herhangi bir direnişi imkânsız kılmaya ve doğu Anadolu’yu

SEKİZİNCİ BÖLÜM

olabildiğince İslamlaştırmaya yönelik genel bir planın parçasıydı. Osmanlı subayları ve yetkililerine göre, devletin güvenliği ve Müslüman nüfusun savunulması Hristiyanlara muamelede herhangi bir aşırılığı makul kılıyor, haklı çıkarıyordu.

Soykırım

Savaş sıradan insanlara karşı keyfi ve serbest muameleyi daha da fazla mümkün kılıyordu. Çatışmalar başladığında devlet mallara ve hayvanlara el koymuş, erkekleri askere almış, hain olarak değerlendirilenleri sürmüş, hatta öldürmüştü. Ermenilerin Osmanlı devletine karşı duyduğu sadakat, sürgün ve katliam kural halini alınca sürdürülemez hale gelmişti. Osmanlı makamları sadık, tarafsız ve pasif Ermenileri devlet düzeninden çıkarıp direnişçiler ve kanun kaçaklarının cehennemine sürmüştü. Jöntürkler “Ermeni Sorunu”nu ağırlaştırdı, eski dostları düşman yaptı, Ermenileri aciz kılmak için muazzam bir kaynak harcadı. İmparatorluğu modernleştirme ve güvenli kılma projeleri, Anadolu’yu Hristiyanlardan arındırma hevesleriyle sekteye uğradı. Dinden ileri gelen, İslam’ın Ehl-i Kitap’ı koruma ilkesinden ileri gelen dizginler bir kenara bırakılmıştı. Ermeni Patriği’ne uzak geçmişte özellikle “vahşi ve bağnaz” bir sultanın “bütün Hristiyanların kılıçtan geçirilmesi emrini verdiği,” anlatılmıştı: “Dönemin şeyhülislamı bunu işitir işitmez sultanın huzuruna çıkmış, bu emrin İslam dinine aykırı olduğunu ilan etmiş, sultanı bu vahşi emri geri almaya ikna etmeyi başarmıştı.” Patrik aynı taktiği o dönemin Şeyhülislamında denedi, ama orta yaşlı “bağnaz bir İttihatçı” olan Musa Kazım, “böyle bir müdahalede bulunmaya yetkisinin olmadığını” söyleyerek alaycı bir tavırla “Bu gibi işler eski zamanlarda olurmuş,” diye ekledi.¹

1915 kışında alınan yenilgiler ve ittifak devletlerinin tehditleriyle güçlenen derin bir güvensizlik duygusu birleşerek bütün Ermenilerin Ruslarla ittifak halinde sapkın bir iç kuvvet olduğu yönünde zehirli bir algıya dönüşmüştü. Savaş, imparatorluk açısından uzun

zamandır mevcut olan bu varoluşsal tehdidi bertaraf etmek, Jöntürklerin daha fazla Türkleşmiş bir imparatorluk kurma hayallerini gerçekleştirmek için benzersiz bir fırsat sunuyordu. Akıl (stratejik avantaj) ve duygunun (korku, gelecekte bir tehlike olacağı hissi) yanı sıra Ermenilerin elinde aşağılanma ve bir tür ihanet hissi birleşerek kitlesel tehcir ve katliam planlarını doğurdu.

İstanbul ve vilayetlerden gelen telgraflar, subaylar ve yetkililerin ağızındaki söylenti ve haberler Ermenilerin ihanetinden ve isyanından bahsediyordu. Gelgelelim bir başkaldırı, örgütlü bir ayaklanma, Ermeni siyasi partilerinden geriye kalanların başı çektiği eşgüdümlü bir Ermeni isyanı olmamıştı. Sözde isyan büyük ölçüde askeri yazışmalarda uydurulmuş ve onlar sayesinde yayılmış bir kurguydu. Münferit olaylar, gizemli bir biçimde Sarıkamış sonrasında aniden ortaya çıkan ve kimi zaman sayıları on binleri bulduğu söylenen isyancıların devrimci hareketi, genel bir Ermeni direnişi olarak sentezlenmişti. Bu raporlar insanları Ermenilerin gerçekten de tehlikeli isyancılar olduğuna ikna etmişti. Ordu ile Müslüman ya da gayrimüslim asker kaçakları ya da eşkıyalar arasında çatışma olduğunda “isyan” ve “ayaklanma” terimleri kullanılıyordu. Aslında bir tarafta hükümet ve düzensiz birliklerin, diğer tarafta nüfusun genelinden pek destek görmeyen ya da çok az destek gören çaresiz kurbanlar ya da aç asker kaçaklarının yer aldığı çatışmalar yaşanıyordu. Savaş sonrasında Osmanlı yetkililerinin yargılandığı davalarda verilen ifadeler, ayrıntılı ve dramatik isyan hikâyelerinin uydurulup yayıldığını gözler önüne sermiştir. Emekli subay Pertev Paşa, komutanı Kamil Paşa hakkında şöyle bir ifade vermişti: “Rapor verirken önemsiz olayları abartır, [kuvvetlerimizin uğradığı] yenilgilerden Ermenileri sorumlu tutardı.”² Taner Akçam Osmanlı arşivlerindeki askeri belgeleri titizlikle okuduktan sonra “belgelerde yer verilen Ermeni isyanı iddialarının... gerçekte bir temelinin olmadığı, kasten uydurulduğu” sonucuna varmıştır.³

1915 ile 1916 arasında doğu Anadolu’da üç farklı yetkili makam faaliyet göstermişti: Ordu Yüksek Komutanlığı, yerel Osmanlı makamları, İttihat ve Terakki’nin parti komiteleri ve “sorumlu sekre-

terlikleri".⁴ Tehcir operasyonlarını sivil makamlar yürütmüştü, ama nihai başlangıç emri ve kışkırtmalar parti ve ordudan gelmişti. Erzurum'daki Alman konsolos yardımcısı "Komite alternatif hükümet olarak feci bir icraatta bulunuyor," diye yazıyor, "sıklıkla da hükümetin belki de iyi niyetli girişimlerini, örneğin Ermenilerin yeniden iskanıyla ilgili olanları, bozuyor. Burada başvurulacak çirkin önlemlerin ve katliamların, epeyce büyük bir nüfuza sahipmiş gibi görünen bu komite üyelerinin faaliyetlerinden kaynaklandığına hiç kuşku yoktur."⁵ Şakir Erzurum'da özel bir tehcir komitesi kurmuş, komite tehcir edileceklerin listelerini hazırlamıştı.⁶ İstanbul'da İttihatçı partinin merkez komitesi emirlerini yaymak için gizli ağlarını kullanıyordu.⁷ Ermenilerin yıkımının başlıca mimarı olan Talat, tehciri özel kanallarıyla yürütüyordu. Büyükelçi Morgenthau'nun hatırladığı üzere Talat'ın eşi Hayriye Talat (Bafalı) daha sonraları, Dahiliye Nazırı'nın evinde kendisine özel bir telgraf makinesi bulunduğunu açıklamıştı. Geceleri buradan bölgelerdeki adamlarıyla haberleşebiliyordu.⁸

Sivil yetkililerin örgütlediği tehcir ve öldürmelerin büyük bölümü İttihat ve Terakki'nin örgütlediği düzensiz kuvvetler ile yöredeki Kürtler tarafından gerçekleştirilmişti. Osmanlı Üçüncü Ordusu Rus işgaliyle meşguldü, tehcire müdahale etmemesi emredilmişti. Amelle taburlarında görevli silahlı Ermenilere saldıran askerler askeri mahkemede yargılanıp cezalandırılmıştı.⁹ Yine de ilk sürgünlerin ve katliamların gerçekleştiği bölgede Osmanlı ordusu üstünlüğü elinde tutuyordu, Üçüncü Ordu komutanı Mahmut Kamil Paşa Ermenilerin "ordunun gerisinde huzursuzluk yarattığını" ve Rusya seferinin karşısında ciddi bir tehdit oluşturduğunu söylemişti.¹⁰ Hükümeti "Ulusumuzun ömrünü ve varlığını korumak için, isyan edenleri cezalandırmak... hükümete karşı silahlı isyana kalkışmış bütün hainleri son kişiye kadar insafsızca imha etmek, sıkıntı verici olsa da zorunluluk halini almıştır," sözleriyle bilgilendiriyordu.¹¹

Vali Tahsin Bey gibi yerel hükümet yetkilileri Ermenileri sürmenin ya da yok etmenin etkisinden yana kaygılıydı, ama Kamil Paşa tehciri kuvvetle savunduğundan onlar da emirlere uyuyor, sürgünü koordine ediyordu.¹² Alman Konsolos Yardımcısı Scheubner-Rich-

ter harap olan sürgünlerin durumlarını iyileştirmeye yönelik bir girişimle Erzurum'dan 110 km kuzeye gidip tehciri "askeri önlem" diye haklı gösteren Mahmut Kamil Paşa'yla görüşmeye gitti. Konsolos yardımcısı komutana açıkça "Bu genel tehcir katliamdan başka bir şey değil... Ulaşım araçlarının yokluğu nedeniyle, sürülenlerin ancak yarısı gidecekleri yere ulaşacak," dedi. Kamil sohbeti bitirmeye çalıştı. "İç kesimlere dağıtılacak ve Müslümanlar arasına yerleştirilecekler." Scheubner-Richter ısrar etti: "Taşradaki Ermenilerin isyan etmesi beklenmiyor. Şimdiye dek tehcir edilenler yaşlı erkekler, kadınlar ve çocuklar. Bunun da askeri gerekçelerle yapıldığını mı ileri süreceksiniz?" Kamil bunun üzerine dalgınlıkla, devletin planlarının askeri zorunluluğun ötesine, farklı bir etnik-dinsel cemaat ve onun kültürünün bertaraf edilmesine uzandığını ortaya koymuştu: "Din değiştiren Ermeniler sürülmeyecek."¹³

26 Mayıs'ta Enver, Talat'a bir not göndererek doğudaki Ermenilerin güneydeki ücra yerlere gönderilmesine, ama yerleşimlerdeki aşiret mensupları ve Müslümanların nüfusunun onda birinden fazlasını oluşturmamalarına şifahen karar verildiğini açıkladı. Hiçbir Ermeni köyünde elliden fazla hane olmayacak, sürülmüş Ermeni ailelerinden hiçbiri başka bir yere seyahat etmek ya da yerleşmek için iskân edildiği yeri değiştirmeyecekti.¹⁴ Talat bunun ardından derhal Bakanlar Kurulu'na, ordunun faaliyetini engelleyen Ermenilerin güneye, Musul ve Der Zor'a, Halep vilayeti ve Suriye'nin güney ve güneydoğu kesimlerine gönderileceği bilgisini verdi. "Bu önlem devletin temel çıkarları açısından gerekli görülmüştür," diye yazmıştı.¹⁵ Ertesi gün, 27 Mayıs'ta hükümet utanç verici "savaş zamanında hükümet karşıtlarına yönelik askeri önlemlerle ilgili geçici kanun"u çıkardı; bu kanun orduya ihanet ya da casusluktan şüphelenildiğinde kuvvet kullanmak ve "bir kişiyi veya bir köyün ve kasabanın tamamını başka yerlere gönderip iskân etmek" üzere olağanüstü yetkiler tanıyordu.¹⁶ Birinci maddede ordunun bütün komutanlarına, kordulara ve bölüklere, komutanların yardımcıları ve *müstakil* yerel komutanlara "şu ya da bu biçimde halk tarafından herhangi bir muhalefet, silahlı direniş ya da saldırıyla karşılaşmaları halinde duru-

mu yatıştırmak, saldırıları ve direnişi temelden ortadan kaldıracak tutuklamalarda bulunmak üzere en ağır biçimde derhal müdahalede bulunmaları” yetkisi veriliyordu.¹⁷ Bundan üç gün sonra Ermenilere ait mülkün Müslüman aşiretler ve mülteciler arasında dağıtılması emredildi.¹⁸ Hükümet böylece tek bir hamlede iki “sorunu” birden çözmüş oluyordu: Algılarındaki Ermeni tehdidinin ortadan kaldırılması ve yüz binlerce Müslüman göçebe ve mültecinin iskân edilmesi.

Soykırım bir halkın sadece fiziksel olarak yıkılması (esas tanımı bu olsa da) anlamına gelmez, kültürel olarak imha edilmesini de ifade eder. Osmanlılara göre Ermenilerin kimliği, Nazilerin ırkçı tahayyülündeki Yahudi kimliği gibi silinmez bir sabitlik göstermiyordu. Yine de Ermenileri açgözlü, paragöz, yıkıcı ve sadakatsiz olarak yansıtan kolektif klişeler onları bertaraf edilmesi gereken yabancı ve sevimsiz bir grup haline getirmişti.¹⁹ Talat 23 Haziran’da Der Zor’daki yetkililere Ermenilerin dağıtılmasıyla kalınmayacağını, başka Ermeni okullarının da kurulmayacağını bildirmişti. Öğrenciler yalnızca Osmanlı devleti okullarında, yani Türkçe eğitim görecektlerdi. Ermeni köyleri arasında beş saatlik mesafe olacak, savunma ya da direnişi mümkün kılacak yüksek noktalara köy kurulmayacaktı.²⁰ Toplu halde varlık gösterme imkânı mutlaka asgari düzeye indirilecekti. Ayrıca İstanbul’dan gönderilen emirlere uymayanlar cezalandırılacaktı. Bundan birkaç hafta sonra 10 Temmuz’da Kamil Paşa, evlerinde Ermeni saklayan Müslümanların cezalandırılmasını emreden telgrafiyle rejimin doğu Anadolu’daki sultasını sıkılaştıracaktı. “Bu hükümet emirlerinin ihlal edilmesi anlamına geldiğinden Ermenileri barındıran ya da koruyan hane reisleri evlerinin önünde infaz edilecektir, evlerinin yakılması da zorunludur.” Kamil Paşa astlarına “Geride tehcir edilmiş Ermeni kalmasın, yaptıklarınız hakkında bizi bilgilendirin. Din değiştirmiş Ermenilerin de sürülmesi gerekmektedir,” talimatını vermişti.²¹

Ermenileri ortadan kaldırmaya yönelik muazzam çabanın ve savasın gerilimiyle Jöntürk yönetiminin birliği zayıflamıştı. Talat imha politikasını uygulamak için kendi ajanlarını kullanıyor, Ermenilerin katledilmesine karşı çok daha gönülsüz olan, Suriye’nin görünürde-

Ermeni kurbanlar, 1915.

ki yöneticisi Cemal Paşa'dan kaçınarak işlerini yürütüyordu. Cemal Paşa, Arap milliyetçilerini cezalandırmak için muazzam yetkilerini kullanmış, birçoğunu astırmış, gayet kanlı bir despot olarak nam salmış olsa da Ermenilerin ortadan kaldırılmasında Talat, Enver, Şakir ve Nazım kadar ileri gitmeye hazır değildi. Sonradan anlaşıldığı üzere Cemal tehcir edilen Ermenilerin Arapların ekonomideki ağırlığını azaltacağını, muhtemelen aşırı Arap milliyetçiliğini yumuşatacağını düşünmüştü.²² Diaspora Ermenileri, en başta da Taşnak eylemci Doktor Zavriev Türkiye Ermenilerini kurtarma fırsatı olduğunu düşünerek Boğos Nubar ve yabancı diplomatlara mektuplar yazmış, Talat'la arasının açıldığı bilinen Cemal'i İstanbul'dakilerden ayrılmaya ikna edilebileceğini önermişti. İttifak devletleri Cemal'e Ortadoğu'da iktidar vermeye, Osmanlı'nın Asya'daki topraklarının bütünlüğünü garanti etmeye hazır olursa Cemal düşman olmaktan çıkıp bir müttefik haline gelebilirdi. Fakat Rusların büyük bir hevesle yaklaştığı, İngiliz ve Fransız siyasetçilerinse şüpheyile baktığı bu tuhaf planlardan sonuçta bir şey çıkmadı.

BARBARLIĞA DÜŞÜŞ

Gezgin de Nogales kendisini, Van'dan ve Cevdet'in pençesinden kurtarmıştı; de Nogales'e göre Cevdet Ermenilere ne yaptığını bilen Hristiyan bir tanığı hayatta bırakmak yerine, onu öldürtmeyi planlamıştı. De Nogales kendisinin bağlı olduğu, "Türkiye'ye çok pahalıya mal olan" yetersiz bir asker olarak gördüğü, Hristiyanların öldürülmesini bir savaş aracı olarak kullanan subay Halil Bey'in karargâhına çıkmıştı.²³ Venezüelalı paralı asker Hristiyanların katledilmesinden son derece tiksinişmiş, bu görevden azledilmeyi istemişti.²⁴ Daha sonra Bitlis vilayetine bağlı Siirt'e gitmiş, burada haziranın ortasında, sakın bir günde bir tepenin yamacında çıplak, kanlar içinde binlerce cesetle karşılaşmıştı. Boğazları kesilmiş cesetlere akbaba sürüleri üşüşmüştü, "leş yiyen köpekler can havliyle hâlâ titremekte olan bedenlerin iç organlarına dişlerini geçirmişti." Kente girdiğinde Cevdet Bey'in katliam emrini verdiğini, sonra daha da büyük bir katliamı yürütmek üzere Bitlis'e geçtiğini öğrenmişti. "Doğu vilayetlerindeki Ermenilerin Yıkım Meleği" Cevdet, Van vilayetinin fethi sırasında "Ruslara moral ve maddi destek vermek" olarak algıladığı eylemler nedeniyle Ermenilerden intikam almak isteyen Halil Bey'in emirlerini yerine getiriyordu.²⁵ Yetkili makamlarda bulunanların izin verdikleri acımasızlık bulaşıcıydı. De Nogales "karşı taraftan alınan esirlere hem saygı gösteren hem de onları koruyan Osmanlı ve Rus" düzenli ordularını ayrı tutarak, "Kazaklar ve Ermeni *komitacılar* bizim Kürt gerillalar gibi ellerine düşmüş bütün yaralı ve savunmasız düşmanları insafsızca öldürüyor," diyordu.²⁶

De Nogales, Halil ve Cevdet Bitlis'e doğru ilerlerken onlarca köyde binlerce Ermeni ve Süryani'nin sistematik olarak yok edildiğini görmüş, işitmişti.²⁷ Bu model defalarca yinelenecekti. Erkeklerin toplanıp vurulmasının ardından, kadınlar yöredeki Kürtlere sunulmuştu; öldürülmemiş ya da din değiştirmiş olanlar, genellikle daha sonra öldürülmek üzere toplu halde yola çıkarılmışlardı. Halil kaygı uyandıran bir notla de Nogales için "hiçbir Hristiyan'ın tanık olmaması gereken şeylere tanık olmuş, ordudaki yegâne Hristiyan" demişti.²⁸

Enver'in amcası ve Osmanlı Üçüncü Ordusu'nda fırka komutanı olan Halil Bey, savaştan sağ çıkmış, İstanbul'u işgal eden İngilizlerin esaretinden kaçmış, 1957'de, hatıratını kaleme aldıktan sonra ölmüştü. Halil gururla şöyle diyordu: "Ülkemi, yurdumun en korkunç, en acılı günlerinde düşmana esir edip tarihten silmeye çalıştığı için son mensubuna dek ortadan kaldırmaya çalıştığım Ermeni ulusu; bugün Türk ulusunun meziyetine sığındığı için huzurunu ve sefasını iade etmek istediğim Ermeni ulusu." Halil Bey "Türk anavatanına sadık" kaldıkları sürece Ermenilere yardım etmeye hazırdı, "Türklerle ve Türk anavatanına" ihanet ederlerse, "ülkenizi çevreleyen kuvvetlerime emir vereceğim, dünya üzerinde soluk alıp veren tek bir Ermeni bile bırakmayacağım. Aklınızı başınıza toplayın," diyordu.²⁹

Vahşet yaygın bir hal almıştı; uzuvların parçalanmasına karşı kayıtsızlık normalleşmişti; kötülük dökülmüş bir kan gibi yayılıyor, giderek daha geniş bir coğrafyayı kaplıyordu. Soğukkanlı katliamlara izin verilmekle kalınmıyor, bunlar teşvik ediliyordu, ahlaki ya da dini gerekçelerle geride duranların da kendileri feda edilebilirdi. Van Gölü'nün güneybatısında bir vadiye sıkışmış olan, evlerin doğal bir amfiteyatronun eteklerine sıkışık biçimde yerleştiği Bitlis kenti Ortaçağ'da bir Ermeni krallığına evsahipliği yapmış, on üçüncü yüzyıl ile on dokuzuncu yüzyıl başı arasında altı yüzyıl boyunca da bir Kürt beyliğinin merkezi olmuştu. Ermeniler Haziran 1915'teki katliama dek kent geniş bir azınlık topluluğu oluşturuyordu. 20 Nisan'da Van direnişinin haberleri Bitlis'e ulaştığında vali ve aynı zamanda Talat'ın kayınbiraderi Mustafa Abdülhalik [Renda], "[Ermeni] Bitlis gençliğinin kaymak tabakasının" tutuklanması emrini vermiş, sonra onları zincire vurarak yöredeki Müslümanların küfür ve lanetleri arasında yürütmüştü. Kent dışında bir yerde asılmalarının ardından cesetleri iki hafta boyunca orada bırakılmış, köpeklerce yenmişti.³⁰ İki ay sonra aralarında Ermeni Protestan kilisesinin saygın rahibi Khaçig Vartanyan'ın da bulunduğu erkekler küçük gruplar halinde tutuklanmışlardı. Birkaç aile ellerindeki silahlarla polise direnmişti. Birçok erkek jandarmalar eşliğinde kent dışına götürülmüş ve burada öldürülmüştü, cesetleri de yakılmıştı. Bundan üç gün sonra 25 Ha-

ziran'da Cevdet "kasap taburu"yla birlikte kente geldi. Önde gelen Taşnaklar işkence gördü ve asıldı. Ermeni eşraf hapse atıldı ve çok yüksek kefalet bedelleri ödemek zorunda bırakıldılar. Bazı yerlerde Ermeniler ahırlara tıklıp yakıldı, bazı yerlerde kadınlar Osmanlı askerlerine hizmet etmek üzere fahişe olarak kullanıldı, zührevi hastalık kapıp bulaştırdıklarındaysa zehirlendiler. Saklanmayı başarabilen çocuklar yakalandı, nehirlerde boğuldu ya da hendeklere atıldılar.³¹ Ay sonuna gelindiğinde Bitlis'te bir düzine Ermeni dışında bütün Ermeniler ortadan kaldırılmıştı. Tahminlere göre Bitlis vilayetindeki Ermeni kurbanların sayısı 15.000'i buluyordu.³²

Bitlis'in kuzeydoğusunda Muş Ovası'ndaki imha kat be kat korkunç oldu. Burada 234 kasaba ve köyde 141.000'den fazla Ermeni yaşıyordu. Bedenen sağlam erkeklerin çoğu bir yıl önce askere alınmış, bölgedeki Hristiyanlar savunmasız kalmıştı. Başka vilayetlerde olduğu gibi önce köyler temizlenmiş, sonra kent boşaltılmıştı. 9 Temmuz ile 14 Temmuz arasında ovadaki Ermeniler çıkarılmıştı, birçok Ermeni güneye Sasun dağlarına, bazıları kuzeyde Rus hatlarına kaçmıştı. Piskoposun ve yaklaşık yüz kişinin daha tutuklanıp vurulması sonrasında Osmanlılar Muş kentinin Ermeni mahallelerini top atışına tuttu. Askerler ve çeteler halindeki düzensizler kapıları kırdılar, kendilerini savunan insanları süngüler ve baltalarla öldürdüler. Yağmacılar yakılıp yıkılmış evleri talan ettiler.³³ Rus ordusu ilerlerken 80.000 kadar Müslüman Bitlis'e kaçtı.³⁴ Bir zamanlar Müslümanlar ve Hristiyanların yaşadığı Osmanlı kenti (Amerikalı Ermeni yazar William Saroyan'ın atalarının memleketi) Bitlis bir Türk ve Kürt kenti haline geldi.

1915 yazı geldiğinde Osmanlılar sadece Ruslar, İngilizler, Fransızlar, Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılarla değil, kendi Ermeni ve Süryani tebaasıyla, en azından katledilmeden önce kendilerini savunmayı başarabilenlerle de savaştıydı. Muş'un güneyindeki dağlık Sasun bölgesinin doğal sığınağı tarihi boyunca Türkler ve Kürtlerin akınlarına direnmişti, ama 1915'te Kamil Paşa'nın güçlü ordusuyla karşı karşıyaydı. Temmuz ortasından Ağustos başına dek on binlerce Ermeni Osmanlı birliklerinin saldırısına direndi ama açlık ve cep-

hane yetersizliği savunmacıların kaçmaya ve Muş'a, yaklaşık 40 km uzaktaki Rus hatlarına ulaşmaya kalkışmalarına yol açtı. Birkaç bin Ermeni başarılı oldu, ama dağlara sığınanların çoğu öldürüldü ya da sürüldü.³⁵

Bitlis ve Muş'taki Ermenilerin çoğu kendi vilayetlerinde öldürüldü, nispeten pek azı sürgüne gönderildi. Katliamın sorumlusu yöredeki Osmanlı kuvvetlerinin en üst komutanı ve sadık vali Mustafa Abdülhalik'ti; üstü Vehip Paşa onun "kararlı, şefkatli, cesur, yardımsever ve insancıl, adanmış, yurtsever ve dindar" olduğunu düşünüyordu. Mart 1916'dan itibaren Üçüncü Ordu'yu komuta eden Vehip Paşa bu "İslam tarihinde daha önce görülmemiş kıyım" karşısında dehşete düşmüştü. Yine de "sivil erdemlerle donanmış, hatasız bir adam" dediği Abdülhalik'in "asla tasvip etmeyeceğim bu olayların önüne geçemediğini" söyleyerek onu aklamıştı.³⁶

Ermeniler, Türkler, Lazlar, Abhazlar, Acarlar ve başka Müslüman ve Hristiyan halkların yanı sıra Pontus Rumlarının da memleketi olan liman kenti Trabzon'da Rus gemilerinin Kasım 1914'te kenti bombardımana tutması üzerine Ermeniler kendilerini özellikle saldırıya açık konumda buldular. Sadakatlerini gösterme girişiminde bulundular, ama vali Cemal Azmi Bey, İttihat ve Terakki'nin üst düzey üyelerinden biriydi ve şu ya da bu biçimde onları ortadan kaldırmaya kararlıydı. Yöredeki piskopos Kevork Turyan tutuklanıp öldürüldü, teknelere tıka basa doldurulan Ermeniler açıklara götürülüp boğuldu. Çocuklar Hilal-i Ahmer hastanesinde zehirlendi.³⁷ 15.000 civarında Ermeni kentten ve civarından kabileler halinde çıkarıldı. Çeteler güneye doğru giden bu insanlara saldırdılar, onları yağmaladı, katlettiler. Samsun limanındaki Amerikan konsolosu, "Ermeni erkeklerin gruplar halinde" katledildiğini bildiriyordu; kadınlar ve çocuklar çok geçmeden "açlık ya da çaresizlikten ölecekti"; "Konstantinopolis'i köpeklerinden temizledikleri, hepsini ölsünler diye bir adaya bıraktıkları dönemi hatırlatan korkunç bir katliam," diyordu konsolos.³⁸ Samsun ve Merzifon'dan sürülenler nehir kıyısında güzel bir kent olan Amasya'dan geçtiler, yöre Ermenileriyle birlikte Tokat'a doğru sürüldüler, bazı erkekler diğerlerinden ayrıldı, hepsi birbirine bağlandı ve öldürülünceye dek sopalarla dövüldü.

Konsolos, “Türkiye genel olarak, örgütlenme ve yetenek gerektiren meselelerde sıfırın üstüne çıkamıyorsa da bu kez, iş katliam, hırsızlık vs. olunca, yüz binlerce varlığı hızla öte dünyaya göndermekte iyi koordine edilmiş ve güzelce ivme kazanmış bir beceriklilik göstermiştir,” diye yazmıştı.³⁹

DİYARBAKIR

Diyarbakır’da kadim suriçi İttihat ve Terakki’nin son derece sadık üyelerinden biri olan, hareketin kurucuları arasında yer almış Doktor Mehmet Reşit tarafından yönetiliyordu. Çerkes olsa da kendisini Türk milliyetçiliğine adanmış Doktor Reşit, imparatorluğun ve Türklerin ayakta kalmasına bağlılık duyan yurtsever modernleşme yanlıları yetiştirmiş Askeri Tıp Akademisi’nden çıkmıştı. Kendi deyişiyle, “Vatanı içerden taciz edenleri... ülkemizi mahvedenleri, köylerimizi sömürenleri ve düşmanlarımızın dinimize ve ulusumuza hakaret etmesine neden olanları” saplantı haline getirmişti.⁴⁰ Doktor Reşit’in modernleşme heveslerine ve imparatorluk için duyduğu güvenlik kaygılarına kök salmış Hristiyan düşmanlığı Ermenilerin yanı sıra Osmanlı Rumlarını da kapsıyordu. Doktor Reşit savaş arifesinde batı Anadolu’daki Rumların sürülmesi için çalışmıştı. Mart 1915’te nispeten hoşgörülü Halil (Kapancı) Bey’in yerine Diyarbakır valisi olarak atanmıştı. Reşit’e göre Halil Bey “hükümet işlerini büyük bir kargaşa içine sokmuş, devletin etkisini sıfıra indirmişti.”⁴¹ Reşit kente Çerkeslerden oluşan kırk-elli kişilik özel kuvvetleriyle gelmiş, kent hapishanesinden aldığı kişilerle bu kuvvetleri güçlendirmişti. Sonra bu silahlı kuvvetle vilayetin Hristiyan nüfusunu yok etmeye soyunmuştu.⁴² Daha ılımlı yetkilileri görevden almış, yerlerine İttihat ve Terakki militanlarını atamıştı.⁴³ Halep’teki Ermeni konsolosu Jesse Jackson 25 Nisan’da büyükelçiliğe Diyarbakır’da suriçinde “tamamen terörün hâkim olduğunu” yazmıştı. O zamana kadar, önde gelen yüzlerce Hristiyan’ın sadakatsiz olduğuna hükmedilmiş, bu kişiler hapse atılmıştı. Yaklaşık yirmi beş Hristiyan ölene kadar dövülmüş, bazıları da falakaya yatırılmıştı.⁴⁴

Doktor Reşit, Talat'a ballandıra ballandıra “asker kaçaklarının takibini... son derece şiddetle” nasıl organize ettiğini anlatmıştı. Ermeniler ve Süryanilerin kiliseleri aranmış, silah depoları bulunmuş, asker kaçakları yakalanmış, en önemli Hristiyan liderler tutuklanmıştı.⁴⁵ Reşit kıyımları şahsen yönetmiş ya da güvenilir ajanlarını emirlerini gerçekleştirmek üzere Mardin, Midyat ve başka kentlere göndermişti. Önde gelen Müslümanlara “Türkiye’yi ulusal düşmanlarından, yani Hristiyanlardan kurtarmanın vakti geldi. Avrupa devletlerinin bizi protesto etmeyeceği ya da cezalandırmayacağı hususunda açık olmalıyız, çünkü Almanya bizim tarafımızda, bize yardım ediyor ve bizi destekliyor,” demişti.⁴⁶ Şehir tellalına, bütün Hristiyanların ateşli silahlarını yirmi dört saat içinde jandarma komutanlığına teslim etmeleri gerektiğini duyurmasını emretmişti. Silah aramaları, tutuklamalar ve kitlesel kıyımların başlıca bahanesi olarak kullanılmıştı.⁴⁷ Reşit, Ermenilerin sürülmesini emreden 27 Mayıs 1915 tarihli “geçici kanun”da, sürgünlerin nasıl uygulanacağına ya da hangi Ermenilerin sürüleceğine dair bir talimat olmamasından yakınmıştı. Başta sadece erkekleri sürmüştü, ama sonra bütün Ermenilerin sürülmesi emredilmişti. Asker sayısı yetersiz olan, planlaması ya da erzağı bulunmayan vali Çerkes jandarmalara, Balkan Savaşları’nda görev yapmış askerlere ve köylü ile *esnaftan* oluşan yerel acemi askerlere güveniyordu. Reşit, Bitlis, Harput ve Trabzon’dan sürülen binlerce Ermeni’nin Diyarbakır vilayetinden geçtiğini, o arada yağmacıların onlara saldırdığını, Ermenileri günlerce takip edip alabilecekleri ne varsa aldıklarını anlatmıştı. O da Talat gibi, öfkeli ve korkmuş Müslümanları dikkate alarak, düzenli bir tehcirin imkânsız olduğunu ileri sürüyordu.⁴⁸

Önde gelen Ermeniler, direniş örgütlemek ile Osmanlı makamlarına güvenmek arasında kalmış, bunu tartışmak üzere bir araya gelmişlerdi. Osmanlı vilayet konseyi mensubu, bilhassa yüksek bir mevkiye sahip önde gelen bir kişilik direnişten yana olacakları tehdit edince mesele bir kenara bırakıldı.⁴⁹ Örgütlü hiçbir savunması olmayan Hristiyan Diyarbakır eliti 11 Mayıs’ta, sözüm ona bir isyanı önlemek amacıyla tutuklandı. Birçok Hristiyan’a işkence edil-

di, bazıları öldürüldü, bazıları Musul'a gönderildi.⁵⁰ İngiliz konsolos yardımcısı olarak hizmet eden bir Ermeni'nin anlattığı üzere işkenceler istisnai derecede zalimceydi: "Hagop Bozo'yla bazı ortaklarına nal çakıldı, at gibi koşmaya zorlandılar. Mihran Pastacıyan ve arkadaşlarının göğsüne kızgın at nalı basıldı. Bazılarını, başlarını büyük cenderelerin altına koymaya zorladılar, sonra kolu çevirip başlarını paramparça ettiler. Bazılarının uzuvlarını kestiler ya da tırnaklarını çektiler... Bazılarının da diri diri derisi yüzüldü." Ermeni piskopos sokaklarda sürüklendi, sonra kalabalığın önünde üstüne yağ dökülüp ateşe verildi. Alevler o ölmeden söndü, piskopos belediye hastanesinin ahırına atıldı, Amerikalı misyoner Doktor Floyd Smith onu orada can çekişirken buldu.⁵¹

Vali kentin dışındaki Kürt aşiretlerini "dini görevlerini ve yükümlülüklerini" yerine getirmeye ikna etmişti.⁵² Kürt mebus Pirinççizâde Aziz Feyzi ile birlikte komplo kurarak tanınmış kanun kaçağı Ömer'in Ermenileri öldürmesi için anlaşmışlardı. Kısa boylu, esmer, çiçekbozuğu yüzlü Ömer'in "başında büyük bir sarık vardı, sarığın etrafına bir Kürt reisi olduğunu gösteren çok sayıda renkli ipek nişan takılmıştı... Ayaklı bir cephanelik gibiydi: Üstünde bir Mauser tüfeği, iki revolver, bir kılıç, bir hançer, bir *yatağan* vardı, muazzam miktarda kurşun ve fişeklik taşıyordu."⁵³ Reşit kentteki 635 "elit" Ermeninin 23 kayıkla Dicle'ye çıkarılmasını sağladı. Kayıklar izbe bir geçite geldiklerinde Ömer'in adamları Ermenilere saldırdı, onları öldürdü ve giysilerini çıkardı.⁵⁴ Kentteki Ermeniler kurbanların giysi ve mallarının pazarda satıldığına tanık oldu.⁵⁵ Ömer bu çabalarından ötürü (daha doğrusu ganimeti paylaşmadığı için) Reşit'in talimatıyla öldürüldü.⁵⁶

İlk katliamlardan birkaç hafta sonra Rafaël de Nogales Halep'e giderken Diyarbakır'dan geçti. Haziran ortasında pazarlar neredeyse bomboştu; halıcılık, dericilik, yün işleri "neredeyse tamamen durmuştu." De Nogales katliamları gerçekleştiren jandarma komutanı Mehmet Asım Bey'in yanına yerleşti. Mehmed Asım Bey ona ele geçirdiği silahların fotoğraflarını gururla gösterdi. Gezinin asker av tüfekleri ve birkaç ordu tüfeğinden oluşan bu karmadan etkilenme-

mişti. “Savaş aletlerinin bu gösterişli koleksiyonunun bizzat Mehmet Asım Bey’in halkı yanlış yönlendirmeye ve etkilemeye yönelik girişimi” olduğundan emindi. De Nogales Ermenilerin ateşli silahlar taşıdığının farkındaydı, insan bu bölgede silahsız hayatta kalamazdı. Aslında silah taşımak yasaldı, buna Jöntürkler izin vermişti.⁵⁷ De Nogales Doktor Reşit’i de ziyaret etti, Reşit ona “vilayetindeki Ermenilerin imha edilmesiyle ilgili olarak sadece üstlerinden gelen emirlere itaat ettiğini, bu nedenle orada işlenen katliamların sorumluluğunun kendisinde değil, üstü Talat Paşa’da olduğunu” ima etti. De Nogales’in hatırladığı kadarıyla emir “sadece üç kısa kelime: ‘Yak, vur, öldür’” yazan bir telgrafla gelmişti.⁵⁸ Paralı asker de Nogales’e göre Doktor Reşit hor gördüğü Cevdet’ten daha beterdı: “göründüğü gibi tam bir aslan olan Cevdet, aynı zamanda her zaman yiğit bir askerdi de, hatta bir ölçüde düşmanlarına karşı cömertti; oysa Doktor Reşit sadece, kendi hayatını riske atmadan öldüren bir sırtlan gibiydi.”⁵⁹

Zaman zaman bazı kıyımlar yabancıların dikkatini çektiğinde, Talat Ermenileri korumayı ya da yöre halkının en beter aşırılıklarını “doğal olarak, olabildiğince” engellemeyi amaçlıyormuş gibi görünen jestlerde bulunuyordu. Tehcir yolu üstündeki yöre halkının “bu [operasyona] asla dahil olmaması ve çeşitli cemaatler arasında çatışmalara yol açacak ve dış dünyaya çok kötü görünecek olaylara kesinlikle meydan verilmemesi gerektiği” talimatını veren bir telgraf çekmişti.⁶⁰ Almanların baskısı altındaki Talat, sadece Ermenileri hedef almak yerine ayırım gözetmeksizin bütün Hristiyanları katleden Reşit Bey’den yakınıyor ve onu dizginlemeye çalışıyordu.⁶¹ Musul’daki Alman konsolos yardımcısı büyükelçiliğine eski Mardin mutasarrıfının kendisine Diyarbakır’daki Reşit’in “heyecanlı bir av köpeği gibi, kendi vilayetlerindeki Hristiyanlar arasında felakete neden olduğunu” söylediğini yazmıştı. Konsolos şöyle devam ediyordu: “Ayrıca çok kısa süre önce Reşit Mardin’de aralarında Ermeni piskoposun da yer aldığı çoğu Ermeni yedi yüz Hristiyan’ın bir gecede, kent yakınlarında bir yerde koyun gibi boğazlanmasına izin verdi. Bu insanlar Diyarbakır’dan özel olarak gönderilen jandarmalar tarafından bir araya toplandı. Reşit Bey bugün, mutasarrıfın

da doğruladığı üzere, sayıları iki bini aşan masumlara karşı bu kanlı eylemi sürdürdü.”⁶² Almanların Diyarbakır ve Mardin’deki katliamlarla ilgili kaygıları Talat’ın Reşit’e iki gün sonra bir telgraf çekmesine yol açmıştı, onu Hristiyanları ayırım gözetmeksizin öldürüyor olmasından ötürü azarlıyordu: “Vilayette Ermeniler ve Hristiyanların mezhep ayırımı gözetmeksizin katledildikleri, örneğin Mardin’de Ermeniler ve diğer Hristiyan sakinlerden yedi yüz kişinin geceleyin kentin dışına götürüldüğü ve gelen emir üzerine, Diyarbakırlı kişilerce koyun gibi boğazlandığı, bu katliamlarda bugüne kadar öldürülen kişilerin toplam sayısının tahminen iki bin olduğu, bu uygulamaya hızla ve kesin olarak son verilmezse insanların ve komşu vilayetlerin Müslüman sakinlerinin ayaklanıp Hristiyanlara karşı genel bir kıyım girişeceği yönünde korkular olduğu kısa süre önce bildirilmiştir.” Talat, “Ermenilere yönelik disiplin cezaları ve idari tedbirlerin diğer Hristiyanları da kapsayacak şekilde uygulanmasını” uygun bulmuyordu. Reşit’e “ülkeye çok büyük zarar veren” ve ayırım gözetmeksizin uyguladığı Hristiyan karşıtı önlemlere son vermesi talimatında bulunuyordu.⁶³ Talat Ağustos ayında doğu vilayetlerine Katolik ve Protestan Ermenilerin tehcir edilmemesi talimatını veren telgraflar çekti.⁶⁴ Dahiliye Nazırı’nın tehcir edilmesi ya da katledilmesi gerekenler ile gerekmeyenler arasında yaptığı bu titiz ayırım *Ermeni milletinden* bazılarının meşru hedef olduğunu ima ediyordu.

Ne var ki o dönemde Reşit’e karşı hiçbir biçimde yargı yoluna gidilmedi, ama kendisi Ankara’ya nakledildi ve sürülen ya da katledilen Ermenilerden aldığı para, mücevherat ve malları başkente göndermesi emredildi.⁶⁵ Ama Doktor Reşit bu işten yakasını sıyıramayanlardan oldu. Savaş son bulduğunda tutuklandı ve kıyımlardan şüpheli görülen başka kişilerle birlikte, üst düzey güvenlik önlemlerinin sağlandığı Bekirağa hapisanesine atıldı.⁶⁶ Kaçmayı başardıktan sonra saklandı ve kendisini aklayan bir hatırat kaleme aldı. Yeri bulununca da intihar etti. Reşit Hristiyanlara yaptıklarını, devletin zayıf ve örgütsüz olduğu koşullarda ona hizmet eden inançlı bir devlet memurunun eylemleri olarak açıklıyordu. Rastgele yağmaların ve öldürmelerin büyük bölümünün yetkili makamların kontrol ede-

mediği sıradan insanlarca yapıldığını ileri sürüyordu. Reşit sürülen Ermenilerin evlerini Müslümanlara verdiğinde, Müslümanlar çılgınca gizli hazine arayışına girip evleri yıkmıştı.⁶⁷ Hastasıyla arasındaki tıbbi mesafe, vatana karşı ateşli duygularıyla birleşmişti: “Ya onlar bizi, ya biz onları... Seçme zorunluluğuyla karşı karşıya kalınca tereddüdüm uzun sürmedi. Türklüğüm doktor kimliğime üstün çıktı... Ermeni haydutlar vatanın bedenine nüfuz etmiş bir sürü zararlı mikroptu. Doktorun vazifesi mikropları öldürmek değil midir?”⁶⁸ Reşit daha sonra vicdanının kendisini rahatsız ettiğini itiraf ediyor, ama bunların hiçbirini kişisel şan şöhret ya da zenginlik için yapmadığını, “vatani kaybetme noktasında olduğumuza” inandığı için yaptığını söylüyor, “Tereddütlerimi aştım ve [her şeyi] cesurca riske attım,” diyordu.⁶⁹ Cesareti, Ermeniler ve Süryanileri Mardin’in dışında kayaya oyulmuş kadim Pers yerleşimi Dara’nın zindanlarına attırması ve yüzlerce bebeğin Diyarbakır dışındaki kemerli taş köprüden atılarak öldürülmesi emrini vermesini de içeriyordu.⁷⁰ Dostu Halil Edib Reşit’i Mardin’de, vilayeti 120.000 Hristiyan’dan kurtardığı için tebrik etmişti: “Ellerini operim, bize altı vilayeti kazandırdın, Türkistan ve Kafkasya’ya giden yolu açtın.”⁷¹

RUSYA VE ERMENİLER

Birçok Ermeni, kendi hükümetleri onları tek tek ve bir ulus olarak yok etmeye soyunmuşken, kurtuluşlarının Rusların doğu Anadolu’ya girmesine bağlı olduğunu anlamıştı. Yapabilecek durumda olanlar Rus hatlarına, oradan da Kafkasya’ya gittiler. Geniş ve sorunlu bir toprağı alma ve yönetme ihtimaliyle karşı karşıya olan Çarlık yönetimi Ermenistan’daki politikasını bir kez daha doğruladı. Rusya Dışişleri Bakanlığı Ermenistan’ın ilhakını ya da sömürgeleştirilmesini önermek yerine (o dönemde ve daha sonraları tarihçilerin yönelttiği bir suçlamaydı bu) 1914 tarihli reform planını elden geçirdi ve ortaya “Ermenistan’ın Gelecekteki Düzeniyle İlgili Temel İlkeler” çıktı. Bu belgede bölgenin Avrupalı bir vali tarafından daha güçlü bir biçimde denetlenmesi öngörülüyordu. 1914 tarihli reform an-

laşmasını temelde koruyarak, yalnızca biraz daha etkin bir gözetim öneren Rusya, doğu Anadolu'nun Büyük Güçler arasında bölünmesinden ziyade, reformlara ve Osmanlı yönetiminde olmasına bağlı kaldı. Temmuz 1915'te Dışişleri Bakanı Sazonov Londra'da Büyükelçi Benckendorff'a "Sultan'ın egemenliğinde, Rusya, Fransa ve İngiltere'nin üçlü korumasında özerk bir Ermenistan kurulmasının, sadece Rusya'nın değil, müttefiklerinin de Türkiye Ermenilerine karşı uzun zamandır benimsediği kayırmacı tutumun doğal sonucu olacağı" bilgisini vermişti.⁷² Ruslar ilhak konusunda temkinliydi, ancak Petrograd Anadolu'da gönülsüzce ilhak planları yapmaya 1916'da, müttefikleri Osmanlı topraklarını pay eden Sykes-Picot anlaşmasını imzaladıktan sonra başladı.

Grandük Nikolay Nikolayeviç, yeğeni Çar tarafından Rusya İmparatorluk Ordusu Başkomutanlığı görevinden azledildi ve 1915 güzünde Kafkasya valisi olarak yeni makamına ulaştı. Grandük, selefi Vorontsov-Daşkov'un aşırı "Ermeni yanlısı" olduğu kanısındaydı ve Rusya'nın politikasını Kürtlerin arzularını daha fazla dikkate alarak, daha dengeli bir biçimde yenilemek için kolları sıvadı. Nikolay Nikolayeviç Anadolu'daki askeri seferberliği derhal canlandırdı. Doğu Anadolu'daki "Yüdeniç Saldırısı" ile İran'ın batısındaki "Baratov Seferi" başarıyla sonuçlandı. 1916 başında Ruslar Erzurum, Rize, Bitlis ve Trabzon'u ve bundan kısa bir süre sonra da Erzincan'a aldılar. Rus güçlerinin yorgunluğu ve Osmanlıların yeniden direniş göstermesi, Harput ya da Diyarbakır'ı alamadan ilerlemelerini durdurdu. Rus devrimi, Çarlık ordusunun kat ettiği yolu boşa çıkarana kadar Osmanlı devleti kuzeydoğu Anadolu'nun büyük bölümünü kaybetmişti. Rus ordusunun 1916'daki ilerlemesi Rusya'da bazı yetkililere, özellikle de Tarım Bakanlığı'ndakilere "koloni kurmak", yani Ermenilerin boşalttığı harap topraklarda tarımsal yerleşimler kurmak üzerine düşünme cesareti vermişti. Şubat 1916'da Erzurum'un alınmasıyla birlikte Tarım Bakanı Aleksandr Naumov bu toprakların, eski sahiplerinin yokluğundan yararlanmak isteyecek gaspçı vurgunculardan korunması gerektiği uyarısında bulundu.⁷³ Bakanlığın birimleri, üretken Ermeni ve Rus çiftçilere toprak ve-

rilmesini önerdi. Bölgenin zenginliğini artırarak ve buraya Rusları yerleştirerek sınır bölgelerinin güvenliği sağlanmış olacaktı. Fakat nihayetinde Kafkasya Valisi Grandük Nikolay Nikolayeviç ve ordu, Tarım Bakanlığı'nın incelikli ve büyük planlarını kabul etmedi.

Dışişleri Bakanı Sazanov Grandük'e bir mektup yazarak Anadolu'da etnik olarak partizan olmayan bir politika izlenmesini savundu. Ermenilere özerklik verilmesi de yerlerine Müslümanların geçirilmesi de istenmiyordu. "Bana öyle görünüyor ki Türkiye'nin yeniden fethedilmiş bölgelerinin düzenlenmesinde bizim açımızdan en iyi sonuç, yasallık ve adalet ilkelerinin izlenmesine, bölgedeki bütün farklı unsurlarla hiçbir biçimde partizan olmayan bir ilişki yürütülmesine, grupların karşı karşıya getirilmemelerine, bir milliyetin (*narodnost*) diğerinin aleyhine özel olarak korunmamasına sıkı sıkıya bağlı kalmakla sağlanacaktır." Bazı yetkililerse valiyi daha fazla Kürt yanlısı bir tutum benimsemeye ikna etme girişiminde bulunmuştu. Grandük'ün gizli ajanlarından biri "Osmanlıların Ermenilere yaptığı kıyım insani değil siyasal bir bakış açısıyla ele alınacaksa, çoktan olup bitmiş (vebalini Ermenilerin taşıdığı) bu olayın bir de olumlu yönünün olduğunun söylenmesi gerekir: Türkiye bize Ermenilerin olmadığı bir Ermenistan bırakmıştır."⁷⁴

Rus yetkililer bu tür aşırı görüşleri kabul etmedi, Grandük de aynı fikirdeydi.⁷⁵ Aslına bakılırsa Çar'ın Şubat 1917'de devrilmesiyle birlikte Rusya'nın tarihsel Ermenistan'da ciddi bir oyuncu olmaktan çıkmasına dek Rus politikası ilhak ve kolonileşme değil, işgal olarak kaldı. Bolşeviklerin Ekim 1917'de Petrograd'da iktidarı ele geçirmesi sonrasında Rus işgali kendiliğinden bir geri çekilme halini aldı. Osmanlılar doğu vilayetlerini, bu kez Hristiyan tebaanın büyük bölümünden yoksun olarak geri alacaklardı.⁷⁶

ALMANYA VE ERMENİLER

Almanya'nın 1915 Ermeni Soykırımı'na katılımı meselesi tarihçiler arasında bölünme yaratmıştır. Almanya'nın soykırıma katıldığı, hatta kışkırttığı iddiası ileri sürülmüştür. Bazıları Almanların her

halükârda istediğini yapan Osmanlılar üzerinde pek etkisi olmadığını savunur.⁷⁷ Eldeki kanıtlarsa Alman hükümetinin neler olduğunu bildiğini, ama sürgünleri ve kitlesel katliamları önlemek için neredeyse hiçbir şey yapmadığı ve kasten Osmanlı Ermenilerinin bertaraf edilmesi konusunda nispi sessizliğini koruduğu görüşünü destekler. Almanya, Ermenilerin durumunu iyileştirebilecek yegâne Avrupa gücüydü. Almanya'nın rolünü betimleyecek en uygun kelime, kışkırtma, katılım ya da sorumluluk değil, suç ortaklığıdır (Almanca *Mitschuld*). Talat Almanya'nın resmi ve kamuoyu görüşlerine duyarlıydı, zaman zaman onları memnun etmek için politikalarını değiştiriyordu. Ama Alman diplomatlar ve yetkililer Ermenilerin sürülmesini ve katledilmesini durdurmak için kuvvetle müdahalede bulunmamıştı. Katliamları durduracak askeri güçleri vardı, ama siyasal iradeleri yoktu.

Aslında Osmanlılara hizmet eden Alman subaylar ve siviller, Ermenilerin savaş seferberliğine karşı gerçek bir tehdit olduğu yönündeki görüşü paylaşıyordu. Ermenilerin isyan ettiğine ilişkin bilgilerin büyük bölümü Osmanlılardan geliyordu, onlar da bu bilgilere inanıyordu. Erzurum'daki iki hemşire, Norveçli Thora Wedel-Jarlsberg ile Alman Eva Elvers İstanbul'daki Alman konsolosuna "başlarına gelen felaketten Ermenilerin sorumlu olduğunu, en başta da Ermeni halkını yıllardır sistematik olarak işleyen ve terörize eden Taşnak-sutyun ve Hınçak Partisi'ni suçlamak gerektiğini" yazmış, "Türk hükümeti bu tehlikeli unsurlara karşı harekete geçmekte tümüyle haklıdır," diye eklemişlerdi. Ne var ki masum kadınlar ve çocukların öldürülmesi üzerine öfkelenmiş, bu sözlerini geri almışlardı.⁷⁸ Alman-Türk Dostluk Cemiyeti'nin başkanı liberal entelektüel Ernst Jäckh, 1915 sonbaharında Anadolu'yu gezmiş, onaylar bir tavırla, Enver'in ordunun gerisinde bir Ermeni devrimi tehdidine karşı ülkeyi güvence altına aldığını yazmıştı. Jäckh kendisine karşı çıkanlara, zaferin "Türklerin" savaşa katılmasından geçtiğini hatırlatmıştı.⁷⁹

Berlin'deyse Genelkurmay Osmanlı Ermenilerinin bir tehlike olduğu görüşüne katılmıyordu, ama ne yüksek komuta kademesi ne de Kayzer ve hükümeti, müttefikleri Osmanlı devletinde husumet

uyandırmak istiyordu. En fazla istedikleri şey bir müttefik olarak güçlü ve istikrarlı bir Osmanlı devletiydi, Hristiyanların yok edilmesi değil. Hükümet ve ordudaki birçok Alman (ve birçok Alman Protestan da) Ermenileri Hristiyan kardeşleri değil bir sorun olarak görüyordu. Osmanlı hükümetinin kendi ekonomisini yıkıma uğratan politikasının radikalliği ve şiddetinden rahatsızlık duyan Alman yetkililer Ermenileri yoksul Müslümanlardan yarar sağlayan, ama ticaret ve üretimin düzgün bir biçimde yürümesi açısından büyük önem taşıyan “Doğu’nun Yahudileri” olarak görüyordu. Daha önceki tarihlerde görev yapmış bir Alman elçi “Bütün doğulular dala-vereyle uğraşsalar da Ermeniler ve Rumlar ticarete mahirdir,” diye bildirmişti. “Başka yerlerde Yahudilerin icra ettiği ekonomik faaliyetler, daha açık bir deyişle tefecilik ve benzer hilelerle yoksulların, halk sınıflarının sömürülmesi burada sadece Ermeniler ve Rumlar tarafından icra edilir.”⁸⁰ Almanlar Türklerle çalışmayı tercih ediyordu, Ermeni Sorunu söz konusu olduğunda da sessiz kalmak en iyisiydi.

Alman misyonerler, sağlık personeli, subaylar ve diplomatlar Ermenilere neler yapıldığını biliyordu. Birkaç ay sonra ölümcül bir hal alacak bir hastalıktan mustarip olan Büyükelçi Wangenheim Alman şansölyesi Theobold von Bethmann-Hollweg’e daha 7 Temmuz’da “Yeniden iskânın uygulanma biçimi, hükümetin aslında Türk imparatorluğundan Ermeni ırkını silme amacı güttüğünü gösteriyor,” bilgisini vermişti.⁸¹ Büyük ölçüde, Almanları bu katliamların sorumluluğundan azade kılmak için birkaç gün önce Babıâli’ye gönderilen ılımlı protestoyu da notuna eklemişti. Wangenheim Osmanlı yönetiminin tehcir için gösterdiği esas gerekçeyi, yani askeri zorunlulukların böyle gerektirdiği açıklamasını kabul ediyordu; ama kitlesel sürgünlerin “ayırım gözetmeksizin hem suçlu hem masumlara yönelik olması” ve tehcire “katliam ve yağma gibi şiddet olaylarının eşlik etmesi” onu hayal kırıklığına uğratmıştı.⁸² Bir “Ermeni komplosu”nun varlığından emin olan büyükelçi en çok “düşmanlarımız daha sonra bizi suç ortaklığıyla suçlayacak,” diye korkuyordu. “Raporlarım sayesinde hasmane dünyaya vakti gelinde, özellikle basın aracılığıyla

Türk hükümetinin abartılı önlemlerini her zaman açıkça kınadığımızı, yerel resmi makamların aşırılıklarını daha da fazla kınadığımızı kanıtlayacak konumda olacağız,” diyordu.⁸³

Agustos sonunda Talat, Alman büyükelçisini “*La question armenienne n'existe plus*” (“Ermeni meselesi hallolunmuştur”) diye bilgilendirdi.⁸⁴ Wangenheim 25 Ekim’de öldü ve Alman Büyükelçiliği’nin Tarabya’da Boğaz’a bakan yazlık konutunun bahçesine gömüldü. Ondan sonra bu görevi üstlenen Prens Ernst zu Hohenlohe-Langenburg ve Paul Wolff-Metternich Almanya’nın konumunu değiştirme girişiminde bulundu ve katliamları durdurmak için daha güçlü bir biçimde karşı çıkmaya başladılar. Ne var ki Osmanlı hükümetinin Ermenilere karşı genel politikası Almanların şikâyetlerine rağmen değişmedi. Almanya hususi elçisi Hohenlohe-Langenburg 25 Eylül’de Babiâli’nin sürgün sırasında daha insancıl olunacağı yönünde verdiği güvencelere uymadığına dikkat çekti. Adana ve Halep’teki Alman konsolosları yetkili makamların sürülen Ermenileri açlıkla baş başa bıraktığını doğruluyordu.⁸⁵

Ermeni katliamına dair en yıkıcı itiraflardan biri 1914 sonundan 1915 yazına dek Teşkilat-ı Mahsusa’nın birimlerinden birinde komutan olarak görev yapan Alman Yarbay August Stange’dan gelmişti. Stange “Yüz binlerce kişi düpedüz öldürüldü,” diye yazmış, “Askeri gerekçeler, tahliyelerin arkasından ikinci sırada geliyor,” diye eklemişti. Onun tanık olduğu şey “Esasen Ermeni halkının zayıflatılması, hatta yok edilmesi amacıyla, İstanbul’da Jöntürk komitesince kararlaştırılmış ve o bölgelerde bulunan İttihat ve Terakki mensuplarıyla birlikte ordunun ve gönüllü grupların kullanılmasıyla organize edilmiş, uzun zamandır mevcut olan bir planın uygulanmasıydı.”⁸⁶

Alman parlamento heyetinin başkanı ve Reichstag’da merkez bir partinin üyesi olan Matthias Erzberger Talat ve Enver’le görüşmüş, onları zorla din değiştirme ve Ermenilere yönelik zulme bir son verilmesi konusunda zorlamıştı. Erzberger tehcir ile katliam arasında bir fark görmüyordu, Alman Dışişleri Bakanlığı’na sürülenlerin kaybolup gittiği bilgisini vermişti. “Bu insanları hayvan sürüleri gibi hıf-talarca, aylarca gidecekleri istikamette sürüyor, çok nadiren gerekli

gıda malzemesi sağlıyorlar. Bu nedenle bu zavallılıklar arasında açlık ve hastalıklara kurban gidenlerin sayısı çok fazla. Gidecekleri yere vardıklarında, orada kalmıyor, başka bir yere sürülüyorlar, oradan da başka bir yere, böylece dinlemeye fırsatları olmuyor... Açlık ve tehditler onları Türklerin eline itiyor. Çocuklar kendi başlarına Türk oluyor ya da “savaş yetimleri” gibi yetkili makamlarca Türkleştiriliyor.”⁸⁷

Sahadaki Alman konsolosları “Tehcirler Türkiye’deki bütün Ermenilerin yıkımının amaçlandığı anlamına geliyor” olduğu inancını taşıyordu, bir Türk yetkilinin onlara “Biz Ermenisiz bir Ermenistan istiyoruz,” dediğini aktarmışlardı. “Bu, hükümetin eylemlerinin dayandığı ve hâlâ da geçerli olan bir ilke; bu ilkenin uygulanması bütün Ermeni ulusunun herhalde 4/5’inin, kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere Küçük Asya’da yerleşik oldukları yerlerden çıkarılıp yürütülerek Mezopotamya ve Suriye’ye gönderilmesine yol açtı. Burada, genel olarak bilindiği kadarıyla sadece üç şehir bu uygulamanın tamamen dışında kaldı: İstanbul, İzmir ve Halep.”⁸⁸

Büyükelçi Wolff-Metternich Jöntürkler hakkında öfkeyle “Özgürlük, herkes için medeni hak, anayasa ve yüz binlerce masum insanın katlini ilan eden bir klikten fazla bir şey beklemiyorum,” diye yazıyordu.⁸⁹ Büyükelçi, Meclis Başkanı Halil Bey’le (Menteşe) görüşmüştü, Halil Bey “Ermenilere yönelik mezalimi” onaylamadığını ileri sürmüştü, ama devletin başındaki üçlünün karşısında gücü olmadığını söylemişti. Wangenheim gibi Wolff-Metternich de katliamlardan Almanların sorumlu tutulacağından kaygılıydı.⁹⁰ Meramını Enver ve Cemal’e “son derece sert bir dille” anlatmıştı. Ama “Protestoların yararsız, Türklerin başka sürgün olmayacağı yönündeki sözlerinin değersiz olduğu,” sonucuna varmıştı.⁹¹ Wolff-Metternich “Ermeni tehcirinin ardındaki beyin” olduğuna inandığı Talat’la görüştüğünde, Anadolu’dan yeni dönmüş olan Dahiliye Nazırı sürülen Ermeni aileleri beslemek için geniş çaplı önlemler alındığını ileri sürmüştü. Talat ayrıca Ermeni mülklerine ve şahıslara karşı işlenen suçların en ağır şekilde cezalandırılacağını da belirtmişti. Ne var ki komploculara karşı önlemler alınması gerekiyordu: “Ancak ve ancak tamamının

sürülmesiyle güvenlik sağlanabilir.” Wolff-Metternich Talat’ın ifade ettiği “tuhaf bir fikir”den bahsetmiş, “Bizim [Almanların] benzer bir durumda, devrimci bir hareketin ortadan kaldırılması için aynı şekilde hareket edeceğimizi, kuvvet kullanacağımızı söyledi,” demişti. Büyükelçi, “suçluları takip ederken masumlara zarar verilmemesi, sadece suçlulardan sorumlu olanların cezalandırılması gerekir,” diyerek bu görüşe itiraz etmişti.⁹²

Almanya’nın Osmanlı devletiyle ittifak kurmaktan kazanacağı çok şey vardı. Osmanlılar Ruslar ve İngilizlere karşı savaşarak Almanların üstüne yürüyebilecek yüz binlerce İtilaf devleti askerini kontrol altında tutmuş oluyorlardı. Almanlar, emperyalist sömürgecilik kargaşasına sonradan katıldıkları için, İttifak devletlerinin savaşı kazanması durumunda *Weltmacht* planlarını Osmanlı Ortadoğusu’nda uygulayabilirlerdi.⁹³ Büyükelçi Wolff-Metternich hükümetine, Ermenilere karşı izlenen politikanın değiştirilmesi için “Türk hükümetinde korku uyandırmayı” önerdiğinde Şansölye Bethmann-Hollweg Almanya’nın önceliklerini açıkça ortaya koymuştu: “Önerildiği üzere, bir müttefikin savaş sırasında açıkça azarlanması, tarihte görülmemiş bir olay olurdu. Bizim bütün amacımız savaş sonuna kadar Türkiye’yi yanımızda tutmak, dolayısıyla bu arada Ermeniler ölmüş ölmemiş bir önemi yok. Savaş biraz daha uzarsa Türklere daha da fazla ihtiyacımız olacak.”⁹⁴ Ermenilerin arkasında duran Almanların sesleri büyük ölçüde duymazdan geliniyor ya da susturuluyordu. Wolff-Metternich’in protestolarına bozulan Berlin, Jöntürklerin büyükelçinin geri çağırılması yönündeki talebini kabul etti, Wolff-Metternich sadece on bir ay görev yaptıktan sonra Ekim 1916’da İstanbul’dan ayrıldı. Daha sonra Nobel Ödülü’ne layık görülen Liberal Alman siyasetçi Gustav Stressemann Wolff-Metternich’in Ermenilere verdiği desteğe dudak bükmüş, “Bay von Metternich Alman imparatorluğunun mu büyükelçisidir yoksa Ermenilerin mi?” diye sormuştu.⁹⁵ Wolff-Metternich’ten sonra büyükelçilik görevini üstlenen Richard von Kühlmann ertesi ay İstanbul’a gelmiş, Osmanlı politikasına kuvvetli bir destek vermişti. Von Kühlmann Talat’ın “Almanların, imparatorlukta her zaman eksikliğini hissettiği

o güçlü adam” olduğu kanısındaydı.⁹⁶ Amerikalılar Ermenilerin durumunun iyileştirilmesi için Almanlara bir şeyler yapmaları ricasında bulunmuş ve bunun üzerine Ermenilerin işgücü eksikliği çekilen Almanya’ya tehcir edilmesi hakkında bir tartışma yapılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki en üst düzey Alman yetkili Liman von Sanders “Türklerde güvensizlik uyandıracağını, dolayısıyla siyasi hasara yol açacağını” düşündüğü bu fikre karşı çıkmıştı. Ama bir yandan da İzmir’den yapılan tehcirin durdurulması için önlemler almıştı.⁹⁷ Almanya’da, hükümet basına “Ermeni sorunu hakkında sessiz kalmanın en iyisi olacağını” açıkça ifade eden bir kılavuz dağıtmıştı.⁹⁸

AMERİKAN BÜYÜKELÇİSİ VE HARBİYE NAZIRI

Amerikan Büyükelçiliği’ne Ermenilerin sürüldüğü ve öldürüldüğü yönünde daha fazla kanıt geldikçe Büyükelçi Morgenthau Enver’le bir görüşme talebinde bulundu, Enver olup bitenler hakkında son derece samimi olacaktı. Standart argümanı tekrarladı. “Ermenileri düşmanlarımızdan yana olmaları halinde neler olacağına dair açıkça uyardık. Üç ay önce Ermeni Patriğine haber gönderdim, ona Ermeniler bir devrim yapmaya ya da Ruslara yardım etmeye kalkarsa başlarına gelecek belayı önleyemeyeceğimi ilettim. Uyarım hiçbir işe yaramadı, Ermeniler bir devrim başlattı ve Ruslara yardım etti. Van’da neler olduğunu biliyorsunuz.” Büyükelçinin de aynı fikirde olmasının beklentisiyle bir askeri zorunluluk mantığından bahsetti. “Çanakkale’de ölüm kalım mücadelesi verdiğimizizi, binlerce insanı feda ettiğimizi görmemiz gerek. Böyle bir mücadele içindeyken, kendi ülkemizin insanların bizi sırtımızdan bıçaklamalarına izin veremeyiz.” Ermenilerin zekasına ve çalışkanlığına çok büyük hayranlık duyduğundan bahsetti, onları ulusun gerçek bir parçası olarak görmekten daha fazla istediği bir şey olmadığını söyledi. Ama imparatorluğun düşmanlarıyla ittifak yapıyorlarsa yok edilmeleri gerekiyordu.⁹⁹

Enver, Ermenilere yönelik eylemin savaş zamanında isyana karşı verilmiş meşru bir cevap olduğu yönündeki bir argümanı, hüküme-

tin gelecekteki, beklenen isyanları önlemek için önceden harekete geçtiği yönündeki daha geniş çaplı bir argümanla birleştirmişti. “Bu ülkeyi artık mutlak kontrolümüze aldık, bütün devrimcilerden kolayca intikam alabiliriz... Ermenilerin çıkardığı en büyük sorun ayrılıkçı olmaları. Kendilerine ait bir krallıkları olması konusunda kararlılar, Rusların onları aldatmasına müsaade ettiler.” Enver devrimci bir hareketin gücünü anlıyordu: Kendileri iktidara geldiklerinde “sadece iki yüz üyemiz vardı... Bizim Ermenilerden korkmamıza sebep olan da işte bu devrim tecrübemiz. İki yüz Türk hükümeti devirebiliyorsa, birkaç yüz zeki, eğitilmiş Ermeni de aynı şeyi yapabilir. Bu nedenle bize zarar veremesinler diye onları dağıtma planını bilinçli olarak benimsedik.”¹⁰⁰

Enver’in sözleri soykırıma varan katliamların ardında derin bir güvensizlik hissi ve hükümetinin saldırıya açık olduğu bilincinin bulunduğunu gözler önüne seriyordu. Harbiye Nazırı’nın Ermenilerle ilgili görüşleri zaman içinde radikal bir hal aldı. Ermeni tehlikesine gerçekten inanıyor da olası bir iç tehdidin ortadan kalkması için bütün önlemlerin alınması gerektiğine kani miydi, yoksa Anadolu’yu Türkleştirme yolunda uzun erimli planların gerçekleştirilmesi için bu senaryoya mı başvuruyordu, bu sorunun cevabı hiçbir zaman tam anlamıyla bilinemeyecek, ama Jöntürkler arasında gelişen zihinsel ve duygusal evren dikkate alındığında, öyle görünüyor ki bu unsurların hepsi de mevcuttu ve birbirini destekliyordu. Osmanlı İmparatorluğu’nda yetişmiş, Enver’in yakın dostu, “kudurmuş bir anti-semit ve coşkulu bir yayılmacı” olan Alman donanması ateşesi Binbaşı Hans Humann, Büyükelçi’ye Enver’in Ermeni tehciri konusunda tereddütlü olduğundan bahsetmişti: “Başta Enver Ermenilere son derece ılımlı davranmak istedi, dört ay önce onlara sadakatlerini göstermeleri için bir fırsat daha tanınmasında ısrar ediyordu. Ama Van’da olanlardan sonra, en başından beri ordu gerisinin korunması gerektiği konusunda ısrar eden orduya boyun eğdi. Komite tehcir kararı aldı ve Enver gönülsüzce kabul etti.”¹⁰¹ Humann Talat ve Enver’le aynı fikirdeydi, tehcirin gerekçesini “iç düşman kaynaklı bir zafiyetin bertaraf edilmesi sonucunda daha iyi müteffikler olabilmek”

**İstanbul Ermeni Patriği (1913-1922), Zaven Der Yeğyayan (1868-1947).
Fransa Ulusal Kütüphanesi.**

diye açıklayan Talat'ın sözlerini tekrarlıyordu. *Realpolitik*'e bağlı olduğunu ifade eden donanma ataşesi Berlin'deki üstlerine "Ruslarla birlikte kurdukları komplo yüzünden Ermeniler neredeyse tümüyle ortadan kaldırılıyor. Bu zor, ama yararlı oluyor," demişti.¹⁰²

Morgenthau, imparatorluğu Ermeni tehdidinden kurtarmaya Enver'den çok Talat'ın kararlı olduğu kanısındaydı.¹⁰³ Diğer Jöntürk liderleri de Talat'la benzer görüşlere sahipti. Hariciye Nazırı Halil Bey “bu halkın ortadan kaldırılmasını son derece güleryüzle” karşılıyordu.¹⁰⁴ Morgenthau devletin en güçlü adamlarının kaygılarını gözlemlemiş ve onları kendi etnik klişelerinin merceğinden bakarak yorumlamıştı. Almanlar *Realpolitik*'in güdümünde serinkanlı, hesap-

çı insanlarsa, Türkler korkunun, yani “Türk’ü harekete geçiren tek duygunun” güdümündeydi. Morgenthau Türkleri ne nefret eden ne de seven, kalıcı düşmanlık ya da sevgi gütmeyen benzersiz bir halk olarak görüyordu. “Sadece korkarlar. Doğal olarak da, kendi davranışlarını belirleyen saikleri başkalarına atfederler.”¹⁰⁵ Avrupa’daki ölümcül iktidar mücadelesinde imparatorluğun tehlikeli konumu, ülkenin iç istikrarsızlığı ve Rusya tehdidi dikkate alındığında bu korku anlaşılırdı. Her an bir tehlikeyle karşılaşacağı hissi kolayca, doymak bilmez bir dış gücün iç müttefiki olarak algılanan Ermenilere aktarılıyordu.¹⁰⁶

Büyükelçi Morgenthau 1916 baharında görevinden istifa etmeye karar verdi. Osmanlıların Ermenilere yaptıklarıyla ilgili kamuoyuna açıklama yapmadı, ama bir söyleşide “Türkiye büyükelçiliği görevinden istifa etmesinin başlıca nedenlerinden birinin Birleşik Devletler halkını Türk imparatorluğundaki bazı koşullardan, özellikle de uzun zamandır eziyet çeken Ermenileri etkileyen koşullardan haberdar etmek olduğunu” açıkladı. “Ermenilere yardım için para toplanmasına yardımcı olmayı, Ermeni kamuoyunun bu ülkedeki koşullar hakkındaki düşüncelerini Türk makamlarına nazik bir biçimde bildirmeyi istiyordu.” Morgenthau “Çocukluğumda *Tom Amca’nın Kulübesi*’ni okuduktan sonra çok gözyaşı dökmüş, zencilerin köle diye satılmalarına ağlamıştım. Sonra *Evangeline*’i okudum, kalbim o zavallı kadının ve sevgilisi için çarptı, ama bunlar Türkiye’de gözümün önünde olup bitenlerin yanında solda sıfır kalır. Çok fazla yürek paralayıcı bir tablo sunmak istemem, zaten fazla ayrıntıya girmem de benim için akıllıca olmaz, ama şunu söylemem gerek Amerika Birleşik Devletleri’ne ulaşan hikâyelerin çoğunun gerçeklere dayandığını size bildirmem rica edildi.”¹⁰⁷

PROTESTO SESLERİ

Almanya’da Ermeni katliamları hakkında en yüksek sesle konuşanlar Protestan din adamlarıydı, ama hükümet basına baskı yaptığından bu gibi muhaliflerin sesleri pek duyulmuyordu.¹⁰⁸ Yirmi yıl önceki Hamidiye katliamlarına karşı protestolarıyla çoktan ün kazanmış eylemci Armenofil din adamı Doktor Johannes Lepsius Alman Dışişleri Bakanlığı’nı Ermenileri savaş seferberliğine katılmaya teşvik etmek amacıyla yapacağı ve onlar tarafından finanse edilecek bir Anadolu gezisi için ikna etti. Hareketli din adamı Temmuz 1915’te İstanbul’a ulaştığında, katliamlar ve Rusların Van’dan geri çekilmesi misyonunu anlamsız hale getirmişti. Yeni görevinin ülkesindeki insanları Osmanlı Ermenilerine neler olduğu konusunda bilgilendirmek olmasında karar kıldı. Alman hükümeti onun çabalarına karşı çıktı, ama Lepsius, Almanya’daki sıkı sansüre takılana dek, *Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei* (Türkiye’deki Ermeni halkının durumu hakkında rapor) adlı kitabının 20.000’i aşkın kopyasını dağıtmayı başardı.¹⁰⁹ Sol sosyal demokrat Karl Liebknecht sessizliğini bozdu ve Reichstag’da Lepsius’un, Almanya’nın müttefikinin gerçekleştirdiği kıyımlara ilişkin kanıtlarından bahsetti. Hükümetin “müttefiki Türk imparatorluğunun yüz binlerce Ermeniye sürdüğünden ve katlettiğinden” haberi olup olmadığını, “gerekli iyileştirmenin yapılması, Türkiye’de geri kalan Ermeni nüfus için insanca bir gelecek yaratılması, benzer kıyımların bir daha gerçekleşmesinin önlenmesi için” hangi adımların atıldığını sordu.¹¹⁰ Dışişleri Bakanlığı, “Ermeni propagandasıyla imparatorluk hükümetine sürekli büyük bir huzursuzluk veren” Lepsius’tan o kadar rahatsız olmuştu ki ona vize vermeyi engellemeye çalıştı, hatta Lepsius Hollanda’da sahil şeridinde bir kaplıcada tatil yapıyorken Hollanda hükümetini dolaylı olarak harekete geçirerek onun “askeri gerekçelerle” Almanya’ya geri gönderilmesini sağlamaya çalıştı.¹¹¹

İstanbul’da Ermeni Patriği Zaven 1915 baharı ve yazı boyunca Osmanlı makamlarına dilekçeler yazıp onlara katliamları durdurma çağrısında bulunmakla kalmamış, o zamanlar hâlâ tarafsız bir devlet olan Bulgaristan’daki Piskopos Çevond Turyan’a da gizli mektup-

lar yaparak bunların Eçmiadzin Gatoğigosu'na, Boğos Nubar'a ve Paris'teki Ermeni Milli Delegasyonu'na gönderilmesini istemişti. “Osmanlı hükümetinin planı ‘Ermenisiz bir Ermenistan’, Müslümanların Ermenistan topraklarına ve evlerine iskânı çoktan başladı,” diyordu Patrik. Fırat sularının cesetlerle dolu olduğunu, yürütenlerin de çölde ölmeye mahkûm edildiğini iştmişti. “Bu, bütün Ermenileri yok etmeye yönelik bir plandır... Yurtdışındaki Ermeniler tarafsız devletlerin vicdanını harekete geçiremezse, birkaç ay sonra bir buçuk milyon Ermeni'den pek azı hayatta kalacak. Yok olup gitmeleri kaçınılmaz,” diyordu.¹¹²

Avrupa kıyımlardan haberdar oldukça Rusya müttefikleri Büyük Britanya ve Fransa'ya, Osmanlı hükümeti ve ajanlarını, Rusların “insanlığa karşı işlenen suçlar” olarak adlandırdığı bu kıyımlardan sorumlu tutan bir açıklama yayımlamaları için baskı yapmaya başladı. Bu dilin kullanıldığı ilk uluslararası belge 24 Mayıs 1915'te yayımlandı.¹¹³ Ne var ki Osmanlı İtilaf devletleriyle savaş halinde olduğundan, İtilafın diplomatik çabasının pek bir etkisi olmadı. İtilaf devletlerinin bu bildirisinden üç gün sonra Osmanlılar “güvenlik ve askeri çıkarlar” gerekçesiyle tehciri meşru gösteren bir yasa çıkardılar. Kısa süre öncesine kadar Amirallik birinci lordu olarak görev yapmış Winston Churchill 20 Ekim 1915'te “çok sayıda İngiliz askerinin teslim olmaya çalışırken öldürülmesinin yanı sıra Ermeni katliamlarına karşılık” Gelibolu'da “Türk savunmasını kırmaya yönelik nihai bir girişimle hardal gazı kullanılması” önerisinde bulundu. Churchill'in Osmanlı Müslümanlarını kitlesel olarak öldürme önerisi kabinedeki yetkililerce Hindistan ve Mısır Müslümanları arasında huzursuzluğa yol açacağı gerekçesiyle reddedildi.¹¹⁴

Çok az sayıda Osmanlı vatandaşı Ermenilerin tehcir edilmesini açıkça kınıyordu. Dikkat çekici istisnalardan biri Jöntürk hareketinin kurucularından, hareketin milliyetçi, kuvvetle Ermeni karşıtı kanadının ilk liderlerinden Ahmet Rıza'ydı. Eylül 1915 sonlarında toplanmasına izin verilen Meclis-i Ayan'ın bir mensubu olan Ahmet Rıza hükümetin Ermenilere karşı izlediği politikayı açıklaması talebinde bulunmuştu: “Şu sıralarda sefalet ve şaşkınlık içinde dağlarda

Osmanlı askerleri gözetimindeki Ermeni kafilesi, 1915.
Project SAVE Armenian Photograph Archives koleksiyonundan alındı.
İsimsiz bir Alman seyyah tarafından çekilmiş.

dolanıyorlar. Hükümetin insaf ve adalet duygusuna sesleniyor, kış kendisini hissettirmeden evvel ya şehirlerine geri gönderilmelerini ya da tehcir edildikleri yerlere yerleştirilmelerini talep ediyorum.” Diğer mebuslar Rıza’nın çıkışını kınamış, “böyle önemli ve hassas bir zamanda, hükümeti içişlerle ilgili sorularla sıkboğaz etmemesi gerektiği” konusunda yakınmışlardı.¹¹⁵ Bir hafta sonra Rıza, 26 Eylül 1915’te çıkarılan Emval-i Metruke kanunuyla Ermeni mülklerinin gaspının meşrulaştırılmasına hayret ederek yine isyan etmişti: “Kannunda belirtilen malları terk edilmiş mallar olarak sınıflandırmak yasal değildir, çünkü bu malların Ermeni sahipleri onları isteyerek terk etmemiştir, sürülmüşler, zorla sürgüne gönderilmişlerdir... Bu yasa uygulanırsa bu insanlara bir kez daha zorbalık edilmiş olacaktır.” Rıza İttihatçıların meşrutiyete bağlılığına hitap etti ama faydası olmadı. Bu şekilde zorla el koymak yasa dışıydı, gaddarcaydı: “Beni kolumdan tutacaksın, köyümden çıkaracaksın, sonra da malımı mülkümü satacaksın öyle mi? Böyle bir şeye asla izin verilemez. Ne Osmanlıların vicdanı ne de hukuk buna müsaade edebilir.”¹¹⁶

KAFİLELER VE TOPLAMA KAMPLARI

Mayıs 1915 ile Kasım 1915 arasında doğu Anadolu'daki Ermenilerin neredeyse tamamı zorla evlerinden çıkarıldı, erkekler genellikle kentlerin dışına çıkarılıp vuruldu, kadın ve çocuklar da gruplar halinde güneydoğuya doğru yürüdü. Bazı yerlerde yerel yöneticiler Ermenilerin tehcir edilmesi emrine direniyordu. 1909'da binlerce Ermeninin öldürüldüğü Adana'da Gatoğigos Sahak tehcir işlemlerini protesto etti, ılımlı vali merhamet etti. Talat bunun ardından Ermenilerin çıkarılmasına yönelik emirlerin uygulanması için komuta kademesinde kendisinde sonra gelen Ali Münîf'i (Yeğenağa) kente gönderdi.¹¹⁷ Sahak Kudüs'e sürüldü. Ankara'da vali Hasan Mazhar da tehcir emrinin uygulanmasına karşı çıktı. Ermenilerin bir tehlike oluşturmadığına inandığından, önde gelen Türklerin bir dilekçe imzalayarak Ermenilerden yana hiçbir kuşkuvarının olmadığını Talat'a bildirmelerine öneyak oldu. Dahiliye Nazırı yine kendi ajanlarından otuz yaşındaki Selanikli Atıf Kamçıl'ı isteksiz valinin yerine geçip tehcir politikasını uygulaması için kente gönderdi. Ankara'da milliyetçi siyasetten uzak durmuş, büyük ve zengin bir Katolik Ermeni cemaati vardı. Atıf malı mülkü ellerinden alınmış Ermenileri kafileler halinde kentin dışına sürdü, Ermeniler orada çetelerin saldırısına uğradı, baltalarla acımasızca katledildi.¹¹⁸ Daha güneyde Diyarbakır vilayetindeki birkaç yetkili Doktor Reşit'in Hristiyanların ortadan kaldırılması yönündeki emirlerini uygulamaya yanaşmadı. Bu kişiler görevlerinden alındı, hatta içlerinden birkaçı, en başta da Mardin mutasarrıfı Hilmi Bey, valinin emriyle öldürüldü.¹¹⁹

Daha militan Jöntürkler tehcirleri ve kıyımları çok büyük bir kararlılıkla uyguluyordu. Yetkililerin Ermenilerin "temizlenmesi" için kullandıkları kelime "paklayalım"dı.¹²⁰ Sivas vilayeti valisi, otuz iki yaşındaki Ahmet Muammer Bey, İstanbul'dan gelen emirleri uygulamaya ve bu süreçte zenginleşmeye hazır, hevesli bir Jöntürk bağınazıydı. Ermenilerin *Sepasdia* diye bildiği Sivas 200.000'i aşkın Ermeni, 100.000'i aşkın Rum ve Süryani dahil olmak üzere bir milyondan fazla sakini olan zengin bir vilayetti. Nehir kenarında güzel bir şehir olan Amasya ve Anadolu Koleji'nin bulunduğu eğitim

merkezi Merzifon bu vilayetin sınırları içindeydi. Vilayetin sıkıntıları yeni atanmış piskopos Sahak Odabaşyan'ın 1915'te yeni yılın ilk günü kaygı verici bir biçimde öldürülmesiyle başladı. Osmanlıların Sarıkamış'ta yenilmesi sonrasında binlerce Üçüncü Ordu askeri ve Rus savaş esiri vilayete akın etmiş, onları bir ay sonra çeteler izlemişti. Birçoğu Ermeni olan asker kaçakları hapse atılmıştı. Tifüs baş göstermiş, kontrolden çıkmıştı. Mart başında önde gelen Ermeniler tutuklanmış, arkasından başka tutuklamalar olmuş, Sivas merkez hapishanesi beş bin kişiyle dolmuştu. Bu mahkûmlar Haziran sonu ve Temmuz başında Ermeni kabileleri yola çıkıncaya dek tutuldular. Erkeklerin öldürülmesi kentin dışındaki vadilerde gerçekleştirildi. Merzifon, Amasya ve Tokat'tan yola çıkan kadın ve çocuk kabileleri Şarkışla'dan geçerken "hükümet binasının önünde durduruldular, bütün kızlar ve oğlanlar annelerinden alınıp binaya sokuldular, kafiye yola devam etmeye zorlandı. Oraya giderek bu çocuklar arasından istediklerini seçebilecekleri civar köylerdeki herkese duyuruldu."¹²¹ Sivas Ermenileri bu şekilde yok edilirken bazı saygın zanaatkârlar ve doktorlar bir süre daha hayatta kalmayı başarmıştı. Amele taburlarındaki beş bin genç adam, Temmuz 1916'da sistematik olarak katledilinceye dek çalışmaya devam etti.¹²²

Mülksüzleştirilmiş Ermeni kabileleri kuzeyden batıya doğru yürüdüler, Amerikan konsolosu Leslie A. Davis'in çok geçmeden "Mezbaha Vilayeti" adını taktığı Mamuret-ül Aziz'den geçtiler.¹²³ İkiz kentler, ova üzerindeki vilayet başkenti Mezre (bugünkü Elazığ) ile dağlardaki Harput, Ermeni kültürü ve öğreniminin (meşhur Fırat Koleji'ndeki) merkezi olmakla kalmıyor, burada yoğun misyonerlik faaliyetleri de yürütülüyordu. Burada 1890'larda yaşanan trajedilerle harekete geçip Osmanlı Hristiyanlarına yardım etmek isteyen Danimarkalı, Alman ve Amerikalı Protestanlar hastaneler ve okullar işletiyordu. 1915'te, birlikte çalıştıkları bu insanların uğradığı yıkımın canlı tanıkları haline geldiler. Dindar ve kendisini işine adanmış Danimarkalı hemşire Maria Jacobsen doğu Anadolu'ya "Tanrı'ya memnuniyetle hizmet etmek için" gelmişti.¹²⁴ 1914'te savaş seferberliğiyle birlikte yerel makamlar bu olağanüstü durumdan istifade ederek

mallara ve binalara el koymuş, askerlik için bildirimde bulunmayanları cezalandırmış, yeni alınan askerleri Erzurum'a ve Rus cephesine göndermişti. Kaos ve kargaşa olağan sayılmaya başlamıştı.¹²⁵ Jacobson "İnsanlar oturmuş ağlıyor," diye yazıyordu. "Yolda onlara (kadınları kast ediyorum) rastladığınızda mutsuz, kaygı ve üzüntü dolu yüzlerini görüyorsunuz, bana 'Bize ne olacak? Cepheden haber var mı? Oğullarım orada. Hiç dönmeyecekler' diyorlar."¹²⁶ Ümitsizlik ve bir çaresizlik hissi edilginliği, irade kaybını besliyordu. Misyonerler her fırsatta olabildiğince müdahale ediyor, mahkûmları kurtarmaya, hasta ve yaralıları iyileştirmeye çalışıyordu, ama Mayıs 1915'e gelindiğinde Ermeni öğretmenler tutuklanıp dövülmeye başlanmıştı. Genel bir katliamın planlandığı haberleri yayılmıştı.¹²⁷ Askerler Harput'u çevreleyip insanları sürdü. Sekiz yüz erkek ve erkek çocuk iplerle birbirlerine bağlanıp Hanköy'e götürüldü. Olayların hayatta kalan tanıklarından Melkon Lüleciyan şunları anlatıyordu: "Akşam inmeden askerlere vur emri verildi, bunu bir kurşun yağmuru izledi. Ama herkes öldürülmeden evvel cephaneleri bitti, bu nedenle kuşaklarında taşıdıkları küçük baltaları ve süngüleri sallamaya başladılar." Melkon onu bağlayan ipin gevşediğini anlamış, başkalarıyla birlikte kaçıp gecenin karanlığında kurtulmuştu; misyonerlerin Mezre'deki hastanesine sığınabilen tek kişi o olmuştu.¹²⁸

Tehcirin uygulanması sırasında izlenen acımasızlık Pastör Henry Riggs'i sarsmıştı. Harput'ta Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki ilişkiler hasmane olmamıştı. "Müslüman nüfusun hisleri açısından, 1915'in ilk aylarında Ermeni komşularından şüphelendikleri ya da korktukları yolunda bir kanıt rastlamadım... Ermeni halkına yönelik, çok geçmeden bu etnik grubu ortadan kaldırmayı amaçlayan sistematik bir girişim halini alan saldırı soğukkanlı, tahrik bulunmayan, kasti bir eylemdi, halkın onayı olmaksızın Türkiye'nin askeri yöneticileri tarafından planlanmış ve uygulanmıştı."¹²⁹ Riggs Müslümanların öfkelenendirilmesi gerektiğini yazıyordu, valinin "oradaki Türklerin kalbinde içerleme duygusu uyandıracak" hikâyeler uydurduğunu işitmişti.¹³⁰ Tutuklamalar, aramalar ve işkence Ermenilerin aleyhine olacak bir durum yaratmak için yeterliydi. Öyle görünüyordu ki bu

taktik işe yarıyordu. “Müslümanların dostane tavrı gözle görülür biçimde değişti. Güvenin yerini şüphe aldı, birçok sıradan insan hapse atılmış Ermeniler hakkında getirilen suçlamaların gerçekliğine inanmıştı.”¹³¹ Riggs’e göre, “O günün koşullarında Ermenilerin isyan etmesi fikri kesinlikle saçmaydı,” ama hükümet yetkilileri böyle bir isyanı önlemek için Müslümanları silahlandırarak büyük bir gösteri yapmışlardı.¹³²

Ermeniler tehcir edilmeden önce satabilecekleri ne varsa satmaya çalışırken Türkler saçma denecek kadar düşük fiyatlara mal mülk satın almışlardı. Ne var ki bazı Müslümanlar eziyet çeken kurbanların üzerinden zenginleşmeyi reddetmişti. Ermeni mallarını *haram*, kutsal değil lanetli bir şey olarak görmüşlerdi. Bazılarıysa Ermenilerin terk ettiği evlere gönül rahatlığıyla yerleşmişti.¹³³ Jacobsen bir Hristiyan olarak dindaşları ve kayıpları için yas tutuyordu. “Geçen yıl her şey ne kadar farklı bir hal almıştı, şimdi bütün çalışmamızın tam anlamıyla yıkılıp gittiğini görüyorum. Temiz, zeki ve aydınlık Ermeni halkının yerine, cahil, tümüyle medeniyetten uzak bir halk geldi.”¹³⁴

İmha tehcirle el ele yürüyordu, Ermenileri âciz bırakmaya yönelik bilinçli bir politikaydı bu. Bahattin Şakir Harput’taki İttihat ve Terakki sekreterliğine yazdığı notta şu soruların cevabını arıyordu: “Oradan çıkarılan Ermeniler *tasfiye* mi edildiler, sürüldüklerini ve gönderildiklerini bildirdiğin o zararlı ve tehlikeli kişiler *imha* mı edildiler, yoksa sadece başka bir yere sürüldüler? Lütfen raporunda açık ol kardeşim.”¹³⁵ Mülteci kabileleri işkenceyle, sonu gelmez zorunlu yürüyüşlerle, hastalık, açlık ve susuzlukla karşı karşıyaydı. Kadınlar ve kızlara tecavüz ediliyor, hastalar geride ölüme bırakılıyordu.¹³⁶

Tren hatları güneye Halep’e doğru uzanıyordu, doğuda kerpiç kulübelerden oluşan Resülayn’da duruyor, daha sonra kumlu beyaz Mardin kentine devam ediyordu. Demiryolu hattının stratejik önemdeki bölümleri –Toros ve Amanos dağ sıralarından geçen tüneller– henüz tamamlanmamıştı, binlerce Ermeni işçi ve mühendis tünelleri ve yolları bitirmek için ter döküyordu. Onlar çalışırken on binlerce Ermeni ya trenle ya arabayla ya da yaya olarak demiryolu

civarından geçiyordu. İstasyonlar toplama kamplarına dönüşmüştü. Ekim’de 40.000 Ermeni Katma’da toplandı, ertesi ay 50.000 Ermeni’nin Resülayn’a devam etmesi emredildi.¹³⁷ Osmanlı ordusuna tavsiyede bulunan Alman Mareşal Liman von Sanders orduya yardım eden, demiryollarında çalışan, tıbbi yardım için gerekli olan kişilerin kendisinin izni olmaksızın tutuklanmaması ya da sürülmemesi talebinde bulunmuştu.¹³⁸ Ermeni demiryolu işçileri bir süreliğine tehcirden muaf tutuldu ama Temmuz’da İstanbul’dan bu işçilerin de Halep vilayetine ve daha doğuya gönderilmeleri emri geldi. İnşaat işlerinden sorumlu mühendis Winkler tehciri engellemeye çalıştı, ama vali işçilerin sürülmesi demiryolunun tamamlanmasını geciktirecekse de aldığı emirlere uymakta ısrar etti. Almanlar yetkili makamlardan Ermeni mühendisler ve beyaz yakalı çalışanların gönderilmemesini rica ettiler. Bu girişimlerinde daha başarılı oldular. Tehciri desteklemekle kalmayıp tehcir emrini şahsen imzalamış olan Osmanlı Genelkurmayı’nın demiryolu bölümünün başı Alman Yarbay Böttrich’e rağmen bu kişilerin birçoğu Winkler gibiler sayesinde hayatta kaldı.¹³⁹ Alman demiryolu yetkilileri Osmanlıların kıyımları hakkında suçlayıcı kanıtlar topladığında, Dördüncü Ordu Komutanı ve Suriye vilayetlerinin diktatörü konumundaki Cemal Paşa Ermenileri fotoğraflamanın istihbarat faaliyeti olarak değerlendirilmesini emretti. Kanıt toplama işi gizlice sürdürüldü, korkusuz Alman sıhhiyecisi Armin Wegner gibi insanlar ölüm yürüyüşlerinin hassas bir görsel kaydını oluşturdu.¹⁴⁰

Sürülen on binlerce kişinin Suriye çölündeki kentlere ulaşmasıyla birlikte Tel Abyad, Resülayn, Memure, Katma ve Halep’te alelacele, gelişigüzel toplama kampları kuruldu. Ne var ki bu kampların sığınılacak yerler olması amaçlanmıyordu. Buralar imha yolundaki istasyonlardı. Ölüm kamplarıydı. Alman diplomatlar “Hükümet bu toplama kamplarında sığınak veya buna benzer hiçbir şey için hiçbir imkân sağlamıyor,” diye bildiriyordu. “Sürülen kişiler arasında daha zengin olanların çadırları vardı, yoksul olanların hasırdan çarşıftan uydurdukları damlarının altında idare etmeleri gerekiyordu.” Çok az yiyecek ve yakıt veriliyordu. Tuvalet yoktu, su da çok azdı.¹⁴¹ İki

Arap yetkili İngilizlere Resülayn'da gizlice emredilen katliamlar hakkında bilgi vermişti, burada 12.000 Ermeni yüzlerce Kürt'ün muhafızlığında toplanmıştı. "Bu Kürtlere jandarma deniyor, ama aslında kasaplar; bu Kürt gruplarına açıkça hem erkek hem kadınları gruplar halinde çeşitli yerlere götürmeleri söyleniyor, ama aslında gizlice erkekleri, çocukları ve yaşlı kadınları yok etmeleri, genç kadınlarıysa Urfa ovası köylüleri arasında elden çıkarmaları emrediliyor. Bu köylüler bu gibi seferlerde üç dört günlüğüne ortadan kaybolup sonra geri dönüyorlar... Sıradan askerler arasında yaygın iki söz var: "Resülayn bir mezbaha" ve "Resülayn'dan sonra kimse kadın bedenine cezbedici bir şey gözüyle bakamaz, bundan böyle kadın bedeni karşısında ancak dehşete kapılabilir."¹⁴²

Bu kamplar sıra halinde Fırat boyunca uzanıyor, Fırat'ın sağ kıyısında, Suriye çölünün derinlerindeki Der Zor kentinde son buluyordu. 1916'nın başında, Erzurum'un Rusların eline geçmesinden bir süre sonra İstanbul'daki hükümet kampların tasfiye edilmesi talimatını verdi. Van'da vali olarak hizmet etmiş Cevdet Adana'ya vali atandı. Mart'ta Halep'in kuzeyindeki kamplar kapatıldı, tehcir edilen Ermeniler daha güneye gönderildi, birçoğu gidecekleri yere varamadılar. Resülayn'da toplanmış Ermeniler yürümeye zorlandı. Anadolu'dan gelen tehcir kabilelerinin son durağı genelde Der Zor'du. Buranın adı bugün Ermeni sorununun nihai çözümüyle beraber yankılanır.

Ermeniler Der Zor'a ilk geldiklerinde vilayetin valisi Ali Suat Bey'di, Ali Suat Bey bazı yollardan onların "çektikleri zorlukları yatıştırmaya" çalışmıştı. Bir Amerikan petrol şirketi için çalışan Alman August Bernau valinin mültecilerin takdirini alan "cesur bir adam" olduğu kanısındaydı. Ali Suat Ermenileri sürüldükleri bu ıssız, ücra topraklara yerleşip buraları geliştirebilecek bir halk olarak görüyordu. Hatta bazıları "ufaktan ticarete başlamıştı, bu kentte kalmaktan memnun olabilirlerdi." Yetkili makamlar çok geçmeden Ali Suat'ı geri çağırdılar ve onun yerine "merhametsizlik ve zalimliğiyle dikkat çeken" Salih Zeki Bey'i gönderdiler.¹⁴³ Yeni vali Ermenilerin ilerlediğini, esasen "gerçek bir Ermenistan yarattıklarını, pazarın büyük

ölçüde onların elinde olduğunu” görünce ciddi tedbirlere başvurdu. Yetimler yetimhanelerden atıldı, işkence ve idam olağan bir hal aldı. “Kızlar tecavüze uğruyor ya da civar köylerdeki Araplara zevklerini doyursunlar ya da hizmetlerini görsünler diye veriliyordu, çocuklar nehirde boğuluyordu; ne zayıflar ne de masumların canı bağışlanıyordu.”¹⁴⁴ Zeki bütün Ermeni erkeklerini tasfiye etmeye kararlıydı ama inşaat işleri için onlara ihtiyaç duyan askeri makamlar tarafından durduruldu. Neticede Zeki birçok Ermeni erkeği öldürtmüş, yirmi bir Ermeni kafilesini göndermişti.¹⁴⁵

Yol boyunca göç enkazıyla birlikte cesetler sıralanıyordu: “Onları çeken hayvanlar öldüğü için geride bırakılan arabalar, kırık arabalar, giysi kalıntıları, bir daha bir insanın bedeninde tutunamayacak kadar fena halde paçavralar, çürümenin her aşamasındaki hayvan leşleri ve insan cesetleri. Şükürler olsun ki doğanın leşçilleri bu cesetleri kaldırmakta eli çabuk davranıyor.” Bu enkazı kayıt altına alan Alman diplomat Der Zor’u da betimlemişti.

Kentin sadece girişi bile iskân edilenlerin başlıca meşgalesini gözler önüne seriyor: ölüleri gömmek, derin derin düşünmek, dermansız, hasta, yan ölü hareket etmek. Der Zor çirkin bir kent değil, sevimli geniş caddeleri var. Önceden 14.000 olan nüfusu şimdi 25-30.000. Burada toplanan büyük insan kalabalığı için yapılmış hiçbir düzenleme yok. Gıda yetersiz (fırınlarda saatlerce ekmek bulunmuyor), buharlı bir değirmen gece gündüz çalışıyor ama yeterli değil, ekmek ve sebze kıtlığı görülüyor. Üç hastanede bini aşkın hasta var. Bir yerel doktor ve bir hükümet doktoru vardı, eczane neredeyse boştu. Bölgedeki doktor bir iş gezisi için birkaç günlüğüne kentten ayrıldı. Ölüm oranları (doktorun demesine bakılırsa) günde 150-200 kişi. Ancak bu şekilde hâlâ buraya iskan edilmek üzere binlerce kişiyi getirmek mümkün oluyor. Kentin yukarısında ve aşağısında büyük bir kamp. Nehrin sol kıyısında, duba köprüünün yanında ölmekte olan çok sayıda insan, bu bölgede sıkça görülen yapraklarla yapılı kulübe-lerde kalıyor. Onlar tek kurtarıcıları ölüm olan unutulmuş kişiler.¹⁴⁶

Daha talihli mülteciler en azından bir süreliğine Suriye’nin Hama kentine sığındı. Yervant Odyan İstanbul’dan sürüldükten sonra ay-

lardır ilk kez bitsiz piresiz, temiz, rahat bir yatak bulmuştu.¹⁴⁷ Bir Ermeni onu kalpazan olduğu gerekçesiyle polise şikâyet edince yeniden tutuklanıp Der Zor'a gönderildi.¹⁴⁸ Birçok şey yerel makamların iradesi ve niyetine dayanıyordu. Alman bir öğretmen sürülüp Halep'e ulaşmayı başarmış Ermenilerin durumunu şöyle anlatmıştı: "Avluda yürürken bir akıl hastanesinde yürüyormuş izlenimine kapılıyorsunuz. Yiyecek getirdiğinizde nasıl yeneceğini unuttuklarını görüyorsunuz. Aylar süren açlıkla zayıflayan mideleri yiyecek hazmedecek durumda değil artık. Ekmek verdiğinizde aldırış etmeden bir kenara bırakıyorlar ekmegi. Orada sessizce yatıp ölümü bekliyorlar." Yöredeki Müslümanlar bu acımasızlıklardan kendi hükümetlerinin sorumlu olduğuna inanmıyordu. Türkler de Araplar da tanık oldukları şeyleri onaylamıyordu.¹⁴⁹ Alman bir demiryolu işçisi şöyle not düşmüştü: "Halep'te saygın bir kişi olan Müslüman bir şeyh benim önümde 'İnsanlar Ermenilerin gördüğü muameleden bahsettiğinde Türk olmaktan utanıyorum,' dedi. Açıkçası böyle insanlar istisna, yine de onların varlığına dikkat çekmek ilginç."¹⁵⁰

Ermenilerin imha edilmesinin Anadolu toplumu ve ekonomisi üzerinde yıkıcı bir etkisi oldu. Bazı Müslümanlar Ermeni malları ve mülklerinin gaspından yarar sağladılarsa da (en "ilkel sermaye birikimi") birçokları üretken çiftçiler ve zanaatkârlar, eczacılar, doktorlar ve tüccarların sürülmesinden zarar gördü. Sürgünler sonrasında hastalık ve açlık baş gösterdi, dine ya da etnisiteye bakmaksızın kurbanlar aldı. Soykırımın had safhadaki ekonomik maliyeti ve neden olduğu toplumsal altüst oluş Hristiyanlar ve Yahudilerin yanı sıra Müslümanları da etkiledi. Temmuz 1915'te Osmanlı Üçüncü Ordusu komutanı Mahmut Kamil "bütün Müslümanlar askere alındığından, Ermeniler de *kamilen* sürüldüğünden" askerlerin yeniden tarım işleriyle görevlendirilmesini talep etmek zorunda kaldı. İsabetli olarak, bölgenin "kıtlık ve açlığa" teslim olacağı, ordunun ikmal malzemesinden yoksun kalacağı tahmininde bulunmuştu.¹⁵¹ Yine de Jöntürk hükümeti Anadolu'nun demografisini yeni bir mühendislik faaliyetiyle düzenlemekte kararlıydı. Talat, sürgün süreçlerini yakından takip ediyordu. 20 Temmuz'da bölge valilerinin "çeşitli kasaba

ve köylerdeki nüfusun [tek tek] milliyetleri baz alınarak hazırlanmış, nüfusa ilişkin önceki ve şimdiki rakamları veren iki liste” sunması talebinde bulundu.¹⁵²

Tanıkların raporları batıya doğru akıyordu. Ağustos’a gelindiğinde kitlesel katliamlar, tecavüz, çocukların alıkonması, zorla din değiştirme vakalarına ilişkin kanıtlar ezici bir ağırlığa ulaşmıştı. Amerikan misyoner aileleri sürülen insanlarla dolu katarları anlatıyordu. “Mülteci katarları kağından yapılmış, küçük çocuklar parmaklıkların arasından yalvararak bakıyor. Yan kapılar açık oluyor, yaşlı erkekler ve yaşlı kadınları, bebekli genç anneleri, erkekler, kadınlar ve çocukları açıkça görebiliyoruz, hepsi de sığır gibi bir araya toplanmış.”¹⁵³ 29 Ağustos 1915’te mebus Krikor Zohrab’ın öldürülmesinden üç gün sonra Talat Ankara’daki yetkili makamlara bir telgraf çekti: “Doğu vilayetlerimizdeki Ermeni meselesi hallolunmuştur. *Fuzuli mezalimle* ulusun ve hükümetin şerefine leke sürmeye gerek yoktur.”¹⁵⁴

Ermeni katarları Anadolu’da yol alırken, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermeni Kilisesi’nin başı Patrik Zaven Der Yeğyayan Talat’la görüşmeye çalışmıştı, ama Dahiliye Nazırı artık onunla görüşmeyecekti. Zaven diğer nazırlarla görüşmeye, beyhude ricalarda bulunmaya çalıştı. Türk atasözünü hatırlayarak kendisini rahatlatmaya çalışıyordu: “Denize düşen yılana sarılır.”¹⁵⁵ Adalet ve din işlerinden sorumlu nazır Pirizade İbrahim Bey katliamlar hakkında hiçbir bilgisi olmadığını ileri sürdü. Ermenilerin hükümet aleyhine birçok iş yaptığını belirtse de bir devletin “Topraklarındaki halklardan birini imha etmek için aklını kaçırmış olması gerekir, bizim devletimiz o kadar ahmak değildir...” diyor, “Hükümet yurttaşlarından, hele ki yararlı yurttaşlarından yoksun kalmak istemez,” diye ekliyordu.¹⁵⁶ Patrik, sürgünleri tedbir niteliğinde gören Sadrazam Said Halim Paşa’dan da benzer bir cevap aldı. Talat 19 Eylül’de nihayet Patrik’le görüşmeyi kabul ettiğinde, Ermenilerle ilgili standart cümleyi tekrarladi: “Aldıkları kararları biliyoruz, Osmanlı ordusu yenilmedikçe bekler vaziyette olacak, ordunun yenilmesi halinde devrime girişecekler. Rusya’ya yardım etmeye de karar verdiler. Her gün, her yere silahlar, bombalar depoluyorlardı, ama biz iç huzursuzluk çıkmasın diye sesimizi çıkarmadık, arama yapmadık.” Ama ne zaman ki Erme-

niler düşmanla işbirliği yapıp, Osmanlılar ülkelerinin bir bölümünü kaybettiler “işte o zaman sessiz kalamadık.” Patrik cılız bir protestoda bulunup bu gibi eylemlerin birkaç kişinin işi olduğunu, bütün bir ulusun onların suçları nedeniyle cezalandırılmayacağını söyleyerek itiraz etmişti. Ermeniler “en sevdikleri kişiden [Talat]” böyle bir darbe beklemiyordu. Talat “Ben de Ermenileri severdim, çünkü onları ülkeye yararlı bir unsur olarak görüyordum. Meğer tam tersiymiş. Ve tabii ki vatani Ermenileri sevdiğimden fazla seviyorum,” diye cevapladı onu. Patrik artık ne kilisesi ne de din adamı olduğundan yakındı. Talat bunun üzerine “Piskoposların birçoğunun *hain* olduğu belli oldu,” dedi, çok geçmeden de sustu, görüşmenin bittiğini gösteren bir işaret bu.¹⁵⁷

DİRENİŞ VE HAYATTA KALMA

Katliam haberleri Anadolu'ya yayılırken az sayıda Ermeni etkili bir direniş örgütledi. Osmanlı tebaası olarak köy ve kent hayatı ağlarıyla bütünleşmişlerdi ve bu kez dağınık ve sınırlı şiddet olaylarının yerine sistemli bir imhanın yürütülüyor olduğunu düşünmeleri zordu. Birçok Ermeni en iyi savunmanın, devlete sadık olduklarını kanıtlamak olduğu fikrine sarılmıştı, halk sadece birkaç ücra noktada yetkili makamlara karşı direniş göstermişti. Kısa süre sonra sıranın kendilerine geleceğini düşünen Şebinkarahisarlılar tehciye direnme-ye karar vermişti. Piskoposları vali tarafından tutuklatılıp neredeyse kendinden geçinceye kadar dövüldükten ve en sonunda öldürüldükten sonra kentteki Ermeniler mahallelerinde barikatlar kurdular. Haziran ortasından Temmuz ortasına dek birkaç yüz kişi Osmanlı kuvvetlerini bu mahallelerden uzak tuttu, ama nihayetinde yiyecekleri ve cephaneleri bittiğinden teslim oldular. Çatışmanın galipleri on beş yaş üzerindeki bütün erkekleri vurdu.¹⁵⁸

Tehciye karşı en büyük ve en meşhur direniş Akdeniz kıyısında Adana vilayetindeki Antakya sancağında meydana geldi. 4200 kadar köylü Musa Dağ'a çekildi, burada Temmuz sonundan Eylül'e dek Osmanlı kuvvetlerine karşı koydular, Eylül'de Fransız donanması

tarafından kurtarıldılar.¹⁵⁹ Bu olaylarla ilgili raporlar Avrupa'da yankı uyandırdı, Alman-Çek yazar Franz Werfel bu olayı *Musa Dağ'da Kırk Gün* adıyla bir roman haline getirdi.

Direnış mezalimin bir sonucuydu, yetkili makamların ileri sürdüğü gibi hükümete karşı önceden var olan bir muhalefetin sonucu değildi. Papaz F. H. Leslie Halep'teki Amerikan konsolosu Jackson'a Urfa hakkında "burası devrimci bir merkez değil, hiçbir zaman da olmamış. Buradaki insanlar hep hükümete sadık olmuşlar, hiç direnmemişler, koyun gibi boğazlanırken bile. Hükümetin sadakat konusunda sicili her zaman iyi olmuş bir nüfusa zulmetmekteki ısrarı tuhaf," diye yazmıştı.¹⁶⁰ 19 Ağustos'ta Ermeni bir asker kaçağı Urfa'da, evini arayan Türk yetkililere ateş açmış, bütün kent açısından yıkıcı sonuçlara yol açmıştı. Polis aramayı sürdürürken üç el silah sesi duyulmuş, bir polis, bir jandarma ve bir asker öldürülmüştü. Kâfirlerin Müslümanlara saldırdığı söylentileri yayılmış, müminlerin kendilerini silahlandırmaları gerektiği haberleri alıp yürümüştü. Bir çete Ermenilerin evlerine ve dükkânlarına saldırmıştı. Çatışmaların bu ilk turunda en az 250 Ermeni ve Süryani ölmüştü. Bunun üzerine Mıgırdiç Yotneğparyan cemaati savunma çabasıyla Ermenileri örgütledi. Yaklaşık iki bin savaşı yirmi beş gün direndi.¹⁶¹ Halep'teki Alman konsolosu şöyle bildiriyordu: "Ermeni mahallesi şehrin neredeyse yarısını oluşturuyor, savunmaya son derece uygun bir biçimde, birçok mağaranın bulunduğu bir tepe üzerine yerleşmiş." Yöredeki Ermeniler mevkilerini istihkâm etmiş, silahlanmışlardı; Amerikan misyonunu işgal edip misyonerleri esir aldılar ve barikatlarla çevrili binayı bir kale gibi kullandılar. Direnişini kırmak için binlerce Osmanlı askeri gönderildi.¹⁶² Savunmacıların çoğu öldürüldü ya da kendisini başından vuran Yotneğparyan gibi intihar etti. Tehcir hemen arkasından geldi.¹⁶³ Bir zamanlar Halep valisi olup tehciye karşı çıktığı için görevinden alınan Celal Bey Urfa direnişini hakkında "Her insanın yaşama hakkı vardır. Tekmelenen köpek ısıtır. Ermeniler kendilerini savunacaktır," diyordu.¹⁶⁴

Ermeni direnişini çevreleyen imgeler ve mitler, acımasız ve vahşi savaşıların hiçbir kışkırtma olmaksızın isyan etmelerinden tutun,

Ermenileri ancak ve ancak en zor durumlarda kendilerini savunan korkak, “kadınsı” ve uysal bir halk olarak niteleyen özcü klişelere varıncaya dek büyük bir çeşitlilik gösterir. “Mezbaha Vilayeti”ndeki katliamlara ilişkin canlı raporlarında kitlesel katliamları üzücü ayrıntılarla resmeden Amerikan Konsolosu Leslie Davis Ermenilerin edilginliği olarak gördüğü şeyi açıklamak için ırksal basitleştirmelere başvurmuştu. Davis, Amerikan büyükelçisine yazdığı raporda Ermenilerin ahlaki ve dini ilkelerden, kahramanlık ya da fedakârlık gibi değerlerden yoksun düşük bir ırk olduğunu ileri sürüyordu. “Tam tersine analar kendi hayatlarını kurtarmak için kızlarını en adi, en kötü Türklere veriyor; din değiştirmek çoğu insan açısından o kadar da önemsenecek bir şey değil; yalan söylemek, hilekârlık ve ölçsüz para sevgisi neredeyse hepsinin yakasına yapışmış günahlardır, ölümün gölgesinde olduklarında bile... Mutlak doğruluk bu ırkın mensupları arasında neredeyse hiç bilinmez. Bedeli ne olursa olsun, hayatlarını riske atmak pahasına bile olsa, paranın peşindedirler... Neresinden bakarsanız bakın, bu halk takdir edilesi değil ancak acınası bir halktır.”¹⁶⁵ Ermeni “ırkı”yla ilgili baskın klişeleri rahatça kabul etmekle birlikte Ermenilerin katledilmesini kinayan profesyonel bir Amerikalı diplomatın görüşleri böyleydi işte.

1915 yazının sonlarına gelindiğinde yüz binlerce Ermeni ve Süryanî kabilelerde hayatını yitirmiş, Suriye çöllerine doğru yol alırken ölüp gitmişti. Ne var ki yüz binlercesi de hayatta kalmıştı. Bazıları Osmanlıların seferberlik ya da temel ihtiyaçları için gerek duyduğu zanaatkârlar ya da subaylardı. İmparatorluğun en batı bölgelerinde bulunan Edirne, İstanbul ve İzmir kentlerindeki Ermeniler tehirden büyük ölçüde muaf tutulmuştu. Sadece güvenlik riski arz ettiği düşünülenler, örneğin siyasal parti mensupları sürülmüşü. Bazı Ermeniler kendilerini kurtarmak için İslam’a geçmişti.¹⁶⁶ Hükümetin din değiştirme politikası güvenlik kaygılarına paralel olarak değişmişti. Talat 22 Haziran 1915’te, bireysel ya da kolektif, bütün din değiştirme taleplerinin kabul edilmesini, ama din değiştirenlerin yaşadıkları vilayet ya da bölgelerin dört bir tarafına dağıtılmasını emretti. Bundan üç hafta sonra bu politika değişti. Din değiştirme

talepleri artık şüpheli karşılanıyordu, din değiştirenler güvenlik so-
ruşturmaları sonrasında, devletin onlara ihtiyaç duyması halinde
tehcirden muaf tutulabiliyordu. Demografi tarihçisi Fuat Dündar'ın
yazdığı üzere "Talat Paşa açısından önemli olan İslam'a değil, devle-
te sadakatti."¹⁶⁷ Bir halkın imhası sadece bir toplu katliam meselesi
olmadığından, evlerinin fiziksel yıkımı ve mülklerinin alınmasının
yanı sıra o halkın kültürü ve dininin de ortadan kaldırılması anlamı-
na geldiğinden zorla din değiştirme de aynı sürecin bir parçasıydı.

Ermeniler ile onlara zulmedenler arasında işbirliği örnekleri de
görülüyordu. İzmir'deki Ermenilerin çoğu sürülmedi. Burada vali,
Ermenilerden cemaatlerindeki en tehlikeli kişilerin isimlerini ver-
melerini istemişti, böylece onları sürebilecekti. Ermeni piskopos bu
teklifi kabul etmiş, katedrale, insanların kendince huzur bozucu bul-
dukları kişileri isimsiz bir şekilde ihbar edebilecekleri bir kutu koy-
muştu. Bunun ardından valiye yaklaşık otuz isim verilmiş, Ermeni
cemaatinin geri kalanı kurtulmuştu.¹⁶⁸

Kendilerini yabancıların koruması altında bulacak kadar şanslı
Ermeniler hayatta kalabiliyordu. Avusturya ve Alman büyükelçilik-
lerinin yaptığı baskılar Ankara'dan Katolik Ermeni ailelerin sürül-
mesini bir süre ertelemişti ve 19 Ağustos 1915'te Talat Protestan
ve Katolik Ermenileri tehcirden muaf tuttu.¹⁶⁹ Yine de Katolik ve
Protestan Ermeniler şüpheli görüldüklerinde ya da çok fazla sayıda
Ermeni'nin olduğu bir bölgede yaşıyorlarsa sürülebilirlerdi. Pastör
Riggs ve başka isimler Osmanlı yetkili makamlarına kimlerin aslın-
da Protestan olduğuna ilişkin bilgi veriyor, bu kişilerin kurtarıl-
abileceğini bildiriyordu.¹⁷⁰ Birkaçı evlat edinilmişti. Subaylar ya da
askerlerle iyi ilişkiler kurulması kimi zaman iyilikle ödüllendirilebi-
liyordu. Yetkililer rüşvet verildiğinde görmezden geliyordu. Zengin
Ermenilerin durumu yoksullardan iyiydi, rüşvet verebiliyor, atla ya
da eşekle seyahat edebiliyorlardı. En dikkat çekici vakalardan birisi
dağlık üçra Dersim bölgesine kaçanların yaşadıklarıydı. Bazıları Er-
meni aşiretlerin soyundan gelen ya da onlarla akraba olan Dersim
Kürtleri Osmanlı Devleti'nden bağımsızdı, vergilendirme ve askerlik
hizmetinden muaf olmuşlardı hep. Dini olarak eklektik, Alevilikle

güçlü bağları olan Dersim Kürtleri Ermenilerin Harput'tan kaçması-na yardım etmiş, onlara kol kanat gerip kuzeye, Rus hatlarının ötesi-ne geçmelerini sağlamışlardı. Fırat üzerinden dağların ardına ulaşan gizli geçidi aşmak pahalıya mal oluyor, Kürtler Ermenilerin çaresizliğinden para kazanıyordu. Birçok kişinin kaçması için gizlice para ödeyen Pastör Riggs "Dersim Kürdü"ne güveniyor, onu "soylu bir vahşinin ruhuna sahip... hiçbir kin gütmeyeceği komşusunu gereksiz yere öldürmektense kurtaracak... çok sevilesi bir hayvan... içinden geldiği gibi davranan bir çocuktan" başka bir şey olarak görmüyordu.¹⁷¹

Jöntürkler Ermeniler ile Kürtlerin ittifak kurmasından korkuyordu, bazı Kürtler hükümetin Ermenileri hallettikten sonra Kürtlere döneceği yönündeki söylentileri tekrarlıyordu.¹⁷² İstanbul daha Mart 1915'te Van, Bitlis ve Erzurum valilerine Kürt-Ermeni ortak eylemi tehlikesini bildirmişti.¹⁷³ İstanbul "binlerce Ermeni'nin Dersim'e sığındığını" ve "kendi kendilerine ayakta durduklarını" biliyordu. "Bu durumdan çıkar sağlayan Ermeniler isyan etme cüretini gösteriyor" ve "Kürtlerin gayet iyi bilinen yağma ve isyan yatkınlıklarından yararlanma girişiminde bulunuyordu." Yetkili makamlar, Kürtler ve Ermeniler yakın, neredeyse bir akrabalık ilişkisi geliştirdiğinden yöre halkının, "gerekli adımların" Teşkilat-ı Mahsusa tarafından atılması için talepte bulunmasının temel önemde olduğunu ileri sürüyordu.¹⁷⁴

Hayatta kalmak tesadüfiydi, bir şans meselesiydi. Ermenilerin çoğu, yetkili makamlara itaat ederlerse hayatta kalabilecekleri umuduyla direniş göstermedi, keyfi ve kitlesel katliamların her gün gerçekleştiği akıllarından geçmiyordu. Yasadışı görülen, artık devletin koruması altında olmayan Ermeniler hükümetin tehcir ve mülksüzleştirme politikalarının, çalmak ya da öldürmek isteyen insanların yağmacı arzularının önceden belirlenmiş hedefleriydi. Demiryolu işçileri korundu, Alman patronları sık sık müdahale ederek onların sürülmesini önlemeye çalıştı, ama sonunda işçilerin yanı sıra mühendisler de dahil olmak üzere çoğu Ermeni sürüldü. Din değiştirmek hiçbir şeyin garantisi değildi. Bir Samsunlu Çarşamba'da askerlik hiz-

metini yaparken yöredeki Ermenilerin geçici olarak İslam'a geçmeye karar verdiklerini işitmişti. Hükümet başta bunu kabul etti, resmi formaliteler tamamlandı, ama sonra, Temmuz başında bütün Ermeniler yerlerinden edilip Musul'a gönderildi. Aşırı kilolu insanlar ve yürüyüş hızına ayak uyduramayacak yaşlılar yol kenarında kaldı, anneler bebeklerini terk etti, on-on bir yaşından küçük çocuklar, güzel kadınlar ve genç kızlar Müslümanlara verildi.¹⁷⁵ Evlat edinilmemiş çocuklara kıyıldı. Harput'taki bir yetimhanede Ermeni kadınlar yedi yüz çocuğa bakıyordu. Vali "Kendi düşmanlarımızı yetiştiriyoruz!" dedi ve yetimhaneyi kapattı, yetimleri ve arabacıları arabalara bindirip Malatya'ya gönderdi. Daha sonraları yetimlerin Fırat'a atıldıkları haberi geldi.¹⁷⁶ Bazı çocuklar da İstanbul'a getirilmiş, Müslüman hanelere hizmetçi yapılmışlardı.¹⁷⁷

HATTIN SONU

Subaylar, yetkililer ve sıradan insanlar kitlesel katliamlara, yağmaya ve tecavüzlere sadizm, vurgunculuk, bir vazifenin yerine getirilmesi gibi çok çeşitli gerekçelerle katılmışlardı.¹⁷⁸ Suriye çölündeki Tel Abyad'ın kaymakamı çevresinde insanlar ölüp giderken olup bitenleri kayıtsızlıkla izliyordu. Alman bir mühendise "Benim kalbim Avrupalılarınki kadar hassas değil, bu insanların ölüp gittiğini görmek canımı sıkıyor," demişti. Herr Bastendorff isimindeki bu mühendis ayrıca, Resülayn'daki Ermenileri denetlemekle sorumlu kişinin "doktorumuz Ferah'ın yanında, 12 yaşından küçük Ermeni kızların bekâretini bozmanın ona her zaman büyük zevk verdiğini de söyledi," diye bildirmişti. İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti'nin başındaki Şükrü Bey ona "Nihai sonuç Ermeni halkının tamamen silinmesi olmalıdır. Bugün, Müslümanlar ile Ermeniler arasında süregelen savaşın son perdesi için oynanıyor. Zayıf olan gitmek zorunda kalacak," demişti.¹⁷⁹

İstanbul'da Talat tehcirden kaçmış olabilecek Ermenilerden yana kaygılıydı ve vilayetlerdeki astlarından sürülen Ermenilerin sayısı, kimlerin saklandığı, dağlara kaçtığı ya da sivil yetkililerin ve polisle-

Ermenilerin, 1915-1916 Soykırımı sırasında çekilmiş ve simgeselleşmiş bir fotoğrafı.
Armin T. Wegner.

rin kimleri koruduğu hakkında ayrıntılı bilgi alıyordu. Dahiliye Nezareti 17 Kasım'da birkaç vilayete "çok gizli" telgraflar çekerek "bu bölgelerdeki Hıristiyanların zenginliği, eğitim durumu ve toplumsal statüsü, ayrıca cemaatlerinin önde gelen ve nüfuz sahibi kişileri hakkında listeler hazırlayıp son derece gizli bir biçimde nezarete göndermelerini" istedi.¹⁸⁰

Surlarla çevrili kadim Halep kenti ve Mazlumyan ailesine ait Baron Oteli tehcir edilen Ermeniler için bir toplanma merkeziydi. Birçok Ermeni oraya vardığında daha fazla adım atamayacak halde olurdu. Ölüm ve hastalıklar alıp yürümüştü. Bazı Ermeniler çöldeki yerleşimlere ya da toplama kamplarına götürülmek için kent içinde saklanmışlardı. Amerikan konsolosu Jesse Jackson ile Alman konsolosu Doktor Walter Rössler, İsviçreli ve Amerikalı misyonerlerin desteğiyle Ermenilere olabildiğince yardım etmişlerdi. Terk edilmiş Ermeni çocuklar için yetimhaneler kurulmuştu. Mazlumyan kardeşler ile bazı Ermeniler kente gelenlere para ve yardım

sağlamak için gizli bir ağ kurmuşken, bazı Ermeni entelektüeller de Baron Otel'i'nde Dördüncü Ordu subaylarıyla yan yana kalıyordu.¹⁸¹ Ermenilerin sayısı, Jöntürk hareketinin Ermeni nüfusun yoğunluğu için getirdiği kısıtlamaları aştığında İstanbul, yerel makamların Ermenileri daha güneye ve doğuya göndermesini talep etti. Halep vilayetinin valisi Celal Bey Ermenilerin sürülmesine karşı çıkıyordu, çok geçmeden yerine daha bağınaz bir Jöntürk olan, Talat'ın kayınbiraderi Mustafa Abdülhalik atandı. Konya'ya tayin edilen Celal yastaydı: "Bir nehrin kıyısında, onları kurtarmaya yarayacak hiçbir şeyi olmadan öylece duran biri gibiydim. Nehirden su değil, kan, binlerce masum çocuk, suçsuz ihtiyarlar, çaresiz kadınlar, bir sürü güçlü genç insan akıyordu, hepsi de yok olmaya doğru gidiyordu. Ellerimle kavrayabildiklerimi kurtardım, diğerleriyse sanırım bir daha geri dönmek üzere akıntıya sürüklenip gittiler."¹⁸²

1916 bahar ve yazında büyük bir katliam yaşandı, tehcir edilmiş on binlerce, hatta yüz binlerce Ermeni Fırat kıyısında ve Der Zor'da katledildi. 19 Temmuz 1916'da Talat Der Zor'daki yetkili makamlara şöyle bir telgraf çekti: "Zararlı Ermenilerin askeri yollar üzerinde toplanmasını engellemek ve bunların iç kesimlere acilen sevk edilmesi uygundur." Bundan on gün sonra Ermenilerin "Fırat nehri havzasında ve askeri yollar üzerinde toplanmasının askeri nakliye açısından tehlikeli" olacağını doğruladı.¹⁸³ Talat bir yıl önce "Ermenilerin askeri gerekçelerle Der Zor'a sürülmesini emretmişti, bir yıl sonraysa yine askeri gerekçelerle Ermenilerin Der Zor'dan sürülmesini emrediyordu."¹⁸⁴ Zeki, aralarında Resülayn kampındaki katliamları gerçekleştiren Çeçen çetelerinin de olduğu bir grubu katliamlarla görevlendirmişti. Zeki'nin adamları Temmuz ve Aralık 1916 arasında bu bölgeyi Ermenilerden temizledi. Bu katliamlardan sağ çıkabilenler Bedeviler, Araplar ya da Türklerin evlerine sığındı.¹⁸⁵

Hükümetin, imparatorluğun hiçbir yerinde Ermenilerin nüfusun yüzde 5 ilâ 10'undan fazlasını oluşturmaması yönündeki kararlılığı Der Zor'da da geçerli olacaktı. Sürülmüş rahip Krikoris Balakyan kafiyeledeki Türk komutanla arkadaş olmuştu, Komutan ona "Der Zor'a giden yolun bu bölümünden başka bir kafiye geçmedi hiç...

Der Zor'a ve çevresindeki çöllere sürülen Ermenilerin sağ bırakılacağını sanmakla aptallık ediyorsun. Onlar da en sonunda *öldürülecek*.”¹⁸⁶ Tehcirin yapmadığını açlık yapıyordu. “Bir kadın saçını keşip ekmek alabilmek için sattı,” diye anlatıyordu Ermeni bir hemşire. “Bir kadının yoldaki ölü bir hayvanın kurumuş kanını nasıl yediğini gördüm. Şimdiye kadar hep ot yemişler, ama otlar da kurumuş... Bir anne çocuğunun açlıktan öldüğünü görünce kendisini Fırat'a attı. Aynısını yapan bir baba da vardı.”¹⁸⁷

Konsolosluk raporları, Ermeni Patriği'nin Ermenilerin gizli ağları sayesinde aktardıkları ve misyonerlerin ifadeleriyle Ermenilere neler olduğunu bilmek isteyen, buna ihtiyaç duyan insanları bilgilendirmeye devam ediyordu. Talat bu bilgi akışını kesmeye kararlıydı. Halep valisi olan kayınbiraderine bir telgraf çekerek “bu bölgeye seyahat eden yabancıları bu tehcirin yegâne amacının insanları iskân yerini değiştirmek olduğuna” ikna etmesini istedi. Şöyle devam ediyordu: “Bu nedenle, şimdilik, görünüşü korumak için taktiksel davranış sergilemek, bilinen yöntemleri uygun olan bölgelerde kullanmak önemlidir. Bu nedenle bilgi veren ya da araştırma yapan insanları tutuklamayı, onları başka gerekçelerle askeri mahkemeye sevk etmeni önemle tavsiye ediyorum.”¹⁸⁸

Amerikan konsoloslu Jackson'ın tahminlerine göre Der Zor'a gönderilen 300.000 Ermeni'nin sayısı Eylül 1916'da “hastalık ve açlık nedeniyle 12.000'e inmişti.” Hayatta kalan bu insanlar da katledilmişti.¹⁸⁹ Taner Akçam şöyle yazar: “Suriye'de Der Zor'da 1916'da yaşanan ikinci büyük katliam dalgası, öyle görünüyor ki en başta güvenlik kaygılarının yanı sıra demografik kaygılarla gerçekleştirilmişti.”¹⁹⁰ Bu iki gerekçe asla birbirinden ayrılmıyordu, hatta güvenlik gerekçesi demografik gerekçeden kaynaklanıyordu. Osmanlı'nın doğu bölgelerinin etnik olarak kökten homojenleştirilmesi tamamlanmak üzereydi. Türk ulusu ve Osmanlı devletine yönelik başlıca tehdit olan Ermeniler, etkili bir biçimde ortadan kaldırılmıştı.

ONUNCU BÖLÜM

Yetim Ulus

Ermeniler sürgüne doğru yol alırken, dağlar ve çöllerde ölürken Avrupalı güçler Yakın Doğu'yu parçalama fırsatından yararlanmaya bakıyordu. Fransa ve Britanya Ocak 1916'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğudaki topraklarını bölüştüren, adı kötüye çıkmış anlaşma Sykes-Picot'yu imzaladı. Ne var ki Jöntürkler henüz imparatorluğun günlerinin sayılı olduğu kanısında değildi. Aynı ay, Enver Paşa bütün Ermeni, Rum ve Bulgar yer isimlerinin (köyler, kasabalar, kentler, vilayetler, dağlar ve nehirler) Türkçeleştirilmesini emretti.¹ Bazı isimler zaten Türkçeleştirilmişti. Örneğin Zeytun önce Yenişehir, sonra Süleymanlı ismini almıştı.² Talat sürgünler sırasında el konulan Ermeni işletmelerinin nihayetinde Müslümanlara verilmesi yönünde bir karar çıkardı: "... şerefli liderlere ve eşrafa... tüccarlar ve çiftçilere temettüden pay alma izni verilmesi... Müslüman halkın zihninde girişimciliğin büyümesini izlemek gerekiyor, bu uğraş ve uygulamaların sonuçlarının adım adım nezarete bildirilmesi gerekmektedir."³ Sağ kalan Ermenilerin İslam'a geçmesi yönündeki baskılar da artmıştı. Özellikle de çocuklar Müslüman kabul ediliyordu, din değiştirmeyi reddedenler yetimhaneden atılıyor, ölüme terk ediliyordu. Amele taburlarında öldürülmemiş olan Ermeniler İslam'a geçmişti.⁴ İstanbul'daki Ermeniler din değiştirmeye direndi, ama doğuda on binlerce kişi hayatta kalmayı dine tercih etti.⁵

1916 boyunca Talat'ın Dahiliye Nezareti tehcirden kaç Ermeni'nin sağ kurtulduğu ve onların nerede olduklarıyla ilgilendi. İstanbul'dan çekilen telgraflarda taşra vilayetlerindeki Ermenilerin sayısı hakkında bilgi isteniyor, yöredeki Ermenilerden kaçının tehcirden sağ kurtulduğu ve yerinde kaldığı, kaç tanesinin başka bölgelerden gelip geçici olarak ilgili vilayette kaldığı, kaçının hâlâ yollarda olduğu

soruluyordu. Tehcir edilenlerin sürüldükleri yer dışında başka bir yere gitmesine ya da yerleşmesine izin verilmiyordu. Memleketlerine geri dönen Ermeniler hakkında, “Geri dönenleri olabildiğince toparlayıp daha uzaklara gönderin ve başkenti gönderilen kişilerin sayısı hakkında bilgilendirin,” deniyordu. Muhacirler Ermenilerin terk ettiği topraklar ve evlere yerleşmeye yönlendiriliyordu. Ermenilere ait bazı binalar gerek duyulduğunda hapishane olarak kullanılabilirdi.⁶ Talat Ermenilerin hareketlerini yakından izlemekle birlikte başlarına gelen belalarla ilgili bahaneler uydurmaya devam ediyordu. Berlin’li bir gazeteciye “Ermeni tehciri askeri bir zorunluluktu. Mezopotamya’ya sürülürken yolda Kürtlerin saldırısına uğradılar ve kısmen katledildiler... Hükümet Der Zor’a sürülmelerini emretti. Maalesef bu emirleri uygulamakla sorumlu kötü yetkililer, vazifelerini icra ederken akıldışı aşırılıklar sergilemiştir,” diyordu. Talat söyleşinin bu noktasında “bir an durmuş, kötü bir hayali silmek istermiş gibi elini gözünün üzerinden geçirip ‘Bizler vahşi değiliz. Bu trajik olaylara ilişkin haberler gecelerce uykumu kaçırdı’ diye sözlerine devam etmişti.”⁷

Ermeni katliamlarını eleştirip Lepsius’u desteklemekten, kuruluş aşamasında Nazi Partisi’ne üye olmaya varana kadar sıradışı ve çelişkilerle dolu bir kariyerin sahibi olan eski Erzurum Konsolosu Max von Scheubner-Richter Ermeni Soykırımı’nın gerekçeleri ve amaçlarına ilişkin daha adil bir değerlendirmede bulunmuştu. Aralık 1916’da, “önde gelen Türk kişiliklerle” sohbetlerine dayanarak Jöntürklerin “büyük planına” ilişkin kendi değerlendirmesini sunan Scheubner-Richter Jöntürklerin tümüyle Müslüman bir Pantürk imparatorluğu kurmak istedikleri kanısındaydı. “Müslüman ya da Türk olmayan sakinlerin kuvvete başvurarak Müslümanlaştırılması veya Türkleştirilmesi, bu yapılamıyorsa ortadan kaldırılması gerekiyordu.... Programlarındaki ilk madde bütün Ermenilerin imhasıydı.” Tehcirin bahanesi “Taşnak Partisi’nin bir devrim hazırlığı içinde olduğu varsayımıydı”, ama “Ermenilerin neden olduğu yerel huzursuzluklar ve kendilerini korumak için aldıkları önlemler abartılmış, Ermenilerin tehlike altındaki sınır bölgelerinden çıkarılmasının gerekçesi olarak

ileri sürülmüştü. İttihat ve Terakki Komitesi'nin kışkırtmasıyla Ermeniler yol boyunca Türk ve Kürt çeteler, bazı yerlerde jandarmalar tarafından öldürülmüştü." Jöntürkler "Araplardan intikam almayı" düşünüyordu, "ama halihazırda elverişsiz olan askeri durum henüz doğru zamanın gelmediğini açıkça ortaya koyuyordu."⁸ Scheubner-Richter Osmanlı'nın kısımlarına direndiği için değil, 1923'te Münih "Birahane Darbesi"nde Hitler'le kol kola yürüdüğü için ün kazandı. Göğsünden vuruldu ve oracıkta öldü, düşerken onu da kendisiyle birlikte aşağı çektiği için Hitler'in omzunu çıkardı. Bu sayede, ikinci kez yayılım ateşi açıldığında geleceğin diktatörünün hayatını kurtarmıştı.

Ermenilere uygulanan soykırımın Ocak 1917 sonunda bittiği söylenebilir. Kitlesel açlık devam etti, yer yer kıyımlar da sürdü. Mülteciler öldüler; Ermeniler, Türkler ve Kürtler arasındaki çatışma 1920'lerin başına dek devam etti, ama Osmanlı devletinin Ermeniler ve Süryanileri kasten katli tedricen kesildi. 22 Ocak'ta Talat Osmanlı İmparatorluğu'nun sadrazamı oldu. Yaptığı ilk işlerden biri Samsun'daki Rumların Anadolu'nun iç kesimlerine sürülmesi talimatını vermektir. Ermenilerin yerinden edilmesini haklı çıkaran ateşli bir konuşmada, bir kez daha sürgünlere dair temel argümanını tekrarlarken Ermenileri fiziksel olarak ortadan kaldırma yönünde bir niyeti olduğunu inkâr etti: "Her hükümetin silahlı isyana kalkışanlar karşısında kendisini savunma hakkı vardır." Anadolu'nun her yerinde, en başta da manastırlar ve kiliselere saklanmış silahlar ve patlayıcılar bulunduğunu ileri sürdü.⁹

Talat, Alman müttefiklerine gayrimüslimlere karşı politikalarını tersine çevireceği güvencesi vermişti.¹⁰ Alman Büyükelçi Kühlmann Şansölye'ye "Talat milliyet politikasıyla ilgili bütün meselelerde yeni bir çizgi benimsemeyi planladığını bana bizzat doğruladı" bilgisini iletmişti.¹¹ Almanlar Talat'ın samimiyetiyle ilgili hâlâ kuşku içindeydi.¹² Baskılar, açlık ve katliamlar son bulmamıştı. Harap olmuş Anadolu ve Ortadoğu coğrafyasında devam eden savaş kargaşasında silahlı adamlar, bıçaklı ve baltalı sıradan insanlar eski hesapları kapatıyordu. Kıyımlar, kişisel habisliğin güdümünde ve yetkililerin

de cesaretlendirmesiyle, genellikle kitlesel ölçekte devam ediyordu. Osmanlı ordusu Şubat 1917'de Erzincan'ı geri aldığı anda, hayatta kalıp 1916 baharında kente geri dönmüş birkaç bin Ermeni Ruslarla birlikte kuzeydoğuya kaçtı. Osmanlılar Mart'ta Trabzon ve Erzurum'u, Nisan'da Van ve Kars'ı aldıklarında aynı sahne tekrarlandı ve katliamlar yaşandı. Petrograd'da 1917 Ekim devrimini izleyen aylarda Rus askerleri bu olay karşısında Kafkasya cephesini topluca "tepkisel olarak terk ettiler." Osmanlı orduları Brest-Litovsk Antlaşması (Mart 1918) sonrasında Kafkasya'ya girdiler, Sardarabad'da kısa bir süre Ermeni güçlerince durduruldular, ama Erivan'ı, yeni kurulmuş Ermeni devletinin başkentini çevrelediler ve Bakü'ye, Hazar'ın petrol merkezine ilerlediler. Kentin yerlisi olan devrimciler kaçıp giderken, Osmanlılar Azerbaycanlıların Mart'ta Müslümanların çıkardığı bir isyanın bastırılmasının intikamı olarak Eylül 1918'de çoğu Anadolu'dan gelen 20.000 mülteci Ermeni'yi katletmesine seyirci kaldılar.¹³

1918 baharında Ruslar İran'ın kuzeyinden çekilirken bölgedeki Hristiyanların yegâne savunucuları Ermeni ve Süryani savaşçılardı. Bölgedeki Kürtler ve işgalci Osmanlı ordusu Hristiyanlara saldırdı. Kanlı bir çatışmada Altıncı Ordu bölgedeki kuvvetlerle karşı karşıya kaldı, köylüler katledildi, Ermeniler Müslümanları, Müslümanlar Ermenileri öldürdü. Çoktan beridir, şarkıların ve efsanelerin kahramanı olmuş, yirminci yüzyılın başından beri *fedailik* yapan, Ruslar tarafından lağvedilene dek 1914 ile 1916 arasında gönüllü Ermeni birliklerinden birinin komutanı olan Ermeni General Antranik, (kendisinin tanımadığı) toy Ermeni hükümetinden gelen emirlere karşı çıktı ve kendi seferlerini yürüttü; bu seferlerde İran, Anadolu ve Kafkasya'da siviller acımasızca öldürüldü.¹⁴

Osmanlı hükümeti Ermeni tebaasının kapsamlı bir biçimde yıkımına son vermiş olsa da, yaptıklarını haklı çıkarmaya çalışıyordu. Sonraki yüzyılda daha da büyüyecek inkâr kampanyasına ait belgesel koleksiyonun ilki Kasım 1917'de çıktı. "Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra Ermeni Komitelerinin Âmal ve Hareket-i İhtilaliyesi" başlıklı bu seçkide Ermeni devrimcilerin faaliyetlerini, milliyetçi propagan-

dalarını ve silahlı isyan hazırlıklarını ayrıntılı olarak veren belgeler bulunuyordu.¹⁵ Bu belgelerin çoğu 1890'larda II. Abdülhamit'in dahiliye nazırınca 1894-1896 Ermeni katliamlarını haklı çıkarmak için toplanmıştı.¹⁶ Alman diplomat Johann Heinrich von Bernstorff bu seçkinin "tekyanlı" ve "tarafalı" olduğuna dikkat çekmişti, ama "bu malzemeyi inceleyen birinin Ermeni komitalarının çevirdiği dolapların uzunca bir süre Türk hükümetini çok rahatsız ettiği ve savaş sırasında alınan baskıcı önlemleri haklı çıkardığı sonucuna varmaması mümkün değil. Hükümetin kendisini savunma sınırını ne kadar aştığı ve/veya başka saiklerin etkisi altına ne ölçüde girdiği başka bir meseledir."¹⁷

Talat İstanbul'dan kaçtıktan birkaç yıl sonra hatıralarında (ölümünden sonra yayımlanmıştır) soykırıma ilişkin kendi değerlendirmesini aktarırken bir "mesuliyet", "ordu ve vatandaşların güvenliğini korumaya yönelik" bir zorunluluk olarak gördüğü tehciye aşırı uygulamaların eşlik ettiğini kabul etmişti. Ermeniler ile Müslümanlar arasında halihazırda var olan nefret yetkililerin suiistimaline yol açmış, "birçok yerde insanlar önleyici tedbirler alma işini üstlenmiş, masum insanlar saldırılara maruz kalmıştı." Talat hükümetin kıyımları önlemek için daha fazla şey yapmış olması gerektiğini "itiraf ediyordu." Ama aksine hükümet "dar görüşlü, bağınaz, ama inançlarında samimi olan Türk unsurlara" boyun eğmişti. "Halk onları cesaretlendiriyordu, arkalarında halkın desteği ve onayı vardı. Sayıları çoktu ve güçlüydüler." Devlet onları cezalandırmaya kalksa bu durum "onların eylemlerini beğenen halk arasında büyük bir huzursuzluk yaratırdı. Teşvik eden bütün isimleri tutuklamaya ve cezalandırmaya yönelik bir girişim, birliğe büyük ihtiyaç duyduğumuz bir dönemde Anadolu'da anarşi yaratırdı. Dış düşmanlara karşı savaşmak için güçlü olmaya ihtiyacımız varken, ulusu iki cepheye ayırmak tehlikeli olurdu."¹⁸

Osmanlı makamları sorumluluğun yükünü hükümetin sırtından alıp sıradan insanlara yükler ve Ermenileri kendi yıkımlarından sorumlu tutarken, Alman Reichstag'ında vekil Maximilian Pfeiffer'a göre Ermeni Sorunu İngilizler Osmanlı'nın iç işlerine karıştığı için

vardı. “İngiltere onlarda ulusal bağımsızlık fikrini uyandırdı. İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliği aracılığıyla, Ermenilere isyan edebilsinler diye Ermenilere bombalar ve türlü türlü araçlar gönderildi ve bu sayede onların dostluğu kazanıldı. Türkiye'nin Ermenilere zulmetmesinin tarihi bu zamanlara kadar uzanır,” diyordu.¹⁹ Osmanlı yetkilileri ve müttefikleri suçlanabilecek herkesi suçluyor, sadece Jöntürklerle toz kondurmuyorlardı. Bu aklamalar ve akılcı açıklamalar getirme çabasının kökleri II. Abdülhamit dönemine uzanıyordu. Bu anlatı Jöntürk Devrimi'nin ardından, özellikle de Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında radikalleşmişti. Jöntürkler devrildiklerinde, kıyımların sorumluluğunu küçük bir grup İttihat ve Terakki liderine yükleyen bir karşı anlatı bu anlatıya meydan okumuştı; ama eski anlatı savaş sonrası yıllarda yeniden dirilecek, Ermenilerin kendi yıkımlarından sorumlu olduklarının yanı sıra Müslümanları katlettikleri işlenecekti. İmparatorluktan ulus-devlete geçiş yıllarında on binlerce Türk'ün ölmesi, Fatma Müge Göçek'in “cumhuriyetçi anlatı” dediği, Ermenilerin soykırım kurbanı oldukları yönündeki Ermeni iddialarını çürütmek için tekrar tekrar başvurulanan anlatının belkemiği haline gelmişti.²⁰

Savaşın son bulmasına yakın dönemlerde bile, önemli Alman yetkililer, tehcirin itibarını yitirmiş savunusunu tekrarlıyordu. Eski Alman Dışişleri Bakanı Arthur Zimmermann Osmanlıların Ermenilere karşı düşmanca bir tutum içinde olmadığı, ama “Van vilayetindeki genel devrimin... sonuçta Türklerin tehcir emri çıkarmasına neden olduğu” açıklamasını getiriyordu: “Ne var ki aslında Türk yöneticiler, yeniden iskân önlemlerinin Ermeni halkının büyük bölümünün yıkımına yol açacağını ne öngörmüş ne de bunu amaçlamıştı. Türkiye'nin iç koşullarının ilkelliği, genel örgütlenme eksikliği, yolların, ulaşım araçlarının yetersizliği, hükümetin uzak vilayetler üzerindeki etkisinin çok az olması ve son olarak etnik ve dini çatışmalar dikkate alındığında işlerin içler acısı bir hal almış olması bir ölçüde anlaşılabilir görünmektedir.”²¹ Trabzon'daki Alman konsolosunun Ermenilere ilişkin tahminleri bu kadar bile cömert değildi: “Doğu'yu tanıyan herkes, Ermenilere insanların çekici bulduğu bir

özelliğın pek lütfedilmediğı konusunda bana katılacaktır. Buna rağmen, sürgün sırasında yaşanan aşırılıklar, erkeklerin kitlesel olarak katledilmesi, kadınlar ve çocukların tecavüze uğraması, mallarının mülklerinin çalınması ne kadar kınansa azdır... Türk hükümeti en azından, Ermenilerin doğu Anadolu'dan neredeyse tamamen silinmelerine yol açan, onlara yönelik bu saldırılar karşısında hoşnutsuzluk duymamıştır ve bugün de aynı fikirdedir.”²²

Ekim ayına gelindiğinde Türkiye'nin savaşı kaybettiğı, teslim olması gerektiğı açıklık kazanmıştı. Talat ve kabinesi 8 Ekim 1918'de istifa etmek zorunda kaldı. Yeni hükümet Ermenilerin evlerine dönmelerine izin veren bir kararname çıkardı.²³ 30 Ekim'de Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandı ve Osmanlılar savaştan çekildi. Yıkıcı savaşın son bulması İstanbul'da rahat bir hava estirmişti. Savaş istenmiyordu, çok ağır kayıplar verilmişti. Ermeniler ve Rumlar, savaştan ittifak devletleri galip çıktığı için coşkuluydu.²⁴ I. Dünya Savaşı'nın İtilaf devletlerinin yenilgisiyle sonuçlanmasından iki hafta sonra İngiliz, Fransız ve İtalyan birlikleri İstanbul'u işgal etti. Neredeyse beş yıl boyunca, Eylül 1923 sonuna kadar burada kalacaklardı. Ermeniler İtilaf devletlerinin müttefiki olarak görülüyor, onların zaferinden yarar sağlayan kesimler olarak muamele görüyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon mağlup Osmanlı İmparatorluğu'nu “hükümünün verilmesini bekleyen bir suçlu” olarak betimlemişti.²⁵ İngilizler, “insanlığa karşı suç işleyenleri” adaletin karşısına çıkaracakları yönünde, 24 Mayıs 1915'te verdikleri sözü yerine getirmeye kararlıydılar. Mağlup Almanlar da İtilaf devletlerinin insafına kalmıştı, gelecek müzakerelerde konumlarını güçlendirmenin yollarını arıyorlardı. Berlin'deki yeni yetkili makamlar “Ermenilerin iyi bilinen dostu” Lepsius'tan Almanların Ermenilere yönelik kıyımlardan sorumlu olmadığını gösteren aklamayı belgeler yayımlamasını istemişti.²⁶

SORUŞTURMALAR VE MAHKEMELER

Eskiden güçlü olan Jöntürkler artık kaçak durumundaydı. İttihat ve Terakki'nin üst düzey yedi lideri Alman ordusunun yardımıyla, el konmuş bir Rus destroyerine gizlice bindiler ve 3 Aralık 1918'de önce Sivastopol'a, oradan da Berlin'e ulaştılar. Talat, Enver ve Cemal'e Bahattin Şakir ve Mehmet Nazım'ın yanı sıra emniyet genel müdürü Osman Bedri ile "Trabzon kasabı" olarak bilinen vali Cemal Azmi de eşlik ediyordu.²⁷ Osmanlı meclisindeki meslektaşları ve muhalifleri, bu suçluların haklarındaki suçlamalarla yüzleşmek üzere iade edilmesi gerektiği yönünde karar aldı. Soruşturmalar başladı, ama Alman hükümeti eski müttefiklerini teslim etmeye yanaşmıyordu. Alman Dışişleri Bakanı Wilhelm Solf "Talat bize inançla bağlandı, ülkemiz ona açıktır," diye duyurdu.²⁸ İttihat ve Terakki kendisini lağvedip yeni bir isim aldı ancak varlığını ve faaliyetlerini *Teceddüt Fırkası* (Yenilenme Partisi) olarak bu yeni kisve altında sürdürmeye devam etti.²⁹ Bu arada popüler bir söylem türedi: "Geniş çaptaki katliamların sorumlusu Türk milleti değildir... Selanikli birkaç maceracı bu suçları işlemiş, şimdi de kaçmışlardır, mesele de kapanmıştır." İstanbul'da Rahip Balakyan şunlara tanık oluyordu: "Bütün Türk gazeteleri bu görüşü dile getiriyor, hepsi de sorumluluk üstlenmeyi reddediyor, 'Biz masumuz, bu suçları işleyenler biz değil, kaçanlardır. Bu uğursuzlar vatanımızı mahvetmiş, ülkemizi harap etmiştir. Şimdi de yoksul masum insanları kendi kaderlerine terk edip kaçmışlardır' diye yazıyorlar."³⁰

1918 ile 1923 arasında hâlâ Osmanlı İmparatorluğu olan topraklar çok ciddi bir dönemden geçiyordu: Devletin çöküşü, İtilaf devletlerinin İstanbul'u işgali, Yunan-Türk ve Ermeni-Türk savaşları, doğu ve orta Anadolu'da Mustafa Kemal liderliğindeki milliyetçi direniş (Türklerin deyişiyle *Kurtuluş Savaşı*) ve 1923'te Lozan Antlaşması'yla meşruluk kazanan bir Türk ulusal devletinin doğuşu. Bu antlaşmada Ermenilerden ya da soykırımdan bahsedilmiyordu, ama Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda Osmanlı makamları ve işgal kuvvetleri Ermeni sorununa büyük dikkat sarf etmişti. Sürgüne gönderilmiş birçok Ermeni, İtilaf devletlerinin halklarının kendini

toplamasına yardım edeceği umuduyla başkente dönmüşlerdi. İttihat devletlerinin işgaliyle koruma altına alınan İstanbul Ermenileri güvenle sivil ve kültürel hayatlarını yeniden inşa etme girişiminde bulunmuştu. Ermeni gazeteleri çıkmış, kulüpler açılmış, konserler düzenlenmiş, oyunlar sahnelenmişti. Müslüman ailelerde yaşayan birçok kadın ve Müslüman ailelerin yanındaki, yetimhanelerdeki ya da saklanmış yetimler (en azından bulunabilmiş olanlar) Ermeni cemaatine katılmıştı yeniden.³¹ Jöntürklerle işbirliği yaptığı düşünülen Ermeniler “hain” ilan edilmiş, devrimciler bu insanları katletmek için planlar yapmıştı.

Savaş sırasında etkisiz hale gelen Osmanlı meclisi daha düzenli toplantılar yapmaya başlamış, hepsi de İttihat ve Terakki mensubuyken meclise seçilen birkaç Ermeni vekil sürgün ve katliam meselelerini gündeme getirmişti. Talat’a karşı çıkan ve Ermenilerin sürülmesine itiraz eden Ahmet Rıza Ermenilerin *devlet eli ile “resmen”* yürütülen politikanın bir parçası olarak nasıl “*vahşiyane* katletildiği”nden bahsetmişti.³² Yerinden etme uygulamalarına bir meşruiyet cılası çeken 27 Mayıs 1915 tarihli Geçici Tehcir Kanunu feshedilmişti. İttihat ve Terakki ile taşradaki yetkili makamlardan kanıt toplamak amacıyla bir komisyon kurulmuş, İttihat ve Terakki büroları basılmış, belgelere el konmuştu. Jöntürk hükümetinin suçları ve Ermenilere yönelik kısımlara ilişkin soruşturmalar Kasım ve Aralık 1918 gibi erken bir tarihte başlamıştı. Askeri mahkemeler kurulmuş, 1919’un ilk aylarında İttihat ve Terakki’nin önde gelen üyeleri, subaylar ve hükümet yetkililerinin de aralarında yer aldığı yaklaşık 300 kişi tutuklanmıştı.³³ Şubat 1919’da İstanbul’da Yozgatlı yetkililerin davasıyla başlayan ve bunu takip eden on beş davada 1915-16 olayları incelenmişti.³⁴

İttihat devletleri Paris’te savaş sonrası düzeni tesis etmek için bir araya gelmişken, işgal altında yaşayan ve Türklerin imajını düzeltme kaygısı içinde bulunan Sadrazam Damat Ferit Paşa hükümeti Ermenilere karşı işlenen suçları kabul ederek Ermeni temsilcilerle müzakere etme girişiminde bulundu. Ferit eski bir meslektaşı, Osmanlı eski Dışişleri Bakanı Kapriel Noradunkyan’la Paris’te bir ara-

ya gelerek Türkler ile Ermenilerin uzlaşmasını görüştü. Ferit ona “Jöntürklerin Ermenilerin başına nasıl bir bela açtığını bilemezsin,” dedi. “Anlatmaya bir başlasam...” Noradunkyan araya girdi: “Biliyorum, biliyorum, senden daha iyi biliyorum.” Osmanlı devletinin mezalimi bu kadar yaygın bir şekilde bilinirken uzlaşmanın imkânı yoktu. “Yok yere geldiğimi söyleme bana,” dedi sadrazam. “Korkarım öyle,” diye cevap verdi eski meslektaşı. Noradunkyan o günü daha sonra “Oturup bir süre eski günlerden konuştuk, sonra ona veda ettim,” diye anlatacaktı.³⁵

Ermeni Soykırımı'nın gerçekliği ve dehşeti herkesin bildiği bir şeydi, savaş sonrasında Osmanlı hükümetleri olup bitenleri kabul etmekle kalmamış, suç işleyen başlıca isimleri yargılayıp cezalandırmaya yönelik adımlar atmıştı. Ne var ki bu davalar İstanbul'un İtilaf devletlerinin işgali altında olduğu ve Anadolu'da milliyetçi hareketin büyüdüğü bir dönemde görülmüyordu. Nisan başında mahkeme Yozgat valî vekili Kemal Bey'i ölüm cezasına çarptırmış, jandarma komutanı Tevfik Bey'e de on beş yıl kürek cezası vermişti. Kemal asıldı, ama cenazesi bir gösteriye dönüştü. İngiliz yüksek komiseri Amiral Somerset Arthur Gough-Calthorpe “medeni bir toplumu titretecek tabiattaki suçları işleyen kişi Müslümanlar arasında bir kahr-raman ve şehit muamelesi gördü, ne de olsa kurbanları Hristiyan-
dı.”³⁶ Kıyımları gerçekleştirenler arasından sadece iki kişi daha idam edildi, biri Erzincanlı, diğeri Bayburtluydu. Aralarında Talat, Enver, Cemal Paşa, Dr. Nazım, Bahattin Şakir ve Hristiyanların boğulmasına nezaret eden Trabzon valisi Cemal Azmi'nin de bulunduğu on beş kişi giyaben idam cezasına çarptırıldı. Askeri mahkeme Mustafa Kemal ile milliyetçi direniş yanlısı yüzden fazla kişiyi de ölüm cezasına çarptırdı.³⁷ Basında kıyımlara ilişkin haberler ve mahkemelerin tutanakları yayımlandı. Bakıldığında, Vehip Paşa'nın doğudaki katliamların ardındaki başlıca beyinlerden birini açıkça ortaya koyduğu suçlayıcı ifadeleri bulunabilir: “Ermenilerin öldürülmesi ve tasfiyesi, ayrıca mülklerinin yağmalanması ve gasp edilmesi İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'nde alınan kararların sonucuydu, Üçüncü Ordu'nun hareket bölgesindeki bu insaniyet kasaplarını donatan, iş

başına getiren ve komuta eden de Bahattin Şakir'di... Valiler Doktor Bahattin Şakir Bey'in emirlerine ve talimatlarına uyuyordu... Üçüncü Ordu'nun bölgesindeki insanlık trajedisinin tamamı, bütün suçlar ve kötü işler Bahattin Şakir'in yönetimi altında gerçekleştirilmiş ve ortaya çıkmış, kendisi bir yerde hapisten salıverilmiş dostlarını, başka bir yerde eli kanlı, gözünü kan bürümüş jandarmaları vs. toplamıştır.”³⁸

Damat Ferit Paşa'nın sallantıdaki hükümeti Mayıs'ta önde gelen mahkûmlardan kırk birini salıverdikten sonra, İngilizler suçlananların altmış yedisini Malta'ya gönderdi, davalar burada, İtilaf devletleri, daha geniş kapsamlı uluslararası siyaset değerlendirmeleri sonucunda Osmanlı yetkililerinin soruşturulmasından vazgeçmeye ikna oluncaya dek sürdü. Mustafa Kemal'in komutasındaki milliyetçiler günbegün güçleniyordu, İstanbul'daki Osmanlı hükümeti güçsüz ve İngilizlere bağımlı görünüyordu. Kısımları gerçekleştirenlerle ilgili soruşturmalar kesildi, Jöntürkler aleyhindeki davalar bir bir son buldu, suçlananların çoğu serbest kaldı, Malta'da hapsedilenler de salıverildi.³⁹

İstanbul yabancı işgali altında yaşarken, sevilen subay Mustafa Kemal'in liderliğinde, imparatorluğun parçalanmasına karşı çıkan milliyetçi direniş hareketi Anadolu'da hız kazanıyordu. İtilaf devletleri milliyetçi isyanı İttihatçıların iktidara geri dönmeye yönelik bir komplosu olarak değerlendiriyordu. Öte yanda milliyetçiler eski iktidar partisiyle bir bağlantıları olduğunu inkâr etmeye özen gösteriyordu, İttihat ve Terakki ile Kemalistler arasında açık bir ayrım olduğu görüşü, Türkiye'nin cumhuriyetçi tarih yazımında baskın yorum olarak ağırlık kazandı. Aslında Jöntürkler ile Kemalistler arasında sıkı bağlar vardı. İttihat ve Terakki Anadolu'da milliyetçi hareketin başlamasına yardımcı olmuş, birçok Jöntürk Kemalistlerin safına katılmıştı.⁴⁰

Mayıs 1919'da Yunan ordusu İzmir'e çıktı ve merhametsizce doguya doğru ilerlemeye başladı. Osmanlı'nın zayıflığından yararlanan, İtilaf devletlerinin de onayını alan Yunanlar Türklere beş yüzyıl önce kaptırdıkları toprakları “geri almaya” kararlıydı. Bu işgal halkın Türk

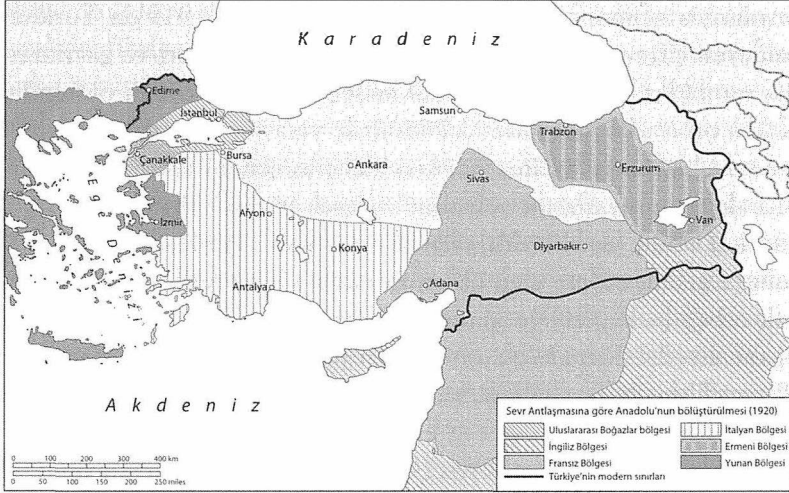
ulusal direnişine desteğini artırdı. Anadolu'nun Türklere ait olması gerektiği fikrine bağlılık duyan milliyetçiler birinci kongrelerini Jöntürk Devrimi'nin yıldönümü olan 24 Temmuz 1919'da Erzurum'da açtılar. Doğu vilayetlerinin temsilcileri, Ermenilere ait terk edilmiş Sanasaryan *Varjaran*'da (Lisesi) toplantıları ironiktir. Delegeler bu vilayetlerin Osmanlı İmparatorluğu içinde kalmasını, Ermeniler ya da Rumlara özel ayrıcalıklar tanınmamasını onayladı. Eylül başında Sivas'ta ikinci bir kongre düzenlendi, Anadolu ve Rumeli'nin tamamında Türk egemenliğinin korunması kararı alındı. Mustafa Kemal konuşmasında Ermenilerden sadece bir kez bahsetti, ama katliamlara değil, sadece Ermenilerin saldırganlığına değindi. "Doğuda Ermeniler devletlerini Kızılırmak kıyılarına doğru genişletme hazırlıklarına başlamıştır, soykırımsal [*sic*] politikaları daha şimdiden sınırlarımıza ulaşmıştır."⁴¹ Eski İttihatçılar kendi kaderini tayin etme çağrısında bulunan, Anadolu'da Yunan ya da Ermeni iktidarı kurmaya çalışan çabalara karşı mücadeleyi meşrulaştıran Sivas Kongresi'ne büyük bir katılım göstermişti.

Eylül ayı sonunda, Anadolu ile İstanbul arasındaki kriz yoğunlaşırken Sadrazam Ferit istifasını sundu. Milliyetçilik yandaşı bir hükümet iktidara geldi ve milliyetçiler ekimdeki seçimleri kazandı. İstanbul'daki yeni meclis de işgale karşı çıkıyordu, Erzurum ve Sivas kongrelerinde çizilen programın ana hatlarını "*Misak-ı Milli*" olarak kabul etti. Hareket milliyetçi olduğu kadar –yani kendisini Müslüman Türk ulusunun korunmasına adanmıştı– Osmanlı İmparatorluğu'nun devamlılığının sağlanmasına da bağlılık gösteriyordu. Ancak daha sonraları, Kemal ile radikallerin hareketi ele geçirmeleri sonucu bir cumhuriyet ilan edildi.⁴² Milliyetçi hareketin tasavvurundaki yeni Türkiye'de Ermenilere yer olmadığı gibi, Ermenilerin pek bir gelecekle de yoktu. Sürgünden dönen Ermeniler evlerinin, çoğu muhacir olan Müslümanlarca işgal edildiğini görmüştü. Çatışmalar çıkmıştı. Binlerce Ermeni Fransızların korumasında Kilikya'ya dönmüştü, ama geri aldıkları evlerini kısa bir süre sonra terk etmek zorunda kalacaklardı.

Kemal, becerikli bir siyasetçiydi, destekçiler kazanabiliyor, düş-

manlarıyla acımasızca başa çıkabiliyordu. Aralık 1919'da Türkleri bekleyen çifte tehlikeden dem vurdu: İtilaf kuvvetleri ve gayrimüslim azınlıklar. Ermenilerin kendi kaderlerinden sorumlu olduğunu açıkça ortaya koydu. "Memleketimizde yaşayan anasır-ı gayri müslimenin başına ne gelmiş ise, kendilerinin ecnebi entrikalarına kapılarak ve imtiyazlarını suiistimal ederek sureti vahşiyane de takip ettikleri iftirak [ayrılıkçılık] siyaseti neticesidir. Herhalde Türkiye'de zuhura gelmiş şayanı arzu olmayan [arzu edilmeyen] bazı ahval birçok esbap [sebepler] ve mazerete istinat etmektedir. Bunu da kati olarak arzede bilirim ki bu ahval, Avrupa devletlerinde mazeretsiz irtikâp edilmiş bunca itisafattan [zulüm ve baskı] pek dun [aşağı] bir mertebededir."⁴³

Kemal 1919-20'de milliyetçi hareket içinde artan gücüne muhalif İttihatçılara karşı üstünlük kazandı. Dizginlenemez bir maceraperest olan Enver Paşa Bolşeviklerle ittifak kurmuş, Kemal'e meydan okumak için Anadolu'ya ulaşma girişiminde bulunmuştu, ama Kemal hâkimiyetine karşı çıkanları bir bir ortadan kaldırıyordu. Mustafa Suphi liderliğinde yeni yeni doğmakta olan Türk komünist hareketinin liderleri gizemli bir biçimde Karadeniz'de boğulup gitti. Enver dikkatini Orta Asya'ya çevirmişti, ama Haziran 1922'de Komünistlerle yapılan bir savaşta öldü. Kemal'i destekleyenlerin Ermeniler ve Yunanlara karşı kazandığı zaferler, milli mücadele liderinin elini güçlendiriyordu. Kemalistler, Ermenilerin İtilaf devletlerinin onları koruyacağı düşüncesiyle akın ettiği Kilikya'nın Maraş kenti civarında Fransız işgalcilerle çarpıştı. Ermeniler burada Fransız kuvvetleri içinde yer alan Cezayirli ve Senegallilerle omuz omuza çarpıştı. Şubat 1920'de Fransızlar alelacele geri çekilirken Türkler kente girdiler ve beş bin ila on iki bin Ermeni'yi katlettiler.⁴⁴ Yunanların Eylül 1921'de Ankara'dan yalnızca 80 km uzaktaki Sakarya nehrinde yenilgiye uğraması Türklerin İtilaf kuvvetlerine karşı direnişinde bir dönüm noktası oldu. Sovyet hükümetinin onu anti-emperyalist dost bir kuvvet olarak tanıması ve askeri zaferlerini tanımasının da yardımıyla Kemal ulusal direnişin önde gelen lideri olarak konumunu sağlamlaştırdı.⁴⁵

Anadolu'nun bölüştürülmesi

Milliyetçilerin isyanına cevaben İngilizler Mart 1920'de İstanbul'da ağır bir baskı kurmaya başladılar ve etkili bir askeri operasyonla kentin denetimini ele geçirdiler. Seçilmiş meclisi lağvettiler. 1920'ye geldiğinde rakip iki Osmanlı hükümeti bulunuyordu: İstanbul'da İtilaf devletlerinin dayattığı Ferit'in başkanlığındaki hükümet ile Ankara'da Kemal'in Büyük Millet Meclisi. İtilaf devletleri Türkiye'yi bölüp yönetme planlarında ilerlediler. 10 Ağustos'ta meşhur Fransız porselen fabrikasının sergi salonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletlerinin egemenliğindeki etkilerine ayrılmasını ve doğuda büyük, bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasını öngören Sevr Antlaşması'nı imzaladılar. Yunan işgali ve Sevr Antlaşması'yla ateşlenen Kemalistler, Türkler ve Kürtleri imparatorluğun bağımsızlığı için mücadeleye seferber ettiler. Ferit'in ikinci kabinesi Ekim 1920'de düştü ve yerini Ankara yanlısı Tefik Paşa hükümeti aldı.

Sevr Antlaşması hiç uygulanmadı, ama bugüne dek hem Ermenilerin hem Türklerin zihninde bir hayalet olarak varlığını sürdürdü. Ermeniler açısından bu antlaşma gerçekleşmemiş bir rüyayı, Başkan Woodrow Wilson'ın doğu Anadolu'da büyük bir Ermeni devleti

kurmak için hatırı sayılır gücünü kullanacağı yönünde boşa çıkan umutlarını temsil eder. Türkler içinse Sevr bir kabustur, bir “komplekstir”, Türkiye’nin iç ve dış düşmanlarınca bölünebileceği yönünde daimi bir korkudur.

Silahlı Ermeniler Erivan merkezli yeni bağımsız devletleri için toprak kazanma girişiminde bulunurken, İtilaf devletleri milliyetçilere karşı mücadeleden vazgeçti. Doğu Anadolu bir kez daha savaş meydanına dönmüştü, bu kez müttefiklerinin yalnız bıraktığı Ermeniler ile anti-emperyalist mücadelelerinde Sovyet Rusya ile işbirliği yapan güçlü Türk milliyetçileri çarpışıyordu. Ermeniler Osmanlı Ermenilerini katledenlerden intikam alıyor, katledildikleri gibi katlediyorlardı. Soykırım sırasında kaybolup gidenlerin ancak küçük bir bölümüne denk gelen bu kıyımların ardında hem 1915-1916 kurbanlarının intikamını alma, hem de bölgeyi Müslümanlardan temizleme çabası vardı. Zaman içinde 1918-20 yılları 1915-16 ile örtüşecek, kronoloji ve saikler karışacak, Soykırım’ı inkâr edenler ya da gerekçelendirenler bakışlarını I. Dünya Savaşı sonrasındaki kanlı çatışmalarla sınırlayacaktı.

Kemal’in ordusu Yunanları, Türklerin Gâvur İzmir diye andığı Smyrna’dan Eylül 1922 başlarında çıkardı, kentin Yunan ve Ermeni mahalleleri yangınla harap oldu. On binlerce, muhtemelen dört yüz bin kadar Hristiyan kentten kaçtı, on binlerce Hristiyan işgal ve yangında ölüp gitti.⁴⁶ Kurtuluş Savaşı bir ay sonra 11 Ekim 1922’de Mudanya’da imzalanan ateşkesle son buldu. 1 Kasım 1922’de Kemal’in Büyük Millet Meclisi saltanatı lağvetti, rakip hükümeti ortadan kaldırdı. Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923) Sevr’i ortadan kaldırdı. Kemal’in askerleri 6 Ekim 1923’te İstanbul’a girdi ve bundan birkaç hafta sonra da başkenti Ankara olan Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi.

CHARLOTTENBURG'DA BİR CADDE

Talat, Nazım, Bahattin Şakir, Cemal Azmi ve diğer Jöntürkler savaş sonrası Berlin'de gizli, ama rahat bir sürgün hayatı yaşıyordu. Almanlar eski müttefiklerini korumak istiyordu, ama Ermenilerin tehciri ve katledilmesindeki rollerinin açığa çıkmasıyla oluşabilecek olumsuz izlenimlerden yana kaygılıydılar. Alman Dışişleri Bakanlığı Alman hükümetini aklamak için Lepsius'un Osmanlılar aleyhine olan suçlamalarını kullanma girişiminde bulundu. Ama bu kitap Osmanlıların yanı sıra Almanları da töhmet altında bırakacak bilgiler içeriyordu. Diplomatlar bu kitabı yayımlamakla "Düşmanlarımıza eski dostlarımıza karşı kullanacakları silahlar temin ediyor olacağız. Bu adalete sığmaz," diyorlardı. Lepsius'a şöyle demişlerdi: "Kitapta açıkça ifade ettiğiniz üzere Almanya'nın konumuna ilişkin haliyle önyargılı tutumunuz bizim açımızdan tehlikeli olacak, bütün dünya bunu öğrenecek, bizim buna vereceğimiz cevapsa az çok hasırltı edilecek."⁴⁷ Ne var ki Lepsius'un bulguları manipüle edilemezdi. *New York Tribune*'de şöyle yazıyordu:

Türkiye'nin savaş sırasında Ermenistan'da işlediği suçlara ilişkin, Alman Doğu Misyonu ve Alman-Ermeni Cemiyeti Başkanı Alman yazar Dr. Johannes Lepsius'un kaleme aldığı iddianameden daha güçlü bir belge kaleme alınmadı. Dr. Lepsius Ermenilerin uğradığı zulmü yerinde incelemiş ve bulgularını "*Die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei*" başlıklı, 1916'da Potsdam'da gizlice yayımlanan bir raporda bir araya getirdi. Dr. Lepsius Amerikan konsoloslarının ve misyonerlerinin ifadelerinden açıkça yararlanmış, Bryce komisyonunun yayımladığı raporu desteklemiştir. Ermenilerin yaşadığı korkunç olayların sorumluluğunu doğrudan Türk hükümetine yükleyerek Ermeni ulusunun imhasının İstanbul'da bir politika gereği kararlaştırıldığını açıklar.⁴⁸

Berlin kaçak İttihatçıların sığındığı bir limandı. Talat, karısıyla birlikte Charlottenburg'da bir apartmanda rahat bir hayat sürüyordu, Şakir'e pek uzak değildi. İkisi de siyasetle, özellikle Anadolu'daki milliyetçilerle yakından ilgileniyordu. Sahte isimler kullanıyorlardı, büyükelçilikleri ve Alman hükümetiyle temas halindeydiler. Kent

içinde dikkatli davranıyor, gizlilikle hareket ediyorlardı. Ermeni devrimciler birkaç suikast gerçekleştirmiş, 1918'de Bakü'de Ermenilerin katledilmesine katılan iki Azerbaycanlı yetkili ile İstanbul'daki bir Ermeni işbirlikçiği öldürmüşlerdi. Talat 15 Mart 1921'de Hardenbergstrasse 4 numaradaki dairesinden ayrıldı, bastonunu sallayarak hayvanat bahçesine doğru yürümeye başladı. Talat, Taşnaksut-yun'un Soykırım'ın başlıca faillerinin öldürülmesi için gönderdiği, aralarında Ermeni bir öğrencinin de yer aldığı suikastçilerin yakınlarda oturduğundan, onu dikkatle takip ettiğinden habersizdi. Soğomon Tehliryan yirmi dört yaşında bile değildi. Erzincan'da 1915'te tanık olduğu katliamlarla ilişkili olduğunu ileri sürdüğü nöbetlerden mustarıptı. Talat'ı izliyordu. Bu iriyarı adamın penceresinin önünden geçtiğini görünce harekete geçmeye karar verdi. Tehliryan Hardenbergstrasse'nin öbür tarafında Talat'a paralel yürüdü, sonra karşıya geçti ve kimliğinden emin olmak için avıyla yüz yüze geldi. Talat yanından geçip gidince Tehliryan onu başının arkasından tek kurşunla vurdu. Talat kendi kan gölünün ortasına yüzüstü düştü.⁴⁹ Tehliryan Alman yapımı 9 milimetrelilik otomatik tabancasını atıp Fasanenstrasse'den aşağı doğru kaçtı. Bir kadın bayıldı, bir görgü tanığı onun peşinden koştu, kalabalık toplandı ve Tehliryan'ı dövmeye başladı. Tehliryan kırık dökük Almancasıyla "Ben Ermeni, o Türk, Almanya'ya zarar yok! Bırakın gideyim, sizinle bir alakası yok!" diye bağıırıyordu. Olaya tanık olan başka bir kalabalık tarafından kurtarılan suikastçi yakındaki Charlottenburg karakoluna götürüldü. Talat'ın yakın çalışma arkadaşı Şakir, birkaç saat sonra cesedin Osmanlı İmparatorluğu'nun eski sadrazamına ait olduğunu teşhis etti. Birkaç gün sonra Alman Türkofiller Talat için gösterişli bir cenaze töreni düzenledi. Jäckh mezarı başında Talat'ı "büyük bir devlet adamı", "Türklerin Bismarck'ı" diye takdir etti.⁵⁰ Ermeni davasının kahramanı haline gelmiş Tehliryan ise tutuklandı ve Berlin'de mahkemeye çıkarıldı.⁵¹

Dava iki gün sürdü ve Avrupa kamuoyuna sansasyonel haber malzemesi sundu. Cinayet sorulduğunda Tehliryan annesine ait bir görüntünün kendisini Talat'ı öldürmeye mecbur bıraktığını anlat-

tı. Tanıklar onun hassasiyetinin, sara nöbetleri ve duygusal krizlerinin, sıkıntılı ruh halinin yaşadıklarından kaynaklandığı yönünde ifade verdi. Soykırım'dan sağ çıkan biri Ermenilerin Erzurum'dan sürülmesiyle ilgili kendi başından geçenleri anlattı. Mahkeme salonu kulaklarına inanamıyordu. "Bir jandarma gelip bana sahip olmak istedi," diyordu kadın. "İtaat etmeyenler süngülerle delik deşik ediyor, bacakları ayrılıyordu. Hatta hamile kadınların kalça kemiklerini kırıyor, ceninleri alıp atıyorlardı." Mahkeme salonundaki uğultu nedeniyle sözleri kesilen kadın "Yemin ederim bu doğru," diyerek devam etti. Mahkeme başkanı yargıç sordu: "Bu gerçekten doğru mu? Yoksa hayalinden mi uyduruyorsun?" Tanık cevap verdi: "Söylediklerim doğrudur. Aslında olanlar anlatabileceğimden çok daha korkunçtu."⁵²

O sıralarda Ermeni Sorunu'nun altmış iki yaşındaki emektarı, saygın bir isim olan Dr. Lepsius 1915'te olanlara ilişkin kanıtlar sunmak üzere mahkemeye çağrıldı. Dr. Lepsius Talat'ı (imhanın "esas ruhunu") planlama ve yürütmenin merkezindeki isim olarak gösterdi.⁵³ Lepsius'un tahminlerine göre yaklaşık 1.400.000 Ermeni sürülmüş, "bunların sadece onda biri gidecekleri yere varmıştı; geri kalan onda dokuz, jandarmaların sattığı ya da Kürtlerin kaçırdığı veya yorgunluktan, açlıktan ölen kadınlar ve kızlar dışında, öldürülmüştü."⁵⁴ Bir vatansever olarak kendi hükümetini savunan Lepsius Almanya'nın "Ermeni Sorunu'yla ilgili olarak iyi niyetli ve ağırbaşlı bir politika izlediğini" ileri sürdü.⁵⁵ Lepsius'un ardından General Liman von Sanders çağrıldı, o da Almanya'nın tehcir ve katliamlara dahil olduğunu reddetti. "Bildiğim kadarıyla Alman hükümeti o sıralar koşullar elverdiğince, Ermenilere yardımcı olmak için elinden geleni yapmıştır." Von Sanders "Alman subayların personeli olarak görev yapan bütün Yahudiler ve Ermenilerin görevden alınmasına" şahsen karşı çıkmıştı, çünkü tercüman olarak bu kişilere gereksinim duyuluyordu. "Sık sık böyle anlamsız emirler alıyorduk," diye eklemişti.⁵⁶ Piskopos Balakyan da tehcir yürüyüşlerini ve kendi kaçış hikâyesini anlatmıştı: "En kanlı kente, Yozgat'a gelirken kente dört saat uzaklıkta birkaç yüz kadın ve genç kızın kafatasıyla karşılaştık."

Beraberindeki polis yüzbaşısına hani sadece erkekler öldürülüyordu diye sormuş, şu cevabı almıştı: “Sadece erkekleri öldürseydik, kadınlara ve çocuklara dokunmasaydık, bundan elli yıl sonra birkaç milyon Ermeni olurdu.” Yüzbaşı, Yozgat ve çevre köylerden 14.000 erkeğin katledildiğini, cesetlerinin kuyulara atıldığını söylemiş, kendisinin de şahsen 40.000 Ermeni’nin öldürülmesi için talimat verdiğini aktarmıştı.⁵⁷

Mahkemede ifade vermeye çağrılmayan, 1910 ile 1918 arasında Halep’te Alman konsolosu olarak görev yapmış Walter Rössler bu duruşmalar sırasında düşüncelerini kaleme almıştı. Hâlâ faal olarak görevli bir diplomat olan Rössler ifade vermesi istense “Talat Paşa’nın aslında Ermenilerin imha edilmesini isteyen ve bunu bir plana göre gerçekleştiren Türk devlet adamlarından biri olduğu yönündeki kanaatimi ifade etmekten kaçınamazdım,” diye yazmıştı. Aram Andonyan’ın derlediği ve kendisinin taraflı bulduğu, katliamlar hakkındaki tartışmalı belge seçkisinin de “her halükârda hakiki olduklarını” doğrulamaya hazırды. Rössler şunları da yazmıştı: “İstanbul’dan Halep’e gönderilen Tehcir Komiseri’nin [Şükrü Kaya] bana söylediği bir sözü de mahkemede ifade ederdim: ‘Ne istediğimizi anlamıyorsun, Ermenisiz bir Ermenistan istiyoruz.’”⁵⁸ Alman Dışişleri Bakanlığı Rössler’in ifade vermesine izin vermeye yanaşmadı.⁵⁹

Savunma avukatları kapanış savunmalarında, savcının Tehliryan’ın önceden planlayarak cinayet işlediği, Talat’ın katliamlardaki rolünün açık olmadığı yönündeki iddiasını çürüttüler. Tehliryan’ın mustarip olduğu travma yüzünden akli melekeleri zayıflamış bir halde hareket ettiğini savundular. Tehliryan eylemlerinden tam anlamıyla sorumlu değildi. Tehliryan kadar Talat’ın da yargılandığı davada savunma “Tehliryan kendi halkının, öldürülen bir milyon Ermeni’nin öcünü alıyordu,” açıklamasında bulunmuştu.⁶⁰ Suikastçi tabancasını alıp sokağa çıktığında “kaba kuvvete karşı adaletin temsilcisi olarak çıkmıştı. İnsanlık dışı olanın karşısına insanlığın temsilcisi olarak çıkmıştı.”⁶¹ Jüri görüşmeye çekildi, bir saat sonra Tehliryan’ın Talat’ı kasten öldürmekten suçlu olmadığını açıkladı.

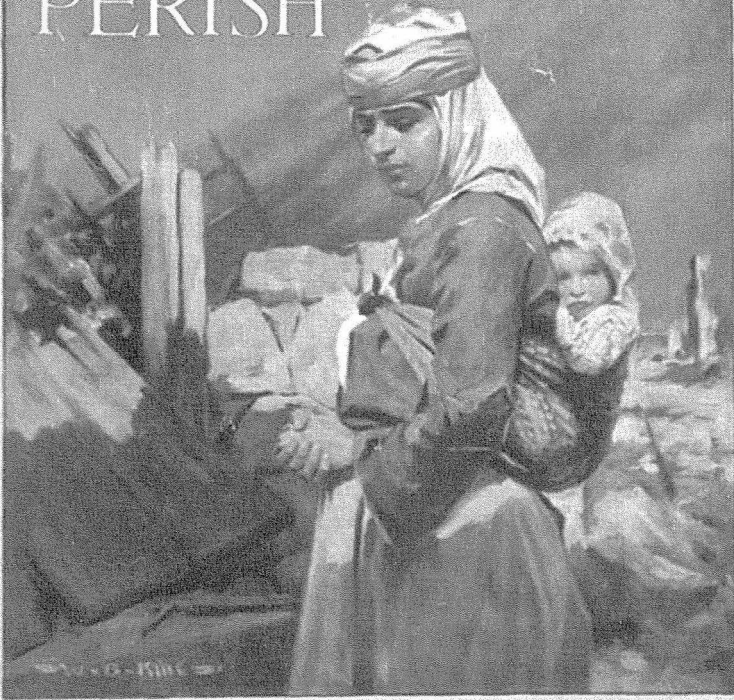
Talat’ın öldürülmesini takiben başka suikastler de oldu. 6 Ara-

lık 1921’de Taşnak suikastçi Arşavir Şiragyan Roma’da Sait Halim Paşa’yı öldürdü. 17 Nisan 1922’de Şiragyan ve yoldaşları Berlin’de Şakir ve Cemal Azmi’yi öldürdü. Bundan birkaç hafta sonra Enver Bolşeviklere karşı bir savaşta öldü, onu da bir Ermeni’nin öldürdüğü yolunda söylentiler yayıldı. 21 Temmuz 1922’de Cemal Paşa Tiflis’te, bir Taşnak tarafından boğazı kesilerek öldürüldü. Bu “infazların” kendiliğinden ve birbiriyle bağlantısız olmadığı açıklık kazanmıştı artık. Aslına bakılırsa hepsi de Taşnaksutyun ile Armen Garo’ya bağlı özel bir birimin titiz planlamasının ürünüydü; “Nemesis Operasyonu” adı verilmiş koordine bir komploydu.

Tehliryan’ın yargılanması ve beraat etmesi kamuoyunda büyük yankı uyandırdı. Soykırım’la ilgili gerçekler tanındı. İntikam haklıymış gibi görünüyordu, ama bireylerin misillemeye bulunması hukuk ve adaletle ilgilenenler açısından şüpheli bir ilkeye tekabül ediyordu. O zaman Polonya’ya bağlı Lviv’deki genç bir hukuk öğrencisi bu olayları değerlendirmişti. Raphael Lemkin adlı bu öğrenci “Tehliryan’ın kendisini insanlığın vicdanının celladı olarak görmesinden” yana kaygılıydı. Lemkin “Yine de insan adaleti yerine getirme görevini kendine biçebilir mi? Bu tür bir adalet duyguların hükmünde olmaya, yozlaşıp karikatürleşmeye yazgılı değil midir? Şu anda masum bir halka karşı işlenmiş kıyım benim için daha önemli. Hiç kuşkusuz henüz kesin bir cevaba ulaşmış değilim, ama dünyanın bu tür etnik ya da dini gerekçelere dayalı katliamlara karşı bir yasa çıkarması gerektiği yönünde kesin bir hissim var... Bana göre egemenlik, milyonlarca masum insanı öldürme hakkı olarak anlaşılamaz.”⁶²

Ermeni Soykırımı’ndan sonra gelen kuşaklar, sıradan insanlar çocuklarına, daha bu kelime bulunmamışken “açlık çeken Ermeniler”den bahsederdi. Bu insanlar henüz adı bulunmamış, boyutları daha küçük ölçekli trajedileri ölçmekte kullanılacak bir trajediyi hatırlatan kişilerdi. Soykırım Holokost’tan önce yaşanmış bir holokosttu. Adolf Hitler 1939’da Polonya’yı işgal etmeyi planlar ve subaylarına insancıl davranış sınırlarını unutmalarını tavsiye ederken onlara “Bugün Ermenilerin imhasından kim bahsediyor ki?” demişti.⁶³ Ermenilerin kitlesel olarak katledilmesi 1930’ların sonunda

LEST THEY PERISH

CAMPAIGN *for* \$30,000,000

AMERICAN COMMITTEE FOR RELIEF IN THE NEAR EAST

ARMENIA - GREECE - SYRIA - PERSIA

ONE MADISON AVE., NEW YORK.

CLEVELAND H. DODGE, TREASURER

William Gunning King'e ait,
Yakındağı Amerikan Yardım Heyeti posteri. 1917.

bilinen, ama pek az konuşulan bir şeydi; ne var ki başka insani yıkımlarla karşılaştırılabilecek bir insani yıkım hatırası, “uluslararası bir dehşet standardı” olarak kaldı.⁶⁴ Naziler en popüler Soykırım anlatısını, Franz Werfel’in *Musa Dağ’da Kırk Gün* adlı kitabını yasakladı, Türkiye Cumhuriyeti’nin Kemalist hükümeti de MGM stüdyolarına kitabın ticari bir filminin yapılmaması için baskı yaptı.⁶⁵ Ermeniler yalnızca açlık çekmiyor ya da Ortadoğu ve Sovyet Ermenistanı’nda yardım örgütlerince beslenmiyordu, katliamdan sağ çıkıp yetimhanelerde ya da mülteci kamplarında yaşayan insanlar da değillerdi sadece, bütün bunların ötesinde Ermeni ulusu yetim kalmıştı; tarihsel vatanının büyük bölümünü, 1915’e dek miras aldığı medeniyeti kaybetmişti. Soykırım’dan birkaç yıl sonra da eski dostlarının çoğu onları terk etmişti.

Savaş son bulduğunda Osmanlı Ermenilerinin yüzde 90’ı gitmişti; öldürülmüş, Suriye çöllerine sürülmüş ya da Kafkasya’da, Ortadoğu’da mülteci olmuşlardı. Ölülerin sayısı sarsıcıydı, muhafazakâr tahminlere göre 600.000 ile 1 milyon arasındaydı, bu olay Avrupa ve Amerikan kamuoyunu şok etmişti. Hukukçu Raphael Lemkin 1940’ların başında “soykırım” sözcüğünü icat ettiğinde bu kavramı yirminci yüzyıldaki iki olay için kullanmıştı: Türklerin 1915’te Ermenileri sürmesi ve katletmesi ile Almanların Avrupa Yahudilerini yok etmesi. Ermeni Soykırımı Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasının son aşamalarında temel önem taşıyan olaylardan biriydi; Bu, Anadolu Rumlarının etnik temizliği ve nüfus mübadelesiyle birlikte etnik-ulusal bir Türk cumhuriyetinin kurulmasını mümkün kılan kurucu bir suçtu.

SONUÇ

Düşünülemez Olanı Düşünmek: Soykırım

“Soykırım” sözcüğü devletlerin belirli halklara karşı işlediği korkunç suçların imgelerini akla getirir. Bu terim, bir uluslararası hukuk kavramı, hükümetlerin kendi mağduriyetleri yönündeki bir iddiası ve güçlü bir ulusal kimlik tanımı olarak o kadar kuvvetlidir ki dünyamızdaki neredeyse bütün toplu katliam vakalarını içerecek şekilde genişletilmiştir. Bazı tarihçiler, gazeteciler ve hukukçular “soykırım”ı ancak, Yahudi Holokostu gibi kasıtlı topyekûn imha vakalarına uygulanabilecek şekilde dar tanımlarken, bazıları bu terimin kapsamını o kadar genişletmiştir ki herhangi bir toplu katliam, hatta etnik temizlik, örneğin Rumların Anadolu’dan ya da Filistinli Arapların manda yönetimindeki Filistin’den çıkarılması, Ukrayna’daki *Holodomor* (Ölüm Kıtılığı) ya da Stalin’in Büyük Temizlikleri bile soykırım olur. Maalesef öyle görünüyor ki günümüzde tam bir ulus-devlet olabilmek için sadece bir bayrak, ulusal bir marş ve bir opera binası yeterli değildir, bir de soykırım olması gerekir. Böyle geniş bir kullanım, soykırımın asıl anlamına, yani bir halkın öldürülmesine açıkça karşılık gelen devlet eliyle başlatılmış şiddet vakalarını ve bu vakaların etiyojileri ve sonuçları açısından karşılaştırmalı olarak analiz edilebilecek şekilde ayrıca ele alınmalarını imkânsız kılar. Ben bu kitapta “soykırım” (*genocide*) terimini Almandaca *Völkermord*, yani halkların katli ve Türkçe *soykırım* veya Ermenice *tseğasbanutyun* sözcüklerinin ifade ettiği üzere bir etnisitenin ya da eski anlayışa göre bir ırkın öldürülmesi anlamında kullandım.

Kitlesel katliam kendi içinde ve başlı başına bir soykırım oluşturmaz. Hukuksal tanımlar tarihsel örnekleri tam anlamıyla karşılama-

1943'te "soykırım" kelimesini bulan ve 1948'de Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi'nin taslağını hazırlayan Polonyalı Yahudi avukat Raphael Lemkin (1900-1959), BM fotoğrafı.

sa da "soykırım" (jenosit) terimini, daha doğru bir deyişle "etnosit" diye nitelenebilecek şeyle, yani dil, tahayyül edilen biyolojik kökenler (ırk), din gibi, bir halkı tarihsel olarak birbirine bağlayarak bir topluluk oluşturan ve o halkı diğer halklardan ayıran kültürel niteliklerin tanımladığı belli bir grubu ortadan kaldırmaya yönelik kasti girişimle sınırlamakta fayda vardır.¹ Başka toplu katliamlar (savaşlar, katliamlar, kasten başlatılan kıtlıklar, Büyük Temizlikler) korkunç bir ölçekte ölümleri beraberinde getirirler de faillerin saikleri ve niyetleri etnositlerinkinden farklı olduğu için ayrı açıklamalar gerektirir. Soykırım insanların öldürülmesi değil, bir halkın öldürülmesidir.

Avukat Raphael Lemkin ortaya attığı bu terimi kullandığı ilk yayımında şöyle bir açıklama yapmıştı: "İşgalcilerin (Nazilerin) gerçekleştirdiği biçimiyle ulusların ya da etnik grupların ortadan kaldırılması pratiğine yazar "genocide" (jenosit, soykırım) demıştır, bu terim Yunanca *genos* (kabile, ırk) ile Latince *cide* (analoji açısından

bkz. homicide, fratricide) sözcüklerinden türemiştir.”² Ayrımına varmak her ne kadar zor olsa da, soykırımın çıkış noktasının merkezinde kasıt, güçsüz olanın ortadan kaldırılması ve eritilmesi yönündeki kastın sonucunda da ölüm vardır. Dolayısıyla soykırım “esini etnik olan şiddettir”, ama etnik temizlikten ayrı tutulması gerekir, etnik temizlik ölümlere yol açabilir, ama daha ziyade yerinden etme ve sürgünü, yani belli bir halkın fiziksel olarak taşınmasını ifade eder.³ Etnik temizlikte –ister Amerikalı kıızılderililer ister Avustralya yerlileri olsun; Çeçenler, Kalmuklar, Kırım Tatarları, Volga Almanları ya da başka Sovyet halkları olsun; Filistinliler ya da Kürtler olsun– can kaybı söz konusu olur, öldürme sıklıkla insanları hareket ettirmeye yönelik bir araçtır. İnsanların, toprak istendiği, ama üzerinde yaşayan insanlar istenmediği için fiziksel olarak yerlerinden edilmesi, soykırımla yakından ilişkilidir, ama toplu katliamı gerektirebileceği gibi gerektirmeyebilir de. Avrupalıların emperyal hevesleri ve on beşinci yüzyılda Amerika kıtasının keşfinden hemen sonra sömürge yerleşimleri kurmaya başlamaları korkunç bir şiddete, insanların zorla yerlerinden edilmelerine yol açmış, Jöntürkler ve Nazilerin izlediği politikaların acımasız emsalleri olmuştur. Etnik temizlik ve soykırım birbirine kan verir, trajik bir gerçek dünya yelpazesini işaret eder, ama analitik amaçlarla birbirlerinden ayrı tutulmaları yararlı olur.

Soykırıma bağlı imhanın topyekûn olması gerekmez, ama o “halkı” siyaseten ve muhtemelen kültürel olarak da etkisiz bırakması gerekir. Çok az sayıda toplu katliam, hatta soykırım bir halkın topyekûn imhasıyla sonuçlanmıştır, Ermeni ve Yahudi soykırımları yeni devletlerin kurulması, soykırımdan sağ çıkanların ve onların soyundan gelen insanların bu devletlere yerleşmeleriyle sonuçlanmıştır. Ama Ermeniler kitlesel olarak Anadolu’da üç bin yıl boyunca yaşadıkları tarihsel anayurtlarına asla geri dönmemiş, Yahudiler de topyekûn silinmemiş olsalar da yüzyıllar içinde orta ve doğu Avrupa’da geliştirdikleri canlı Yidiş kültürünü bir daha asla yeniden inşa edememişlerdir. Bu soykırımların sonuçları olmuştur, soyun fiziksel, siyasal ve kültürel anlamlarda kıyımına yol açmışlardır. Hem tarihsel hem gazete makalesi türündeki yazılarda “soykırım” terimi, gerçek

SONUÇ

ya da hayali siyasi muhaliflerin kitlesel olarak bastırılmasını sağlamak amacıyla rastgele kullanılmıştır. 1940'ların sonunda Birleşmiş Milletler'de Soykırım Sözleşmesi görüşülürken Sovyet temsilciler gayretkeş bir tutumla terimin siyasal katliamları içermesine karşı çıkmışlardır, zira aksi takdirde Stalin'in temizliklerini, gulag sisteminde kaybolan milyonları, Ukrayna'daki *Holodomor*'u, yani Kazakların ölümcül sonuçlar doğuran iskânını ve II. Dünya Savaşı sırasında Kuzey Kafkasya halkları ile başka halkların sürülmelerini de bu çerçeveye dahil etmek gerekecekti. Amerikalı delegeler de aynı şekilde sözleşmenin dilinin, Jim Crow dönemindeki ırk ayrımı ve Afrikalı Amerikalılara yönelik şiddet olaylarının incelenmesine doğru yönelmesine direnmiştir.⁴ Oybirliği adına, siyasal, sosyal ve ekonomik gruplar Birleşmiş Milletler'in 9 Aralık 1948'de kabul ettiği sözleşmenin koruması altına alınmamıştır.

Ahlaki açıdan, bir toplu katliam biçimi diğerleri kadar kınanasa olsa da sözleşmenin çerçevesini hazırlayanlar soykırım teriminin tanımını sınırlayarak tarihçiler ve siyaset bilimcilere bir iyilik yapmış olabilirler. Birleşmiş Milletler'in, Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşmesi'nin ikinci maddesinde şöyle der: "ulusal, etnik, ırksal ya da dinsel bir grubu kısmen ya da tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturur: a) Gruba mensup olanların öldürülmesi; b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel hasar verilmesi; c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracığı hesaplanarak yaşam şartlarını kasten değiştirmek; d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak; e) Gruba mensup çocukları zorla başka bir gruba nakletmek." BM'nin kapsamlı bir tanıma dayanan bu kavramlaştırması standart haline gelmiş, yaygın bir kabul görmüş, bir yandan da tartışmalara yol açmıştır.

Toplu katliamlar kökenleri, failleri, kasıtları, ölçekleri, amaçlanan sonuçları bakımından çok büyük farklılıklar sergilediğinden hiçbir açıklama vakaların hepsini, hatta çoğunu bile kapsayamaz. Çok fazla sayıda bağımlı değişken başlıca nedenleri oluşturan etkenleri orta-

ya çıkarmayı imkânsız kılar. Milliyetçiler ve komünizm karşıtlarının sansasyonel iddiaları ne olursa olsun Stalin'in Ukrayna'daki açlık sırasındaki niyetleri ve eylemleri, Ukrayna halkının ortadan kaldırılması değil, tam tersine bir kolektifleştirme kampanyası, iktidar partisinin talimatlarına yönelik her şekilde direnişi ortadan kaldırma ve tahıl talebinin akıl almaz derecede yüksek hedeflere bağlanmasıyla ilgiliydi. Yaşananlarda, kabiliyetsizlik ve vurdumduymazlık kadar direniş çıkacağı korkusunun, tahıl teslimatındaki yetersizliğe duyulan öfkenin, köylüler ve milliyetçilere karşı derinlere yerleşmiş husumetin de payı vardı.⁵ 1845-52'deki İrlanda Kıtlığı, 1943'teki Bengal Kıtlığı, 1958-61'deki Çin Kıtlığı'nda olduğu gibi, Ukrayna'da da hükümet milyonlarca kişinin ölmesinden ötürü suçluydu. Bu tür korkunç olayların –devlet politikasının öngörülebilir sonuçlarının kitlesel ölümler getirdiği dikkate alınırsa– gerek ölçekleri gerek niyetleri açısından, soykırım terimleriyle düşünülmesi anlaşılır. Ama belli bir etnik, dini ya da kültürel grubun yol edilmesine yönelmedikleri için farklı bir açıklama dizisine gerek vardır –Büyük Temizlikler, Gulag ve Sovyetler Birliği'nin “küçük halkları”nın etnik temizliği için de. Kamusal alanda “soykırım” teriminin bir ahlaki kınama değeri olabilir, ama tarihçiler ve sosyal bilimciler için bu terimin önemi sadece bir kategori oluşturmaktan değil, bu kategorinin açıklayıcı potansiyelinden kaynaklanır. Tarihçilerin “Ne zaman soykırım?” ve “Neden soykırım?” sorularını sormaları gerekir.

KAÇ ERMENİ?

Ermeni tehcirinin başlıca mimarı Dahiliye Nazırı Talat Paşa kendi kayıt defterini tutarak Osmanlı Ermenilerinin sayısını hesaplayıp yerlerini not etmişti. Resmi Osmanlı kayıtlarındaki 1.300.000 rakamına güvenmeyen Talat'ın tahminlerine göre 1.500.000 daha doğru bir rakamdı.⁶ Bu, Osmanlı resmi rakamı 1.251.785 ile Ermeni patrikliğinin verdiği 1.915.858'in arasında kalıyordu. Demografi tarihçisi Fuat Dündar'a göre soykırım arifesinde Osmanlı Ermenilerinin sayısına ilişkin elimizdeki en iyi ve en güvenilir rakam 1.500.000'dir.⁷

SONUÇ

Dündar'ın hesabına göre yaklaşık 281.000 Ermeni'nin Anadolu ve Rumeli'de kalmasına izin verilmiş; bu kişilerin büyük bölümü İstanbul'da (100.000), Aydın'da (21.000), Edirne'de (25.000) ve Konya'da (10.000) kalmıştır, 75.000 Katolik ve Protestan Ermeni, zanaatkâr, asker ailesi ve din değiştirmiş 50.000 kadın ve çocuk da bu rakama dahildir.⁸ Dündar'ın tahminlerine göre 300.000 Ermeni tehcirde ve iskân bölgelerinde sağ kalabilmiştir. 255.000 Ermeni yurtdışına, en başta da Rusya'ya kaçmıştır. Dündar, 836.000 Osmanlı Ermenisi'nin Soykırım'dan sağ çıktığı, 1918'de savaş son bulduğunda yaklaşık 664.000 Ermeni'nin yok olduğu sonucuna varır.⁹ Taner Akçam da Talat'ın "kara kitabı"ndaki rakamlara başvurmuştur, Dahiliye Nazırı'nın hesabına göre 924.158 Ermeni sürülmüştür. Talat hesaplamalarına bir düzineden fazla yeri dahil etmediğinden Akçam tehcir edilmiş Ermenilerin toplam sayısının 1.200.000'e yakın olduğu tahmininde bulunur, bu rakam Arnold Toynbee'nin (1.200.000) ve Johannes Lepsius'un (1.300.000) daha önceki tahminlerine uygun düşer.¹⁰ Raymond Kevorkian İstanbul Ermeni Patrikliği'nin topladığı, bugün Kudüs'teki Sırpots Hagopyants Manastırı'nda bulunan istatistiklere dayanarak I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı topraklarında 2.000.000'dan biraz daha az Ermeni bulunduğu tahmininde bulunur.¹¹ Kevorkian *The Armenian Genocide, A Complete History* adlı kitabında sunduğu ayrıntılı değerlendirmede 1915-16'da 850.000 Ermeni'nin sürüldüğü, bu kişilerin 300.000'inin 1915-16 kışında yitip gittiği, 500.000'inin de 1916 kışı ve baharındaki son katliamlara dek hayatta kaldığı sonucuna varır. "1916 sonuna gelindiğinde ölüp gidenlerin sayısı 600.000'i aşmıştı."¹² İnsanlar açlık, hastalık, keyfi ve yer yer gerçekleşen şiddet olayları nedeniyle ölüyordu hâlâ.

Savaştan sonraki beş yıl içinde Ermenilerin kaybı, milliyetçi Türklerle karşı savaştıkları dönemde ve Kilikya, İzmir ve başka yerlerden sürülürken arttı. Bir hükümetin belli bir halkı hedef alması sonucunda ortaya çıkan böylesi muazzam bir can kaybına yirminci yüzyılda henüz tanık olunmamıştı. Bu çapta bir toplu katliam düşünülemez olanı düşünülebilir kıldı, I. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan siyasi

mühendisler nüfus politikalarıyla toplumları şekillendirirken, daha büyük insani kayıpların hesabını yapıyorlardı.

NEDEN SOYKIRIM?

Soykırımın amacı Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermenilerin sayısını azaltarak, onları ücra, uzak yerlere dağıtarak algıdaki Ermeni tehdidini bertaraf etmekte. *Ermeni milletinin yıkımı* farklı ama birbiriyle ilişkili üç yoldan gerçekleştirildi: Dağıtma, katliam ve İslam'a asimilasyon. O halde Soykırım'a getirilebilecek gayet mantıklı (ve akılcı) bir açıklama yeterli görünmektedir: Devlet ve Türk (ya da İslam) milleti açısından varoluşsal bir tehdidi bertaraf ederek imparatorluğu güvence altına almak yönünde stratejik bir hedef. Ama stratejik hedefi ve kullanılabilecek araçlara yönelik mantıklı tercihleri değerlendirmeden önce, varoluşsal tehdidin nasıl tahayyül edildiğini, Ermeni ve Süryani düşmanın tarihsel ve kültürel olarak nasıl inşa edildiğini, failleri özellikle hedeflenen halkların kitlesel olarak kökünden koparılmasına ve katledilmesine zorlayan ve bu tür eylemlerin haklı olduğuna inandıran duygusal âlemlerini şekillendiren bilişsel ve duygusal süreçlerin neler olduğunu açıklamak gerekir.

Bu kitapta sunulan argüman, kaçınılmaz olarak birbirleriyle karşı karşıya gelen, tartışmalı bir toprak parçası üzerinde egemenlik mücadelesine giren ilkel uluslarla değil, çok çeşitli ve melez kimlikler ve bir arada yaşama imkânları barındıran bir imparatorluğun karmaşık ortamında, farklı etnik-dinsel toplulukların inşasının hız kazanmasıyla başlıyor. İmparatorluktaki hayatı ve yönetimi belirleyen hiyerarşiler, eşitsizlikler, kurumsallaşmış farklılıklar ve baskılar yüzyıllar boyunca farklı dinler, kültürler ve dillerden insanların bir arada yaşamasını mümkün kılıyordu. Ermeniler ve diğerleri emperyal hiyerarşideki konumlarına razı olmuş, hatta içinde yaşadıkları siyasal oluşuma karşı bir sevgi geliştirmişlerdi. Osmanlılar olarak ortak deneyimler bazı örneklerde maddi refahı ve kültürel melezlenmeyi beraberinde getirmişti, ama bu her zaman güvensizlik ve sıklıkla da keyfi yönetim koşullarında gerçekleşmişti. Emperyal paradigma en

SONUÇ

büyük zorlukları “ilerleme” kavramı altında toplanabilecek şey karşısında, yani kapitalist Batı’nın teknolojik ve sanayi ilerlemesi karşısında yaşamıştı; Osmanlı İmparatorluğu uluslararası rekabete açık piyasada nispeten geri kalmış, Osmanlı yönetimindeki halklar farklılaşmış, eşit düzeylerde gelişmemişlerdi. Din, dil ve kültür *milletleri* (Müslüman, Ermeni, Rum, Katolik, Protestan, Süryani ve Yahudi) birbirinden ayırıyordu, ama bütün milletlerin mensupları Osmanlı olmaya heves edebiliyor, yönetici kurumla tam bir eşitliğe hiçbir zaman ulaşamaları da imparatorluğun kültürel, sosyal, hatta siyasi hayatına katılabiliyorlardı.

Dış kaynaklı iki güçlü etki farklı Osmanlı halklarının gelişimini şekillendirdi: siyasi toplulukların ve meşru kültürün niteliğini egemenlik ve bir vatana sahip olmanın temeli olarak yeniden tanımlayan, giderek hegemonyacı bir hal alan ulus söylemi ve Avrupalı güçlerin Osmanlı siyasetine tekrar tekrar müdahalede bulunan, imparatorluğun topraklarını kemiren, sultanın egemenliğinin içini boşaltan, Hristiyan tebaanın korunmasında ısrar eden emperyal hevesleri. Bazı halkların imparatorluktan, bazılarının da imparatorluğa göçü, özellikle doğu Anadolu’da toprak rekabeti, Ermenilerin Kürtlere eski “feodal” biçimlerde tabi kılınması –bunların hepsi, *milletler* arasında zihinsel bir muhalefet âlemi ve düşmanlık yaratan yapısal ve güçlü tesire katkıda bulunmuştu.

İmparatorluklarını kurtarmaya kararlı olan Jöntürkler devletin kökten bir çözülme içinde olduğu dönemde iktidara geldi, zihinlerinde hem Büyük Güçlerin hem de Türk olmayan halkların (sadece Balkan Hristiyanları, Ermeniler ve Rumlar değil, Müslüman Kürtler, Arnavutlar ve Arapların) tehdidiyle karşı karşıyaydılar. İmparatorluk içindeki ulusları hâlâ tahayyül edilme evresindeydi, aslında ne Osmanlı, ne İslam ne de etnik olarak Türk’tü. Ulus gelecekteydi, yüzyılın başı da Türk ulusunun oluşumunun niteliğiyle ilgili yoğun ve hararetle tartışmaların yaşandığı bir dönem olmuştu. Cemaat nasıl tahayyül edilecekti? Türklerin bir ırk ya da dilsel bir grup olarak tanımlanması halinde etnik Türklerden oluşan bir ulus olarak mı; muhtemelen Türklerin (nasıl tanımlanırsa tanımlansınlar) baskın

grup olduğu, çeşitli dinler, etnisiteler ve dillerden Osmanlıların oluşturduğu bir üst ulus mu; ya da bazılarının düşündüğü gibi Kafkasya ve Orta Asya'ya ya da Arap topraklarına uzanarak aynı dil ailesindeki ya da dindeki insanları da kapsayan Pantürki ya da Panislami bir topluluk olarak mı? Nihayetinde 1914'teki siyasal çekişmeden galip çıkan Jöntürkler açısından açık olan şey Türklerin şu ya da bu biçimde baskın olacağı ve bu emperyal topluluğun yurttaşların eşit olduğu bir topluluk olmayacağıydı. Başka bir deyişle Batı Avrupa'daki model devletler gibi etnik olarak homojen bir ulus-devlet olmayacağı gibi çeşitli halkların kanun karşısında eşit olduğu çokuluslu bir devlet de olmayacaktı. Bazı halkların diğerlerine baskın olduğu bir imparatorluk olarak kalacaktı.¹³ En radikal Türk milliyetçilerinden biri olan Ziya Gökalp'e göre "Halk bahçe, biz bahçıvanız! Ağaçlar gençleşmez aşidan yalnız. Evvela ağacı budamak gerek. Aşığı sonradan ulamak gerek."¹⁴

Ulus ve imparatorluk basit bir ikilik değildi, hele ulus söylemi çağında hiç değildi. İmparatorluklar daha ulusal olma girişiminde bulunmuş, ama yapısal ve söylemsel olarak hiyerarşik, eşitlikten uzak ve bir düzeyde yöneticiler ile yönetilenler arasındaki farkları korumaya, hatta üretmeye bağlı kalmışlardı. Ama bir yandan da "uluslar tam da imparatorluklardan daha derin bir tektiplik ihtiyacı duyduklarından, azınlıklara ve cemaatlerine karşı tutumları itibarıyla birçok bakımdan daha emperyal olmuşlardı."¹⁵ Jöntürkler başlangıçlarında ne kadar Osmanlıcı olsalar da zamanla devleti homojenleştirmek için en vahim ve ağır önlemleri almaya hazır, bir yandan da bazı halkları diğerlerinin üstünde tutan ve bazılarını ortadan kaldıran ulusal emperyalistler haline gelmişlerdi.

Jöntürklerin saikleri ve amaçları, ayrıca Ermenileri sürme kararlarının zamanlamasıyla ilgili olarak bazı akademisyenler muhalif azınlıkların katledilmesinin Türklerde süreklilik gösteren bir uygulama olduğunu ileri sürmüştür. Bu akademisyenler 1890'lardaki Hamidiye katliamlarının ve 1909'da Adana'da Ermenilerin öldürülmesinin soykırımın öncülleri olduğunu, bu durumda soykırımın I. Dünya Savaşı öncesinde planlanmış bir olay olduğunu savunur. Bazılarıysa

SONUÇ

(benim bu kitapta yaptığım gibi) daha önceki katliamların 1915 soykırımından nitelik itibarıyla farklı olduğunu, soykırımın 1914-1915 kışında Sarıkamış'taki feci yenilginin ardından yaşanan radikalleşme döneminde gerçekleşmiş, büyük ölçüde koşullara bağlı olarak gelişen bir olay olduğunu savunur.¹⁶ Soykırım'ın çok önceden planlandığı ve Türklere özgü süreklilik gösteren bir imha politikası olarak gerçekleştirildiği tartışması Hristiyanların ve Avrupa medeniyetinin azılı düşmanı olan "korkunç Türk" mefhumunu hatırlatır ve Holokost'la ilgili akademik çalışmalarda "niyetçiler" ile "yapısalcılar" arasındaki tartışmayı andırır.¹⁷ Fakat Osmanlı devletinin daha önceki dönemlerde Ermenilere gösterdiği şiddeti ayrı tutmak isteyenler dahi, daha önceki katliamların şiddete dayalı baskılama yönünde bir yatkınlığı yansıttığı konusunda hemfikirdir. Güvenlik gerekçelerine dayalı, tekrar tekrar dile getirilen resmi açıklamalar gibi Avrupalı güçlerin tutarsız ve etkisiz cevapları da isyancı olduğu düşünülen insanların şiddet kullanılarak bastırıldığı ileriki dönemlere zemin hazırlamıştır.

Burada anlattığımız hikâye Soykırım'ın çok önceden planlandığını, bir kriz anında verilmiş ve zamanla daha da radikalleşen bir tepki olduğunu savunuyor. Soykırım'ın, düzenin baskı ya da kent-sel etnik şiddet yoluyla tutucu bir biçimde tesis edildiği daha önceki dönemlerden ayrılması gerekir. Daha önceki rejimlerin düzeni sağlamak için başvurduğu acımasız katliamlar ve tehcir politikalarıyla benzerlikler gözlense de Ermeni Soykırımı'nın boyutları ve amaçlanan sonuçları (doğu Anadolu'daki bir halkı ortadan kaldırmak) onu emperyal düzenin daha kökten, hatta devrimci bir dönüşümü haline getirir. Burada anlatılan hikâyede Soykırım ne çekişen iki milliyetçilik arasında, birinin diğerini ortadan kaldırdığı bir mücadeledir ne de dini saiklere dayanmaktadır, daha ziyade düşman olarak kurguladıkları ve asırlardır çatısı altında yaşadıkları rejime karşı köktenci muhalefete sürükledikleri bir halka karşı güvenlik arayışında olan çaresizlik içindeki liderlerin verdiği patolojik bir cevaptır.

Osmanlı elitinde savaşın çok öncesinde Ermeni karşıtı bir hissiyat mevcut olup daha ateşli bir hal almışsa da ve bazı aşırılık yanlıları özellikle Balkan Savaşları sonrasında Ermeni Sorunu'na kökten

çözümler getirmeyi düşünmüşlerse de I. Dünya Savaşı Ermenilere yönelik son derece devrimci bir program yürütme fırsatı sunmanın yanı sıra, Jöntürk triumvirasını Ermenilere karşı etnik temizlik ve soykırıma başvurmaya ikna eden özel bir dönüm noktası oluşturmuştu. Hissiyatın eylem halini aldığı dönüm noktası, savaşın patlak vermesi sonrasında bu üç liderin Ermenilerin Ruslar ve başka güçler tarafından imparatorluğu parçalamak için kullanılabilecek bir maşa olduğu düşüncesine odaklanmaları ve bu yüzden iktidarlarının tehlikede olduğu korkusuna kapılmalarıyla ortaya çıkmıştı. Avrupa'nın 1914'te dayattığı reform programı, Osmanlıların toprakları üzerindeki egemenliklerinin tehlikeye girdiği ve Avrupalıların Ermenileri destekliyor oluşunun devletin geleceği açısından tehdit oluşturduğu yönündeki korkularının doğrudan bir tezahürüydü. I. Dünya Savaşı olmasaydı soykırım da olmazdı, çünkü olayların üstünü örtecek bir "savaş sisi" olmayacağı gibi, Türkler arasındaki derin tehlikede olma duygusu da o kadar keskin bir hal almazdı. Savaş olmasaydı devrimci bir çözüm bulma yönündeki saikler o kadar güçlü olmazdı, müzakere ve uzlaşmaya dönük siyasi fırsatlar daha fazla olurdu. Osmanlı devletin Rusya'ya savaş ilan etmesinin arifesinde, Rus İmparatorluğu'nu Rusya Ermenilerini kullanarak altüst etmek için önde gelen Ermeni siyasi partisi Taşnaksutyun'la müzakereler yürüten hükümet, onların desteğini almaya çalışıyordu. Taşnaklar duyarlı davranarak bu öneriyi reddettiler ve böylece Şakir ve diğerlerinin Ermenilerin hain iç düşmanlar olduğu kanısına varmalarına yol açtılar. Jöntürkler soykırım haricinde çeşitli siyasal seçenekleri değerlendirdiler, ama İttihat ve Terakki'nin çekirdek kadrosu Ermeni Sorunu'na en kökten ve yıkıcı çözümü uygulamakta kararlıydı. Ermeni Soykırımı geldiğinde, elitler ve halk arasında uzun zamandır var olan, derinlere yerleşmiş, savaş ve yenilgiyle yoğunlaşmış nefretin, içerlemenin, korkunun ve Ermenileri Müslümanların ezeli düşmanı olarak algılayan duygusal bir âlemin sonucu olarak gelmiş ve İttihat ve Terakki'nin imparatorluğu kurtarmanın en etkili yollarıyla ilgili stratejik değerlendirmelerini şekillendirmişti. 1915 baharı yaklaşırken yönetimdeki iki-üç kişi koşulların Ermenileri yerinden etmeye uygun olduğu inancındaydı.

SONUÇ

Meclis askıya alınmıştı, devlet İngiliz donanması ve Rus ordusunun tehdidi altındaymış gibi görünüyordu, Rusların ilerlemesinin Ermenilerle ilişkili olduğunu ileri sürmek mümkündü.

Fazlasıyla kapsamlı bir terim olan “milliyetçilik” hemen her şeyi açıklamak için rastgele kullanılmıştır. Ben bu kitapta farklı biçimlerdeki ulusal tahayyülleri birbirinden ayırmaya çalıştım. Kabaca, Tanzimat’tan Kemalizm’e uzanan yüzyıl içinde tahayyül edilmiş çeşitli ulusal cemaatler birbiriyle örtüşmüş, rekabet etmiş, birbirinin yerine geçmiştir. Osmanlı tarihinin son dönemlerinde Osmanlı reformcuların bir ulusal Osmanlı cemaati şekillendirme çabaları bir tür genel ya da yurttaş milliyetçiliği olarak değerlendirilebilir. Bu çaba Sultan II. Abdülhamit’in Kürtler ile Türkleri yeni bir ulusal sentezde, bir tür İslami milliyetçilikte birbirine bağlama projesiyle karşıtlık içinde ele alınabilir. Yirminci yüzyılın başında gerçek Türk etnik milliyetçileri Türki unsurların devlet yönetimine ve toplumsal düzenlemelere daha fazla dahil edilmesini öneriyordu, ulusal bir Türk-Müslüman ekonomisinin kurulması da bu projeye dahildi. Bu arada Balkanlar’daki Hristiyan halklar ve Müslüman Arnavutlar kendilerinin tarihi hakları olduğuna inandıkları ulus olma ve ülkesel bağımsızlık ideallerini gerçekleştirmeye yönelik milliyetçi heveslerini ifade ediyorlardı. Balkan Savaşları’nda Hristiyanlar karşısında aldıkları yenilgiyle küçük düşen Jöntürkler, nüfusun Türkleştirilmesi/İslamlaştırılması ve daha radikal bir milliyetçi intikam retoriğini benimsediler fakat bu arada Arap Ortadoğu ile Kafkasya’nın çeşitli bölgelerini de içeren çokuluslu bir imparatorluğu da ayakta tutmaya çalıştılar. Son olarak Kemalistler Avrupa’daki modellere dayanan bir tür organik, bütünlüklü bir etnik milliyetçilik benimseyerek devlet eliyle Rumeli’den Anadolu’ya uzanan bir Türk ulusu yaratmaya soyundular. Savaş ve toplumsal çözülme, Ruslar ve İngilizlerin işgali, bazı Ermenilerin Rus tarafına geçmesi, Osmanlı devletinin liderlerini güvenlikleştirme ve toplumsal mühendisliğin en korkunç biçimine yöneltti: Yüz binlerce Ermeni ve Süryani tebaanın kitlesel olarak sürülmesi ve katledilmesi.¹⁸ Birçokları gibi Soykırım’ı gerekli, hatta Osmanlıların mecbur kaldığı bir politika olarak gören Ziya Gökalp

kendinden emin bir dille “Ermeni katliamı olmadı, bir Türk-Ermeni düzenlemesi oldu. Onlar bizi sırtımızdan vurdular, biz de onları sırtlarından vurduk,” diye yazabiliyordu.¹⁹ Militan Jöntürklerin ve onları savunanların bakış açısına göre yapılan şeyin ulusal güvenlik adına yapılması gerekiyordu, bu nedenle bir tür yasal yasadışılığa izin verilmişti.

Soykırım seçeneği kaçınılmaz değildi. Uzun zamandır varlığını sürdüren, giderek daha aşırı bir hal alan, Ermenileri halledilmesi gereken bir tehdit olarak şeytanlaştıran duygusal yönelim ve tavırlara dayalı nihai tercih belli liderlerce, belli bir tarihsel dönüm noktasında, söz konusu tehdidin onlara en akla yatkın görüldüğü dönemde yapılmıştı. Jöntürklerin saldırıya açık oldukları yönündeki hisleri, hayatın bazı alanlarında Ermenilerin Müslümanlardan üstün ve Ermenilerin ayrıcalıklı statüsü olduğu düşüncesi ve birçok Ermeni’nin Hıristiyan Rusya’yı tercih etmesiyle birleşmesi Ermenilerin Türkler açısından varoluşsal bir tehdit oluşturduğu yönünde bir fantaziye besliyordu. Tehdit bir algıdır, bu durumda algı, imparatorluğun tebaa halklarından birinin işgalci ordular kadar büyük bir tehlike oluşturduğuydu. Tehdidi sadece yakın bir kötülük olarak değil, gelecekteki bir tehlike algısı olarak da anlamak gerekir.

Bu kitap, etnik şiddetin tabandan fokurdamaya başladığına dair daha eski bir imgeyi tersine çevirerek Ermeni Soykırımı girişimini ve onun öncülüğünü devletin en üst kademelerinde arıyor. İktidardaki birkaç kişinin kararları, izni ve cesaretlendirmesi alt kesimleri kışkırtmış, onlarda duygusal yankı uyandırmıştır. Öyle anlaşıyor ki birkaç katil muazzam bir yıkım yaratabilir. Haydutlar, sadistler, fanatikler ve fırsatçılar modern silahlar (hatta baltalar, sopalar, hançerler), civar halktan alacağı rıza ve rızadan biraz fazlasıyla binlerce kişiyi katledebilir.²⁰ Böylece binlerce kişinin öfkesini dizginlerinden boşaltıp daha büyük bir yıkım yaratmalarına yol açabilir. Soykırım özellikle çok büyük sayılarda kurbanın olduğu, ama öldürenlerin illa çok büyük sayılara ulaşmadığı bir kitlesel katliamdır. Siyasi elitin serbest bıraktığı haydutlar bir nüfusu radikalleştiren, siyasi açıdan ılımlı olanları konunun biraz daha dışında bırakan ve insanları daha fazla

SONUÇ

aşırılık yanlısı olan liderleri desteklemeye ikna eden bir şiddet iklimi yaratır. Savaş ortamı, bindirdiği yükler ve beraberinde getirdiği toplumsal çözülmeyle birlikte hasmane grup kimliklerini katılaştırır, “diğer gruptan korkmayı ve onun mensuplarını tehdit olarak algılamayı mantıklı hale getirir.”²¹ Bunun yanı sıra haydutlar ve sıradan insanlar devletin izin verdiği kanunsuzluğun sunduğu fırsatlardan yararlanarak komşularıyla başka hesaplarını görürler, intikam alırlar ya da en basit haliyle tuttuklarını kaparlar.²²

1915’te insanları öldürenlerin bazıları sadece talimatları yerine getirmişti, bazıları vazife ya da dikkate alınan ideolojik tercihlere nazaran çok daha sıradan saiklerle hareket etmişti. Toplumsal ve ekonomik eşitsizlikler etnik ve dini ayrımlarla birleştğinde, hak ettiklerinden daha azını alanların içerleme duyguları, hak ettiklerinden daha fazlasına sahip olanların karşısında artar. Ötekine ve geleceğe yönelik korkular, insanın kendisinin ve yakınlarının başına gelenlere karşı duyduğu öfke, basit hırslar ve mesleğinde ilerleme hevesi, bunların hepsi de Ermenileri öldürenler arasında rastlanan hislerdir. Korku, öfke ve içerleme artarak nefrete, kişinin kendi sefaletinin temel sebebini ötekinde görmesine neden olan o duyguya dönüşmüştür. Nefret ötekinin ortadan kaldırılmasını gerektirmiştir.²³ Sonrasında şiddet şiddeti ve karşı şiddeti doğurmuştur. Öldürmek kendini savunma gerekçesiyle alışıldık ve haklı çıkarılabilir bir hal almıştır. Radikalleşme birikerek artmış, geri dönüşü olmayacak şekilde ilerlemiştir: Doğu sınırlarındaki dağınık, organize olmayan katliamlar önce sınır bölgelerden başlayan, sonra imparatorluk çapında genişleyen planlı bir tehcirin önünü açmıştır; tehciye katliamlar ve ölüm yürüyüşleri eşlik etmiş, en nihayetinde yolun sonunda, çöllere ulaşanlar aklıktan ölmüş ya da acımasızca öldürülmüştür.

Ermeniler hem *millet* sistemi içindeki başarıları, hem de büyük ölçüde silahsız ve dinen mimli bir tebaa olmalarından dolayı Osmanlı tahayyülünde kurbanı dönüştüler. Ermeniler, Osmanlıların onları yabancı, fırsatını bulduğunda gerçek amacını gösterecek bir kötülük oldukları yönündeki algısını dağıtmak için ellerinden geleni yapmış ama bunu başaramamışlardır. Müslüman efendileri ve komşuları

gibi Ermeniler de geleceği geçmişi hatırlayarak tahayyül etmiştir.²⁴ Ama her Ermeni, Osmanlı yönetiminde yüzyıllarca yaşamının getirdiği deneyimleri farklı biçimlerde yorumlamıştır. Orta ve üst sınıf birçok Ermeni güvenliklerine ilişkin hatırı sayılır bir belirsizlik içinde yaşasalar da Osmanlı toplumuna başarıyla uyum sağlamış, bu toplumla başarıyla bütünleşmiştir. Doğudaki köylüler ve kasaba halkı göçebelerin ve Kürt aşiret reislerinin sert muamelesini, şiddetin öngörülemezliğini, Osmanlı adaletinin güvenilmezliğini birinci elden tanıyordu. 1890'lardaki Hamidiye katliamları ile 1909'da Adana'da ve Hacın'da yaşananlar, kitlesel katliamların en yakın tarihli deneyimleriydi. Birçoğu Rusya Kafkasyası'ndan gelen siyasi genç eylemciler saldırıya açık yurttaşlarını örgütleme ve seferber etme becerilerine ilişkin bir karamsarlıkla onları koruyabilecekleri yönünde bir iyimserlik arasında gidip geliyordu. Çoğu Osmanlı Ermenisi doğdukları imparatorluğa sadık kalmıştı, ama devletlerinden ya da Avrupa'da onlara yakınlık duyanlardan boş yere reformlar ve koruma beklemişlerdi. Duygusal âlemleri, diğer Osmanlı halklarına karşı lütufkâr olmanın izlerini taşıyan hassasiyet, belirsizlik ve güvensizliğin etkisi altındaydı.

Çok sayıda etken (üstbelirlenimleri nihayetinde soykırım olacaktır) bir araya gelerek hem Osmanlı toplumunun en tepesinde, yani Abdülhamit dönemi yöneticileri ve Jöntürk muhalefeti arasında hem de özellikle Ermenileri hedef alan, onları yabancı, sapkın, hilebaz olarak gören ve en nihayetinde onları imparatorluğun ve imparatorluktaki Müslümanların birliği ve güvenliğine yönelik varoluşsal bir tehdit olarak algılayan sıradan Müslümanlar arasında duygusal bir yönelim oluşturdu. Homofili –insanın kendisi gibi olanları tercih etmesi– daha büyük bir güvenlik hissini beslerken, zenofobi –yabancı korkusu– maddi ve fiziksel tehlikelere ilişkin bilinç yoğunlaştığında için için yanıyordu. Bu ikisinin işbirliği “bizi” “öteki”nden uzaklaştırdı. 1912-13'teki Balkan Savaşları genel olarak Hristiyanlara karşı duyulan nefreti artırıp yoğunlaştırmış, Balkan Müslümanlarını aşağılayıp onlara işkence edenlere karşı intikam duygularını yükseltmişti. Ermeni vilayetlerine Avrupalı müfettişler gönderilmesini öngören

SONUÇ

1914 reformlarının dayatılması Osmanlı'nın gururuna indirilen son darbe olmuş, Avrupa ile Ermeniler arasında haince bir bağlantı olduğunu doğrulamıştı.

Gelecek kaygısına karşı en acımasız cevabı tetikleyen hızlandırıcı dönüm noktası I. Dünya Savaşı olmuştu. Savaş öncesinde, hatta savaşın ilk aylarında bile bir soykırım planı yoktu, ama Ermenileri sürme eğilimi Saraybosna suikasti öncesindeki on yılda oluşmaya başlamıştı. Ermeni Soykırımı hem Türk ulusal emperyalistlerinin giderek radikalleşen tavırlarının bir sonucuydu, hem de 1914-15'teki şu olaylarla tetiklenmişti: Avrupa reform planının dayatılması, Taşnakların Kafkasya Ermenileri arasında isyan çıkarmayı reddetmeleri üzerine İttihat Terakki ile Ermeniler arasındaki ilişkinin bozulması, Sarıkamış'ta verilen muazzam kayıplar ve Ermenilerin yakın bir iç tehlike olarak derhal yeniden kurgulanması. Soykırımı gerçekleştirenler kendi kuruntularına dayalı mantıklarıyla hareket ediyordu.²⁵ Jöntürkler zaman içinde gelişen korkuları ve içerlemelerinin yönlendirmeleriyle hareket etmiş, kaygılarını giderebilmek için enerjilerini, dış düşmanlarıyla değil, ittifak devletlerinin müttefiki olarak gördükleri bir iç düşmanla, hayatta kalmaları karşısında bir tehdit olarak algıladıkları Ermenilerle uğraşmaya yöneltmişti. İnkârcılar ve onlara sempati duyanlara akılcı ve haklı gerekçeleri olan stratejik bir tercih olarak görünen, isyancı ve fitneci bir halkı ortadan kaldırma seçeneği, bu değerlendirmede Jöntürk liderlerinin patolojik düşman Ermeni kurgusunun sonucu olarak ele alınmıştır.²⁶ Jöntürklerin karar verdiği eylemler toplumsal gerçekliğin çarpık yorumlarına ve abartılı tehdit tahminlerine yol açan duygusal bir eğilime dayanıyordu.²⁷ Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmayı arzuladığı kanısı, Jöntürklerin ve birkaç aşırılıkçı Ermeni'nin fantazisiydi. Ermenilerin büyük çoğunluğu hayatlarının ve mülklerinin güvenceye alınması halinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamayı istiyordu. Krikoris Balakyan gibi bazı kişilerin, imparatorluk içinde bir geleceğin mümkün olabileceği yönündeki inancı hâlâ makul buldukları zamandan çok sonra bile bu inanca tutunanlar vardı. Osmanlılar olarak toplumsallaşmışlardı, burası onların yurduydı, burayı tanır, burayı bilirlerdi. Hükümetle-

rinin onları bir kez daha paryaya çevirmesiyle birlikte bazıları karşı tarafa geçti ya da direndi.

Ermeni Soykırımı, Süryanilerin öldürülmesi ve Anadolu Rumlarının sürülmesiyle birlikte, imparatorluğun küllerinden doğan, daha homojen bir ulus-devlete zemin hazırlamıştır. Avustralya, İsrail ve ABD dahil başka birçok devlet gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşu da kuruluşu öncesinde topraklarında yaşamış yerli halkların yerinden edilmesini ve tabi kılınmasını gerektiriyordu. Etnik temizlik ya da soykırımla ulusal devletin meşruiyeti arasındaki bağlantı devletin doğuşunun ve ulusun tarihini inkâr etme ya da çarpıtmaya yönelik beyhude çabaların temelinde yatar. Oysa bu tarihle yüzleşmek sağlıklı bir etki yaratabilir; ortadan kaybolmayı reddeden halklar, azınlıklar ya da diasporaların (Avustralya yerlileri, Amerika yerlileri, Kürtler, Filistinliler, Süryaniler ya da Ermeniler) iddiaları ve haklarını tanınmasını reddetmemeyi ve devam etmekte olan etnik homojenleşme politikalarını sorgulamayı beraberinde getirebilir.

TARİHÇİLERDEN ERMENİ SOYKIRIMI'NA BAKIŞ: Bibliyografik Bir Tartışma

Birçok bakımdan kilit önemdeki bazı çalışmalar, Ermeni Soykırımı'nı kavramsallaştıran en erken yazılara dair bir tablo sunar. Bu kitapta da belirttiğimiz üzere Amerikalı Büyükelçi Henry Morgenthau'nun hatıratında ortaya konan temalar bugüne dek hem Soykırım anlatısını hem de açıklamasını oluşturan en güçlü unsurlar arasında yer almaktadır. I. Dünya Savaşı sonrasında başka birkaç hatırat ve belge de ortaya çıkmıştır, ne var ki Ermeniler ve Süryanilerin katledilmesi, olayların üzerinden geçen yaklaşık elli yıl boyunca mesafeli bir duruşla pek değerlendirilmemiş, akademik açıdan ilgi çekmemiştir. Tartışmalar yaratan “Andonyan belgeleri” ilk kez *Naim Beyin Anıları: Ermeni Tehciri ve Katliamlarıyla İlgili Resmi Türk Belgeleri* (1920) adlı kitapta yayınlanmış, Talat'ın telgraflarını da içerdiği ileri sürülmüştür. Türk akademisyenler bu belgelerin hakikiliğine itiraz etmiş, Hollandalı tarihçi Erik-Jan Zürcher de kaynaklarını sorgulamış, ama belgelerde yer alan İttihat ve Terakki'nin katliamlardaki inisiyatifi ve rolüyle ilgili iddiaların başka belgelerle örtüştüğünü belirtmiştir.¹ Belgelerin hakikiliğine ilişkin en ayrıntılı savunmayı Vahakn Dadrian yapmıştır.² Yüzyılın birinci yarısında yazılanlar ya tehcirde dayanıp hayatta kalanların çektiği eziyeti yansıtmakta ya da Ermenilerin kayıplarının uygun bir biçimde tanınması, toprak ya da tazminat biçiminde telafi edilmesi gibi siyasi iddiaları içermektedir. Ermeni siyasi partileri, özellikle de Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) darmadağın olmuş Ermenilerin sefaletini kamuoyunun gözü önünde tutmaya çalışıyordu, “açlık çeken Ermeniler” imgesi hem Amerika hem Avrupa basınına aşinaydı. Ne var ki büyük güçler, Lozan Antlaşması (1923) sonrasında Ermeni Sorunu'na

yönelik ilgilerini yitirmişlerdi; bu antlaşma Türkiye Cumhuriyeti'ni tanıyarak, Ermenilerden bahsetmeyerek, Kemalist devleti azınlıkların korunmasıyla yükümlü kılmayarak esasen sürgünlerin, hatta kanlı etnik temizliğin nüfus sorunlarına olası bir çözüm olduğunu doğruluyordu. Mevcut tek Ermeni siyasi varlığı Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Soykırım bilincini artırmak için 1965'e dek faal bir çaba yürütmedi, Batı hükümetlerinin de bu tartışmalı konuyla uğraşmalarını gerektirecek çok az gerekçe vardı. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde yabancı saldırganlığına karşı Kemalist direnişi konu alan kahraman milliyetçi anlatı dışında Osmanlı'nın son dönemlerindeki olaylar hakkında soğuk bir sessizlik hüküm sürüyordu. Fakat Ermeni Sorunu kolayca bir kenara bırakılmadı. Mart 1921'de Solomon Tehliryan'ın Berlin'de Talat'ı öldürmesi sonrasında görülen dava ve suikastçinin beraat etmesi, Bahattin Şakir'in Nisan 1922'de, Cemal'in Temmuz 1922'de Tiflis'te Taşnaklarca öldürülmesi ve Ermeni kıyımlarının faili olan başka isimlerin suikastlerde ölmesi Osmanlı Ermenilerinin kaderini bir süre de olsa manşetlerde tuttu. Kasım 1933'te tanınmış yazar Franz Werfel (1890-1945) Soykırım sırasında köylülerin cesur ama felaketle sonuçlanmaya yazgılı direnişini konu alan destansı romanı *Musa Dağ'da Kırk Gün* yayımladı. Büyük bir beğeni toplayan bu roman Nazilerce "istenmeyen eser" olarak görüldü ve Avusturya Yahudisi Werfel de *Anschluss* (Almanya'nın Avusturya'yı ilhakı) sonrasında Fransa'ya, ardından da Amerika Birleşik Devletleri'ne kaçtı. MGM Stüdyoları romanın bir filmini yapma planları olduğunu açıkladığında Türk hükümeti ABD Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla baskı yapılmasını istedi ve yapımı durdurmayı başardı.³

Soğuk Savaş sırasında Türkiye belirleyici bir hamleyle komünizm karşıtı cepheye katıldı, ve Türkiye Cumhuriyeti de böylelikle seküler bir modernleşme modeli, Batı'nın sadık bir müttefiki olarak yaygın bir destek gördü. Princeton'da profesör Lewis Thomas Türk yanlısı bir değerlendirmesinde Türk devletinin Kürtlere yönelik muamelesiyle gösterdiği "medenileşme" çabalarını ve etkili bir komünizm karşıtı demokrasi kuruyor oluşunu takdir ediyordu.⁴ Türkiye'de Ta-

lat'ın Dahiliye Nezareti'nde görev almış, eski bir İttihat ve Terakki üyesi olan Esat Uras Ermenilerin kendi yıkımlarından sorumlu olduklarını göstermeyi amaçlayan bir belge koleksiyonu oluşturdu.⁵ Bu dönemde Ermeni diasporasındaki eylemciler 1915'i merkez alan bir siyasetten çok Sovyet Ermenistanı'na yönelik tavırlar ve Ermeni kilisesindeki bölünmelerle ilgili çatışmalarla uğraşıyormuş gibi görünüyordu.⁶

Holokost'a, Ermeni Soykırımı'na ve bir araştırma alanı olarak soykırıma ilgi, daha genel bir düzeyde 1960'larda ve sonraki yıllarda oluşmaya başladı. 1961'de Adolf Eichmann'ın yargılanması, Hannah Arendt'in tartışma yaratan *Eichmann Kudüs'te* adlı (1963) kitabı ve Avrupa'da yaşanan trajedi ile İsrail devletinin hayatta kalması arasında daha fazla bağlantı kurulması sayesinde "Holokost bilinci" esasen Yahudilerin kaygısı olmaktan çıkıp genel kamuoyunu ilgilendirir hale geldi. Daha önceleri (örneğin David Lloyd-George'un) Ermeni katliamları hakkında kullandığı "holokost" terimi artık sadece Nazilerin Yahudileri öldürmesi için ve (H harfi büyük yazılarak) kullanılıyordu.⁷ Ermeni tehcirinin 1965'teki ellinci yıldönümünde dünyanın her yerinde anma törenleri düzenlendi ama hiçbir Erivan'da düzenlenen, "Mer hoğەر" (topraklarımız) talebinde bulunan, önce yerel Komünist parti sekreterinin görevden alınmasına, daha sonra da Dzidzernagapert'te resmi bir Soykırım anıtı yapılmasına yol açan gösteri kadar çarpıcı değildi.⁸ Ermeni "soykırımı bilinci" Türk hükümetinin sürekli ve giderek daha da saldırgan bir hal alan inkârından besleniyor, bazıları akademik itibara sahip sözcüler tehcir ve katliamların, Jöntürk hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu halklarından birini ortadan kaldırma girişimiyle verdiği emir sonucu gerçekleştiğini savunuyordu. 1973 ile 1980'lerin sonları arasında Ermeni teröristlerin eylemleri kamuoyunun dikkatini bu meseleye çekse de akademik çalışmalar kamuoyunun kısıktırılmış bilincinin çok gerisinde kaldı. 1970'lerdeki siyasal mücadeleler ve tarih yazımı konusundaki çatışmalar sonucunda tarihçiler ilk ciddi eserlerini ancak 1970'lerin sonunda ve 1980'lerde vermeye başladılar. Richard G. Hovannisian'ın 1978 tarihli *The Armenian Holocaust* adlı kaynaklar bibliyografyası

bir taraftan 1915 hakkında daha fazlasını öğrenmek isteyenlere mevcut birincil kaynakları sunarken aynı zamanda bu konuyla ilgili akademik tarihsel araştırmaların ne kadar az olduğunu, hatta yokluğunu gösteriyordu.⁹ O yıllarda Nazilerin tıbbi kısımlarına ilişkin çalışmalarını bir kenara bırakıp Soykırım üzerine çalışmaya yönelen Fransız doktor Yves Ternon'a danışmak gerekiyordu.¹⁰ Başta Richard Hovannisian, Vahakn Dadrian ve Levon Marashlian olmak üzere az sayıda Ermeni akademisyen, ayrıca Robert Jay Lifton, Leo Kuper, Ternon ve Tessa Hofmann gibi Ermeni olmayan akademisyenler de Ermeni soykırımı hakkında yazmaya başlayınca Heath Lowry, Stanford Shaw ve Justin McCarthy'nin Türkleri savundukları çalışmaları, kurbanların sayısı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin rolü ve sorumluluğu, 1915'in asimetrik bir iç savaş mı yoksa belli bir halkın devletin yönetiminde kasten imhası, yani soykırım olarak mı değerlendirilmesi gerektiği gibi temel sorularda çatışmalara sebep oldu. Bu arada Yahudilerin imha edilmesinin "benzersizliğini, tekilliğini" korumaya çalışan birkaç Holokost akademisyeni de Ermeni ve Yahudi soykırımlarının arasında bir eşdeğerlik olduğu iddiasını reddetti. Tarihçi Peter Novick'in belirttiği üzere, "Lucy Dawidowicz (gayet hatalı bir biçimde) Ermenileri 'meseleyi kimin daha fazla acı çektiği üzerine kaba bir çekişmeye dönüştürmek'le suçladı. Türklerin Ermenileri öldürmek için 'akılcı bir sebebi' olduğunu, oysa Almanların Yahudileri öldürmek için akılcı bir sebebi olmadığını ekledi."¹¹

Ermeniler, Washington'daki Amerika Birleşik Devletleri Holokost Anma Müzesi'ndeki Ermeni varlığının azaltılması, 1982'de Tel Aviv'de düzenlenen uluslararası soykırım konferansında, Türk hükümetinin Ermeni meselesinin tartışılmasını protesto etmesi üzerine İsrail hükümetinin konferansı kapatma girişiminde bulunması karşısında hayal kırıklığına uğradılar. Elie Wiesel, Alan Dershowitz ve Arthur Hertzberg gibi önde gelen Amerikalı Yahudiler konferans tan çekildi ama konferansı düzenleyen Israel W. Charny toplantıları sürdürdü.¹² Fakat birkaç Amerikalı Ermeni akademisyen de İsrail'in konferans devam ettiği sırada Lübnan'ı işgal etmesi üzerine toplantılara katılmayı reddetti. Devletler peş peşe 1915'i resmen soykırım

olarak tanırken, Türkiye'nin yanı sıra Amerika Birleşik Devletleri ve İsrail iki büyük istisna haline geldi. Avrupa ve Kuzey Amerika'daki eylemciler bu devletleri soykırımı tanımaya zorlamak için bir dizi kampanya örgütledi.

Tel Aviv konferansında yaşanan krizden iki yıl sonra, İtalyan senatör Lelio Basso'nun dört yıl önce (1979) kurduğu bir sivil toplum örgütü olan Halkların Daimi Mahkemesi soykırım olup olmadığını belirlemek için Ermeni katliamlarını inceleyen bir "duruşma" yaptı. Paris'te 13-16 Nisan 1984'te toplanan mahkeme aralarında Hovanisian, Jirair Libaridian, Christopher Walker, Hofmann, Ternon ve Dickran Kouymjian'ın yer aldığı akademisyenlerin ifadelerini dinledi, Türk hükümetinin ve destekçilerinin argümanlarını inceledi. Mahkeme kararında "Ermeni nüfus gruplarının tehcir ve katliam yoluyla imha edilmesi bir soykırım suçu oluşturur... Jöntürk hükümeti 1915 ile 1917 arasında yapılan eylemler itibarıyla bu soykırımdan suçludur; Ermeni Soykırımı ayrıca Türk devletinin, devletin varoluşunda bir kesinti olduğu bahanesine sığınmaksızın sorumluluğunu üstlenmesi gereken 'uluslararası bir suçtur'," tespitinde bulundu.¹³ 1980'lerin sonuna gelindiğinde, Batı'da nihayet Ermenilerin kadeiriyle ilgili ilk ciddi akademik araştırmalar, denemeler, toplu ciltler, karşılaştırmalı çalışmalar halinde yayımlanmaya başlamıştı. Bu yeni soykırım araştırmaları alanı tarihçilerin hafızasından silinip giden bir olaya yönelik ciddi bir dikkat sarf edilmesini meşrulaştırıyordu.¹⁴ Yine de bu tartışmalara harcanan enerjinin büyük bölümü bir soykırımın olup olmadığı tartışmasına odaklanmıştı.

Yeni çalışmalar yayımlanırken dahi, Türk devletinin resmi inkârı tartışmanın sınırlarını belirleyerek, yorum ve açıklamayla ilgili önemli meselelerin ihmal edilmesine yol açtı. İlk çalışmaların büyük bölümünde neden-sonuç meseleleriyle açıkça ilgilenilmemişti. Siyaset bilimci Robert Melson'ın önemli bir müdahalesi sonucu inkârcı bakış açısı uygun bir şekilde kışkırtma tezini benimsedi, bu tez dış kışkırtıcıların Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermenileri harekete geçirdiği, halklar arasında asırlardır var olan nispeten uyumlu hayatı bozduğunu savunuyordu. Osmanlı hükümetinin Ermeni isyanına

verdiği cevap ölçülü ve haklı bulunuyor, bu bakış açısıyla Ermenilerin kendi yıkımlarını kendilerinin getirdiği sonucuna varılıyordu.¹⁵ Bir açıklama biçimi olarak kışkırtma tezi siyasal-ideolojik düzeyde yer alıyor, Osmanlı'nın toplumsal ve siyasi düzeninin olumsuz yönlerini araştırmaya çaba harcamıyordu. Ermenilerin ezici çoğunluğunun neden Türk yönetimine boyun eğdiği, isyana neden katılmadığı sorularına açıklık getirmek üzere bir tartışma yapılmıyordu. Ermenilerin direnişi de yalnızca açgözlülük ve hırsla açıklanıyordu. Toplumsal huzursuzluklar ve devrimlere ilişkin diğer muhafazakâr görüşler gibi, William L. Langer'dan Stanford Shaw'a kadar Batılı tarihçilerin ve eski Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Salahi R. Sonyel gibi Türk tezini savunanların ileri sürdüğü bu argümanlar da insanların direnme hakkı olmadığı konusunda bastırıyordu.¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine ve Ermenilerin kaderine ilişkin akademik çalışmalar 1990'lar ve 2000'lerde filizlendi. Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışan tarihçiler imparatorluk tarihini sıklıkla esasen Müslümanların, özellikle de Türklerin tarihi olarak ele alıyordu, ama zamanla, gayrimüslimlerin hikâyelerini de imparatorluğun dokusuyla bütünleştiren daha geniş kapsamlı, çokuluslu tarihler ortaya çıkmaya başladı.¹⁷ Ermeni Soykırımı incelemelerinin öncülerinden olan tarihsel sosyolog Vahakn N. Dadrian sentezleyici çalışması *The History of Armenian Genocide*'la 1915 hakkındaki bilgilerimize tartışmalı da olsa büyük bir katkıda bulundu. Dadrian bu çalışmada Soykırım'ın dini çatışmaların ve Türklerin şiddet kültürünün bir sonucu olduğunu savunuyordu.¹⁸ Şair-anı yazarı Peter Balakian'ın çok güzel bir dille kaleme aldığı popüler tarihi Osmanlı Ermenilerinin başına gelen dehşet verici olayları ayrıntılı olarak canlandırıyor, ama bu anlatıda nedensel argümanlara pek girilmiyor, soykırımın neden olduğuna ilişkin sağlam bir açıklama sunulmuyordu.¹⁹ Bernard Lewis ise klasik bir açıklama getirerek Soykırım'ın milliyetçilikler çatışması sonucu ortaya çıktığını savunuyordu.²⁰ Milliyetçilik argümanı bundan sonra Soykırım'la ilgili tarihyazımının büyük bölümüne ağırlığını koydu. Hovannisian, Robert Melson, R. Hrair Dekmejian ve Leo Kuper'in derlediği bir antolojide Soykırım büyük

ölçüde Türk milliyetçi ideolojisinin ve İttihatçı liderlerin siyasal heveslerinin bir sonucu olarak açıklanıyordu.²¹ 1915'in nedenleri, gelişimi ve sonrası hakkında önemli makalelerin yazarı olan Stephan H. Astourian da yerel Soykırım çalışmalarına önemli (ama maalesef yayımlanmamış) bir katkıda bulunmuştu.²² Araştırmacılar ve analistler arasında iki dev isim olan Raymond Kévorkian ve Wolf-gang Gust da 1915'in genellikle karanlıkta kalmış olayları hakkında hakikatin ortaya konması açısından olmazsa olmaz, olağanüstü düzeyde bir çalışma yaparak soykırım gerçeklerinin inkâr edilemez temelini gözler önüne seren ilgili belgeleri topladılar.²³

Herhalde en sıradışı gelişme de, ilk Türk aktivistlerden Taner Akçam'la başlayarak Türk ve Kürt kökenli birkaç akademisyenin kendi tarihlerindeki boşlukları araştırmalarıydı.²⁴ İnkârcı devletin kısıtlamaları altında çalışmakla birlikte Türkiye'deki Türk, Kürt ve Ermeni kökenli akademisyenler mevcut arşivlerden yararlanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki trajediler hakkındaki tarih yazımını yeni mesleki yetkinlik seviyelerine taşıdılar.²⁵ Ermeni-Türk Araştırmaları Atölyesi'nin (WATS) kurulması Türk, Ermeni ve diğer tarihçileri, sosyologları, siyaset bilimcileri ve antropologları 1915'e, nedenlerine ve sonuçlarına ilişkin ortak bir tartışmada ilk kez bir araya getirdi.²⁶ İnkârın ürettiği statik azalınca akademisyenler konuyla ilgili ve tartışmalı meselelere, soykırımın neden ve ne zaman gerçekleştiği, kimin başlattığı sorularına odaklanabildi. Başka soykırımlarla yapılan karşılaştırmalar önemli fikirler doğurdu.²⁷ Ermeni soykırımı üzerine yazılmış, Holokost literatürüyle yakın bir tanışıklıktan yarar sağlamış başlıca eserler arasında İngiliz tarihçi Donald Bloxham'ın çalışmaları gelir.²⁸ Bloxham uluslararası ve karşılaştırmalı bir yaklaşım benimseyerek soykırımın sorumluluğunu devlet liderlerinin "soykırımın en önemli unsuru olan fail ideolojisiyle" şekillenmiş tercihlerinde bulmuş ve yalnızca toplu katliamı değil süregiden inkârı da açıklamaya çalışmıştı. Bloxham'ın "İttihat ve Terakki'nin ideolojisi" olarak gördüğü Türk milliyetçiliği "kendi başına gündemini Hristiyanların mallarının toplu olarak kamulaştırılması ve Hristiyanların toplu katliamına çevirebilirdi."²⁹ Bloxham

analizinde, ilk kez Alman tarihçi Hans Mommsen'in Holokost'u incelemek için kullandığı "birikimsel radikalleşme" kavramından yararlanır. Tarihsel sosyolog Michael Mann etnik temizlikleri ve modern kitlesel katliamların karşılaştırdığı büyük çalışmasında ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasi iktidarın kitlesel şiddetin önemli bileşenleri olduğunu ileri sürer.³⁰ Örneğin önceden oluşmuş toplumsal kimlikleri güçlendiren, her yerde mevcut bir ideoloji hali hazırdaki toplumsal örgütlenmenin ötesine geçmeye çalışan aşkın bir ideolojiyle birleştiğinde, bu zehirli ideolojik iktidar bileşimi şiddet olasılığını artırır. Hem devletler arasındaki savaş hem de etnisitenin ekonomik eşitsizlikle örtüşmesi sivil ve etnik çatışma olasılığını artırır. Mann çalışmasında Ermeni Soykırımı'na bakarak, Türk hükümetlerinin uzun vadeli, tutarlı bir soykırım amacı olduğu görüşünü reddeder. Bloxham gibi o da Türk politikalarının II. Abdülhamit'in "örnek teşkil eden baskılarından" başlayıp Türkleştirmenin teşvik edilmesine ve sonra da zorunlu olarak uygulanmasına uzanan bir süreçte radikalleştiğini, ardından tehcire (etnik temizlik) ve son olarak da örgütlü toplu katliama, soykırıma vardığını vurgular.

Jöntürk hükümetinin yüz binlerce Ermeni ve Süryani'yi sürüp katletmeye karar vermesinden yüzyıl sonra Soykırım'la ilgili tartışmalar hâlâ devam ediyor ama denge çarpıcı bir biçimde ve kesin surette değişti. Artık, Osmanlı hükümetinin belli etnik-dini cemaatleri hedef alan kasıtlı etnik temizlik ve toplu katliam eylemleri tasarladığı, başlattığı ve uyguladığı görüşü ağır basmaya başlamıştır. Bir avuç "akademisyen" bir soykırım olduğu argümanını reddetmeyi ya da Osmanlıların eylemlerini ulusal güvenliği sağlamaya yönelik gerekli, hatta anlaşılabilir bir politika olarak açıklamayı sürdürseler de yeni kuşak araştırmacılar neler olduğunu ve neden olduğunu ortaya çıkarmaya yönelik çalışmalarını sürdürmektedir. Zaman zaman inkârcı görüşü savunan yeni anlatılar ortaya çıksa da mevcut tarihçi, sosyolog, antropolog, siyaset bilimci kuşağı ve onların öğrencileri tek tek, acı veren adımlarla daha doğru anlatılar ve akla yatkın açıklamalar üretmeyi sürdürmektedir.

Notlar

GİRİŞ

1. Pierre Vidal-Naquet, *Les assassins de la mémoire* (Paris: La Découverte, 1987).
2. Siyaset bilimci Robert Melson bu argümana provokasyon tezi der. Bkz. *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* (Chicago: University of Chicago Press, 1992), aynı yazar, "A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894-1986", *Comparative Studies in Society and History* 24 (1982): 481-509). Türk resmi tarihçilerin yanı sıra provokasyon tezinin, yani bir Ermeni-Türk iç savaşı fikrinin az sayıdaki etkin savunucuları arasında şu isimler yer alır: Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977); Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York: New York University Press, 1983), McCarthy, *Turks and Armenians: A Manual on the Armenian Question* (Washington, DC: Committee on Education, Assembly of Turkish American Associations, 1989); Heath Lowry, *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story* (İstanbul: İsis, 1990).
3. Geçen on yıl içinde daha incelikli bir neo-inkârcılık ortaya çıkmıştır, bu görüş Ermenilerin bir isyan faaliyetine girdiği ve bunun Jöntürk hükümetinin isyan karşıtı bir cevap vermesini gerektirdiği argümanını ayrıntılı olarak işler. Birkaç yazar Profesör M. Hakan Yavuz ile birlikte çalışarak University of Utah Press'ten eserler yayımlamıştır. Çalışmalarında vurgu ve yorum farklılıkları gözlenirse de bu yazarlar büyük ölçüde Türk hükümeti ve askeri yetkililerin savunmacı tavırlarına yakınlık gösterir, Jöntürk politikalarını aklayan kanıtlara ve anlatılara ağırlık verir, soykırım niyeti fikrini kesinlikle reddeder. Örneğin bkz. Gunther Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2005); Sean McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power* (Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2010); McMeekin, *The Russian Origins of the First World War* (Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011), s. 141-193; Edward J. Erickson, *Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency* (New York: Palgrave Macmillan, 2013); ve M. Hakan

- Yavuz, "Orientalism, the 'Terrible Turk' and Genocide", *Middle East Critique* 23, no. 2 (2014): 111-126.
4. Vahakn Dadrian'ın öncü çalışmalarına, en önemlisi de *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*'a bkz. (Providence, RI: Berghahn, 1995), Dadrian, *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict* (New Brunswick, New Jersey: Transaction, 1999); Peter Balakian, *Black Dog of Fate, A Memoir* (New York: Basic, 1997; ikinci basım, 2009), aynı yazar, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response* (New York: HarperCollins, 2003). Dadrian'ın *The History of the Armenian Genocide* adlı kitabının eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Ronald Grigor Suny, *Slavic Review* 55, no. 3 içinde (Güz 1996): 676-677.
 5. Bu kitapta büyük "S" ile yazılan Soykırım 1915 Ermeni Soykırımı'nı ifade eder, küçük harfle yazılan "soykırım" ise genel olarak bu olguyu ifade etmek için kullanılmıştır. Bu kullanımı, Yahudilerin Nazilerce soykırıma uğratılmasını ifade etmek için Holokost'un büyük harfle yazılmasına da uygun düşer.
 6. Din ya da milliyetçiliğe aşırı vurgu yapan açıklamalara ilişkin bir tartışma için bkz. Ronald Grigor Suny, "Writing Genocide: The Fate of the Ottoman Armenians", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* içinde, (der.) Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (New York: Oxford University Press, 2011), s. 15-41.
 7. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford: Oxford University Press, 1961; ikinci basım, 1968), s. 356. Lewis, Ermenilerin kayıpları hakkındaki bu cümlesini, daha sonra kitabının Fransızca çevirisinde düzelterek: "dolayısıyla aralarında amansız bir mücadele baş gösterdi, iki ulus arasında tek bir anayurdun sahibi olmak için başlayan mücadele 1915'teki korkunç katliamla son buldu, bazı değerlendirmelere göre bir buçuk milyon Ermeni, ayrıca bilinmeyen sayıda Türk yok oldu." Lewis, *Islam et laïcité: La naissance de la Turquie moderne* (Paris: Fayard, 1988), s. 312; aktaran Yves Ternon, "Freedom and Responsibility of the Historian: The 'Lewis Affair'", *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide* içinde, (der.) Richard G. Hovannisian (Detroit: Wayne State University Press, 1999), s. 243.
 8. On dokuzuncu yüzyıl imparatorluklarının devamı ve gücü hakkında eksiksiz bir tartışma için bkz. Jürgen Osterhammel, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*, çev. Patrick Camiller (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2014), s. 392-468.
 9. Ermeni-Türk Çalışmaları Atölyesi'ne ilişkin bir değerlendirme için bkz. Ronald Grigor Suny, "Truth in Telling: Reconciling Realities in the Genocide of the Ottoman Armenians", *American Historical Review* 114, no. 4 (Ekim 2009): 930-946.
 10. Örneğin bkz. Ara Sarafian (tamamı), *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Vols. I-III* (Watertown, MA: The Armenian Review, 1993-1996); Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete His-*

NOTLAR: GİRİŞ

- tory (Londra: I. B. Tauris, 2011); ve Wolfgang Gust (der.), *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916* (New York: Berghahn, 2014).
11. Anılabilecek çalışmalar arasında şunlar yer alır: Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005); David Gaunt, *Masacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I* (Piscataway, NJ: Gorgias, 2006); Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller (der.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah / The Armenian Genocide and the Shoah* (Zürich: Chronos, 2002); Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); Norman M. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001); Benjamin Valentino, *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004); Taner Akçam, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide* (Londra: Zed, 2004); Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Henry Holt, 2006); Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013); ve Suny, Göçek ve Naimark (der.), *A Question of Genocide* içindeki makaleler.
 12. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. xxiii.
 13. Bilgi Üniversitesi'ndeki konferansa ilişkin bilgilendirici bir değerlendirme için bkz. http://www.armeniapedia.org/wiki/Conference:_Ottoman_Armenians_During_the_Decline_of_the_Empire. Bu bilgi için Jeanne Adanır'a teşekkür ederim.
 14. Bedross Der Matossian, "Venturing Into the Minefield: Turkish Liberal Historiography and the Armenian Genocide", *The Armenian Genocide: Cultural and Ethnical Legacies* içinde, (der.) Richard G. Hovannisian (New Brunswick, NJ: Transaction, 2007), s. 369-388.
 15. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 30-31; Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985), s. 190; McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 110.
 16. Son yirmi-otuz yıl içinde akademisyenler yirminci yüzyıl başındaki diğer kitlesel katliamları da soykırım olarak anmış, yirminci yüzyılın ilk soykırımının 1904-1907'de Alman ordusunun Almanların yönetimindeki güneybatı Afrika'da Herero ve Nama halklarının isyanlarını kitlesel sürgünler, katliamlar ve hapislerle bastırması sırasında gerçekleştiğini savunmuşlardır. Bkz. Isabel V. Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005), s. 7-90.

17. Sosyoloji, antropoloji, tarih ve siyaset bilimi alanlarında duygular ve siyaseti konu alan literatür son yirmi-otuz yılda katlanarak artmıştır, özellikle de etnik ve sivil şiddetle ilgili çalışmalarda bir artış görülür. Örnek niteliğinde etkili bir çalışma için bkz. Roger D. Petersen, *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).
18. Tarihçi Gerard J. Libaridian, Türk Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun 1915 hakkındaki bir makalesine cevaben şöyle yazmıştı: "Mevcut olan büyük icra yetkisi eşitsizliğinin dikkate alınmadığı bir 'ortak tarih' tahayyül etmek zordur. Ortak bir tarih gerçekten de vardır, ama Osmanlı emperyal devleti ile Ermeni tebaası arasındaki ilişki, eşitlerin ilişkisinin tarihi değildir." "Commentary on FM Davutoğlu's TPQ Article on the Armenian Issue", <http://www.turkishpolicy.com/article/989/commentary-on-fm-davutoglus-article-on-the-armenian-issue/>, s. 7.
19. *Minima Moralia*'nın yayımlanmış versiyonunda yer almayan bir pasajda Theodor Adorno şu gözlemlerde bulunur: "Nazilerin Yahudilere yaptığı şey, üzerine konuşulamaz bir şeydi: Dilde bunun için bir sözcük yoktu." Yine de "Şayet kurbanlar, kendilerine yöneltilmiş lanete dair bir fikirlerinin olmaması durumundan esirgenecekse, o zaman bir terim bulunması gerekiyordu. Böylece İngilizcede soykırım kavramı geliştirildi." Buna bağlı olarak Adorno şöyle devam eder: "üzerine konuşulamaz şey, protesto adına kıyaslanabilir oldu." "Messages in a Bottle", *New Left Review*, no. 200 (Temmuz-Ağustos 1993): 6; Geoff Dyer, *The Missing of the Somme* (Londra: Phoenix, 1994), s. 123. Bu alıntı için Warren Breckman'a teşekkür ederim.

BİRİNCİ BÖLÜM: İMPARATORLUK

1. Doğu'ya ilişkin Batı imgelerini konu alan kilit metin Edward Said'in kaleme aldığı *Orientalism*'dir (New York: Random House, 1978, 1997).
2. W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East* (New York: Lovell, Adam and Wesson, 1876), s. 9.
3. Virginia Aksan, "Ottoman Political Writing, 1768-1808", *International Journal of Middle Eastern Studies* 25, no. 1 (1993): 54-59.
4. Erken Osmanlı devleti için bkz. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (New York: Praeger, 1973), özellikle s. 65-118.
5. Roderic Davison, "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response", *Nationalism in a Non-National State* içinde, (der.) William W. Haddad ve William Ochsenwald (Columbus: Ohio State University Press, 1977), s. 36; Stephan Astourian, "Testing World-Systems Theory, Cilicia (1830s-1890s): Armenian-Turkish Polarization and the Ideology of Modern Ottoman Historiography" (doktora tezi, California Üniversitesi Los Angeles, 1996), s. 367.

NOTLAR: BİRİNCİ BÖLÜM

6. Aron Rodrigue, "Difference and Tolerance in the Ottoman Empire: Interview by Nancy Reynolds", *Stanford Humanities Review* 5, no. 1 (1995): 82.
7. Osmanlı gayrimüslimlerine yönelik politikalara ilişkin temel bir araştırma için Benjamin Braude ve Bernard Lewis'in yayına hazırladığı önemli makaleler derlemesine bakınız, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society, Volume I: The Central Lands* (New York: Holmes and Meier, 1982).
8. Rodrigue, "Difference and Tolerance", s. 85.
9. M. Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008), s. 35.
10. Bu argüman Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*'de ileri sürülen emperyal modelin merkezinde yer alır (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 1-27.
11. Fikret Adanır, "Semi-autonomous Provincial Forces in the Balkans and Anatolia", *The Cambridge History of Turkey, vol. III, The Later Ottoman Empire, 1603-1839* içinde, (der.) Suraiya N. Faroqi (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. 172.
12. Barkey, *Empire of Difference*, s. 86-93.
13. Karen Barkey, "Islam and Toleration: Studying the Ottoman Imperial Model", *International Journal of Politics, Culture, and Society* 19, no. 1-2 (Aralık 2005): 16.
14. Fas, Endonezya ve erken Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam'ın farklı biçimlerinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Clifford Geertz, *Islam Observed* (Chicago: University of Chicago Press, 1968) ve Barkey, "Islam and Toleration", s. 5-19.
15. Barkey, *Empire of Difference*, s. 104-108.
16. Barkey, "Islam and Toleration", s. 10, not 2.
17. agm, s. 11-12.
18. Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. x.
19. Ulusun "hayal edilen bir cemaat" olarak tartışılması için bkz. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londra: Verso, 1983).
20. Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); Etienne Balibar, "The Nation Form: History and Ideology", Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities* içinde (Londra: Verso, 1991), s. 86-106.
21. Örneğin Avrupalı milliyetçilerin ve devlet kurucularının izlediği farklı yollar için bkz. Matthew P. Fitzpatrick (der.), *Liberal Imperialism in Europe* (New York: Palgrave Macmillan, 2012). Macar ulusal kimliğinin öncülerinden liberal milliyetçi Lajos Kossuth, 1848'de ülkesini turlayarak Macarların yönetici

- ulusu oluşturduğu bir Tuna Konfederasyonu kurulmasını savunmuştu (age, s. 1-2).
22. Örneğin bkz. Balibar, "The Nation Form"; Anderson, *Imagined Communities*.
 23. Marx ve Engels hakkında, bkz. Neil A. Martin, "Marxism, Nationalism and Russia", *Journal of the History of Ideas* 29, s. 2 (1968): 239-242; Anthony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey* (Londra: Routledge, 2002); ve Kevin Anderson, *Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity and Non-Western Societies* (Chicago: University of Chicago Press, 2010).
 24. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda imparatorlukların karşı karşıya kaldığı temel sorun, topraklarındaki nüfus çeşitliliğini yönetmekti. David Laitin ile Richard Lachmann'ın görüşlerini geliştiren Karen Barkey şunu ileri sürer: "İmparatorlukların etnik ve dini cemaatlere karşı benimsediği en az dört farklı strateji vardı: Hoşgörü, zulüm, asimilasyon ve sürgün." Barkey, *Empire of Difference*, s. 21, not 39. Osmanlılar dördünü de deneyeceklerdi.
 25. Hoşgörü ve ayrımcılığın zulümden büyük ölçüde uzak olduğu daha önceki yüzyılları diğerlerinden ayıran Aron Rodrigue, on dokuzuncu yüzyıl sonrasını okurken, Osmanlı pratiklerinin romantikleştirilmesi ile modern öncesi deneyiminin daha sonraki milliyetçi tasavvurlar ışığında okunması arasına tizlikle, ince bir çizgi çeker. Gelgelelim hoşgörü unsurunun vurgulanmasında Rodrigue de Braude ve Lewis gibi ayrımcılığın gayrimüslimlere etkileri üzerinde daha az durur.
 26. Maarten Martinus Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan* (Londra: Zed, 1992), s. 39-58. Buradaki göndermelerin kaynağı yazarın 1978 tarihli tezidir.
 27. Kürtlerin klişeleştirildiği bu örnekler Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey: The Massacre of 1894, Its Antecedents and Significance*'dan alınmıştır (New York: G. P. Putnam's Sons, 1895), s. 49-50, 52.
 28. Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 61; J. G. Taylor, "Travels in Kurdistan, with notices of the sources of the eastern and western Tigris, and ancient ruins in their neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society* 35 (1865): 51.
 29. Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 189-208. On yedinci yüzyılda Doğu Anadolu'ya ilişkin başlıca kaynaklardan biri Evliya Çelebi'nin (1611-y.o. 1682) seyahatlerini anlattığı *Seyahatname*'dir (10 cilt, çeşitli baskılar ve çeviriler).
 30. Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 119-122. Ermeni-Kürt ilişkilerinin erken bir tarihi ve analizi için bkz. K. Sasuni, *Kürt azkayın şarjınnarı yev Hay-Kırdagan haraperutyunnarı* (Kürt Milli Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri) (Beyrut: Hamazkayin, 1969; orijinal basım, 1981).
 31. Reşat Kasaba, "Do States Always Favor Stasis? The Changing Status of Tribes in the Ottoman Empire", *Boundaries and Belonging: States and Societies in the Struggle to Shape Identities and Local Practices* içinde, (der.) Joel S. Migdal (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), s. 27-48.

NOTLAR: BİRİNCİ BÖLÜM

32. Selim Deringil, "‘They Live in a State of Nomadism and Savagery’: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Study of Social and History* 45, no. 2 (Nisan 2003): 338.
33. agm.
34. Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics", *Daedalus* 102, no. 1 (Kış 1973): 170-171. "Dolayısıyla daha genel, ekolojik bir anlamda merkez ile çevre birbiriyle çok gevşek ilişkiler içinde olan iki dünyadır. Osmanlı toplumunun bu yönü, toplumsal bölünmeyle birlikte Osmanlı müessesesinin asli sorunlarından birini oluşturuyordu: Bir yanda Sultan ve memurları ile diğer yanda Osmanlı Anadolu'su'nun son derece parçalı yapısı arasındaki çatışma." (s. 171).
35. agm, s. 173.
36. Gaunt, *Massacres*, s. 31-32; Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 222-227. Bu kitapta Keldaniler ve Suriyeli başka grupların yanı sıra Nasturilerden de Süryani diye bahsedilecektir.
37. Wadie Jwaideh, *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2006), s. 62-75.
38. Nakşibendilik, Sünni tasavvufu şeceresini İslam'ın kurucusu peygamber Muhammed'e dayandıran büyük bir tarikattır.
39. Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 295-296.
40. Stephan Astourian, "On the Genealogy of the Armenian-Turkish Conflict: Sultan Abdülhamid, and the Armenian Massacres", *Journal of the Society for Armenian Studies* 21 (2012): 183.
41. Mardin, "Center-Periphery Relations", s. 174.
42. Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 229-233, 296. Ayrıca bkz. Oya Gözel, "The Implementation of the Ottoman Land Code of 1858 in Eastern Anatolia", (yüksek lisans tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2007), etd.lib.metu.edu.tr/upload/12608323/index.pdf.
43. *British Documents on Ottoman Armenians, I (1856-1880)*, (der.) Bilal N. Şimşir (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982); Elke Hartmann, "The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century", *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* içinde, (der.) Omer Bartov ve Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013), s. 179.
44. Aktaran Gözel, "The Implementation of the Ottoman Land Code of 1858", s. 71; "Inclosure 9 in No 326, Report by Captain Clayton", Şimşir (der.), *British Documents on Ottoman Armenians, I* içinde, s. 651.
45. Aktaran Mihail Semyonoviç Lazarev, *Kurdskiy vopros (1891-1917)* (Moskova: Nauka, 1972), s. 40; Arhiv vneşnoy politiki Rossii, f. "Politarhiv," 1901 g., d. 711, ll. 36, 45, 4 Mayıs 1901 tarihli rapor.
46. Edward Noel, "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings", *Bulletin of the School of Oriental Studies* I, no. 4 (1920): 89-90.

47. *age*, s. 79-82, 87-88.
48. Aktaran Gözel, "The Implementation of the Ottoman Land Code of 1858", s. 109; "No. 144, Major Trotter, R. E., to the Marquis of Salisbury, Diarbekir, January 17, 1879, F.O. 424/80", Şimşir (der.), *British Documents on Ottoman Armenians*, I içinde, s. 304.
49. Stephan H. Astourian, "The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power", Suny ve diğerleri (der.), *A Question of Genocide* içinde, s. 72; H. M. Boğosyan, *Zeytuni Badmutyuni 1409-1921 TT (Zeytun Tarihi)* (Erivan: Hayasdan, 1969), s. 161-162; ve Aghassi [Garapet Tour-Sarkissian], *Zeytoun: Depuis les origines jusqu'à l'insurrection de 1895*, çev. Archag Tchobanian (Paris: Mercure de France, 1898), s. 108.
50. Astourian, "On the Genealogy of the Armenian-Turkish Conflict", s. 177-180.
51. Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone* (Stanford, California: Stanford University Press, 2011), s. 4-5, 20.
52. Janet Klein, "State, Tribe, Dynasty, and the Contest over Diyarbekir", Jongerden ve Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir* içinde, s. 161.
53. "Report on the Armenian Position in the Van Vilayet, enclosed with Dickson to Baclay," no. 4, Van, Eylül 24, 1906, Foreign Office 424/210; aktaran Klein, "State, Tribe, Dynasty, and the Contest over Diyarbekir" içinde, s. 149, n. 103.
54. Klein, "State, Tribe, Dynasty, and the Contest over Diyarbekir", s. 169.
55. Şerif Mardin, *Religion, Society, and Modernity in Turkey* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2006), s. 128-130.
56. Aktaran Hanioglu, *A Brief History of the Ottoman Empire*, s. 74.
57. Hartmann, "The Central State in the Borderlands", s. 175.
58. Hanioglu, *A Brief History of the Ottoman Empire*, s. 75.
59. Carter V. Findley, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", Braude ve Lewis (der.), *Christians and Jews*, I içinde, s. 363-364.
60. Bkz. Frederick Cooper ve Randall Packard, "Introduction", *International Development and the Social Sciences: Essays on the History and Politics of Knowledge* içinde, (der.) Frederick Cooper ve Randall Packard (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 1-41.
61. "Osmanlılık esasen edebi bir gelenektir, onu benimseyen entelektüeller bir Osmanlı yurttaşlığı kavrayışına ihtiyaç duyulduğuna ilişkin kuramsal makaleler kaleme almanın ötesine nadiren geçmişti." Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 26-27.
62. Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery," s. 328.
63. *agm*, s. 338.

İKİNCİ BÖLÜM: ERMENİLER

1. Odysseus [Sir Charles Norton Eliot], *Türkey in Europe* (Londra: Edward Arnold, 1908), s. 384.
2. Robert W. Thomson, *Moses Khorenats'i: History of the Armenians* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978; Ann Arbor: Caravan Books, 2006), s. 66-67.
3. Bkz. Philip Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 182-206 ve Sebouh Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa* (Berkeley: University of California Press, 2011).
4. Immanuel Kant, *Anthropology from a Pragmatic Point of View*, çeviri ve giriş bölümü Mary J. Gregor (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1978), s. 236. Bu alıntıyı bulduğu için Samuel Weeks'e teşekkür ederim.
5. Sebouh Aslanian, "Dispersion History and the Polycentric Nation: The Role of Simeon Yerevantsi's *Girk* or *Koçi Partavčar* in the 18th Century National Revival", *Bibliothèque d'Arménologie Bazmavep*, no. 39 (Venedik: S. Lazarus, 2004), s. 14.
6. Ermenilerin daha önceki tarihlerde kendilerine parçalı bakışlarını şu kitabımın giriş bölümünde inceledim: *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History* (Bloomington: Indiana University Press, 1993) s. 1-11; *Ararat'a Bakmak: Modern tarihte Ermenistan*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015) s. 19-36. Ayrıca bkz. Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (New York: Columbia University Press, 2006).
7. *The Life and Adventures of Joseph Emin, An Armenian, Written in English by Himself* (Londra, 1792; ikinci basım, (der.) Amy Apcar, Calcutta: Baptist Mission Press, 1918), s. 112.
8. Kevork Bardakjian, *The Mekhitarist Contributions to Armenian Culture and Scholarship* (Cambridge, MA: Harvard College Library, 1976).
9. Ermeniler arasında ilk seküler entelektüellerin gelişmesine ilişkin bir anlatı için bkz. Ronald Grigor Suny, "Rusya'da Ermeni Yurtsever Entelijansiyasının Doğuşu", *Ararat'a Bakmak* içinde, s. 91-106.
10. James Etmekjian, *The French Influence on the Western Armenian Renaissance* (New York: Twayne, 1964), s. 72.
11. Aktaran Aslanian, "Dispersion History", s. 58.
12. Çamıçyan'ın kaleme aldığı tarihin kısaltılmış versiyonunun İngilizce bir çevirisi mevcuttur: Father Michael Chamich, *History of Armenia From B.C. 2247 to the Year of Christ 1780, or 1299 of the Armenian Era*, çev. Johannes Avdall (Kalküta: Bishop's College Press, 1827).
13. Mayr tsutsag hayeren tzerakradz madentaranin Mikhityaryants I Venedig I (Mikhityaryants I Venedig Kütüphanesi Ermenice Elyazmaları Ana Kataloğu) (1914): 321; aktaran Gerard Libaridian, "The Ideology of Armenian Liberation: The

- Development of Armenian Political Movement Before the Revolutionary Movement (1639-1885)" (doktora tezi, California Üniversitesi, Los Angeles, 1987), s. 31.
14. Aktaran M. K. Zulalian, *Armeniya v pervoy polovine XVI v.* (Moskova, 1971), s. 37.
 15. Aktaran Fatma Müge Göçek, *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present, and Collective Violence Against the Armenians, 1789-2009* (New York: Oxford University Press, 2014), s. 77; Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi—Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-u Sani* (Ankara: TTK, 2003), cilt II, s. 803-806.
 16. Frederic C. Lane, *Venice, A Maritime Republic* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973), s. 300.
 17. Zaven Der Yeghiayan [İstanbul Ermeni Patriği, 1913-1922], *My Patriarchal Memoirs*, çev. Ared Misirliyan, (der.) Vatche Ghazarian (Barrington, RI: Mayreni, 2002), s. 19.
 18. Murat Cankara, "Rethinking Ottoman Cross-cultural Encounters: Turks and the Armenian Alphabet", yayımlanmamış metin, s. 3.
 19. agm, s. 8-10.
 20. Börte Sagaster, "The Role of Turcophone Armenians as Literary Innovators and Mediators of Culture in the Early Days of Modern Turkish Literature", *Between Religion and Language: Turkish-Speaking Christians, Jews and Greek-Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire* içinde, (der.) Evangelia Balta ve Mehmet Ölmez (İstanbul: Eren, 2011), s. 108-109.
 21. Rodrigue, "Difference and Tolerance", s. 6-7.
 22. Nora Cherishian Lessersohn'ın yayımlanmamış metni, "'Local Cosmopolitanism' in Late Ottoman Provincial Society: Recovering Armenian Complexity through Hovhannes Cherishian's (1886-1967) Memoir" içinde bahsedilmektedir.
 23. Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change* (New York: Oxford University Press, 1996), s. 35.
 24. Bu kavrayış için Fatma Müge Göçek'e minnettarım.
 25. Selim Deringil, "'The Armenian Question is Finally Closed': Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895-1897", *Comparative Studies in Society and History* 51, no. 2 (2009): 347. 1844 sonrasında bile "din değiştirmek genel olarak Müslüman nüfus tarafından ahbir günah olarak görülürdü, [İslam'a geçmiş] birçok Ermeni, komşuları onları kendi elleriyle cezalandırır korkusuyla, ki sıklıkla böyle oluyordu, din değiştirmekten caymıştı.
 26. George Bournoutian (çev. ve yorum), *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889: A Documentary Record* (Costa Mesa, CA: Mazda, 1998), s. 421.
 27. Clarence D. Ussher, *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and War* (Boston: Houghton Mifflin, 1917; yeniden basım,

NOTLAR: İKİNCİ BÖLÜM

- Londra, 2002), s. 79; Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 319.
28. Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism, and the Ottoman Armenians, 1878-1896* (Londra: Frank Cass, 1993), s. 30-39.
 29. Mrs. Bishop [Isabella L. Bird], *Journeys in Persia and Kurdistan*, iki cilt (Londra: John Murray, 1891), cilt II, s. 336.
 30. Mark Sykes, *Through Five Turkish Provinces* (Londra: Bickers and Son, 1900), s. 80; ayrıca bkz. Robert Adelson, *Mark Sykes, Portrait of an Amateur* (Londra: Jonathan Cape Ltd., 1975), s. 65.
 31. Karl Marx, *The Communist Manifesto*, birinci bölüm.
 32. Fatma Müge Göçek ve Murat Özyüksel, "The Ottoman Empire's Negotiation of Western Liberal Imperialism", Fitzpatrick (der.), *Liberal Imperialism in Europe* içinde, s. 193.
 33. Gayrimüslim burjuvazi hakkında bkz. Y. Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* (Londra: I. B. Tauris, 2014), s. 13-20.
 34. Justin McCarthy, "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change", *Middle Eastern Studies* 19, no. 2 (Nisan 1983): 139-151. Kazadaki gayrimüslim sayısı kentteki gayrimüslim sayısından azdır, bunun nedeni çevre köylerdeki Müslüman nüfusun daha fazla olmasıdır.
 35. Bedross Der Matossian, "The Armenian Commercial Houses and Merchant Networks in the 19th Century Ottoman Empire", *Turcica* (2007): 147-174.
 36. Önemli bir Müslüman tüccar ağının örneği olarak Trabzonlu Müslüman Nemlizade ailesi hakkındaki incelemeye bkz.: Yaşar Tolga Cora, "A Muslim Great Merchant (Tüccar) Family in the Late Ottoman Empire: A Case Study of the Nemlizades, 1860-1930", *International Journal of Turkish Studies* 19, no. 1-2 (2013): 1-29.
 37. Fatma Müge Göçek Osmanlı burjuvazisinin bir gayrimüslim ticari unsur ile bir Müslüman bürokrat unsur arasında bölündüğünü savunur. Gayrimüslimler siyasi güçten yoksundu, öte yandan devlet reformlarıyla ilgilenen Müslüman eliti bağımsız ekonomik kaynaklardan yoksundu. *Rise of the Bourgeoisie*, s. 138-139, kitabın çeşitli yerlerinde.
 38. Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908* (New York: New York University Press, 1983), s. 79.
 39. Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement*, s. 58-71.
 40. Göçek ve Özyüksel, "The Ottoman Empire's Negotiation of Western Liberal Imperialism", s. 197.
 41. Astourian, "Testing World-Systems Theory, Cilicia (1830s-1890s)", s. 552-563. Ayrıca bkz. Donald Quataert, "The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914", *International Journal of Turkish Studies* I, no. 2 (Güz 1980): 38-55.
 42. Derin bir kavrayışa dayanan bu nokta, genç akademisyen Dzovinar Derderian'ın araştırmaları ve yazılarına bana aktarıldı.

43. Aktaran Astourian, "The Silence of the Land", s. 65; *Great Britain, Foreign Office, Confidential Print, Turkey, Further Correspondence respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia*, FO 424, cilt 239, belge 321 (bundan sonra FO424/239/32), Fitzmaurice'in eki, Marling'in Sir Edward Grey'e gönderdiği bir rapora iştirilmiş halde (İstanbul, 27 Ağustos 1913), s. 346-347.
44. Nilay Özok-Gündoğan, "A 'Peripheral' Approach to the 1908 Revolution in the Ottoman Empire: Land Disputes in Peasant Petitions in Post-Revolutionary Diyarbekir", *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915* içinde, (der.) Joost Jongerden ve Jelle Verheij (Leiden: Brill, 2012), s. 210-212.
45. Hagop Barsoumian, "Economic Role of the Armenian Amira Class in the Ottoman Empire", *The Armenian Review* 31 (Mart 1979): 310-316. Ayrıca bkz. aynı yazar, yayımlanmış tezi, *The Armenian Amira Class of Istanbul* (Erivan: Ermenistan Amerikan Üniversitesi, 2007).
46. Elke Hartmann, "The 'Loyal Nation' and Its Deputies: The Armenians in the First Ottoman Parliament", *The First Ottoman Experiment in Democracy* içinde, (der.) Christoph Herzog ve Malek Sharif (Würzburg: Ergon Verlag, 2010), s. 208.
47. *age*, s. 187-190.
48. Göçek, *Denial of Violence*, s. 117; Falih Rıfkı Atay, *Batış Yılları* (İstanbul: Bateş, 1999), s. 14-15, 18-19.
49. Göçek, *Denial of Violence*, s. 119; Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl: Anılar* (İstanbul: İnkılap, 1987), s. 547-548.
50. Tanzimat hakkında klasik bir eser için bkz. Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-76* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963). Ayrıca yine aynı yazarın çok yararlı makalesine de bkz.: "Millet as Agents of Change in Nineteenth-Century Ottoman Empire", Braude ve Lewis (der.), *Christians and Jews, I* içinde, s. 319-337.
51. Babıâli 1857'de İstanbul'daki Ermeni elitinin hazırladığı ilk taslağı reddetmiştir, bu reddin gerekçesi muhtemelen taslağın Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Ermenileri de içermesidir. Bkz. Masayuki Ueno, "The First Draft of the Armenian Millet Constitution", *Annals of Japan Association for Middle East Studies* 23, no. 1 (2007): 213-251.
52. Ermeniler ve Tanzimat hakkında bir tartışma için bkz. Masayuki Ueno, "For the Fatherland and the State': Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms", *International Journal of Middle East Studies* 41, no. 1 (2013): 93-109.
53. Ermeni Kilisesi'nin iç siyasetinin giriftliği, ayrıca Tanzimat'la ilişkisi hakkında bkz. Richard Antaramian, "In Subversive Service of the Sublime State: Armenians and Ottoman State Power, 1844-1896", (doktora tezi, Michigan Üniversitesi, 2014).
54. *Değegakir kavarağan Hanısdaharutyants* (Taşradaki Malların Gaspına Dair Rapor) (İstanbul, 1876); Antaramian, "In Subversive Service", beşinci bölümde uzun uzadıya tartışılır.

NOTLAR: ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

55. Khirimyan'ın kaleme aldığı 1872 tarihli rapor, *Reports on Provincial Oppressions: Official Publications of the Armenian National Patriarchate at Constantinople*'da İngilizce yayımlanmıştır (Londra: Gilbert and Rivington, 1877), s. 1-8.
56. Hartmann, "The 'Loyal Nation' and Its Deputies", s. 193-195.
57. Roderic H. Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Review* 40 (1953-1954): 859; Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1963), s. 223; Fikret Adanır, "Non-Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War of 1912-1913", *Sunay ve diğerleri (der.)*, *A Question of Genocide* içinde, s. 115.
58. Aktaran Göçek, *Denial of Violence*, s. 88, 11. Abdülhamit'in hatıralarından. Bu alıntının Sultan'ın hangi hatıratından, daha otantik olandan mı yoksa daha şaibeli olandan mı geldiği açık değildir. Her halükârda bu söz o dönem aşına olunan bir tavrı yansıtır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ULUS

1. Pieter M. Judson, Habsburg İmparatorluğu'nun çokdilli sınır bölgelerinde faaliyet gösteren milliyetçilerle ilgili olarak bu noktayı vurgular. "Making National Space on the Habsburg Austrian Borderlands, 1880-1918", Bartov ve Weitz (der.), *Shatterzone of Empires* içinde, s. 127.
2. "Organik entelektüeller" Marksist kuramcı Gramsci'nin geliştirdiği bir terimdir. Gramsci çıkardan uzak mantık ve hakikat arayışıyla ilgili olduğunu düşündüğü "geleneksel entelektüeller" ile belli bir çıkar grubunun (Gramsci'nin bakış açısına göre belli bir toplumsal sınıfın) çıkarları adına konuşan "organik entelektüeller" arasında bir ayrım yapar. Buradaki kullanımı itibarıyla "organik entelektüeller" belli bir ulus ya da devletin çıkarlarını ifade eder.
3. Ermeni milliyetçiliğinin bölgeselleşmesi meselesi hakkında bkz. Vahe Sahakyan, "Diasporic Identities and Diasporic Representations in Post-Genocide Armenian Diaspora" (doktora tezi, Michigan Üniversitesi, 2015).
4. *Reports on Provincial Oppressions*, s. 44.
5. Libaridian, "The Ideology of Armenian Liberation", s. 191.
6. Astourian, "Testing World-Systems Theory, Cilicia (1830s-1890s)", s. 431-432.
7. Libaridian, "The Ideology of Armenian Liberation", s. 145-146.
8. Antaramian, "In Subversive Service", beşinci bölüm, s. 32-33.
9. Bournoutian, *Russia and the Armenians of Transcaucasia*, s. 438-439.
10. Aktaran Astourian, "Testing World-Systems Theory, Cilicia (1830s-1890s)", s. 394-395.
11. Göçek, *Denial of Violence*, s. 75; Zekeriya M. Sertel, *Hatırladıklarım* (İstanbul: Remzi, 2000), s. 16.

12. Göçek, *Denial of Violence*, s. 76; Atay, *Batış Yılları*, s. 5-6.
13. Türklerin *gâvur* ve Ermenilere karşı tavırlarına ilişkin özellikle anlamlı bir okuma için bkz. Stephen Astourian'ın Türkçe atasözlerini analizi, Astourian, "Testing World-Systems Theory, Cilicia (1830s-1890s)" içinde, s. 409-431.
14. Bournoutian, *Russia and the Armenians of Transcaucasia*, s. 282-283.
15. *age*, s. 286. Lazarev de Rusya'nın önde gelen bir Ermeni ailesinin soyundan geliyordu.
16. Gaunt, *Massacres*, s. 46.
17. George Bournoutian, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828: A Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erevan on the Eve of the Russian Conquest* (Malibu, CA: Undena, 1982), s. 61-77; Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley: University of California Press, 1967), s. 13, 15.
18. Austin Jersild ve Neli Melkadze, "The Dilemmas of Enlightenment in the Eastern Borderlands: The Theater and Library in Tbilisi", *Kritika* 3, no. 1 (Kış 2002): 27-49.
19. Raffi [Hagop Melik-Hagopyan], "İnçov yenk mikhitarvum?" ("Neyle teselli oluyoruz?") *Yergeru joğovadzu*, cilt 9 (Erivan, 196), s. 501; aktaran Aslanian, "Dispersion History", s. 82.
20. Alice Stone Blackwell'in çevirilerine dayanarak, *Armenian Poems Rendered into English Verse* (Boston: Atlantic Printing Company, 1917).
21. Rafael Badganyan, "Nori dari", *Yerger* içinde (Erivan: Sovedagan Kroğ Hradaragcutyun, 1980), s. 91.
22. Raffi [Hagop Melik-Hagopyan], *Khenti: Argadzner verçin rus-urkagan bade-razmits* (Budala: Son Rus-Osmanlı Savaşı Maceraları), çev. Donald Abcarian, *The Fool: Events from the Last Russo-Turkish War (1877-78)* (Princeton, New Jersey: Gomidas, 2000).
23. Bournoutian, *Russia and the Armenians of Transcaucasia*, s. 450-451.
24. *age*, s. 444-445.
25. Zeytun hakkında, bkz. Astourian, "Testing World-Systems Theory, Cilicia (1830s-1890s)", s. 573-582.
26. Ermeni yazarlara göre, Ermeniler arasındaki bölünmeler iki biçimde ele alınır: Ya ulus homojen bir bütün halini alsın diye hepten görmezden gelinirler ya da ulusal davaya zarar veren kopukluğa doğru talihsiz bir sapma olarak sunulurlar. Öte yandan Gerard Libaridian, Ermeni halkının iki ayrı biçimde ezildiğini söyler: yabancı ve yetersiz Osmanlı yöneticileri tarafından ve kendi çıkarlarına düşkün, sömürücü üst sınıf Ermeniler, din adamları, zengin tüccarlar ve bankacılar tarafından. Libaridian, "The Ideology of Armenian Liberation."
27. Bournoutian, *Russia and the Armenians of Transcaucasia*, s. 297-299.
28. Houri Berberian, "Traversing Boundaries and Selves: Iranian-Armenian Identities During the Iranian Constitutional Revolution", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 25, no. 2 (2005): 289.

NOTLAR: DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

29. agm.
30. agm, s. 291; ayrıca bkz. Mohamad Tavakoli-Targhi, "Refashioning Iran: Language and Culture During the Constitutional Revolution", *Iranian Studies* 23 (1990): 93.
31. Bournoutian, *Russia and the Armenians of Transcaucasia*, s. 446-447.
32. Bkz. Ronald Grigor Suny, "Rusya Ermenileri Arasında Popülizm, Milliyetçilik ve Marksizm", *Ararat'a Bakmak*, s. 107-132.
33. Gerard J. Libaridian, "What Was Revolutionary about Armenian Revolutionary Parties in the Ottoman Empire?", Suny ve diğerleri (der.), *A Question of Genocide* içinde, s. 101; "Dızırakir" (Program [Hınçak Partisi'nin]), *Hınçak*, no. 11-12 (1888), yeniden basım Arsen Gidur, *Badmutyun S. T. Hınçak gusagtsutyan* (Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin Tarihi), iki cilt (Beyrut, 1962), cilt I, s. 35.
34. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 18; Isdepanos Sabah-Gülyan, "Yeridasart Turkia" (Genç Türkiye), *Hınçak*, no. 2 (10 Şubat 1901): 11.
35. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 21; H. Kh., "Yeridasart Turkia yev Yeridasart Hayasdan Antagonizmi" (Genç Türkiye ve Genç Ermenistan Antagonizmi), *Hınçak*, no. 2 (1 Mayıs 1902): 13-14.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: BÜYÜK GÜÇLER

1. "Manifesto of the Emperor of Russia Announcing War with Turkey", St. Petersburg, 24 Nisan 1877, Sir Edward Hertslet (der. ve yay. haz.), *The Map of Europe by Treaty, Showing the Various Political and Territorial Changes Which Have Taken Place Since the General Peace of 1814*, IV, 1875-1891 içinde (Londra: Her Majesty's Stationery Office, 1891), s. 2588-2589.
2. *Reports on Provincial Oppressions*, s. 44.
3. Hartmann, "The 'Loyal Nation' and Its Deputies", s. 219.
4. agm, s. 220.
5. Davison, "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire", s. 329.
6. Armen Garo, *Bank Ottoman: Memoirs of Armen Garo, The Armenian Ambassador to America from the Independent Republic of Armenia*, (yay. haz. ve giriş bölümünü yazan) Simon Vratzian, çev. Haig T. Partizian (Detroit: Armen Topouzian, 1990), s. 47-48. Kitabın Ermenice orijinali Armen Garo, *Abrıvadz Orer'dir* (Yaşanmış Günler) (Boston: Hairenik, 1948).
7. Astourian, "On the Genealogy of the Armenian-Turkish Conflict", s. 175; Arshag O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, *Illinois Studies in the Social Sciences* 22, no. 3-4 (Urbana: University of Illinois Press, 1938), s. 58.
8. Suavi Aydın ve Jelle Verheij, "Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbekir

- Province, 1800-1870", Jongerden ve Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir*, s. 48.
9. Aktaran Manoug J. Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers 1895-1920* (Londra: I. B. Tauris, 1995), s. 7. Ayrıca bkz. Brad Dennis, "The Debate on the Early 'Armenian Question' 1877-1896: Strengths, Weaknesses, Lacunae and Ways Forward", *Middle East Critique* 20, no. 3 (Güz 2011): 271-289.
 10. Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Ermenilere karşı politikasının bir değerlendirmesi için bkz. Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830s to 1914* (Princeton, NJ: Gomidas, 2003).
 11. Dan Diner, "Between Empire and Nation State: Outline for a European Contemporary Outline for the History of the Jews, 1750-1950", Bartov ve Weitz (der.), *Shatterzone of Empires*, s. 64-65.
 12. Fuat Dündar, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)* (New Brunswick, NJ: Transaction, 2010), s. 160.
 13. age, s. 12-13.
 14. age, s. 14.
 15. Harisa, yani keşkek, kuzu eti ya da başka etler ve yarılmış buğdayla yapılan bir et yemeğidir.
 16. Christopher J. Walker, *Armenia, The Survival of a Nation* (Londra: Croom Helm, 1980; gözden geçirilmiş ikinci basım, New York: St. Martin's, 1990), s. 117; Panossian, *The Armenians from Kings and Priests to Merchants and Commissars*, s. 172.
 17. K. Tololyan, "Martyrdom as Legitimacy: Terrorism, Religion and Symbolic Appropriation in the Armenian Diaspora", (der.) Paul Wilkinson ve Alasdair M. Stewart, *Contemporary Research on Terrorism* içinde, (Aberdeen: Aberdeen University Press, 1987), s. 96.
 18. Dündar, *Crime of Numbers*, s. 23.
 19. age, s. 17.
 20. Aktaran Jwaideh, *The Kurdish National Movement*, s. 83.
 21. Dennis, "The Debate on the Early 'Armenian Question'", s. 273.
 22. Jo Laycock, *Imagining Armenia: Orientalism, Ambiguity and Intervention* (Manchester: Manchester University Press, 2009), s. 37.
 23. Bkz. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question* ve Kirakossian (der. ve girisi), *The Armenian Massacres, 1894-1896: U.S. Media Testimony* (Detroit: Wayne State University Press, 2004).
 24. Balakian, *The Burning Tigris*, s. 64.
 25. George Young, *Constantinople* (New York: Barnes & Noble, 1992; ilk basım 1926), s. 218; aktaran Astourian, "On the Genealogy of the Armenian Turkish Conflict", s. 190.
 26. William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, iki cilt (New York: Alfred A. Knopf, 1935), cilt I, s. 159. Langer, Abdülhamit'in "hissettigi", "bildigi"

NOTLAR: DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ve “inandığı” şey doğru muydu ya da bir fantezi miydi yoksa kendi kendini mi kandırıyordu diye sormaz. Ermeni katliamlarının kabahatini büyük ölçüde, Avrupa’nın müdahil olmasını sağlamak amacıyla Osmanlı’yı hiddetli bir karşılık vermesi için kışkırtarak sorun çıkaran Ermeni devrimcilerde bulur. “Hınçak liderleri Avrupa güçlerini müdahale etmeye zorlamak, Osmanlı İmparatorluğu’nun enkazından yeni bir Ermeni sosyalist devletin yükselmesini sağlamak için binlerce soydaşının, hemşerisinin katledilmesine enikonu hazır-
dı.” (s. 163).

27. Hanioglu, *A Brief History of the Ottoman Empire*, s. 128.
28. Erik J. Zürcher, *Turkey, A Modern History* (Londra: I. B. Tauris, 1997), s. 83.
29. Aktaran Mustafa Aksakal, “‘Holy War Made in Germany’? Ottoman Origins of the 1914 Jihad”, *War in History* 18, no. 2 (2011): 9; Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra: I. B. Tauris, 1998), s. 46.
30. Aktaran Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980), s. 221.
31. Antaramian, “In Subversive Service”, üçüncü bölüm.
32. Astourian, “On the Genealogy of the Armenian-Turkish Conflict”, s. 191-192.
33. Bkz. Antaramian, “In Subversive Service”, altıncı bölüm; FO 195/1376 No. 15P, Van (29 Mart 1881); FO 195/1804 No. 40, Erzurum (9 Kasım 1893); FO 195/1688 no. 10 (4 Mart 1890) ve deşifre edilmiş telgraf, Erzurum (21 Haziran 1890).
34. Aktaran Murat Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfuz Mücadelesi: Anadolu ve Bağdat Demiryolları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000), s. 100; Tefrik Komisyonu Riyaset-i Umumiyesi’ne, BOA [Başbakanlık Osmanlı Arşivi, bundan sonra: BOA] /DH.TMİK. S., 1/37; ayrıca bkz. Murat Özyüksel, *Jostling for Influence in the Ottoman Empire: The Anatolian and Baghdad Railroads* (Londra: I. B. Taurus, 2015).
35. M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition* (Oxford: Oxford University Press, 1995), s. 142.
36. Murat Özyüksel, “Rail and Rule: Railway-Building and Railway-Politics in the Ottoman Empire”, Jörn Leonhard ve Ulrike von Hirschhausen (der.), *Comparing Empires: Encounters and Transfers in the Long Nineteenth Century* (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2012), s. 116-117; ayrıca bkz. aynı yazarlar, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), s. 65-67 ve İngilizce çevirisi: *The Hejaz Railway and the Ottoman Empire: Modernity, Industrialization and Ottoman Decline* (Londra: I. B. Taurus, 2015), s. 82-85. Özyüksel önemli bir ayırım yaparak Abdülhamit’in ülke içine yönelik bir Panislamizm programı olduğunu, dünya çapında bütün Müslümanları birleştirmek çabası olmadığını vurgular. “Mesele milliyetçilik virüsünün Türk olmayan

- Müslüman halkları, yani Araplar, Kürtler ve Arnavutları etkilemesinin önüne geçmekti." Özyüksel, "Rail and Rule", s. 117.
37. İngiliz gezgin H. F. B. Lynch *Armenia, Travels and Studies, II, The Turkish Provinces* adlı kitabında Hamidiye'nin pek övücü olmayan bir betimlemesini sunar (Londra, 1901; yeniden basım, Beyrut: Khayats, 1965), s. 4-5.
 38. Joost Jongerden, "Elite Encounters of a Violent Kind: Milli İbrahim Paşa, Ziya Gökalp and Political Struggle in Diyarbekir at the Turn of the 20th Century", Jongerden ve Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir*, s. 61-62. Hamidiye'nin Ermenilere karşı oynadığı baskıcı rolü vurgulayan bir görüş için bkz. Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies* 9, no. 2 (Mayıs 1973): 139-155.
 39. Aktaran Aydın ve Verheij, "Confusion in the Cauldron", s. 49.
 40. Klein, "State, Tribe, Dynasty, and the Contest over Diyarbekir", s. 152.
 41. Cemal Kafadar, "The Question of Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 4, no. 1-2 (1997-1998): 30-75.
 42. Edhem Eldem, "From the Chios Massacre to the 'Unspeakable Turk': Memory, Acceptance and Denial in the Late Nineteenth Century", yayımlanmamış makale, 2013.
 43. Mark Levene önemli bir noktaya dikkat çekerek modern zamanlardaki katliamların gerekçesinin ille de milliyetçiliğe dayanması gerekmediğini, ama emperyal devletlerde istikrarsızlık dönemlerinde farklılıklara yönelik geleneksel hoşgörünün "doğru ya da yanlış, Batılı ya da başka yabancı güçlerin koruması altında veya onların müdahalesine vekalet edeceği olduğu düşünülen insanlar açısından özellikle sıkıntı verici sonuçlar doğuran ve çok daha bariz bir biçimde saldırgan olan bir resmi bir etnik politikaya," dönüşebileceğini belirtir. Levene Osmanlıların 1894-1896'daki Ermenileri katliamlarını tam olarak böyle açıklar. "Büyük Güçler Ermenilere yönelik, örneğin kendilerini Büyük Güçler'in koruması altında ayrı bir milliyet olarak görmeleri için her şekilde teşvik ederken, Türk-Ermeni ilişkilerine bir kova zehir boşaltıyorlardı, ama Türkler öngörüldüğü üzere aşırı tepki verdiğinde imdada koşmak gibi bir niyetleri yoktu." *Genocide in the Age of the Nation-State, II: The Rise of the West and the Coming of Genocide* (Londra: I. B. Tauris, 2005), s. 223-224, 225.
 44. Roy Douglas, "Britain and the Armenian Question, 1894-7", *The Historical Journal* 19, no. 1 (Mart 1976): 113.
 45. Odysseus, *Turkey in Europe*, s. 445.
 46. İstanbul'daki Sir Philip Currie'den Kimberley Dükü'ne gönderilen bir raporun eki, FO 424/178, 3 Nisan 1894.
 47. ay.
 48. Bu gösteri Kumkapı gösterisi diye bilinir.
 49. İstanbul'daki Sir Philip Currie'den Kimberley Dükü'ne gönderilen bir rapor, FO 424/178, 27 Mart 1894. Libaridian, "What Was Revolutionary about Armenian Revolutionary Parties?" s. 87.

NOTLAR: DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

50. İngiliz Konsolos H. A. Cumberbatch'ten Sir. A. Nicolson'a rapor, FO 424/178, 29 Aralık 1893.
51. Yozgat'taki Protestan ve Gregoryen Ermenilerden dilekçe, 19 (31) Ocak 1894, Ankara'daki İngiliz Konsolosu H. A. Cumberbatch'in İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie'ye raporuna ek, FO 424/178, 12 Şubat 1894; Ankara'daki İngiliz Konsolosu H. A. Cumberbatch'ten İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie'ye rapor, FO 424/178, 5 Mart 1894; Ankara'daki İngiliz Konsolosu H. A. Cumberbatch'ten İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie'ye rapor, FO 424/178, 13 Nisan 1894.
52. Sasun'daki olayları araştıran konsolosun raporu *The Armenian Genocide: Documentation, I* içinde yayımlanmıştır (Münih: Institut für Armenische Fragen, 1987), s. 64-114.
53. Sir P. Currie'nin Kimberley Dükü'ne raporu, Büyük Britanya, Dışişleri Bakanlığı, Türkiye, no. 1 (1895), (Kısım I) Türkiye'nin Doğu vilayetleriyle ilgili yazışma, kısım I. Sasun'daki olaylar ve Muş'taki Araştırma Komisyonu (Londra, 1895), s. 8-10
54. Aktaran Douglas, "Britain and the Armenian Question", s. 116.
55. agm. Ermeniler yarın düzine cinayetten sorumlu tutulmuştur.
56. agm, s. 116-117.
57. agm, s. 118.
58. agm, s. 125.
59. Aktaran Deringil, "The Armenian Question is Finally Closed", s. 349; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK. 32/94, 3 Eylül 1893.
60. Douglas, "Britain and the Armenian Question", s. 121.
61. Michael Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), s. 54.
62. Soykırımların kökeninde ülke içi ve uluslararası etkenlerin ölümcül bir bileşen haline gelmesini eksiksiz bir biçimde ele alan bir çalışma için bkz. Bloxham, *The Great Game of Genocide; on the Hamidian massacres*, bkz. age., s. 46-57.
63. İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi M. P. Cambon'dan, Fransa Dışişleri Bakanı M. Hanotaux'ya mektup, 30 Eylül 1895, *The Armenian Genocide: Documentation, I* içinde, s. 117-118; "Rioting and Bloodshed in Constantinople", *The Times* (Londra), 3 Ekim 1895, age içinde, s. 118-119; M. P. Cambon'un mektubu, 2 Ekim 1895, age içinde, s. 120-121; "Renewed Rioting in Constantinople", *The Times* (Londra), 2 Ekim 1895, age içinde, s. 121-122; Cambon'dan Hanotaux'ya, 6 Ekim 1895, age içinde, s. 122-124; "The Constantinople Riots", *The Times* (Londra), 7 Ekim 1895, age içinde, s. 124-125.
64. A. W. Terrell, "An Interview with Sultan Abdul Hamid", *Century Magazine* (Kasım 1897), s. 133-138.
65. Malcolm MacColl, "The Constantinople Massacre and its Lesson", *The Contemporary Review* (Kasım 1895), *The Armenian Genocide* içinde: *Documentation, I*, s. 136-142.

66. James L. Barton (der.), “*Turkish Atrocities*”: *Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917* (Ann Arbor, MI: Gomidas, 1998), s. 75-76; George E. White’in açıklaması, Ulusal Arşivler, Washington, DC, Amerikan Barış Müzakeresi Komisyonu’nun Genel Kayıtları, Özel Raporlar ve Araştırmalar, Kayıt Grubu 256, Soruşturma Belgesi 818. Bu kitapta 1915’teki Ermeni katliamlarına ilişkin yirmi bir görgü tanığının ifadesi bulunur, bu ifadeler 1917-18’de Amerikan Yabancı Misyonlar Temsilciler Kurulu dışişleri sekreteri Rahip James L. Barton tarafından, bir Amerikan başkanlık komisyonu için derlenmiştir.
67. Erzurum’daki fiili İngiliz Konsolosu H. A. Cumberbatch’ten İstanbul İngiliz Büyükelçiliği’ndeki Mr. Herbert’e, 12 Kasım 1895, no. 630’dak e.
68. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 13; Ahmed Rıza, “Atrocités contre les Chrétiens”, *Mechveret*, I/II, 15 Mayıs 1896, s. 3.
69. Aktaran Deringil, “The Armenian Question is Finally Closed”, s. 355.
70. agm, s. 356-357.
71. Bu olay agm içindeki arşiv belgelerine dayanarak aktarılmıştır, s. 353.
72. Emrullah Akgündüz, “Some Notes on the Syriac Christians of Diyarbekir in the Late 19th Century: A Preliminary Investigation of Some Primary Sources”, Jongerden ve Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir*, s. 217-240.
73. Kendilerine özgü dinleriyle tanımlanmış ancak mensubu oldukları kiliseye göre bölünmüş olan Süryanilerin bazı entelektüelleri on dokuzuncu yüzyılda birçok Ermeni, Kürt ve Türk gibi kapsayıcı, seküler bir ulusal kimliğe sahip olmaya heves etmişlerdi. Batılı misyonerler ve Oryantalist akademisyenler bu kadim Hristiyanlar karşısında büyülenmiş; Aramice’nin standartlaşmasına, okur yazarlığın yayılmasına katkıda bulunmuşlardı. Osmanlı İmparatorluğu ve İran’daki Süryanilerin kadim Asuri halkının, yani üstünde yaşadıkları toprakların ilk sakinlerinin soyundan geldiği fikrini teşvik etmişlerdi. Seküler milliyetçi Süryani gazetesi *Kukhva*’nın 1906’da yayım hayatına başlamasıyla birlikte, antik devirlerle kurulan bu organik bağlantı Süryanilerin ulusal mitine işlenmiştir. Şener Aktürk, “Perspectives on Assyrian Nationalism”, *Hemispheres* 25 (2002): 134-155.
74. Aydın ve Verheij, “Confusion in the Cauldron”, s. 20-22.
75. Jelle Verheij, “Diyarbekir and the Armenian Crisis of 1895”, Jongerden ve Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir* içinde, s. 91.
76. age, s. 111, 119-120.
77. age, s. 94.
78. Gustave Meyrier, *Les massacres de Diarbekir: Correspondance diplomatique du vice-consul de France*, (der. ve şerh düşen) Claire Mouradian ve Michel Durand-Meyrier (Paris, 2000), s. 85; Meyrier’den aktaran Deringil, “The Armenian Question is Finally Closed”, s. 352. Meyrier 1895 katliamları sırasında kentte bulunan tek yabancı resmi görevliydi.

NOTLAR: DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

79. Verheij, "Diyarbakir and the Armenian Crisis of 1895", s. 102-105.
80. agm, s. 124-126.
81. agm, s. 86.
82. Joost Jongerden, "Elite Encounters of a Violent Kind: Milli İbrahim Paşa, Ziya Gökalp and Political Struggle in Diyarbakir at the Turn of the 20th Century", Jongerden ve Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbakir* içinde, s. 73-74.
83. age, s. 81. Yirminci yüzyılın başında Ziya Gökalp gibi Türk milliyetçileri ve Gökalp'in dayısı Arif Pirinççizade gibi Diyarbakir'in önde gelen isimleri Sultan'ın İbrahim Paşa'yı görevinden alması için girişimde bulunmuş, hatta Paşa'yı Ermeni devrimcilerle yardım etmekle suçlamışlardı. age, s. 75-78.
84. David Gaunt, "Relations Between Kurds and Syrians and Assyrians in Late Ottoman Diyarbakir", Jongerden ve Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbakir*, s. 263.
85. Verheij, "Diyarbakir and the Armenian Crisis of 1895", s. 112-117.
86. Urfa'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Fitzmaurice'in Sir Philip Currie'ye raporu, 16 Mart 1896, *The Armenian Genocide: Documentation*, I içinde, s. 154-155.
87. Deringil, "The Armenian Question is Finally Closed", s. 362-363.
88. Geoff Berridge, *Gerald Fitzmaurice (1865-1939), Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey* (Leiden: Brill, 2007), s. 27; Deringil, "The Armenian Question is Finally Closed", s. 365.
89. P. Currie'den Salisbury'ye, 13 Aralık 1895, *Parliamentary Papers*, 1896, 95 (Türkiye no. 2); aktaran Somakian, *Empires in Conflict*, s. 21.
90. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie'den Dışişleri Bakanı Salisbury Markisi'ne telgrafla geçilen rapor, FO 424/186, 3 Şubat 1896.
91. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie'den Dışişleri Bakanı Salisbury Markisi'ne telgrafla geçilen rapor, FO 424/188, 25 Eylül 1896; Tebriz'deki Başkonsolos Cecil G. Wood'dan İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi (?) Sir M. Durand'a, 16 Temmuz 1896, İstanbul İngiliz Büyükelçiliği'ndeki Michael Herbert'in Dışişleri Bakanı Salisbury Markisi'ne raporunun eki, FO 424/188, 16 Temmuz 1896; Tahran'daki Başkonsolos Cecil G. Wood'dan Tahran'daki İngiliz Büyükelçisi Sir M. Durand'a rapor, 23 Temmuz 1896, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ndeki Michael Herbert'in Dışişleri Bakanı Salisbury Markisi'ne raporunun eki, FO 424/188, 23 Temmuz 1896.
92. Merzifon'daki huzursuzlukla ilgili rapor, Ankara'daki fiili İngiliz Konsolosu Raphael Fontana'dan İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie'ye, FO 424/184, 4 Aralık 1895.
93. Erzurum'daki fiili İngiliz Konsolosu H. A. Cumberbatch'ten İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie'ye rapor, FO 424/184, 5 Aralık 1895; "Harput Gregoryen Piskoposluğu'nun derlediği, kenti ve yetmiş üç köyü kaplayan, 1895'teki olaylar sırasında öldürülen vs. insanların sayısını, yağmalanan

- vs. evlerin sayısını gösteren istatistikler”, Erzurum’daki İngiliz Konsolosu H. A. Cumberbatch’ten İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie’ye rapor, FO 424/186, 11 Mart 1896.
94. Ankara’daki fiili İngiliz Konsolosu Raphael Fontana’dan İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie’ye gönderilen, “güvenilir olduğu tahmin edilen bir kaynağa ait” raporun içeriği, FO 424/184, 6 Aralık 1895.
95. İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie’den İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury Markisi’ne rapor, FO 424/183, 29 Ağustos 1895.
96. İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie’den İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury Markisi’ne rapor, FO 424/183, 6 Eylül 1895.
97. İstanbul İngiliz Büyükelçiliği’nden İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury Markisi’ne telgrafla geçilen rapor, FO 424/184, 1 Kasım 1895.
98. Tevfik Paşa’dan Rüstem Paşa’ya rapor, 13 Kasım 1895, ileten Rüstem Paşa, FO 424/184, 14 Kasım 1895.
99. Garo, *Bank Ottoman*, s. 205-206. Ayrıca bkz. Edhem Eldem, “26 Ağustos 1896 ‘Banka Vakası’ ve 1896 Ermeni Olayları”, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları: 23-25 Eylül 2005 içinde*, (der.) Fahri Aral (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011).
100. Garo, *Bank Ottoman*, s. 101.
101. *age*, s. 112. Banka işgaline ilişkin anlatının büyük bölümü *Bank Ottoman*’dan alınmıştır.
102. *age*, s. 131.
103. *age*, s. 133-139.
104. Göçek, *Denial of Violence*, s. 142; Mahmut Nedim Kerkük, *Hatıratım 1918* (İstanbul: Altınküre, 2002), s. 30-32, 68.
105. Aktaran Douglas, “Britain and the Armenian Question”, s. 127.
106. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, cilt I, s. 326.
107. Garo, *Bank Ottoman*, s. 145, 149.
108. Ardern G. Hume-Beaman, *Twenty Years in the Near East* (Londra: Methuen, 1898), s. 305; aktaran Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, cilt I, s. 325.
109. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 14-15; İsdepanos Sabah-Gülyan, *Ba-dashanaduneri* (Mesuller) (Providence: Yeridasart Hayasdan, 1916), s. 164-173.
110. Aktaran Melson, *Revolution and Genocide*, s. 59-60; Büyük Britanya, Oturum belgeleri, c. 7894, no. 35’te ek 1, 4 Kasım 1894. Selim Deringil, Abdülhamit’in olaylara karışmasıyla ilgili olarak, “kötü niyet içermeyen bir ihmali ve belki de katliamlar ve zorla din değiştirmelerin mesullerini fiilen örtük biçimde desteklediğini işaret eden, ikinci dereceden olmakla birlikte azımsanamayacak sayıda kanıt mevcuttur,” der ve “Abdülhamit Ermenileri sindirmeyi, yıldırma, aşağılamayı amaçlamıştı, yok etmeyi değil,” sonucuna varır. Deringil, “The Armenian Question is Finally Closed”, s. 351, 368. Stephan Astourian

NOTLAR: DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

- Abdülhamit'in katliamlardaki sorumluluğu konusunda daha az kuşkuludur: "Bu olayların coğrafi kapsamı, cinayetlerde gözlenen benzer örüntü, ordunun denetimi ya da katliamlara katılması, Osmanlı hükümetinin katliamlar sonrasında takındığı tutum, bunların hepsi de bu olayların Sultan tarafından planlandığını ve emredildiğini düşündürür." Astourian, "On the Genealogy of the Armenian-Turkish Conflict", s. 199.
111. Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1987), s. 84; aktaran Astourian, "On the Genealogy of the Armenian-Turkish Conflict", s. 195, n. 89. Bu hatırat ilk kez Fransızca yayımlanmıştır, bkz. Ali Vahbi Bey, *Pensées et souvenirs de l'ex-sultan Abdul-Hamid* (Paris: Attinger Frères, tarih belirtilmemiş [1910'lar]). Hakiki olduğu iddia edilen bu hatırat 1893'e tarihlenir ve Sultan'ın özel kalemi (bazılarına göre doktoru) tarafından not alınmış düşüncelerini içerir. Sultan'a yakın biri tarafından yazıya geçirildiği ve ilk kez Abdülhamit hayatıyken yayımlandığı için, Sultan'a ait olduğu ileri sürülen diğer hatıratların tersine son derece güvenilir oldukları düşünülür. Bu bilgi için Murat Özyüksel'e teşekkür ederim.
112. Göçek, *Denial of Violence*, s. 150.
113. "Another Armenian Holocaust", *The New York Times*, 10 Eylül 1895.
114. Aksakal, "Holy War Made in Germany?" s. 9-10; Deringil, *Well-Protected Domains*, s. 114.
115. Göçek, *Denial of Violence*, s. 67-69; Sadettin Paşa, *Sadeddin Paşa'nın Anıları: Ermeni-Kürt Olayları, Van 1896*, der. S. Önal (İstanbul: Remzi, 2003), s. 20-22, 44-50.
116. Göçek, *Denial of Violence*, s. 69-71; Sadettin Paşa, *Sadeddin Paşa'nın Anıları*, s. 65-67; ayrıca Sadettin'in Kürtlere hitaben, onları Ermeni karşıtı şiddette oynadıkları rol nedeniyle suçladığı konuşması için bkz. Göçek, *Denial of Violence*, s. 130-131.
117. George Hughes Hepworth, *Through Armenia on Horseback* (Londra: Isbister, 1898), s. 12.
118. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, cilt I, s. 326.
119. İmzasız makale, "The Constantinople Massacre", *The Contemporary Review* (Ekim 1896), *The Armenian Genocide: Documentation*, I içinde yeniden basım, s. 215-221.
120. Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 44-45.
121. Aktaran Douglas, "Britain and the Armenian Question", s. 132.
122. "Tanzimat sonrasında merkezîyetçilik politikaları Osmanlı İmparatorluğu içindeki göreceli iktidar ilişkilerini değiştirmekle kalmamış, bunları hasmane ilişkilere çevirmiştir. Benimsenen politika artık azınlıklara karşı (Sünni çoğunluğu) birleş(tir)mek ve onların aleyhine olan bir yönetim gütmektir. Osmanlı politikaları Ermenilerin kaybetmeye yazgılı olduğu sıfır toplamı oyun olarak yeniden tanımlanmıştır." Astourian, "On the Genealogy of the Armenian-Turkish Conflict", s. 207.

123. Avusturya Büyükelçiliği askeri ataşesinin ele geçirdiği gizli bir rapor, aktaran Stephan H. Astourian, "Le génocide arménien: Massacre à l'asiatique ou effet de modernité?", *Quand tombe nuit: Origines et émergence des régimes totalitaires en Europe* içinde, (der.) Stéphane Courtois (Lozan: L'Age d'Homme, 2001), s. 71.
124. Abdülhamit'in saltanatında devlet reformu, etnisiteler arası ilişkiler ve ekonomik gelişmeler hakkında bkz. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*; Duguid, "The Politics of Unity"; ve Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire*. İslamiyet yanlısı bir politikanın, bütün Müslümanları sultanın egemenliği altında birleştirmeyi amaçlayan Pan-islamik politikayla aynı olmadığına dikkat etmek gerekir.
125. Melson, "A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres", s. 503, 509.
126. Astourian, "Le génocide arménien", s. 72.
127. Türk atasözlerine ilişkin bir tartışma için bkz. agm, s. 73.
128. Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 55.
129. Astourian, "The Silence of the Land", s. 66; Ali Vahbi Bey, *Pensées et souvenirs de l'ex-sultan Abdul-Hamid*'den çevrildi, s. 14-15.
130. Cyrus Hamlin, "A Dangerous Movement Among the Armenians", *The Congregationalist*, 28 Aralık 1893. Hamlin'in "ifadesi", 23 Ağustos 1895'te *The New York Times*'ta yayımlanan imzasız bir makalede, Sasun katliamlarını başlatan olayların Ermeni devrimcilerin başının altından çıktığını gösteren kanıt olarak yeniden kullanıldı.
131. Greene, *The Armenian Crisis in Turkey*'de yeniden basım, s. 167-168.
132. Odysseus, *Turkey in Europe*, s. 442.
133. *age*, s. 146-147.
134. Davide Rodogno, *Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815-1914* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012), s. 185-211.
135. Georges Clemenceau (önsöz), *Les massacres d'Arménie: Témoignages des victimes* (Paris: Édition du Mercure de France, 1896), s. 5-18.
136. Margaret Lavinia Anderson, "Who Still Talked about the Extermination of the Armenians?: German Talk and German Silences", Suny ve diğerleri (der.), *A Question of Genocide*, s. 199-200; M. L. Anderson, "'Down in Turkey, far away': Human Rights, the Armenian Massacres, and Orientalism in Wilhelmine Germany", *Journal of Modern History* 79, no. 1 (Mart 2007): 80-113.
137. Theodore Roosevelt'ten George Otto Trevelyan'a, 13 Mayıs 1905, Elting Morison, *The Letters of Theodore Roosevelt* içinde, 8 cilt (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1951), cilt 4, s. 1175; James R. Holmes, *Theodore Roosevelt and World Order: Police Power in International Relations* (Washington, DC: Potomac, 2006), s. 73; Karine Walther, "Sacred Interests: U.S. Foreign Relations in the Islamicate World, 1821-1921", yayımlanmamış metin, s. 406, 407.

NOTLAR: BEŞİNCİ BÖLÜM

138. Walther, "Sacred Interests", s. 420-421.
139. Gregor Thum, "Megalomania and Angst: The Nineteenth-Century Mythicization of Germany's Eastern Borderlands", Bartov ve Weitz (der.), *Shatterzone of Empires*, s. 42-60.
140. Eric D. Weitz, "Germany and Young Turks: Revolutionaries into Statesmen", Suny ve diğerleri (der.), *A Question of Genocide* içinde, s. 178-179.
141. Ussher, *An American Physician in Turkey*, s. 125-126.

BEŞİNCİ BÖLÜM: DEVRİM

1. Bkz. İlham Khuri-Makdisi, *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860-1914* (Berkeley: University of California Press, 2010).
2. Keith Brown, *Loyal Unto Death: Trust and Terror in Revolutionary Macedonia* (Bloomington: Indiana University Press, 2013), s. 4-5 ve Ipek Yosmaoğlu, *Blood Ties: Religion, Violence and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878-1908* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2013).
3. O dönem Ermeni devrimcilere eleştirel ve alaycı bir bakış için bkz. Yervant Odyan [1869-1926], *Inger Pañçuni* (Yoldaş Pañçuni) (İstanbul: Dbaran yev Kradun Nişan-Babikyan, 1911); *Yoldaş Pañçuni*, çev. Sirvart Malhasyan (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2000).
4. Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890/1924*, çev. Bryan Fleming ve Vahe Habeshian (Milano: OEM-ME Edizioni, 1990), s. 47-48.
5. Dr. Jewett'tan Trabzon'daki İngiliz Konsolosu'na mektup, Sivas, 23 Temmuz 1895, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie'nin İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury Markisi'ne gönderdiği bir mektuba eklenmiştir, FO 424/183, 23 Temmuz 1895; 2 Mayıs 2012'de şu adresten erişilmiştir: <http://www.archivesdirect.amdigital.co.uk/default.aspx>
6. Tololyan, "Martyrdom as Legitimacy", s. 94-95; Khachig Tololyan, "Cultural Narrative and the Motivation of the Terrorist", *Journal of Strategic Studies* 10, no. 4 (Aralık 1987): 222-224.
7. Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun*, s. 47-48.
8. *age*, s. 49-51.
9. 1901'de küçük bir grup Ermeni ve Makedon isyancı Osmanlı birlikleriyle çatıştı. Altısı öldürüldü, dördü yakalandı ve asıldı. *age*, s. 59-60.
10. Bu çalışmada "Jöntürk" terimi Abdülhamit rejimine karşı çıkan, 1908 devrimini gerçekleştiren ve destekleyen Osmanlı muhaliflerini ifade eder. Jöntürkler birleşik tek bir parti değil, bir hareketti; hareket içinde çeşitli gruplar, İttihat ve Terakki Komitesi ile Prens Sabahattin'in liberal takipçileri birbirlerine muhalifti.
11. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 16; "Araçın Kayı" (İlk Adım), *Troşag*, no. 6/86 (30 Haziran 1898): 59-60.

12. Suny, *Ararat'a Bakmak*, s. 159.
13. M. G. Nersisian ve P. G. Saakian (der.), Genotsid armyan v Osmanskoy imperii: <http://www.genocide.ru/lib/nersisyan/066-074.htm#71>.
14. age; TsGIA Arm. SSR [Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi], f. 56, d. 338, ll. 27-28.
15. "Letter from Andranik and Kevork, Chiefs of the Insurgents Near Mush", Temmuz 1904, aktaran Libaridian, "What Was Revolutionary about Armenian Revolutionary Parties?", s. 91. Ayrıca bkz. Andranig Ozanian [General Antranig], *The Battle of the Holy Apostles' Monastery*, orijinal kayıt L. G. Loulegian, çev. Ara Stepan Melkonian (Londra: Taderon, 2009).
16. Sultan'a karşı düzenlenen bir komplonun ve sonrasında yaşananların mükemmel bir değerlendirmesi için bkz. Toygun Altıntaş, "The Yıldız Bombing: Regicide and Revolutionary Violence in the Hamidian Era in the Ottoman Empire", yayımlanmamış makale (Chicago Üniversitesi, Mart 2013).
17. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halkların ayrı milliyetçilikler geliştirmesi hakkında bkz. Fatma Müge Göçek, "The Decline of the Ottoman Empire and the Emergence of Greek, Armenian, Turkish and Arab Nationalisms", *Social Constructions of Nationalism in the Middle East* içinde, (der.) M. Göçek (Albany: State University of New York Press, 2002), s. 15-83.
18. Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 216. Bu olay 1902 civarında, Osmanlı muhaliflerinin Paris'teki ilk kongreleri sırasında olmuştu. Ahmet Rıza'yı tam anlamıyla değerlendiren bir kaynak için bkz. Erdal Kaynar, "Ahmed Rıza (1858-1930): Histoire d'un Vieux Jeune Turk" (doktora tezi, École des Hautes Études en Science Sociales, 2012).
19. Mim Kemal Öke, *The Armenian Question 1914-1923* (Oxford: K. Rustem & Brother, 1988), s. 63.
20. Aktaran age, s. 64; Uşaklıgil, *Kırk Yıl'dan*, s. 508.
21. Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 32.
22. age, s. 17.
23. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 12; Ahmed Rıza, "Chrétien, musulman et humanité", *Mechveret*, I/II, 15 Mayıs 1896, s. 3.
24. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 15; Türk radikal muhalefeti ile Ermeni devrimciler arasındaki ilişkiler hakkında bkz. Sabah-Gülyan, *Badashanaduneri*, s. 150-173. Taşnaklar Lahey Barış Konferansı'na katılma konusunda eleştirel bir tavır benimsemişti. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 17; "Kağakagan Drama te Fars", (Siyasi Drama mı yoksa Fars mı?) *Troşag*, no. 4/95 (30 Nisan 1899): 50-51.
25. Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 193.
26. age, s. 195.
27. age, s. 197.
28. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 21-22; H. Kh., "Yeridasart Turkia yev yeridasart Hayasdan Antagonizmi."

NOTLAR: BEŞİNCİ BÖLÜM

29. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 26; P. Fesch [Sabahattin'in sekreteri], *Constantinople aux derniers jours d'Abdulhamid* (Paris, 1907), s. 50.
30. M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 83.
31. Sabahattin'in annesi Gürcüydü. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 27, 819, n. 102; Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 88-89.
32. Örneğin bkz. Ernest Edmondson Ramsaur Jr., *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1957) ve Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Oxford University Press, 1969).
33. İttihat (birlik) ve Terakki (ilerleme) terimleri, 1908 devrimine dek kimi zaman ters bir sıralayla da olmak üzere çeşitli cemiyetlerce –ilkın Askeri Tıbbiye öğrencileri tarafından– kullanılmıştı, devrim sonrasında bu iki terimin sırası İttihat ve Terakki olarak yerleşti. Bu kitapta, açıklık amacıyla başka bir isim kullanmak gerekmediği sürece en standart ismi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kullanacağım.
34. Aktaran Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, s. 147; Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property* (Londra: Continuum International, 2011), s. 32; Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (İstanbul, 1909).
35. Aktaran Astourian, "Modern Turkish Identity", s. 33.
36. Aktaran Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp 1876-1924* (Londra: Luzac and Co. and Harvill, 1950), s. 128.
37. Aktaran Masami Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era* (Leiden: Brill, 1992), s. 61.
38. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 31; Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 135. Bu bilgi Bahattin Şakir'in özel belgelerinden alınmıştır.
39. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 32-35; Sabah-Gülyan, *Badashanadumeri*, s. 185-186, 190-195.
40. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 38-42; Nüter H. H. Taşnaksutyan *Badmutyan hamar*, III (Ermeni Devrimci Taşnaksutyun Tarihi Üzerine, III) (Beyrut, 1985), kitabın çeşitli yerlerinde.
41. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 197, 205; Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 45-47; *Troşag*, no. 1, "Gusagtsutyunneri Hamajoğovı (Bütün Siyasi Partilerin Toplantısı) 27-29 Aralık 1907" (1 Ocak 1908): 1-5.
42. Ozan Arslan ve Çınar Özen, "The Rebirth of the Ottoman Committee of Union and Progress in Macedonia Through the Italian Freemasonry", *Oriente Moderno* y.d., no. 24 (85), 1 (2005): 109.
43. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 226.
44. Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, s. 148.
45. Bedross Der Matossian Temmuz 1908 sonrasındaki çalkantılı aylarda impa-

- ratorlukta kamusal alanın nasıl canlandığını, bu durumun 1909'da Adana'da yaşanan şiddete nasıl katkıda bulunduğunu ayrıntılı olarak gösterir. "From Bloodless Revolution to Bloody Counterrevolution: The Adana Massacres of 1909", *Genocide Studies and Prevention* 6, no. 2 (yaz 2011): 152-173. Ayrıca yine Matossian'ın kaleme aldığı "Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire: Armenians, Arabs, and Jews in the Second Constitutional Period (1908-1909)" başlıklı çalışmasına (doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 2008); *Shattered Dreams of Revolution: Politics, Religion, and Ethnicity in the Ottoman Empire (1908-1909)* adlı kitabına bakınız (Stanford, California: Stanford University Press, 2014). 1908 devrimine gösterilen tepkilerle ilgili olarak bkz. Michelle Campo, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Ottoman Palestine* (Stanford, California: Stanford University Press, 2011).
46. Krikor Zohrab hakkında, bkz. A. S. Şaruryan, *Krikor Zohrabi Gyanki yev Kor-dzuneutyun Darekrutyun* (Krikor Zohrab'ın Yaşamı ve Çalışmalarının Kronolojisi) (Eçmiadzin, 1996).
 47. Arhiv vneşnoy politiki Rossii, f. 543, Konsolos Akimoviç'in raporu, 1 (14) Mart 1909; aktaran Somakian, *Empires in Conflict*, s. 38.
 48. Kévorkian şöyle yazar: "Birkaç istatistik Jöntürk Merkez Komitesi'nin programının gerçekten de hayata geçirildiğinin en iyi kanıtını sunar. Temmuz 1908 ile Mart 1910 arasında imparatorluğun yirmi dokuz vilayetindeki bütün valiler değiştirildi. Bölgesel telgraf ofislerinin yöneticilerinin yüzde doksan üçü, vilayet maarif müdürlerinin yüzde doksan üçü, imparatorluğun büyükelçilerinin tamamı ve maslahatgüzarlarının yüzde doksan dördü görevlerinden alındı, yerlerine rejime sadık isimler atandı." Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 58; Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 287.
 49. Matthias Bjørnlund, "Adana and Beyond: Revolution and Massacre in the Ottoman Empire Seen Through Danish Eyes, 1908/9", *Haygazyan Hayakidagan Hantes* 30 (2010): 125.
 50. Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement*, s. 44, 47.
 51. age, s. 218. Gustave Le Bon (1841-1931) başlıca eseri *La psychologie des foules*'da (1895) (*Kitleler Psikolojisi*) insanlar, anonimliğin, kitlesel salgının ve kolay etkilenebilirliğin damgasını vurduğu bir kalabalık haline geldiklerinde, güçlü iradeli liderlerin cazibesine kapılmaya müsait bir "kolektif bilinçdişi"nin onları ele geçirdiğini savunmuştur.
 52. Bu olaylar için bkz. Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution*, s. 74-76.
 53. Şaruryan, *Krikor Zohrabi Gyanki*, s. 155-156.
 54. Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution*, s. 8.
 55. Rose Lambert, *Hadjin and the Armenian Massacres* (New York: Fleming H. Revell, 1911), s. 51.
 56. *Puzantion*, no. 3592 (31 Temmuz 1908); aktaran Der Matossian, "From Bloodless Revolution to Bloody Counterrevolution", s. 153.
 57. Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation*, s. 91. *Pro*

NOTLAR: BEŞİNCİ BÖLÜM

- Armenia 1912'de *Pour les Peuples d'Orient* adını alarak yayımını sürdürdü ve 1914'te ilk adına dönerek yayımlanmaya devam etti.
58. Anahide Ter Minassian, "The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923", *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923* içinde, (der.) Mete Tunçay ve Erik J. Zürcher (Londra: British Academic Press, 1994), s. 140.
 59. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 114; "Yergroort Heğapokhutyun" (İkinci Meşrutiyet), *Troşag*, no. 4/201 (Nisan 1909): 41-45.
 60. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 51; Sabah-Gülyan, *Badaskhanaduneri*, s. 232-233.
 61. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 68; *Jamanak*, no. 61 (6 Ocak 1909).
 62. On Ermeni vekil; bağımsız liberal Krikor Zohrab (İstanbul); İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri Hagop Babikyan (İstanbul) ve Bedros Hallacyan (İstanbul); Taşnaklar Armen Garo (Erzurum), Vartkes Serengülyan (Erzurum), Keğam Der Garabedian (Muş) ve Vahan Papazyan (Van); Hınçak Murad Boyacıyan (Kozan); iki bağımsız vekil Nazaret Dağavaryan (Sivas) ve Isdepan Ispartalyan (İzmir) idi.
 63. Önde gelen üyeleri arasında şair Vahan Tekeyan, Psikopos Muşeg Seropyan ve aktivist Mihran Damadyan bulunuyordu.
 64. Garo, *Bank Ottoman*, s. 183-184.
 65. Dikran Mesrop Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914* (New Brunswick, NJ: Transaction, 2011), s. 29-30.
 66. Ermeni devrimcilerin hatıralarını kapsamlı bir biçimde okuyan Kévorkian, bu çalışmasına dayanarak devrimcilerin Doğu Anadolu'daki Ermeniler üzerindeki etkilerini değerlendirir. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 59-62.
 67. ay; ayrıca 1908 sonrasında Osmanlı meclisinde vekil olarak görev yapmış Taşnak eylemci Vahan Papazyan'ın (1876-1973) hatıralarına bakınız (*Huşer* (Anılar), I [Boston, 1950]; II [Beyrut, 1952]); ayrıca devrimci dostu Rupen Der Minasyan'ın hatıralarına da bakınız, *Mémoires d'un partisan révolutionnaire arménien*, çev. Souren L. Chanath (Atina, 1994).
 68. Muhalif gazeteci Ahmet Samim, İttihat ve Terakki tarafından tehdit edildikten sonra, cemiyete bağlı bir fedai tarafından öldürüldü. Göçek, *Denial of Violence*, s. 197; Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca* (İstanbul: İletişim, 1990), s. 12.
 69. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iç işleyişi hakkında bkz. Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, s. 153-162.
 70. Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 15.
 71. Tarihçi Feroz Ahmad şöyle yazıyor: "Turancılık da Panislamizm gibi Jöntürklerin haletiruhiyesine uygun bir yayılmacı ideolojiydi, o tarihlerde [Avrupa'da]

karşı cephede tam bir geri çekilme içinde olan (...) Türk milliyetçiliği Anadolu Türklerini merkez almış ve 1914'te gelişme sürecine girmişti. Türk milliyetçiliği ancak I. Dünya Savaşı'ndaki yenilgilerin ardından, Turancılık ve Panislamizmin birer hayalden ibaret olduğu anlaşıldıktan sonra daha belirgin bir hal alacaktı." Ahmad, *The Young Turks*, s. 154-155. M. Şükrü Hanioğlu, Türkçülüğün Jöntürkler arasında derinliği ve tutarlılığı olduğunu vurgulayarak Türk milliyetçiliğinin ancak 1912-13'teki Balkan Savaşları'nda yenilgiye uğradıktan sonra yerleştiğini savunan tarihçilere karşı çıkar. Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, s. 187-188, ama aynı zamanda çalışmanın bütününde de. "İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinin üstlendiği başlıca vazife çokuluslu imparatorluğun korunmasıydı," diye yazar Hanioğlu (age, s. 16). Y. Doğan Çetinkaya 1908 sonrasındaki boykot hareketine ilişkin çalışmasında özellikle verimli bir yaklaşım önererek şunu savunur: "Yirminci yüzyıl başları Türk milliyetçiliğinin yükseldiği bir dönem olarak görülse de bu dönemin söylemi ağırlıklı olarak Müslüman kimliğine dayanıyordu. Milliyetçi hareketin ana referans çerçevesi bir cemaat kimliğinin ayrıksı bir işareti olarak İslam'dı." Çetinkaya bu dönemin milliyetçiliğinin "Müslüman/Türk milliyetçiliği" diye tanımlanmasını önerir. Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement*, s. 5.

72. Milliyetçilik ve Osmanlıcılığın Jöntürkler üzerindeki ağırlığını değerlendirmenin güçlüğü, 1908 ile 1918 arasında Jöntürkler arasında geçerli olmuş üç rakip düşünce ekolünü değerlendiren Niyazi Berkes'in çalışmalarına yansımıştır. Bu üç düşünce ekolü Batıcı, İslamcı ve Türkçü düşüncelerdi. I. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki dönem hakkında Berkes şunları savunur: "Daha sonraki rakip partiler Osmanlı karşıtı milliyetçiliğın habercisi haline geldiğinde Türk milliyetçiliği toplumda biraz nüfuz kazandı, ama asla Osmanlıcılığın yerini almadı." Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964), s. 329. Tarihçi Hasan Kayalı da kapsayıcı bir Osmanlıcı programın İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından kilit önemde olmaya devam ettiğini savunmuştur: "Jöntürkler Sultan üzerinden ve temsili hükümetin kurulması yoluyla devlet ve ülkeyle özdeşleşmeyi teşvik ederek, sivil-ülkesel hatta devrimci-demokratik bir Osmanlı siyasal cemaati yaratılmasını hayal ediyordu. Anayasal çerçeve içinde monarşiye bağlı kalsalar da din ve etnisitenin yanı sıra 'devlete dayalı vatanseverliğin' de yer alacağı Fransız örneğine benzer bir Osmanlı devleti ve toplumu tasarlıyorlardı." Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 9.
73. Bazı tarihçiler de bu sonuca varmıştır. Manoug J. Somakian şöyle yazar: "Doğayısıyla 'Osmanlıcılık' terimi çoğu örnekte Türkleştirmeden biraz daha fazlasını ifade ediyordu, ulusal azınlıkların çıkarlarını hatırı sayılır biçimde yok sayıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti Türkleştirmenin Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden yaratılabileceği ve amaçladıkları statüye çıkarılabileceği etkili bir süreç olduğu inancındaydı." *Empires in Conflict*, s. 40.

NOTLAR: BEŞİNCİ BÖLÜM

74. Erik Jan Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", Kieser ve Schaller (der.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, s. 190.
75. Aktaran Eric D. Weitz, "Germany and the Ottoman Borderlands: The Entwinning of Imperial Aspirations, Revolution, and Ethnic Violence", Bartov ve Weitz (der.), *Shatterzone of Empires*, s. 161.
76. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 122; Üsküp'teki Fransız Konsolos Yardımcısı'ndan Bompard'a, "Dahiliye Nazırı Talat Bey'e atfedilen bir konuşmanın çevirisi", CADN, Ambassade de Constantinople, série E/126, 20 Eylül 1910. Talat'a atfedilen bu ifade aralarında Vahakn N. Dadrian'ın da bulunduğu bazı tarihçiler tarafından bir etnik temizlik ve azınlıkların fiziksel olarak ortadan kaldırılması çağrısı olarak görülmüştür. "The Armenian Genocide and the Pitfalls of a 'Balanced' Analysis: A Response to Ronald Grigor Suny", *Armenian Forum* I, no. 2 (Yaz 1998): 117.
77. Özok-Gündoğan, "A 'Peripheral' Approach to the 1908 Revolution in the Ottoman Empire", s. 187-189.
78. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 69; "Enver Paşa'nın Gizli Mektupları", (der.) Şükrü Hanioglu, *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1989; aktaran Hamid Bozarslan, "Les Courants de pensée dans l'Empire ottoman 1908-1918" (doktora tezi, 2 cilt, EHESS, 1992), cilt I, s. 210, n. 815.
79. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 73.
80. Adanır, "Non-Muslims in the Ottoman Army", s. 116.
81. Bedross Der Matossian, "Devrim sonrasında Adana'da kamusal alanın genişlemesi, önceden yasadışı ilan edilmiş grupların siyasal etkinliklerini pekiştirmekle kalmadı, etnik gerilimlerin yükselmesine de katkıda bulundu. Ermenilerin kamusal alanda; kültürel ve siyasal gösteriler, insan içinde silah taşıma ve satma, tiyatro temsilinin yanı sıra matbu basının kullanılması biçimlerindeki fiziksel ve sözel tezahürü, bu durumdan hoşnut olmayan unsurlar arasında telaş uyandırdı, bu gruplar da yeni kurulmuş düzenden yana tedirginliklerini ve hoşnutsuzluklarını dile getirmek için aynı iletişim ortamlarını kullanmaya başladı," diye yazar. Der Matossian, "From Bloodless Revolution to Bloody Counterrevolution", s. 155.
82. agm, s. 156-157.
83. Aktaran agm, s. 159. Ayrıca bkz. Aram Arkun, "Les relations arméno-turques et les massacres de Cilicie de 1909", *L'actualité du génocide des arméniens: Actes du colloque organisé par le Comité de Défense de la Cause Arménienne à Paris-Sorbonne les 16, 17 et 18 avril 1998* içinde, (der.) Hrayr Henry Ayyazian vd. (Paris: Eidpol, 1999), s. 60.
84. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 77-79.
85. Der Matossian, "From Bloodless Revolution to Bloody Counterrevolution", s. 160.
86. *İtital*, no. 33, 1-2 (20 Nisan 1909), aktaran Der Matossian, "From Bloodless Revolution to Bloody Counterrevolution", s. 163.

87. O dönem Rum ve Türk meseleleri üzerine yazan Frederick Zaccheus Ferriman Duckett (1856-1934), çadırlara ateş açanların Türkler olduğunu savunmuştur. Ferriman Duckett, *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April 1909* (Londra: yayıncısı yok, 1913; yeniden basım, Erivan: The Armenian Genocide Museum-Institute, 2009), s. 22.
88. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 92; (P.) Rigal, "Adana: Les massacres d'Adana", *Lettres d'ore, relations d'Orient* (Kasım 1909): 199-223.
89. Ferriman Duckett görgü tanıklarının ifadelerini bir araya getirmişti. *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana*, s. 24-27.
90. Arkun, "Les relations arméno-turques et les massacres de Cilicie de 1909", s. 62-63.
91. Lambert, *Hadjin and the Armenian Massacres*, s. 104. Ferriman Duckett'in hesabına göre 30.000 Ermeni hayatını kaybetmiştir. Hükümetin resmi Araştırma Komisyonu'na göre Müslüman ve gayrimüslim ölümlerin toplam sayısı 15.000'dir. *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana*, s. 54-58, 93.
92. 1282'de Sicilya'da Norman yönetimine karşı çıkan isyancıların binlerce Fransız kadın ve erkeği katletmesine bir göndermedir bu. Steven Runciman, *The Sicilian Vespers* (Cambridge: Cambridge University Press, 1958). Dedem Avedis Kesdekyan 1909'da Samsun'dan ayrılıp ABD'ye geldiğinde genç bir terziydi. Ailesi kalmasını istemişti, ama Adana katliamının haberleri dedemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin bir geleceği olmadığına ikna etmişti. Dedem 100 yaşında Philadelphia banliyölerinde öldü. Ailesinin orta Anadolu'nun Yozgat kentinde kalan büyük bir bölümü 1915 soykırımında öldürüldü.
93. Mersin ve Adana İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty-Wylie'den Sir G. Lowther'a rapor, Adana, FO 424/219, pp. 107-108, 2 Mayıs 1909; <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/24599fab3538b532c1257794007b610b/b106cd5c40535087c12575970073cc8e!OpenDocument>.
94. Aktaran Duckett, *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana*, s. 89.
95. Aktaran age, s. 127.
96. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 90; AMAE [Archives du ministère des Affaires étrangères], Correspondence politique, Turquie, y.d., cilt 283, folyo 121-123, 16 Haziran 1909. Tarihçi Bedross Der Matossian "Adana katliamlarının gerçek sorumluları adaletten kaçtı," sonucuna varmıştır. Der Matossian, "From Bloodless Revolution to Bloody Counterrevolution", s. 173, n. 110.
97. Duckett, *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana*, s. 95-104.
98. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 100-101; *Azadamard*, no. 156 (9 Temmuz 1909): 3.
99. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 109; *Azadamard*, no. 9 (2 Temmuz 1909) 104'üncü oturumun kaydı.

NOTLAR: ALTINCI BÖLÜM

100. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 105; *Azadamard*, no. 42 (12 Ağustos 1909): 1, 3.
101. Raymond Kévorkian kuvvetle Jöntürklerin Adana katliamlarından sorumlu olduğunu savunur. Kanıtlarının “en azından cemiyyetin katliamlara ‘eşlik ettiğini’, katliamlar sonucu ortaya çıkan durumu Abdülhamit döneminin davranış kurallarına uygun olarak ele aldığını gösterdiğini” söyler. “Ayrıca cemiyyetin bu olayları örgütlediğini düşündürecek gerekçeler vardır... Kilikya olayının kendiliğinden patlak veren bir şiddet sonucu gerçekleştiği tezinin savunulabilir bir yanı yoktur. Katliamı gerçekleştirenlere yargı muafiyeti güvencesi veren bir hükümet emri halkı komşularını yağmalayıp öldürmeye ikna edebilirdi.” *The Armenian Genocide*, s. 113. Benim okumam (yeniden açılmış bir kamusal alanda, Müslümanları kitlesel katliama iten korkuların söylentiler ve karşılıklı güvensizlik tarafından beslendiği bir ortamda gerçekleşmiş bir pogrom) Bedros Der Matossian’ın okumasına daha yakındır. “From Bloodless Revolution to Bloody Counterrevolution”da Der Matossian’ın argümanı budur.

ALTINCI BÖLÜM: KARŞI DEVRİM

1. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 49.
2. *age*, s. 44.
3. *age*, s. 47.
4. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 173; Arsen Gidur (der.), *Badmutyun S. T. Hinçakyan gusagtsutyun*, iki cilt. (Beyrut: Şirag, 1962-1963), cilt 1, s. 323-335.
5. Aktaran Joseph Heller, “Britain and the Armenian Question, 1912-1914: A Study in Realpolitik”, *Middle Eastern Studies* 16, no. 1 (Ocak 1980): 4.
6. Çarlık Rusyası’nın Kürtlerin içişlerine bu müdahalesi Reynolds’ın, *Shattering Empires* adlı kitabında incelenmiştir.
7. Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerindeki Ermeni toprakları meselesi en yakından incelemiş tarihçi Stephan Astourian şu sonuca varmıştır: “Bu raporlar, yerleşik Ermeni köylüleri sefalet ve göçe maruz bırakmayı amaçlayan sistematik bir gasp, suiistimal ve şiddet politikası izlendiğini düşündürmektedir. Ermeni platosunun Ermeni olmaktan çıkarılması amaçlanmıştır.” Astourian, “The Silence of the Land”, s. 65. Ayrıca bkz. Raymond Kévorkian ve Paul Paboudjian, *Les Arméniens dans l’Empire ottoman à la veille du génocide* (Paris: Arhis, 1992), s. 44-45; 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler, çev. Mayda Saris (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012).
8. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 53-65.
9. Astourian, “The Silence of the Land”, s. 65; “Great Britain; Foreign Office, Confidential Print. Turkey”, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia*, FO 424, cilt 239, belge 321, Fitzmaurice tarafından, Marling’in Sir Edward Grey’e gönderdiği rapora ilştirilen ek belge (İstanbul, 27 Ağustos 1913), s. 346-47.

10. *age*, s. 98-101.
11. FO 424/228/90, Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e (İstanbul, 8 Ağustos 1911, ilişik ek belge 1, Konsolos McGregor'dan Mr. Marling'e (Erzurum, 7 Temmuz 1911); aktaran Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 104.
12. Bu değişim Çetinkaya'nın *The Young Turks and the Boycott Movement* adlı kitabında gösterilmiştir, s. 89-159.
13. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 146-152, bu dönemdeki Ermeni basını ve anılarını inceler, Ermenilerin Doğu Anadolu'da durumun kötüleşmesi nedeniyle hissettiği gerginliği gösterir.
14. Üngör ve Polatel, *Confiscation and Destruction*, s. 23-25; ilgili tartışmalar için bkz. s. 26-27; Şerif'in makalelerinden yapılan alıntılar için bkz. ikinci bölüm, dipnotlar 38-46.
15. Göçek, *Denial of Violence*, s. 170; Ahmet Hilmi Kalaç, *Kendi Kitabım* (İstanbul (?): Yeni Matbaa, 1960), s. 86.
16. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 126-130; İsdepanos Sabah-Gülyan, *Pokr-Hayki hişadagner, I, 10-Mayis-i Okosdos*, (Küçük Ermenistan Anıları I) (Chicago, 1917), s. 93, 154-158, 176, 178, 195-203, 294, 296-297.
17. Hüseyin Rauf Orbay, *Yüzyılımızda bir İnsanımız: Hüseyin Rauf Orbay*, (der.) Cemal Kutay (İstanbul: Kazancı, 1992), cilt II, s. 77.
18. Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement*, s. 137.
19. *age*, s. 168; Heathcote Smith'in İzmir'den raporu, FO 195/2458, No. 84, 11 Temmuz 1914, s. 470.
20. Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement*, s. 180-181; BOA/DH.İD. 108-2/30, 14 Mart 1914; BOA/DH.H., 70/2, 3 Nisan 1914.
21. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 115-116; Adenakrutyun Azkayin Joğovo (Milli Meclis Tutanakları) (İstanbul, 1909), 25 Kasım 1911 oturumu, s. 430-444.
22. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 86.
23. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 131-133. Taşnak ve İttihat Terakki arasındaki bu işbirliğine ilişkin bilgilerin büyük bölümü İsdepanos Sabah-Gülyan'ın kaleme aldığı "İttihad-Taşnaktsagan kağdni hamatsaynutyan parunagutyunı yev anor Hedeavanknerı" (İttihat-Taşnak Gizli Anlaşmasının İçeriği ve Sonuçları) başlıklı makaleden gelir, *Kohag*, no. 2 (127) (23 Ocak/6 Şubat 1913) ve başka meseleler.
24. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 173; Gidur (der.), *Badmutyın S. T. Hınçakyan gusagtsutyán*, s. 343-348.
25. Noradunkyan hem II. Abdülhamit döneminde hem sonrasında imparatorluğa sadakatle hizmet eden Osmanlı Ermenilerine örnektir. Bkz. Raymond Kévorkian, "Kapriel Noradounghian (1852-1936)", *Revue d'histoire arménienne contemporaine* I (1995), <http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome1/noradounghian>.

NOTLAR: ALTINCI BÖLÜM

26. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 141.
27. FO 424/233/66, Mr. Marling'den Sir Edward Grey'e (İstanbul, 24 Eylül 1912); aktaran Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 143; Heller, "Britain and the Armenian Question", s. 5.
28. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 135.
29. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 149.
30. Keith Brown, "'Wiping Out the Bulgar Race': Hatred, Duty, and the National Self-Fashioning in the Second Balkan War", Bartov ve Weitz (der.), *Shatterzone of Empires* içinde, s. 300-301.
31. Osmanlıların Balkan Savaşları'ndaki durumuna ilişkin ayrıntılı bir inceleme için bkz. Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913* (Westport, CT: Praeger, 2003) ve Aram Andonyan'ın derlediği resimli tarih, *Badgerazart Intartsag Badmutyun Balkanyan Baderazmın* (Balkan Savaşı'nın Resimli Geniş Tarihi) (İstanbul, 1912) beş cilt, Türkçeye Zaven Biberyan tarafından *Balkan Savaşı* adıyla çevrilmiştir (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002).
32. Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims, and Jews, 1430-1950* (New York: Alfred A. Knopf, 2005).
33. Y. Doğan Çetinkaya, "Illustrated Atrocity: The Stigmatization of non-Muslims through Images in the Ottoman Empire during the Balkan Wars", yayımlanmamış metin, Çetinkaya, "Atrocity Propaganda and the Nationalization of Masses in the Ottoman Empire during the Balkan Wars (1912-1913)", yayımlanmamış metin, s. 23-24.
34. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 152; Tanin, 1/14 Kasım 1913; *Tasviri Efkar*, 12/25 ve 13/26 Kasım 1913. Bkz. M. Hakan Yavuz ve İsa Blumi (der.), *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912-1913, and Their Sociopolitical Implications* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2013).
35. Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri* (Ankara, 1970).
36. Seyfettin'in fikirleri üzerine bu düşünceler, Halil Berktaş'ın Şubat 2007'de Michigan Üniversitesi'nde Türk milliyetçiliğinin kökenleri üzerine verdiği bir dizi konferansın etkisiyle geliştirilmiştir.
37. Eyal Ginio, "Paving the Way for Ethnic Cleansing: Eastern Thrace During the Balkan Wars (1912-1913) and Their Aftermath", Bartov ve Weitz (der.), *Shatterzone of Empires* içinde, s. 288-293.
38. Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement*, s. 201; FO 195/2458, "Anti-Christian Boycott" dosyası (eski referans 306/3080), No. 6 (İzmir Valisi Rahmi Bey ile Dr. Nazım Bey arasındaki sohbetin hikâyesi), s. 553. Başkonsolos Smith (Çetinkaya'nın sözcükleriyle) "ılımlı zihniyetteki birçok Türk vatanseverliklerini kanıtlamak için Rumlara karşı nefretlerini sergilemeleri gerektiği inancında" diye bildirmişti. *age*, s. 202.
39. Göçek, *Denial of Violence*, s. 188-189; Ahmet Hamdi Başar, *Türkiye'de sermaye birikimi sorumuna tarihsel perspektiften bir bakış* (Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, 1997), cilt I, s. 75-77.

40. Göçek, *Denial of Violence*, s. 238; Sükuti Tükel, *Tatlı ve Acı Hatıralar* (İzmir: Piyasa, 1952), s. 4-6.
41. Göçek, *Denial of Violence*, s. 238; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası* (İstanbul: Hilmi, 1957), s. 120-121.
42. Göçek, *Denial of Violence*, s. 238; Arif Cemil Denker, *Sürgün Hayatlar* (İstanbul: Emre, 2005), s. 201.
43. Göçek, *Denial of Violence*, s. 244; Raif Necdet Kestelli, *Osmanlı İmparatorluğunun batışı (Ufûl): Edirne savunması* (İstanbul: Arma, 2001), s. 77, 113.
44. Üngör, *The Making of Modern Turkey*, s. 45; 8 Mayıs 1913 tarihli mektup, Enver Paşa'dan karısına, aktaran M. Şükrü Hanioglu (der.), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa* (İstanbul: Der, 1989), s. 242. Aksakal'ın çevirisi daha da güçlüdür: "Kalbim kanıyor... Düşmanın burada, İstanbul kapılarında işlediği kıyımları anlatabilseydim daha uzaklardaki zavallı Müslümanların neler çektiğini anlardın. Ama nefretimiz giderek yoğunlaşıyor: İntikam, intikam, intikam, başka da bir şey yok." Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 38.
45. Göçek, *Denial of Violence*, s. 246; Celaleddin Orhan, *Bir Bahriyelinin Anıları: 1914-1981* (İstanbul: Kastaş, 2001), s. 37.
46. Göçek, *Denial of Violence*, s. 245; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hauraları* (Yenişehir, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969), s. 219.
47. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 25-29. Popüler yazar Ahmed Hilmi şöyle yazmıştı: "Ey Türk! Anadolu yurdumuzun yüreğidir. Ey Türk! Yine eski halde kalırsak, yine düşman karşısında gafletler içinde bağı açık kalıp durursak, bu defa düşman kılıcı yüreğimize gelecek ve bizi öldürecek." Aktaran age, s. 31; Özdemir [Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi], *Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor? Her vatanperverden, Bu Eserciği Türklere Okumasını Ve Anlatmasını Niyaz Ederiz*, İkaz-ı Millet Kütüphanesi, no. 1 (Mart 1913-Mart 1914), s. 6-7.
48. Erik-Jan Zürcher, "Macedonians in Anatolia: The Importance of the Macedonian Roots of the Unionists for Their Policies in Anatolia after 1914", *Middle Eastern Studies* 50, no. 6 (Ekim 2014): 960-975.
49. Sam Lévy, "Les méfaits du comité d'union et progrès, la perte de l'Albanie", *Mecheroutiette Constitutionnel Ottoman*, no. 39 (Şubat 1913): 27; çev. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 120-121.
50. Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, s. 165.
51. Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution*, s. 3.
52. Weitz, "Germany and the Young Turks," 186-187, 191; Kaiserlich Botschafter Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e, Tarabya, Ekim 20, 1913, PAAA/R14161/ A21246/Nr. 302, s. 3-4 (raporun).
53. Zürcher, *Turkey, A Modern History*, s. 114.
54. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 28; Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 209-210.
55. Chris B. Rooney, "The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908-1914", *Middle Eastern Studies* 34, no. 1 (Ocak 1998): 1-29.

NOTLAR: ALTINCI BÖLÜM

56. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 80-83.
57. Aksakal "1913-14'teki yayımlarda çıkan siyasi fikirler bu rejim (Ocak 1913 darbesini yapanlar) tarafından kabul ediliyor, hatta tümüyle kucaklanıyordu," sonucuna varır. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 39-40.
58. Eşref Kuşçubaşı, *The Turkish Battle at Khaybar*, der. ve çev. Philip H. Stoddard ve H. Basri Danışman (İstanbul: Arba Yayınları, 1999), s. 220-221, 249.
59. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 83; Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), s. 107-111. Ayrıca bkz. Uğur Ümit Üngör, "'Turkey for the Turks': Demographic Engineering in Eastern Anatolia, 1914-1945", *Sunay ve diğerleri (der.), A Question of Genocide* içinde, s. 297; George Shirinian (der.), *The Asia Minor Catastrophe and the Ottoman Greek Genocide: Essays on Asia Minor, Pontos, and Eastern Thrace, 1912-1923* (Bloomington, IN: The Asia Minor and Pontos Hellenic Research Center, Inc., 2012).
60. Gaunt, *Massacres*, s. 37; David McDowall, *A Modern History of the Kurds* (Londra: I. B. Tauris, 1996), s. 100-101; Bergfeld'den Bethmann-Hollweg'e, 21 Haziran 1913, *Die armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913-1919)* içinde, (der.) Vardges Mikaelyan (Erivan: Institut für Geschichte der Akademie der Wissenschaften Armeniens, 2004), s. 46.
61. Yektan Türkyılmaz, "Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern Anatolia, 1913-1915", (doktora tezi, Duke Üniversitesi, 2011), s. 69-77.
62. Aktaran Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 184; FO 424/239/40, Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 29 Haziran 1913.
63. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 184; FO 424/240/36, Mr. Marling'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 15 Ekim 1913.
64. Üngör, *The Making of Modern Turkey*, s. 49; BOA/DH.KMS 2-2/5-7, belge 7, Diyarbakır Valisi'nden Dahiliye Nazırı'na, 26 Mart 1913.
65. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 146-147; İstanbul Patrikliği Arşivleri (İPA), Kudüs Ermeni Patrikliği (KEP), Patrikhanenin İstanbul Enformasyon (İPE) Bürosu, 336-337, dosya no. 5, Patrik Arşaruni'den Rus, İngiliz ve Fransız elçilere mektuplar, 14 Mayıs 1913.
66. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 147; İPE/KEP, İPE Bürosu, 338-339, dosya no. 17, Sadrazam Mahmut Şevket'e takrir, 18/31 Mayıs 1913.
67. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 148-149; İPE/KEP, İPE Bürosu, 344-350, Sadrazamın Patriğin takririne cevaben Adliye ve Mezâhib Nezaretî'nin tezkeresi, dosya no. 78, 22 Haziran 1329 (1913).
68. Türkyılmaz, "Rethinking Genocide", s. 96; Madteos M. Epligatyan, *Gyank mı Azkis Gyankin Meç: Aganadesi yev Masnagtsoghî Vgayutyunner 1903-1923* (Milletimin Hayatının İçinde Bir Hayat: Olayları Görmüş ve Onlara Katılmış Birinin Tanıklığı) (Antilyas: Dbaran Gatoğig'sutyan Hayots Medzi Danın

- Giligio, 1987), s. 73. Türkyılmaz önemli bir noktaya dikkat çekerek "Balkan Savaşları'nın son bulması ile I. Dünya Savaşı arasında kalan dönem Ermeni Soykırımı'nın ya da bölgede yaşanan genel bir felaketin girizgâhı değildi. Çok sayıda senaryo ihtimal dahilindeydi. Yaşanan feci sonuç bunlardan sadece biriydi ve herhalde en az öngörülebilir olanıydı, Balkan Savaşları sonrasında olanların değil, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi sonrasında siyasi aktörlerin aldığı kararların bir sonucu olarak yaşandı," der. (Türkyılmaz, "Rethinking Genocide", s. 114).
69. "General Consul Adamov to Ambassador in Constantinople, Giers", Erzurum, 7 Nisan 1913, ABİP, Posolstvo v Konstantinopole, d. 2684, s. 36-37; Nersisian ve Saakian (der.), *Genotsid armyan v Osmanskoy imperii*.
 70. "Viceroy of the Caucasus to the Minister of Foreign Affairs, Sazonov", 2 Mayıs 1913, AVPR [Arhiv vneşnoy politiki Rossii (Rusya Dışişleri Politikası Arşivi)], Politarhiv, d. 3461, ll. 1-4; <http://www.genocide.ru/lib/nersisian/112-137.htm>; M. Nersisian ve Saakian (der.), *Genotsid armyan v Osmanskoy imperii*.
 71. "Ambassador in Constantinople to the Minister of Foreign Affairs, Sazonov", 29 Aralık 1913 (11 Ocak 1914), AVPR, Politarhiv, d. 3465, l. 125; Nersisian ve Saakian (der.), *Genotsid armyan v Osmanskoy imperii*.
 72. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 134; "Preuves et réalité", *Hinçak*, no. 3 (Mart 1913): 6.
 73. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 173-174; (der.), *Badmutyun S. T. Hinçakyan gusagitsutyun*, I, s. 348-349, 364-366, 371-373. Ayrıca bkz. resmi Osmanlı hükümeti broşürü, *La vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales* (İstanbul, 1916).
 74. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 59; Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 255,
 75. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 149.
 76. *age*, s. 187; C/61-72/Batı Bürosu'ndan ABD Merkez Komisyonu'na, 9 Kasım 1913.
 77. Daha sonraları *Hay Tad* diye kısaltılan bu terimin ilk kullanımıydı bu. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 187.
 78. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 151; "Mahaper Badrank" (Öldüren Yanılsama), *Troşag*, no. 4 (231) (Nisan 1913): 49. Bu çeviriyi gramatik nedenlerle biraz değiştirdim.
 79. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 187-190.
 80. *age*, s. 216.
 81. *age*, s. 235.
 82. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 23.
 83. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 42; Norman Rich, *Great Power Diplomacy, 1814-1914* (New York: McGraw-Hill, 1992), s. 425.
 84. Roderic H. Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", *American Historical*

NOTLAR: ALTINCI BÖLÜM

- Review* 53, no. 3 (Nisan 1948): 488-490.
85. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 157; B. Nubar'dan Galli'ye mektup, ADA/BNu, dosya 2, 25 Haziran 1913.
86. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 24.
87. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 78.
88. André Mandelstam (1869-1949) Rus Büyükelçiliği'nin İstanbul'daki ilk dragomanıydı, bir reform planı kaleme almıştı, ayrıca *Le sort de l'empire ottoman* (Lozan: Librairie Payot, 1917) adlı kitabın yazarıydı. İki savaş arasındaki dönemde bir uluslararası hukukçu ve insan hakları öncüsü olarak son derece saygın bir isim oldu.
89. Davison, "The Armenian Crisis", s. 491. Rus hükümetinin İran'da yayılmacı planları vardı. Hükümet Rusları buradaki etki alanlarında tarım arazisi almaya ve yerleşmeye teşvik ediyordu. Peter Holquist, "In Accord with State Interests and the People's Wishes: The Technocratic Ideology of Imperial Russia's Resettlement Administration", *Slavic Review* 60, no. 1 (Bahar 2010): 166-167.
90. Heller, "Britain and the Armenian Question", s. 17.
91. *age*, s. 20.
92. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 7.
93. *age*, s. 4-9. Patrik Zaven eski Patrik Mağakya Ormanyan'ın (1896-1908) öğrencisi ve dostu olmuş, onun siyasi ve kişisel bağlantılarından yararlanmıştı.
94. *age*, s. 13-18.
95. *age*, s. 18.
96. *age*, s. 23; Heller, "Britain and the Armenian Question", s. 18.
97. Göçek, *Denial of Violence*, s. 207; Halil Menteşe, *Osmanlı Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Hürriyet, 1986), s. 12, 175.
98. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 160; Papazyan, *Huşer, II*, s. 191.
99. Garo, *Bank Ottoman*, s. 184-185.
100. Türkyılmaz, "Rethinking Genocide", s. 61; *Tasviri Efkar*, no. 942 (16 Aralık 1913); ayrıca bkz. *Azadamard*, no. 1381 (17 Aralık 1913).
101. Davison, "The Armenian Crisis", s. 504.
102. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 130-131.
103. Djemal Pasha, *Memoirs of a Turkish Statesman, 1913-1919* (Londra: Hutchinson, tarih yok; New York: George H. Doran, 1922), s. 276; Cemal Paşa, *Hatırlar ve Vesikalar* (İstanbul: Vakıf, tarih yok), s. 502.
104. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 132-133.
105. Garo, *Bank Ottoman*, s. 189-191.
106. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 171.
107. Bkz. L. C. Westenank, "Diary Concerning the Armenian Mission", *Armenian Review* 39, 1-153 (1986): 29-89.
108. Sir Harry Luke'un uzun süre önce dikkat çektiği üzere Enver "ve meslektaşları üç politikanın yan yana ve eşzamanlı olarak yürütülmesini hayal etmişti, her

bir politika nerede ve ne zaman olursa olsun vurgulanacaktı. Başvurulacak en uygun politika buydu. Osmanlıcılık iç siyasetin temeli olmayı sürdürdü; Türk milliyetçiliği Rusya Tatarlarıyla yürütülen ilişkilerin dayanağı oldu –aralarından bazıları Türkiye'deki kuzenleri sıkıntıya düşüğünde, onların hislerini paylaşma duyarlılığını göstermeye başlamıştı bile; Panislamizm ise imparatorluk içindeki Araplar ve Türk olmayan başka Müslümanlar ve Kuzey Afrika'daki, başka yerlerdeki Müslüman halklar ile ilişkilerin dayanağıydı." Harry Luke, *The Making of Modern Turkey: From Byzantium to Angora* (Londra: Macmillan, 1936), s. 157.

109. Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 251-252; aktaran Jacob Landau, *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism* (Londra: C. Hurst and Co., 1981), s. 50.

YEDİNCİ BÖLÜM: SAVAŞ

1. Mustafa Aksakal, "The Ottoman Empire", *The Cambridge History of the First World War*, der. Jay Winter (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), s. 464.
2. age, s. 468; Erik J. Zürcher'in tahminine göre 325.000 kişi doğrudan öldürülmüş, 400.000 ila 700.000 kişi yaralanmıştır. "The Ottoman Soldier in World War I", aynı yazar, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* içinde (Londra: I. B. Tauris, 2010), s. 186.
3. age, s. 478.
4. Yiğit Akın, "The Ottoman Home Front during World War I: Everyday Politics, Society, and Culture" (doktora tezi, Ohio State University, 2011), s. 245.
5. Aksakal, "'Holy War Made in Germany?'" s. 12; Erik-Jan Zürcher, "Griechisch-orthodoxe und muslimische Flüchtlinge und Deportierte in Griechenland und der Türkei seit 1912", *Enzyklopädie Migration in Europa Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart* içinde, (der.) Klaus J. Bade vd. (Paderborn: Ferdinand Schöningh/Wilhelm Fink, 2007), s. 623-627.
6. Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha*, çev. Peter Balakian, Aris Sevag'la beraber (New York: Alfred A. Knopf, 2009), s. 18.
7. Mustafa Aksakal şöyle yazar: "Avrupa yanlısı reformcu kuşakların yerini nihayetinde giderek daha radikal, daha genç, diplomatik tarihten çıkarılacak tek bir ders olduğuna inanan liderler alacaktı, o ders de imparatorluğu ancak askeri gücün kurtarabileceğiydi." *The Ottoman Road to War*, s. 9; s. 13-14.
8. Dündar, *Crime of Numbers*, s. 47; Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938* (İstanbul: İletişim, 2005), s. 784.
9. Rumların Foça'dan sürülmesi hakkında, bkz. Emre Erol, "Organised chaos as diplomatic ruse and demographic weapon: The expulsion of the Ottoman Greeks (Rum) from Foça, 1914", *Tijdschrift voor sociale en economische geschie-*

NOTLAR: YEDİNCİ BÖLÜM

- denis 10, no. 4 (2013): 66-96. Erol önemli bir argüman ileri sürerek "milliyetçi şiddete maruz kalanların milliyetçi projelerde yer almasının daha muhtemel olduğu"nu söyler. (s. 66).
10. Matthias Bjørnlund, "The Persecution of Greeks and Armenians in Smyrna, 1914-1916: A Special Case in the Course of the Late Ottoman Genocides", Shirinian (der.), *The Asia Minor Catastrophe and the Ottoman Greek Genocide* içinde, s. 103-106. Ayrıca bkz. Taner Akçam, "The Greek Deportations and Massacres of 1913-1914: A Trial Run for the Armenian Genocide", *age* içinde, s. 69-88.
 11. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 42-48.
 12. Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (Detroit: Wayne State University Press, 2003), s. 34. İlk basımı (New York: Doubleday, Page & Co., 1918) başka yeni basımlar izlemiştir, bunlar arasında Ara Sarafian'ın giriş bölümünü kaleme aldığı, 2000'de New Jersey'de Princeton'daki Gomidas Enstitüsü'nün yaptığı basım da vardır. Bu kitaptaki bütün atıflar 2003 tarihli Wayne State University Press basımındadır.
 13. "Statement by the Turkish Ambassador (Rüstem) as Published in the Washington 'Evening Star'", 8 Eylül 1914, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* içinde. *The Lansing Papers, 1914-1920*, iki cilt (Washington, DC: Government Printing Office, 1939), c. I, s. 70; Walther, "Sacred Interests", s. 483.
 14. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 222.
 15. *age*, s. 223.
 16. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 99-100; İstanbul Büyükelçiliği'nde askeri ataşe Hans Humann'ın raporu, Ernst Jaeckh Belgeleri, Elyazması ve Arşiv Koleksiyonu, Yale Üniversitesi Belgeleri, Grup no. 467, Kutu 1, Dosya 17, 1 Kasım 1914.
 17. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 100-101; Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nden vilayetlere şifreli telgraf..., BOA/DH.ŞFR., no. 46/133, 2 Kasım 1914; İstanbul Büyükelçiliği'nde askeri ataşe Hans Humann'ın raporu, Ernst Jaeckh Belgeleri ve Arşiv Koleksiyonu, Yale Üniversitesi Belgeleri, Grup no. 467, Kutu 1, Dosya 18, 17 Kasım 1914.
 18. Akın, "The Ottoman Home Front during World War I", s. 241; Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi: Sadrazam Talat Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri konusunda Belgeler ve Bazı Hususi Yazışmalar* (İstanbul: Everest Yayınları, 2008), s. 79. Bu kitap, savaş sırasındaki nüfus hareketleri ve sürgünlerle ilgili istatistiksel malzemeye dayanarak Talat Paşa için hazırlanan Kara Kitap'tır. Rumların 1914'te yerinden edilmesi, soykırımın başlıca özelliği olan sistematik katliamlardan ziyade bir etnik temizliktir. Olup biteni en iyi biçimde Matthias Bjørnlund özetler: "1914'te Türkleştirme politikasının amacı Rumları yok etmek değil, İyonya'dan ve Osmanlı Trakyası'ndan Rumları olabildiğince sürmektir, sadece bir "güvenlik önlemi" olarak değil,

- ekonomik ve kültürel Türkleştirmenin bir uzantısı olarak yürütülen bu politika aynı zamanda acımasız koşullar altında memleketlerinden sürülen muhacirlere de yer açıyordu." Bjørnlund, "The Persecution of Greeks and Armenians in Smyrna", s. 111. Akçam "1914 Baharında batı Anadolu'nun gayrimüslim nüfuslarına karşı başlatılan örgütlü temizlik operasyonlarıyla, Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu'nun Ermeni nüfustan temizlenmesi arasında" bir süreklilik olduğunu vurgular. Akçam, "The Greek Deportations and Massacres", s. 85; Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 94-96.
19. Erik-Jan Zürcher, "Greek and Turkish Refugees and Deportees 1912-1924", *The Encyclopedia of European Migration and Minorities From the Seventeenth Century to the Present* içinde, (der.) Klaus J. Bade, Peter C. Emmer, Leo Lucassen ve Jochen Oltmer (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
 20. Talat bölgesindeki Rum nüfusa karşı terör ve şiddet eylemleri gerçekleştirildiğini kabul etmiştir: "Göçen Rumlar taşınabilir yatak yorgan dışında mülklerinin büyük bölümünü geride bırakıyor, yağma vakaları söz konusu, hem çatışmalar hem öldürmeler oldu." Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 84; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt II, Kısım III* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), s. 255. Burada Candan Badem tarafından sunulan çeviri, Akçam'ın verdiği çeviriden biraz farklıdır.
 21. Fuad Dünder, "Pouring a People into the Desert: The 'Definitive Solution' of the Unionists to the Armenian Question", Suny ve diğerleri (der.), *A Question of Genocide*, s. 280. Ayrıca bkz. Emmanoul Emmanouilidis, *Ta teleftaia ete tes Othmanikes Aftokratias* (Atina, 1924).
 22. Dünder, *Crime of Numbers*, s. 78-79.
 23. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 72.
 24. *age*, s. 85, 87.
 25. Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları* (İstanbul: Arba, 1988), kitabın çeşitli yerlerinde.
 26. Aksakal, "The Ottoman Empire", s. 471; BOA/DH.ŞFR 43.141, 2 Ağustos 1914, Talat'tan Erzurum, Adana, Aydın, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Mamuret-ül Aziz, Musul, Van, Bolu, Çanak Kale-i Sultaniye ve Antalya valilerine.
 27. Aksakal, "'Holy War Made in Germany?'" s. 13; Enver'den Cavit'e, 24/25 Temmuz 330 [7-8 Ağustos 1914], Türkiye Genelkurmay Arşivleri [ATASE], BDH, klasör 68, yeni dosya 337, fihrist 1 and 1-1.
 28. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 4; BA-MA, RM 40-457, sayfa 254, Giers'ten St. Petersburg'a, 6 Ağustos 1914, no. 631; IBZI [*Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus*], seri I, cilt 2, no. 9, Giers'ten St. Petersburg'a, 6 Ağustos 1914, s. 6-7; Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War* (Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011), s. 106-107.
 29. Aktaran Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 128; IBZI, seri II, cilt 6/1, no. 60, Giers'ten Sazonov'a, acil, 10 Ağustos 1914, s. 40-41.

NOTLAR: YEDİNCİ BÖLÜM

30. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 3-4; IBZI, seri II, cilt 6/1, Izvvolskiden Sazonov'a, 11 Ağustos 1914, s. 44 ve not 2.
31. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 129; IBZI, seri II, cilt 6/1, no. 94, Leontiev'den Danilov'a, 13 Ağustos 1914, Enver Paşa'nın askeri bir ittifakın sonuca bağlanması önerisi, s. 64-69; age, seri II, c. 6/1, no. 107, Giers'ten [Leontiev] Sazonov'a, 15 Ağustos 1914. s. 80-81.
32. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 130.
33. Aktaran age, s. 132; IBZI, seri II, c. 6/1, no. 191, Sazonov'dan Goremykin'e, 30 Ağustos 1914, s. 144-145; no. 295, Klemm'den Giers'e, 23 Eylül 1914, s. 227-228.
34. Aktaran Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 134; IBZI, seri II, cilt 6/1, no. 182, Sazonov'dan Basili'ye, 29 Ağustos 1914, s. 137-138.
35. "Böyle bir ittifak kurulmuş olsaydı, bu hiç kuşkusuz diplomatik bir devrim anlamına gelirdi; İtilaf devletlerinin, ortakları Rusya'yı Boğazlar üzerinden tedarik edebilecek olması Birinci Dünya Savaşı'nın gidişatını değiştirecek ama bunun da ötesinde modern Ortadoğu'nun tarihi farklı bir yol çizcekti." Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 128.
36. Aksakal kitabını, Osmanlıcılığın 1914 sonrasındaki geleceği üzerine karamsar bir varsayımda bulunarak sonlandırır, ama çokuluslu bir devlet yaratmaktaki başarısızlık ile de soykırımın tek çıkış yolu olduğu anlamına gelmemiştir. Aksakal şöyle yazar: "1914'te Osmanlı topraklarındaki ulusallaştırma sürecinin eksikliği dikkate alındığında, bölgedeki farklı halkların eski Osmanlı sistemi içerisinde kendi işlerine bakmaya devam edebilecekleri düşünülebilir. Ne var ki Ocak 1913 sonrasında liderlikteki radikal değişiklik, 'sürekliliğin' bir seçeneği olduğu devrin çoktan geçtiğini düşündürür." age, s. 194.
37. Türkyılmaz, "Rethinking Genocide", s. 127.
38. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 85-86.
39. age, s. 87.
40. Aktaran Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 136; ATASE, BDH Klasör 243öm, Yeni Dosya 1009ö, Fihrist 7, Cemil'den Enver'e, 3 Ağustos 1914.
41. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 138; PA/AA, R, Zimmerman'dan Jagow'a [Enver Paşa'dan Alman karargâhına], 20 Ağustos 1914; Wolfdieter Bihl, *Der Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, cilt I, *Ihre Basis in der Orient Politik und ihre Aktionen, 1914-1917* (Viyana: Böhlau, 1975), s. 230.
42. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 161.
43. age, s. 168-169; PA/AA, R 1914, Enver Paşa'yla 2 Ekim 1914'te yapılan görüşme, bildiren Humann, BA-MA, RM 40-4, sayfa 94-97'de bulunur.
44. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 176-178. Osmanlılar şevkle değil, gönülsüzce "üç ay süren ayak sürümeler, aldatmacalar ve Berlin'le uzatmalı müzakerelerin ardından, ancak Alman-Osmanlı ittifakının bozulmasına ramak kalmışken" savaşa girmişlerdir. age, s. 193.
45. "Osmanlı tarafında tercih tamamen Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya

- kalmıştı... [Biyografisini kaleme alan yazar şöyle diyordu:] ‘Bu savaşa Enver Paşa’nın savaşı demek, neresinden bakılırsa bakılsın abartı olmayacaktır.’” M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, and the Military and Ottoman Collapse* (Londra: I. B. Tauris, 2000), s. 363; biyografi yazarı Ş. S. Aydemir’dir, *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1971-1972), s. 487.
46. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 88.
47. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 180-187. Kévorkian’ın Teşkilat-ı Mahsusa’nın kuruluşuna dair anlatısı, İttihatçılar’ın 1919-1920’deki duruşmalarda dile getirilen ve aslına uygun olarak *Takvim-i Vekayi*’de yayımlanan ifadelerine dayanır.
48. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 184; İttihatçıların Davasının İlk Duruşmasından ifade, 27 Nisan 1919, 1:50: *Takvim-i Vekayi*, no. 3540 (5 Mayıs 1919): 5, sütun 2, satırlar 8-14; Krieger [Papaz Krikor Gergerian’ın takma adı], *Ankğadi Hayaspanutyan Vaverakragan Badmutyuni* (New York, 1980), s. 215; İttihatçıların Davasının Altıncı Duruşması, 14 Mayıs 1919, Midhat Şükür’nün sorgusu, (s. 91-99): *Takvim-i Vekayi*, no. 3557 (25 Mayıs 1919): 92.
49. Teşkilat-ı Mahsusa hakkındaki tarihsel literatüre dair yararlı bir değerlendirmeye bkz. Polat Safi, “History in the Trench: The Ottoman Special Organization - Teşkilat-ı Mahsusa Literature”, *Middle Eastern Studies* 48, no. 1 (Ocak 2012): 89-106. Üzücüdür ki bu makale esasen Teşkilat-ı Mahsusa’nın ne olduğundan ziyade, hakkında ne söylenemeyeceği üzerinedir. Yine de okumaya değer erken anlatılardan biri için bkz. Philip H. Stoddard, “The Ottoman Government and the Arabs, 1911-1918: A Preliminary Study on the Teşkilat-ı Mahsusa” (doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1963).
50. Üngör, *The Making of Modern Turkey*, s. 49; BOA/DH.SYS 23/4, belge 2, Diyarbakır valisinden Dahiliye Nazırı’na, Mayıs 1914; age, s. 50; BOA/DH.ŞFR 44/234, Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti’nden (Ali Münif) Diyarbakır’a, 13 Eylül 1914.
51. Thomas K. Mugerditchian, *The Diyarbekir Massacres and Kurdish Atrocities* (Londra: Gomidas, 2013), s. 13.
52. age, s. 10-11.
53. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 28.
54. age, s. 31.
55. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 171; Van Valisi Tahsin Bey’den Dahiliye Nezareti’ne şifreli telgraf, BOA/DH.EUM, 2 Şube, no. 1/31/1, 25 Ağustos 1915.
56. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 171-172; Bitlis vilayeti valisi Mustafa Bey’den Dahiliye Nezareti’ne şifreli telgraf, BOA/DH.EUM, 2. Şube, no. 68/17/1, 25/26 Ağustos 1915.
57. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 172; Mamuret-ül Aziz valisi Sabit Bey’den Dahiliye Nezareti’ne şifreli telgraf, 5 Ekim 1914.

NOTLAR: YEDİNCİ BÖLÜM

58. Jacques Derogy, *Resistance and Revenge: The Armenian Assassination of the Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations* (New Brunswick, NJ: Transaction, 1990), s. 11.
59. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 33.
60. İlerleyen dönemde bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı olan Kaçaznuni (1868-1938), gönüllü birliklerinin kurulmasını savaştan sonra yayımlanan bir broşürde kınamıştır: *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing To Do Anymore*, çev. Matthew A. Callender, (der.) John Roy Carlson [Arthur A. Derounian] (New York: Armenian Information Service, 1955), s. 1-2. Bu broşür aslında Nisan 1923'te Taşnaktsutyun'un Bükreş Kongresi'nde sunulan ve aynı yıl Viyana'da Mikhitarian matbaasınca yayımlanan bir rapordur. Eski parti yoldaşlarının politikalarına son derece eleştirel yaklaşan Kaçaznuni'nin çalışması soykırımı inkâr eden literatürde ve web sitelerinde yaygın olarak kullanılmıştır.
61. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 172; Adenakrutyun (millet meclisinin açılış oturumunun tutanakları), İstanbul, 4 Temmuz 1914 oturumu, s. 15-20.
62. Kuşçubaşı, *The Turkish Battle at Khaybar*, s. 220-221, 249.
63. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 172-175; Gidur (der.), *Badmutyun S. T. Hınçak gusagtsutyun*, I, s. 376, 380-390.
64. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 220-221; C/103-30/ Vramyan'dan Batı Bürosu'na, 17 Ağustos 1914. Teşkilat-ı Mahsusa'nın işleyişine ilişkin ayrıntılar Arif Cemil [Denker]'in hatıratında bulunabilir: *I. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa* (İstanbul: Arba, 1997); daha önce *Umumi Harpte Teşkilât-ı Mahsusa* adıyla yayımlanmış, *Vakit*'te, 2 Kasım 1933'ten 7 Şubat 1934'e dek tefrika halinde yayımlanmıştır (doksan nüsha); Ermeniceye çev. V. İshanyan, *Haraç'ta*, 19 Kasım 1933-7 Nisan 1934 (doksan iki nüsha). Taşnakların Ermeni muhalifleri partinin İttihat ve Terakki'yle ilişkisini eleştirmiştir. Taşnaktsutyun'a yakınlık göstermekle birlikte genellikle dengeli bir tutum sergileyen Kaligian şu sonuca varır: "İttihat ve Terakki'nin iyi niyetine körü körüne inanç duyma gibi bir durum söz konusu değildi ama EDF önderliğinin ilerici kanadın zaferine dair umudunu gereğinden uzun süre korumuş olması da muhtemeldi." Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 228.
65. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 175; Hratch Dasnabédian, *Histoire de la Fédération révolutionnaire arménienne dachnaktzoutioun, 1890-1924* (Milano: Oemme, 1988), s. 107-108; İttihatçıların davasının altıncı duruşmasında okunan şifreli telgraf, 14 Mayıs 1919, *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır, no. 3557 (25 Mayıs 1919): 98. Süryani din adamlarına da benzer tekliflerde bulunulmuş ancak onlar da Taşnaklar gibi, Süryani halkının Osmanlılara sadık kalacağını sözünü vererek başka devletlerde isyan çıkarmayı reddetmişlerdir. Gaunt, *Massacres*, s. 56-57; Sasunlu Rupen'in Moskova'daki Ermeni cemaatine açıklaması ve Y. K. Ruşduni'nin anlatısı, *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916* içinde, (der.) James Bryce ve Arnold Toynbee

- (Princeton, NJ: Gomidas, 2000; ilk basım, 1916), s. 16, 94; Johannes Lepsius, *Le rapport secret du Dr. Johannes Lepsius sur les massacres d'Arménie* (Paris: Payot, 1918), s. 200-201.
66. Üngör, *The Making of Modern Turkey*, s. 56-57; BOA/DH.ŞFR 44/200, Talat'tan vilayetlere, 6 Eylül 1914.
67. Akçam, *From Empire to Republic*, s. 164; Cemil, I. *Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 46-47.
68. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 176; Papazyan, *Huşer, II*, s. 280-281.
69. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 176; Kapriel Lazyan, *Hayasdan yev Hay tadı* (Ermenistan ve Ermeni Davası) (Cairo, 1957), s. 175-176.
70. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 177; Simon Vratsyan, "Hayutyuni Rus-Dacgagan Baderazmi Hanteb" (Rus-Osmanlı Savaşı Karşısında Ermeniler), *Troşag*, no. 9-12 (Eylül-Aralık 1914): 129-130.
71. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 39-40.
72. age, s. 37-38; Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 54-55; bkz. Simon Payaslian, "The Destruction of the Armenian Church during the Genocide", *Genocide Studies & Prevention* 1, no. 2 (Güz 2006): 149-171.
73. Hilmar Kaiser, "Historical Introduction: Max Erwin Von Scheubner-Richter and the Armenian Genocide", Paul Leverkuehn, *A German Officer During the Armenian Genocide: A Biography of Max von Scheubner-Richter* içinde, çev. Alasdair Lean (Londra: Gomidas, 2008), s. xxxv-xxvi.
74. Kévorkian, Vahakn Dadrian'ın Ermeni Soykırımı'nın İttihat ve Terakki hükümetinin savaş planlarının bir parçası olduğu yönündeki tezini kabul eder. *The Armenian Genocide*, s. 179.
75. Anayurt cephesine ve Osmanlı nüfusunun seferber edilmesine ilişkin tartışmaların büyük bölümü şu çalışmaya dayanır: Akın, "The Ottoman Home Front during World War I." Ayrıca bkz. Mehmet Beşikci, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012).
76. Akın, "The Ottoman Home Front during World War I", s. 86; Ephraim K. Jemazian, *Judgment Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, çev. Alice Haig (New Brunswick, NJ: Transaction, 1990), s. 46-47; Jakob Kunzler, *In the Land of Blood and Tears: Experiences in Mesopotamia during the World War (1914-1918)*, (der.) Ara Ghazarian (Arlington, MA: Armenian Cultural Foundation, 2007; ilk basım 1921), s. 9.
77. Akın, "The Ottoman Home Front during World War I", s. 97.
78. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 38. Seferberliğin etkileri age içinde belirlenen çok sayıda mektup ve raporda bildirilmiştir, s. 34-44.
79. Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot 1915-1917* (Ann Arbor, MI: Gomidas, 1997), s. 15.
80. *Seferberlik* sözcüğünün anlamı harekete geçmenin çok ötesine geçerek bütün bir savaş dönemini ifade eden, açlık, kıtlık ve ölümlle ilişkilendirilen bir terim

NOTLAR: YEDİNCİ BÖLÜM

- haline gelmişti. Akın, "The Ottoman Home Front during World War I", s. 222-223.
81. Aksakal, "The Ottoman Empire", s. 463.
82. Aktaran Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 42.
83. Aksakal, "The Ottoman Empire", s. 467-468, 478.
84. "Nakliye ve iletişim Osmanlı ordusunun iki büyük zaafıydı. İmparatorluğun kullanılabilir demiryolları sadece 5700 km uzunluğundaydı, ülkenin yüzey alanıyla kıyaslanınca Fransa'ya nazaran otuz kat düşük bir yoğunluktu bu. Demiryolları tek hatlıydı, Filistin ve Mezopotamya cepheleriyle bağlantı sağlayan hayati önemdeki demiryolları Torosları ve Amanos dağlarını aştıktan sonra kesiliyordu, bu nedenle bütün trenleri dört kez yükleyip boşaltmak gerekiyordu." Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", s. 1910.
85. Akın, "The Ottoman Home Front during World War I", s. 159-179.
86. *age*, s. 121.
87. Aksakal, "The Ottoman Empire", s. 469.
88. Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", s. 192.
89. Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux Bêtes: Souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915* (Paris: Éditions du Cerf, 2005), s. 26-27.
90. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 45.
91. *age*, s. 46-48.
92. Muş piskoposu Nerses Kharakhanyan'dan rapor, 9 Kasım 1914, aktaran *age*, s. 48.
93. *age*, s. 49.
94. Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov, Osmanlıların Rus gemilerini ve üslerini bombalaması sonrasında bile Fransa'daki büyükelçisi Maurice Paléologue'e şu bildirimde bulunmuştur: "Majesteleri Alman cephesinden tek bir adamın bile geri çekilmemesine karar verdi. Öncelikli meselemiz Almanya'yı yenmektir. Almanya'nın yenilmesi Türkiye'nin mahvolmasını da mutlaka beraberinde getirecektir. Türk filosu ve ordusuna karşı savunma için gerekli kuvvetleri asgari seviyede tutmamız gerekiyor." Aktaran Ozan Arslan, "A Front 'Bon Pour L'Orient': An Analysis of a Russian War Presumed Won Before It Actually Was", yayımlanmamış taslak; M. Paléologue, *La Russie des Tsars pendant la Grande Guerre* (Paris: Librairie Plon, 1921), s. 181-182.
95. "Rus politikası saldırıdan ziyade savunmaya dayanır. Savaş stratejisi batıda Almanya'yı yenmeye dayandığından, Türkiye'yle çatışma halinde ancak 'etkin savunma' öngörülmüştü, bu amaçla da Rusya'nın kendi vaatlerini asgari düzeyde tutması, Kafkasya komutanı ve vali yardımcısı Kont İllarion Ivanoviç Vorontsov-Daşkov'un uygun gördüğü mevcut herhangi bir yöntemin kullanılması önemliydi." Bloxham, *The Great Game of Genocide*, s. 72.
96. Rusya esasen doğu Anadolu'yu değil Avusturya'nın elindeki Galiciya'yı ilhak etmekle ilgileniyordu. Peter Holquist, "The Politics and Practice of the Rus-

- sian Occupation of Armenia, 1915-February 1917", Suny ve diğerleri (der.), *A Question of Genocide* içinde, s. 153.
97. McMeekin, *Russian Origins of the First World War*, s. 114; A. Bodger, "Russia and the End of the Ottoman Empire", *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* içinde, (der.) Marian Kent (Londra: Frank Cass, 1982), s. 91.
98. Arslan Kafkasya'daki en iyi askerlerin batı cephesine, daha az eğitilmiş ve donanımlı olan askerlerinse Kafkasya cephesine gönderildiğini vurgular. Arslan, "A Front 'Bon Pour L'Orient'", s. 18-20.
99. Ozan Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien pendant la premiere guerre mondiale" (doktora tezi, Université Paul Valéry, Montpellier III, 2011), s. 141-142; William Edward David Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), s. 242.
100. Arslan, "A Front 'Bon Pour L'Orient'", s. 11.
101. Mışag, no. 215 (27 Eylül 1914): 1; aktaran Türkyılmaz, "Rethinking Genocide", s. 189.
102. Mışag, no. 238 (October 22, 1914): 2; aktaran Türkyılmaz, "Rethinking Genocide", s. 195.
103. *Horizon*, no. 234 (22 Ekim 1914): 1; aktaran Türkyılmaz, "Rethinking Genocide", s. 247.
104. Mışag'daki makalelerine bakınız, no. 234-236 (17-19 Ekim 1914); Ananun'un görüşlerinin titizlikle ele alınmış bir incelemesi için, Türkyılmaz, "Rethinking Genocide", s. 197-205.
105. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 22. Tarihçi Yektan Türkyılmaz'ın görüşleri, Balakian'ın, Taşnakların Ermeni gönüllüleri örgütlemesinin etkilerine ilişkin tahminlerini hatırlatır: "Ermeni soykırımının neden gerçekleştiği sorusunu ele almıyorum, fakat partinin Çarlık Rusyası'yla güç birliğine gitme yönündeki siyasi hamleleri Ermeniler arasında paranoyayı ve öfkeyi beslediğinden, EDF'nin olayların tırmanmasındaki rolünün inkâr edilemez olduğunu ileri sürüyorum." Türkyılmaz, "Rethinking Genocide", s. 185-186.
106. Bloxham, *The Great Game of Genocide*, s. 72-73; Arthur Beylerian (der.), *Les Grands Puissances, l'empire ottoman et les arméniennes dans les archives français* (Paris: Panthéon Sorbonne, 1983), no. 2; Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 206.
107. Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 206.
108. Bloxham, *The Great Game of Genocide*, s. 72-73; Vatche Ghazarian (der.), *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1916* (Waltham, MA: Mayreni, 1996), no. 2.
109. Ermeni gönüllü birimleri hakkında bkz. Murad Garabedyan, *Haygagan gamavoragan khumperi yev azkayin kumardagneri govgasyan razmacagadum, 1914-1917 tt.* (1914-1917 arasında Ermeni gönüllü grupları ve Kafkasya cephesindeki milli taburlar) (Erivan: HH GAA "Kidutyun" Hradaragcutyun, 1999).

NOTLAR: YEDİNCİ BÖLÜM

110. Gaunt, "The Ottoman Treatment of the Assyrians", Suny ve diğerleri (der.), *A Question of Genocide* içinde, s. 249; Minorski'den Hariciye Nezareti'ne, 24 Eylül 1914, AVPRI Persidski stol, f. 144, O528/b, d. 83, l. 42; aktaran John Tchalenko, *Images of the Endgame* (Londra: I. B. Tauris, 2006), s. 186.
111. Holquist, "The Politics and Practice", s. 158; Kutaisi vilayet jandarma müdürlüğünden Kafkasya valisine, 14 Mayıs 1914, SSTsSA, f. 13 [Kantseliariya namestnika na Kavkaze], op. 27s., d. 3265, ll. 89-91; ll. 17, 103, 107, 128.
112. Holquist, "The Politics and Practice", s. 158-159; Rus yetkililerin Kasım-Aralık 1914 boyunca ve Ocak 1915'te verdiği raporlar, SSTsSA f. 13 op. 27s., d. 3193.
113. Holquist, "The Politics and Practice", s. 159; M. Philips Price, *War and Revolution in Asiatic Russia* (Londra: George Allen & Unwin, 1918), s. 223-224, s. 208.
114. "Dolayısıyla Rus makamlarının Ocak-Nisan 1915'te karşılaştıkları durum, Osmanlı devletinin kendi tebaası Ermenilere karşı misillemelerinin gerekçesi olarak ileri sürdüğü durumdan pek de farklı değildi. Ne var ki Rusya örneği benzer bir yapısal durumun benzer sonuçlar ortaya çıkarmadığını gösterir." Peter Holquist, "Forms of Violence During the Russian Occupation of Ottoman Territory and in Northern Persia (Urmia and Astrabad), October 1914-December 1917", Bartov ve Weitz (der.), *Shatterzones of Empire* içinde, s. 334-361. Holquist Rus şiddetinin, Osmanlıların Ermeniler, Süryaniler ve Rumlara uyguladığı ideolojik güdümlü şiddet gibi olmak yerine, daha çok "ordunun kendisine özgü kurumsal kaygılarının" bir ürünü olduğunu savunur. (s. 343).
115. Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003), s. 151-152.
116. Uğur Ümit Üngör ve Eric Lohr, "Economic Nationalism, Confiscation and Genocide: A Comparison of Ottoman and Russian Economic Persecution in World War I", *Journal of Modern European History* 12, no. 4 (2014): 500-522.
117. Arslan'ın müthiş doktora tezi Kafkasya cephesinde Osmanlılara ilişkin temel bir eser niteliğindedir: "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien." Klasik bir eser için bkz. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*. Ayrıca bkz. Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Empire in the First World War* (Westport, CT: Greenwood, 2001).
118. Kaiser, "Historical Introduction", s. xx-xxx.
119. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 148; Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nden Van, Bitlis, Mamuret-ül Aziz, Adana, Diyarbakır ve Sivas vilayetlerine şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR., nr. 45/115, 28 Ağustos 1914.
120. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 340; Arif Cemil, *Umumi Harpte Teşkilât-ı Mahsusa, Vakit*, 2 Kasım 1933-7 Şubat 1934 içinde; *Haraç*, 19 Kasım 1933-7 Nisan 1934, 17.

121. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 225; AMAE, Perse, n.s., cilt 18, 112 ve 113.
122. Gaunt, *Massacres*, s. 127-128; AVPRI [Arhiv vneşney politiki rossiskoy imperii], I.F. 293, des. 571, dosya 420, liste 5-6; AVPRI, I.F. 293, des. 571, dosya 420, list 59-61.
123. Gaunt, "The Ottoman Treatment of the Assyrians", s. 248; BOA/DF.İFR 46/78, Dahiliye Nezareti'nden Van vilayetine, 26 Ekim 1914.
124. Süryani Soykırımı'nın tarihçisi bu projenin "basit bir iskân projesi olmadığını, zira Süryanilerin tasvir edilen biçimde dağıtılmasının kültürleri, dilleri ve geleneksel hayat tarzlarını ortadan kaldırmak üzere tasarlandığını" yazar. Gaunt, "The Ottoman Treatment of the Assyrians", s. 248; ayrıca bkz. Surma d'Beit Mar Shimun, *Assyrian Church Customs and the Murder of Mar Shimun* (Londra: Faith, 1920), s. 67.
125. Gaunt, "The Ottoman Treatment of the Assyrians", s. 249; William Walker Rockwell, *The Pitiful Plight of the Assyrian Christians in Persia and Kurdistan* (New York: American Committee for Armenian and Syrian Relief, 1916), s. 64.
126. Gaunt, "The Ottoman Treatment of the Assyrians", s. 249; Muhterem William A. Shedd'in ifadesi, Bryce ve Toynbee (der.), *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire* içinde, s. 136-140; Eugène Griselle, *Syriens et chaldéens leur martyre, leurs espérances* (Paris: Bloud et Gay, 1917), s. 41-42.
127. Gaunt, *Massacres*, s. 135; Y. K. Ruşduni'nin mektubu, 7 Haziran 1915, Bryce ve Toynbee (der.), *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire* içinde, s. 88, 96-98. Ayrıca bkz. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 147; Dahiliye Nezareti Emniyet, Umumiye Müdüriyeti'nden Van ve Musul valilerine şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR., nr. 45/242, 11 Ekim 1914.
128. Alman vaiz Johannes Lepsius bu iki köyde 1276 Ermeninin öldürüldüğünü, 250 genç kadın ve kızın kaçırıldığını bildirmiştir. Lepsius'un tahminlerine göre Kasım ve Aralık'ta bölgede öldürülenlerin sayısı 7000'e ulaşmıştır. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 220; Lepsius, *Le rapport secret du Dr. Johannes Lepsius sur les massacres d'Arménie*, s. 90.
129. Gaunt, *Massacres*, s. 131-132; Henry Barby, *Au pays de l'épouvante: L'Arménie martyre* (Paris: A. Michel, 1917), s. 234.
130. Gaunt, "The Ottoman Treatment of the Assyrians", s. 251; Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [RGVIA] (Rus Devleti Askeri-Tarihi Arşivleri), Fon 13159, dosya 1428, liste 22, Judad Abdarova'nın ifadesi, 27, 30 Ağustos 1916.
131. Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 208-209.
132. agm, s. 209; Akçam, *A Shameful Act*, s. 198-199, 328.
133. Gaunt, *Massacres*, s. 103.
134. Gaunt, "The Ottoman Treatment of the Assyrians", s. 252.

NOTLAR: YEDİNCİ BÖLÜM

135. Hans von Wangenheim'dan Şansölye Bethmann-Hollweg'e mektup, Pera, 30 Aralık 1914, no. 342; Johannes Lepsius (der.), *Archives du génocide des Arméniens: recueil des documents diplomatiques allemands* (Paris: Fayard, 1986), belge 14, s. 68-69; internet üzerinden erişim: [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1914-12-30-DE-00](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1914-12-30-DE-00).
136. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 49; Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 211; sirküler şurada yayımlanmıştır: Yervant Perdahdjian, *Événements et faits observés à Constantinople par le vicariat [patriarcal] (1914-1916)*, çev. R. H. Kévorkian, *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 1 (1995): 250-251.
137. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 51.
138. age, s. 50-51.
139. Gaunt, *Massacres*, s. 57; Sasunlu Rupen'den Moskova'daki Ermeni cemaatine açıklama, Bryce ve Toynbee (der.), *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire* içinde, s. 116-117; Cevdet'ten Dahiliye Nazırı'na, 30 Kasım/1 Aralık 1914, belge no. 1996, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* 34 içinde, no. 85 (Ekim 1985).
140. Bkz. Michael Bonner, *Jihad in Islamic History: Doctrines and Practices* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006; ikinci basım, 2007).
141. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 212; bir cihad çağrısının metni kabine-nin yargılanmasının 3 Haziran 1919'daki ilk duruşmasında okunmuş, *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır, no. 3571 (11 Haziran 1919): 127-140.
142. Gaunt, *Massacres*, s. 62; Ulrich Gehrke, *Persien in der deutschen Orientpolitik während des ersten Weltkrieges*, iki cilt (Stuttgart: W. Kohlhammer, 1961), cilt 1, s. 32; cilt 2, s. 22.
143. Cihad hakkında ayrıntılı ve duyarlı bir tartışma için bkz. Aksakal, "Holy War Made in Germany?" "Cihad'ın birçok yüzü vardır. Almanya gibi gayrimüslim bir Avrupa gücüyle ittifak kurmanın kilit bir bileşeni olup diğer gayrimüslim Avrupa güçlerine karşı kullanılabilir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlere karşı hasmane bir ideoloji de olabilir bu, gayrimüslimleri açıkça Osmanlıların elinde tutmaya da yarayabilir. Cihad Hristiyanların yanı sıra Müslümanlara karşı da ilan edilebilir. Osmanlı önderliği cihadi bir araç olarak görüyor, devletin çıkarlarına yararlı olacağını düşündüğü zamanlarda kullanı-yordu." (s. 16)
144. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 116.
145. age, s. 117.
146. Sömürgecilik karşıtı bir isyan yaşanmamış olsa da Morgenthau Almanların "Müslüman ruhu"nu tetiklemesinin "Müslümanların tuhaf, duygusal ruhun-daki temel bir gerçeklik olan o yoğun Hristiyan husumetini harekete geçirdi-gini, tutkuları alevlendirdiğini, daha sonra bu tutkuların Ermenilerin ve başka tebaa halkların katledilmesine dönüştüğü" sonucuna varmıştır. Fakat Morgen-thau'ya göre Hristiyan karşıtı bir pogrom gerçekleştirme kararı esasen dini bir farklılık ya da çatışma meselesi olmaktan ziyade stratejik bir tercihti. age, s. 118, 221-222.

147. Yervant Odian, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, çev. Ara Stepan Melkonian, giriş bölümü Krikor Beledian (Londra: Gomidas, 2009), s. 11.
148. Akın, "The Ottoman Home Front during World War I", s. 217.
149. Savaş yılları ve Soykırım'a ilişkin Ermeni şarkıları ve hatıratı hakkında bkz. Verjiné Svazlian, *The Armenian Genocide and Armenian Memory*, çev. Tigran Tsulikian (Erivan: Kidutyun, 2004), aynı yazar, *The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eye-Witness Survivors*, çev. Tigran Tsulikian (Erevan: Gitutyun, 1999).
150. "Balkan vilayetlerinin kısa süre önce kaybedilmiş olmasını takıntı haline getirmiş olan İttihatçılar bütün Osmanlı vatandaşlarının kalbine intikam arzusu aşılacak için hatırı sayılır bir çaba sarf etti. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki aylarda 'intikam' devlet okullarında, orduda ve basında başlıca tema haline geldi." Akın, "The Ottoman Home Front during World War I", s. 191.
151. *age*, s. 195.
152. "Osmanlı savaş propagandası anayurdun varlığına yönelik bir tehdidi bertaraf etmek için birleşmiş bir ulus imajı sunsa da gayrimüslimleri bu tabloda tümüyle dışlıyor ya da onlara marjinal roller biçiyordu." Akın, "The Ottoman Home Front during World War I", s. 202-203. Akın Osmanlıların propagandasını, savaş meydanındaki başarı hikâyelerine Rus olmayanları da dahil eden Rusların propagasından ayırır. Bkz. Karen Petrone, "Family, Masculinity, and Heroism in Russian War Posters of the First World War", *Borderlines: Genders and Identities in War and Peace, 1870-1930* içinde, (der.) Billie Melman (Londra: Routledge, 1998), s. 95-119.
153. Aktaran Akın, "The Ottoman Home Front during World War I", s. 204.
154. Erickson, *Ordered to Die*, s. 53.
155. Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 175-176. Aksakal Üçüncü Ordu'nun yüzde 80 ila 90'ının "Osmanlı tarihinin en kötü askeri felaketi" olan Sarıkamış'ta ortadan kalktığını ileri sürer. Aksakal, "The Ottoman Empire", s. 467. Bazı tarihçilerin tahminlerine göre Enver'in ordusu 70.000 ila 90.000 kayıp vermiştir.
156. Erickson, *Ordered to Die*, s. 59.
157. Arslan, "A Front 'Bon Pour L'Orient'", s. 24.
158. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 135.
159. *age*, s. 138.
160. *age*, s. 158.
161. *age*, s. 176, 190-191.
162. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 63. Bu asker kısa bir süre sonra cephe- de ölmüştür. Enver, Konya Ermeni piskoposu Karekin Vartabed'e yazdığı bir mektupta bu olaydan bahsetmiştir.
163. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 291.
164. Akın, "The Ottoman Home Front during World War I", s. 51; Arslan, "Les

NOTLAR: YEDİNCİ BÖLÜM

- faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 211-212; Enver Paşa'dan telgraf, 25 Şubat 1915, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri Özel Sayısı içinde, no. 85, Ekim 1985, belge no. 1999. Ayrıca bkz. Erik J. Zürcher, "The Ottoman Soldier in World War I", *The Young Turk Legacy* içinde, s. 171-173.
165. Erickson, *Ordered to Die*, s. 98; Aksakal, "The Ottoman Empire", s. 468; Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi*, (der.) Gönül Eti (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), s. 104, 135.
166. Raymond H. Kévorkian, "Recueil de témoignage sur l'extermination des amele tabouri ou bataillons de soldats-ouvriers arméniens de l'armée ottomane", *Revue d'histoire arménienne contemporaine* 1 (1995): 289-303; Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", s. 192.
167. Bkz. Edward J. Erickson, "The Armenians and Ottoman Military Policy, 1915", *War in History* 15, no. 2 (2008): 141-167. Askeri tarihçi Erickson Osmanlıların Ermenilerin ihanetine ilişkin anlatılarını tekrarlar ve Osmanlılar açısından bedeli ne kadar ağır olursa olsun, Ermenileri sürme kararına yol açan fiili isyanların ve inandırıcı bir tehdidin mevcudiyetini ispatlamaya soyunur. Yine de yazar şu sonuca varır: "Aslında Ermenilerin Osmanlı ordusunun geri cephesine ve iletişim hatlarına düzenlediği fiili saldırılar münferit ve aralıklıydı, savaş seferberliğinde önemsiz kesintilere neden oluyordu." Erickson Ermenilerin yarattığı önemsiz tehdit ile Osmanlıların varoluşsal bir tehlike söz konusu olduğu yönündeki algıları arasında ayrım yapar. "Osmanlıların techir kararı... askeri bir soruna getirilmiş askeri bir çözümdür" yorumunu yapan Erickson makalesinin son satırında biraz çelişkili bir biçimde "Bu kararın alınmasına aynı derecede, belki de daha çok sebep olan siyasi ve ideolojik zorunluluklar Ermenilerin büyük bir askeri tehdit oluşturduğu gerçeğini boşla çıkarmaz." *age*, s. 165-167.
168. Edward J. Erickson, "Captain Larkin and the Turks: The Strategic Impact of the Operations of HMS Doris in Early 1915", *Middle Eastern Studies* 46, no. 1 (Ocak 2010): 151-162. Ermenilerin yıkımına ilişkin (Erickson'un bahsetmediği) raporların doğruluğuna şüpheyle yaklaşan, Dörtöyl civarında meydana gelen olayların aktarıldığı o döneme ait bir Alman diplomatik anlatısı için bkz. "Halep'teki konsolostan (Rössler) [İskenderiye'deki İmparatorluk Konsolos Yardımcısı Hoffmann'ın raporunu aktararak] İstanbul'da olağanüstü yetkideki büyükelçiye (Wolff-Metternich)", no. 10, Halep, 3 Ocak 1916; Gust (der.), *The Armenian Genocide* içinde, s. 511-512.; internet üzerinden erişim: <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/24599fab3538b532c1257794007b610b/5021202a11fe47a8c1256d3d005371b6!OpenDocument>.
169. Telgrafın Osmanlıca orijinalinin yanı sıra İngilizce çevirisi için bkz. Dündar, *Crime of Numbers*, s. 209-210.

SEKİZİNCİ BÖLÜM: YERİNDEN ETME

1. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 50.
2. *age*, s. 52.
3. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 175; A. Mil, "Umumi Harpte Teşkilat-ı Mahsusa", *Vakit*, kısım 98, 10 Şubat 1934; Patrikhane arşivindeki malzemelere dayanan *Milyon mı Hayeru çartı badmutyuni*'nin (Bir Milyon Ermeni'nin Katlinin Tarihi) (İstanbul, 1921) yazarı, 24 Nisan 1915'te tutuklanan *Jamanak* gazetesi eski editörü Sebuhan Aguni'nin toplantı tutanağı'nın muhtemelen aslına uygun olarak kısmen yeniden basımı için bkz. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 247-249.
4. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 223; Cemil, *Umumi Harpte Teşkilat-ı Mahsusa*, ilk basım *Vakit*, 2 Kasım 1933 ile 7 Şubat 1934 arası, V. İşhanyan'ın *Haraç*, no. 88 içindeki Ermenice çevirisinde.
5. Göçek, *Denial of Violence*, s. 217; Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), s. 83.
6. Bu alıntı sürgünlere karşı olduğunu açıklayan Halep Valisi Celal Bey'in hatıratındandır. Celal Bey, "Ermeni Vakay-i ve Esbab-i ve Tesirati", *Vakit*, 12 Aralık 1918; aktaran Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 135-136. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilgili toplantıları için bkz. *age*, s. 183-184.
7. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 137. "Bu dolambaçlı siyasi ilişkiler ağında... İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir imha politikasına karar verdiği ve bu politikayı uygulamak için fırsat kolladığı argümanı spekülasyon niteliktedir." *age*, s. 139.
8. Doğudan gelen raporlar hakkında bkz. *age*, s. 139-148; s. 148'den alıntı.
9. Amele taburlarından sağ çıkan bir Ermeni'nin anlatısına bakınız, *Crows of the Desert, The Memoirs of Levon Yotnakhparian* (Tujunga, CA: Parian Photographic Design, 2012).
10. Hilmar Kaiser, "The Baghdad Railway and the Armenian Genocide, 1915-1916: A Case Study in German Resistance and Complicity", Hovannisian (der.), *Remembrance and Denial* içinde, s. 67-112.
11. Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", s. 192-194; Sarafian, "The Absorption of Armenian Women and Children", *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century* içinde, (der.) Omer Bartov ve Phyllis Mack (Oxford: Berghahn, 2001), s. 211. Hem Vahakn Dadrian hem Raymond Kévorkian Ermeni askerlerin silahsızlandırılmasının ve sonrasında öldürülmesinin İttihatçı hükümetin Ermenileri ortadan kaldırma niyetinin tezahürü olduğu kanısındadır, Erik Jan Zürcher daha farklı bir sesle, Enver'in Ermeni askerleri ameleye taburlarına göndermesinin, sonrasında onları öldürmeyi kolaylaştırdığını, ama bunun topyekün katliamların bir parçası olacağını öngörülmediğini savunur. Zürcher, "Bu taburlar Ermenileri öldürmek gibi özel bir amaçla kurulmamıştı," diye yazar. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 242; Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", s. 187.

NOTLAR: SEKİZİNCİ BÖLÜM

12. Sarafian (der.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, II, s. 103; Amerikan Başkonsolosu George Horton'dan Dışişleri Bakanı'na, İzmir, 4 Şubat 1915, ABD Dışişleri Bakanlığı Kayıt Grup 59, 867.00/739.
13. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 290.
14. age, s. 227; Magdalena Golnazarian-Nichanian, *Les Arméniens d'Azerbaïdjan: Histoire locale et enjeux régionaux, 1828-1918* (Paris: Centre d'histoire arménienne contemporaine, 2009), s. 350.
15. Taner Akçam, *Armenien und der Völkermord* (Hamburg, 1996), s. 64; Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, s. 236.
16. Gaunt, "The Ottoman Treatment of the Assyrians", s. 253; Vladimir Genis, *Vitse-konsul Vvedenskii: Sluzhba v Persii i Bukharskom khanstve (1906-1920gg.)* (Moskova: Izdatel'stvo Sotsialno-politicheskaya Mysl', 2003), s. 44; Rockwell, *The Pitiful Plight of the Assyrian Christians*, s. 65; K. Matikyan, 9 Mart 1915 tarihli mektup, *Genotsid armian v osmanskoi imperii: Sbornik dokumentov i materialov* içinde, (der.) M. G. Nersisyan (Erivan: Izdatel'stvo Aiastan, 1982), s. 276-277.
17. Gaunt, "The Ottoman Treatment of the Assyrians", s. 254; AVPRI, III F. 133, 1915, des. 470, dosya 49, cilt II, liste 580.
18. age; Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Üçüncü Ordu Harekâtı*, cilt 2:1 (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1993), s. 582.
19. Gaunt, *Massacres*, s. 82; F. N. Jessup, 17 Mart 1915, Bryce ve Toynbee (der.), *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 153.
20. Göçek, *Denial of Violence*, s. 212; Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976), s. 233.
21. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 193; Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, 3. seçim dönemi, Meclis Yılı 5, cilt 1 (Ankara: TBMM Basımevi 1990), s. 123.
22. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 195; Kudüs'teki Ermeni Patrikliği Arşivleri, Kutu 21, Dosya M, No. 492.
23. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 45; Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 431-432'de ekmek zehirleme olayı biraz daha farklı anlatılır.
24. Zeytun'da meydana gelen, Soykırım'a yol açan ve onu kapsayan olayların en iyi anlatısı için bkz. Aram Arkun, "Zeytun and the Commencement of the Armenian Genocide", Suny ve diğerleri (der.), *A Question of Genocide* içinde, s. 221-243.
25. age, s. 222-224.
26. age, s. 227; Kūd Mikhitarian, "Tırvakner hayg. koğkotayen (1912-1937)" (Ermeni Golgotasından Kesitler), *Armenia*, 26 Kasım 1940; Hovhannes Aharonyan, "Badmutyun Zeytuni 1877-1915" (Zeytun'un Tarihi), *Zeytuni badmakirk* içinde (Buenos Aires: Zeytuni hayrenagtsagan miutyun [Montevideo, Uruguay], 1960), s. 656.

27. Arkun, "Zeytun and the Commencement of the Armenian Genocide", s. 227-228; Aharonyan, "Badmutyun Zeytuni", s. 656; Levon Noraşkharhyan, *Zeytunı 1914-1922 tt. (huşer) (1914-1922 Arasında Zeytun (Anılar))* (Erivan: Haygagan SSH Kidutyunneri Akademia Badmutyan Institut, 1984), s. 32-33.
28. Simon Agabalyan'ın raporu, Adana, 12 Mart 1915, Adana'daki Alman Konsolosu Büge'den İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim'a rapora ek olarak, Adana, PA-A A/BoKon/168; A53a, 1712, 13 Mart 1915; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 153-155.
29. Bkz. Hilmar Kaiser, *Eberhard Count Wolffskeel Von Reichenberg, Zeitoun, Moussa Dagh, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide* (Princeton, NJ: Gomidas, 2001).
30. 25 Nisan'da Zeytunlu yetmiş bir aile Konya'ya gönderildi. Sarafian (der.), *United States Official Documents*, I, s. 14-15; Halep'teki Amerikan Konsolosu Jesse B. Jackson'dan İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya rapor, 25 Nisan 1915, ABD Dışişleri Bakanlığı Kayıt Grubu 59, 867.4016/72.
31. Barton, "Turkish Atrocities", s. 145; William S. Dodd'un açıklaması, Ulusal Arşivler, Washington, DC, Amerikan Barış Müzakere Komisyonu'nun Genel Kayıtları, Özel Raporlar ve Araştırmalar, Kayıt Grup 256, Araştırma Belgesi 809.
32. Arnold Toynbee (der.), *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire* (Londra, 1916), s. 397; Sarafian (der.), *United States Official Documents*, I, s. 24-26; Merkezi Türkiye Koleji başkanı Rahip John E. Merrill'den Halep'teki Amerikan Konsolosu Jesse B. Jackson'a, Antep, 14 Haziran 1915, Jackson'dan İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya mektubun eki, Halep, 16 Haziran 1915, Morgenthau Belgeleri, 7/591-592.
33. Zeytun direnişi ve sürgünlerin daha eksiksiz bir analizi ve anlatısı için bkz. Arkun, "Zeytun and the Commencement of the Armenian Genocide" ve Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 249-250.
34. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 234-240; Papazyan, *Huşer*, II, s. 303-357; APC/APJ, PCI Bürosu H 529-530, dosya no. 26, 27.
35. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, II, *The Turkish Provinces*, s. 38.
36. Bu bilgi için Anoush Suni ve Akıl Arslan'a teşekkür ederim.
37. Ussher, *An American Physician in Turkey*'nin yanı sıra başka bir Amerikalının Van direnişine ilişkin hatıratı için bkz. Grace Higley Knapp, *The Mission at Van in Turkey in War Time* (özel basım, 1916).
38. Kosova'nın Arnavut bölgesinde Tahsin Uzer daha sonra Erzurum valisi olarak görev yapmış, Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli resmi isimlerinden biri olmuştur. Kökeni ve biyografisi için bkz. Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923* (Oxford: Oxford University Press, 2009), s. 35.
39. Ussher, *An American Physician in Turkey*, s. 219-220.

NOTLAR: SEKİZİNCİ BÖLÜM

40. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 155; Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nden Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR., nr. 48/166, 27 Aralık 1914.
41. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 230; Vramyan'dan Talat'a bildiri, Mart 1915, APC/AP, PCI Bürosu, Z 58.
42. Türkylmaz, "Rethinking Genocide", s. 115-116; Ermenistan Ulusal Arşivleri (NAA), 227.1.416.9-10.
43. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 232; A-Do [Hovhannes Der Mardirosyan], *Medz tebkəri Vaspuraganum 1915-1917* (Erivan, 1917) (Vaspuragan'daki Büyük Olaylar), s. 150-151; Bloxham, *The Great Game of Genocide*, s. 77; Hans-Lukas Kieser, *Der verpasste Friede: Mission, Ethnie, und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938* (Zürich: Chronos, 2000), s. 446.
44. Gaunt, "The Ottoman Treatment of the Assyrians", s. 255-256; Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien* (Potsdam: Tempelverlag, 1919), s. xiv, 471; aynı yazar, *Les massacres d'Arménie* (Paris: Payot, 1918), s. 94; Griséle, *Syriens et chaldéens leur martyres*, s. 24.
45. Ussher, *An American Physician in Turkey*, s. 237-238.
46. Van çevresindeki katliamlara ilişkin çok sayıda kaynağa dayanan ayrıntılı anlatılar için bkz. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 319-326. Van "İsyanı" ya da "Direnişi" hakkında geniş bir literatür mevcuttur. Başvurulması gereken çalışmalar arasında şunlar yer alır: M. G., *La defense heroïque de Van* (Cenevre: Droschak, 1916); Ruben G. Sahakyan, *Haygagan vosdiganutyun gazmagerbumi yev Kordzuneutyun Vani Nahankabedutyun Şırçanum* (1915 Tvagani Mayisi 8 - Hulisi 17): *Pasdatuğteri yev Nüteri Joğovadzu* (Van Vilayet Yönetimi Döneminde Ermeni Polisnin Oluşturulması ve Faaliyetleri [Mayıs 8-Temmuz 17 1915]: Belgeler ve Materyaller Derlemesi) (Erivan, 2008); Souren Aprahamian, *From Van to Detroit: Surviving the Armenian Genocide* (Ann Arbor, MI: Gomidas, 1993). Ayrıca Ermenice aylık dergi *Hayrenik* 18, no. 7 (Mayıs 1940) özel sayı: 1-109. Görgü tanıklarının anlatıları arasında şunlar yer alır: Onnik Mikhitarian, *Vani herosamardı* (Van'ın Destansı Savaşı) (Sofya: P. Balıkcıyan, 1930) ve Kalipse Solakhyan, *Tej Marteri Vani Kağakamiçum: Masnagtsi Huşerits* (Van Şehir Merkezinde İsyankârlar: Katılımcı Tanıklığı) (Erivan: Zankag-97, 2000). Türklere yakınlık gösteren bir anlatı için bkz. Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran ve Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2006).
47. Rafaël de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, çev. Muna Lee (New York: Charles Scribner's Sons, 1926; yeniden basım, Londra: Sterndale Classics, 2003), s. 72-97. Bütün atıflar yeniden basımdır.
48. *age*, s. 17, 20.
49. *age*, s. 21.
50. *age*, s. 56-57.
51. De Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, s. 58-60.

52. *age*, s. 62.
53. *age*, s. 90.
54. *age*, s. 93. Kévorkian de Nogales'ten alıntı yapar, ama "Cevdet, kendi çetelerinin akınlar sırasında köylere topladığı kadınlar ve çocukları kente getirtti, onları burada, kuşatılmış Ermenilerin gözleri önünde katletti," iddiasında bulunur. *The Armenian Genocide*, s. 330. Knapp, *The Mission at Van* adlı kitabında Cevdet'in Ermeni köylüleri kente getirme taktiğinden bahseder, ama öldürüldüklerini söylemez (s. 22).
55. Ussher, *An American Physician in Turkey*, s. 266-272.
56. *age*, s. 282-283.
57. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 333.
58. Türkylmaz, "Rethinking Genocide", s. 285-286. Türkylmaz'ın anlatısı Ramgavar lideri Avedis Terzibaşyan'ın hatıratına dayanır.
59. Ussher, *An American Physician in Turkey*, s. 284-285.
60. Türkylmaz, "Rethinking Genocide", s. 292-293; Yegaryan, *Huşer*, s. 233-234.
61. Türkylmaz, "Rethinking Genocide", s. 295-300.
62. *age*, s. 302; *Aşkhadank*, no. 24 (223) (13 Haziran 1915): 1.
63. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 231; Erzurum Valisi Tahsin Bey'den Dahiliye Nezareti'ne şifreli telgraf, 13 Mayıs 1915, APC/AP, PCI Bürosu, dosya XLIX, M285; orijinal Osmanlı Türkçesi, Ermeni alfabesiyle transkripsiyon ve Fransızca çeviri.
64. Adana'daki Alman Konsolosu'ndan (Büge) İstanbul Büyükelçiliği'ne telgraf-la geçilen rapor, Adana, 18 Mayıs 1915; Wangenheim'in cevabı, 21 Mayıs 1915; PA-AA; BoKon/168; A53a, 3032; Erzurum'daki idareciden (Scheubner-Richter) İstanbul Büyükelçisi'ne (Wangenheim) gizli rapor, Erzurum, 20 Mayıs 1915; PA-AA; BoKon/169; A53a, 3323; s. 01.06.1915; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 183, 184-185.
65. İstanbul Alman Büyükelçisi'nden (Wangenheim) İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg), Pera, 17 Haziran 1915; PA-AA; R14086; A 19743; pr. 24.06.1915 p.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide* içinde, s. 210-211.
66. Hartmann, "The Central State in the Borderlands", s. 182.
67. Soykırım üzerine çalışan akademisyen Roger W. Smith'e göre, *Ambassador Morgenthau's Story* "yirminci yüzyılın ilk geniş çaplı soykırımının klasik, çağdaş anlatısıdır." Roger W. Smith, "Giriş", Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* içinde, s. xxv. Soykırım üzerine çalışan akademisyen Robert Jay Lifton'a göre, Morgenthau'nun anlatısı benzersiz ve dikkat çekici bir kaynaktır, çünkü soykırımı üst düzey yetkililerin olduğu yerden bakabilmektedir. "Soykırımın gerçekleştiği esnada, onun en üst düzey planlayıcıları ve uygulayıcılarıyla düzenli olarak görüşebilen, meselenin dışında kalan ve eleştirel yaklaşan başka bir örnek daha bilmiyorum." *age*, s. xxi. Morgenthau'nun sunduğu anlatı, o tarihlerde Türkiye Araştırmaları Enstitüsü başkanı olan, daha sonra Princeton

NOTLAR: SEKİZİNCİ BÖLÜM

Üniversitesi'nde Osmanlı ve Modern Türkiye Araştırmaları Profesörü olarak görev yapan Dr. Heath Lowry tarafından Türkiye hükümetinin resmi inkârı açısından yeterince yıkıcı bulunmuş, Lowry büyükelçinin görgü tanıklığının sahiciliğini ve doğruluğunu baltalama girişiminde bulunan küçük bir kitap yayımlamıştır. Lowry, *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story*. Ayrıca bkz. "Tall Armenian Tale" adlı web sitesi: <http://www.tallarmeniantale.com/morgenthau.htm>.

68. Henry Morgenthau III, "Epilogue: the Rest of the Story", Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* içinde, s. 296.
69. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. xxxix. Bugün büyük ölçüde Ermeni Soykırımı anlatısı için okunan bu kitap aslında Almanya'nın savaşta rolünü, İstanbul Büyükelçisi Baron von Wangenheim'in entrikalarını ve Jöntürk liderleri üzerindeki etkilerini anlatma kaygısını taşıyordu. *age*, s. 10.
70. Josephine Sykes'a mektup, 27 Aralık 1913, Henry Morgenthau Sr. belgeleri, Kongre Kütüphanesi, Elyazması Bölümü, Makara 6, s. 5-6.
71. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 10.
72. *age*, s. 228.
73. Etnisite ve öz kimlik sıklıkla örtüşmez. En ateşli Türk milliyetçilerinin birçoğu köken olarak Kürt, Yahudi ya da Azeriydi. Jöntürkler arasında Talat kendisini Türk olarak tanımlıyordu, parti üyelerinin birçoğu seküler modernlik yanlısıyken, o nispeten dindardı.
74. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 14.
75. *age*, s. 16.
76. *age*, s. 18.
77. *age*, s. 121.
78. *age*, s. 164, 191.
79. *age*, s. 191.
80. *age*, s. 101, 170.
81. *age*, s. 192-193.
82. *age*, s. 196.
83. *age*, s. 43.
84. *age*, s. 53, 155.
85. İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun Başkan Woodrow Wilson'a mektubu, 11 Ocak 1915, Henry Morgenthau Sr. belgeleri, Kongre Kütüphanesi, Elyazmaları Bölümü, Makara 7.
86. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 135.
87. *age*, s. 100.
88. *age*, s. 101.
89. *age*, s. 200.
90. *ay*.
91. *age*, s. 201.
92. *age*, s. 224.

93. ay.
94. *age*, s. 231.
95. *age*, s. 233.
96. *age*, s. 229.
97. *age*, s. 234.
98. *age*, s. 232.
99. ay.
100. 21 Nisan 1915'te Tanin'de, Rusların Rusya cephesinde, güya Osmanlı Ermenilerinin yardımıyla yaptığı Türk kıyımlarından ayrıntısıyla bahseden "Suç Ortakları" başlıklı bir makale yayımlandı. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 335; Aram Andonian, *Chronological Notes, 1914-1916*, yazım 1925, mss. 34-35, Bibliothèque Nubar, mss. 17 ve 18, PJ 1-3.
101. Libaridian, "What Was Revolutionary about Armenian Revolutionary Parties?", s. 106-107; Gidur, *Badmutyuyun S. T. Hınçak gusagsutyanyan*, s. 386-388.
102. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 255-256; Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 58-59. Ayrıca bkz. H. M. Boğosyan, "Paramaz (Madteos Sarkisyan)", *Badma-Panasiragan Hantes* 2 (1988): 101-111.
103. Yeghiayan, *My Patriarch Memoirs*, s. 61.
104. *age*, s. 61-62.
105. *age*, s. 59-60.
106. Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 216-217; Yalçın, *Tanıdıklarım*, s. 49-50.
107. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 251-254; Teotig, *Huşartzan Nahadag Mdavoraganutyanyan* (Şehit Aydınlar Anıtı) (İstanbul, 1919), s. 20-70 ve devamı. Osmanlıların tutuklamalar için ileri sürdüğü gerekçeler ve hapse atılanların akıbeti hakkında büyük ölçüde aklayıcı bir açıklama için bkz. Yusuf Sarıнай, "What Happened on April 24, 1915? The Circular of April 24, 1915, and the Arrest of Armenian Committee Members in Istanbul", *International Journal of Turkish Studies* 14, nos. 1-2 (Güz 2008): 75-101.
108. Nisan 1915'teki tutuklamaların birinci elden anlatısı ve Eylül'de kendisinin tutuklanmasına ilişkin anlatı için bkz. Odian, *Accursed Years*, s. 14-40. İstanbul entelektüellerin tutuklanmaları ve sürgününe ilişkin daha ayrıntılı anlatılar için bkz. Aram Andonian, *Trilogy—April 24, 1915, I, Exile, Trauma and Death: On the Road to Chankiri with Komitas Vartabed*, (çev. ve yay. haz.) Rita Soulahian Kyumjian (Londra: Gomidas, 2010).
109. Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 215; Dahiliye Nazırı Talat Bey'in Osmanlı Genelkurmayı'na telgrafı, 24 Nisan 1915, ATASE, B.D.H., no. ½, dosya 50, dizin 1-3.
110. Ara Sarafian (yay. haz. ve der.), *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916* (Londra: Taderon, 2004), s. 215-216.
111. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 185; Dahiliye Nazırı Ta-

NOTLAR: SEKİZİNCİ BÖLÜM

- lat'tan Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdâvendigâr (Bursa), Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuret-ül Aziz ve Van vilayetleri ile Urfa, İzmit, Kütahya, Karahisar-ı Sahip, Bolu, Canik, Karesi, Kayseri, Maraş, Niğde ve Eskişehir taşrasına şifreli telgraf, BOA/DH.Şfr., nr. 52/95 ve BOA/DH.ŞFR., nr. 52/96-97-98, 24 Nisan 1915.
112. Dünder, "Pouring a People into the Desert," s. 281; Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (BOA/DH.ŞFR), 52.93 (24 Nisan 1915). Emniyeti Umumi'den Cemal Paşa'ya gönderilen telgrafın çevirisi ve aslı için bkz. Dünder, *Crime of Numbers*, s. 211-212.
113. Mann, *The Dark Side of Democracy*, s. 148.
114. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 224.
115. *age*, s. 227.
116. *age*, s. 228.
117. *age*, s. 233.
118. *age*, s. 224, 230.
119. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 56-67.
120. Andonian, *Trilogy-April 24, 1915, I*, s. 41-42.
121. *age*, s. 101.
122. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 66.
123. Aktaran Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 64.
124. *age*, s. 64-65.
125. *age*, s. 65. İtalikler orijinaldendir.
126. Krikoris Balakyan Asaf'a yaptığı ziyarette Kelekyan'a eşlik etmiştir. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 68-82.
127. *age*, s. 113-114.
128. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 533.
129. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 105. Taner Akçam birbirini destekleyen Osmanlı ve Alman belgeleriyle beraber Ermenilerin anlatılarına dayanarak cinayetlerin ve sonrasında gelişen olayların ayrıntılı bir tablosunun yeniden kurgulanabileceğini savunur: "İstanbul vilayetlerdeki cinayetlerden ve diğer suçlardan pekâlâ haberdardı... İstanbul'daki İttihatçı hükümet bu suçlardan haberdar olmanın ötesinde, katilleri tespit edip adalet karşısına çıkarmak için olağanüstü bir şahsi çaba sarf eden iyi niyetli yerel yöneticiler karşısında, suçları işleyenlerin serbest kalmasını sağlamak için her türlü zahmete katlanmıştı." Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 216.
130. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 67.
131. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 291; Hilmar Kaiser, "'A Scene from the Inferno,' The Armenians of Erzurum and the Genocide, 1915-1916", Kieser ve Schaller (der.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, s. 133; Aguni, *Milyon mı Hayeru çartı Badmutyuni*, s. 139; İstanbul'daki Başkonsolosun notları (Mordtmann), Pera, 26 Nisan 1915; PA-AA; BoKon/168; A53a, 2473; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 172-173.

132. "From the Administrator in Erzurum (Scheubner-Richter) to the Ambassador in Constantinople (Wangenheim)", no. 12, Erzurum, 20 Mayıs 1915; PA-AA: BoKon/169; A53a, 3323; p. 01.06.1915; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 184-185.
133. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 289-317. Kévorkian 1915-16'daki sürgünler ve katliamların kayıtlarını bölge bölge derlemiştir. İlgilenen okurlar daha fazla ayrıntıya ulaşmak, yazarın kullandığı kaynakları öğrenmek için Kévorkian'ın metnine ve dipnotlarına başvurabilir.

DOKUZUNCU BÖLÜM: SOYKIRIM

1. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 83.
2. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 171-172; Vahakn Dadrian, "Party Allegiance as a Determinant in the Turkish Military's Involvement in the World War I Armenian Genocide", *Hakirah Journal of Jewish and Ethnic Studies* 1, no. 1 (2003): 57-67.
3. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 168; bu belgelerin eksiksiz bir tartışması için bkz. s. 162-170.
4. Teşkilat-ı Mahsusa'nın işleyişinin ayrıntıları ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki sorumlu sekreterlikler için bkz. Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials* (New York: Berghahn Books, 2011), s. 137-146.
5. Erzurum'daki idareciden (Scheubner-Richter) İstanbul'daki Büyükelçi'ye (Wangenheim) rapor, Erzurum, 9 Temmuz 1915; PA-AA: BoKon/169; A53a, 4354; s. 23.07.1915; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 245.
6. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 291; Erzurum ve Tercan Ermenilerinin sürülmesinde Cemal'in sorumluluğunu kanıtlayan gerçeklere ilişkin rapor, APC/APJ, PCI Bürosu, I 775, doc. no. 14 (İngilizce), T 347 (Fransızca).
7. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 292.
8. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. xxiv; Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, s. 211.
9. Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 237.
10. Enver Paşa Osmanlı Üçüncü Ordusu'nda komutan olarak hizmet ettikten sonra (18 Aralık 1914-8 Ocak 1915), yerini kısa bir süreliğine İsmail Hâfız Hakkı Paşa'ya (8 Ocak-15 Şubat 1915) bırakmış, sonra onun yerine Mahmut Kâmil Paşa (Mart ortası 1915-8 Ocak 1916) geçmiştir. Sonraki komutanlar sırasıyla şunlardır: Abdülkerim Paşa (8-29 Ocak 1916); Mahmut Kâmil Paşa (29 Ocak-27 Şubat 1916); Abdülkerim Paşa (27 Şubat-6 Mart 1916); Mehmed Vehip Paşa (6 Mart 1916-9 Haziran 1918) ve Mehmed Esad Paşa (9 Haziran-30 Ekim 1918). Bu bilgi için Ozan Arslan'a minnettarım.
11. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 160; Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, 8 cilt (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005-2007), cilt I, s. 123.

NOTLAR: DOKUZUNCU BÖLÜM

12. Kaiser, "Historical Introduction", s. liii, lv-lvi.
13. Leverkuehn, *A German Officer During the Armenian Genocide*, s. 25-26.
14. Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 220; Osmanlı Yüksek Kumandanlığı'nın Dahiliye Nezareti'ne telgrafı, 27 Mayıs 1915, ATASE, B.D.H., no. 1/1, Dosya 44, Dosya 155/207, Dizinler 2-2 ve 2-3; Hikmet Özdemir ve Yusuf Sarınoy (der.), *Türk-Ermeni İhtilafı, Belgeler* içinde bir şerh ile alıntılanmıştır (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2007), s. 66-67; Kamuran Gürün, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed* içinde de alıntılanmıştır (Londra: K. Rustem & Bro., ve Weiderfeld & Nicolson Ltd., 1985), s. 206.
15. Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 220-221; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III, s. 37.
16. Dündar, *Crime of Numbers*, s. 84-85; Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 221; T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920* (Ankara, 1995), s. 30-32. Bu koleksiyona internet üzerinden erişilebilir: <http://www.google.de/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=oCCwQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.devletarsivleri.gov.tr%2Fassets%2>.
17. Dündar, *Crime of Numbers*, s. 84-85.
18. Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 221; Özdemir ve Sarınoy (der.), *Türk-Ermeni İhtilafı, Belgeler*, s. 72-76, 78-81.
19. Bkz. Ara Sarafian, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide", Bartov ve Mack (der.), *In God's Name*, s. 209-221.
20. Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 227; Talat Bey'in Der Zor vali yardımcısına telgrafı, 23 Haziran 1915, BOA/DH.ŞFR. Dosya 54, 895/19.
21. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 314; bu telgraf ilk olarak *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır, no. 3540 (5 Mayıs 1919).
22. Dündar, *Crime of Numbers*, s. 114.
23. De Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, s. 107.
24. age, s. 122. De Nogales Enver'in dayısı ve askeri idadide Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşı olan Halil Kut Paşa'dan bahseder. Halil Paşa 1915'te Kafkasya (ve İran) cephesinde (Birinci Kuvve-i Seferiye), daha sonra 1918'de Şark Orduları Grubu'nda çarpışmıştır. Bu bilgi için Ozan Arslan'a teşekkür ederim.
25. De Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, s. 124, 134.
26. age, s. 99-100.
27. Siirt'teki katliamlar hakkında bkz. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 339-340.
28. De Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, s. 125.
29. Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş* (İstanbul: Kamer, 1997; yeni yazıya çeviren M. Taylan Sorgun, 1972), s. 240-241.

30. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 239; APC/APJ, PCI Bürosu, Y 529-530, dosya no. 26, 27.
31. Bitlis'teki katliamların başlıca görgü tanıklıkları için bkz. Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis: Being Mainly the Narratives of Grissel M. McLaren and Myrtle O. Shane* (New York: Fleming H. Revell, 1919).
32. De Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, s. 133; Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 343.
33. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 346-347. İsveçli misyoner Alma Johannsen Muş'taki katliamlara tanık olmuş ve bunları aktarmıştır, *Ett folk i Landsflykt* (Stockholm, 1930); bu anlatının bir atıfta bulunulmaksızın bir versiyonu Toynbee (der.), *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire*, s. 88-91'de bulunur.
34. Donald Bloxham, "The First World War and the Development of the Armenian Genocide", Suny ve diğerleri (der.), *A Question of Genocide* içinde, s. 573; Wangenheim'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 18 Mayıs 1915, AAPA, Türkiye 183/6.
35. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 351-352; Aramais, *Les massacres et la lute de Mousch-Sassoun* (Cenevre, 1916); Raymond Kévorkian, "The Armenian Population of Sassoun and the Demographic Consequences of the 1894 Massacres", *The Armenian Review* 47, no. 1-2 (Bahar-Yaz 2001): 41-53.
36. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 353; Vehip Paşa'nın 5 Aralık 1918 tarihli ifadesinden alıntı, *Takvim-i Vekayi*, no. 3540 (5 Mayıs 1919): 7, sütun 2.
37. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 467-475; Trabzon'daki cinayetlere ilişkin kanıtların büyük bölümünün kaynağı Trabzon'daki liderlerin Mart ve Nisan 1919'daki duruşmalarıdır.
38. Aktaran Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 488; ABD Ulusal Arşivleri, RG84, Samsun c49, c8. 1, kutu 5, Peter'dan Morgenthau'ya rapor, 10 Temmuz 1915, s. 1.
39. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 488-489; ABD Ulusal Arşivleri, RG84, Samsun c49, c8. 1, kutu 5, Peter'dan Morgenthau'ya rapor, 26 Ağustos 1915, s. 5-6.
40. Doktor Reşit hakkındaki biyografik makalede alıntılanmıştır, Hans-Lukas Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder: Dr. Mehmet Reşid (1873-1919)", Suny ve diğerleri (der.), *A Question of Genocide* içinde, s. 130.
41. *age*, s. 136.
42. Üngör ve Polatel, *Confiscation and Destruction*, s. 138; Mehmed Reşit, *Mülâhazât* (İstanbul, 1919), transliterasyon Nejdet Bilgi, Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın hayatı ve hâtıraları (İzmir: Akademi, 1997), s. 89, not 28; Vartkes Yeghiayan (der.), *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals* (Pasadena, CA: AAIC, 1991), s. 151.
43. Üngör, *The Making of Modern Turkey*, s. 64; Talat'tan Diyarbakır'a, 6 Ni-

NOTLAR: DOKUZUNCU BÖLÜM

- san, 1915, BOA/DH.ŞFR 51/220; Reşit, *Mülâhazât*, transliterasyon Bilgi, Dr. Mehmed Reshid Şahingiray'ın hayatı ve hâraları, s. 112; Yeghiayan (der.), *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 48.
44. Sarafian (der.), *United States Official Documents*, I, s. 19; Halep'teki Amerikan Konsolosu Jesse B. Jackson'dan İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya rapor, 5 Haziran 1915; ABD Dışişleri Bakanlığı Kayıt Grubu 59, 867.4016/77.
45. Üngör ve Polatel, *Confiscation and Destruction*, s. 140; Reşit'ten Talat'a, 27 Nisan 1915, aktaran Hüsametdin Yıldırım, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)* (Ankara: KÖK, 1990), s. 57.
46. Gaunt, *Massacres*, s. 168-169; Ishaq Armalto, *Al-Qusara fî nakabat al-nasara (1919)*, s. 141.
47. Kırımların niteliği hakkında bkz. Barton, "Turkish Atrocities", s. 92; Floyd O. Smith'in açıklaması, Ulusal Arşivler, Washington, DC, Amerikan Barış Müzakere Komisyonu'nun Genel Kayıtları, Özel Raporlar ve Araştırmalar, Kayıt Grup 256, Araştırma Belgesi 822. Diyarbakır'a dair ayrıntılı bir Soykırım anlatısı için bkz. Üngör, *The Making of Modern Turkey*, s. 55-106.
48. Ahmet Mehmetefendioglu (der.), *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*, "Sürgünden İntihara" (İstanbul: Arba, 1992), özellikle s. 43-76. İlgili sayfaları çevirdiği için Fatma Müge Göçek'e teşekkür ederim.
49. Mugerditchian, *The Diyarbekir Massacres and Kurdish Atrocities*, s. 31-33.
50. Gaunt, *Massacres*, s. 162; Yves Ternon, "Mardin 1915: Anatomie pathologique d'une destruction", *Annales du Centre d'histoire arménienne contemporaine* (2002): 88.
51. Mugerditchian, *The Diyarbekir Massacres and Kurdish Atrocities*, s. 35-36.
52. *age*, s. 29.
53. *age*, s. 37.
54. *age*, s. 38-40. Mugerditchian'ın [Mıgırdıçyan] anlatısı Hüseyin Demirel'in hatıratıyla desteklenir, *Ha Wer Delal: Emine Perixane'nin Hayatı* (İstanbul: Avesta, 2008), s. 75-89.
55. Bu olaylar Üngör, *The Making of Modern Turkey* içinde, s. 55-106 ve Kévorkian, *The Armenian Genocide* içinde, s. 360-362'de titizlikle yeniden kurgulanmıştır.
56. Uğur Ümit Üngör, "Introduction: The Armenian Genocide as a Complex Process", Mugerditchian, *The Diyarbekir Massacres and Turkish Atrocities* içinde, s. xiii-xiv içinde; Demirel, *Ha Wer Delal*, s. 87.
57. De Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, s. 140-141.
58. *age*, s. 146-147.
59. *age*, s. 139.
60. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 223-224; Dahiliye Nazırı Talat'tan Diyarbakır, Mamuret-ül Aziz ve Bitlis vilayetlerine şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR, no. 54/9, 14 Haziran 1915.

61. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 210; Dahiliye Nazırı Talat'tan Diyarbakır vilayetine şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR, no. 54-A/248, 2 Ağustos 1915.
62. Musul'daki Alman konsolos yardımcısından (Holstein) İstanbul Alman Büyükelçiliği'ne telgrafla geçen rapor, Musul, PA-AA/BoKon/169; A53a, 4184, 10 Temmuz 1915; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 245-246.
63. Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder", s. 142-143; PA-AA/BoKon/169 (Lepsius 1919, belge 112); Johannes Mordtmann'ın notu, "İstanbul Büyükelçisi: 12 Temmuz'da Talat Bey'e bizzat iletilmek üzere" 10 Temmuz 1915, Walter Holstein, Musul'daki Alman konsolos yardımcısından İstanbul Elçiliği'ne, DE/PA-AA/ BoKon 169 (karşılaştıran Lepsius 1919, belge 110); BOA/DH.ŞFR, no. 54/406, 12 Temmuz 1915, *Armenians in Ottoman Documents*, s. 75'te transkripsiyonu bulunur.
64. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 373-383'te Talat'ın Katolik ve Protestan Ermenilerin sürülmesiyle ilgili birçok politikası ve telgrafı incelenir.
65. age, s. 211; Dahiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR, no. 56/315, 6 Ekim 1915.
66. Üngör ve Polatel, *Confiscation and Destruction*, s. 151; Mehmed Reşit, "Günlük", Bilgi, Dr. Mehmed Reşid içinde, s. 115-137.
67. Mehmetefendioğlu (der.), *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*, özellikle s. 43-76.
68. Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder", s. 137.
69. Arslan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien", s. 246; Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü* (İstanbul: Remzi, 1979), s. 58.
70. Mugerditchian, *The Diyarbekir Massacres and Kurdish Atrocities*, s. 42-43, 49-50.
71. Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder", s. 144.
72. Holquist, "The Politics and Practice of the Russian Occupation of Armenia", s. 155; Boris Nol'de, "Buduşçyeye ustroistvo Armenii: Osnovniye polojeniya", AVPRI, f. 340, op. 610 [B. E. Nol'de], d. 172; Dışişleri Bakanı Sazonov'dan Büyükelçi Benckendorff'a, 7/20 Temmuz 1915, E. A. Adamov, *Razdel Aziatskoy Turtsii: po sekretnum dokumentam b. ministerstva inostrannih del içinde* (Moskova: Litizdat, 1924), belge 46.
73. Bkz. Holquist, "The Politics and Practice of the Russian Occupation of Armenia"; aynı yazar, "In Accord with State Interests and the People's Wishes: The Technocratic Ideology Imperial Russia's Resettlement Administration", *Slavic Review* 69, no. 1 (Bahar 2010): 170-171; aynı yazar, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002), s. 18-20, 33-34.
74. Aktaran Holquist, "Forms of Violence", s. 349; Dersim bölgesi idarecisi Gadjemukov'dan Kafkasya Ordusu Komutanı Yudenic'e, 14 Mart 1917 (RG-VIA, f. 2168 [Ştab kavkazskoy armii], s. 1, d. 274, ll. 1-3, burada 2 ob.)

NOTLAR: DOKUZUNCU BÖLÜM

75. Holquist, "The Politics and Practice of the Russian Occupation of Armenia", s. 157-158; Sazonov'dan Grandük Nikolay Nikolayeviç'e, 14/27 Haziran 1916 (RGVIA, f. 2005 [Grajdanskoe upravleniye pri Verhovnom Glavno-komanduyuşiem], op. 1, d. 17, ll. 1-2 ob.); yeniden basım, Adamov, *Razdel Aziatskoy Turtsii: po sekretum dokumentam b. ministerstva inostrannih del*, doc. 140.
76. Holquist, "The Politics and Practice of the Russian Occupation of Armenia", s. 158.
77. Almanları suçlayanlar arasında şunlar yer alır: Artem Ohandjanian, *Armenien: Der Verschwiegene Völkermord* (Viyan: Böhlau, 1989); Christoph Dinker, "German Officers and the Armenian Genocide", *The Armenian Review* 44, no. 1 (1991): 77-133; ve Vahakn Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity*, önsöz Roger W. Smith (Watertown: Blue Crane, 1996). Almanların sorumluluğuna ya da katılımına (Urfa'da subay Eberhard Wolffskeel von Reichenberg'in karıştığı tek bir vaka dışında) karşı ileri sürülen en ikna edici argümanın sahibi Hilmar Kaiser'dir; bkz. Kaiser, "Germany and the Armenian Genocide: A Review Essay", *Journal of the Society for Armenian Studies* 8 (1995): 127-142; Dadrian'ın cevabı, s. 143-150; "Germany and the Armenian Genocide, Part II: Reply to Vahakn N. Dadrian's Response", age., s.9 (1996, 1997, 1999): 135-140; Dadrian'ın cevabı, s. 141-148; Dadrian, "The Baghdad Railway and the Armenian Genocide", s. 67-112; yine aynı yazar, "Historical Introduction", s. xv-cxvi. Ayrıca bkz. Donald Bloxham, "Power Politics, Prejudice, Protest and Propaganda: A Reassessment of the German Role in the Armenian Genocide of WWI", Kieser ve Schaller (yay. haz.), *Der Völkermord an Den Armeniern und Die Shoah* içinde, s. 213-244. Daha eski klasik anlatılar için bkz. Ulrich Trumpener, *Germany and the Armenian Persecutions, 1914-1918* (Beyrut: Hamazkayin, 1968); aynı yazar, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968). Bu meselelerin özellikle ilginç bir biçimde ele alındığı bir çalışma için bkz. Hull, *Absolute Destruction*, s. 263-290.
78. İstanbul Alman Büyükelçiliği'ndeki Başkonsolos Mordtmann'ın notları, Pera, PA-AA/BoKon/169; A53a, 21 Temmuz 1915; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 262-263.
79. Weitz, "Germany and the Young Turks", s. 193-194; "Bericht von Dr. Jäckh über Konstantinopel und Dardanellen", 17 Ekim 1915, PAAA/R13750.
80. ay, s. 189; Marschall'dan Bethmann-Hollweg'e, 13 Mayıs 1911, İstanbul, PAAA/R14160/A7812/Nr. 112, 16-17.
81. "From the Ambassador in Constantinople (Wangenheim) to the Imperial Chancellor (Bethmann-Hollweg), no. 453, Pera, 7 July 1915"; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 230.
82. "Memorandum. Handed by the German Embassy in Pera to the Grand Vizier on 4./17.15"; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 231.

83. İstanbul'daki Alman Büyükelçisi'nden (Wangenheim) İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg), No. 449, Pera, 16 Temmuz 1915, PA-AA/R14086; A 22101; pr. 23.07.1915 a.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 256-257. Büyükelçilik bir ay sonra Babıâli'ye gönderdiği ikinci bir mesajda "bu şiddet eylemlerine karşı yeni uyarılarda bulunarak bunlardan kaynaklanabilecek herhangi bir sonucun sorumluluğunu kabul etmeyeceğini" belirtti. Büyükelçilik özellikle "kamuoyunun, Türkiye'nin bir dostu ve müttefiki olarak Almanya'nın bu şiddet eylemlerini onayladığına, hatta onları başlattığına inanma eğiliminde olmasından" büyük üzüntü duyuyordu. "Memorandum" [Babıâli'ye], Pera, 9 Ağustos 1915, İstanbul'da Olağanüstü Yetkideki Alman Büyükelçisi'nden (Hohenlohe-Langenburg) bir raporun ekidir, Pera, PA-AA/R14087, 12 Ağustos 1915; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 302-303.
84. İstanbul'da Olağanüstü Yetkideki Alman Büyükelçisi'nden (Hohenlohe-Langenburg) İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg) bir raporun ekidir, No. 549, Pera, 4 Eylül 1915; PA-AA/R14087; A26474; pr. 10.09.1915 a.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 357-358.
85. ay, Pera, 25 Eylül 1915, PA-AA/R14088; A 28578; pr. 02.10.1915 a.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 380-381.
86. Hull, *Absolute Destruction*, s. 288; Stange'den Askeri Misyona, Erzurum, 23 Ağustos 1915; Lepsius, *Deutschland und Armenien*, belge 149; Dadrian, *German Responsibility*, s. 61-62.
87. Türkiye'deki Hristiyanlar Adına Alınacak Önlemler Hakkında Bildiri, Alman parlamenter Matthias Erzberger'den Berlin, Rosenberg'de Dışişleri Bakanlığı'ndaki Yasama Danışmanına, 3 Mart 1916; PA-AA; R14090, A 05914; pr. 04.03.1916; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 562.
88. Halep'teki konsolostan (Rössler) İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg), Halep, 20 Aralık 1915; PA-AA; R14089; A 00468; pr. 06.01.1916 p.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 496-498.
89. Weitz, "Germany and the Young Turks", s. 194; Metternich'ten Bethmann-Hollweg'e, Çanakkale Boğazı'ndan İstanbul'a yapılan bir yolculuk hakkında, 15 Aralık 1915, PAA/R13750/A36980/No. 722, 65.
90. İstanbul'da Olağanüstü Yetkideki Alman Büyükelçisi'nden (Wolff-Metternich) İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg) rapor, Pera, 9 Aralık 1915; PA-AA; R14089; A 36583; pr. 18.12.1915 a.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 493-494.
91. ay, No. 711, Pera, 7 Aralık 1915; PA-AA; R14089; A 36184; pr. 15.12.1915 p.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 490-493.
92. ay, No. 725, Pera, 18 Aralık 1915; PA-AA; R14089; A 37207; pr. 25.12.1915 p.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 494-495.
93. Bu bölümdeki görüşler Eric Weitz ve Margaret Lavinia Anderson'ın çalışmalarından ve uluslararası bir konferanstaki yorumlarından etkilenmiştir: "Not

NOTLAR: DOKUZUNCU BÖLÜM

- all Quiet on the Ottoman Fronts: Neglected Perspectives on a Global War, 1914-1918", İstanbul Bilgi Üniversitesi, 11 Nisan 2014. Bkz. Weitz, "Germany and the Young Turks", s. 175-198, 367-372; Anderson, "'Who Still Talked about the Extermination of the Armenians?'" s. 199-217, 372-379.
94. İstanbul'da olağanüstü yetkideki Alman büyükelçisinin (Wolff-Metternich) İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg) raporu, Pera, 7 Aralık 1915; Bethmann-Hollweg'den bir notla, 17 Aralık 1915; PA-AA; R14089; A 36184; pr. 15.12.1915; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 490-493.
95. Anderson, "Who Still Talked about the Extermination of the Armenians?" s. 209; "[Memorandum] March 9, 1916, PAA, NL Stresemann Bd. 158."
96. Weitz, "Germany and the Young Turks", s. 198; Kühlmann'dan Bethmann-Hollweg'e, Pera, tarih bilinmiyor, 1917, PAAA/R14162/A4660.
97. İstanbul Büyükelçiliği'ndeki maslahatgüzardan Alman Dışişleri Bakanlığı'na (Radowitz), İstanbul, 13 Kasım 1916; PA-AA/BoKon174; A 30700; pr. 13.11.1916 p.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 684-685; İstanbul'da olağanüstü yetkideki Alman büyükelçisinden (Kühlmann) Dışişleri Bakanlığı'na, Pera, 17 Kasım 1916; PA-AA/R14094; A 31174; pr. 18.11.1916 a.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 687-688.
98. Weitz, "Germany and the Young Turks", s. 195; basın kılavuzunu aktaran Hull, *Absolute Destruction*, s. 284.
99. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 236.
100. age, s. 236-238.
101. age, s. 258; Humann'ın karakter tahlili Hull, *Absolute Destruction*, s. 271'dendir.
102. Hull, *Absolute Destruction*, s. 278; Humann'ın notları (tarih 15 Haziran 1915) Musul'daki konsolos yardımcısının 10 Haziran 1915 tarihli telgrafına cevaben, BA-MA Freiburg, RM 40, nr. 456, s. 93; aktaran Dinkel, "German Officers and the Armenian Genocide", s. 113.
103. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 240.
104. age, s. 246.
105. age, s. 69.
106. Morgenthau'nun anlatısına göre Almanlar Türklerin bu korkularına oynamıştır, Jöntürk liderlerine, özellikle de Enver'e göre Almanlarla ittifak imparatorluğun tek kurtuluşuydu. age, s. 111-112.
107. "Seeks Funds For Starving Armenia", *Detroit Free Press*, 21 Mayıs 1916, s. E4.
108. Anderson, "'Who Still Talked about the Extermination of the Armenians?'" s. 210; *The New York Times*, 25 Eylül 1915, s. 3, sütunlar 3-4, yeniden basım Richard D. Kloeian (der.), *The Armenian Genocide: News Accounts from the American Press: 1915-1922* (Berkeley: Anto, 1988), s. 36.
109. Anderson, "'Who Still Talked about the Extermination of the Armenians?'" s. 210-214.

110. PA-AA; R14089; A 00972; pr. 11.01.1916 p.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 527-528.
111. Alman Dışişleri Bakanı'ndan (Jagow) Lahey'deki sefarete, Berlin, 9 Kasım 1916; PA-AA/R14094; A34247; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 677-678.
112. 30 Haziran/13 Temmuz 1915'te yazılmış mektup; Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 86-87.
113. Peter Holquist'in gösterdiği üzere Rusya'nın hamlesi "kinik bir eylem değildi, Rus hükümetinin on dokuzuncu yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan halklar adına insani müdahalede bulunmak üzere aldığı tedbirlerin yanı sıra yıllarca uluslararası savaş hukukunu yasalaştırma çabasıyla, 'insanlılık kanunlarının var olduğu' yönündeki ısrarına dayanan daha karmaşık bir arka planı vardı." Holquist, "The Politics and Practice of the Russian Occupation of Armenia", s. 154; ayrıca aynı yazar, "The Origins of 'Crimes against Humanity': The Russian Empire, International Law, and the Allies' 1915 Note on the Armenian Genocide" (yayına hazırlanma aşamasında).
114. Martin Gilbert, *Winston S. Churchill, III: 1914-1916: The Challenge of War* (Boston: Houghton Mifflin, 1971), s. 195; *Companion, III*, kısım 2, "May 1915-December 1916" (1973), s. 1230-1231.
115. DüNDAR, *Crime of Numbers*, s. 122-123; MAZC [Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi], 3, 1, 1, 26, 28 Eylül 1915, s. 419-420; 4, 27 Ekim 1915, s. 433-434; 28, 11 Ekim 1915, s. 441; 3, 2, 1, 10, 13 Aralık 1915, s. 133-136.
116. Bedross Der Matossian, "The Taboo within the Taboo: The Fate of 'Armenian Capital' at the End of the Ottoman Empire", *European Journal of Turkish Studies* (2011): 8; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt III, s. 48.
117. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 595; Püzant Yeğyayan (yay. haz), *Adana'yı Hayots Badmutyın* (Adana Ermenilerinin Tarihi) (Antilyas, 1970), s. 342-345; Adana'dan sürgünler hakkında, ayrıca bkz. Barton, "Turkish Atrocities", s. 161; Harriet J. Fischer'in açıklaması, Ulusal Arşivler, Washington, DC, Amerikan Barış Müzakeresi Komisyonu Genel Kayıtları, Özel Raporlar ve Araştırmalar, Kayıt Grup 256, Araştırma Belgesi 813; Üngör ve Polatel, *Confiscation and Destruction*, s. 111-112; BOA/DH.ŞFR 53/113, Dahiliye Nezareti'nden Adana, Bitlis, Halep, Erzurum'a, 25 Mayıs 1915.
118. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 82-85.
119. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 362-363.
120. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 139.
121. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 88.
122. Sivas vilayetindeki sürgünler ve katliamlar hakkında bkz. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 429-466.
123. Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, (yay. haz.) Susan K. Blair (New Rochelle, NY: Aristide D. Caratzas, 1989). Ayrıca bkz. Sarafian (der.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide, III*.

NOTLAR: DOKUZUNCU BÖLÜM

124. Maria Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary: Harpoot, 1907-1919*, çev. Kristen Vind, (yay. haz. ve giriş yazısı) Ara Sarafian (Princeton, NJ: Gomidas, 2001), s. 8.
125. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 3-7.
126. Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary*, s. 47.
127. age, s. 72.
128. age, s. 73-74; Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 123-124.
129. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 46.
130. age, s. 47.
131. age, s. 49.
132. age, s. 50.
133. age, s. 85.
134. age, s. 133.
135. Aktaran Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 200-201; *Takvim-i Vekayi*, no. 3540 (5 Mayıs 1919), davanın ilk duruşmasının raporu, 27 Nisan 1919.
136. Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary*, s. 77, 83.
137. Kaiser, "The Baghdad Railway and the Armenian Genocide", s. 75.
138. Alman Feldmareşal Liman von Sanders'den İstanbul Büyükelçiliği'ndeki maslahatgüzara (Radowitz), Panderma, PA-AA/BoKon/174; A53a, 3351; R14094; A 31505, 12 Kasım 1916; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 679-682.
139. Kaiser, "The Baghdad Railway and the Armenian Genocide", s. 82-86, 89-90, 92-93.
140. Bkz. Armin T. Wegner, *Die Austreibung des armenischen Volkes in die Wüste* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2010) ve Armin T. Wegner *e gli Armeni in Anatolia, 1915: immagini e testimonianze*/Armin T. Wegner *and the Armenians in Anatolia, 1915: images and testimonies* (Milano: Guerini e Associati, 1996).
141. İskenderun'daki Alman konsolos yardımcısının (Hoffmann) Halep'teki konsolos (Rössler) raporu, İskenderun, 8 Kasım 1915, Rössler'den İstanbul'da olağanüstü yetkideki Alman büyükelçisine (Wolff-Metternich) raporun eki, Halep, PA-AA/R14090; A 02889, 3 Ocak 1916; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 503-522.
142. Kirmanşah'tan Kafkasya üzerinden İngiltere'ye gelen iki Arap yetkilinin verdiği, Sir Mark Sykes'ın incelediği bilgi, 25 Eylül 1916, Londra'daki Fransız askeri ataşesi Albay La Panouse'un Fransız Orduları komutanı General Joffre'ye gönderdiği mektubun eki, Londra, 30 Eylül 1916, *The Armenian Genocide: Documentation*, I içinde, s. 505.
143. Amerikan Vacuum Oil Company çalışanı A. Bernau'nun raporu, Halep'teki Alman konsolosunun (Rössler) İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg) gönderdiği raporun eki, Halep, 20 Eylül 1916; PA-A A/; R14094; A 28162; pr. 17.10.1916 p.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 650-656.

144. ay.
145. Raymond Kévorkian, "L'extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie et Mésopotamie (1915-1916): La deuxième phase du genocide", *Revue d'histoire arménienne contemporaine* 2 (1996): 176-177.
146. Bilinmeyen bir kişinin Halep'teki Alman konsolosuna (Rössler) mektubu, Halep, 11 Kasım 1915, Rössler'den Reichskanzler'e (Bethmann-Hollweg) bir raporun eki, Halep, PA-AA/R14089, 16 Kasım 1915.
147. Odian, *Accursed Years*, s. 109.
148. *age*, s. 126, 129.
149. Armenocide, <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/24599fab3538b532c1257794007b610b/0edc5b479b8e0119c125691100037709?Open+Document>; Halep'teki bir okulun Alman müdür yardımcısı Dr. Niepage'in raporu, müsteşar yardımcısı R. von Chelius'un Kayzer II. Wilhelm'e gönderdiği raporun eki, Karlsruhe, 5 Ağustos 1916, Alman İmparatorluk Gizli Sivil Kabinesi'nden (Valentini) İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg) gönderilen mektubun eki, Kumandanlık Karargâhı, PA-AA/R14093, 10 Eylül 1916.
150. ay; Bağdat Demiryolu'nda görevli Alman bir memurun raporu, müsteşar yardımcısı R. von Chelius'un Kayzer II. Wilhelm'e gönderdiği raporun eki, Karlsruhe, 5 Ağustos 1916, Alman İmparatorluk Gizli Sivil Kabinesi'nden (Valentini) imparatorluk şansölyesine (Bethmann-Hollweg) gönderilen mektubun eki, Kumandanlık Karargâhı, PA-AA/R14093, 10 Eylül 1916.
151. Aksakal, "The Ottoman Empire", s. 476; BOA/DH.I.UM 59-1/1-38, 15 Temmuz 1915.
152. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 35; Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nden Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Halep, Hüdâvendigâr (Bursa), Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Mamuret-ül Aziz, Musul, Van ve Yemen valilerine, Urfa, İzmit, İçel, Niğde, Maraş, Bolu, Canik, Çatalca, Der Zor, Asir, Kudûs-ü Şerif (Kudûs), Kale-yi Sultaniye, Menteşe, Teke, Medine-i Münevvere (Medine), Eskişehir, Kütahya ve Karahisâr-ı Sâhib taşra valilerine şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR., no. 54-A/51, 20 Temmuz 1915.
153. Barton, "Turkish Atrocities", s. 195-196; Bay ve Bayan Harlow ile Bay ve Bayan Birge'ün açıklamaları, Ulusal Arşivler, Washington, DC, Amerikan Barış Müzakeresi Komisyonu'nun genel kayıtları, Özel Araştırmalar ve Raporlar, Kayıt Grup 256, Araştırma Belgesi 816.
154. Aktaran Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 203; belgenin fotoğrafı, s. 205; Dahiliye Nazırı Talat'tan Ankara vilayetine şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR, no. 55/290, 29 Ağustos 1915.
155. Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 102.
156. *age*, s. 75.

NOTLAR: DOKUZUNCU BÖLÜM

157. *age*, s. 80-81.
158. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 455-459.
159. *age*, s. 610-612.
160. Suriye'de Halep'teki Amerikan Konsolosluğu'ndan Türkiye'de, İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Sayın Henry Morgenthau'ya, 28 Haziran 1915, Henry Morgenthau, Sr. Belgeleri, Kongre Kütüphanesi, Elyazması Bölümü, Makara 7.
161. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 964; A. Sahakian, *Heroic Urfa and its Armenians* (Beyrut: 1955), s. 810-812, 858, 966; Jernazian, *Judgment unto Truth*, s. 85.
162. İstanbul'da olağanüstü yetkideki Alman büyükelçisinden (Wolff-Metternich), İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg) raporun eki, Halep'teki Alman konsolosunun (Rössler) kaleminden, (8, 16 Kasım 1915), Pera, 29 Kasım 1915, No. 701; PA-AA; R14089; A 35268; pr. 06.12.1915 p.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 484-487.
163. Urfa direnişi hakkında bkz. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 613-620.
164. Akçam, *A Shameful Act*, s. 200; "Halep Valisi Celal'in Anıları", *Vakit*, 12 Aralık 1918.
165. Sarafian (der.), *United States Official Documents*, III, s. 27-33; Harput'taki Amerikan Konsolosu Leslie A. Davis'ten İstanbul Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya rapor, Harput, 30 Aralık 1915, ABD Dışişleri Bakanlığı Kayıt Grup 59, 867.4016/269.
166. Anadolu'daki Ermenilerin din değiştirip İslam'a geçmeleri hakkında bkz. "The forced conversion to Islam of the Armenians in Anatolia", İstanbul Başkonsolosu'nun (Mordtmann) notları, Pera, 21 Aralık 1915; PA-AA; Bo-Kon/172; A53a, 7250; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 501-503.
167. Dünder, *Crime of Numbers*, s. 110.
168. Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 688-691; İzmir'deki Alman Başkonsolosu'ndan (Spee) İstanbul Alman Büyükelçiliği'ndeki maslahatgüzara (Radowitz), İzmir, PA-AA; R14094, 18 Kasım 1916.
169. Dünder, *Crime of Numbers*, s. 106.
170. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 103-105.
171. *age*, s. 110-111. Ayrıca bkz. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 421-422.
172. Dünder, *Crime of Numbers*, s. 93.
173. *age*, s. 92; DH.ŞFR [*Dahiliye Nezareti. Meban-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Mütferrik*], 50.210 (9 Mart 1915).
174. Dünder, *Crime of Numbers*, s. 93; DH.ŞFR 53.222.
175. Patrik Zaven Yeğyayan'dan Bulgaristan Piskoposuna bir mektupta aktarılmıştır, 25 Ağustos/7 Eylül 1915; Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 93-94.
176. Aktaran Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 116.
177. *age*, s. 118-119.
178. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 146.

179. Alman mühendis Bastendorff'tan Halep'teki Alman konsolosuna (Rössler) rapor, Halep, 18 Aralık 1915, Rössler'in İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg) gönderdiği bir raporun içindedir, Halep, PA-AA/R14090, 3 Ocak 1916; Alman mühendis Bastendorff'tan Halep Konsolosu Rössler'e rapor, Halep, 18 Aralık 1915, ek 2, PA-AA; R14090; A 02888; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 525-527.
180. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*'de Talat'ın Soykırım'ı yönettiğini, vilayetlerden neler olup bittiğini bildiğini gösteren çok sayıda telgraf bir araya getirilmiştir; Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep vilayetine şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR., nr. 56/4, 14 Eylül 1915; Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nden Teke Bölge Valisi'ne, BOA/DH.ŞFR., nr. 58/42, 17 Kasım 1915.
181. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 639-644. Soykırım sırasında Halep'teki Ermeniler ve Amerikalıların kurguya dökülmüş, güçlü duygular uyandıran, canlı anlatıları için bkz. Chris Bohjalian, *The Sandcastle Girls* (New York: Random House, 2012).
182. Akçam, *A Shameful Act*, s. 4, 167, 185; "Halep Valisi Celal'in Anıları", *Vakit*, 12 Aralık 1918.
183. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 280; Dahiliye Nazırı Talat'tan taşradaki Der Zor'a şifreli telgraflar, BOA/DH.ŞFR, no. 66/19, 19 Temmuz 1916; no. 66/94, 29 Temmuz 1916.
184. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 281.
185. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 662-670. Salih Zeki daha sonra Türkiye Komünist Partisi'nin kurucuları arasında yer almıştı.
186. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 148. Halep'teki Alman konsolosu Rössler "Der Zor'dan gelen bir Türk subayından Der Zor mutasarrıfının yerel nüfusun yüzde 10'u kadar Ermeni'nin bırakılması, geri kalanların Musul'a gönderilmesi emrini aldığını öğrenmiştir. Der Zor'daki yerel nüfus muhtemelen 20.000 kadardır." Halep'teki konsolostan (Rössler) İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg) rapor, Halep, 27 Nisan 1916; PA-AA; R14091; A 12911; pr. 16.05.1916 p.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 581.
187. Rahibe Araksiya Cebecian'dan Rahibe Beatrice Rohner'e mektup, Der Zor, 22 Haziran 1916, Halep'teki Alman konsolosunun (Rössler) İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg) gönderdiği raporun eki, Halep, 29 Temmuz 1916; PA-AA; R14093; A 21969; pr. 18.08.1916 p.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 611.
188. Aktaran Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 646; Talat'tan Mustafa Abdülhalik'e telgraf, 18 Kasım (1 Aralık), 1915; APC/APJ, PCI Bürosu, P54, s. 7.
189. Sarafian (der.), *United States Official Documents*, I, s. 119-120; Halep'teki Amerikan Konsolosu Jesse B. Jackson'dan, 3 Eylül 1916, Bayan Jesse Jackson'ın İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya yazdığı bir mektupta aktarılmıştır, Jackson, MI, 13 Ekim 1916; ABD Dışişleri Bakanlığı Kayıt Grup 59, 867.4016/298. 190. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. xviii-xix.

ONUNCU BÖLÜM: YETİM ULUS

1. Üngör ve Polatel, *Confiscation and Destruction*, s. 78; Murat Koraltürk, "Milliyetçi bir refleks: Yer adlarının Türkleştirilmesi", *Tophumsal Tarih* 19, no. 117 (2003): 98-99.
2. Arkun, "Zeytun and the Commencement of the Armenian Genocide", s. 239.
3. Üngör ve Polatel, *Confiscation and Destruction*, s. 21; BOA.DH.ŞFR 59/239, Dahiliye Nezareti'nden tüm vilayetlere, 6 Ocak 1916; ayrıca bkz. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity* içindeki telgraflar; Dahiliye Nezareti İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden vilayetlere, Emval-i Metruke ve Tasviye Komisyonu başkanlarına şifreli telgraf., BOA/DH.ŞFR., nr. 59/239, 6 Ocak 1916.
4. Malatya'daki Körler Evi müdüründen (Ernst Jacob Christoffel) İstanbul'daki Alman büyükelçiliğinde görevli başkonsolosa (Mordtmann) rapor, Sivas, PA-AA/BoKon/100, 1 Nisan 1916.
5. İstanbul'da olağanüstü yetkideki Alman büyükelçisinden (Wolff-Metternich) İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg), Pera, 24 Ocak 1916; PA-AA; R14089A 02530; pt. 28.01.1916 a.m.; Diyakoz Jakob Künzler'den Halep'teki Alman konsolosuna (Rössler) mektup, Urfa, 17 Ocak 1916, Rössler'in İmparatorluk Şansölyesi'ne (Bethmann-Hollweg) gönderdiği raporun eki, Halep, 31 Ocak 1916; PA-AA; R14090; A 04546; pt. 18.02.1916 p.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 530-531, 538-540.
6. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*'deki telgraflardan; Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nden Halep ve Adana vilayetlerine şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR., nr. 63/259, 9 Mayıs 1916; Dahiliye Nezareti İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Mamuret-ül Aziz vilayetine şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR., nr. 63/283, 11 Mayıs 1916; Dahiliye Nezareti İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden vilayetlere şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR., nr. 63/261, 10 Mayıs 1916; Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nden Ankara, Hüdâvendigâr (Bursa), Konya ve Adana vilayetlerine, Kütahya, İzmit, Karahisâr-ı Sâhib ve Niğde taşrasına şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR., nr. 63/294, 14 Mayıs 1916; Dahiliye Nezareti Mabânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti'nden vilayetlere ve taşraya şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR., nr. 64/18, 14 Mayıs 1916.
7. Britanya İstihbarat Servisi'nin raporu, Kahire, 20 Mayıs 1916, Beylerian (der.), *Les Grandes Puissances* içinde, s. 206; Gaunt, *Massacres*, s. 69-70.
8. Erzurum'daki idareciden (Scheubner-Richter) o tarihte Münih'te bulunan İmparatorluk Şansölyesine rapor (Bethmann-Hollweg), 4 Aralık 1916; PA-AA; R14094; A 33457; pr. 08.12.1916 p.m.; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 691-695.
9. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 701; İkdâm, 25 Eylül 1917.
10. Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nden Sivas, Kastamonu ve Ankara vilayetleri ile Bolu taşrasına şifreli telgraf, BOA/DH.ŞFR., nr. 72/62,

- 21 Ocak 1917; Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 1082-1085; 25 Eylül 1917'de *İkdam*'da eksiksiz yayımlanmıştır; İstanbul'da olağanüstü görevde bulunan Alman büyükelçisinden (Kühlmann) Şansölye'ye (Bethmann-Hollweg) rapor, Pera, PA-AA/R14095, 16 Şubat 1917.
11. İstanbul'da olağanüstü yetkideki Alman büyükelçisinden (Kühlmann) imparatorluk şansölyesine (Bethmann-Hollweg) rapor, Pera, PA-A A/ R14095, 24 Şubat 1917.
 12. "Sıklıkla rafa kaldırıldığı varsayılsa da, Talat Paşa'nın, zaman zaman bizzat bahsini de açtığı, eski kabineye ait Ermeni karşıtı politikadan vazgeçme planını uygulayıp uygulamayacağı belli değildir... Henüz somut bir gelişme yoktur, ülke içinden gelen çeşitli haberler zulümlerin o kadar kapsamlı olmasa da hâlâ devam ettiğini farzetmemize neden olmaktadır." Mordtmann'ın 23 Temmuz 1917 tarihli notu, Yabancı Ülkeler Merkezi Enformasyon Dairesi başkanından (Jäckh) İstanbul'da olağanüstü yetkideki Alman büyükelçisine (Kühlmann) mektupta, PA-AA/BoKon/174, 19 Nisan 1917; ayrıca İstanbul'daki Alman büyükelçisinin (Bernstorff) dışişleri bakanına telgrafla geçen raporuna bkz. İstanbul, PA-AA/R14100, 23 Mayıs 1918.
 13. Bkz. Ronald Grigor Suny, *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1972).
 14. Kafkasya ve İran'da 1915-1921 döneminde ordular ilerler ve geri çekilirken Müslüman ve Hristiyan düzensiz kuvvetler ve sivillerin gaddarlıkları yabancı gözlemciler tarafından betimlenmiştir. Örneğin bkz. Price, *War and Revolution in Asiatic Russia*; Sir Harry Luke, *More Moves on an Eastern Checkerboard* (Londra: L. Dickson & Thompson, 1935); "Antranik", *Blackwood's Magazine* 245, no. 1248 (Ekim 1919); Alfred Rawlinson, *Adventures in the Near East* (Londra: A. Melrose, 1923).
 15. *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Hareket-i İhtilaliyesi: Meşrutiyetten Evvel ve Sonra* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1916).
 16. Bu bilgi için Fatma Müge Göçek'e minnettarım.
 17. İstanbul Büyükelçisi'nin (Bernstorff) Şansölye'ye (Hertling) raporu, Pera, PA-AA/R14098, Kasım 16, 1917.
 18. Talat Paşa, "Posthumous Memoirs of Talat Pasha", *Current History* 15, no. 1 (Ekim 1921): 295.
 19. E. Neuner'in raporu, Reichstag mensubu Maximilian Pfeiffer'in Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği mektubun eki, Berlin, PA-AA/R13200, 22 Şubat 1918.
 20. Fatma Müge Göçek, "Reading Genocide: Turkish Historiography on 1915", Suny ve diğerleri (der.), *A Question of Genocide* içinde, s. 48.
 21. Dışişleri Bakanlığı'nın notları, Berlin, PA-AA/R14099, 19 Mart 1918.
 22. Trabzon'daki Alman konsolosunun (Bergfeld) Reichskanzler'a (Hertling) raporu, Trabzon, PA-AA/R14104, 1 Eylül 1918.

NOTLAR: ONUNCU BÖLÜM

23. Üngör ve Polatel, *Confiscation and Destruction*, s. 48; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995), s. 182.
24. Erik J. Zürcher, "The Ottoman Empire and the Armistice of Moudhros", *The Young Turk Legacy*, s. 191-193 içinde.
25. Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul*, s. 19; Lord Curzon'un sözü, 8 Mart 1919, E. L. Woodward ve R. Butler (der.), *Documents on British Foreign Policy*, üçüncü dizi, cilt 4 (1919-1939) (Londra: His Majesty's Stationery Office, 1952), s. 57.
26. Dışişleri Bakanlığı'ndaki orta elçinin (Göppert) notları, PA-AA/R14105; A 54420, 26 Aralık 1918; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 761-762; Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki Göppert'ten Johannes Lepsius'a mektup, PA-AA:R14106; A 18715, 28 Haziran 1919; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 762-763.
27. Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul*, s. 24: "Türk kaynakları bu kaçışın 1914-1917 dönemindeki Osmanlı Genelkurmay Başkanı General Bronsart von Schellendorf tarafından organize edilip kolaylaştırıldığını göstermektedir."; bkz. Cemal Kutay, *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, 3 cilt (İstanbul: 1981), cilt III, s. 1103; Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam* (İstanbul: Tercüman, 1980), s. 251; Galib Vardar, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, (der.) S. N. Tansu (İstanbul: İnkılap, 1960), s. 386-388; Kapitanleutnant Baltzar, "Das romantische Ende der drei grossen Türken der Kriegszeit: Talaat, Enver und Dschemal Pascha. Eine Erinnerung an den 1. November 1918", *Orient-Rundschau* 15, no. 11 (10 Kasım 1933): 120-121.
28. Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul*, s. 24-25.
29. Erik J. Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926* (Leiden: Brill, 1984), s. 73.
30. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 416-417, 421-423, 426-427. Mütareke sonrası Türk basını hakkında bkz. Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul*, s. 23-33.
31. Bkz. Lerna Ekmekcioğlu, *Recovering Armenia: The Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2016).
32. Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul*, s. 46.
33. *age*, s. 65-66; *Morning Post*, 13 Şubat 1919; Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanlıların Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında* (İstanbul: Sebil, 1969), [no. 120], s. 38; Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* (İstanbul: Temel, 1998), [no. 92], s. 39-40; Gotthard Jäschke, "Beiträge zur Geschichte des Kampfes der Türkei um Ihre Unabhängigkeit", *Die Welt des Islams* 5, no. 102, n.s. (1958): 12.
34. Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul*, s. 35-37, 57-63, 66, 251-257. Duruşmaların tutanakları Osmanlı meclisinin resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*'de ya-

- yımlanmış, Hamburg Sosyal Araştırma Enstitüsü'nün finanse ettiği bir proje çerçevesinde Hayrettin Aydın tarafından modern Türkçeye çevrilmiştir. *age*, s. 6. Diğer gazeteler duruşmalar hakkında *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmamış bilgileri yayımlamıştır. *age*, s. 200-250.
35. Levon Marashlian, "Finishing the Genocide: Cleansing Turkey of Armenian Survivors, 1920-1923", Hovannisian (der.), *Remembrance and Denial*, s. 117-118; Kapriel Noradunkyan, "Andib huşer: Kapriel Efendi Noradunkyani, Nahgin Osmanyen Ardakin Kordzots Nakharar" (Osmanlı Sabık Hariciye Nazırı Kapriel Efendi Noradunkyan'ın Yayımlanmamış Anıları), *Baykar*, 17 Haziran 1952.
 36. Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul*, s. 77, n. 134; FO 371/4173, 72536, 21 Nisan 1919, folyo 355; Yozgat duruşmasının hükmü, 8 Nisan 1919, *Takvim-i Vekayi*, no. 3617 (7 Ağustos 1919): 2.
 37. Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul*, s. 195-197.
 38. *age*, s. 280; *Takvim-i Vekayi*, no. 3540 (12 Nisan 1919): 7.
 39. Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul*, s. 201.
 40. Zürcher, *The Unionist Factor*, s. 48; ayrıca Zürcher'in *The Young Turk Legacy and Nation Building*'de derlenmiş makalelerine bakınız.
 41. Çeviren ve aktaran Erik Jan Zürcher, "Renewal and Silence: Postwar Unionist and Kemalist Rhetoric on the Armenian Genocide", Suny ve diğerleri (der.), *A Question of Genocide* içinde, s. 312.
 42. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building*, s. 48. Zürcher meseleyi, Bernard Lewis'in Türkiye'nin modern tarihini, modernleşme teorisi ve geleneksel imparatorluktan modern ulus-devlete geçiş çerçevesinde tanımladığı etkileyici görüşüne dayanarak ele alır. *age*, s. 41-53.
 43. Zürcher, "Renewal and Silence", s. 312; Nimet Unan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II* (1906-1938) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959), s. 12. Ermeni Soykırımı'nın anlaşılması ve yazılması konusunda son yirmi yılda kaydedilen ilerlemeler, Zürcher'in, konuyu neredeyse tartışmadığı, tartıştığı kadarnı da büyük ölçüde dipnotlara sığdırdığı *The Unionist Factor* kitabı, imparatorluğun son yıllarında sürgünler ve katliamların temel bir önem taşıdığını kanıtladığı *The Young Turk Legacy* kitabı ve "Renewal and Silence" başlıklı makalesiyle karşılaştırıldığında apaçık ortaya çıkar.
 44. Stanley Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922* (New York: State University of New York Press, 1973). Bedross Der Matossian'ın hazırladığı Stanley Kerr arşivlerinin kataloğu için şu adrese bakınız: <http://www.zoryaninstitute.org/pdf/Stamley%20Kerr%20Archives%20Catalogue.pdf>.
 45. Zürcher, *The Unionist Factor*, s. 130.
 46. İzmir'in alınması ve yangın hakkında çok geniş bir literatür mevcuttur, kentteki ABD Konsolosu George Horton'un hatıralarıyla başlanabilir: *The Blight of Asia, An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by*

NOTLAR: ONUNCU BÖLÜM

- Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers; with the True Story of the Burning of Smyrna (Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company, 1926; Londra: Sterndale Classics and Taderon Press, 2003); ayrıca bkz. Marjorie Housepian Dobkin, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971; ikinci basım, Kent, OH: Kent State University Press, 1988); Martin Giles, *Paradise Lost: Smyrna 1922: The Destruction of Islam's City of Tolerance* (Londra: Sceptre; Hodder & Stoughton, 2008); Heath Lowry, "Turkish History: On Whose Sources Will it Be Based?: A Case Study on the Burning of Izmir", *Osmanlı Araştırmaları/Journal of Ottoman Studies* 9 (1988): 1-29.
47. Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Johannes Lepsius'a mektup, Berlin, PA-AA;R14106; A 18715, 28 Haziran, 1919; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 762-763.
48. Armenocide, <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/24599fab3538b532c1257794007b610b/d21dfd2a3ea26159c12568f30059b36e!OpenDocument>; New York Tribune, "Another Chapter in Germany's Confession of Turkish Guilt," PA-AA/R14106, 27 Temmuz 1919. Ayrıca bkz. Wolfgang Gust, "Magical Square: Johannes Lepsius, Germany and Armenia", çev. Vera Draack, <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/GuidesView/MagischesViereckEn?OpenDocument>.
49. Bu Tehliryan'ın ifadesinden alınmıştır; iki görgü tanığı onun bütün bu süre boyunca Talat'ın peşinde olduğunu söylemiştir. *h Armenian Political Trials, Proceedings, I: The Case of Soghomon Tehlirian*, çev. Vartkes Yeghiayan (Los Angeles: A. R. F. Varantian Gomideh, 1985), s. 21-22, 28-31.
50. Anderson, "Who Still Talked about the Extermination of the Armenians?" s. 215-216; Ernst Jäckh, "Talaat", *Deutsche Politik* 14 (1921): 315; ve *Der Goldene Pflug: Lebenserinnerung eines Weltbürgers* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1954), s. 221-222.
51. Tehliryan'ın Talat'ı öldürmesi hikâyesinin başlıca kaynağı duruşma kayıtlarıdır, *Armenian Political Trials, Proceedings, I: The Case of Soghomon Tehlirian* ilk olarak *Der Prozess Talaat Pascha* adıyla yayımlanmıştır, giriş bölümü Armin T. Wegner (Berlin, 1921); Tessa Hofmann (der.), *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht: Der Prozess Talaat Pascha* (Göttingen, 1985); Derogy, *Resistance and Revenge*; ve Rolf Hosfeld, *Operation Nemesis: Die Türkei, Deutschland und der Völkermord an den Armeniern* (Kiepenheuer & Witsch, 2009).
52. *Armenian Political Trials, Proceedings, I*, s. 74-75.
53. *age*, s. 81.
54. *age*, s. 77.
55. *age*, s. 80.
56. *age*, s. 84.
57. *age*, s. 87-88.
58. Halep'teki eski Alman konsolosundan (Walter Rössler) mektup, Eger'den Jo-

- hannes Lepsius'a, PA-AA/NL/Rössler/cilt 1, özel yazışma, 25 Nisan 1921; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 764-768. Rössler Andonyan'ın Almanlara saldırmasından özellikle rahatsız olmuştur. Halep'teki eski Alman konsolosunun (Rössler) Alman Dışişleri Bakanlığı'na açıklamasının taslağı, PA-AA/NL/Rössler/ cilt 2, 30 Mayıs 1921; Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 768.
59. Alman Dışişleri Bakanı'nın (Haniel) Tehliryan davasının savunma avukatına (Gordon) açıklaması, Berlin, PA-AA/NL/Rössler/cilt 2, 2 Haziran 1921: Gust (der.), *The Armenian Genocide*, s. 768-769. Tehcir Umum Müdürü, daha sonraları Türkiye Cumhuriyeti'nin içişleri bakanı olarak görev yapan Şükrü Kaya'ydı. Bu bilgi için Erik-Jan Zürcher'e minnettarım.
 60. *Armenian Political Trials, Proceedings*, I, s. 148.
 61. *age*, s. 149.
 62. Aktaran Rolf Hosfeld, "The Armenian Massacre and Its Avengers: The Ramifications of the Assassination of Talaat Pasha in Berlin", *IP—Transatlantic Edition* (Güz 2005): 61.
 63. Kevork D. Bardakjian, *Hitler and the Armenian Genocide* (Cambridge, MA: Zoryan, 1985); bu sözün asıl kaynağı Louis P. Lochner'dir, *What About Germany?* (New York: Dodd, Mead, 1942), s. 1-4.
 64. Anderson, "Who Still Talked About the Extermination of the Armenians?" s. 217.
 65. Edward Minassian, *Musa Dagh* (Cold River Studio, 2007); ayrıca bkz. http://www.imprescriptible.fr/archives/usa/articles/Minassian_40-Years-of-Musa-Dagh.pdf

SONUÇ

1. "Etnosit" terimi burada "soykırım" ile eşanlamlı olarak kullanılmıştır, ama akademisyenler önemli ve yararlı bir ayrıma giderek etnositin bir kültürün yok edilmesi anlamına geldiğini, soykırımsa bir halkın fiziksel olarak yok edilmesi olduğunu belirtir. Örneğin bkz. Pierre Clastres, "De l'ethnocide", *L'homme* 14, no. 3-4 (1974): 101-110. Clastres şöyle yazar: "Soykırım terimi 'ırk' fikrini ve ırksal bir azınlığı ortadan kaldırma iradesini akla getirir, etnosit terimi ise bir halkın fiziksel yıkımı değil, kültürlerinin yıkımı yönündeki esyemi ifade eder. O halde etnosit bir halkın kültürünün yıkımı doğrultusundadır. Etnosit farklı halkların hayat ve düşünce tarzlarının sistematik olarak yıkılmasıdır... Özetlersek soykırım insanların bedenlerini öldürür, etnosit ise ruhlarını. Her iki durumda da bir ölüm söz konusudur, ama farklı türde ölümler", s. 102. Benim tanımına göre soykırım bir halkın hem fiziksel hem kültürel olarak ortadan kaldırılması anlamına gelir.
2. Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government Proposals for Redress* (Washington, DC, 1944), s. 79.

NOTLAR: SONUÇ

3. Naimark, *Fires of Hatred*, s. 12.
4. Carol Anderson, *Eyes Off the Prize: The United Nations and the African American Struggle for Human Rights, 1944-1955* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 180, 228-229. Lemkin sözleşmeye karşı çıkanları, linç etmenin bir soykırım eylemi olmadığı, zira "Güney'in politikasının Siyahları yok etmek değil, bu ırkı farklı bir varoluş seviyesine getirmek olduğu" konusunda ikna etmeye çalışmıştır. (s. 228).
5. Stalin'in suçlarının neden soykırım olarak değerlendirilmesi gerektiği üzerine kışkırtıcı bir sentez öne süren Norman Naimark şunu iddia eder: "Siyasal ve sosyal gruplar 'icat edilmiş' uluslar haline gelir." Ukrayna'daki ölümcül kıtlığın köylüleri mi yoksa Ukraynalıları mı hedef aldığı tartışması, bu kategorilerin birbirine kolayca karıştığını bu anlamda gözden geçirir. Stalin en iyi ihtimalle Ukraynalıların kültürlerini ve geleneksel hayat tarzlarını ortadan kaldırmaya kararlıydı." *Stalin's Genocides* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2010), s. 29. Kapsam bu şekilde genişletildiğinde İngiltere'deki çitleme hareketi ve gecekonduların temizlenmesi de soykırım sayılabilir. Nihayetinde argüman döngüsel bir hal alır: tanımı, soykırım diye anmak istediğiniz şeyi içerecek şekilde değiştirdiğinizde o olgu soykırım haline gelir.
6. Dündar, *Crime of Numbers*, s.3; bkz. Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi* (İstanbul: Everest, 2008).
7. Dündar, *Crime of Numbers*, s. 149.
8. *age*, s. 150.
9. *age*, s. 150-151.
10. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 258; Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, s. 109; Bryce ve Toynbee (der.), *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 646; Lepsius, *Deutschland und Armenien*, s. lxxv.
11. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 265-278.
12. *age*, s. 693.
13. İmparatorluk ve ulus-devlet arasındaki kavramsal farklılık hakkında bkz. Ronald Grigor Suny, "The Empire Strikes Out: Imperial Russia, 'National' Identity, and Theories of Empire", *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* içinde, (der.) Ronald Grigor Suny ve Terry Martin (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 23-66.
14. Ziya Gökalp, "Kızıl elma", Graham Charles Kinloch ve Raj P. Mohan, *Genocide Approaches, Case Studies, and Responses* (New York: Algora, 2005), s. 50'den çeviri; aktaran Jongerden, "Elite Encounters of a Violent Kind", s. 80.
15. Uday Singh Mehta, Fitzpatrick (der.), *Liberal Imperialism in Europe* içinde, s. 261.
16. Soykırım'ın rastlantısallığı ve ayrışıklığını savunanlar arasında Michael Mann, Norman Naimark, ve Ronald Grigor Suny yer alır. Bkz. Suny, "Empire and Nation: Armenians, Turks, and the End of the Ottoman Empire", *The Arme-*

- nian Forum 1, no. 2 (1998): 17-51; Suny'nin cevabıyla beraber, Vahakn N. Dadrian, Engin Deniz Akarlı ve Selim Deringil'in eleştirel tepkileri için, s. 131-136. Yves Ternon da bir dizi çalışmada benzer bir argüman savunmuştur: *Les Arméniens: Histoire d'un génocide* (Paris, 1977); *La cause arménienne* (Paris, 1983); ayrıca Gérard Chalian, *The Armenians From Genocide to Resistance*, çev. Tony Berrett (Londra, 1983) ve *Le génocide des Arméniens* (Paris, 1984); ayrıca Chalian, *Enquête sur la négation d'un genocide* (Marsilya, 1989).
17. Bu tartışmaların bir değerlendirmesi için bkz. Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*, üçüncü basım (Londra, 1993), s. 80-107; Geoff Eley'nin yayıma hazırladığı *The "Goldhagen Effect": History, Memory, Nazism—Facing the German Past* için kaleme aldığı giriş bölümü (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000), s. 1-31. Bir amacın güdüldüğünü savunanlar soykırımın, başlıca aktörlerin tasarladığı büyük bir planın parçası olduğunu savunur, (işlevselciler olarak da anılan) yapısalcılara soykırımın bir siyasal oluşum içindeki bireylerin ürettiği politikalar, pratikler, fırsatlar ve rastgele seçimlerin ürünü olduğu kanısındadır. Bu kitaptaki argüman, başlıca aktörlerin bilişsel inançlarının ve içinde bulundukları duygusal ortamın onların imparatorluğu kurtaracak pratik ve kabul edilebilir bir politika olarak soykırımı tercih etmelerine yol açtığını vurguladığı için yapısalcı argümana yakındır.
 18. Yapısalcı uluslararası ilişkiler kuramına göre güvenli hale getirme, siyasallaştırmanın aşırıya kaçan bir versiyonudur, güvenlik adına olağanüstü önlemlerin uygulanmasını öngörür. Bkz. Barry Buzan, Ole Wæver ve Jaap de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis* (Boulder, CO: Lynne Rienner, 1998), s. 25; ve Michael C. Williams, "Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics", *International Studies Quarterly* 47 (2003): 512; Barry Buzan, *People, States and Fear: An Agenda for Security Studies in the Post-Cold War Era* (Hemel Hempstead: Harvester, 1983; ikinci basım, 1991).
 19. Jongerden, "Elite Encounters of a Violent Kind", s. 72.
 20. Kuzey İrlanda, Hindistan, Sudan, Ruanda, Sri Lanka ve Balkanlar'daki etnik şiddeti inceleyen diğer yazarların üstünde durduğu altı örneği gözden geçiren James D. Fearon ve David D. Laitin şu noktayı vurgular: "Hatta bu çalışmalara dayanarak, sürdürülebilir bir 'etnik şiddet'in zorunlu koşullarından birinin, üniversite eğitimi gördükleri için komşularını satırlarla öldürmeye çekinecek milliyetçi ideologların harekete geçirebileceği çetelerin (birçok örnekte az eğitim görmüş, işsiz ya da iyi ücret alamayan, küçük şehirlerden gelen genç erkeklerin) varlığı olduğu sonucuna varılabilir." James D. Fearon ve David D. Laitin, "Violence and the Social Construction of Ethnic Identity", *International Organization* 54, no. 4 (Güz 2000): 845-877, s. 869.
 21. *age*, s. 871.
 22. Cinayetleri işleyenlerin çeşitliliği hakkında bkz. Mann, *The Dark Side of Democracy*, s. 26-29, 167-173, 212-278.

NOTLAR: TARİHÇİLERDEN ERMENİ SOYKIRIMI'NA BAKIŞ

23. Jan Elster'in dikkat çektiği üzere: "Arzular ve inançlar gibi duygular da bir amaç güder: Bir şey hakkındadırlar. Bu bakımdan ağrı, rahavet, bulantı ve baş dönmesi gibi diğer bedensel hislerden ayrılırlar." Elster şöyle devam eder: "Duyguların belli eylem eğilimleriyle ilişkili olduğu gözlenir. Suçluluk tamir, itiraf etme ya da kendi kendini cezalandırma eğilimi yaratır. Utancın sonucu, kaybolmak ya da kendi kendini gizlemek, aşırı vakalarda intihar etmektir. Kıskançlığın eğilimi kıskanılan nesneyi ya da sahibini yok etmektir. Öfke, birine zarar veren kişiye zarar verme eğilimi uyandırır. Nefretin eğilimi, bu duygunun nesnesini dünya üzerinden silmektir." Jan Elster, *Strong Feelings: Emotion, Addiction, and Human Behavior* (Cambridge, MA: MIT Press, 2000), s. 35, 38-39.
24. Tarihçi Lewis B. Namier şöyle yazıyor: "İnsanlardan geçmişî hatırlamaları, geleceği hayal etmeleri beklenir. Ama aslında tarih üzerine konuşur ya da yazarken tarihi kendi deneyimlerinden yola çıkarak düşünür, geleceği görmeye çalışırken geçmişten sözde örneklere başvururlar: çifte bir tekrarlama süreciyle geçmişî hayal ederek geleceği anarlar." "Symmetry and Repetition", L. B. Namier, *Conflicts: Studies in Contemporary History* içinde (Londra: Macmillan, 1942), s. 69-70. Bu alıntı için Roy Foster'a teşekkür ederim.
25. "Sanrılı akılcılık" terimi Türkyılmaz'ın "Rethinking Genocide" başlıklı makalesinden gelir; Türkyılmaz şöyle yazar: "Bu 'akılcılıklar'ın mantıksal bir temeli yoktur, yine de kitlesel ölçekteki katliamların güçlü bir itici gücü haline gelmişlerdir." (s. 43).
26. Devletin güvenliği argümanı Jöntürk liderlerince tekrarlanmıştır, Osmanlı hükümetinin Ermeni tehciri hakkında yayımladığı ilk büyük belge koleksiyonunda da bu argümana yer verilmiştir: Dahiliye Nezareti, *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Hareket-i İhtilaliyesi* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1916).
27. Aynı olmasalar da benim analizime benzer Soykırım yaklaşımları için bkz. Stepan Astourian'ın itinalı denemesi "The Armenian Genocide: An Interpretation", *The History Teacher* 23, no. 2 (Şubat 1990): 111-160; Mann, *The Dark Side of Democracy*; Levene, *Genocide in the Age of the Nation State*; Valentino, *Final Solutions*; ve Bloxham, *The Great Game of Genocide*.

TARİHÇİLERDEN ERMENİ SOYKIRIMI'NA BAKIŞ: BİBLİYOGRAFİK BİR TARTIŞMA

1. Zürcher, *Turkey, A Modern History*, s. 121; Türkçe bir eleştiri için bkz. Türkaya Ataöv, *The Andonian "Documents" Attributed to Talat Pasha Are Forgeries!* (Ankara: Sistem Ofset, 1984).
2. Vahakn N. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of the Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide", *International Journal of Middle East Studies* 18 (Ağustos 1986): 311-360. Bana göre Andonian belgelerinin kaynağı şaibeli, bu araştırmada bu belgeleri kullanmadım.

NOTLAR: TARİHÇİLERDEN ERMENİ SOYKIRIMI'NA BAKIŞ

3. Edward Minasian, "The Forty Years of Musa Dagħ: The Film That Was Denied", *Journal of Armenian Studies* 3, nos. 1-2 (1986-1987): 121-131. Romanın yankıları hakkında bkz. Yair Auron, "The Forty Days of Musa Dagħ: Its Impact on Jewish Youth in Palestine and Europe", Hovannisian (der.), *Remembrance and Denial* içinde, s. 147-164.
4. Lewis Thomas ve Richard Frye, *The United States and Turkey and Iran* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1951). Lewis Thomas Princeton'da Osmanlı tarihçisi Stanford Shaw'un derslerine girmişti, Shaw da UCLA'de Justin McCarthy ve Heath Lowry'nin doktora çalışmalarının danışmanı oldu; Üçü de, Ermeni ve Ermeni olmayan diğer tarihçilere göre inkarcı cephededir.
5. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (Ankara: Yeni Matbaa, 1950; daha sonra *The Armenians in History and the Armenian Question* başlığıyla çevrilmiştir [İstanbul: Documentary Publications, 1988]). Bloxham bu çalışmanın "Ermeniler hakkında milliyetçi Türk tarih yazımının resmi görüşü yansıtan metni" olduğunu ancak burada "Ermeni devrimci faaliyetlerinin sistematik olarak yanlış ve abartılı bir şekilde sunulduğunu" da belirtir.
6. Suny, "Ararat'a Bakarken", *Ararat'a Bakmak* içinde, s. 337-365.
7. Peter Novick, *The Holocaust in American Life* (Boston: Houghton Mifflin, 1999), s. 128-142. *The New York Times* "Holokost" terimini Hamidiye Alayları'nın 1890'lardaki Ermeni katliamları ve 1910'daki Adana katliamları için kullanmıştır. Duckett Z. Ferriman, *The Young Turks and the Truth About the Holocaust at Adana in Asia Minor, During April, 1909* (Londra, 1913).
8. 1940'lar ve 1950'lerde Ermenileri konu alan yegâne İngilizce tarih dergisi 1948'de Taşnak partisinin kurduğu *The Armenian Review*'du. Bu dergide yayımlanmış, Soykırım'ı konu alan ilk makaleler arasında H. Saro (1948), Onnik Mikhtaryan (1949), Vahan Minakhorian (1955), Navasard Deyrmenjian (1961), Vahe A. Sarafian (1959), Ruben Der Minassian (1964), James H. Tashjian (1957, 1962) ve H. Kazarian'ın (Haygazun Ghazarian) (1965) makaleleri bulunuyordu.
9. Richard G. Hovannisian, *The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923* (Cambridge, MA: National Association for Armenian Studies and Research, 1978).
10. Yves Ternon, *Les Arméniens: Histoire d'un génocide* (Paris: Éditions de Seuil, 1977); *La cause arménienne* (Paris: Éditions de Seuil, 1983); Gérard Chalian'la birlikte, *The Armenians From Genocide to Resistance*, çev. Tony Berrett (Londra: Zed, 1983) ve *Le génocide des Arméniens* (Paris: Complexe, 1984); Ternon, *Enquête sur la négation d'un génocide* (Marseille: Éditions Parathèses, 1989); ve *Mardin 1915: anatomie pathologique d'une destruction* (Paris: Centre d'Histoire Arménienne Contemporaine, 2002).
11. Novick, *The Holocaust in American Life*, s. 192.
12. Israel W. Charny ve Shama Davidson (der.), *The Book of the International*

NOTLAR: TARİHÇİLERDEN ERMENİ SOYKIRIMI'NA BAKIŞ

- Conference on the Holocaust and Genocide: Book One: The Conference Program and Crisis* (Tel Aviv: Institute on the International Conference on the Holocaust and Genocide, 1983).
13. *A Crime of Silence: The Armenian Genocide, The Permanent Peoples' Tribunal* (Londra: Zed, 1985), s. 227.
 14. Leo Kuper'in (1908-1994) çalışmaları, karşılaştırmalı soykırım incelemeleri alanının tanımlanmasında özellikle önemli olmuştur: *Genocide: Its Political Use in the 20th Century* (New Haven, CT: Yale University Press, 1981) ve *The Prevention of Genocide* (New Haven, CT: Yale University Press, 1985). 1980'lerin sonu ve 1990'ların başındaki önemli çalışmalar arasında şunlar yer alır: Hovannisian (der.), *The Armenian Genocide in Perspective* (New Brunswick, NJ: Transaction, 1986); aynı yazar, *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics* (New York: St. Martin's, 1992); ve Melson, *Revolution and Genocide*.
 15. Melson, "A Theoretical Enquiry into the Armenian Massacres of 1894-1986."
 16. Örneğin bkz. Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt II, s. 315-316; Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, cilt I, s. 160. Norman Ravitch Langer'in metninin belli bir bölümü üzerine şunu yazar: "Ermeni hareketini nasyonal-sosyalist olarak tanımlamanın bir yazı hatası olduğunu düşünmek neredeyse imkânsızdır", "The Armenian Catastrophe: Of History, Murder & Sin", *Encounter* 57, 6 (Aralık 1981): 76, n. 16.
 17. Mükemmel örnekler arasında şunlar yer alır: Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*; Davison, *Reform in the Ottoman Empire*; Braude and Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*; ve Hanioglu, *The Young Turks in Opposition ve Preparation for a Revolution*.
 18. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*; ayrıca aynı yazarın *Warrant for Genocide* adlı kitabına bakınız.
 19. Balakian, *The Burning Tigris*. Belinda Cooper'ın değerlendirmesine bakınız, *The New York Times Book Review*, 19 Ekim 2003.
 20. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*. Lewis zaman içinde daha radikal bir konuma geçmiştir. Muhafazakâr *Washington Times*'de 2007'de yayımlanan, ABD'nin Soykırım'ı tanımasına karşı çıkan bir makalede Lewis'in şu sözlerine yer verilmiştir: "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin katledilmesinin Nazi Almanyası'nda Yahudilerin başına gelenin aynısı olduğu vurgulanıyor, bu tamamen yalandır. Ermenilerin başına gelen şey Ermenilerin Türklere karşı başlattığı silahlı kitlesel isyanın sonucuydu, bu isyan savaş patlak vermeden önce başlamış, daha geniş bir ölçekte devam etmişti." Bruce Fein ("Amerika Türk Koalisyonu Akademisyeni" olarak tanımlanmıştır), "Armenian Crime Amnesia?" *The Washington Times*, 16 Ekim 2007.
 21. Hovannisian (der.), *The Armenian Genocide in Perspective*. Soykırım üzerine akademik çalışmaların süregiden gelişimi hakkında bkz. Hovannisian (der.), *The Armenian Genocide ve Hovannisian (der.), Remembrance and Denial*.

NOTLAR: TARİHÇİLERDEN ERMENİ SOYKIRIMI'NA BAKIŞ

22. Astourian, "Testing World Systems Theory, Cilicia (1830s-1890s)."
23. Kévorkian, *The Armenian Genocide*; Gust (der.), *The Armenian Genocide*.
24. Akçam, *Armenien und der Völkermord, From Empire to Republic, A Shameful Act, The Young Turks' Crime Against Humanity* ve Dadrian'la birlikte *Judgment at Istanbul*.
25. Örneğin bkz. Fuad Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)* (İstanbul: İletişim, 2001); Dünder'in doktora tezi "L'Ingénierie ethnique du régime jeune-turc" (Paris: EHESS, 2006); aynı yazar, *Crime of Numbers*. Tarihsel sosyolog Fatma Müge Göçek Soykırım'ın inkâr edilemez olduğunu tesis etmek için Türkçe yüzlerce hatıratı yararlanarak *Denial of Violence*'ı kaleme almıştır.
26. WATS süreci ve sonuçları hakkında bkz. Suny, Göçek ve Naimark (der.), *A Question of Genocide*, ayrıca Suny, "Truth in Telling."
27. Ermeni Soykırımı ile Holokost arasında açıkça kurulan benzerlikler iki önemli seçkiye dayanır: Bartov ve Mack (der.), *In God's Name* ile Kieser ve Schaller (der.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*.
28. Donald Bloxham, "The Armenian Genocide of 1915-16: Cumulative Radicalisation and the Development of a Destruction Policy", *Past and Present*, 181 (Kasım 2003): 141-191; aynı yazar, *The Great Game of Genocide*; aynı yazar, *Genocide, the World Wars and the Unweaving of Europe* (Londra: Valentine Mitchell, 2008).
29. Bloxham, *The Great Game of Genocide*, s. 19.
30. Mann, *The Dark Side of Democracy*.

Dizin

- "Aras'ın Gözyaşları" 104
"Küçük Asya'nın Doğu
Vilayetleri için Reform
Projesi" 141
"Temmuz Krizi" 248
"Turan" 183
"Vaka-i Hayriye" 52
31 Mart Olayları 198
Abdülhamit II 16, 49, 51, 55,
56, 77, 83, 90, 91, 109,
121, 128-136, 139-141,
143, 148, 157-160, 162-
165, 168-172, 175-181,
185-188, 193, 196, 198,
199, 201, 204, 205, 207,
209, 228, 256, 275, 304,
305, 369, 370, 398, 401,
411, 424, 427, 428, 433-
436, 444, 445
Abovyan, Khaçadur 102, 103
Acara 265, 270
Acarlar 266, 326
Ağaoglu, Ahmet 220, 221
Ahlat 293
Ahmet Muammer Bey 347
Ahmet Rıza 144, 179, 181,
185, 190, 345, 373, 437
Ahmet Şerif 210, 211
Ahundov, Mirza Fetali 178
Akçam, Taner 17, 283, 318,
364, 392, 410
Akçura, Yusuf 183
Akhtamar 65, 88, 289, 294
Aleksandr II 28, 108, 109,
122, 124
Aleksandr III 108-110, 123
Alevi 30, 41, 42, 359
Ali Suat Bey 352
Alişan, Çevond 67
Amerika Birleşik Devletleri
10, 127, 343, 405, 407,
408
Anadolu Demiryolu 80
Ankara 79, 268, 276, 286,
311, 312, 314, 331, 347,
355, 359, 377-379
Antakya 203, 356
Antranik (Ermeni General)
296, 368
Antranik (fedai) 265
Arakelyan, Hampartzum 263
Arazi Kanunnamesi 45, 83
Ardahan 107, 123, 270, 278
Ardzruni, Krikor 103, 105,
113
Ardzvi Vasburagan 89
Arif Cemil 282, 456
Armen Garo 154, 156, 191,
235, 237, 255, 265, 270,
284, 384, 426, 440
Armenagan 114
Astourian, Stephan H. 410
Aşıkyan (patrik) 137
Aşkhadank 296
Avarayr Savaşı 63
Avusturya-Macaristan 19, 37,
188, 215, 247, 251
Ayastefanos Antlaşması
123-125
Azadarnard 308
Babikyan, Hagop 204, 440
Badganyan, Rafael 103-105
Bahattin Şakir 183, 219, 267,
282, 350, 372, 374, 375,
380, 405, 438
Bakü 100, 118, 178, 267,
368, 381
Balakian, Peter 409, 413
Balakyan, Krikoris 254, 258,
264, 281, 363, 402,
451, 472
Balkan Savaşları 18, 219,
220, 231, 232, 246, 247,
265, 272, 328, 370, 396,
398, 401, 441, 446, 449
Barton, Clara 128
Başkale 227, 269, 292
Batum 123, 266, 267, 270
Bedirhan Bey 43, 45
Bedri Bey 276
*Bericht über die Lage des
armenischen Volkes in der
Türkei* 344
Berlin 10, 102, 169, 242,
251, 252, 264, 335, 339,
342, 371, 372, 380, 381,
384, 405, 412, 454, 479,
481, 487, 490, 491
Berlin Antlaşması 83, 125,
182, 209
Berlin Kongresi 90, 124,
125, 134, 136
Bernstorff, Johann Heinrich
von 369
Bethmann-Hollweg, Theo-
bald von 271, 336, 339
Biberstein, Adolf Marschall
von 195
Birleşmiş Milletler 388, 390
Bismarck, Otto von 124,
237, 381
Bizans 28, 33, 61-64
Blackwell, Alice Stone 128,
425
Bloxham, Donald 9, 410,
411
Boğos Nubar (Paşa) 231,
232, 287, 309, 322, 345,
450, 459
Bosna-Hersek 123, 188, 215
Bulgar(lar) 95, 134, 167,
172, 188, 198, 216, 218,
219, 222, 276
Bulgaristan 121, 123, 130,
134, 135, 141, 166, 178,
215, 217, 218, 220, 222,
265, 271, 277, 344, 484
Büyük Britanya 15, 19, 27,
43, 81, 120, 121, 124,
126, 142, 253, 345

- Büyük Dikran 60, 61
- Capelle, Eduard von 251
- Celal Bey 357, 363, 465
- Cemal Azmi 326, 372, 374, 380, 384
- Cemal Paşa 222, 226, 236, 240, 279, 281, 302, 314, 322, 351, 374, 384, 450, 472
- Cemilpaşazadeler 196
- Cevdet Bey 291, 292, 297, 323
- Churchill, Winston 345
- Clemenceau, Georges 168, 435
- Currie, Sir Philip 156, 158
- Curzon, Lord 371, 488
- Çamıçyan, Mikayel 69, 70
- Çerkes Ahmet (Serezli) 314
- Çerkes(ler) 16, 30, 48, 49, 122, 124, 126, 152, 172, 253, 292, 302, 314, 327, 328
- Çernişevski, Nikolay 113
- Çuhacıyan, Madteos 87
- Dadrian, Vahakn N. 404, 407, 413
- Dadyan, Artin Paşa 175
- Dadyan, Diran Bey 175
- Dadyan, Dırtad Bey 175
- Dağavaryan Efendi 211
- Damadyan, Mihran 138, 139 440
- Damat Ferit Paşa 373, 375
- Davis, Leslie A. 348, 358
- Dawidowicz, Lucy 407
- Dekmejian, R. Hrair 409
- Der Tanielyan, Tavit 264
- Der Yeğyan, Zaven (Patrik) 72, 234, 307, 342, 355
- Der Zor 288, 310, 320, 321, 352-354, 363, 364, 366, 463, 474, 483, 485
- Dershowitz, Alan 407
- Dersim Kürtleri 359, 360
- Dink, Hrant 17, 18
- Disraeli, Benjamin 128
- Divriği 145
- Doktor Mehmet Reşit 327
- Doktor Nazım 253
- Doktor Şakir 184, 193, 253
- Dondukov-Korsukov, A. M. (prens) 110
- Doughty-Wylie, Charles 201, 202
- Doumergue, Gaston 249
- Dört Yol 279, 287, 310, 464
- Dündar, Fuat 359, 391, 392
- Dzidzernagapert 406
- Eçmiadzin 65, 68, 69, 88, 100, 231, 264, 345, 439
- Ehl-i Kitap 74, 317
- Eichmann Kudüs'te 406
- Eichmann, Adolf 406
- Eliot, Charles 167
- Elvers, Eva 335
- Engels, Friedrich 37, 417
- Enver Paşa 222, 226, 365, 377, 442, 447, 454, 455, 464, 473
- Erivan 98, 99, 102, 368, 379, 406
- Ermeni Apostolik Kilisesi 88, 100
- Ermeni Devrimci Federasyonu 191, 236, 404
- Ermeni Meşrutî Demokrat Parti 191
- Ermeni Milli Meclisi 88, 96, 122, 123, 188, 208, 231, 234, 256, 307
- Ermeni-Türk Araştırmaları Atölyesi bkz. WATS
- Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 405
- Erzberger, Matthias 337
- Esayan, Artur (Arşavir Sahakyan) 229
- Fatih Sultan Mehmet 28
- Ferdinand, Franz 248
- Fitzmaurice, Gerald Henry 83, 149, 150
- Fransız Devrimi 34, 66, 86, 103
- Galiçya 251, 266, 458
- Garin 104, 123 Ayrıca bkz. Erzurum
- Garrison, William Lloyd Jr. 127
- Geçici Tehcir Kanunu 373
- Giers, Mikhail 248
- Girit(İ) 43, 135, 161, 180, 210, 215
- Gladstone, William 27, 121, 139
- Golitsyn, Grigori (prens) 118
- Govgas 102
- Göçek, Fatma Müge 9, 158, 370, 413
- Gökalt, Ziya 183, 196, 221, 395, 398, 429, 432, 438
- Gravi 227
- Gregoryen Ermeniler 138, 430
- Gregoryen Kilisesi 74, 75
- Gugunyan, Sarkis 114
- Gust, Wolfgang 410
- Gülhane Hatt-ı Hümayunu 53
- Gülhane Hatt-ı Şerifi 53
- Gürcü Ortodoks Kilisesi 100
- Hacın [Saimbeyli] 49, 201, 203, 215, 310, 401
- Hakkari 43, 274
- Halep 288, 310, 314, 320, 327, 329, 337, 338, 350-352, 354, 357, 362-364, 383
- Halil Bey 197, 220, 323, 324, 327, 338, 342
- Halil Edib 332
- Halkların Daimi Mahkemesi 408
- Hama 353
- Hamidiye 16, 49-51, 132-134, 139, 143, 149, 163, 169, 175, 192, 208, 269, 344, 395, 401, 429, 495

- Hamlin, Cyrus 165, 166, 435
Hanioglu, M. Şükrü 131, 186
Harpur 57, 75, 151, 328,
333, 348, 349, 350, 360,
361, 432, 484
Hasan Fehmi 197
Hasan Mazhar (Bey) 347
Hatt-ı Humâyün 89
Hay eğapokhaganneri
Taşnaktıutyın (Ermeni
Devrimcileri Federa-
syonu) 116
Haygagan Tad 230
Hayk 60, 69
Hayots badmutyün 69
Hepworth, George Hughes
160,
Hertzberg, Arthur 407
Herzen, Aleksandr 113
Hınçak 115, 116, 137-139,
154, 166, 175, 184, 191,
200, 211, 229, 256, 290,
296, 309, 335, 426, 428,
440, 449, 456, 471
Hınçak 115, 116, 229
Hilmi Bey 347
Hilmi Paşa (sadrızam) 204
Hitler, Adolf 367, 384, 491
HMS Doris 279
Hoff, Nicolai 237, 238, 290
Hofmann, Tessa 407, 408
Hohenlohe-Langenburg 337
Holokost 10, 384, 396, 406,
407, 410, 411, 413,
495, 497
Horizon 263
Horton, George 284, 489
Hovannisian, Richard G.
407-09
Hovhannes Arşaruni 234
Hovsep Emin 66
Howe, Julia Ward 128
Hugo, Victor 121
Humann, Hans 251, 341
Hume-Beaman, Ardern G.
157
Hurşit Bey 269, 270, 306
Hüseynizade Ali Bey 178
İbrahim (Paşa) 149, 196,
429, 432
İran 19, 20, 31, 39, 41, 46,
50, 60, 62, 64-66, 99,
104, 111, 112, 114-116,
123, 132, 154, 167, 175,
190, 214, 232, 238, 241,
242, 253, 254, 265, 267-
270, 272, 278, 284, 286,
290, 291, 294, 368, 431,
450, 474, 487
İran Anayasa Devrimi 112
İran Azerbaycanı 268, 292
İşkân-ı Aşâir ve Muhacirin
Müdüriyeti 217, 361
İsmail Kemal 182
İsrail 63, 95, 403, 406-408
İtidal 200, 203
İttihat ve Terakki Cemiyeti
183, 186, 191, 206, 407,
438, 440, 441, 465, 473
İttihatçı 204, 261, 264, 311,
317, 319, 410, 465, 472
İzmirliyan, Madteos 151,
187, 189
Jäckh, Ernst 335, 381
Jackson, Jesse 327, 357, 362,
364
Jacobsen, Maria 348-350
Jessup, F. N. 285
Jöntürk(ler) 13, 16, 19, 83,
112, 148, 151, 169, 172,
179-182, 185, 188, 189,
191, 192, 194, 204, 206,
218, 221, 222, 239, 245,
255, 257, 273, 282, 284,
299, 301, 321, 337, 342,
345, 347, 354, 363, 370,
373, 375, 376, 397, 401,
402, 406, 408, 411, 412,
436, 439, 470, 480, 494
Kaçaznuni, Hovhannes 255
Kafkasya 15, 19, 20, 48, 50,
51, 60, 61, 66, 83, 86,
92-94, 99, 100, 101,
104, 105, 108, 110, 111,
114, 115, 117, 118, 123,
141, 162, 175, 178,
183, 208-210, 216, 220,
228, 231, 241-243, 249,
251, 253, 255, 257, 262,
263, 266-268, 272, 274,
275, 278, 283-285, 297,
304, 307, 311, 332-334,
368, 386, 390, 395, 398,
402, 458-460, 474, 477,
482, 487
Kafkasya Devrimci Cemiyeti
267
Kalaç, Ahmet Hilmi 211
Kamçıl, Atıf 347
Kant, Immanuel 65
Kanuni Sultan Süleyman 53
Karabağ 59, 64, 66, 102
Karadağ 123, 215, 217, 272
Karahisarlı Manuel 71
Katolik Ermeni(ler) 67, 347,
359
Katolik Nasturi 146
Katolik(ler) 65, 67-69, 74,
75, 85, 102, 104, 145,
146, 192, 200, 331, 347,
359, 392, 394, 477
Kelekyan, Diran 184, 313,
472
Kemah 152, 159, 315
Kemal Bey 374
Kemalist 14-16, 178, 180,
225, 386, 405, 489
Kevork Çavuş 177
Kevork, IV 95
Kevork, V 231, 264
Kévorkian, Raymond 410,
413
Khabayan, Sahak II (Kilikya
Gatoğigosu) 281, 287,
347
Khanasor Seferi 175
Khent 104
Khrımyan, Mıgırdıç (Hayrig)
89, 90, 94, 118, 124,
125, 141, 177, 424
Khorenatsi, Movses 60, 63
Khoyt 209
Kıbrıs 124, 134, 154, 199

- Kıbrıs Sözleşmesi 124
Kırım Savaşı 91, 107, 121, 272
Kilikya 49, 59, 64, 81, 82, 88, 106, 199, 200, 202, 204, 227, 281, 287, 288, 376, 377, 392, 444
Kouymjian, Dickran 408
Kozan bkz. Sis
Kuper, Leo 407, 409, 496
Kurtuluş Savaşı 372, 379
Kuyumcu Garabed 173
Küçük Sarkis 235
Kühlmann, Richard von 339, 367
Kürtler 16, 19, 20, 39, 40-42, 45-47, 50, 81, 95, 123-126, 132, 133, 136, 140, 145, 148, 149, 151, 152, 158, 160, 163, 169, 171, 172, 175, 187, 188, 192, 196, 208, 209, 217, 220, 226-228, 239, 249, 253, 268-270, 289, 294, 296, 315, 319, 360, 367, 368, 389, 394, 398, 403, 429
Lahey Barış Konferansı 181, 437
Lambert, Rose 201, 202, 439, 443
Langer, William, 129, 409, 427, 433, 434, 496
Lemkin, Raphael 384, 386, 388, 491, 492
Leontiev, Maksim 248, 249, 454
Lepsius, Johannes 168, 344, 366, 371, 380, 382, 392, 457, 461, 462, 468, 477, 479, 488, 490, 491, 492
Leslie, F. H. 357
Levon V 96
Lewis, Bernard 13, 14, 409, 413, 416, 417, 419, 423, 489, 496
Liakhov, Vladimir 266
Libaridian, Jirair 408, 415, 420, 424-426, 429, 437, 471
Liebknecht 344
Lifton, Robert Jay 407, 469
Limpus, Arthur 223
Lobanov-Rostovski, Aleksey (Prens) 142
Loris-Melikov 107, 108, 123
Lowry, Heath 407, 412, 470, 490, 495
Lübnan 124, 211, 407
Lüleciyan, Melkon 349
Lynch, H. F. B. 133, 289, 429, 467
Mahmut II 52
Mahmut Kamil (Paşa) 319, 320
Makedonya 175, 186, 215, 220, 455
Mallet, Sir Louis 234
Malumyan, Khaçadur 185, 311
Mamigonyan, Vartan 105, 174
Mamuret-ül Aziz 57, 348, 453, 455, 460, 472, 476, 483, 486
Mann, Michael 310, 411, 414, 492
Manukyan, Aram 290-292, 295
Manzigerd (Malazgirt) Savaşı 64
Marashlian, Levon 407, 489
Mardikyan, Vosgan 252
Mardin, Şerif 45, 418, 419
Marx, Karl 37, 78, 417, 422
Maşdots, Mesrop 59
Maximov 156
McCarthy, Justin 407, 412, 414, 422, 468, 495
McKinley, William 128
Mecheroutiette 447
Mehmet Enis Paşa 147
Mehmet Talat (Paşa) *hemen her yerde*
Mehmet V 198, 235, 272
Merzifon 75, 144, 151, 173, 326, 348, 432
MGM Stüdyoları 405
Mıgırdıçyan, Tomas 253
Mikaelyan, Krisdapor 115, 177, 178
Mikaelyan, Nigol 290
Mikaelyan, Vardges 448
Milli İbrahim Paşa 149, 196, 429, 432
Minorski, Vladimir 265
Mişlayevski, Aleksandr 263
Mommensen, Hans 411
Mondros Ateşkes Antlaşması 371
Morgenthau, Henry 245, 250, 252, 273, 276, 277, 298-305, 310, 311, 319, 340, 342, 343, 404, 412, 452, 454, 455, 462, 463, 467, 469-472, 475, 476, 480, 484, 485
Mşag 105, 113, 263, 459
Musa Dağ'da Kırk Gün 357, 386, 405
Mustafa (Bey) 254, 455
Mustafa (Paşa) 50, 51
Mustafa Kemal (Paşa) 15, 372, 374-376, 474
Musul 43, 72, 320, 329, 330, 361, 453, 461, 477, 480, 483, 485
Naci İsmail 220
Nakşibendi(lik) 43, 418
Nalbantyan, Mikayel 103, 113
Napoleon III 49
Nasturiler 62, 146, 268
Naumov, Aleksandr 333
Nazarbekyan, Avedis 115, 116
Nazaryants, Isdepanos 93
Nazım Paşa 224
Nerses Aşdaragatsi 98
New York Herald 166
New York Times 434, 435, 480, 495, 496
New York Tribune 380, 490

- Nikolay I 99, 100
Nikolay II 110, 117, 118, 141, 177, 247
Nikolayevic, Nikolay 333, 334, 478
Njdeh, Karekin 216
Nogales, Rafaël de 293, 294, 323, 329, 330
Noradunkyan, Kapriel 214, 373, 374, 445, 489
Novick, Peter 407, 495

Odabaşyan, Sahak 348
Odyan, Krikor 90
Odyan, Yervant 273, 308, 353, 436
Ori, Israel 66
Ormanyan, Mağakya (Patrik) 188, 450
Ortodoks(lar) 33, 63, 102, 109, 120, 145, 146, 172, 216, 231, 244
Osman Bedri 372
Osmanlı Bankası 81, 154, 156, 157, 167, 173, 191, 237, 265
Osmanlı Muhafızları Kon-
gresi 181, 185
Osmanlı Üçüncü Ordusu 267, 275, 283, 319, 324, 354, 473
Ozanyan, Antranik 174
Ömer Naci 236

Papazyan, Vahan 191, 257, 289, 440
Paris Kongresi 182
Pastırmacıyan (aile) 123
Pastırmacıyan, Karekin bkz.
Armen Garo
Pastırmacıyan, Setrak 284
Pears, Sir Edwin 277
Pfeiffer, Maximilian 369, 487
Pietschmann, Victor 243
Pirinççizade, Feyzi 253
Pirizade İbrahim (Bey) 355
Polojeniye 100, 110, 117

Portukalyan, Mıgırdiç 94, 114
Prens Sabahattin 181-183, 185, 187, 191, 193, 214, 436, 438

Raffi 103-105, 113, 174, 425
Renda, Mustafa Abdülhalik 324, 326, 363
Resülayn 49, 350-352, 361, 363
Riggs, Henry H. 259, 349, 350, 359, 360, 457, 482, 484
Rodrigue, Aron 73, 416, 417, 421
Romanya 123, 229, 245, 247
Roosevelt, Theodore 168, 435
Rössler, Walter 362, 383, 464, 479, 482-486, 490, 491
Rum(lar) 15, 33, 34, 38, 53, 62-64, 72, 74, 76, 79-84, 86, 91, 97, 99, 135, 145, 146, 151, 195, 188, 199, 203, 210, 211, 216, 217, 220, 221, 225, 239, 244-246, 251, 259, 261, 272, 277, 302, 304, 327, 336, 347, 365, 367, 371, 376, 387, 394, 443, 446, 451-453, 460
Rumeli 54, 134, 165, 188, 217, 220, 221, 237, 376, 392, 398
Rusya I, 19, 28, 48, 49, 51, 62, 86, 95, 96, 98, 99, 101-103, 105-111, 113-125, 128, 132, 141-144, 153, 157, 166, 167, 169, 176, 208, 228, 229, 231-233, 235, 238, 239, 243, 245-250, 252-257, 262-265, 267, 269-273, 275, 278, 283, 296, 297, 301, 304, 308, 309, 319, 332-334, 343, 345, 355, 379, 392, 397, 399, 401, 420, 425, 426, 449, 451, 454, 458, 460, 471, 481
Rüstem (Bey) 245

Sabah-Gülyan, Isdepanos 116, 184, 211, 426, 433, 445
Sabit (Bey) 254, 455
Sadettin (Paşa) 159, 160, 434
Safevi 31, 41, 71
Saimbeyli bkz. Hacın
Sait Halim (Paşa) 312, 384
Sakarya 377
Sakız Adası 121
Salih Zeki (Bey) 352, 485
Sanders, Otto Liman von 223, 225, 340, 351, 382, 482
Sandfort, Barth de 268
Sardarabad 368
Sareyan, Mardiros 94
Sarıkamış 19, 274-278, 282, 284, 318, 348, 396, 402, 463
Sarkis (Küçük) 235
Sasuntsi Tavit (Sasunlu Tavit) 94
Scheubner-Richter, Max von 267, 267, 298, 314, 319, 320, 366, 367, 457, 469, 473, 486
Selçuk Türkleri 28
Serengülyan, Vartkes 238, 307, 440
Sergey, Sazonov 223, 228, 233, 247, 249, 333, 449, 453, 454, 477, 478
Seropyan, Muşeg 199, 440
Sevr Antlaşması 378, 379
Seyfettin, Ömer 218, 446
Shaw, Stanford 407, 409, 495
Srbistan 123, 141, 215, 217, 241, 251, 272
Sirvantziyants, Karekin 94
Sis [Kozan] 65, 310
Sis Gatogigosluğu 130, 131

- Sivas Kongresi 376
 Sivastopol 252, 372
 Smith, Floyd O. 329, 476
 Souchon, Wilhelm 251
 Stalin 1, 387, 390, 391, 492
 Stange, August 337
 Stressemann, Gustav 339
 Sundukyan, Kapriel 99
 Süleymanlı bkz. Zeytun
 Süni, Papgen 154, 155
 Sünni 30, 32, 41, 72, 109,
 132, 268, 418, 434
 Süryaniler 18-20, 42, 75,
 146, 149, 220, 241, 261,
 266, 268, 270, 291, 292,
 296, 304, 328, 332, 367,
 403, 404, 431, 460, 461
 Sykes-Picot 333, 365
 Sykes, Mark 76, 422, 482

 Şebinkarahisar 260
 Şeyhülislam 178, 215, 317
 Şii İran 41
 Şii Müslüman 30, 32, 111,
 112
 Şiragyan, Arşavir 384
 Şükrü (Bey) 361

 Talori 139
 Tanin 234, 306, 446, 471
 Tanyel-Peg, Sofya 263
 Tanzimat 16, 34, 42, 49, 53,
 55, 81, 87, 88, 90, 91,
 94, 96, 128, 171, 180,
 184, 398, 423, 434
 Taşçıyan, Azniv 149
 Taşnak(lar) 116, 117, 119,
 151, 154, 157, 173, 175,
 176, 178, 182, 184, 185,
 190-193, 197, 198, 206-
 208, 213, 214, 227, 229,
 230, 231, 235, 238, 254,
 256, 257, 263, 265, 289,
 290-292, 307-309, 311,
 322, 325, 366, 384, 397,
 437, 440, 445, 456, 495
 Taşnaksutyun 116-119,
 177, 190, 191, 214, 291,
 335, 381, 384, 397, 404,
 438, 456
 Temmuz Krizi 248

 Ubeydullah (Şeyh) 50, 126
 Ukrayna 387, 390, 391, 492
 Uras, Esat 406, 495
 Urmiye 43, 265, 269, 270
 Ussher, Clarence D. 169,
 290, 292, 295, 296, 421,
 436, 467, 468, 469

 Vaka-i Hayriye 52
 Van Gölü 28, 42, 59, 88,
 104, 226, 234, 289,
 293, 324
 Varjabedian, Nerses (Patrik)
 122
 Vartan (Aziz) 61
 Vartanyan, Khaçig 324
 Vartanyan, Maro 115
 Varujan, Taniel 314
 Vehip (Paşa) 284, 326, 374,
 473, 475
 Venizelos, Eleftherios 210,
 245
 Victoria (Kraliçe) 141
 Vorontsov-Daşkov 119, 228,
 263-265, 333, 458
 Vorontsov, Mikhail (Prens)
 99
 Vosgan Efendi bkz. Mar-
 dikyan, Vosgan
 Vramyan, Arşak 237, 290-
 292, 456, 468
 Vratsyan, Simon 457
 Vvedenski, Pavl 284

 Walker, Christopher J. 408,
 427
 Wangenheim, Hans Freiherr
 von 223, 247, 251, 252,
 271, 298, 299, 336-338,
 447, 462, 467, 469, 470,
 473, 475, 478, 479
 Washburn, George 168
 WATS 9, 16, 17, 410, 497
 Wegner, Armin 351

 Werfel, Franz 357, 386, 405
 Westenenk, Louis Constant
 237, 238, 450
 White, George E. 144, 431
 Wiesel, Elie 407
 Wilhelm II (Kayzer) 483
 Wilhelm II 130, 161, 169,
 247
 Wilson, Woodrow 300, 303,
 378, 470
 Wolff-Metternich, Paul 337-
 339, 464, 479, 480, 482,
 484, 486

 Yakubi(ler) 75, 132, 146
 Yalçın, Hüseyin Cahit 282,
 285, 307, 465, 466
 Yeniçeri 52, 81
 Yeprem Han 214
 Yerevantsi, Simeon 66, 68,
 69, 101, 420
 Yeridasart Hayasdan 115
 Yezidiler 30, 296
 Yotnegparyan, Mıgırdiç 357
 Yudenic, Nikolay 263, 276
 Yunanistan 127, 210, 215,
 217, 225, 244-247, 303

 Zavriev (Doktor) 322
 Zeki (Paşa) 50, 139, 144
 Zeytun [Süleymanlı] 48, 49,
 51, 106, 137, 144, 150,
 151, 154, 287, 288, 307,
 308, 310, 311, 365, 419,
 425, 466, 467, 486
 Zimmermann, Arthur 370
 Zohrab, Krikor 187, 191,
 198, 199, 204, 206, 212,
 213, 231, 257, 307, 312-
 314, 355, 439, 440
 Zürcher, Erik-Jan 9, 404,
 428, 440, 442, 447, 451,
 453, 458, 464, 488, 489,
 491, 494

Անճաք Չեօլտե Եաշայապիլիլըլեր
Պիր Սոյքըրմըն թարիհի

Ancak Çölde Yaşayabilirler
Bir Soykırımın Tarihi

Միայն անապատը
կրնան ապրիլ
Զեղասպանության մը պատմությունը

They Can Live in the Desert
but Nowhere Else
History of a Genocide

Րանըլտ Գրիգոր Սիւնի

Ronald Grigor Suny

ուսումնասիրություն

study

Թրքերեն

Turkish

(Անգլերենէ) թարգմանող
Էպրու Գըլիճ

translator (from English)
Ebru Kılıç

Նոյեմբեր 2016, Ստանպուլ

November 2016, Istanbul

“Ermeni Soykırımı hakkında tek bir kitap okuyacaksanız, o kitap bu olmalı.”

TONY BARBER, *Financial Times*

“Dünyada Ermeni Soykırımı tarihini tek bir ciltte, Ronald Suny kadar iyi anlabilen başka kimsenin olmadığını söylemek bence abartı olmaz. Konuya dair en iyi kitap bu. Akıcı bir anlatım, okuru içine çeken, dupduru bir üslup. Kusursuz bir araştırma. Tarafsızlığa ihtimam gösteren Suny, soykırımı rasyonalize etmeden, bu olayın nedenlerine dair kavrayışımızı derinleştiriyor.”

NORMAN NAIMARK, *Stalin's Genocide*'ın yazarı

“Ermeni Soykırımı'nın tarihine dair son derece kapsamlı, incelikli, dengeli, güvenilir, çok çeşitli kaynaklara ve bakış açılara dayanan bir çalışma. Ronald Suny, her zamanki duru ve titiz anlatımıyla, son derece gelişmiş bir yorum sunuyor.”

DONALD BLOXHAM, *The Final Solution: A Genocide*'ın yazarı

“Nihayet! Ermeni Soykırımı'na dair serinkanlı, eksiksiz bir anlatı.”

JUSTIN MAROZZI, *The Spectator*

“Ronald Suny, Ermeni Soykırımı'nı milliyetçi tarihin ve inkârcılığın tuzaklarına düşmeden, dengeli ve itinalı bir şekilde ele alıyor. Kurbanlarla empati kuruyor, onlara saygı gösteriyor; Jöntürklerin yaptıklarının ardındaki saikleri ve bunların yapılmasını neden zorunlu gördüklerini de açıklıyor.”

ERIK JAN ZÜRCHER, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*'nin yazarı

2016
Wayne
S. Vucinich
Ödülü

ISBN 9786055753740

9 786055 753740